TARİH

tanzimat

değişim sürecinde osmanlı imparatorluğu

Halil İnalcık/Mehmet Seyitdanlıoğlu

phoenix

Tanzimat

Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu

HALİL İNALCIK

Osmanlı tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden birisi olan İnalcık, 1916 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğretimini Balıkesir Muallim Mektebi'nden mezun olarak tamamladıktan sonra, Ankara Üniversitesi, DTCF Tarih Bölümü'nü bitirdi (1940). Aynı fakültede "Tanzimat ve Bulgar Meselesi" konulu teziyle 1943'de doktor oldu. Aynı yıl doçent, 1952'de de profesörlüğe yükseldi. 1972-1986 yılları arasında Chicago Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. 1993'ten beri Bilkent üniversitesi, Tarih Bölümü başkanlığı görevini yürütmekte olan İnalcık'ın belli başlıca eserleri şunlardır: "Essays in Ottoman History", "From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History", "The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society", "Studies in Ottoman Social and Economic History, The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy", "Tanzimat ve Bulgar Meselesi, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I", " The Ottoman Empire in the Classical Age: 1300-1600", "Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet", "Şâir ve Patron". Halil İnalcık'ın yaşamı ve eserlerinin tam bir listesi için bkz.: *Halil İnalcık Kitabı*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.

MEHMET SEYİTDANLIOĞLU

1957 yılında Ankara'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu şehirde tamamladı. Ankara Üniversitesi, DTCF, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü'ndeki öğreniminin ardından (1979-1983), yüksek lisansını aynı üniversitede yaptı (1985). Hacettepe Üniversitesi'nde "Tanzimat Dönemi Osmanlı Kurumları" üzerinde yaptığı çalışmayla doktor oldu (1992). Tanzimat Dönemi meclisleri, demokrasi tarihi ve siyasî tarih üzerine kitap ve makaleleri bulunan Seyitdanlıoğlu, 1996 yılında "Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ 1838-1868" adlı eseriyle Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Vakfı'nın "Afet İnan Tarih Araştırmaları" ödülünü kazandı. Halen Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmekte olan Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun başlıca eserleri şunlardır: "Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ: 1838-1868", (Osman Okyar'la birlikte) "Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye". Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun özgeçmişi ve eserleri için "http:/yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets" web sitesine bkz.

phoenix

Phoenix Türkiye Tarihi Dizisi:

Mehmet Demiryürek
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını: Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)

Nihat Karaer
Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati

H. Bayram Soy
Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1980-1914)

Yasemin Avcı
Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)

Yonca Anzerlioğlu
Karamanlı Ortodoks Türkler

Mustafa Albayrak
Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)

Kenan Kırkpınar
Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)

Uygur Kocabaşoğlu
Yoktur Zulme Rızamız

Mustafa Şahin
Hayatı ve Düşünceleriyle Mustafa Rahmi Balaban

Esat Arslan
Bozgundan Zafere

Filiz Yaşar
Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası

Kaynakça Notu:
Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Nisan 2006 xii+546s.

Tanzimat
Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu

Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık

Yayına Hazırlayan: S. Erdem Türközü

Kapak Tasarımı: Sadullah Hatam

Mizanpaj-Ofset Hazırlık: Asuman Köse

Baskı ve Cilt: Cem Web Ofset

Birinci Baskı, Nisan 2006, Ankara
ISBN: 9944-931-05-5

Phoenix Yayınevi
Dirim Sok. 23/2 Cebeci 06600 Ankara
Tel: (312) 320 44 57 – 58 **Faks:** (312) 362 53 93

e-posta: info@phoenixkitap.com
http://www.phoenixkitap.com

Dağıtım
Siyasal Basın Yayın Dağıtım
Meşrutiyet Cad. Konur Sok. 30/9 Kızılay-ANKARA
Tel: (312) 424 03 08 (pbx) Faks: (312) 424 01 08

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Bölüm
TANZİMAT VE OSMANLI DİPLOMASİSİ

Dördüncü Bölüm
TANZİMAT VE YÖNETİMDE MODERNLEŞME

Beşinci Bölüm
TANZİMATÇILAR VE TANZİMAT

Altıncı Bölüm
KENT HAYATI VE SOSYAL YAPI

Sunuş

Bilindiği üzere Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839'da yayınlandığı günden bu yana, yaşadığımız en önemli tarihsel dönemeçlerden birisi olmuş, modernleşme çabalarımızın temeli ve çıkış noktasını oluşturmuştur. Karakteri itibarıyla *semi-constitutional* yani yarı anayasal bir belge olarak Ferman, anayasal tarihimizin de başlangıcı olması nedeniyle anayasa hukukumuzda da belirgin bir yere sahip bulunmaktadır. Öte yandan, İmparatorluğun yönetim anlayışında da köklü bir değişimin temeli olmuş, hukuk devleti olma yolunda ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Kısacası, Tanzimat Fermanı ve onunla birlikte başlayan dönem, tepeden tırnağa, her alanda Osmanlı devlet yapısını ve sosyal dokuyu yeni baştan şekillendirmeye başlamıştır. Bu nedenle de Tanzimat Dönemi bilgisi, üzerinde sürekli düşünülmesi ve yeniden yorumlanması ve değerlendirilmesi gereken tarihsel bir evre özelliği taşımaktadır. Elinizdeki derleme bu düşüncenin bir ürünü olarak, konu üzerinde bugüne kadar yapılan araştırmalardan yapılan bir seçkidir.

Bu çalışmayı yapmaya karar verdiğimizde, bunun çok ağır ve zor bir iş olacağını ancak göze alınması gerektiği kanısına vardık. Kuşkusuz böyle bir derleme, makale yazarlarının ve yayınlandıkları dergilerin, izin ve değerli katkılarıyla meydana gelmiştir. Hepsine öncelikle teşekkür ediyoruz. Bir derleme çalışmasında en büyük zorluklardan birisi de kitaba girecek makalelerin seçimi olmuştur. Tanzimat Dönemi gibi üzerinde çok sayıda çalışma yapılmış bir konu hakkında pek çok değerli araştırmanın, yıllar boyunca ortaya konmuş olduğu açıktır. Bu bakımdan, bu bilgi birikiminin tümünün bu eserde yer alabilmesi, ne yazıktır ki mümkün olamamıştır. Bu yönüyle elinizdeki kitap, editörlerinin sübjektif görüş ve seçimlerinin bir sonucudur. Tabiîdir ki, "bu makale yerine şu olmalıydı" veya "falanca makale bu eserde yer almalıydı" şeklindeki eleştirileri haklı görmemek mümkün değildir.

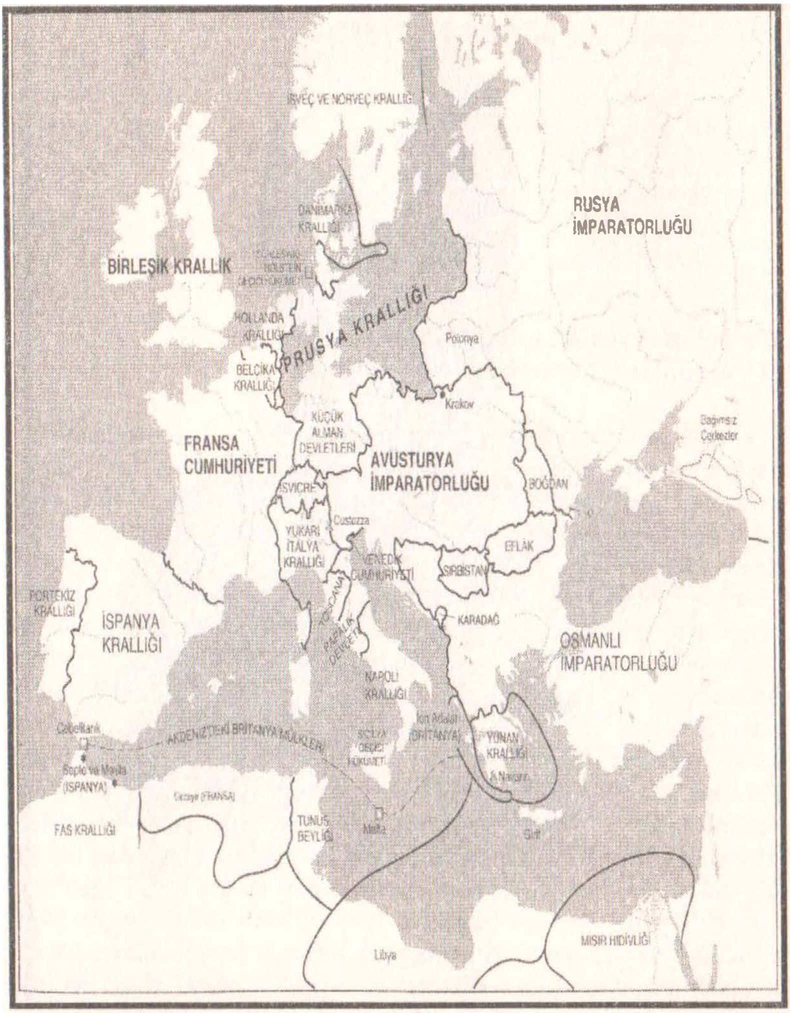
Öte yandan, birbirlerine uzak tarihler, ortamlar ve coğrafyalarda kaleme alınmış yazılar, yazarlara göre farklı dil, üslup, gelenek ve anlayışlarla kaleme alınmış olup, bu farklılıklar editörlerce bir çelişki olarak değil, Tanzimat Dönemi üzerine birbirlerini tamamlayıcı unsurlar olarak görülmüşlerdir. Yazarların dil ve üsluplarına dokunulmamış, bunlar aynen korunmuştur. Dipnot sistemindeki farklılıklar ise olabildiğince ortak bir bütünlüğe kavuşturulmaya çalışılmıştır. Yabancı dillerde yayınlanmış ve çevirileri yapılmış yazılarda ise standart dil ve üsluba dikkat edilmiştir.

Bu eserin ortaya çıkışında emeği geçen ve çeviri yapma zahmetine katlanan arkadaşlarımız Fatma Acun, Hayrettin Pınar, Yasemin Avcı, Hakan Kaynar ve Fatih Yeşil'e bu önemli ve ciddi katkıları için müte-

şekkir olduğumuzu belirtmeliyiz. Ayrıca, çok sayıda makalenin toplanması içinde pek çok meslektaşımızın öneri ve katkıları olmuştur.. Yine bu kitapta yer alan ve Tanzimat üzerine çalışacaklara bir çıkış noktası olmak üzere hazırlanan Tanzimat ve Islahat Fermanlarının metinleri, harita, "Tanzimat Kronolojisi" konu ile ilgilenenlerin dikkatine sunulmuştur. Bibliyografya konusunda eksiksiz ve tam bir bütün ortaya koymanın zorluğu açık olmakla birlikte, olabildiğince eksiksiz bir liste yapılmasına çalışılmıştır. "Kaynakça"da da desteklerini esirgemeyen meslektaşlarımıza (Selim Aslantaş, Hakan Kaynar, Fatih Yeşil, Hayrettin Pınar, Aşkın Koyuncu) teşekkür ederiz.

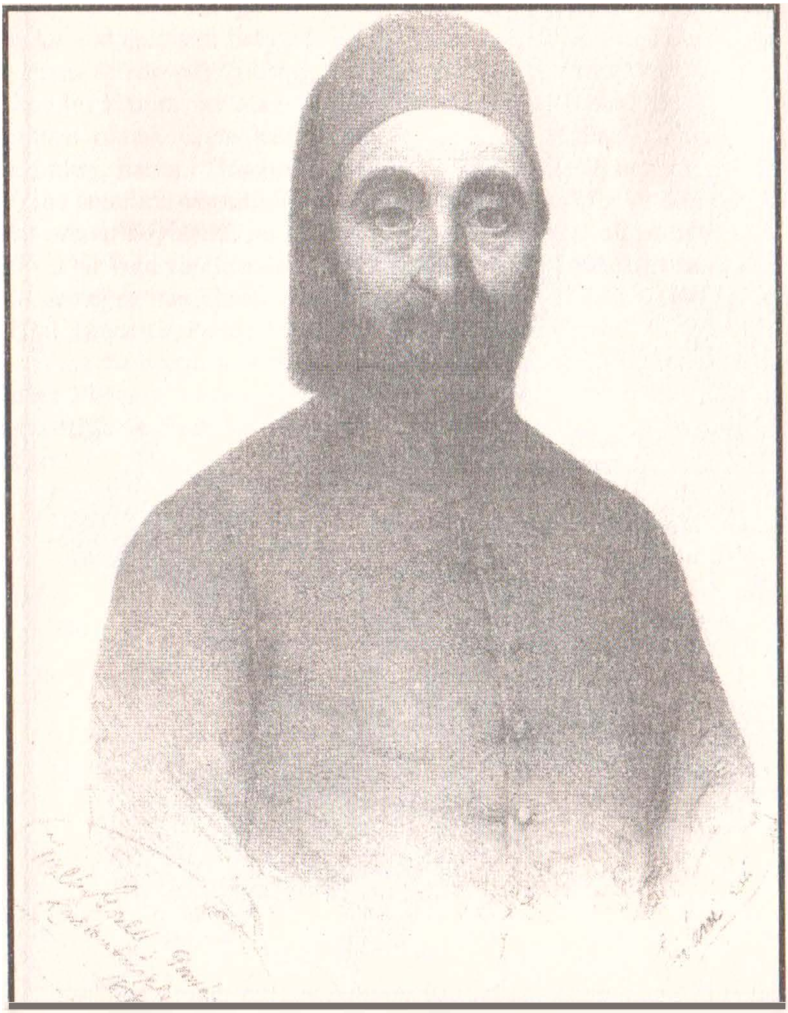
Yine bu eserin gerçekleşmesi sürecinde her aşamada katkıları bulunan Phoenix Yayınevi'ne, Ünal Sevindik, S. Erdem Türközü, Asuman Köse ve Sadullah Hatam'a da yardım ve destekleri için teşekkür ederiz.

Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık
Ankara, 2006

Tanzimat Dönemi Başlarında Osmanlı İmparatorluğu (1839)*

* Bu harita, Colin McEvedy *Yakınçağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa*, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2003'den alınmıştır.

Mustafa Reşit Paşa
Tanzimat Fermanının Yaratıcısı*

* Bu fotoğraf, *Fransız Devriminin İkiyüzüncü ve Tanzimat'ın Yüzelinci Yıldö-nümlerini Kutlarken*, İstanbul, ISIS, Türk-Fransız Kültür Derneği Yayınları, 1989'dan alınmıştır.

TANZİMAT FERMÂNI

Gülhâne'de kıra'ât olunan Hatt-ı Hümâyûn'un sûretidir[1]
26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839)

Cümleye m'alûm olduğu üzere Devleti Aliyyemizin bidâyeti zuhûrundan beru ahkâm-ı celîle-i kura'niyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle ri'âyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bi'l-cümle tebaâsının refâh ve m'amûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki, gavâ'il-i müteakibe ve esbâb-ı mûtenevvi'âya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve m'amûriyyet bi'lâkis zaaf ve fakre mubeddel olmuş ve halbuki, kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmıyan memâlîkin pâyidâr olamıyacağı vâzıhâtdan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı firûzundan beru efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahî mücerret 'imâr-ı memâlîk ve enhâ ve terfîh-i ahâlî ve fukara kaziyye-i nâ-fi'asına münhasır ve memâlîk-i Devlet-i Aliyyemizin mevki'-i coğrâfîsine ve arazi'-i münbitesine ve halkın kabiliyyet ve istidatlarına nazâran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfîkihî teâlâ sûver-i matlûba hâsıl olacağı zâhir olmağla avn ü inâyeti hazret-i bâriye 'itimat ve imdâd-ı ruhâniyyet-i cenâb-ı peygamberîye tevessül ve istinat-birle bundan böyle Devlet-i Aliyye ve memâlîk-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımmında b'azı kavânîn-i cedîde vaz' ve tesîsi lazım ve mühimm görünerek işbu kavânîn-i mukteziyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahî emniyyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz ve namûs ve mal t'ayîn-i vergi ve asâkîr-i mukteziyyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmı kaziyelerinden ibâret olup şöyle ki, dünyada candan ve ırzu nâmustan eazz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe hilkat-i zâtiyye ve cibiliyyeti fıtrîyyesinde hiyânete meyil olmasa bile muhâfaza-i can ve nâmûsu için elbette bazı sûretlere teşebbüs edeceği

---

[1] I. Tertip *Düstûr*, Cilt I, s.4-7.
Ahmet Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye*, Cilt: 1,s.233-237. İstanbul 1924 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, s.263. Ankara 1947, Maarif Vekâleti, *Tanzimat I*, s. 48, istanbul 1940. Engelhardt, *La Turqule etle Tanzimat*, Cilt: 1, s 257-261. Paris 1884,

ve bu dahî devlet ve memlekete muzırr olageldiği müsellem olduğu misüllû bi'lakis can ve nâmûsundan emîn olduğu halde dahî sıdk u istikâmetden ayrılmıyacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibâret olacağı dahî bedîhî ve zâhîrdir ve emniyyet-i mal kaziyyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne 'imâr-ı mülke bakamayıp dâ'imâ endişe ve ıztıraptan hâlî olmadığı misüllû aksi takdîrinde yani emvâl ve emlakinden emniyyet-i kâmilesi olduğu halde dahî hemen kendü işi ile ve tevsî-i dâ'ire-i taayyüşiyle uğraşıb ve kendüsinde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ânâ göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden âzâdedir. Ve t'ayîn-i vergi mâddesi dahî çünkü bir devlet muhafaza-i memâlîki için elbette asker ve leşkere vesâ'ir masârîf-i muktaziyyeye muhtâç olarak bu, ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahî tebaanın vergisiyle hasıl olacağına binâ'en bunun dahî bir hüsn-i sûretine bakılmak ehemm olup eğerçi, mukaddemlerde vârîdât zann olunmuş olan yedd-i vahit beliyyesinden le-hülhamd memâlîk-i mahrûsamız ahâlîsi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbîyyeden olup hiçbir vakitte semere-i nâfiası görülmeyen iltizamât usûl-ı muzırrası el-yevm cârî olarak bu ise bir memleketin mesâlîh-i siyâsîyye ve umûr-ı mâlîyyesini bir âdemin yedd-i ihtiyârına ve belki, pençe-i cebr ü kahrına teslîm demek olarak o dahî eğer zaten bir iyice âdem değilse hemen kendi çıkarına bakıp cem'-i harekât ve sekenâtı gadir ve zulümden ibâret olmasiyle bâdezîn âhâli-i memâlîkten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi-i münâsib t'âyin olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i Aliyyemizin berren ve bahren masârîf-i askerîyye vesâ'iresi dahî kavânîn-i icâbîyye ile tahdît ve tebyîn olunup ânâ göre icrâ olunması lâzimedendir ve asker mâddesi dahî ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak eğerçi, muhâfaza-i vatan için asker vermek âhâlînin farîze-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu veçhile bir memleketin aded-i nüfusu mevcûdesine bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı ve hem zirâat ve ticâret mevâdd-ı nâfi'asının İhlâlini mûcib olduğu misüllû askerliğe gelenlerin ilâ-nihayetü'l-ömür istihdâmları dahî fütûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakda olmasiyle her memleketten lüzûmu takdîrinde talep olunacak neferât-ı askeriyye için bazı usûl-i hâsene ve dört veyâhûd beş sene müddet istihdâm zımmında dahî bir tarîk-i münâvebe vaz' ve t'esîs olunması icâb-ı haldendir.

Ve'l-hâsıl bu kavânîn-i nizâmîyye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve m'amûrîyyet ve âsâyiş ve İstirahat mümkün olmayup cümlesinin esâsı dahî mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan fi-mabâd eshâb-ı cünhânın d'avâları kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-veçh-i tedkîk görülüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında hâfî ve celî i'dâm ve tesmîm mu'amelesi icrâsı câ'iz olmamak ve hiç kimse tara-

fından diğerinin ırz ve nâmûsuna tasallut vuku' bulmamak ve herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ânâ bir taraftan müdâhale olunmamak ve firarda birinin töhmet ve kabahati vuku'unda ânın veresesi ol töhmet ve kabahatten berîü'zimme olacaklarından ânın malını müsâdere ile veresesi hukûk-ı irsîyelerinden mahrûm kılınmamak ve tebaayı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve nâmûs ve mal mâddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlîk-i mahrûsamız âhâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş ve diğer husûslara dahî ittifâk-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye 'âzâsı dahî lüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahî b'azı t'ayîn olunacak eyyâmda orada içtimâ' ederek ve cümlesi efkâr ve mütaleâtını hiç çekinmeyip serbestçe söyliyerek işbu emniyyeti can ve mal ve t'ayîni vergi husûslarına dâ'ir kavânîn-i mukteziyye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzîmât-ı askerîyye mâddesi dahî Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsında söyleşilip herbir kanûn karargîr oldukça ilâ- maşallâhu taalâ düstûrü'l-amel tutulmak üzere bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdîk ve tevşîh olunmak için taraf-ı hümâyûnumuza arzolunsun ve işbu kavânîn-i şer'îyye mücerret din ve devlet ve milleti ihyâ için vaz' olunacak olduğundan cînib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vuku' bulmayacağına ahd ü misak olunup hırka-i şerîfe odasında cemi' ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde kasem-i billâh dahî olunarak ulemâ ve vükelâ dâhil tahlîf olunacağından ânâ göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şer'îyeye muhâlif hareket edenlerin kabahat-i sâbitelerine göre tedîbât-ı lâyıklarının hiç rütbeye ve hâtır ve gönüle bakılmıyarak icrâsı zımnında mahsûsen cezâ kanûnnâmesi dahî tanzîm etdirilsin ve cümle me'mûrînin elhaletühâzihî mikdâr-ı vâfî maaşları olarak şâyet henüz olmıyanları var ise onlar dahî tanzîm olunacağından şer'an menfûr olup harâbîyyet-i mülkün sebeb-i âzâmı olan rüşvet mâdde-i kerîhâsının fimâ-bâd adem-i vuku'u mâddesinin dahî bir kanûn-ı kavî ile te'kîdine bakılsın.

Ve keyfiyât-ı meşrûha usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdît demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersâadet ve bi'l-cümle memâlîk-i mahrûsamız âhâlîsine i'lân ve i'şâa olunacağı misüllû düvel-i mütehâbbe dahî bu usûlün inşallah-ı Taâlâ ile'l-ebed bekaâsına şâhit olmak üzere Dersâadetimizde mukîm bi'l-cümle süferâya dahî resmen bildirilsin.

Hemen Rabbimiz Taâlâ Hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessisenin hilâfına hareket edenler Allah-ı Taâlâ Hazretlerinin lânetine mazhâr olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasınlar âmin

Fî 26 Şaban, sene 1255, yevm Pazar

ISLÂHÂT FERMÂNI

Islahata dâ'ir taraf-ı vekâlet-i mutlakaya hitâben bâlâsı Hatt-ı hümâyân İle muveşşah şeref- sâdır olan fermân-ı âlînin sûretidir.[1]

11 Cemaziye'l-ahır 1272 (28 Şubat 1856)

Düstûr-ı Ekrem ve muazzam müşîr-i efham ve muhterem, nizâmü'l-'âlem, nâzım-ı menâzımü'l-ümem müdebbir-i umûrü'l-cumhûr bi'l-fikri's-sâkıb mütemmim-i mehâmm'il-enâm bi'r-re'y-i's-sâ'ib mümehhid-i bünyâ'd-devlet-i ve'l-ikbâl müşeyyid-i erkâni's-saâdet-i ve'l-iclâl mürettib-i merâtibi'l-hilâfetihi'l-kübrâ mükemmil-i nâmûsi's-salatanati'l-uzmâ el-mahfûf-ı bi-sunûf-ı 'avâtıf-ı'l-meliki'l-alâ-bi'l-Fi'il sadr-ı 'âzâm-ı sütûde-şiyem ve vekîl-i mutlak-ı kaviyyü'l-himemim olub Mecîdiye Nişân-ı hümâyûnumun birinci rütbesini ve nişân-ı imtiyâz-ı Devlet-i Aliyyemi hâ'iz ve hâmil olan vezîr-i meâl-i semîrim Mehmed Emîn Âlî Paşa Edamallahu Tealâ iclâlehu ve zâ'afa bi'teb'îd-i iktidârehu ve ikbâlehu tevkî'-i ref'-i hümâyûnum vâsıl olucak Malûm ola ki,

yedd-i müeyyed-i mülûkâneme vedi'a-i cenâb-ı bârî olan kâffe-i sunûf-ı tebaa-i şâhânemin her cihetle temâmî-i husûl-i saâdet-i hâli akdem-i efkâr-ı hayriyyet disâr-ı padişâhânem olarak cülûs-ı meymenet-me'nûs-ı hümâyûnum gününden beri bu bâbda zuhûra gelen himem-i mahsûse-i şâhânemin hamdolsun pek çok semere-i nâfi'âsı meşhûr olup mülk ü milletimizin m'amûriyyet ve serveti anbean tezâyüd etmekte ise de Devlet-i Aliyyemizin şânına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bi-hakkın hâ'iz olduğu mevki-i âli ve mühimme lâyık olan hâlin kemâle is'âli içün şimdiye kadar vaz' ve te'sîsine muvaffak olduğum nizâmât-ı cedîde-i hayriyyenin ez ser-nev te'kîd ve tevs'î-i matlûb-ı m'adelet- mahsûb-ı padişâhânem olduğu halde, umûm tebaa-i şâhânemizin mesâ'i-i cemîle-i hamiyyet-kârâneleri ve müttefik-i hass-ı bâhirü'l-ihlâsımız olan düvel-i mufahhamanın himmet-i muavenet-i hayırhahâneleri eseri olmak üzere

---

[1] *Düstur,* 1. Tertip Cilt I. s.7. *Ceride-i Havâdis,* numero 777, fî 13 Cemâziye'l-ahir 1272. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* Cilt: V, s. 266. Ankara 1947, Maarif Vekâleti, *Tanzimat I,* s.56, İstanbul 1940.

Devlet-i Aliyyemizin bu kerre bi-inâyetu'l-lah-i teâlâ hârîcen hukûk-ı seniyyesi bir kat daha te'ekküd eylediğine ve bu cihetle şu asr Devlet-i Aliyyemiz için bir zaman-ı hayriyyet iktirânın mebdei olacağından dâhîlen dahî saltanat-ı seniyyemizin tezyîd-i kuvvet ve miknetini ve revâbıt-ı kalbiyye-i vatandaşî ile birbirine merbût olan ve nazar-ı m'adalet-eser-i müşfîkânemde müsâvî bulunan kâffe-i sunûf-ı tebaa-i şâhânemin her yüzden husûl-i temâmî-i saadet-i hâl ve mcmâlîk-i şâhânemizin m'âmûriyyetini müstelzîm olacak esbâb ve vesâ'ilin anbean ilerlemesi murâd-ı merhamet-itiyâd-ı mülûkânem iktizâsından bulunduğuna binâ'en husûsât-ı âtiyyetü'z-zikrin icrâsına irâde-i madelet-ifâde-i padişâhânem şeref-sâdır olmuşdur.

Şöyleki: Gülhâne'de kıra'ât olunan hatt-ı hümâyûnum ile ve Tanzîmât-ı Hayriyyem mûcibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebaa-i şâhânem hakkında bilâ-istisnâ emniyet-i can ve mal ve mahfûziyyet-i nâmûs için taraf-ı eşref-i padişâhânemden va'ad ve ihsân olunmuş olan te'mînât bu kerre dahî te'kîd ve te'yîd kılındığından bunun kâmilen fi'ile çıkarılması içün tedâbîr-i müessirenin ittihâz olunması ve zîr-i cenâh-ı âtıfet-seniyye-i padişâhânemde olarak memâlîk-i mahrûsa-i şâhânemde bulunan hıristiyan ve sâ'ir tebaa-i gayr-i müslime cemaâtlerine ecdâdı 'izâmım taraflarından verilmiş ve sinîn-i âhirede 'itâ ve ihsân kılınmış olan bi'lcümle imtiyâzât ve mu'afiyât-ı ruhâniyye bu kere dahî takrîr ve ibkâ kılınıb fakat, hıristiyan ve tebaa-i gayr-i müslime-i sâ-irenin her bir cemaâti bir mehl-i muayyen içinde imtiyâzât ve mu'âfiyât-ı hâzıralarının rü'yet ve mu'ayenesine ibtidâr ile olbabda vaktin ve gerek âsâr-ı medeniyyet ve m'alûmât-ı müktesibenin icâb ettirdiği ıslahâtı irâde ve tensîb-i şâhânem ile ve Bâb-ı Âlîmizin nezâret-i tahtında olarak mahsûsan patrikhânelerde teşkîl olunacak meclisler ma'rifetiyle bi'l-müzâkere cânib-i Bâb-ı Âlîmize arz ve ifâde eylcmeğe mecbûr olarak cennet-mekân Ebü'l-feth Sultan Mehmed Hân-ı Sânî hazretleri ve gerek ahlâf-ı 'izâmları taraflarından patrikler ile hıristiyan piskoposlarına i'tâ buyrulmuş olan ruhsat ve iktidâr niyât-ı fütüvvet-kârâne-i padişâhânemden nâşî işbu cemaatlere te'mîn olunmuş olan hal ve mevki'-i cedîd ile tevfîk olunup ve patriklerin elhâletü-hazihi cârî olan usûl-i intihâbiyyeleri ıslâh olunduktan sonra patriklik berât-ı âlîsinin ahkâmına tatbîkan kayd-ı hayat ile nasb ve ta'yin olunmaları usûlünün tamamen ve sahîhen icrâ ve Bâb-ı Âlîmizle cemaat-i muhtelifenin rü'esâ-yı ruhânîyyesi beyninde karargîr olacak bir sûrette tatbîkan patrik ve metrepolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hîn-i nasbında usûl-i tahlîfiyyenin ifâ kılınması ve her ne sûret ve nâm ile olursa olsun rahiplere verilmekte olan cevâ'iz ve avâ'idat cümleten men'olunarak yerine patriklere ve cemaatbaşılarına vâridât-ı muayyene tahsîs ve ruhbân-ı sâ'irenin dahî rütbe ve mansıblarının ehemmiyyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendilerine ber-veçh-i hakkâniyyet maaş-

lar ta'yîn olunub, fakat hıristiyan rahiplerinin emvâl-i menkûle ve gayrimenkûlelerine bir günâ sekte îrâs olunmıyarak hıristiyan vesâ'ir tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idâresi her bir cemaatin ruhbân ve avâmı beyninde müntehîb 'âzâdan mürekkep bir meclisin hüsn-i muhâfazasına havâle kılınması ve ehâlîsi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve karyelerde icrâ-i âyîne mahsûs olan ebniyyenin ve gerek mektep ve hastahâne ve mezarlık misillü sâ'ir mahallerin hey'et-i asliyyeleri üzere tâ'mîr ve termîmlerine bir gûnâ mevânî i'kâ olunmayıb böyle mahallerin müceddeden inşâsı lâzım geldikte patrik veya rü'esâ-yı milletin tasvîbi hâlinde bunların resm ve sûret-i inşâsı bir kerre cânîb-i Bâb-ı Âlîmize arzolunmak iktizâ edeceğinden ya sûver-i marûza kabul ile müteallik olacak irâde-i seniyye-i mülûkânem mûcibince iktizâsı icrâ veya bir müddet-i muayyene zarfında olbabda olan itirâzât beyân olunup bir mezhebin cemaâti yalnız olarak sâ'iriyle karışık olmıyarak bir mahalde bulunur ise o yerde âyîne müteallik husûsâtı zâhiren ve alenen icrâda bir türlü kuyûda düçâr olmayıb ahâlisi edyân-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve karyelerde ise her bir cemaatin takımı sâkin olduğu, ayrıca mahalde bâlâda bahs ü beyân olunan usûle ittibâ'en kendi kilise ve hastahâne ve mektep ve mezarlıklarını ta'mîr ve termîme muktedîr olabilmesi ve müceddeden inşâ olunması iktizâ eyliyen ebniyyeye gelince bunlar için ruhsât-ı lâzımeyi patrikler veyahûd cemaat metropolitleri cânîbi Bâb-ı Âlîmizden istidâ edüp Devlet-i Aliyyemizce bunda bir gûnâ mevânî-i mülkiyye olmadığı halde ruhsât-ı seniyyem irzân kılınması ve bu makûle işlerde hükümet tarafından vuku' bulacak mu'amelât külliyen hasbî olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne mikdâr olursa olsun ol mezhebin kemâl-i serbestî ile icrâ olunmasını te'mîn için tedâbîr-i lâzıme ve kavîyyenin ittihâz kılınması ve mezheb ve lisân veyahûd cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebaa-i saltanât-ı seniyyemden bir sınıfın âher sınıfından aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i ta'bîrât ve elfâz ve temyîzât muharrerât-ı divânîyyeden ilelebet mahv ü izâle kılınması ve ahadd-ı nâs beyninde veyahûd me'mûrîn taraflarından dahî mûcib-i şenn ve ar olacak veyâ nâmûsa dokunacak her türlü ta'rîf ve tavsîfin isti'mâli kanûnen men'olunması ve çünkü memâlîk-i mahrûsamda bulunan her din ve mezhebin âyîni ber-veçh-i serbestî icrâ olunduğundan tebaa-i şâhânemden hiçbir kimesne bulunduğu dînin âyînini icrâdan men'olunmaması ve bundan dolayı cevr ü ezâ görmemesi ve tebdîl-i din ve mezhep etmek üzere kimse icbâr olunmaması ve saltanât-ı seniyyemizin me'mûrîn ve hâdemesinin intihâb ve nasbı tensîb ve irâde-i şâhâneme menût olarak tebaa-i Devlet-i Aliyyemin cümlesi her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve me'mûriyyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyyetlerine göre umûm hakkında meriyyü'l-icrâ olacak nizâmâta imtisâlen me'mûriyyetlerde

istihdâm olunmaları ve saltanât-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizâmât-ı mevzu'alarında gerek since ve gerek imtihânca mukarrer olan şerâ'iti ifâ eyledikleri takdîrde cümlesi bilâfark ve temyîz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkîyyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaati maârif ve hıref ve sanâyie dâ'ir milletçe mektepler yapmağa me'zûn olup, fakat bu makûle mekâtib-i umûmîyyenin usûl-i tedrîsi ve muallimlerinin intihâbı 'âzâsı taraf-ı şâhânemden mansûb muhtelit bir meclis-i maarifin nezâret ve teftîşi tahdında olması ve ehl-i islâm ile hırıstiyan vesâ'ir tebaa-i gayr-i müslime meyânesinde veyâhûd tebaa-i isevîyye vesâ'ir tebaa-i gayr-i müslimeden mezâhibi'l- muhtelifeye tâbi' olanların birbiri beyninde ticâret veyâhûd cinâyâta müteallik zuhûra gelecek cem'i de'âvî muhtelit divânlara havâle olunup istimâ-ı da'vâ için işbu divânlar tarafından akdolunacak meclisler alenî olacağından müddei ile müddei-aleyh muvâcehe olunarak bunların ikame edecekleri şâhitler tekârîr-i vakı'alarını dâ'imâ kendi âyîn ve mezhepleri üzere icrâ edecekleri birer yemîn ile tasdîk eylemeleri ve hukûk-ı âdîyyeye â'id olan de'âvî dahî eyâlât ve elviye muhtelif meclislerinde vâli ve kadı-i memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizâmen rü'yet olunub işbu mehâkim ve mecâlisde muhâkemât-ı vakı'a alenî icrâ olunması ve hıristiyan vesâ'ir tebaa-i gayr-i müslimeden iki kimse beyninde hukûk-ı irsiyye gibi de'âvi-i mahsûsa sâhibi dâva olanlar istedikleri halde patrik veya rü'esâ ve mecâlis marifetiyle rü'yet olunmak üzere havâle kılınması ve mücâzât ve ticâret kanûnlariyle muhtelif divânlarda icrâ olunacak usul ve nizâmât-ı mürâfaât mümkün mertebe sür'atle ikmâl olunarak ve zabt ü tedvîn kılınarak memâlîk-i mahrûsâ-i şâhânemde müst'âmel olan elsine-i muhtelifeye tercüme ile neşr ü ilân olunması ve hukûk-ı insânîyyeyi hukûk-ı adâlet ile tevfîk etmek için mazanne-i sû'i olanların veyahûd te'dîbât-ı cezâ'iyyeye müstahak bulunanların hâbs ve tevkîflerine mahsûs olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sâ'irede usûl-i hâbsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalîle zarfında ıslâhına mübâşeret olunması ve herhalde hâbshânelerde bile cânib-i saltanât-ı seniyyemden vaz' kılınan nizâmât-ı inzibâtîyyeye muvâfık olan mu'amelâttan ma'adâ hiçbir gûnâ mücâzât-ı cismâniyye ve eziyet ve işkenceye müşâbih kâffe-i mu'amele dahî kâmilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilâfında vuku' bulacak hareket şedîden men' ve zecr olunacağından ma'adâ bunun icrâsını emreden me'mûrîn ile bi'l-fiil icrâ eyliyen kesânın dahî cezâ kanûnnâmesi iktizâsınca tekdîr ve te'dîp olunması ve Darü's-saltanat-ı seniyyem ve eyâlât ve bilâd ve kurada umûr-ı zaptiyyenin tanzîmi mâddesi âsûde-i hâl olan kâffe-i tebaa-i mülûkâneme kendi mal ve canlarının muhâfazasına sahîhen ve kavîyyen emniyyet verecek sûrette tanzîm kılınması ve verginin müsâvâtı tekâlîf-i sâ'irenin müsâvâtını mûcib olduğu misüllü hukûkça olan müsâvât dahî vezâ'ifçe

olan müsâvâtı müstelzîm olduğundan hırıstiyan vasir tebaa-i gayr-i müslime dahî ehâlî-i islâm misüllû hisse-i askerîye itâsı hakkında muahharan verilen karara inkiyâd mecbûrîyyetinde bulunması ve bu husûsda bedel vermek veya nakten akçe itâsiyle hizmet-i fi'iliyyeden mu'af olmak usûlünün icrâ olunması ve islâmdan ma'adâ tebaanın sunûf-ı askeriyye içinde sûret-i istihdâmları hakkında nizâmât-ı lâzıme yapılıp müddet-i kalîle-i mümkine zarfında neşr ü ilân kılınması ve eyâlât ve elviye meclislerinde tebaa-i müslime ve isevîyye vesâ'ireden bulunan 'âzânın emr-i intihâblarını bir sûret-i sahîhaya koymak ve ârânın doğruca zuhûrunu te'mîn eylemek için işbu meclislerin sûret-i tertîb ve teşkîlleri hakkında olan nizâmâtın ıslâhına teşebbüs ile Devlet-i Aliyyem netice-i ârâyı ve verilen hüküm ve kararı sahîhen bilmek ve buna nezâret etmek esbâb ve vesâ'il-i müessiresinin istihsâlini mütâlea eylemesi ve çünkü bey ve füruht ve tasarrufu emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavânîn kâffe-i tebaa-i mülukânem hakkında müsâvî olduğundan kavânîn-i Devlet-i Aliyyeme ve nizâmât-ı zâbıta-i belediyeye ittibâ ve imtisâl eylemek ve asıl yerli ehâlinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanât-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiyye beyninde yapılacak sûver-i tanzîmîyyeden sonra ecnebîyyeye dahî tasarruf-ı emlâk müsâadesinin itâ olunması ve tebaa-i saltanat-ı seniyyemin kâffesi üzerinde tarh olunacak vergi ve tekâlif sınıf ve mezheplerine bakılmıyarak bir sûrette ahzolunmakta idüğünden işbu tekâlifin ve ale'l-husûs a'şârın ahz u istifâsında vuku' bulmakta olan su'i-istimâlâtın ıslâh-ı tedâbîr-i seri'âsı mütalea ve müzâkere olunub doğrudan doğruya ahz-ı vergi etmek usûlünün peyderpey icrâsı kabil oldukça vârîdât-ı Devlet-i Aliyyemin ilzâm olunması usûlünün yerine bu sûret ittihâz kılınıp usûl-i hâliye cârî oldukça me'mûrîn-i Devlet-i Aliyyem ile mecâlis 'âzâlarının müzâyedeleri alenen icrâ olunacak olan iltizâmâttan birini deruhte etdirmeleri veya bir gûnâ hisse almaları mücâzât-ı şedîde ile men' kılınması ve tekâlîf-i mahalliye dahî mehmaemken mahsûlâta halel vermiyecek ve ticâret-i dâhilîyyeye mâni olmıyacak sûrette vaz' ve ta'yîn olunması ve umûr-ı nâfi'a içün ta'yîn ve tahsîs olunacak mebâliğ-i münâsibeye berren ve bahren inşâ ve ihdâs olunacak turûk ve mesâlikten istifâde edecek olan eyâlât ve sancaklarda vaz' ve te'sîs kılınacak vergiyi mahsûslar dahî ilâve edilmesi ve saltanat-ı seniyyemin beher sene için vârîdât ve masârifât defterinin tanzîm ve irâ'esi hakkında muahharen bir nizâm-ı mahsûs yapılmış olduğundan bunun temâmî-i icrâ-yı ahkâmına itinâ olunması ve her bir me'mûrîne tahsîs kılınmış olan maaşların hüsn-i tevsiyyesine mübâşeret kılınması ve her bir cemaatin rü'esâsiyle taraf-ı eşref-i şâhânemden ta'yîn olunacak birer me'mûrları tebaa-i saltanat-ı seniyyemin umûmuna a'it ve râcî olan mâddelerin müzâkerâtına Meclis-i Vâlâ'da bulunmak üzere makamı celîl-i vekâlet-i mutlakamdan mahsûsen celb olunub ve işbu me'mûrlar birer sene için tâ'yîn kılınıb

bunlar me'mûriyyetlerine başladıkları gibi tahlîf olunmaları ve Meclis-i Vâlâ'nın 'âzâsı gerek âdi ve gerek fevkalâde vuku' bulan içti'mâlarında re'y ve mütâlâalarını doğruca beyân ve ifâde etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve ifsâd ve irtikâp ve i'tisâfa dâ'ir olan kavânînin ahkâmı kâffe-i tebaa-i saltanat-ı seniyyem haklarında herhangi sınıfta ve ne türlü me'mûriyyette bulunurlarsa bulunsunlar usûl-i meşrû'asına tevfîkan icrâ olunması ve Devlet-i Aliyyemin tashîh-i usûl-i sikke ile umûr-ı mâlîyyesine itibâr verecek banka misillü şeyler yapılıp memâlîk-i mahrûsa-i şâhânemin menbâ-ı serveti mâddîyyesi olan husûsâta iktizâ eden sermâyelerin ta'yîniyle ve mahsûlât-ı memâlîk-i şâhânemin nakli için icâb eden turûk ve cedâvilin küşâdiyle ve emr-i zira'at ve ticâretin tevessüüne ha'il olan esbâbın men'iyle teshîlât-ı sahîhanın icrâ olunması ve bunun için maarif ve ulûm ve sermâye-i Avrupa'dan istifâdeye bakılması esbâbının bi'l-etraf mütâleasiyle peyderpey mevki-i icrâya konulması mâddelerinden ibâret olmakla siz ki, sadr-ı âzam-ı sütûde-şiyem-i müşârünileyhsiz işbu fermân-ı celîlü'l-unvân-ı mülûkânemi usûlü üzere gerek Dersaadetimde ve gerek memâlîk-i şâhânemin her bir tarafından ilân ve işâ'âtle husûsât-ı meşrûhânın bâlâda beyân olunduğu veçhile icrâyı iktizâlarına ve bundan böyle ahkâm-ı celîlesinin dâ'imâ ve müstemiren mer'iyü'l-icrâ tutulması esbâb-ı lâzıme ve vesâ'il-i kaviyyesinin istihsâl ve istikmâli husûsuna bezl-i cell-i himmet eyliyesiz şöyle bilesiz alâmet-i şerîfeme itimât kılasız. tahrîren fî evâ'il-i şehr-i cemâziye'l-uhra, sene isnâ ve seb'în mieteyn ve elf.

Birinci Bölüm

GÜLHANE HATTI VE 1839 DÖNEMİ

Tanzimat Nedir?

Halil İnalcık

Ne gibi hadiseleri ifade ettiği vazıh şekilde tayin edilemeyen bir tabir de Tanzimat'tır. Tanzimat bazen, sadece Osmanlı İmparatorluğu dahilinde hâkim Müslüman kitle ile tabî Hıristiyan kavimler arasındaki münasebetlerin bir safhası olarak düşünülmektedir. Bazan da memleketimizin garp medeniyeti dairesine giriş hadisesiyle bir tutulmaktadır. Tanzimat şüphesiz bu iki ana istikameti tamamı ile sınırları içine almakta; ve esasen bu iki hareket arasında da pek sıkı münasebetler bulunmaktadır. Fakat Tanzimat meselesini tam manasiyle anlamak için evvela onu mücerret muhakemelerle gazete sütunlarından gelen telakkilerin elinden kurtarmak lazımdır. Tanzimat nedir, demeden önce onun doğmuş bulunduğu cemiyetin tarih içindeki yürüyüşünü içtimaî kadronun geçirdiği aslî değişiklikleri ve bizzat bu hareketin safhalarını göstermeliyiz.

Bunun böyle bir makale ile değil, ömürler isteyen uzun ve derin çalışmalarla aydınlanabileceğini itiraf etmek lazımdır. Fakat, yurdumuzda maalesef hâlâ muasır tarihimiz hakkında esaslı eserlere pek rastlamıyoruz. Bu hususta tamamen, yakın tarihimizi ancak Avrupa siyasî muvazenesi ve emperyalizmi bakımından gören garb müelliflerinin tetkiklerine bağlıyız. Halbuki Avrupa'nın "Şark Meselesi" adıyla vücuda getirdiği muazzam edebiyat[1] bilhassa haricî siyaset bakımından fevkalade mühim olduğu halde yakın tarihimizin hakiki inkişaflarını, iç varlığımızı meydana çıkarmakta tabiî çok kifayetsiz ve yanlıştır.

Mamafih memleketimizde bu meselenin yakın tarihimiz ve bu günkü hayatımız için haiz oldukları ehemmiyetin anlaşılması sayesinde yakınlarda bu yolda mühim bir adım atıldığına şahit olduk. Hakikaten tarih edebiyatımız büyük, çok istifadeli bir eser kazandı[2].

---

[1] Mesela Bengesco, 1821'den 1897'ye kadar Şark Meselesi üzerinde Fransızca yazılmış 2142 eser tespit etmektedir; (*Une Notice Bibliographique sur la Question d'Orient.*) -İngilizce eserler için bakınız; Yovanovitch, *An English Bibliography on the Near Eastern Question: 1481-1906.* Ve nihayet V. N. Michof, *Sources Bibliographiques sur l'Histoire de la Turquie et de la Bulgarie*, cilt 4, Sofya, 1934. Bu son eser Amanca, Fransızca ve İngilizce 1585 eseri ihtiva etmektedir.

[2] *Tanzimat. I. 100'üncü Yıldönümü Münasebetiyle*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

Maarif Vekâleti'nin teşebbüsü ile meydana gelen ve daha ziyade Tanzimat'ın Garplılaşma bakımından rolünü belirten bu eser sistematik bir tenkide tâbi tutulursa belki söylenecek bir hayli şey bulunur[3]. Mesela başlıca denilebilir ki, bazı mühim meseleler çok sathi tetkik olunmuştur. Yazı sahiplerinden bazıları, sadece Engelhardt'ın görüşlerini tekrarlamaktan başka bir şey yapmamışlar, yahut garp manüellerini hülasa etmişlerdir, vesaire... Bütün bunlarla beraber bu kocaman cildin bize Tanzimat meselesini aydınlatacak bazı ışıklar getirdiği muhakkaktır. Bilhassa Tanzimat'ın Avrupalılaşma bakımından rolünü tayin için bu eser mühim bir mehaz sayılmalıdır. Fakat şüphesiz, eserde yer yer temas edildiği üzere Tanzimat, bu Garplaşma hareketinden ibaret değildir. Bizce Tanzimat, İmparatorluğun bütün XIX'uncu asır tarihini izah eden temel hadisedir. Tanzimat, iktisadî-içtimaî temelleri çürüyerek yıkılmağa yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir, bu içtimaî temel ne idi, nasıl bozuldu, yeni vaziyet karşısında imparatorluğun yaptığı hareketin mahiyeti nedir? Aşağıda bunu göstermeğe çalışacağız.

* * *

Asırlarca hayatiyet göstermiş bir imparatorluğun, bir çok Hıristiyan müelliflerin iddia ettiği gibi, ancak cebir ve şiddetle tutunabildiği faraziyesi artık bazı ciddi eserlerde yer bulmamaktadır[4]. Filvaki Osmanlı İmparatorluğu ileri bir siyasî ve iktisadî sisteme dayanıyor ve hayatiyetini bilhassa bunlardan alıyordu.

Bazı tarihçilere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu ve yaşamasını temin eden en mühim tarihi esas, Balkan kavimlerine Bizans devrinden siyasî bir ideal halinde intikal eden tek hâkimiyet, parçalanmaz bir imparatorluk fikri idi[5]. Osmanlılardan evvel Balkanlarda nüfuz kazanan her devlet (mesela son olarak Duşan'ın Sırp İmparatorluğu), bu nizamı tahakkuk ettirmeğe çalışıyordu. Balkan milletleri, Bizans yerine kaim olan üniversel Osmanlı hâkimiyetini kolaylıkla benimsediler. Filhakika daha kuruluşundan itibaren devletin idaresinde ırkî, millî, dinî hiçbir taassup eseri görülmez. İmparatorluğun en

---

[3] Böyle bir tenkid denemesi Prof.Ömer Lütfi Barkan tarafından yapılmıştır. Bakınız: *İktisad Fakültesi Mecmuası*, cilt, II, sayı 2, ss. 288-329.

[4] Hanri Hauser ve Augustin Renaudet, *Les Débuts de l'Âge Moderne*, Paris, 1929.

[5] Grenard, *Grandeur et Décadence de l'Asie*, s. 100- hatta Iorga, Bizans'ın bu "tek ve parçalanmaz İmparatorluk" telâkkisini, Osmanlıların benimsediğini iddia etmektedir. Sayın Prof, Fuat Köprülü Balkan kavimlerinde bu telakki hakkında bir şey söylememekle beraber Osmanlılarda bu üniversel İmparatorluk telakkisinin şarktan geldiği fikrindedir. Iorga, XIX'uncu asırda Balkan milletlerinin istiklâl hareketlerine karşı Bab-ı Âli'nin daima tamamiyeti mülkiyeden bahsetmesini bu telakkinin, bir eseri saymaktadır. (Köprülüzade Mehmed Fuad, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, cilt I, s. 249-250.).

büyük sadrazamları arasında çoğu, Balkan reayasından kölelikten yetiştirilme kimselerdi. Türkçe yanında bazen Rumca, Slavca, hatta Latince resmî dil olarak kullanılmakta idi[6]. Ortodoks Kilisesi geniş dinî, hatta idarî imtiyazlara malik resmî bir müessese olarak tanınmıştı. Velhasıl muhtelif dinleri, kavimleri sinesinde toplayan İmparatorluk, bu muazzam yapıyı tutacak geniş prensiplerle idare olunmakta idi. Devlet-İmparatorluk fikri her şeyin üstünde idi. Şunu da hatırlatalım ki Şeyhülislamlar ve umumiyetle din adamları ancak inhitat devrinde üstün bir nüfuza sahip olmuşlardı[7].

Yeni İmparatorluk sadece eski bir siyasi telakkiyi temsil ettiği için değil, Balkan köylülerinin lehine büyük bir değişiklik husule getirildiği için de memnuniyetle karşılandı. Osmanlılar Balkan yarımadasını fethettikleri zaman köylünün ekseriyeti, kendisine ait olmayan bir toprağı irsî ve daimi bir kiracı şeklinde işleyen ve aynı zamanda bir toprak kölesi (serf) veya sadece kolon şeklinde toprağa bağlı bulunan kitlelerden ibaretti[8]. Harplerde bu toprakların sahibi bulunan Boyarların büyük kısmı telef oldu[9]. Sahipsiz kalan bu toprakları devlet kendine maletti ve tımar sistemine esas olan bu mirî arazi, Rumeli'de hâkim bir toprak rejimi haline geldi[10]. Yeni vaziyette de köylü toprağına sahip değildi. Fakat aynı şekilde, askerî hizmet mukabili yalnız devlete ait vergileri almağa salâhiyetli Sipahinin de toprak ve reaya üzerinde bir hakkı yoktu. O, bu mirî arazinin idaresiyle mükellef bir ziraat memuru vaziyetinde idi. Binaenaleyh köylünün başından derebeyinin keyfi tahakkümü kalkmış bulunuyor, diğer taraftan işletme bütünlerinin (yani bir çiftçi ailesini geçindirmeğe yeter arazi bütünleri, çiftler) parçalanmasına veya bir elde toplanmasına mani olan kanunlar, köylünün ırgatlaşması tehlikesini de ortadan kaldırarak istikbalini emin tutuyordu. Köylü hiçbir angariyeye tâbi değildi[11]. "Yeni vaziyette Hıristiyanlar büyük faideler buldular. Evvelce daima kargaşalık içinde bulunan ve tahrip edilen vasi memleketlerde şimdi sulh ve sükun hüküm sürüyor. Balkan yarımadasında halk uzun zamandan beri unutulmuş bir asayişin tadını tadıyordu." Bu devirlerde "Hıristiyanlar na-

---

[6] C. Truhelka, "Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihî Esasları", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, cilt I., s. 57.

[7] Hatta Grenard (*mezkur eser*, s. 128) din adamlarının devlet işleri üzerinde nüfuzunun artmasını başlıca inhitat amilleri arasında saymaktadır.

[8] Ömer Lütfi Barkan, *Tanzimat*, I, s. 362.

[9] 1389 Kosava Muharebesinde hemen bütün Sırp zadegan ve Bosna ve Hırvat zadeganının büyük bir kısmı ebediyen ortadan kalktı. (Dr. O. Von Franges, *Rev. inte. d'Agriculture, La reforme agraire en Yougoslavie*, 1934, sayı VII, s. 282.) Beyazit 1393'de Bulgar payitahtı Tirnovo'yu aldığı zaman İslâmiyet'i kabulden imtina eden 110 boyarı kılıçtan geçirdi. ,(Stanev, *Histoire Chronologique de la Bulgarie*, Sofya, 1938, s. 57).

[10] Ömer Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları", *Ülkü*, sayı 63, s. 233.

[11] Ömer Barkan, "Türkiye'de Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü", *Ülkü*, sayı 53.

diren ve, zayıf bir şekilde isyan ettiler"[12]. Yeni Osmanlı nizamı, garpta feodal anarşiyi kaldırarak çalışan sınıflar lehine bir inkişaf merhalesi olarak gelen merkezîyetçi monarşilerin teşekkülü hadisesine mümasil tarihi bir tekâmüldü[13]. Osmanlılık, Orta Zamanın iki karakteristik temeli olan İmparatorluk ideali ve toprak münasebetleri sahasında ta sanayi ve milliyet çağının gelişine kadar kendisini ayakta tutacak sağlam temellere oturmuştu.

Bu kuvvetli İmparatorluk yapısını sarsan amiller birçok eserlerde umumî surette gösterilmiştir. Burada bunların hulasası bile fazla uzar; esasen mevcut tetkikat, Tanzimat meselesinde olduğu gibi inhitat meselesini de metodik bir şekilde tahlil için kat'iyyen kâfi değildir. Biz burada bilhassa imparatorluğun esas kanunlarını tadil ederek yeni Osmanlı rejimine geçiş hadisesini doğuran büyük tarihî şartları araştırmağa çalışacağız.

Osmanlı İmparatorluğu bilhassa çiftçi kitlelere dayandığından kudret ve hayatiyeti bilhassa onlara bağlı bulunduğundan, tımar sisteminin ve onunla münasebattar olarak arazi rejiminin uğradığı değişiklikler böyle bir araştırmada hususî bir ehemmiyet kazanmaktadır. Filhakika, İmparatorluğun parlak devrinde, timar, zeamet ve hâs toprakları bilhassa Rumeli'de vakıflarla beraber arazinin büyük kısmını kaplamakta idi. Anladığımıza göre bu rejimin bozulması Devleti askerî ve malî inhitat içine atmış ve bilhassa XVIII'inci asır sonuna doğru İmparatorluğun bir toprak aristokrasisi elinde parçalanmasına başlıca amil olmuştur. İşte burada, hakiki mesele kendini göstermektedir: Acaba hakikaten, Balkanlarda böyle bir toprak aristokrasisi teşekkül etmiş midir; reaya isyanlarıyla bunun alakası nedir? Taasupları, kendilerini acele hükümlere sevkeden bazı Hıristiyan müellifler, umumiyetle timarla muahharen teşekkül eden malikâne-çiftlikleri karıştırmakta ve Balkanlardaki Türk hâkimiyetini daha menşeden itibaren reayanın esareti üzerine kurulmuş bir Türk ağalar feodalitesi şeklinde tasavvur etmektedirler[14]. Bu hata, muahharen hasıl olmuş bozuk şekilleri alelacele bütün devirlere teşmil etmekten doğuyor. Tarihin her devrinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da arazinin ve devlet otoritesinin mahallî beyler tarafından gaspedilmesi, ancak devletin zaafı ve toprak sisteminin bozuluşu zamanlarında başlamıştır. Osmanlı tarihinde bu hadise bilhassa XVIII'inci asrın ikinci yarısında ağaların, beylerin, âyanların zuhurile kendini meydana vurmaktadır. Fikrimizce bunun tesirleri İmparatorluğun sukutuna kadar devam etmiş, ve diğer amillerinde inzimamile parçalanmaların hakiki sebebi

[12] Grenard, *mezkur eser*, s. 128.
[13] Iorga, *Histoire des Etats Balcaniques Jusqu a 1924*, ss. 1-22.
[14] J. Ancel, *Manuel Historique de la Question d'Orient*, ss. 31-32 ve 20; N. Stanev, *Histoire chronologique de la Bulgarie*, Sofya, 1938, s. 61.

olmuştur. Bunu aşağıda izaha çalışacağız. Bu iddiaya zıd bir görüş de Balkanlarda toprak meselelerinin ihtilallere sebep olmadığı ve bunların daha ziyade başka amiller ve bilhassa dış hadiseler tesiriyle husule geldiğidir[15]. Mamafih esas itibarıyla bu fikre taraftar bulunan Profesör Ömer Lütfi Barkan dahi, Türk toprak rejiminin soysuzlaşarak halk kitlelerinin hayatında bir mesele olarak kendini hissettirdiğini kabul etmektedir[16]. Hulasa bizce, yenileşmiş bir Avrupa karşısında, Orta Zaman şark müesseselerine dayanan imparatorluğun zarurî inhilali hadisesini, bu İmparatorluğun temel taşını teşkil eden bir müessesinin, timar ve arazi rejiminin bozuluşu ile birleştirmek en makul yoldur. Bunu tebarüz ettirmek üzere, bu bozuluşun umumî askerî ve malî vaziyet üzerindeki mühim tesirlerine temas ettikten sonra asıl iktisadî-içtimaî neticelerine geçeceğiz.

Evvela timar sisteminin umumî karakterlerini çizmek lazımdır[17]. Timar sisteminin esası "muayyen askerî hizmet mukabilinde irsî olmak üzere muayyen ikta'lar" vermekten ibarettir[18]. Bu sistem kat'i şekliyle Selçuklular devrinde meydana çıkmış; yakın Şarkta bütün diğer Türk İslam Devletlerinde devam ettikten sonra Osmanlılarda en mütekamil haline erişmiştir. Osmanlılar fethedilen memleketler arazisini umumiyetle devlete maletmişler ve bunun büyük kısmını da timar ve zeamete ayırmışlardır. Yüksek mülkiyeti devlete ait olan bu mirî topraklar hususî mülk gibi tasarruf olunamaz. Timar sahibi bu araziden kendisine tahsis edilmiş olan kısım üzerinde reayadan topladığı muayyen vergilerle geçinir. Timar, babadan oğula doğrudan doğruya intikal eder. Yeniden timar verilmesi ancak, harpte yararlılık gösterenler için, ve sancak beyinin arzile olur. Timar sahibinin vazifelerine gelince, muhakkak timarı dahilinde oturması şarttır. Teçhizatını kendisi düzer, askerî talimlerle meşgul olur, her an harbe hazır bulunur. Sefer varsa, sancak beyinin bayrağı altına koşar. Sulh zamanlarında reayayı eşkiyaya karşı korur, onların herhangi bir şekilde istihsal kabiliyetini kaybetmemesine -kendi menfaati icabı- dikkat eder, arazi kanunlarının tatbikatına bakar. İşte "Osmanlı İmparatorluğu'nun en kuvvetli temel taşı olan" bu timar sistemi[19] XVI'nci asır ortalarında

---

[15] Evvelce Ebulûla Mardin'de gördüğümüz bu fikir Ömer Barkan tarafından da müdafaa edilmektedir. Bakınız; *Ülkü*, sayı 61, s.53 ve *Tanzimat*, I, s. 321.

[16] Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, not 43.

[17] Bu hususta en mühim tetkikler, Prof. Fuat Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseslerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, s. 219-240; Jean Deny, "Timar", *Encyclopedie de l'İslam*, ve bilhassa bibliyografisi.

[18] Fuat Köprülü, *mezkur makale*, s. 222.

[19] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *"Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı"*, *Türk Tarihinin Ana Hatları* eserinin müsveddeleri, seri II, No. 22.S.31.

devlete 200 bine yakın talim görmüş mücehhez asker temin ederdi[20]. Bu zamanda bütün ulufeli asker ancak 41.000 kadardı[21].

İşte bu sistem XVI'nci asrın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başladı. XVI'nci asır başından Aynî Ali'nin Sadrazam, Murat Paşa'ya sunduğu " Kavanini Âli Osman der Hulasâ-i Mezamini Defteri Divan"da bu hususta deniyor ki: "Lâcerem zuama ve erbabı timarın ihtilâline sebep iki maddedir: Evvelkisi Padişah dirliğine mutasarrıf olan zuama ve erbabı timar sancağı askeriyle olmayıp ahara koşundu olduğudur. İkincisi vaki olan seferlerin yoklamaları mahfuz olup düstürülamel olmadığıdır[22]". Diğer taraftan timarların saray halkı ve tevabii tarafından nasıl gaspedildiğini Aynî Ali'den 20-30 sene sonra meşhur Koçibey de şöyle ifade etmektedir: "Nice yüzyıl mukaddem fetholunmuş kura ve mezarii birer tarik ile kimin *paşmaklık* ve kimin *arpalık* ve kimin *temlik* ettirüp ve kendulara tamam istiğna geldikten sonra her biri tevabiine nice timarlar ve zeametler ettirüp erbabı seyfin dirliklerin kat' ettiler"[23]. Ocakağaları, saray halkı, Beylerbeyiler, sancakbeyleri timarları kendi akrabaları veya hizmetkârları üzerine yazdırarak hasılatını kendileri alırlardı[24]. Bunun neticesinde "erbabı timar ve zeamet bilkülliye yok oldu"[25]. Bu nizamsızlık, İmparatorluğun mukadderatı bakımından çok meş'un neticeler doğurmuştur. Evvela timarlı sipahisinin fevkalade azalmasına mukabil ulufeli asker pek ziyade çoğaldı[26]. 1567'de adetleri ancak 48.000 iken, 1620 tarihlerinde 100 000'e çıktı[27]. Tabiî bununla beraber hazinenin yükü de arttı. 1565'te varidat 1830 yük, masraf 1896 yük idi. Hemen bir asır sonra, 1650'de irat 5329, masraf ise 6872 yüke çıktı. Bu fark reaya üzerine çöken yeni vergilerle kapatılıyordu. Buna rağmen varidatın hemen 1/3'ü kadar açık vardı. Yeniçerilerin bu artışı, Devleti mali müzayaka içine atan başlıca sebeplerdendir[28]. Hükûmet bunların miktarını indirmeğe çalışıyorsa da bir türlü muvaffak olamıyordu. 1652'de buna teşebbüs eden Tarhuncu Paşa başını kaybetti. Yeniçeriler, artık Devletin birinci gailesi haline geldiler. Banlar yalnız merkezde değil, taşralarda

---

[20] *Cevdet Tarihi*, cilt I, s. 90; D'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, cilt VII., s. 375.

[21] Katip Çelebi, *Dusturülamel Liislâhılhalel*, İstanbul, *Tasviri Efkar*, tab'ı 1280, s. 131.

[22] Ayni Ali, Kavanini Ali Osman der hülasai mezamini defteri divan, *Tasviri Efkar*, tab'ı, s. 75.

[23] *Koçibey Risalesi*, Ali Kemali Aksüt, tab'ı 1939, s. 31 Abdülhamid'in kız kardeşi Esma Sultan'ın Rumeli'nde geniş mukataaları vardı ve bu mukataaları iltizamla alan Dimitri adında bir bezirgan büyük servetler toplamıştı (*Cevdet Tarihi*, cilt IV, ss. 91-92.)

[24] *Cevdet Tarihi*, cilt I, s. 81; *Koçibey Risalesi*, s. 39.

[25] Koçibey, *Koçibey Risalesi*, s. 31.

[26] 1768'de Rusya ile harb başladığı zaman orduda ancak 20 000 cebelû vardı. D'Ohsson, *mezkûr eser*, VII, s. 376.

[27] Katip Çelebi, *mezkûr eser*, s. 131.

[28] *Mezkûr eser*, s. 134.

da tagallüp etmekte, reayayı haraca kesmekteydiler. 1804'te Devlet, Belgrad'taki yeniçerilere karşı Sırplarla işbirliği yapmak zaruretinde kalmıştı.

Timar sisteminin bozuluşundan doğan bu malî müzayaka başka bir cepheden timar sisteminin inhitatını hızlandırdı. Filhakika, hazine yeni varidat bulmak kaygısıyla bir taraftan da mahlül kalan timarları zaptetmeğe koyuldu. XVI'nci asrın ikinci yarısından itibaren "cesimce zeamet ve timarlar mahlül oldukça erbabı istihkaka tevcih olunmayup mukataatı miriye namile hazineden bittevkif sene besene, mültezimlere İlzâm ve bedelâtı irat kaydolunmağa başladı[29]. Ayrıca vilâyetlerde beylerbeyi gibi "ümeraya medarı taayüş olan hasların ekserisi vatken bevaktihi ref ve ilga olunarak mukataatı miriyeye ilhak" olundu[30]. Bu siyaset, Selim III. zamanında Nizamı Cedit teşkil olunurken daha geniş bir ölçüde tatbik edilmeğe başladı. Askeri ıslahat dolayısıyla masraf arttığından geliri on keseden ziyade olan "mukataatı mahlûlenin cânib-i miriden" zapt ve adarphaneden ilzam ile idare"olunmasına karar verildi (1791)[31]. Keza (1787-1792) seferinde cepheden kaçan Anadolu timarlularının timarları cezaen İradı Cedide zaptedildi[32]. Devlet, doğrudan doğruya hazineye merbut bu araziyi umumiyetle iltizama vermekteydi. Bu usul bilhassa Kanuni Süleyman'ın Sadrazamlarından Rüstem Paşa zamanından beri yayılmış bulunuyordu.

Bu arazi "bî-ırz ve fasık Yahudi eminler eline girüp mukataat ve hassı hümayun kariyelerinin kesrine ve harap olmasına badi oldu"[33]. İltizam usulü yalnız Devlete has değildi. Muhtelif yollarla mukataa elde eden kimseler, bizzat timar ve zeamet sahipleri de yerlerine gitmeyerek bunları ağır bedellerle iltizama verirlerdi. Keza, vakıf arazi de umumiyetle iltizamla işletilirdi. "Mültezimler ise verdiklerini çıkardıktan başka kesbi menafi zımnında acezei raiyete tahammüllerinden bîrun zulüm ve cevri günagûn etmelerile taşra ahalisinden niceleri terki vatan etmeğe mecbur" oldu[34]. Neticede bütün İmparatorluğu kaplayan bu iltizam usulü, bir mültezim sınıfının meydana çıkmasına[35] ve reayanın şiddetle soyulmasına sebeb oldu.

1831'de bütün timarların devlete maledilmesile bu inkişaf seyri tamamlandı[36]. Tanzimatın ilânile vergi toplama salâyeti bir devlet me-

---

[29] Mustafa Nuri Paşa, *Netayicülvukuat*, cilt I, s. 177.

[30] *Mezkûr eser*, cilt II, s.105.

[31] *Cevdet Tarihi*, cilt VI, s. 59.

[32] *Asım Tarihi*, cilt I, s. 41.

[33] *Koçibey Risalesi*, s.63.

[34] *Cevdet Tarihi*, cilt I, s. 106.

[35] *Cevdet Tarihi*'nden naklettiğimiz şu fıkra dikkate şayandır. Güruhu mülteziminden Hacı Numan Çorlu havalisinde vaki bazı mahalleri sene besene ashabı mukataattan deruhte ve iltizam ederek tahsili servetüsaman etmekte... (cilt II, s.143).

[36] Sipahilere tazminat mukabilinde verilen devlet eshamı 60 milyon kuruşa baliğ oluyordu (J. Deny, "Timar", *Enc. İs.*).

muru olan muhassıllara verildiği halde iltizam usulü bu mukataalardan kaldırılmadı[37]. Modernleşmek iddiasında bulunan bir devlet hayaletile acıklı bir tezad halinde, reaya sırtında geçinen mültezim sınıfı da gittikçe kuvvetlenmekte devam etti. Mamafih 1839 Gülhane Hattı'nda iltizam usulüne karşı şu şiddeti, "alâtı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semere-i nafiası görülmeyen iltizamat usulü muzırrası" ifadesinin mana ve şümulünü şimdi daha iyi anlamış bulunuyoruz.

Timarın bozuluşu, toprak rejimindeki değişiklik sadece, "iltizam usulü muzırrasının" yerleşip yayılmasını değil, daha başka ve çok daha başka ve çok daha mühim iktisadî-içtimaî neticeler doğurdu. Filhakika devlete ait topraklar, malikâne-çiftlik halinde filen mahut bir ağalar ve çorbacılar zümresinin eline geçerek milyonlarca köylü feodal bir rejimde olduğu kadar müşkül maddi şartlar içine düştü ki, İmparatorluğun yıkılışı tarihinde bizce en esasî hâdise budur. Şimdi bu malikâne-çiftliklerin ve bu yeni içtimaî sınıfların nasıl teşekkül ettiğini araştıracağız. Beylerin mirî araziyi büyük çiftlikler halinde kendi mâlikâneleri yapmaları başlıca şu yollarla olmuştur:

A) Mirî arazinin padişahlar tarafından temliki- Mirî araziyi mülk olarak ancak padişah verebilirdi[38]. Osmanlı padişahları, tâ menşeden itibaren böyle, teveccühlerini kazanmış veya büyük bir iş görmüş kimselere temliknamelerle arazi temlik etmişlerdi. Bu malikâneler, sahipleri tarafından tam bir mülk şeklinde tasarruf olunurdu[39]. Yani Şer'i miras kaidelerine tâbi olur, satılabilir, hibe veya vakfolunabilirdi. Mamafih bunun geniş mikyasta tatbik edilmediği muhakkaktır; zira mirî araziye ait bir takım vergilerin ilgasını mucip olan temlikler devlet için zararlı görülüyordu.

B) Mukataaların tapu ile satılması- Bu usul, sipahinin timar arazisini tapu ile reayaya kiralaması şeklindedir. Fakat burada sipahi ortadan kalkmış yerine, bu mukataaları "deruhtei iltizam"ında tutan mültezimler veya memurlar kaim olmuştur[40]. Mahlûl arazi müzayede ile satılığa çıkarılır, kimin üzerinde kalırsa eline tapu temmessükü namı ile bir tasarruf senedi verilirdi. 1268 (1851) tarihli muahhar bir senet Tanzimattan sonra da köylerin toptan satıldığını göstermekte ve 1858 arazi kanunnamesinden önce bu husustaki teamül hakkında bir

[37] Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 351. Sonradan diğer sahalarda da tekrar iltizam usulüne dönülmüştür.
[38] Ebussuud'un fetvası, (Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 335).
[39] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtı*, s. 38; Mustafa Nuri. *Netayicülvukuat*, I, s. 144.
[40] Tanzimattan sonra 10 Cemaziyürlâhir 1261 (1854) tarihili bir fıkrai kanuniye ile bu nevi arazi için tapu senetlerinin ancak Defterhaneden verilmesi kararlaştırılmıştır. (Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 335).

fikir vermektedir[41] (Bu orijinal senedi makale nihayetine dercediyoruz). Yine Tanzimat'tan sonra gönderilen bir tahrîratta, arazi-i mahlûlenin dahi değer bahâlariyle icaren füruht olunarak esmanı hasılasının emvali saire ile beraber gönderilmesi" emrolunmaktadır[42]. 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesinde, ahalisi mevcut bir kariyenin çiftlik ittihazile topraklarının müstakilen bir şahsın uhdesine verilmiyeceğini emreden maddenin[43], sonradan böyle, çiftliklerin teşekkülüne mâni olmak için ilâve edilmiş bir hüküm olduğunu tahmin edebiliriz. Bu köyleri müzayede ile alanlar, tabiî yine o mahallin zengin, nüfuzlu sınıfı idi. Hudut gibi bazı mıntakalarda Hıristiyanlar mirî arazi satın alamazlardı[44]. Meselâ bu suretle Vidin eyaletinde hemen bütün arazinin Müslüman ağaların eline geçtiğini görmekteyiz[45]. Tapu ile mirî araziyi ellerine geçiren bu ağa ve beylerin kanunen toprak üzerinde hiçbir şekilde mülkiyet hakları yoktu. XIX'uncu asır başında Koca Sekbanbaşı Lâyihasında deniyor ki: "Devleti Aliyenin filasıl mali muaccele ile taliplerine verdiği mukataa hakikati halde şer'an ve aklen hiçbir kimsenin mali mevrusu olmadığı cümlenin malûmu olup hâlâ beratlarda dahi sarihtir"[46]. Ağalar daha ziyade, sipahilik devrindeki reaya gibi daimi kiracı vaziyetinde idiler. Devlet muhtelif vaziyetlerde toprağı geri alabilirdi ve arazi yalnız erkek evlâda intikal edebilirdi[47]. Fakat zamanla bu mirî arazi mutasarrıflarının tasarruf hakları genişletilerek tam bir mülkiyet haline yaklaştı. Filhakika 10 Cemaziyülâhar 1261 tarihli fıkrai kanuniye ile veraset hakkının kızlara, daha sonraları da diğer yakın akrabaya teşmil edildiğini görüyoruz[48]. Bu suretle Tanzimat'ın mutlak mülkü esas tutan prensipleri dahilinde beyler, hukuken de toprağın sahibi oldular. Asırlardan beri toprağı işliyen köylü daha fena şartlar altında yine basit bir kiracı olarak kaldı. Hakikatte, bu batapu toprak mutasarrıfları, merkezî idarenin zâfı ve karışıklığı dolayısile reaya karşısında eskiden beri tam bir mülk sahibi vaziyetinde idiler. Reaya ise devlete verdiği vergilerden başka toprak kirası olarak da, beye mahsulünden bir kısmını vermekte ve angarya hizmette bulunmakta idi[49]. Bu suretle "mukataatı miriye" olarak devlete dönen timarların merkezî otoritenin zâfı netice-

---

[41] Başvekâlet Arşiv dairesi, Bulgar mesalihi, Na. 40-1.3 Zihicce 1266 tarihli irade melfuflarından.

[42] Dolmabahçe sarayında Bulgar mesalihine dair iradâtı seniye suretleri.- 3 Zilhicce 1266 tarih ve 265 numaralı irade melfuflarından cevabı âli, iradenin hazinei evrak numarası 35,- Başvekâlet arşiv dairesi, Bulgar mesalihi. 40-1. 3 Zilhicce 1266.

[43] Emrinamei arazi, madde 8.

[44] Mezkûr iradei seniye melfuflarından 1261 T. Emirnamel-i samiye.

[45] İleride neşredeceğimiz. "Vidin İsyanı" adlı tetkikte tafsilât vardır.

[46] Koca Sekbanbaşı hülâsatülkelâm fi reddûlavam, TOEM tab'ı, s. 52.

[47] Bu hususta tafsilât için bakınız: Ö.Barkan *Tanzimat*, I, s. 379-391.

[48] Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 358.

[49] Mezkûr irade melfuflarından, Vidin eyaletinin mazbatası.

sinde büyük arazi sahibi beyler sınıfının teşekkülüne nasıl yardım ettiğini görmüş oluyoruz. Bu vaziyetin reaya isyanlarında nasıl mühim bir âmil olduğunu ve beylerle reaya arasında nasıl derin bir içtimaî münaferete sebebiyet verdiğini ilerde göreceğiz.

C) Mirî toprakların mülk olarak satılması- Mirî toprakların son zamanlarda, hazinenin sıkıntısını gidermek üzere malikâne olarak satılması da çiftliklerin teşekkülüne hizmet etmiş olabilir. Bu gibi satışlara ait kayıtlar vardır. Hatta Profesör Ömer Barkan'a göre çiftliklerin son zamanlarda şayanı dikkat ehemmiyetlerini kazanmaları bu nevi satışlar neticesinde olmuş olmalıdır[50]. Fakat bize göre çiftlikler daha ziyade muaccele ile batapu verilen mukataalardan teşekkül etmiştir. Bunun evvelden beri geniş ölçüde tatbik edildiği muhtelif kaynaklarda sık sık bahis mevzuu olmasından da anlaşılmaktadır.

D) Mirî toprakların şahıslar tarafından gasbı- Çiftliklerin teşekkülünde bir yol da merkezî devlet otoritesinin zayıflaması ile bu mirî arazinin mütegalibe tarafından zaptıdır. Bu sahada derebeylerin, yeniçerilerin, sipahilerin rolü Balkan tarihine ait birçok eserlerde tebarüz ettirilmiştir. Esasen mirî arazinin mülk haline getirilmesi temayülüne daha Kanunî devrinden beri rastlamaktayız[51].

"Zuama ve eshabı timar memleketlerinin hanedan ve ocakzadelerinden olup dirlikleri hasılatından maada emlâk ve akar sahibi zikudret" kimselerdi[52]. Timar sahiplerinin gittikçe azalmasına ve sonradan büsbütün ortadan kalmasına rağmen bu mahallî nüfuz ve servet sahibi kimselerin, yeni ağalar ve beyler kadrosunda mühim yer aldığı şüphesizdir. Diğer taraftan yeniçeriler[53], yerleşmiş diğer mahallî memurlar da bu hususta mühim bir role sahip olmuşlardır. Bu derebey ve âyanların büyük ölçüde arazi servetine, mukataalara istinat ettiğini görüyoruz. Meselâ, meşhur âyandan Cebbarzade Süleyman Bey kardeşinin ölümünde "canibi miriye 500 kese" vermek şartile "karındaşının kâaffei emval ve mukataatını" kendi üzerine yaptırmış[54]. Arnavutluğun en eski hanedanlarından Mahmud Paşa bu mukataat münazaası yüzünden isyan etmişti[55]. Kendileri ekseriya şehir, kasaba gibi merkezlerde oturan bu ağaların, beylerin, âyanların her biri bir veya

---

[50] *Tanzimat*, I, s. 414.

[51] Ebussud'un kanun mukaddemesi, Ömer Barkan, *Tanzimat*, s. 330, not 7. -Valilere sancaklarında verilen mukataalar vazifeler ile mukayyet olduğundan ve bu müddet ekseriyetle bir seneyi geçmediğinden bu yolla meydana çıkan büyük arazi sahipleri istisnaîdir. Meselâ Bağdat'da Ahmet Paşa mukataaları zaptederek kendi memlûklerine dağıtmıştı.

[52] Mustafa Nuri Paşa, *Netayicülvukuat*, cilt II, s. 110.

[53] Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 412, not 44. -Bu hususta bibliyografya da vermektedir.

[54] *Cevdet Tarihi*, cilt II, s. 172.

[55] *Cevdet Tarihi*, IV, s. 95-101.

daha fazla miktarda köye sahipti[56]. Araziye istinat eden bu sınıf, iltizam işlerinde de başka bir servet ve kuvvet membaı bulmakta idi[57].

XVIII'inci asrın ikinci yarısında her tarafta meydana çıktığını gördüğümüz[58] bu âyan ve derebeyleri devlet arazisile beraber siyasî nüfuz ve kuvveti de ellerine geçirmişlerdi. 1789 tarihine doğru hükûmete verilen bir rapora göre[59], "ötedenberi Rumeli'nin muhtarı kişizadeleri ahalisinin hüsnü rızalarıle umuru memleketi idare" ederlerdi: ve kendilerine resmen âyan denilirdi. Sonradan bu âyanlık padişah, sadrazam yahut vali tarafından tevcih edilmeğe başlandı[60]. Raporu veren zâta göre "elbette umuru memleketin idaresi her kazada birer âyan olmasına mütevakkıf"tır. Hakikaten valiler emirlerini ancak onların nüfuzu sayesinde, onlar vasıtasile icra ettirebilirlerdi. Bu suretle resmî bir mahiyet alan âyanlık ekseriya irsi idi[61]. Müstakil askerî kuvvetleri olan fakat ekseriya o zaman Rumeli'yi kasıp kavuran eşkıya çetelerini kullanan bu derebeyleri, yavaş yavaş "Tavaifi mülûk tavrını tutup yekdiğeri üzerine sefer ederek birbirlerinin memleketlerini zapt ve tasarruf eder oldular"[62].

III. Selim İmparatorluğun bu tecezzi etmiş halini görüyor, çare arıyordu. " Anadolu ve Rumeli taraflarında saliki mesleki şerkeşî ve isyan olan derebeylerinin mezalim ve taadiyâtından reayanın himayesi" zaruretini anlamıştı. Fakat nasıl yapmalı? 1806'da Nizam-ı Cedit'in Rumeli'ye teşmili için Karaman Valisi Kadı Paşa 24.000 muntazam askeri ile Rumeli'ye geçirildiği zaman bütün Rumeli âyanı, Paşa'ya karşı koymak maksadı ile takım takım Edirne'de toplanmaya başladılar[63]. Zira yeni nizam onların keyfî tahakküm ve istismarlarının sonu demekti. Diğer taraftan büyük mukataalar mahlûllerinin İradı Cedid hazinesi hesabına zaptedilmesi onların bütün servet ve kuvvet membalarını tehdit etmekte idi. Padişah bu ayaklanma karşısında ordusunu geri çağırmağa mecbur oldu. Az sonra, 1808'de İstanbul'daki müthiş karışıklıklardan sonra Rusçuk âyanından Alemdar Mustafa Paşa diktatörlüğünü tesis edince, ilk işi merkezî hükûmetle âyanlar arasında (Sened-i İttifak) nâmile bir uzlaşma yapmak oldu. İstanbul'a davet edilen başlıca âyanlar merkeze itaat şartile kendi vaziyetlerini teminat

---

[56] Makale sonuna koyduğumuz tapu senedi bir köyün toptan nasıl satıldığını göstermektedir.
[57] *Cevdet Tarihi*, IV, s. 287.
[58] *Netayicülvukuat*, cilt III, s. 84.
[59] *Cevdet Tarihi*, IV, s. 286.
[60] Osman Nuri, *Mecellei Umuru Belediye*, cilt I, s. 1658. -Burada âyanlara ve nizamlarına dair mühim bir ferman sureti vardır.
[61] D'ohsson, *mezkûr eser*, cilt VII, s. 286.
[62] *Cevdet Tarihi*, cilt VII, s. 147.
[63] *Cevdet Tarihi*, cilt VIII, s. 62 ve müteakıb.

altına alan bu senedi imzaladılar[64]. Bu adeta İmparatorluğun feodal teşkilâtının resmî bir ifadesi idi.

Bu toprak aristokrasisi yalnız Müslüman âyan ve derebeylerinden ibaret değildi. Bazı hudut mıntakaları hariç, Hıristiyanlar arasında da büyük arazi sahibi beyler vardı. Mesalâ Tesalya'da 658 köyden 460'ı çiftlik arazisi veya çiftlik-köy halinde olup, bunun da büyük bir kısmı Hıristiyan beyler elinde idi[65]. Bulgaristan'da her tarafta ziyadesile görülen çorabcılar bu kategoriye dahildir. Bu "Büyük arazi sahibi Slavlar yani çorabcılar reayayı şiddetle soyan, idareciler için vergi toplayan muhtekirlerden, Osmanlılar hizmetindeki casuslardan ibaretti[66]". Her nahiye ve kasabanın resmî bir çorbacısı vardı. Ahali tarafından seçilen ve mahallî hükûmet tarafından kendisine bir âsa verilmek suretile resmen tanınan bu çorbacılar Belediye Reisi hizmeti görürler, vergi, mahkeme ve sair işlerde idarî ve adlî makamlarla halk arasında mutavassıt rolü oynarlardı. Köy ve kasabalardan başka bütün bir mıntakayı temsil eden "Memleket Çorbacıları" da bulunuyordu[67]. Bu Hıristiyan beylerle asıl Hıristiyan reaya arasında ekseriya derin bir husumet vardı. Bu da, Balkan hâdiselerinde içtimaî âmillerin birinci dereceden ehemmiyetini tebarüz ettirmek bakımından dikkate şayan bir noktadır.

Merkezî İmparatorluk otoritesinin âyanlar elinde parçalanışını gösteren bu izahatten sonra şimdi, bu toprak aristokrasisiyle reaya arasındaki içtimaî münasebetlere bakalım:

Bu husustaki mütalaalarımızı bilhassa Vidin havalisindeki mirî köyler hakkında elde ettiğimiz vesikalara istinad ettirmekteyiz. Umumiyetle Osmanlı İmparatorluğu'nun da Garb feodalitesinde görülen ve köylünün şahsı üzerinde de Senyöre bir takım haklar veren servaj müessesesi kat'iyyen mevzuu bahsolamaz[68].

Mirî toprakları eline geçiren köy ağası "arazi mezkûreyi sükkânı kuraya icâr ile vererek mukabelesinde bazı mertebe fahiş şey almakta"dır[69]. Yani köylü yüzlerce senedir atalarının işlediği toprak üzerinde kiracı vaziyetinde kalmaktadır; ve Devlete verdiği vergiden başka Ağa veya Beye, (Ağalık) veya (Gospodarlık) namile mahsulünden bir kısmını da terk etmek mecburiyetindedir. Bundan başka gene "arazi merkume icaresine mukabil reaya... senede bir iki mah mecca-

[64] *Cevdet Tarihi*, cilt IX, s. 3-7. Senedi İttifak'ın sureti, Zeyil: 278-283.
[65] Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 412, not 43.
[66] J. Ancel, *Manuel Historique de la Question d'Orient*, s. 170.
[67] S. S. Bobçev, "Notes Compares sur les Çorbacis Chez les Peuples Balkaniques et en Particulier Chez les Bulgares", *Revue des études Balkaniques*, IIIe Anne, cilt II, 1938, s. 428-445m.- Burada, çorbacıların bilhassa ticaret ile vergi ve saire iltizam ile zenginleşmiş Bulgarlar olduğu kaydedilmektedir.
[68] Karşılaştırınız: Ömer Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Çiftçi Sınıflarına Hukukî Statüsü", *Ülkü*, sayı 53, s. 335.
[69] Mezkûr irade melfuflarından, Vidin eyaletinin mazbatası.

nen eshabı araziye hizmet etmekte"dir[70]. Köylünün buna karşı toprak üzerinde bu kiracılık vaziyetinden ayrı fili bazı hukuku olup olmadığını tesbit edemiyoruz. Evvelce mirî arazi, sipahi tımarı iken bu toprak reaya arasında babadan oğlula hiçbir engelsiz intikal ederdi. Hâlbuki şimdi reayanın yerine toprağın sahibi olarak beyler kaim olmuştur. Tanzimat'la bu mirî topraklar mutasarrıflarına, garb kanunları tesirile tam mülkiyet hakları tanınmaya başlamış, fakat böylece Rumeli'de geniş sahalar kaplayan bu mirî arazi, köylünün değil, ağaların mülkü haline gelmiştir[71]. Tanzimat bu arazi meselesini, büyük köylü kütleleri lehine çevirmemekle yeni Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli olacak esas inkılâbı yapamamış oldu.

Geniş malzemeye istinaden tetkikine fırsat bulduğumuz 1850 Vidin İsyanı bize, reaya kıyamlarında ağaların iktisadî istismarının birinci derecede rol oynadığı kat'i bir şekilde göstermektedir[72].

On bin kadar Bulgar'ın birden ayaklanması ile başlayan bu isyan hareketi, İstanbul'da oldukça telâşı mucib oldu. Asiler ilk hamlede köy ağalarını, subaşılarını öldürdüler. İsyan mıntakasına gönderilen fevkalâde müfettiş Rıza Paşa'ya verilen talimatnamedeki "kendilerini *çiftlik ve arazi sahibi* addeden kimselerin ve *bazı mültezim güruhunun* ta'diyat ve mezalimi vakıaları şu uygunsuzluğun hudusuna sebebiyet vermiş olmasile"[73] fıkrası isyanının sosyal mahiyetini açık bir şekilde hülâsa etmektedir. İsyan yatıştırıldıktan sonra reaya, hükûmete verdiği bir takrirde bilhassa köy ağalarının istismarından şikâyet etmektedir[74]. Ağalara karşı yapılan bu isyan hükûmet kuvvetlerile bastırılmamıştır. Birden harekete geçen âyan aralarında teşkil ettikleri başıbozuk kuvvetlerile asileri dağıtmışlar ve hükûmetin tasvip edemiyeceği bir şiddet göstermişlerdir. Çarpışmalarda 800 kadar Bulgar telef olmuştur. Hükûmet kuvvetleri neden sonra gelerek adeta bir birine girmiş bulunan bu iki sınıfın mukatelelerine son vermek vazifesini görmüştür.

---

[70] Mezkûr irade melfuflarından, sureti mazbatai meclisi Vidin.

[71] Ayni vesikada gördüğümüz şu ifade bu hususta dikkate şayandır: Kâffei tebaa-i saltanatı seniye emlâk ve arazisine berveçhi serbestiyet malik ve mutasarrıf olarak kimse kimsenin bilabedel ve irza arazisini zapt ve kendüsü ziraat edemiyeceği umuru dahiliyeden bulunmak cihetleriyle arazi-i merkume eshabı çiftlikatın batapu uhdelerinhde olduğu ve reayayı merkume eshabı çiftlikâtın batapu uhdelerinde olduğu ve reayayı merkume rizalarile isticara talip bulundukları meclise tebeyyûn ettiği..."

[72] Meclis-i Valâ-yı Ahkâmı Adliyenin Babıâliye sunduğu bir rapordan aldığımız şu, "Vidin eyaletinde Lom ve Sahra ve Belgradcık nahiyelerinde bulunup Bulgarların menşei şikâyetleri olan Gosbodarlıklar.."fıkrası diğer vesikalar arasında bu hususu en kat'i şekilde ifade etmektedir (Başvekâlet Arşiv dairesi, Bulgar mesalihi, No. 42-1,17 Rebiülevvel 1267.)

[73] 16 Şaban 1266 T. Ve 17 No.'lu irade melfuflarından, Ferikanı kiramdan bu defa memuriyeti mahsusa ile Vidin canibine i'zam buyurulacak Rıza Paşa Hazretlerine talimatı seniye – Hazinei Evrak No. 15. (Dolmabahçe sarayı).

[74] 9 Ramazan 1266 tarih ve 66 numaralı iradei seniye melfuflarından, bazı reayaların takrirleri Hazine Evrak numarası 21 (Dolmabahçe sarayı).

Resmî vesikaya göre "asakiri nizamiyei şahanenin Vidine vusulü reayayı merkumeye tesliye bahşolduğu elsinei tebeada mütevatirdir"[75].

Burada olsa olsa, büyük arazi sahiplerile iktisaden onların mahkûmu bulunan reaya arasında patlak vermiş içtimaî kanlı bir mücadele görmekteyiz.

Sırp İsyanları da şehirlerden değil, ziraî vaziyeti çekilmez bir hale gelen köylü sınıflarından çıkmakta idi. Sırbistan'da da "tam kurtuluş ancak Türk arazi sahipleri memleketi terk ettikleri ve köylünün eski toprak sahibile her türlü tabîyeti ortadan kalktığı zaman tahakkuk etmiş sayıldı"[76]. Diğer taraftan toprak aristokrasisinin tam manasile hâkim bulunduğu Bosna'daki isyanların da içtimaî-iktisadî karakterlerini hatırlatalım[77].

Bütün bu kayıtlardan sonra Balkan reayasının İmparatorluk-Osmanlılık nizamına karşı ayaklanması, bilhassa toprak rejiminin köylüyü, bir ağalar sınıfının iktisadî tahakkümü altına sokacak şekilde bozuluşundan ileri gelmiştir, diyebiliriz[78]. İşte bu suretle; Balkanlarda köylü kitlelerini müessir himayesine almakla kurulan Osmanlılık nizamı, bu vazifesini yapamadığı andan itibaren bu kitleler tarafından inkâr edilmeğe başlamıştır.

XIX'uncu asır Balkan memleketleri, büyük köylü kitlelerinin maddî vaziyetlerindeki bu derin tahavvüle beraber, İmparatorluk nizamını inkâr eden cihanşümul bir hâdisenin akislerini duymakta idi. Fransız İhtilâli ve Alman filoloji tetkikatı ile parlayan milliyet hareketleri, muasır tarihin kudretli bir amili halinde belirlemekte idi. Bununla beraber Balkanlarda bu hareket, daha Fransız İhtilâli'nden evvel kendini hissettirmeğe başlamıştır. Bilhassa millî kültür mirasının sığındığı manastırlarda XVIII'inci asırda vatan perveranc gayelerle başlayan tarih ve dil tetkikatı, Balkan kavimlerine mazilerini ve varlıklarını öğreterek onlarda hür ve mes'ut bir istikbal ümidi uyandırmakta idi. Ortodoks Rusya'nın Müslüman İmparatorluğuna indirdiği yıkıcı darbeler de bunların bu ümidini gittikçe daha ziyade kuvvetlendirmekte idi. 1762'de vatanperverane hislerle dolu ilk Bulgar tarihini yazan Paisii adında bir Bulgar keşişi milletine şöyle hitap ediyordu: "Ey akılsız millet, Bulgar ismini taşımaktan neden utanç duyuyorsun, neden öz dilinde okumuyor, düşünmüyorsun? Bulgarlar evvelce satvetli bir imparatorluk kurmadılar mı?"[79]

---

[75] 14 Ramazan 1266 tarih ve 132 numaralı iradei seniye melfuflarından, lâyiha, Hazinei Evrak numarası 21. (Dolmabahçe).

[76] Dr. O. Von Frageş, "La Reforme Agraire en Yougoslavie", *Revue international d'Agriculture*, 1934. sayı 7, s. 282.

[77] Yakında buna dair bazı orijinal vesikalar neşredeceğiz.

[78] Valilerin, memurların, metropolitlerin suistimallerini harici tahrikâtı ve daha bir çok amilleri inkâr etmemekle beraber bizce reaya isyanlarının hakikî sebebi budur.

[79] L. Leger, *La Bulgarie*, s. 55.

Bu dil ve tarih tetkikatı, Alman filoloji mektebinin tesiriyle XIX'uncu asır ortalarına doğru çok kuvvetlendi. Bilhassa Avusturya idaresindeki Sırb ve Hırvatların ilmî ve edebî faaliyetiyle cenub Slavlarında millî benlik ve birlik duyguları büyük inkişaflar gösterdi. Hırvatlardan Gay, 1835'te çıkardığı gazetede "milliyetsiz bir millet iskeletsiz bir vücud gibidir." diyor; daha sonra 1838'de "kardeşler birleşelim, birleşelim; yaratıcı birlik için hiçbir şey imkânsız değildi", diye haykırıyor. Sırb Prensi Miloş 1832'de İstanbul'daki ajanlarına, hudutlar ötesindeki Sırblar bizim kardeşlerimizdir, diye yazıyor[80]. Sırb, Hırvat ediblerinin faaliyetile millî bir Yugoslav edebiyatı vücuda geliyor; gene XIX'uncu asır ortalarına doğru, yeni edebî Bulgar dilinin temelleri atılıyor.

Rumenler arasında da gene Alman filolojisi tesirile başlayan tarih ve dil tetkikatı millî uyanışa esas oluyor. Tam XIX'uncu asır ortalarına doğru büyük Rumen milliyetçisi Kogolniçeanu, "benim Rumen vatanperverliği meş'alem ateşini Alman milleyetperverliğinden almıştır." diyor[81]. Şunu da ilâve edelim ki, bu millî edebiyatlar bilhassa, Osmanlı hâkimiyetine ağalara, paşalara, Rum Ortodoks Kilisesi'ne karşı mevcud düşmanlık hislerile beslenmekte idi.

Balkan kavimlerindeki bütün bu milliyet hareketleri, Alman ve İtalyanlar'ınki gibi istiklâl ve ittihat gayelerine müteveccihti. Cemiyetlerin mukadderatına umumî arzu ve iradenin hâkim olması prensibini bütün Avrupa'ya yayan büyük Fransız İhtilâli de bu milliyet hareketlerine büyük bir hız vermiştir. Bu fikir, Balkanlara önceleri, Akdeniz ticaretinde faal bir rol oynayan Yunanlılar vasıtasile girmiş ve Avrupa ile doğrudan doğruya temasa gelen Balkanlı münevverler arttıkça nüfuz ve tesir sahasını genişletmiştir. Bütün Balkan milletleri, Millet Meclisleriyle doğmuşlardı. İmparatorluğu tarihe gömen son milliyetçi devlet, Cumhuriyet Türkiyesi de bu milletlerin sonuncusudur.

İşte ziraî-içtimaî temelleri esasen sarsılmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu bir taraftan da muasırı diğer İmparatorluklar gibi milliyet fikrinin muazzam hamlelerine dayanmak zorunda bulunuyordu. Fakat gene tekrar edelim ki Balkanlarda büyük köylü kitlelerini tahrikâtçı milliyetperverlerin arkasında isyana kaldıran bilhassa toprak rejimindeki inhitat olmuştur.

Bu suretle İmparatorluğun dayandığı temellerin, toprak rejimi ve Osmanlılık siyasetinin XVIII'inci asırdan itibaren malikânelerin teşekkülü ve milliyet hareketleri karşısında nasıl kökünden sarsıldığını göstermiş bulunuyoruz. Şunu da unutmamak lâzımdır ki, esas itibari ile bir orta zaman devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda ana mese-

---

[80] J. Ancel *mezkûr eser*, s. 67.
[81] *Aynı eser*, s. 132.

lelerden biri de dindir. Filvaki siyasî ve içtimaî teşkilâtın dinî karakteri İmparatorluğu, Avrupa'dan ve Hıristiyan tebaasından derin hatlarla ayırmakta idi. Bu dinî ayrılık, XIX'uncu asırda İmparatorluk dahilinde içtimaî-iktisadî zıddiyet ve millî uyanış hareketile birleşince çok şiddetli tezahürler göstermeğe başlamıştır. İsyan eden reayanın istekleri, hep arazi ve vergi meselelerile beraber dinî hürriyet ve müsavat maddesi etrafında toplanmaktadır.

XIX'uncu asır başında İmparatorluğu tanzim teşebbüsü, mazinin enkazı üzerinde türeyen tufeyli sınıfların aksülâmelile kan içinde boğulduğu zaman artık, son saatin çaldığına hükmedilmişti. II. Mahmud büyük bir sabır ve enerji ile bu enkazı kısmen temizlemiş ve mukadder saati geciktiren Tanzimat Devrini açmıştır. Âyan ve derebeyleriyle mücadelesi, bütün tebaaya karşı din farkı gözetmeden müsavi muamele yapmak lüzumunu ilân etmesi[82] onu, tarihin önünde yeni Osmanlı rejiminin kurucusu payesine yükseltmektedir.

Filhakika eski Osmanlı İmparatorluğu artık çürüyüp mahvolmuştu. Uzun ve şanlı bir tarihi olan bu koca İmparatorluğu yeni temeller üzerinde canlandırmak çareleri aranıyordu. 1839'a kadar dışarıda ve içerde mütemadî hezimetler, isyanlar devletin başındakilere böyle cezri bir yenilik zaruretini gittikçe daha açık bir şekilde anlatmış bulunuyordu:

Sırplar şiddetli isyanlardan sonra (1804-1815), bazı imtiyazlar koparmışlardı. Arkasından Yunanlılar, İmparatorluğu temelinden sarsan büyük "Rum Fetret"ini çıkardılar (1821-1829). Bu isyan Osmanlı Devletini bütün Avrupa ile ihtilâfa sürükledi (1827 Navarin Vak'ası). "Şark Meselesi" tâbiri de Avrupalılar tarafından ilk defa bu zamanlarda kullanılmağa başladı[83]. Ruslar fırsattan bilistifade taarruza geçtiler (1828). Bu harb sonunda imzalanan Edirne Muahedesiyle (1829) Devlet Yunanlıların ayrılmasını kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Yunanistan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ilk müstakil devlet oldu (1830). Aynı muahede ile Sırbistan'ın muhtariyetini de tam bir şekilde ve daha geniş bir saha üzerinde tatbik etmeği kabul ettik. Reayayı tatmin etmek, onları bahane eden dış düşmanların müdahale ve istilâ emellerini önlemek artık bir zaruret halini almıştı. Nihayet, garb usullerini benimseyen Mısır Paşasının seri ve ezici galibiyetleri önünde, Osmanlı saltanatı mukadderatını başka ellere bırakmağa mecbur olduğu bir sırada artık bütün tereddütler bırakıldı ve "Tanzimât-ı Hayriye" ilân olundu (3. Kasım 1839) "Mücerret din ve Devlet ve Mülk ve Milleti ihya için" ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümâyunu filha-

[82] Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 36. Ve *Takvim-i Vakayi*'de (sene 1253, def'a 149) neşredilen beyanatı.

[83] Michel Lheriter, "Régions Historiques, Europe Centrale, Orient Mediteraneen et Question d'Orient", *Revue de Synthèse Historique*, cilt 45, s. 57.

kika, her şeyden önce Avrupaî bir devlet telâkisi taşıyordu. İhtiva ettiği esas haklar, idarî, malî, askerî tedbirler o zamanın Garb devletleri gözönüne alınarak ileri sürülmüştü. Fakat bunun yanında, bütün bu esaslar sayıldıktan sonra "Ehli İslâm ve mileli saire bu müsaadatı şahanemize bilâ istisna mahzar olmak üzere" sözile İmparatorluğun esas teşkilâtı bünyesi bakımından daha başka mühim bir inkılâbın temeli atılıyordu. Bundan böyle bütün kanunlarda, bütün hükûmet icraatında "her sınıf tebaanın müsavatı" değişmez bir esas sayıldı. Yavuz Abadan Tanzimat Fermanı'nı tahlil eden yazısında bu noktaya pek az temas etmiştir[84]. Hâlbuki İmparatorluğun kuruluşu ve tereküp tarzı itibarile büyük bir ehemmiyet kazanan bu prensip, Osmanlılık siyasetine temel teşkil ederek bütün Tanzimat devri boyunca en esasî bir role sahip olmuştur.

Gülhane Hattı'ndan sonra 1840'da neşrolunan Ceza Kanunnamesi mukaddemesinde de bu müsavat esası teyid olunmakta ve "ber muktezayı hürriyeti şer'iye huzuru şer' ve kanunda ve mevaddı hukukiyede herkesin yeksan ve seyyan olması umuru tabiyeden"dir denilmektedir[85].

Tanzimatçılara göre, bu musavat esası sayesinde bütün tabâ bir birile kaynaşarak İmparatorluğun bekasına hepsi müştereken hizmet edecektir. Daha 1832'de Türkiye'yi gezmiş olan bir Avrupalı seyyah, bazı Hıristiyanların bu kaynaşmadan ümidle bahsittiklerine şehadet etmektedir[86]. Hukuk müsavatına dayanan Osmanlı birliği fikri gittikçe kuvvetlenmiş. Balkan reayası arasında hoşnudsuzluk ve kımıldanmalar arttıkça ilk plâna geçmeğe başlamıştır.

"Tanzimatı Hayriyenin tesisinden muradı âli bilcümle sunufu tebaanın refahı hal ve mamuriyet ahvalleri"idi[87]. Tanzimat tarihinde ikinci merhaleyi teşkil eden 1856 Islahat Fermanı okunursa görülür ki, doğrudan doğruya gayrimüslim reayayı alâkadar eden meseleler hattın esasını teşkil etmekte ve bunlar için tam ve sarih bir hukuk müsavatı tanınmaktadır. Hattın bir yerinde, "hukukça olan müsavat dahi vazifece olan müsavatı müstelzim olduğundan Hıristiyan vesair tebaai gayrimüslime dahi ehali İslâm misullü..." ibaresi yeni vaziyeti açık bir şekilde ifade etmekte idi. Hulâsa bu hatta hâkim olan düşünce, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında tam bir müsavat temininden ibarettir. Bunda, şüphesiz harici telkinlerin hatta tazyıkların tesiri olmadı değil[88]. Bilhassa bu Osmanlılık siyasetine en ziyade müzaharet gösteren Fransa'nın bu sahada ne kadar büyük bir rol oynadığını biliyo-

---

[84] *Tanzimat*, I, s. 31.
[85] Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, I, s. 177.
[86] Urquhart, *La Turquie et ses Ressources*, Paris 1836, s. 34.
[87] 15 Safer 1256 tarihli ilmühaber (Ömer Barkan, *Tanzimat*, I, s. 355, not 18.)
[88] Bu hususta bakınız: Engelhardt, *mezkûr eser*, s. 111-112.

ruz[89]. Fransa, hukuk müsavatı sayesinde "İttihadı anasır"ın tahakkuk edebileceğine inanıyor ve bu sayede Rusya'ya karşı şarkta müttehit bir Osmanlı İmparatorluğu yükseltmek istiyordu[90]. Müslüman halkın bu siyasete karşı itimatsızlık, hattâ düşmanlık göstermesine rağmen Devlet, bunu yavaş yavaş tahakkuk ettirmeğe çalışıyordu. 1858'de yapılan bir tamimde her sınıf tebaa hakkında müsavi muamele yapılmasına nezaret etmenin valilerin vazifesi olduğu bildirilmektedir[91]. 1864 Vilâyet Kanunu ile idarî meclislere aza inhihabında gayrimüslimlere de seçim hakkı verildi. 1869'da bir parlamento taslağı şeklinde kurulan Şûrayı Devlet'e bir çok gayrimüslim aza da dahil oldu. Cebeli Lübnan'a, Girit'e Hıristiyan valiler tayin edildi. 1867'de Girit'e giderek Adaya geniş imtiyazlar vermek suretile isyanı yatıştıran Âli Paşa, oradan payitahta gönderildiği bir lâyihada Osmanlılık siyasetini şu şekilde ifade etmektedir: "elhasıl bilcümle tebânın din ve mezhepten başka mevadda yekdiğerine mezc ve tahliti ve beyinlerinde olan muhasade ve rekabetin külliyen ilgası meydanda olan mehaliki imhaya ve biavnihi taalâ Devleti tahkime ilâcı münferid addü şümar kılınur..."[92].

Devlet zahiren Osmanlılık idealini tahakkuk ettirmek yolunda görünüyordu. Fakat öte taraftan büyük Girit İsyanı (1867), Bulgar ve Yunan çetelerinin faaliyeti, Sırbistan'ın gittikçe daha müstakil bir vaziyet alması bu hususta bütün ümidleri kıracak mahiyette idi. Bununla beraber gayretler gevşetilmedi. İmparatorluk ahalisini kaynaştırmak için maarifin büyük hizmetleri görebileceği matbuat tarafından ileri sürülmekte idi. 1868'de Fransa'nın yardımı ile her sınıf tebaadan talebenin girebileceği Galata Sultanisi açıldı. İmparatorluk Türklerinden uzağı düşünenler umumiyetle bu siyaseti tasvip etmekte idiler. Garbda halk hâkimiyetine doğru ilerleyen hürriyet ve müsavat cereyanı, Osmanlı İmparatorluğu'nda böylece bilhassa Hıristiyan reayanın her bakımdan hukukî müsavatı şeklinde tezahür etmekte idi. Osmanlı Hanedanı etrafında müttehit bir Osmanlı camiası vücuda getirmek fikri bu devirde, yeni doğan matbuatta sık sık temas olunan bir mevzu idi.

---

[89] Fransa Hariciye Nazırı Jules Favre, 12 Haziran 1871'de İstanbul'daki Fransız Büyük Elçisine gönderdiği etraflı talimatta bunu şu şekilde ifade etmektedir: "... Evvelce olduğu gibi Babıâliye vermekte devam edeceğimiz nasihatlerde bütün tab'a için ayni ihtimam ve hukuku istiyerek diğer her hangi bir vasıtadan daha müessir bir surette Hıristiyanların vaziyetini yükseltmeğe yardım edebiliriz. (*Documents Diplomatiques Français*, seri I. Cilt 1 vesika No. 8.) İngiliz hükûmeti de daha Gülhane Hattı'nın ilânını müteakıb İstanbul'daki elçisine: " adilâne ve iyi düşünülmüş ıslahatın ileri götürülerek sultanın hükûmetine kuvvet ve istikrar verilmesini"tenbih etmekte idi. (*The Cambridge Modern History*, cilt XI, s. 276).

[90] Engelhardt, *mezkûr eser*, s. 187-188.

[91] Talât Mümtaz Yaman, "Mülkî İdarede Avrupalılaşma", *İdare Mecmuası*'nda çıkmış makaleleri ayrı basımı, s. 130.

[92] Hıfzı Veldet, *Tanzimat*, I, s. 200.

Tanzimat devrinin en iyi muharriri büyük vatanperver Namık Kemal, bu fikri bir çok yazılarında incelemiştir[93]. Bir yazısında "ya biz vatanımız içinde hukukça müsavi, menfaatçe müşterek bulduğumuz halde lisan ve mezhâp daiyesile niçin birbirimizden ayrılmak isteyelim"[94] demektedir. Fakat büyük vatanperverin istediği gibi hukukça müsavat tam manâsile tahakkuk ettirilmiyeceği gibi menfaatlerde de zıddiyet pek şiddetli idi ve, "lisan ve mezhep daiyesini" önlemek imkânsızdı.

Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki müthiş isyanlardan sonra Osmanlılık siyasetine daha kat'i bir şekil vermek zarureti şiddetle kendini gösterdi. 1876 Kanûn-i Esâsi tanzim ve ilân olundu. Padişah Kanûn-i Esasi'yi tasdik ettiğini bildiren fermanında diyor ki: "...heyetimizi terkip eden akvamı muhtelifenin bir heyeti içtimaiyei medeniyeye lâyık olan hak ve menfaat ki cümlesinin nimet hürriyet ve adalet müsavattan bilâistisna müstefit olmalarıdır...".

Kanûn-i Esasi de, XIX'uncu asır başından beri devletin gittikçe daha ziyade kuvvetle benimsemek mecburiyetinde kaldığı bu Osmanlılık telâkkisini şu sarih ifadelerle tesbit etmektedir: "Madde 8- Devleti Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine *herhangi din ve mezhepten olursa olsun* bilâistisna Osmanlı tâbir olunur." ve "Madde 17- Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve, vazaifinde müstesavvidir." Yani Osmanlılık namı altında hukuk müsavatı.

Bu tarihten az sonra Ahmed Mithat, Abdülhamid'in emrile yazdığı *Üssü İnkılâb* adlı eserde[95] İmparatorluğu teşkil eden kavimlerin, devletin ilk zamanlarında olduğu gibi "bir milliyet ve uhuvveti siyasiye" ile ittihat edeceğini iddia ediyor ve bunun için her şeyden önce âdil ve hür bir idarenin teessüsünü şart sayıyordu. Mamafi bu yolda en cezri hareketi teşkil eden I'inci Meşrutiyet'in ilânı bile Bulgaristan'ın ve Bosna-Hersek'in fiilen ayrılmalarına mani olamamıştı. Zaten geniş Türk efkârı umumiyesi de maddî ve hissî sebeplerle bu siyasete düşmandı, bu hareketi benimsemiyordu. Ziya Paşa gibi açık fikirli bir adam bile, Âli Paşa'ya karşı tarizlerinde "Hıristiyanlardan paşalar, bâlâlar, Ulâlar yaptın." ve, " bunlardan maada Şûrayı Devlet ve Divanı Ahkâmı Adliye yaptın;bunlara Hıristiyanlardan nice âza koydun." demektedir[96].

---

[93] *İbret Gazetesi*'nde çıkan imtizacı akvam, bazı mülâhazatı devlet ve millet, efkârı umumiye, terakki, vatan adlı makaleleri –Bu makaleler, Mustafa Nihad Özön'ün şu eserinde toplanmıştır: *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, 1938.

[94] *Mezkûr eser*, s. 83.

[95] Ahmed Midhat, *Üssü İnkılâb*, İstanbul, 1294, s. 63.

[96] *Hürriyet Gazetesi*, sayı 12 (İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, s. 794.)

Velhasıl Hıristiyanlara hukuk müsavatı vererek İmparatorluk vahdetini koruma teşebbüsü akim kalmıştı. II. Abdülhâmid devri Hıristiyanların isyan teşebbüslerine karşı şiddetle hareket olunması ve İslâmcı bir siyaset güdülmesi bakımından Osmanlılık siyasetine bir aksülâmel mahiyetinde telâkki olunabilir. II'nci Meşrutiyet'le (1908) Osmanlılık siyaseti gene birinci plâna geldi. Fakat bu sahada Mecliste şimdi iki aykırı görüş meydana çıkmıştı: İttihat ve Terakki Fırkası sıkı bir merkezîyetçilikle milletleri bir Osmanlı camiası içinde kaynaştırmak istiyordu. Ona karşı Ahrar, milleyetlere muhtariyet verilerek Osmanlı Hanedanı etrafında federalist bir İmparatorluk vücuda getirilmesi fikrini müdafaa etmekte idi.

Bu devrenin de Balkan Harbi facialan arasında nasıl kapandığı malûmdur. Bundan sonra Osmanlılık siyaseti bırakılmış Türk milliyetçiliği sür'atle inkişaf etmiştir.

Yukarıda izaha çalıştığımız veçhile bu muvafaakiyetsizliğe başlıca sebep, toprak nizamındaki bozukluk olmuştur. Tanzimat, Balkanlarda asıl kitleyi teşkil eden köylülerin hayatında maddî olarak ne gibi değişiklikler yapabilmiştir? Ağaların ellerindeki mukataaları yavaş yavaş kendi mülkleri haline sokmalarına imkân vermekle vaziyeti daha ziyade kötüleştirildiğine şahid olmuştuk. Burada ıslahat yolunda yapmak istediği başka bir iktisadî teşebbüsü anlatarak onun mevcut içtimaî nizamı değiştirmek hususunda elinden bir şey gelmediğini göstereceğiz.

Yukarıda görüldüğü gibi, Vidin'de reaya bazı Müslüman ağaların çiftlik-köylerinde toprağı kira ile işlemekte idi. Kira mukabilinde ağaya verdiği hisseden maada senenin bir kısmında onun için angarya olarak arazi ekerdi. Tanzimat ilân olununca bu köylüler angaryaya itiraz ediyorlar. Hâlbuki bu arazi, "ashabı çiftlikatın bu tapu uhtelerinde olduğu" cihetle reaya kirayı ödemeğe mecburdur. Diğer taraftan "reayanın ücreti arazi mukabili olarak istihdamları kavanini müessese ve Tanzimatı Hayriyeye münafi düşeceği azadei kayduişar" bulunduğundan nihayet Vidin Meclisi huzurunda, ağalarla reayanın mümessili olan knezler bir anlaşmaya varıyorlar. Angarya olarak ekim kaldırılıyor ve reayanın mahsulünden vereceği şeyler yeniden daha mutedil bir şekilde tesbit olunuyor[97]. Bu icraat İstanbul'dan tasvib edildi[98]. Bundan üç-dört sene sonra da Sadrazam buralardaki mirî arazinin kat'iyyen Hıristiyanlar eline geçmemesi hakkında Vidin'e bir "emirnamei samiye" gönderdi[99].

---

[97] 3 Zilhicce 1266 tarih ve 265 numaralı irade melfuflarından, sureti mazbatai Vidin, İradenin Hazinei Evrak numarası: 35. (Dolmabahçe).

[98] Mezkûr irade melfuflarından, sureti cevabı âli.

[99] Mezkûr irade melfuflarından, altmış bir tarihinde şerefsudur olan emir nameisamiyeli hazreti sadaretpenahî sureti saniyesi.

Bunlardan anlıyoruz ki tapu ile araziye mutasarrıf bulunan ağaların bu haklarına ilişmek imkânı yoktur. Toprağında gene kiracı kalan köylü lehine ancak bazı ufak tadiller yapılabilir. Toprak rejimini reaya lehine esaslı bir şekilde değiştirmek, ağalar tarafından şiddetli muhalefetlere sebebiyet verebilirdi. Tanzimatçılar, esasen böyle cezrî inkılâblara girişecek vaziyette değildiler. Milyonlarca insanın hayatını kökünden sarsan içtimaî bir inkılâb, millî uyanışları durdurmak için yapılacak çetin bir mücadele artık bu Devletin, hattâ Avrupadaki diğer İmparatorlukların başarabileceği işler değildi. Üstelik Osmanlı Devleti iktisadî bir esaret içinde günden güne bütün kuvvet kaynaklarının kuruduğuna görüyordu. Tarih büyük zaruretlerile yürümekte idi; bir tek netice mukadderdi; İmparatorluk ergeç göçecekti.

Fakat Tanzimat, öteki cephesile, Garblılaşma hareketile Türk milletinde bir yaşama hamlesi olarak devam etti ve bu, nihayet millî Cumhuriyet Türkiyesi'nde kat'î safhasına girdi. Tanzimat bu yönden tarihimiz için mes'ud, büyük bir hâdisedir. Fakat bu, onun bu yaşıyan cephesi yanında savaştığı büyük tarihî zarureti gözümüzden uzaklaştırmamalıdır.

(Kariye-i Borilofça tâbi-i nahiye-i sahra)
Tanzimat-ı Hayriyeden sonra olanlardan

"Kariye-i mezbure arazisi altmış senesinde Defterdar-ı esbak saadetlû Osman Beyfendinin marifetile binbaşı İbrahim Ağaya on bin iki yüz elli kuruş muaccele ile furuht olunduktan sonra ağa-i mumaileyh altmış bir senesi rebiülahirinin on üçünde dergâh-ı muallâ kapucu başılarından rifatlû Mahmud Beye ba marifet-i defterdar-ı müşarünileyh ferağ ve kasr-ı yed etmiş ve suret-i temessükü zirde terkîm olunmuştur."

"Derun-u temessükte her ne kadar beher boyundurukta ellişer vakiyye zahire verilmesi tahrir olundu ise de iki yboyunduruğu olanın ekilen cinsten yüz vakiyye verilerek üç boyunduruk oluduğu ve daha ziyade bulunduğu halde yüz vakıyyeyi tecavüz etmiyecek misillû bilfarz yalnız iki cins zahire ekilmiş bulunur ise iki cinsten ellişer verüp üçüncü cinsten ekmediği surette bir şey verilmiyeceği tahkik olunmuştur."

" bin iki yüz altmış senesi martından itibaren Vidin mülhakatından olan Sahra ve Bellgradcık nahiyelerinde vaki mirî köylerinin mukaddema meclisce karar verilen ücretleriyle taliplerine bi-u furuht olunması mutaalik buyrulan irade-i saniye muktezasından olduğuna binaen Sahra nahiyesi dahilinde kâin mâlûm- ühudut velmüştemilât Borilofça nam kariye arazisi bermucib-i irade-i seniyye beyn elahali rağabat-ı nas inkıtaından sonra on bin iki yüz elli guruş muacelle ile mahrusa-i Vidin ahalisinden ve asakir-i nizamiye-i şahane binbaşıla-

rından İbrahim ağa uhdesinde karar bulmuş ve kariye-i mezkûre arazisinde bulunan ahali-i kariye sanede bir def'a ücret-i arazi olarakta husule getirecekleri hunta ve şair ve kokoroz zehairinden beher boyundurukta elli vaakıyye zahire ile otlakiye olarak on re's koyunda bir kıyye peynir ve bağları olduğu halde beher bin asmada on ikişer para ve koruları olduğu surette hane başına birer araba hatap vermek ve işbi icareden başka ahali-i kariyeden müft-ü-meccanen ziyade bir şey talep olunmamak ve ahali-i kariye dahi salifüzzikir icareyi senede bir defa tamamen ve kâmilen ağa-i mumaileyhe ite ve teslim eylemek şartıyla ba irade-i seniyye tarafımızdan işbu tapu temessüku tahrir ve temhir ve aga-i mumaileyhe ita olunmuştur. Gerektir ki fimaba'd zikrolunan Borilofça kariyesi arazisine şurut-u mezkûre üzere ağa-i mumaileyh mutasarrıf olup zat-u tasarrufuna tarafımızdan ve taraf-ı ahardan dahl-u taaruz olunmıya."

(Aga-i mumaileyh rifatlû Mahmud Beye kasr- yed etmesi sened-i mezkûrda mir-i müşarünileyh marifmetile icra olunarak şerh ve tembir olunmuştur.)

-Sureti-

Derun-u tapuda muharrer olduğu veçhile zikrolunan Borilofça kariyesine mutasarrıf olan İbrahim ağa kariye-i mezkûru Vidin ahalisinden dergâhı ali kapucubaşılarından olup elyevm Diyarıbekir mütesellimi bulunan Mahmud Beye on bin ik yüz elli guruş mukabilinde ferag ve kas-i yed ve mîr-i mumaileyh hazretlerinin vekili olup bu tarafta bulunan Mustafa ağa dahi olvechle teferruğ ve kabul berle tarafımızdan tpusuna talip ve ragıp olmağla icab eden resm-i tapusu ahz olanarak bu mahalle şerh ve temhîr olunmuştur. Gerektir ki fimaba'd zikrolunan Borilofça kariyesine derun-u tapuda muharrer şurutlar ile mumaileyh Mahmud Bey mutasarrıf olup zabt-u tasarrufuna kimisine tarafından dahl-u taaruz olunmıya."

(Derûn-u temessük de muharrer olduğu vech üzere mutasarrıf-ı mumaileyhin almakta olduğu icare-i arazi hasılâtı)

" ahali-i kariye üç cins zahire zer'etmiş olduklarından üç cinsinden olarak yani hınta ve şair ve kokoroz olmak üzere ellişer vakıyye ahzolunmuştur.

Boyunduruk: 4

Hınta	Şaîr	Korkoroz
kıyye	kıyye	kıyye
2100	2100	2100

Hattab-ı mezkûr boyunduruktan olmayıp korusu olduğu halede beher haneden alınır ve bitterahi bedel veyahud yerine kömür dahi olur.

Hane : 50
Hatap
Araba 50

On koyunda bir vakıyye peynir hesabile ahalisinin yedi yüz elli koyundan alınan peynirdir.

Peynir
Kıyye 75

Ahali-i kariyenin dört yüz dönüm miktarı bağları olduğundan beher dönümünden on iki para hesabıyla aldıkları

Bağ icaresi
Guruş 120

İşbu hasılâtı veren arazi ve koru ve mer'a ve bağlardan başka kariye-i mezkûre toprağında mîr-i mumaileyhin kisesinden idare edip hasılâtını alabilecek tarla ve koru mer'a ve bağ müsillû olmâkası olmadığı.

Bu missillû kara tasarrufuna verilen kâffe-i senedat-ı atika derunun birer miktar mukataa-i zemin muharrer ise de istifa olunamadığı tahkik olunduğu sırada bazı ferağ ve intikalâtın dahi yürütülmediği malûm buyuralmak için şerh verilmiştir."

Rinde mezuubahs olan garp tesirlerinin, daha ziyade Fransa kanalı ile geldiği görülmektedir. Nazarî de olsa bir Fransız- Osmanlı tarihi dostluğunun mevcudiyeti, Fransız'ların kapitülâsyonlar dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunda diğer devletlerden fazla alâkadar olmaları, yuzun müddet Avrupa'da askerî bir faikıyet ihraz etmiş bulunmaları, buna sebep olarak gösterilebilir.

Hiç muvaffak olmıyan veyahut kısmen muvaffak olan ıslahat teşebbüslerinin akametinde padişahların otoritesiz olmaları ile İslâmiyet prensiplerinin amil olmadıkları, maddî ve manevî kavveti temsil eden ve hiçbir ciddî iş yapmadan anafordan yaşamağı ideal edinen yeniçeri odlusu ile ulemanın yegâne mes'ul oldukları vak'aların seyrinden de anlaşılmaktadır. Tanzimat'tan evvel yapılan reformun ve bilhassa II. Mahmud zamanındakinin Tanzimat üzerinde müessir olduğu muhakkaktır. Tanzimatı ilân eden Reşit Paşa'nın II. Mahmud'un ıslahat mektebinde yetiştiğini ve onun devrinde Londra elçiliğine tayin edilerek birçok XIX. asır siyasî ricali gibi liberallik stajını yapmağa imkân bulunduğunu işaret etmekle bu hakikatin müspet bir delilini göstermiş oluyoruz.

TANZİMAT FERMANI'NIN TAHLİLİ

Yavuz Abadan

Mevzua Giriş ve Metodik Mülâhazalar:

a- Büyük sarsıntılar yüzünden hayat şartlarında vukua gelen değişiklikler, ıslahat hareketleriyle inkılâp teşebbüslerinin kaynağıdırlar. Siyasî bünyeyi kuvvetlendirme, birlik şuurunu uyandırma veya canlandırma maksadıyla içtimaî nizamın dayandığı esasları yeniden kontrol ihtiyacı duyulunca daima sosyolojik hüviyetiyle fert ve cemiyet, hukukî manasıyla de yurttaş ve devlet münasebaatı, bütün düşünceleri üzerinde toplayan mihver problem haline girer. Mevcut veya kurulması düşünülen bir cemiyet nizamının istikrar kazanabilmesi, fert ile cemiyet yahut yurttaş ile devlet arasındaki münasebatta halkı ve devrin icaplarına uygun bir muvazenenin teessüsüne -daha açık bir ifade ile- bunların yekdiğerine karşı hareket tarzları ile tesir ve müdahale sınırlarının çizilmesine bağlıdır.

Yurttaş veya devlet faaliyeti sahalarının tayin ve tahdidinde ise, bir taraftan ferdî varlığa, diğer yandan içtimaî bütüne mutlak değer tanıyan iki zıt telâkkinin bütün tarih boyunca mücadelesine şahit oluruz. Ferde cemiyetten üstün kıymet izafe eden düşüncenin zaferi, tatbikatta yurttaşın hareket serbestisi lehine muvazenenin bozulması ve siyasî hayatta anarşiye kadar genişleme istidadına haiz bir ıttıratsızlığı davet eder. Aksi prensipten hareket edilence de varılacak netice: ferdî varlığın, siyasî bütün içerisinde tamamen eriyip kaybolması yani zatî gaye haline yükselmiş olan cemiyetin emrinde basit bir vasıta veya alet derekesine inmesidir. Daima eksiğin hasretiyle tutuşan beşer ruhunda, birinci prensibin zaferinden doğan neticelerle karşılaşılma halinde "Nizam ve inzıbat"; aksi halde ise "Hürriyet" iştiyakının kıvılcımlanmasından daha tabiî ne olabilir?

Demek oluyor ki, inzıbat düşüncesine dayanan bir nizam ile hürriyet arasında -ihtiyaç olarak duyulmaları bakımından- biri diğerinin nefyeder tarzda bir alternasyon münasebeti caridir. Bu sebeple, nadir, daha doğrusu istisnaî şartlar altında ve ancak biribirine zıt istikametlerden gelen mütenakız cereyanlarla kemirilip yıpranmakta bulunan bir siyasî ve içtimaî bünyede, her ikisinin eksikliği birden duyulabilir ve bundan doğan ıstıraplar, o cemiyet mensuplarının müşterek endişe

mevzuu haline girmekle birlik ve ahengi iade edecek ıslahat hareketleri başlar veya inkılâp teşebbüsleri canlanır.

Bu mülâhazaların serptiği ışık huzmesi, bence Tanzimatı Hayriye'nin -onu yaratanların da gözlerinden kaçtığına şüphe olmıyan- en karakteristik hususiyetini aydınlatmaya yarayacaktır. Tanzimat hareketi hakkında bu vakte kadar konan umumî teşhis, onun bir yenilik başlangıcı, daha cür'etkâr bir ifade ile bir "Garplılaşma" mebdei olduğu merkezindedir: Tanzimat hareketinin çoktan yani tâ İkinci Mahmud zamanından beri tasavvur edilen bir "reform devrinin açılışından başka bir şey" olmadığını, bununla Türkiye için memleketin "yeniden tensik ve ihyasına" [*règènèrer*] müessir "yeni bir yol açıldığını"[1] yahut Gülhane Hattı'nın, imparatorluğun "ilk ıslahat programı"[2] olduğunu söyleyenler, gayet umumî bir surette bu yenileme ve yenilenme tandansına işaret etmiş oluyorlar. Ayni düşünce, muhtelif salâhiyetler tarafından hukuk ve siyaset sahasına naklen şu suretle ifade edilmiş bulunuyor: "Hukukta ve devlet teşkilâtında yeniliklerin başlangıcı olan"[3] Tanzimatı Hayriye, "eski tarzı idareyi, yeni tarza ifrağa pişüva"[4] olmuş; "Osmanlı İmparatorluğunu askerî-teokratik bir temel üzerine kurulmuş Asyaî-Ortaçağ devlet şeklinden modern-Avrupaî bir şekle inkılâp ettirme" gayesini gütmesi itibariyle de "Türk devlet varlığında çok esaslı bir mana ve ehemmiyet"[5] kazanmıştır. Tanzimatı Hayriye'nin husule gelmesiyle yakın ve uzaktan bizzat alâkadar veya ona müessir olanların da hep ayni fikri taşımış olduklarına ait şahitlere malikiz: -Sultan Abdülmecid'in culûsunu tebrik için saraya gelen sefirlere hitaben; Padişahın "pederlerinden ulvî bir miras olarak kendilerine intikal eden emri ıslahata devam etmek emelinde" bulunduklarına dair[6] Reisülküttap tarafından vâki beyanat, Tanzimat'ın mahiyet ve gayesi hakkında sarayın düşüncesini aksettirdiği gibi, büyük Amiral Halil Paşa'ya atfen 1830'da sarfedildiği iddia olunan "Eğer Avrupa'yı taklitte istical etmeksizin Asya'ya çekilmeğe mecbur olacağız" sözü[7], yenilik hareketinde Garbı örnek tutmanın o devir ricalince açıkça iltizam edildiğini anlatır. Bütün bu ifadeler gösteriyor ki: Tanzimat -hadiselerin mecbur kıldığı şuursuz bir taklit ıstırariyle de olsa- Osmanlı

---

[1] A. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat Présent de l'Empire Otoman*, Paris, 1876, s. 1 ve 4.

[2] Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat*, Ali Reşat tercümesi, s. 39.

[3] Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilât Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1934, cilt 1, s. 87. Ayni müellif, başka bir yerde umumiyetle 1839 tarihinin Türkiye'de "teşriî ve kontitüsyonel reformların başlangıcı" olarak telâkki edildiğine işaret ediyor. *La Vie Jurdiques des Peuples VII. Turquie*, Paris, 1939, s. 12.

[4] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul, 1934, s. 48.

[5] Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst, - *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches*, Viyana, 1919 s. VIII-1.

[6] Engelhard, s. 38.

[7] Edouard Driault, *La Question d'Orient*, 1909, s. 135.

İmparatorluğu'nu Avrupa'ya yaklaştıracak bir ıslahat hareketi olarak tasarlanmış ve bu tasavvur, mezkûr hareket hakkındaki umumî telâkkiyi tayin etmiştir. Bu satırların muharriri de vaktiyle Almanca olarak neşredilen bir etüdünün *Türkiye'de Teşkilâtı Esasiye ve Devlet Şeklinin Yenilenmesi Tarihçesi*'ne tahsis ettiği ilk bahsinde, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun "devletin modernleştirilmesi" maksadı güden ilk "reform fermanı"[8] olduğunu tespit etmekle, ayni teşhise iştirak etmiş bulunuyor.

Esas itibariyle bugün de mezkûr kanaatte yanlışlığı dolayısıyla değiştirilmesi zarurî bir cihet olmamakla beraber, bunun Tanzimat'ı icap ettiren bünyevî hususiyetlere nüfuz etmeksizin sırf satha bağlı kalan bir müşahededen doğmuş bir hüküm mahiyetinde kaldığını da kabul ve itiraf etmek lâzımdır. Tanzimat "bir ıslahat hareketidir", yahut "Garplılaşma başlangıcıdır" denmekle "illet" değil "araz" üzerinde durulmuş; henüz tam teşhis konmamış bir dert hakkında alelıtlak ve umumî bir tedavi metodunun ismi ileri sürülmüş oluyor. Bu ise Tanzimat hareketinin, diğer ıslahat teşebbüslerine nazaran fark ve mümeyyiz vasfını belirtmeğe kâfi değildir.

Şahsi kanaatimize göre, bu ayırıcı vasfı meydana çıkarmak için Tanzimat hareketini doğuran nadir ve istisnaî şartlar üzerinde durmak lâzımdır. Mezkûr hareket, yekdiğerine aykırı istikametler takip eden muhtelif, karışık tesir ve cereyanların sarstığı bir devlet bünyesine salâbet ve metanet kazandırma, siyasî birliğin dayandığı destekleri yenileme ve kuvvetlendirme zaruretinden doğmuştur. XIX'uncu asrın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu, -siyasî bünye itibariyle- bir yandan son merhalesi yakın görünen inhilâl manzarası arzetmektedir. Devletin istinat ettiği askerî-teokratik temel sarsılmıştır. Ordu, inzibatsızlık ve müteaddit mağlûbiyetler neticesi nüfuz ve itibarını kaybetmiş, devlet otoritesinin muhafazasına yarar bir kuvvet olmaktan çıkmıştır. Avrupa'da inkılâp ve milliyet cereyanlarının zaferi, Osmanlı İmparatorluğunun ırkî, dinî tecanüsten mahrum halk kütleleri arasında türlü türlü tezahürler arzeden tahammürler doğurmuş, kavmî hususiyetleriyle millî şuurlarını idrak ederek gittikçe olgunlaşan Hıristiyan topluluklar için Müslümanlık akideleri, toplayıcı bir bağ olmak şöyle dursun, bilâkis ayırıcı bir sebep ve vesile haline girmiştir. Buna içteki idaresizlik, mes'ul şahsiyetlerin kayıtsızlık ve bilgisizlikleri, memurların menfaat düşkünlüğü ile müterafık irtişa ve lâubalilikleri yüzünden hâsıl olan emniyetsizlik ve inzibatsızlık da katılmıştır. Devletin harice karşı zâfı kapitülâsyonlar sisteminin himayesi altında ecnebi tebaasının nüfuzunu gittikçe arttırmış, bunların adeta exterritorial (memleketdışı) imtiyazlı bir vaziyet takınmalarını intaç etmiştir. Bu yetmiyormuş gibi ecnebi devletler, gizli siyasî emel ve maksatlarla hima-

[8] M. Yavuz, *Die Stellung des Türksehen Republik*, Bruchsal, 1933, s. 1.

yelerini, kendi tebaaları olmayan azlık unsurlarına yani reayaya da teşmil etmiş bulunmaktadırlar[9]. Bütün bu tesirlerin yarattığı teşettüt havasını dağıtacak kudretli bir idare mekanizması; memleketteki muhtelif unsurları ecnebi tesir ve nüfuzundan kurtararak infirat temayüllerini baltalayacak merkezî bir kudret yaratma lüzumu vardır. İşte Tanzimat'ın ilk ve mühim vazifesi, burada meydana çıkıyor. İmparatorluğun dayandığı, dağılma tehlikesine maruz kütleleri, yeni prensipler etrafında toplamak ve devlet faaliyetini bu esaslara istinat ettirerek muhtelif unsurlar arasında -birlik ve emniyetin esas şartı olan- zapt ve raptı, nizam ve intizamı tesis etmek, müşterek maksatların istihsali için disiplinli bir çalışmanın temellerini kurmak. Şunu da ilâve edelim ki memleket içerisinde bu işlerin yapılmasını zarurî kılan anarşik atmosfer, -ekseriyetle mutat olduğu üzere- ferdî hürriyetin ifratından değil, bilâkis tamamen istisnaî bir vaziyetten, imparatorluğun siyasî bünyesindeki hususiyetten, mürekkebatındaki tecanüssüzlükten, merkezî kudretin zâfından doğmuş bulunmaktadır.

Fakat diğer taraftan, imparatorluğun bütün yüklerini omzunda taşıyan hakikî Türk unsuru, siyasî hatta medenî hürriyet haklarından mahrum bir vaziyettedir. Sonsuz fedakârlıklarla imparatorluğu -kurduğu gibi- muhafaza ve idameye de bütün varlığını hasretmiş olan bu geniş kütlenin memleket mukadderatını yakından alâkadar eden devlet faaliyetlerine karşı vaziyeti eli kolu bağlı bir seyirciden ibarettir. Onun için, siyasî birliğin hayatına fiilen iştirak mevzuubahs olmak şöyle dursun, en basit haklarını bile kullanmak imkânından mahrumiyet mukadder gibidir. Hayatı, hükümdar mukarriplerinin aletleri olan memurların; serveti ise, hem hazineyi hem de kendi keselerini doldurmaktan başka endişeleri bulunmayan mültezimlerin keyfî müdahalelerine maruzdur. Şahsiyete bağlı en mukaddes ve tabiî hakların ne filî ne de hukukî teminatı mevcut değildir. Böylece ferdî "ben", hürriyet ve hareket sahasını çevreleyen sıkı, ağır takyit ve tahditlerin tazyikı altında bunalmakta, inkişaf imkânından mahrum bulunmaktadır. Siyasî bünyeyi kuvvetlendirmek için, imparatorluğun hakikî ve öz kudret kaynağını teşkil eden mezkûr kütlenin masum ve mazlum fertlerine, istedat ve kabiliyetlerinin serbestçe inkişafı imkânı açık bulundurulmalıdır. Şu halde Tanzimat'ın ikinci mühim vazifesi, fert benliğini tazyik eden kayıtları azaltmak ve bu suretle hâsıl olan filî vaziyete

[9] Burada, çizilen umumî vaziyetin hakikate uygunluğunu gösterecek tarihî tafsilâta girişmeğe imkân yoktur. Teferruat için Engelhard'a (bilhassa 3.,4., ve 5'inci baplar, s. 29-37), *Lûtfi Tarihi*'ne (bilhassa cildi sadis) müracaat edilebilir. Tebaa, ecnebi ve reayanın vaziyeti hakkında tek taraflı görünmekle beraber, M. Destrihes, *Confidences sur la Turquie*, Paris 1856, bilhassa s. 1-26) dikkate şayan izahat veriyor. Ayrıca Ed. Driault (*yukarda zikredilen eser*, s. 163) ile Encyclopédie de l'Islam (Paris, 1934, cilt IV, s. 690, sütun 1) karşılaştırılabilir.

hukukî müeyyide bahşederek garantiye malik bir "ferdî hürriyet sahası" teşkil etmektir.

Eğer geniş halk kütlesinde uyanık kuvvetler, yani donmuş ve haksız bir şekle girmiş bir duruma karşı hayatın canlı reaksiyonunu yapacak kâfi kuvvete fikrî cevher bulunsaydı; "ben" merkezini çerçeveleyen kayıtların zorla kaldırılması mümkün olurdu. O zaman Tanzimat hareketinin yerine, fikrî, içtimaî, siyasî bünyede esaslı değişiklikler yaratmak üzere yeni hayat prensipleriyle ortaya çıkan hakikî bir inkılâp geçmiş bulunuyordu[10]. Hâlbuki muhtelif sebeplerle geniş kütle bizzat hareket imkânından mahrum olunca içtimaî zaruretlerin telkin ettiği ıslahatı icra, nihayet birkaç müdebbir veya basiretli devlet adamının takdir ve kiyasetine bağlı kalıyor.

Tanzimat ile Reşit Paşa isminin biribirinden ayrılmamasının sebebi budur. Fakat bir veya birkaç şahsın enerji ve kiyasetine kalmış her bir hareketin -geniş kütlede samimî bir makes bulmadıkça- muvaffakıyet ihtimali elbette zayıftır. Tanzimat hareketinin mana ve hedefi, ondan faydalanacak olan kütleler tarafından değil, olsa olsa menfaatleri tehlikeye giren muarızları tarafından anlaşılmış, bu yüzden mutaasıp fakat nüfuzlu bir zümrenin inatçı mukavemetiyle karşılanmıştır.

Tanzimatı Hayriye, bu harekete asıl karakteristik hususiyetini kazandıracak olan iki cepheli vazifesini, o zamanki siyasî bünyenin -yukarıda izah edilen- hem nizam, hem hürriyet iştiyakına cevap verme fonksiyonunu ifa edememiştir. Bunu yapabilmek için, Tanzimat Fermanı'nın, bir yandan geniş kütlenin devlet hayat ve faaliyetine iştirakini temin edecek teşkilât yani organizasyon prensiplerini vazetmesi; diğer yandan amme otoritesini sarsmamakla beraber ferdî inkişafı kolaylaştıracak ölçülü bir "hürriyetler" sahası çizmesi gerekti. Aşağıda tahlilin göstereceği veçhile fermanda bunlardan birincisi hemen tamamen unutulmuş, diğerinin de ancak bir "karikatür"ü çizilmiş bulunuyor: Esasen Tanzimat'ın bütün trajik akıbeti, muhtelif kaynaklardan gelen amel ve aksülâmellerin sarstığı bir içtimaî bünyenin tedavisinde tatbik edilecek iki ayrı prensip arasındaki ihtilâfı (zaten her trajedinin mevzuu böyle bir *collision*'dur) çözememesinden ve neticede prensipsizliğe sürüklenmesinden doğuyor. Bu, bana göre, Tanzimat hareketindeki tekmil tereddütlerin eksikliklerin, kifayetsizliklerin ve tenakuzların yegâne menşeidir.

b- Burada tahililine çalışacağımız Tanzimat Fermanı, işte böyle ümit ile başlayıp sukutu hayal ile biten bir hareketin tarihî ve hukukî vesikasıdır. Şu halde tarihî bakımdan vazifemiz, bu sahada her çalış-

[10] İnkılâpların mahiyet ve müessirleri hakkında Yavuz Abadan, *İnkilâp ve İnkılâpçılık*, 1938, s. 8-9'a bakılabilir.

manın ilk adımını teşkil eden analitik safha ile mukayyet bulunuyor. Ancak bugünkü tarih ilminin vaziyeti, münferit hâdise ve vukuatın tesbiti ile kanaat edilmeyip, bunlardan bir nevi kanun mahiyetini ve umumî mer'iyeti haiz neticeler çıkarılmasını istihdaf etmektedir. Bunu mevzuumuza tatbik edince, Tanzimat devrinin, nâzım fikirlerini bütün içtimaî enstitüsyonlarını kucaklıyacak surette işlemek, az çok kendi görüş tarzimıza bağlı olarak bütün tekâmül safhaları arasındaki münasebet ve rabıtaları, hadiselerin akış ve seyrindeki ana istikametleri vuzuhla meydana çıkarmak icap ediyor. Bu ise güç ve bilhassa mevzuumuz itibariyle hemen hemen imkânsızdır. Çünkü bir kere tarihçi görüş, hadiseler arasında geniş fikrî münasebetler tesisi hususunda bir san'atkârın hürriyetine malik değildir. Tarihçi az veya çok hadiseler serisinin teşkil ettiği materyale bağlıdır. Bazen bu materyalin genişlik ve azameti, intuitif sıçramalara imkân vermek şöyle dursun, fikrin hâkimiyet ve istikametini kaybederek malzeme kalabalığı içerisine gömülüp boğulmasını intaç edecek bir mahiyet alır. Tanzimat'a ait materiyalin işlenmemiş ve hattâ toplanmamış ve o devirdeki münferit hadiseleri tetkik eden eserlerin vücude getirilmemiş bulunması bir yandan haddi zatında kifayetsiz bir vesika olan Gülhane Hattı'na bağlılığı arttırıyor, diğer yandan bu mevzu üzerinde umumî ve küllî neticelere varmayı güçleştiriyor.

Tarihî tetkik esnasında karşılaşılan diğer bir güçlük de mevzu ve matiyerin (alan) mürekkepliğinden doğuyor. Filhakika her tarihî araştırmanın mevzuu, mahiyet ve esas itibariyle hadiselerle fikrî kıymetlerden mürekkep iki unsuru ihtiva eder. Hadiselerin, tek veya bir grup insanlar tarafından yaratılan psikolojik temel üzerine kurulmuş vukuat kümeleri halinde tezahür etmelerine mukabil, fikrî kıymetler daimî bir oluş vetiresi içerisinde tek bir bütüne inkılâp ve temerküz etmiş görünürler. Sırf illî hadiselerin parçalardan mürekkep ampirik âlemi üzerinde intutif bir fikrî bütünlük idrakinin yükselmesi, bu müşahedenin doğurduğu bir kanaat mahsulüdür.

Hadiselerle fikrî kıymetler arasında mütemadi, karşılıklı bir tesir ve aksi tesir caridir. Fikrî değerin yarattığı kültür, zamanla kütlenin malı, içtimaî hayatın temeli haline geçerek objektifleşir. Böylece fikrî faktörler, mevcut tabiî yani çoğrafî ve etnografik şartlar ve tarihî tekâmülün neticeleri ile muvazene haline girince menşedeki hususiyet ve safiyetlerinden az veya çok kaybederek değişeceklerdir. Diğer yandan fikrî unsurlar, hadiselere müessir olan, hareket yaratan bir kudrete maliktirler. Bu yaratıcı meknî ve muharrik kuvvetten, tabiî şartlarla ayni istikamette olunca süratli hareketler, aksi halde çok defa fikrin, bazen de tabiatın galebesiyle neticelenen mücadeleler doğar.

Şu halde tarihçi, ne pozitivist ve Marksist telâkkinin işaret ettiği veçhile sırf realiteleri, ne de aksi kanaate uyarak idealiteleri tetkikle

kanaat ve iktifa edemez. Gerek hadiseleri gerek fikrî faktörleri ve bunların karşılıklı tesirlerini hesaba katmak mecburiyetindedir.

Tanzimatı Hayriye'nin tetkikinde, umumî tarih metoduna ve vazifesine ait bu izahatın izinden yürünerek evvelâ bu harekette "değişmez tabiî ve içtimaî kanunları"n yerini ve rolünü tayin yetmek daha vazıh bir ifade ile ıslahatı icap ettiren coğrafî, etnografik, iktisadî şartları ve bunlardan doğan hadiseleri tespit ve mütalea eylemek, ondan sonra bu tekâmülde fikrî faktörlerin payını meydana çıkarmak ve bu meyanda meselâ Ferman'da, önceki asırların fikrî cereyanlariyle tabiî hukuk felsefesi neticelerinin toplanıp toplanmadığını insan hakları sistemiyle konservatif veya inkılâpçı düşüncelerin tesirlerini araştırmak gerektir.

Bu tetkikatın birinci safhası kâmilen ikinci safhası da kısmen diğer salâhiyetli arkadaşlar tarafından icra edilecektir. Bizim asıl belirtmeğe çalışacağımız nokta, bir hukuk tarihçisi görüşüyle Ferman'ın hukuk tekniği ve hukukî fikir bakımından arzettiği tekâmül safha ve seviyesi -daha başka bir ifade ile- geniş tarihî seyir içerisinde hukukî vesika olarak haiz bulunduğu ehemmiyet ve mevkidir. Bunun için Gülhane Hattı'nı evvelâ şeklî bakımından sonra da maddî muhteva itibariyle bir tahlile tâbi tutmak, filî hadisata ise ancak bu analizi aydınlatma için lüzumu nispetinde işaretle geçmek icap eder. Bundan başka üzerinde işlenecek vesikanın mahiyeti, neşredildiği zamanı aşarak hali hazırdaki hukukî vaziyetle münasebet ve alâkasını tespite de sevkediyor. Bundan maksat da tahlilimizde hassatan ne jenetik (hali, mazi ile izah) ne de retrospektif (maziyi, hâl ile izah) bir metot kullanmak değil, eğer mevcut ve mümkün ise Türk hukukî tekâmülünde Tanzimat ile bugünkü teşkilâtı esasiyemiz arasındaki münasebet ve alâkaları göstermektir.

I

Hukuk tekniği bakımından Gülhane Hattı'nın mahiyetini tahlil için şeklî prensipten hareketle bizzat Ferman'ın, ortaya çıkış tarzını ve ihtiva ettiği hükümlerin büründükleri lisan kalıbını, hangi hukukî vesika kategorisine girebileceğini ve nihayet mer'iyet noktasından hukukî değerini araştırmak lâzımdır.

a- Malûm olduğu üzere Gülhane Hattı, Tanzimatı Hayriye adı verilen ıslahat hareketinin ilânını ifade eden bir "iradei seniye"dir. Mustafa Reşit Paşa tarafından yazılmış ve Gülhane meydanında devrin büyükleri, resmî teşekküller mümessilleri ve kalabalık bir halk kütlesi huzurunda okunmuştur (26 şaban 1255 ve 3 ikinciteşrin 1839). Devrine göre oldukça basit bir üslûp ve mümkün olduğu kadar sade bir lisanla yazılmış olan Ferman, fikrî esaslarına nüfuzu temin edecek filolojik bir hususiyet arzetmiyor. Bu sebeple yazanın, onun geniş bir kütle tarafından okunup anlaşılmasına matuf muhtemel maksadı husul

bulmuş ise de asıl hedefini teşkil etmesi gereken mantıkî vuzuh temin edilmemiştir. Bunun sebebi de Ferman'la çizilen hukukî programın sistemsizlik ve tertipsizliğidir. Ferdî ve şahsî masuniyete ait teminat ile bununla sıkı sıkıya alâkadar olan ceza ve usulü muhakeme prensipleri, vergi ve askerlik hususatına müteallik idarî kararlarla karışık bir surette ve sırasız, silsilesiz, tasnifsiz bir şekilde zikredilmiştir. Bu yüzden alınan tedbirlerle vazolunan esasatı muhik göstermek üzere serdedilen esbabı mucibe kılıklı mülâhazalar da biribirine karışmıştır. Eğer Ferman'da zikredilen hukukî esaslar mahiyetlerinin icap ettirdiği bir tasnife tâbi tutulup silsile halinde zikredilseydi, birkaç yerde muhtelif vesile ve formüllerle meselâ "can, mal, ırz" emniyeti maddesine avdet lüzumu hâsıl olmazdı.

Esbabı mucibe nev'inden mülâhazaların serdi de hukukî bakımdan metnin aleyhine olmuş, kanunî prensiplerin tespitinde teknik zaruret olan kat'iyat, icaz, sadelik, vuzuh kaybolmuştur. Bu şeklî noksan Ferman'daki düstur ve hükümlerin hukukî muhtevasını zedeleyerek onları hüsnü niyet mahsulü birtakım temenniler ve ağırbaşlı ahlâkî nasihatler kılığına sokmuştur. Bütün bunlara rağmen Ferman, organik bir surette içtimaî hayat kaidesi olarak yerleşmemekle beraber, pratik tecrübelerin devlet ricaline ilham ettiği muayyen hukukî düşünceleri ihtiva ediyor. Bu itibarla mezkûr vesika, eksik ve sistemsiz de olsa o zamanki Osmanlı İmparatorluğu hukukî kültürünü aksettirmekte ve ileri hukuk tekâmülünün muhtelif bakımlardan bir programını çizmektedir. Bizzat hükümdar, Tanzimatı Hayriye'nin ilânını takip eden senenin muharreminde "Meclisi Ahkâmı Adliye"nin açılışı vesilesiyle vükelâyla hitabesinde "....Hattı Humayunumuz ile kâffei tebaai saltanatı seniyemize ihsanı humayunumuz olan hukuk ve imtiyazat iktızasınca vaz ve tesisi lâzım gelen nizamatı dahiliye ve usulü idarei mülkiyenin kuvveden fiile isali sizlerin uhdei ihtimamınıza tevdi edilmiştir" derken[11] Ferman'ın bu program mahiyetine işaret etmektedir. Bu itibarla Fermanın hükümleri hiç de -ilk hamlede hatıra gelebileceği gibi- herhangi bir vazi kanunun hukuken bağlayıcı karakteri olmayan kuru "monologlar"[12]ından ibaret değildir. Bunlar, hâkimlerle yurttaşlar için doğrudan doğruya muta kaideler olmasalarda vâzıı kanunun, direktif mahiyetinde telâkki ederek bu esaslara riayet etmesi lâzımdır. Nitekim yukarıki beyanat da bunu âmirdir.

b- Bu vaziyete göre acaba Tanzimat Fermanı'nı, hangi hukukî vesika kategorisine ithal etmek mümkündür? Bu sorunun cevabını araştırırken Ferman'ın hükümleri arasında tebaa ve devlet münasebetlerine

---

[11] Mezkûr vesika için Ahmet Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye*, İstanbul, 1924, s. 246'ya bakılsın.

[12] Richard Thoma'dan (*Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichverfassung*, Berlin 1929 cilt s.11) aldığım bu tabir yerine "vaızlar" kelimesi de konabilir.

ait esaslar, amme kudretinin istimali tarzına dair kayıt ve düsturlar yer aldığına göre ön plânda "teşkilât" meselesinin mevzubahis olduğu düşüncesinden hareket lâzımdır. Esasen Tanzimat tabiri, bir nizamın kurulmasına delâlet eylediğine ve her siyasî birliğin nizam ile birlikte asgarî bir teşkilâta ihtiyacı aşikâr bulunduğuna göre "Tanzimat ve teşkilât" mefhumları, devlet faaliyet ve uzuvları konstellasyonunun (takımlarının) kutuplarını teşkil ve istinat noktalarını ifade ediyorlar demektir.

Binaenaleyh Tanzimat Fermanı'nın şeklî mahiyetini tebarüz ettirmek için "teşkilat" mefhumu üzerinde durmak lâzımdır. Esasında filî bir nizamın yani devlet birliğini tutan bir kudret ve otoritenin vücudü, asgarî teşkilât için kâfidir. Fakat ekseriyetle -kültür derecesine tâbi olarak- devlet hayatını tanzim eden kaidelerden mürekkep hukuken tanınmış bir nizamın mevcudiyeti esastır. Buna devletin teşkilâtı esasiyesi denir ve devletin en yüksek organlarını, onların vücude geliş tarzlarını, karşılıklı münasebet ve tesir sahalarını gösteren, fertlerin devlet kudretine karşı mevkilerini tebarüz ettiren hukuk hükümlerini ihtiva eder[13].

Mamafih devlet teşkilâtının temelleri hakkında şekli bir vesikanın (bir *Charte* veya teşkilâtı esasiye kanununun) ihdası gecikmiştir. Bir cemiyete ait hakların bir senet, bir vesika halinde tespiti zarureti bu hakların hariçte ve yüksekte duran bir kudret (hükümdar, kral) tarafından bahş veya tekit edilmesinden doğuyor. Bu takdirde teşkilâtı esasiye, esas teşkilât kanununu yapma kudretini haiz süjenin tek taraflı siyasî kararı ile vücut buluyor. Bir de müteaddit süjelerin karşılıklı anlaşmaları ile husul bulan teşkilâtı esasiyeler vardır. Nitekim Ortaçağ teşkilâtı esasiyeleri umumiyetle biribirine karşı müstakil iki şahıs arasında hukukî muamele mahiyetindedir. Şekil itibariyle kanun değil mukavele mahiyetini haizdirler ve resmiyet kesbetmeleri için ecnebi sefirlere tebliğleri mutattır[14].

Bu meyanda kolonilerin idarî teşkilâta ait İngiliz krallarından aldıkları imtiyazlar, hürriyet mektupları ve bilhassa Amerikan müstamereleri *Charte*'ları müteakip tekâmülde numune hizmetini görüyorlar. Bunlar, bir insan hakları beyannamesiyle başlayıp ikinci kısımda devletin yüksek organları ve bunların fonksiyonları hakkında hükümleri ihtiva ediyorlar.

Haklar kısmına yalnız hürriyet hakları değil, ferdin diğer amme haklarının esasatı da alınmıştır. Birçoklarında ayrıca halk hakimiyeti, kuvvetlerin ayrılması, devlet memuriyetlerinin zamanla mukayyet ol-

---

[13] Esas teşkilât mefhumunun mutlak, müşahhas, mücerret, izafi, ideal ilâh, muhtelif manaları hususunda Carl Schmitt, (*Verfassugslehre*, 1928 s. 3-36'da) esaslı ve mükemmel tafsilât veriyor.

[14] Esas teşkilât mefhumunun tarih ve tekâmülü hakkında G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1914, ss. 505-527'ye bakılabilir.

ması ilâh, gibi sübjektif amme hakları ile alâkalı diğer hükümler de[15] mevcuttur.

"*Charte*"lar, bilâhare "*consititution*"lara inkılâp ediyorlar. Bu tekâmülle alâkadar olarak modern esas teşkilât kanununun, "teminat altına alınmış haklar" ve "tefrikı kuva esasına istinat eden organizasyon"[16] hükümlerinden mürekkep iki kısma ayrılması prensibi yerleşiyor.

Bugün teşkilâtı esasiye mefhumunun daha geniş bir mana ifade ettiğine şahit oluyoruz. Artık esas teşkilât kanunu denince yalnız hakimiyet cihazının organizasyon ve fonksiyonuna ait teferruatı tanzim eden kaideler anlaşılmıyor. Hakikî bir teşkilâtı esasiycnin, içerisinde devlet kudretini yaratıcı millî birlik hayatının daima tazelenen bütün safhalarının cereyan edeceği tekmil hukukî normları[17] ihtiva etmesi lâzımdır, kanaati gittikçe yerleşiyor. Bu itibarla böyle bir teşkilâtı esasiyede mahkemelerin istiklâli, devletin hukukî karakterinin muhafazası, evlilik, mülkiyet, miras gibi medenî hakların idamesi, ziraî ıslahat, içtimaî ve sıhhî yardım... ilâh gibi müesseselerin ve gayelerin yer alması ve teminatta kavuşması icap eder.

Artık esas teşkilât mefhumu ve tekâmülü hakkında bu toplu ve kısa izahattan elde edilen neticeleri Tanzimat Fermanı'na tatbik edebiliriz. Ferman'ın modern teşkilâtı esasiyelere giren hususattan hangilerini ihtiva eylediği muhtevasının tahlilinde görülecektir. Burada şu noktayı derhal tebarüz ettirelim ki: münderecata ait fark veya eksiklik Fermanın şeklî mahiyetini tayine müessir olamaz. Keza Ferman'ın isdariyle güdülen maksadın metinde sarahaten ifadesine ve bu suretle şeklî hüviyetin bizzat vazii olan süje tarafından tasrihine de lüzum yoktur. Esasen Tanzimat Fermanı'nda bu hususta ne sarih ne de zımnî bir işarete tesadüf etmiyoruz.

Bu vaziyet karşısında geriye diğer vesikalar delâletiyle Tanzimat Fermanı'nın ısdarında teşkilâtı esasiye siyasetine ve devlet faaliyetlerinin dinamik fonksiyonuna ait bir maksadın güdülüp güdülmediğini tesbit etmek ciheti kalıyor. Yukarda da temas ettiğimiz gibi mündcricatın tahlili, Gülhane Hattı'nda kısmen fertlerin amme kudretiyle münasebetlerine, kısmen de devlet faaliyetlerinin cereyanına ait hükümlerin yer aldığını gösterecektir. Bundan dolayıdır ki onu, "akvamı Os-

---

[15] Bu hususta bütün tekâmüle mebde olan Virginia'nın 1776 tarihli "İnsan Hakları Beyannamesi" ve esas teşkilât kanunu gözden geçirilsin. İngilizce metin, G. A. Salander, *Vom Werden der Menschenrechte*, Leipzig, 1926 s. 92-96'dadır.

[16] Fransız Hukuku Beşer beyannamesinin 16'nıcı maddesi: "Toutc société dans laquellc la garantie des droits n'est pas assure, ni la séparation des pouvoirs détcrmines n'a point de Constitution" (Duguit ve Monnier, *Les Constitutions etc. De la France*, 1898 s. 3. 12 haziran 1776 tarihli Virginia beyannamesinin hususiyctlcri için G. Jellinek, *Die Erklärung der Menschen und Bürgerrechte*, 3'üncü tabı, 1919, s. 82 ve sonrasına bakılabilir.

[17] Smend tarafından temsil edilen "Integration" nazariyetine müstenit esas teşkilât mefhumu. *Die Grundrechte...der Reichsverfassung*, s 9-10.

maniye'ye bahşolunan hukuku hürriyet ve teminatını muhtevi bir berat"[18] yahut "Hakikî bir *Charte Consitutionelle*"[19] diye vasıflandıranlar haklı ve umumî bir kanaatin tercümanıdırlar. Fakat Gülhane Hattı'nın bir *Charte* mahiyetini haiz olması ve Osmanlı esas teşkilât tekâmülünde mebde kıymetini taşıması, henüz Osmanlı İmparatorluğu kanunu esasisine telmihen, mezkûr Ferman'ın "Devleti Osmaniyenin teşkilâtı hazırasının esası sahibi"[20] addedilmesini icap ettirmez. Bu iddiayı ispat edebilmek için Gülhane Fermanı'yla 1876 ve sonraki kanunu esasilerin ayni tekâmül vetiresinin halkaları olduklarını veya bazı esaslar itibariyle aralarında -tesadüfîliğine şüphe olmayan- müşabehet noktaları mevcut bulunduğunu ileri sürmek kifayet etmez. Sonraki kanunu esasilerin ana hatlarıyla Tanzimat Fermanı'na dayandıklarını, aralarında bünye ve zihniyet tecanüsü bulunduğunu ispat etmek icap eder ki, bu da bizce İkinci Abdülhamid'in kanunu esasisini ilân ettiği Hattı Hümayun'da Gülhane Hattı'na müteaddit işaretlerde bulunmasına rağmen[21] pek varit görülmüyor.

Hele "Esas itibariyle sırf idarî bir şekli ıslahiyi (?!) natık olup hükümdarın salâhiyeti vâsia ve hükûmeti müstekillesinin (?!) tahdidine dair hiçbir kaydi muhtevi olmadığı" sarahaten ifade edilen böyle bir *Charte*'ın "Devletin, bir şekli teceddüde girmek üzere bir inkılâbı müstahsen icrasına amade olduğunu teyit" ettiğine "Ve binaenaleyh Hattı Humayunu mezkûre; milletin bilâhare istirdat etmek ihtimali bulunan hukuku hakimiyetine bir senedi iptidaî"(?)[22] nazariyle bakılması icap eylediğine dair hükümlerin, ayni sahifede ayni şahıs tarafından zikredilmesi götürü ve sathî teşhislerin tenakuz ve isabetsizliğine en şaşmaz bir delilidir. İfade itibariyle de sakatlık ve vuzuhsuzluğa örnek teşkil edebilecek olan bu hükümlerdeki uçurumlu tenakuzların ilk sebebi, Tanzimat devriyle millî hâkimiyet rejimi arasında muhakkak bir rabıta tesis etme gayreti, ikinci sebebi de hukukî müesseslerin mahiyetleri hakkında bilgisizliktir. Bu sebeplerledir ki dinî otoriteye de dayanan mutlak bir hükümdarın " salâhiyeti vâsıa ve hükûmeti müstakillesine"(!?) hiçbir kayit vaz'etmediği tasrih edilen bir vesika, birdenbire "Milletin bilâhare istiradat etmek ihtimali olan hukuku hakimiyetine bir senedi iptidaî"(!?) mahiyetine yükseltiliyor; "Devletin, bir şekli teceddüde girmek üzere bir inkılâbı müstahsen icrasına amade" bulunduğunun ifadesi sayılıyor. Bugün artık herkesçe bilinen "Şekli teceddüt" ile "inkılâp"; "mutlakıyet"ile "millî hakimiyet" mefhumlarının delâlet ettikleri farklı hukukî ve filî muhtevayı burada teşrihe lüzum görmüyoruz. Tahlilimizin son kısmı, bir dereceye kadar bu

---

18 Engelhard, s. 39.

19 Ed. Driault, *yukarda zikredilen eser*, s. 158.

20 Mehmet Memduh, *Hukuku Esasiye ve Şerhi Kanunu Esasi Osmanlı*, İstanbul, 1326, s. 4.

21 Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilât Dersleri*, cilt 1, s. 90 ile mukayese.

22 Ahmet Rasim, s. 238.

noktaları da aydınlatacaktır. Bizim bilhassa ve derhal tebarüz ettirmek istediğimiz nokta, Gülhane Hattı'ndaki hükümlerin -yukarıda da işaret edildiği veçhile- boş ve hukukî tesiri olmayan sözlerden ibaret bulunmadığıdır. Hakimiyeti milliyeye, Cumhuriyete hattâ Meşrutiyete gidilmeksizin bir hükümdarın salâhiyetlerine tahdidat vaz'edi-lebilir. Nitekim Tanzimat Fermanı, bunu yapmıştır. Hükümdar, kendi iradesiyle kendi salâhiyetlerini tahdit ediyor. İcraatında dışına çıkmayacağı çerçeveyi bizzat çiziyor. Kudretinin istimal tarzını muayyen bir statüye bağlıyor.

c- Onun içindir ki, Tanzimat Fermanı, -yukarıda Teşkilâtı esasiye tekâmülü hakkındaki hulâsamızda işaret ettiğimiz neviden- bir *Charte* mahiyetini haizdir. *Charte*, daha ziyade teşkilâtı esasiye vücude getirme salâhiyetini haiz süjenin tek taraflı bir hakimiyet tasarrufuna istinat ettiği için,, mutlaka bir inkılâp mahsulü veya neticesi olmasına lüzum yoktur. Milletçe salâhiyet verilmiş hususî teşkilâtı esasiye organlarından (müessisan meclisi gibi) çıkmadığı için hükümlerinin değiştirilmesi veya büsbütün kaldırılması hususî bir şekle tâbi değildir. Onu ısdar eden iradenin yine ayni neviden bir hakimiyet tasarrufu bunu temine kâfidir. Fakat değiştirilmediği veya kaldırılmadığı müddetçe hukuken bağlayıcı bir kudreti haizdir. Hükümlerinin gerek bünye gerek muhteva itibariyle dar manada kanunî emirler mahiyetini taşımaması, yani umumu ilzam edici bir kudreti haiz olmaması mümkündür. Fakat herhalde -bu hükümler, hakimiyeti ellerinde bulunduranların riayet mükellefiyetinde oldukları normlar (düsturlar) dır. Onları ısdar edenleri ve diğer kanun yapma vaziyetinde bulunanları, hiç olmazsa direktif mahiyetini haiz olmak üzere bağlarlar.

Bütün bu mülâhazalar, Tanzimat Fermanına aynen kabili tatbiktir: "Hattı Humayunu Şahaneleri ile ihsan buyrulan hukuk ve imtiyazat, cemi nizamatı muktaziyenin üssü aslîsi"[23]'dir. Yani Fermandaki hak ve imtiyaz (hürriyet)'lara halel getirecek kaideler konamayacağı gibi ileride konacak nizamat, ancak bu çerçeve içerisinde vaz'olunabilir ve mezkûr hakların gerçekleşmesi için muktazi hükümlerden terekküp edebilir. Bizzat hükümdar, Hattı Humayunda "münderiç olan kavanini şer'iyenin harf beharf icrasına"ve "Mevaddı esasiyenin füruatına dair" bir meclisi meşveret mahiyetini haiz olan "Meclisi Ahkâmı Adliyenin" ekseriyetilâra ile kararlaştırdığı hususta müsaade eyleyeceğine yemin etmişti[24]. Hükümdar yemininde daha ileri giderek, mutlak hakimiyeti sebebiyle kendisine teveccüh eden kaza salâhiyetini de Fermanın usulü muhakemeye ait hükümleri dairesinde tahdide muvafakat eylediği gibi "Vaz'olunmuş ve olunacak kavaninin tağyirini tecviz

---

[23] Padişahın yukarda zikredilen hitabesine vüzera ve vükelâ tarafından verilen teşekkür mazbatasından. Tam metin, Ahmet Rasim, s. 248.
[24] Yemin formülü, Topkapı Arşivi, 3084'tedir.

buyurmıyacağını" tasrih suretiyle vâzıı kanun salâhiyetini de Fermanın ruhuna aykırı şekilde kullanmayacağını ve kullandırmayacağını teyit etmiş bulunuyor.

Padişahın bu yemini, Gülhane Hattı'ndaki "Canibi Humayunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahit ve misak olunup" fıkrasına istinat ettiği cihetle, teşkilâtı esasiyelerden icrası kanunen tespit edilen yemin mükellefiyetine kıyasen mütalea edilebilir. Bazı kanunlarda yeni tahta çıkan veya intihap edilen Devlet Reisinin yemin mükellefiyetine yerine getirmemesi devlet reisliği sıfat ve salâhiyetinin iktisabına mâni olacağı tasrih edilmiştir. Tanzimat Fermanında böyle bir kayit olmamakla beraber, esasen vaziyet te başkadır. Ferman, hükümdarlık salâhiyetini ifa esnasında ısdar edilmiş bulunduğu cihetle yeminin ademi icrası, Devlet Reisliği sıfatının ziyaına müessir olamazdı. Ancak bu takdirde, padişah, bu mükellefiyeti ifa etmemekle *Charte*'ın hükümlerini ihlâl etmiş olurdu. Mamafih Gülhane Hattı hükümlerinin mer'iyeti keyfiyeti, asla bu yeminin icrasına muallâk değildir. Fermanın ihtiva ettiği esaslar, padişahın mukarrer yeminine bağlı olmaksızın ilânı ile, mer'iyete girmiş bulunuyor. Bu sebeple yeminin icrası zamanı, hukukî değil ancak tarihî bakımdan ehemmiyeti haizdir. Esasen yeminin padişaha kanunî bir mükellefiyet mahiyetinde olarak tahmilinden maksat, Ferman hükümlerinin şeklî mer'iyetini tesis etmek değil, belki temadisi teminatını istihsal eylemektir. Yemin müessesesi, teşkilâtı esasiye ile alâkadar hükümlerin -tutulmaması halinde hukukî müeyyideden mahrumiyet sebebiyle- ancak siyasî mahiyette bir teminatı olmak üzere yerleşmiş, fakat zamanla ve bilhassa dinî telâkkilerin siyasî hayatta rolünün azalmasına muvazi olarak gittikçe ehemmiyetini kaybetmiştir.

Bütün bu izahat gösteriyor ki, Gülhane Hattı, hukuken bağlayıcı ve hükümdarın salâhiyetlerini tahdit edeci bir *Charte*'tır. Fakat modern manasıyla bir esas teşkilât kanununun vasıflarını haiz değildir. Şeklî bakamından ehemmiyeti haiz olmayan mündericat ve muhteva farkını bir tarafa bıraksak bile, sureti zuhûr kaidelerin tertip ve tahrir tarzı, şeklî mer'iyetin dayandığı esaslar itibariyle her iki müesses arasında esaslı farklar göze çarpmaktadır.

Bir kere hukukî şekil bakımından *Charte*, ya bir iradei seniye, (ferman, berat), yahut bir akit (mukavele)'dir. Hâlbuki modern esas teşkilât -menşei ayni asla irca edilebilmekle beraber- bir kanundur. Mücerret bu vaziyet, yazılış ve tertip tekniğinde farklar doğurmaktadır. Bundan başka birinde hâkim olan zihniyet -kütlenin tazyikı neticesi de olsa- şeklen hükümdarın kendi iradesiyle salâhiyetlerine tahditler koyması, ferdî hak ve imtiyazlar ihsan etmesi; diğerinde ise halkın, kendi mukadderatının tayininde bizzat alâkadar ve müessir olmasıdır. Müeyyidenin birinde "Allah'ın lâneti" diğerinde ise "millet ve-

killerinin kontrolü"[25] olması keyfiyeti, bize pek ayırıcı bir vasıf gibi görünmüyor. Filhakika -hem de Allah adına- yemin mükellefiyetini, siyasî bir garanti halinde devlet reislerine tahmil eden modern esas teşkilât kanunları (meselâ, 1919 Weimar Kanunu Esasinin 42'inci maddesi) olduğu gibi, en kuvvetli teminatını millet mümessillerinin murakabesinden bulan *Charte*'lar (Amerika'daki İngiliz kolonileri *Charte*'ları) da mevcuttur.

Gülhane Hattı'nın, modern bir esas teşkilât kanununun bütün vasıflarını ihtiva etmemesi onun teşkilâtı esasiye hareketi olarak kıymetini küçültmez. Mezkûr Ferman gerek bugünkü esas teşkilât kanunumuz, gerek dünkü kanunu esasî ile alâka ve irtibat noktalarının cüz'îlik ve sathîliğine rağmen, bütün bu tekâmül vetirisinin başında bulunmaktadır.

d- Fermanın şekline ait tahlilimizi bitirmeden önce son bir noktanın daha aydınlatılmasına lüzum olduğu kanaatindeyiz. Fermanın sonunda, "Düveli mütehabbe dahi bu usulün inşallahi-tealâ ilelebet bakasına şahit olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi bildirilsün" fıkrası, "Türkiye gayrireşit olduğu için bir vasiye muhaçtır" ve "Tanzimat, düveli muazzama teminatının ayrılmaz bir unsuru" (lâzımı gayrimüfarikı) dur, ilh.[26] nev'inden hükümlerle karşılaştırılınca, gayriihtiyarî bu tebligatın, Tanzimat Fermanının şeklî mer'iyetiyle münasebeti hatıra gelebilir. Bu ise varit değildir.

Yukarıda işaret edildiği veçhile *Charte*'ların ilânının -bunlara daha çok resmiyet vermek üzere- sefirlere tebliği eskiden beri umumî teamül meyanına girmişti. Tanzimat Fermanındaki: "bu usulün... ilelebet bekasına şahit olmak üzere" ifadesi, Osmanlı hükûmetinin yabancı olmadığı bir teamüle göre hareket etmekte bulunduğu zannını uyandırabilirse de devrin umumî siyasî şartları tebliğin altında başka endişe ve zaruretlerin de saklı bulunduğu kabul ettirecek kadar karışık ve İmparatorluğun aleyhinedir. Osmanlı Devletinin haricî siyaset bakımından vaziyetini teşrih etmek mevzuumuzun haricinde olmakla beraber, büyük devlet sefirlerinin Bâb-ı Âlî nezdindeki -hassas bir istiklâl düşüncesiyle kabili telif olmayacak derecedeki- nüfuzlarına ve yerli yersiz müdahalelerine işaret etmek isteriz[27]. Bu bakımdan Tanzimat hareketi, biraz da ve hattâ belki dahilî müessirlerden daha çok ecnebi tesirler altında vücut bulmuş görünüyor. Bu tesiri, yukarda mevzuubahs ettiğimiz hitabesinde "Devleti Aliyemizin dost ve muahidi olan devletler tarafından vaki.. tebligatı dostane ve tevsikatı

---

[25] Ali Fuat Başgil, *Esas Teşkilât Hukuku*, s.89'la mukayese.
[26] Ed. Driault, s. 157.
[27] Ecnebi sefirlerin Babıâli nezdindeki teşebbüs, tesir ve müdahalelerinin haysiyet kırıcı mahiyeti hakkında, Hayreddin (*Vesaikı Tarihiye ve Siyasiye*, İstanbul, 1326. 4. kitap, bilhassa 4'üncü kitap ss. 16-38'de), canlı misaller veriyor.Ayrıca Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, 1328, ss. 25-27.

halisaneye nazaran derdest bazı mevaddın dahi.. ilâh." fıkraları ile bizzat padişah, kabul ve teslim ediyor.

Lâkin Tanzimat Fermanının ısdarında siyasî ve ecnebi tesirlerin pay ve derecesi ne olursa olsun bu, hukukî vaziyete müessir olmaz... Mesele, iç ve dış hukuk münasebetini alâkadar eder. İç hukukun mer'iyeti ise devletlerarası teesüs eden hukukî mükellefiyetlerden müstakildir.

Hattâ devletlerarası hukuka göre girişilmiş bir mükellefiyetin, memleket içerisinde hukukî mer'iyet kazanması da kanun yapma salâhiyetini haiz makam tarafından tasdikine bağlıdır. Dış hukuka bağlılık bakımından devlet, olsa olsa herhangi bir iç hukuk kaidesine istinaden, devletler arası hukukla yüklendiği bir mükellefiyetten kendini kurtaramaz. Devletler arası hukukun öncelik ve üstünlüğü düşüncesine ancak bu nispette iştirak ve ittiba edilebilir. Şu halde ne Fermanın hükümleri, devletin haricî hukuk esasatına tebaan giriştiği mükellefiyetlere, ne de devletler arası hukuk kaideleri, iç hukuka takaddüm ederler.

Bu umumî esasata rağmen devletler arası bir anlaşma ile âkitlerden birinin siyasî statüsü bir bütün halinde tayin ve tespit edilmişse, artık bu devletin, diğerine tâbi ve bağlı olmasını âmir, yani onun himayesine girdiğini gösteren bir şekil vücut bulmuştur. Bu takdirde mezkûr devletin statüsü tamamen muahedenin mer'iyetine bağlı bir mahiyet almış olur.Bu itibarla Âli Paşa, Paris Konferansında düveli muahidenin, 1856 tarihli Hattı Humayun münderecatını resmen "senet itti-haz etmeleri" talebine şiddetle itiraz ederken, ne yaptığını pekâla biliyordu. Eğer bu hüküm, muahedemetnine girseydi Osmanlı İmparatorluğu, hukukî istiklâlini kaybedecek, esas teşkilât meselelerine ait statüsünün mukadderatı, bir muahedenin mer'iyetine bağlanacaktı. Muahedede mezkûr hüküm değişmedikçe bu statü hükümlerine aykırı bir dahilî hukuk kaidesi vaz'edilmiyecekti. Bunun içindir ki uzun mücadelelerden sonra 1856 Islahat Fermanına ait tebligatı büyük devletlerin iyi karşıladıklarını ve fakat bu "tebligatın" mezkûr devletler için umuru dahiliyeye herhangi bir müdahale hakkı bahşetmediğini tespit eden bir fıkra üzerinde anlaşıldı.(dokuzuncu madde)[28].

1839 Fermanının sefirlere tebliğinde bundan daha farklı bir vaziyet vardır. Tanzimat Fermanı hakkındaki tebligat, mesbuk talep üzerine ve resmî bir konferans halinde toplanmış devlet mümessillerine değil, hükûmetin arzusuyla kendiliğinden İstanbul'daki sefirlere vâki oluyor. Bu sebeple "tebliğ"in hukukî mahiyeti, resmî bir beyandan ibaret kalıp ecnebi devletlere karşı devletler arası hukuka istinaden girişilmiş bir mükellefiyet manasını taşımadığı gibi mer'iyet bakımından iç hukuk ile dış hukuk arasında herhangi bir münasebette tesis etmiyor.

---

[28] Engelhard, s. 126 ve 127 ile mukayese.

II

Fermanın fikrî muhtevasını tahlil ederken metne körü körüne bağlı hareket etmektense onu, hükümlerinin mahiyetlerine göre bir tasnife tâbi tutarak mütalaa etmeği tercih ediyoruz: Hukukî dogmatik bakımından metin, esasiye, idare, ceza, usul hukukuna ait bazı prensipleri ihtiva ediyor. Fakat enstitüsyonel alâkaları hasebiyle bu esasları iki grup halinde toplamak mümkündür:

1- Farksız bir surette bütün tebaanın şahsî emniyet ve ferdî haklarına ait garantiler ve bunların filen tahakkukuna matuf ceza ve usul prensipleri. 2- Malî, askerî, adlî hususata ait bazı idarî esas vc tedbirler... Bu iki grubun da muhtelif kısımları ihtiva ettiği açıkça görülüyor.

2- Şahsî emniyet ve ferdî haklara ait esasların mütalaasına başlamadan önce Fermanın mukaddemesi [*Préambule*] üzerinde durmak lâzım geliyor.

a- Esas teşkilâta ait her kanun ve emirnamede olduğu gibi, mukaddeme, Fermanı vücude getirmekten maksat ne olduğunu aşağıda hulâsa ettiğim şekilde izah etmeğe çalışıyor: Devletin kudreti, tebaanın refahı en yüksek dereceye yükselmişken yüz elli seneden beri birbirini kovalayan gaileler ve mütcnevvi sebepler dolayısıyla devletin bünyesi zâfa uğramış, eski mamurluk yerine fakrü sefalet kaim olmuştur. Eski yükselişin sebebi "ahkâmı celilei Kur'aniye ve kavanini şer'iyeye kemaliyle riayet" düşüşün amili ise aksine harekettir. " kavanini şer'iye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamıyacağı" açık bulunduğundan memleketin imarı, halkın refahı hususunda gerekli tedbirler alınmalıdır. İcap eden faydalı ve matlup tedbirler alınırsa memleketin coğrafî mevkii, mümbit arazisi, halkın kabiliyet ve istidadı beş on sene zarfında mesut neticeler doğurabilecek vaziyettedir. Bunun için memleketin hüsnü idaresine yarayacak bazı yeni kanunların vazı ve tesisi lâzım ve mühimdir.

Bu izahattan anlaşılıyor ki Tanzimat Fermanı'nı vücude getirenler, amelî bir zihniyetle hareket ederek devletin zâfını ve memleketin fakrını idrak etmişlerdir. Bunun izalesi gerektir. Derdin tedavisi için marazın illetini teşhis lâzımdır. Teşhis. Marazın, "Ne şer'i şerife, ne de kavanini münifeye inkıyat ve imtisal olunmamasından" doğduğu merkezindedir. Binaenaleyh tedavi için "kavanini cedide" vaz'ına lüzum vardır.

Gülhane Hattı mukaddemesindeki düşüncenin şu mantıkî seyrini daha kısa ve daha açık bir surette tekrardan maksadımız, ilk hükümlerle son istidlâl arasındaki tenakuzu her göze görünür bir surette canlandırmaktır. Bu tenakuza ecnebi müellifler tarafından da tamamen başka bir esastan hareketle işaret olunmaktadır. Onlara göre: gay-

rimüslimlere, Müslümanların haiz olduğu ayni hukuku bahşetmek Kur'an hükümlerine mugayirdir[29].

Biz, ecnebi müelliflerin ileri sürdükleri tenakuzun varit olup olmadığını burada tetkik edecek değiliz. Yukarda dinî esaslara dayanan bir devlet içerisinde millî duyguları inkişaf etmiş kütleleri bir kudret etrafında ve bir maksat için toplamanın imkânsızlık derecesindeki güçlüğüne temas etmiştim. Güçlüğü doğuran asıl amili de gayrimüslim kütlelerin Osmanlılıkla, yani imparatorluğun siyasî otoritesiyle barışmaz zihniyetlerinde aramak gerektir.Hakikati halde Osmanlı İmparatorluğunu idare edenlerin dinî bakımdan azamî tesamüh (Tolerans) gösterdikleri muhakkaktır. Daha Tanzimat'tan önce İkinci Mahmud'un "bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri havrada tanımak isterim"[30] sözünü sarfetmesi, dinî ayin haricinde tebaasından hiçbirini diğerinden ayırmak istemediğine vazıh bir delildir. Reşit Paşa'ya nisbetle daha az kozmopolit bir düşünce sahibi olduğuna şüphe olmayan yine Tanzimat ricalinden Rıza Paşa'nın Midilli'de muhtelif cemaat mümessilleri huzurunda irat ettiği "cümleniz bir imparatorun tebaaları ayni babanın çocuklarısınız"[31] cümlesini ihtiva eden nutkunda, muhtelif unsurlar arasında müsavatı tebarüz ettirmesi, dinî müsamahanın o devre hâkim bir kanaat olduğunu göstermeğe kâfidir sanırım. Esasen Tanzimat'a hâkim düşünce, anasırı Osmaniyenin müsavatını teminden ibaretti[32]. Buna mukabil gayrimüslim azınlıklar Müslümanlar hakkında mütekabil hisler beslemek şöyle dursun, daima hariçte himaye aramışlardır. İmparatorluk hükûmeti kendilerine hak ve imtiyazlar bahşettikçe onların Türk hâkimiyetinden kurtulma arzuları şiddetlenmiş, dış Hıristiyan devletlere alâka ve inhimakleri artmıştır. Bu vaziyeti Engelhard da tasdik ediyor[33].

Bundan daha çok mühim olan ve üzerinde durulması gereken nokta, Tanzimat Fermanı mukaddemesinde düşüldüğüne yukarıda işaret ettiğimiz tezat ve tenakuzun izahıdır. Filhakika şer'î hükümlere bağlı kalarak yeni hükümlerin vaz'ı nasıl mümkün olabilir? Avrupa'daki terakki ve inkılâpların içtimaî ve iktisadî şartlarda yarattığı yenilikleri karşılayacak ve bu değişikliklerden müteessir olan Osmanlı cemiyeti bünyesinin ihtiyaçlarına uyacak yeni esaslar, elbetteki dinî hükümlerden çıkarılamazdı. O halde Tanzimat Fermanı, daha mebdede prensipsizliğe düşüyor demektir. Fermanı hazırlayanların bunu müdrik bulunup bulunmadıklarını tayin etmek ne kadar güç ise o

---

[29]Engelhard, s. 39-40. Ayrıca A. Sünni, *Tarihi Medeniyet*, Selânik, 1328 (Charles Seignobus'ten iktibas s. 233-234) ile mukayese.
[30] Engelhard s. 37. Ed. Driault, s. 136.
[31] Engelhard s. 68; Ed. Driault, s. 158.
[32] Hayreddin, *Vesaik*, kitap 4, s. 7 ile mukayese.
[33] s. 54.

kadar da mühimdir. Zira bütün Tanzimat Fermanı'nda organizasyon prensibi mahiyetini haiz yegâne hüküm, bu mütenakız düşünce kıskacı arasına sıkışmış bulunuyor. Devlet faaliyetine fertlerle münasebetine ait müstakbel nizam, dinî esaslar üzerine mi kurulacaktır, yoksa hayatın icaplarına uygun yeni prensipler üzerine mi? Vakıâ sualin cevabı Tanzimat'ın muvaffakiyetsizliğiyle filî bakımdan verilmiş bulunuyor. Ancak nazarî bakımdan bu düğümü çözmeye yarayacak her vesika ve tetkikin kıymeti, inkâr götürmez. Şahsen büyük değer biçtiğimiz bir vesikanın delâletiyle bu noktayı bir dereceye kadar aydınlatabileceğimizi umuyoruz.

Mevzuubahis vesikadan, Tanzimat Fermanı esasatının bir heyet tarafından müzakere ve tesbit edildiği, padişahın, elyazısı ile buna yaptığı mukaddemeden de mezkûr esasatı tasvip ve tahsin eylediği anlaşılıyor. (Topkapı arşivi-3084). Bu vesika, münderecatının ekseriyeti azimesi itibariyle -ikisi karşılaştırılınca görüleceği veçhile- Tanzimat Fermanına uymakta ise de tertibinde ve bazı noktalarda tehalüfler arzetmektedir. Orada da uzun zamandan beri "Ne ahkâmı celilei Kur'aniyeye ve ne kavanini münifeye" riayet olunmadığı tespit edildikten sonra "bir taraftan dahi türlü mevaddı zulmiye ve muamelâtı şedide zuhûra gelmesinden dolayı memaliki Devleti Aliyeleri harabiyete yüz tutmuş ve bu cihetle elhaletü hazihi cereyan eden usulü muhtelle bütün bütün bozulup ta müceddeden bir sureti idare vaz'olunmadıkça ve herkesin can ve mal ve ırz ve namus maddelerinde emniyeti kâmilesi hâsıl olmadıkça yani nizamat denilen şeylerin evvelemirde esası yapılmadıkça füruata dair ne yapılsa merkezi matluba götürülmek mümkün olamayacağı ve şimdiki usulün baka ve icrası takdirinde Devleti Aliyeleri için tahsili kuvvet ve meknet etmek çaresi bulunamayacağı... ilâh" denmektedir.

Bu metin, Tanzimat Fermanına ait üç noktayı aydınlatıyor. Bir kere Fermanın, esas teşkilâta ait hükümleri ihtiva etmesi lâzımdır. Çünkü nizamatın istinat edeceği esaslar (yani teşkilât prensipleri) tesbit edilmedikçe teferruata ait ne yapılsa matlup neticeyi temin etmez.

Saniyen memleketi harabiye götüren yalnız şer'i hükümlere riayetsizlik değildir. Türlü türlü zulümler, şiddetli muameleler, kimseden mal, can, namus emniyeti bırakmadığı için bu neticeyi davet etmiştir. İfade tarzından devlet kudretinin sarsılmasında bu noktanın, dinî esaslara riayetsizlikten çok daha kuvvetle müessir olduğu, binaenaleyh daha çok ciddiyetle nazarı itibare alınması icap edeceği tebarüz ediyor. Lâyiha, bu kısmında halk kütlelerinin hürriyet iştiyakına emsalsiz bir vuzuhla tercümen olmuştur. Nihayet, tamamen bozulmuş olan mevcut usulün bütün bütün kaldırılması ve yerine büsbütün yeni bir idare tarzının konması zarurîdir. Eski usul devam ettiği takdirde devletin yeniden kudret kazanmasına imkân yoktur. Şu halde bu yeni idare tarzının yeni düşünceler ve prensipler üzerine kurulması gerek-

tir. Esasen mevcut dinî kaidelere istinat etmesi icap etseydi "evvelemirde esas"ın yapılmasına lüzum kalmazdı.

Her üç esas, asıl Fermanda ifadenin ağırbaşlılığı yüzünden, bütün dinamizmini ve vuzuhunu kaybetmiş sıraiyle: "kavanini muktaziyenin mevaddı esasiyesi", "esbabı mütenevvia", "kavanini cedide" şeklinde cansız, klişe tabirler kılığına girmiştir. Binnetice şer'î hükümlere ait atıflar lehine muvazene bozulmuştur.

İzah edilen şu vaziyette göre, Fermanın birkaç yerinde tekerrür eden şer'i şerife imtisal ve bağlılık teminatının prensipsel olmaktan ziyade şekli ve zahirî bir mana taşıması daha çok akla yakındır. Esasen muhtelif mezhep ve dine mensup unsurlar arasında tam bir müsavat teminini, kurtuluşunun esaslı lâzimelerinden biri olarak derpiş eden bir devletin, bütün tebaasının dinî görüş birliğini, mevcudiyetinin temel şartı saymasına imkân yoktur. Bu itibarla Tanzimat Fermanı'nda prensipsel bir kıymet alması muhtemel olan yerlerde de şer'i şerif, siyasî aktivitesiyle ideolojik dinamizminden sıyrılmış pasifist, hümanist bir Müslümanlık telâkkisinin, dünyevî ve üniversel bir yaşayış nizam ve sistemi................(Çehresini taşıyor.Bu vaziyette ahkâmı).... şer'iye, dinî ve siyasî bir münüferet sebebi değil, bilâkis her insan oğlunun hayat, şeref ve mülkünü koruyan sosyal bir istikrar ve nizam unsurudur.

Bize göre bütün bu mütalaalar, Tanzimat Fermanı'nın bu vakte kadar kasten veya hataen gözden kaçırılmış hakikî tandansını göstermekle beraber, hükümlerimizde hiçbir zaman devrin umumî vaziyetini hesap harici bırakmamak lâzım gelir. Asla unutmamalıdır ki, daha İkinci Mahmud'un ulemasının sade mezhep işlerine karışmaları lüzumunu söylemiş olmasına (Engelbart, s.22) rağmen, hükümdarı, Allah'ın yeryüzünde gölgesi ve vekili sayan bir hakimiyet telâkkisi henüz yıkılmamış hattâ temelinden sarsılmamıştır bile. Destrilhes'in "Medenî ve siyasî müsavatın en mükemmel teminatı" (*yukarda zikredilen eseri*, s. 235-236) addetmekte haklı olduğu dünya ve din işlerini ayırma prensibi gerçekleşmemiştir. Hattâ bu prensibin Avrupa'da bile bir asırdan beri münakaşa mevzuu olmasına rağmen kat'î zaferine hükmettirecek bir vaziyet yoktur. Bizde ise ulema sınıfı kuvvetli ve dini siper ederek kazandığı kudretli mevkii ve büyük nüfuzu muhafaza hususunda uyanık ve azimkârdır. Bu vaziyet karşısında, Osmanlı İmparatorluğunda yapmak tasavvurunda bulunduğu yenilik ve ıslahatın az veya çok muvaffakiyetle temevvüç etmesini dileyen iyi görüşlü bir devlet adamının mezkûr sınıfı kuşkulandırmayacak tarzda bazı tavizlerde bulunması zarurîdir. Tanzimat Fermanındaki dine ve şer'i şerife imtisal teminatını, bir de bu bakımdan manalandırmak hatalı olmaz. Şu noktayı da unutmamalıdır ki dinî tolerans düşüncesi, gerek Amerika ve gerek Avrupa ıslahat ve inkılâp hareketlerinde de sonradan ve müstakil amiller tesirinde tedricî surette yerleşmiştir. Millî inkılâbımı-

zın daha başlangıcında takarrür etmiş bulunan lâiklik prensibinin esas teşkilât kanununa tamamen mal edilmesi için -muayyen zümrelerle karşı reel şartların icap ettirdiği taviz düşüncesiyle- 1928 senesine kadar beklenildiği de düşünülürse Tanzimat'ı, bu sebeple tahtıeye mahal kalmaz sanırım.

b. Hakikî organizasyon prensibine ait bu tek cihetin münakaşasından sonra, Tanzimat Fermanı'nın vergilere, idarî, adlî, cezaî ve sair hususata müteallik teminat ve esastan mürekkep metni içerisinde, şüphesiz ki en ehemmiyetli mevkii, "emniyeti can ve mahfuziyeti ırz ve namus ve mal" maddeleri işgal ediyor: Bunların "tayini vergi ve asakiri muktaziyenin sureti celp ve müddeti istihdamı kaziyeleri" ile birlikte "kavanini muktaziyenin mevaddı esasiyesi" olduğu bizzat Ferman'ın sarahati cümlesindendir. Bu sarahat ile "emniyeti can...ilâh." maddeleri, esas teşkilâta ait prensipler değerini kazanıyorlar.

Esasen can ve namus doğrudan doğruya mal da bir vasıta olarak şahsiyetin öz hayat ve faaliyet sahasına dahil unsurlardır. Bu itibarla bunlara ait emniyet hükümlerinin mahiyetçe medenî haklar zümresine girmeleri tabiidir. Fakat bu haklar, yapılacak lüzumlu kanunların esas maddelerini teşkil edince devlet teşkilât ve gayesiyle muayyen bir garanti kazanıyorlar demektir.Yani devlet nizamlarının vaz'ında keyfî bir surette hareket edilmeyecek, mal, can ve namus emniyetine dokunulmayacaktır. Görülüyor ki bu suretle vazıı kanun için, faaliyetinde tâbi olacağı bir programın ana hatları çizilmiş oluyor.

Gülhane Hattı ve ona takaddüm eden lâyiha, bunları birkaç yerde tekrar etmek suretiyle Ferman'ın en esaslı hükümleri olduklarını tebarüz ettirmişlerdir. Hattâ ilk bakışta bütün metin, bu esaslar etrafında toplanmış görünüyor. Gerek bu vaziyet, gerek 1856 Islahat Fermanının, "Gülhane'de kıraat olunan Hatt-ı Hümâyunum ile ve Tanzimatı Hayriye mucibince her din ve mezhepte bulunan kâffei tebaai şahanem hakkında bilâ istisna emniyeti can ve mal ve mahfuziyeti namus için tarafı eşrefi padişahanemden vait ve ihsan olunmuş olan teminat... ilâh" (*Düstur*, cilt I. Sahife 8) şeklinde aynen mezkûr esasları tekrar etmesi, bizzat Ferman'ı isdar eden Hükümdarın, gerek bu teminata verdiği ehemmiyet ve gerek mezkûr hükümlerin mahiyeti hakkındaki düşüncesini meydana kor.

Fermanın bu teminat hakkında serdettiği esbabı mucibe şu şekilde hulâsa edilebilir: Dünyada can, ırz ve namus en aziz şeylerdir. Bunları tehlikede gören kimse, yaradılıştan hıyanete meyli olmasa bile mecburiyetle kötü hareketlere kalkabilir. Hâlbuki bu hususta emniyet teessüs edince herkesin işi gücü sadakat ve istikamet dairesinde devlet ve milletine hizmetten ibaret olur.mal emniyeti kalmadığı takdirde de kimse devlet ve milletine ısınamadığı gibi mülkün imarına çalışamaz; endişe ve ıstıraptan kurtulamaz. Hâlbuki mal ve mülkünden emin olanın şahsî kazancı genişleyeceği, işi düzeleceği gibi vatan ve milletine

karşı bağlılık, hizmet ve fedakârlılığı da artar.. Binaenaleyh kimsenin ırz ve namusuna tasallût vuku bulmamak mal ve mülküne müdahale edilmemek, hiç kimsenin mahkeme kararı olmaksızın -gizli veya açık öldürülmek veya zehirlenmek suretiyle- canına dokunulmamak esastır. Bu hususta bütün tebaaya "emniyeti kâmile verilmiş"tir.

Bu mülâhazalar, mezkûr teminatın verilmesine müessir olan esas düşünceyi meydana koyuyor. Şahsî emniyet, ferdî ve umumî saadet ve refahın esasıdır. İşte bu noktada Tanzimat Fermanını, umumî fikrî ve hukukî tekâmüle bağlıyan düşünceyi yakalamış bulunuyoruz: Tâ eskiçağ Yunan ve Roma tefekkürü ile başlayıp, ilk defa XVII. asırda Grotius'la birlikte bir sistem haline giren tabiî haklar [34] telâkkisi, insanla birlikte doğan tıpkı tabiat kanunları gibi değişmez ve bozulmaz haklardan bahseder. İnsanı diğer canlılardan ayıran aklî hüviyete ve hassaya bağlı böyle bir hukuk telâkkisinin merkezi sıkleti şahsiyettir. İnsan bir şahsın olmak itibariyle kendisinc teveccüh eden salâhiyetlerin yani menfaatlerin (sübjektif haklar) objektif hukuk tarafından korunması lâzımdır. Fertlere ait bu sübjektif haklar, devlete karşı da hüküm ifade ederler. Şu halde devlet kudreti insan şahsiyeti karşısında durmalıdır. Her şahıs, varlığı ve insan olması icabı, saadet ve emniyete olan cehdinde serbesttir. Bu cehdi devlet, durdurmak şöyle dursun, bilâkis teşvik etmek vaziyetindedir. Devlet, bizatihi gaye olmayıp fertlerden terekküp etmesi itibariyle insanların refah ve saadeti hali, esas vazifesidir. Bu nazarî esasların amelî neticesi, ilk esas teşkilât temeli olan haklar beyannamesine [1776-*Virginia Bill of Right*] giren hükûmetin vazife ve mahiyetine ait üçüncü fıkradır. Burada, hükûmetin, umumun menfaati için hak, millet vc amme emniyetini koruyacak surette kurulması lâzım geldiği ve en iyi ve en mükemmel hükûmetin, saadet ve emniyetin en yüksek derecesini elde etmek kabiliyetinde [*Capable of producing the greatest degree of happines and safety*] tecelli ettiği beyan olunuyor[35].

Umumî refahın de esası olan ferdî saadet ve emniyetin çıkış noktası da, insan şahsiyetinin serbestçe inkişafıdır. Tabiî hukuk, bu inkişaf serbestisine esas teşkil etmek üzere ferağı caiz olmayan haklar mefhumunu ve sistemini koruyor. Thomasius'a göre fıtrî ve bu itibarla hiçbir suretle devrü ferağı caiz olmayan bu hakları dört esasta topla-

---

[34] Bu telâkkinin mahiyet ve esasları hakkında, Yavuz Abadan, "Grotius ve Tabiî Hukuk" yazısına bakılabilir. (*Cemil Bilsel'e Armağan*, İstanbul, 1939 s. 525-566).

[35] Amerikan *Charte*'ı ile Tanzimat Fermanı arasındaki bu zihniyet iştiraki, hiçte garip görülmemelidir. Doğrudan doğruya münasebet ve tesiri ispat etmek imkânı yoksa da 19'uncu asrın ilk yıllarında Avrupa'daki elçilerin hükûmet şekilleri hakkında Bab-ı Âli'ye raporlar verdiklerini, 1805-1808 senelerinde Kayserili Mehmet Dayı ile Giritli Mustafa Dayı'nın Amerika'ya seyahatlerini, binaenaleyh Yeni Dünya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda külliyen meçhul bulunmadığını hatırlatmak isterim. (*Tarih Semineri Dergisi* II., 1938, İstanbul, s. 219-223 ile mukayese).

mak mümkündür: Hayat, hürriyet, şeref, mülkiyet. Bütün diğer haklar, bu dört esastan iştikak ederler.

Sonradan bu tabiî hukuk felsefesi doktrini, müspet hukuk sahasına geçmek suretiyle hemen bugünkü bütün esas teşkilât kanunlarının bir kısmını teşkil eden "amme hakları" veya "esas haklar" katalogu vücut bulmuştur. İşte Tanzimat Fermanı da esasında -bugünkü vaziyete nazaran çok mahdut sayıda olmak üzere- böyle bir haklar katalogu ihtiva ediyor. Yalnız Ferman, çerçevesini o kadar dar tutmuştur ki içerisinde sarih bir surette nazarî düşüncenin tespit ettiği dört hak bile girmemiştir. Karşılaştıralım: Gülhane Hattı, müspet hukuka ait esaslar vaz'etmek düşüncesiyle o zamanki hukukî kültürün de vaziyetine uygun olarak, müşahhas tabirleri tercih ediyor. Emniyeti can diyor, hayat hakkı karşılığı "Mahfuziyeti ırz ve namus"tan bahsediyor; geniş ve umumî manasıyla haysiyetli bir şahsiyetin şeref hakkı haleldar edilmeyeceğini kastediyor. Bu itibarla saf dilâne bir endişenin ifadesi de olsa, "ırza taaruz, âdet ve adabımıza külliyen muhaliftir", "ırz padişahındır" ilâh[36] nev'inden mülâhazalarla bu tabirin Gülhane Hattı'nda kullanılması sebebini keşfedemeyen zihniyet, ruh ve manaya değil lâfza bağlı kalıyor: Esasen ecnebi müellifler ırz ve namus yerine tek kelime kullanmakla isabet ediyorlar[37]. Mahfuziyeti mal tabiri de tamamen mülkiyet hakkına tekabül ediyor.

Dört esas fıtrî haktan Ferman'da sarahaten zikredilmemiş bulunan hürriyet hakkının da zımnen mevcudiyetine hükmetmek lâzımdır. Bugünkü esas teşkilât kanunumuz gibi, bazı mevzuat bu hakkı da sarahaten ifade ederler. Ancak birçokları bunu yapmadıkları halde can, mal ve şeref haklarına ait teminatın heyeti umumiyesinden umumî bir hürriyet hakkının zımnen mevcudiyeti neticesi çıkarılır. Bu umumî hürriyet hakkında kastedilen esas mana, hiç kimsenin kanunî bir sebep olmaksızın haklarında tecavüze maruz kalmamasıdır. Bizzat hakimiyeti elinde bulunduran da vatandaşın hürriyet ve hakları sahasına kanunsuz müdahalede bulunamayacağı gibi emir ve nehilerle değişiklikler de yapamaz. Bu maddî, gayrikanunî cebir ve müdahaleden muafiyet hakkına tekabül etmek üzere usul hukukunda hakkın ihlâli halinde müstakil kaza salâhiyetini haiz mahkemelere müracaat ve müdafaa şeklî hakları mevcuttur (Aşağıdaki C fıkrasıyla alâka). Bu düşüncelerin esasatı Gülhane Hattı'nda yer almıştır.

Tanzimat Fermanı'nın esas haklar hususunda mümsik davrandığına işaret ettik. Osmanlı İmparatorluğunda liberalizmin henüz kökleşmemesi ve burjuvazi sınıfının hakimiyet tesis edememesi neticesi

---

[36] Abdurrahman Şeref, s. 52.

[37] Tanzimat Fermanının Almanca tercümesinde bu makamda "Ehre" tabiri kullandığı gibi (Kraelitz, *Greifenhorst*, s.16).(Etat present de l'Empire Otoman "honneur" (s.3) diyor ki her ikisi de şeref kelimesiyle ifade edilebilir.)

olacak ki kelâm, matbuat, içtima hürriyetlerine bilhassa sây ve amele ve ticaret ilâh, serbestisine ait esaslar, hiç mevzubahis edilemiyor. Mamafih tabiî hukuk doktrinine uymak icap ederse bunların sayılan esas haklar içerisinde mündemiç bulunduklarına hükmetmek gerektir.

Esasında daha çok vazıı kanun için program veya direktif mahiyetine müteaddit kereler işaret eylediğimiz mezkûr teminat, -nelerden ibaret bulunursa bulunsun- herkese müsavi surette teveccüh eder; binaenaleyh Müslüman ve Türk olmayanlara da şamildir. Esasen "her din ve mezhepte bulunan bütün tebaa"ya aidiyeti mütemadiyen tasrih edilmektedir.Bu suretle hürriyet ve esas haklar teminatıyla müsavat prensibi yekdiğeriyle sıkı sıkı alâkalanmış ve bağdaşmış oluyor. Lâyihanın sonunda Ferman hükümleri hilâfına hareket edeceklerin tecziyesinden bahsedilirken "meratibe hatır ve gönüle bakılmayıp yani ashabı meratip ve ahdinas seyyan tutulup" ibaresiyle -filî ve içtimaî farklara rağmen- hukukî müsavat (kanun nazarında birlik) esası tespit edilmiş bulunuyor. Bu esas, biraz şekil değiştirerek Fermana da girmiştir (mukayese).

c-Teminat altına alınmış bulunan şahsî emniyetin himayesi için gerekli müesseselerin kurulması icap eder: Bunu temin edecek olan müeyyideleri de ceza ve ceza usulü sahasında tesis etmekten başka çare yoktur. Tanzimat Fermanı bu ciheti de derpiş etmiş bulunuyor. Kanunlara aykırı hareket edenlerin hatıra ve gönüle bakılmayarak lâyıkı veçhile tedibine yarayacak bir ceza kanunu yapılmasını emrediyor. Alenen muhakemesi icra edilip de hüküm verilmedikçe kimse hakkında açık ve gizli idam ve zehirleme caiz olamayacağı, suçlu kimsenin, kabahatinden veresesinin mes'ul tutularak hukuku irsiyelerinden mahrum edilemeyeceklerini (bu tedbirleri icap ettiren sebepler hakkında Abdurrahman Şeref, s. 53; Engelhard, s.43-44'e bakılabilir) tasrih eyliyor. Bütün bu hükümlerden çıkan manaya göre, şahsî masuniyeti bilhassa kudretli ve nüfuzlu eşhasın keyfî hareketlerine karşı koruma maksadı güdüldüğü anlaşılıyor. O vakte hasolan kanunsuz ve keyfî hareketler, umumî mahiyetteki bir hükmün devrine ait bir ifade karakteri taşımasını icap ettiriyor. Mamafih umumiyetle de cezalandırma salâhiyeti amme otoritesiyle alâkadar bir keyfiyet olduğundan ceza usulü ile daha çok zayıf olan kimse korunmak gerektir. Bu düşünce neticesi müdafaa hakkı şahsî masuniyetin en kuvvetli teminatından biri olarak yerleşmiştir. Yine şahsî emniyet, kimsenin keyfî olarak tevkif, hapis ve tazyik edilmemesini, haksız takibata maruz kalmamasını icap ettirir. Bütün bu hususlarda mahkemenin alenî yapılması en kuvvetli garantidir. Fakat bundan daha mühim olan esas nokta, suç ile ceza arasında bir nispeti adile gözetilmesi, kimseye kanunsuz ceza verilmemesidir (*Nulla poena sine lege priori* kaidesi). Tanzimat Fermanı, alenî muhakeme usulü tesis ve kanuna aykırı her türlü hareketi ceza tahdidi altına vaz'etmekle esasen garanti ettiği

şahsî emniyetin icabatı olan bütün bu esasları, bir kere daha teyit etmiş oluyor. Ferdî haklar teminatiyle alâkadar olarak kısaca işaret ettiğimiz bu noktaların daha ziyade tafsili mevzuumuzun dışındadır.

2 - Gülhane Hattı'nın geri kalan hükümleri, tamamen idare hukuku sahasına alâkadar etmektedir. Bunları malî ve askerî, adlî sahadaki tedbirlere ait esaslarla bazı idarî teşkilâttan ibaret iki esasa irca ve mahiyetlerine kısaca işaret edebiliriz.

a- Ferman, vergilerin tayini ve askerin celp ve istihdamı hususlarını yapılacak kanunların esas mevzularına ait meseleler olarak tesbit ettikten sonra icra makamlarına direktif mahiyetinde olmak üzere bazı noktalara işaret ediyor. Memleketi müdafaa için askere ve diğer masraflara, bunlar için de paraya ihtiyaç vardır. Bu parayı temin edecek vergi ile memleketi koruyacak askerin toplanmasında, bu vakte kadar cari kötü usulleri terk edip herkesin kudreti nisbetinde yani nisbî müsavat dahilinde iştiraki temin etmek gerektir.

Vergi cibayetinde daha eskiden cari olan "yedi vahit" yani inhisar usulü kalkmış ise de yerine kaim olan iltizam usulü, daha az zararlı değildir. Çünkü mültezim ve muhassillerin halka zulüm etmelerini, keyfi tahsilât yaparak memleketi soymalarını mucip olmakta; bu suretle de iktisadî ve ziraî hayatı felce uğratmaktadır. Hattâ bizzat Abdülmecit, iltizam usulünü "sirkati müevvele" diye tavsif etmiştir[38]. Şu halde bu usulün değiştirilmesi, hiç kimseden kudreti nispetinden fazla bir vergi alınmaması, devletin bütün masraflarının bir kanun ile tayin ve teybin olunması lâzımdır.

Bu vakte kadar cari asker alma usulünde eyaletlerin nüfus vaziyeti nazarı dikkate alınmadığı gibi askere alınanlar ilânihaye istihdam olunmaktadır. Bu ise, memleketin bazı kısımlarında nizamsızlığı, ticaret ve ziraat işlerinin sekteye uğramasını davet etmekte ve diğer yandan askere alınanların usandırıp fütura düşürmektedir. Bu kötülükleri önleyecek tedbirlerin alınması, askerlikte münavebe usulünün tesisi zarurîdir. Gerek vergi ve gerek asker işlerinin tanzimi hususunda gerekli kanunlar yapılmalıdır.

Adlî hususata ait esaslara bundan önceki fıkrada temas edildi. Burada idarî hukuk ile alâkadar olması hasebiyle son olarak zikri icap eden bir nokta da memurların vaziyetidir. Memurlara kifayet edecek maaş tahsis edilmiştir. Bu kaide haricinde kalmış, maaşı kifayetsiz olanlar varsa vaziyetleri ıslah edilmeli, fakat herhalde mülkün harabisine en büyük sebep teşkil eden ve esasen şer'an da menfur olan "rüşvet maddei kerihe"sinin bir daha vuku bulmaması hem de bir kanunu kavî" ile temin olunmalıdır.

Bütün bunları bir tek hukuki esasa irca etmek mümkündür: Kanunî idare prensibi... Filhakika istenilen şey modern idare hukukunda oldu-

[38] Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, 1332, s. 93.

ğu gibi memurların keyfî hareket ve icraatını önleyip salâhiyetlerini ancak kanunlarla çizilmiş çerçeve dahilinde istimal etmelerini temindir.

b- İdarî teşkilât mahiyetinde olmak üzere Fermanda iki müesseseye işaret vardır. Bütün yukarıda zikri geçen hususata ittifakı âra ile karar verilmek lâzımdır. Müzakere ve karara bağlanacak işlerin çokluğu mevcut "Meclisi Ahkâmı Adliye" azasının adetçe ve lüzum derecesinde çoğaltılmasını icap ettirmektedir. Hatta vükelâ ve ricali devlette tayin olunacak günlerde orada toplanacaklardır. Böylece mahdut salâhiyetli ve sırf hükümdara tâbi de olsa bir 'meclisi meşveret" tesis olunuyor demektir.

Tanzimat'ı askeriye hususatı "babı Seraskerî Darı Şûrasında" konuşulacaktır. Kararlaştırılan her kanun "düsturu amel" tutulacak yani doğrudan doğruya bağlayıcı mahiyette bir hukukî kudret ve mer'iyet kazanacaktır. Bu vesile ile şu noktanın da tebarüz ettirilmesi icap eder ki, bilhassa idarî hususata ait bu hükümlerin mühim bir kısmı sadece program mahiyetinde olmayıp hakikî manasıyla kanun kuvvetini haizdir. Yani memurların mucibince amel etmeleri lâzımdır.

III

Şekil ve muhteva bakımından mahiyet ve karakterini bu izahatla belirtmeye çalıştığımız Tanzimat Fermanı, -başlangıçta söylediğimiz gibi- devlet hayatında özlenilen bir yeniliğin amme faaliyetlerine ait esaslarda istenilen değişikliklerin tarihî ve hukukî bir vesikasıdır. Bu hareketin bizatihi muvaffakıyet ve akamet derecesini, bunun sebeplerini tarihî sosyal bakımdan teşrihe kalkmak, yaptığımız tahlilin bünyevî vahdetini bozarak mevzu dışına çıkmak olur.

Bu sebeple sırf Gülhane Hattı çerçevesiyle tahdit ettiğimiz izahatı bitirirken, mezkûr hâdise ve vesikanın, Türkiye Cumhuriyeti hukukî kültürünün hali hazır vaziyetini gösteren bugünkü tekâmül ve esas teşkilât kanunumuzla alâka ve münasebeti üzerinde biraz durmak isterim. her şeyden önce şurasını söylemeliyim ki, bu alâka ve münasebet birleştirici olmaktan ziyade ayırıcıdır. Çünkü iki devir ve müessese arasında,- bir inkıta vardır.

Buna rağmen müesseseler arasında muhakkak bir iştirak ve benzerlik tesbit etmek icap ederse bunu, her ikisinin ihtiva ettiği "esas haklar" katalogunda buluruz. Filhakika gerek Tanzimat Fermanının can, mal... ilâh. Masuniyet ve mahfuziyetine ait hükümleri, gerek 1924 tarihli Cumhuriyet teşkilâtı esasiye kanununun ayrı bir fasıl teşkil eden (68'inci maddeden 89'uncuya kadar) yurttaşların amme (esas) hakları serisi, ayni fikrî menşeden doğmuş yani tabiî hukuk cereyanının nüfuz ve tesiriyle insan haklarının tahdidine karşı bir reaksiyon mahiyetinde olarak müsbet hukuk sahasına yerleşmiş esaslardan ibarettir. Birinin sayıca daha az haklar, diğerinin çerçevece daha geniş

salâhiyetler ihtiva etmesi, bu vaziyeti değiştiremez. Ancak bugünkü kanunumuzun, Türk amme haklarından mürekkep geniş kereveti, esas teşkilâtımızda kökleşen mütecanis bir bünye yani hür ve müsavi yurttaşlardan müteşekkil millî birlik üzerine kurulduğu cihetle daha yüksek bir salâbet ve manevî asalet kazanmış bulunuyor.

İki müessese arasında birinin dinî ve kurunu vüstaî diğerinin tamamen lâik ve modern bir bünye taşıması; birinin saltanat ve hilâfet temeline dayanmasına mukabil diğerinin değişmez bir devlet şekli halinde Cumhuriyeti tesis etmesi nev'inden ve herkesin kolaylıkla görebileceği farklar üzerinde ısrara lüzum yoktur. Daha ziyade ehemmiyetli ve tesbiti güç olan nokta, Tanzimat ile Millî inkılâp arasındaki mebdei hareket ve siyasi gaye ayrılığının her iki müessesenin teşekkül ve zuhûr tarzına fikrî karakterleriyle bünyevî hususiyetlerine yaptığı farklı tesirlerin meydana çıkarılmasıdır.

Tanzimat hareketiyle Osmanlı İmparatorluğu baka ve mevcudiyetini kuvvetlendirmek, memleketi eski refah ve satvetine ulaştırmak istiyordu. Bunun için padişah ve halife otoritesi üzerine kurulmuş olan eski devleti, bazı idarî ıslahat ve nizamat ile fakat ayni temel üzerinde yeni bir şekle sokmak istedi. Bu hususta istinat edeceği bir kuvvet yaratabilmek için ayni hükümdarın tebaası olmaktan başka yekdiğeriyle hiçbir alâka ve rabıtası olmayan kütleleri siyasî dinamizmden mahrum bir takım hukukî teminat ve esaslar etrafında toplamağa kalktı. Halk kütlelerinin birleştirici ve sürükleyici herhangi bir organizasyon prensibini ihtiva etmeyen Gülhane Hattı, bu cehdin mahsulüdür. Kütleleri bir maksat etrafında toplayabilecek olan bir inkılâp ateşinin de eksikliği; hüsnü niyeti akamete uğrattı. Dahilde bir istinat kudretinden mahrum bulunan hükûmet, harice karşı da mutavaat siyasetinde devam mecburiyetine düştü.

Hâlbuki Türk inkılâbı, -ilk hedefi harice karşı millî istiklâli temin etmek olan bir- mücadele ile işe başladı. İlk önce, bu mücadeleyi teşkilâtlandırmak lâzımdı. Bunun için de kudretini tamamen halkın hakimiyeti şuurundan, millî ve öz cevherden alan müstakil, "her türlü tesir ve murakabeden azade" bir millî heyet vücuda getirmeliydi (Amasya tamimi). Bu hareket, vakıâ iki nazarî esasa dayanıyordu. 1- Millet hakimiyeti. 2- Milletin kendi mukadderatını ve mevcudiyetine en uygun teşkilâtı esasiyeyi bizzat tayin etmesini istihdaf eden ihtilâl ve inkılâp hakkı.

Fakat bu nazarî esasları gerçekleştirmek için önce millî birliği kuvvetlendirmek ve teşkilâtlandırmak icap ederdi. Bu sebepledir ki inkılâbın ilk teşkilâtı esasiyesi (1921) -seri kararlar alabilmek üzere kuvvet bütünlüğü esasına istinat eden- sırf organizasyona müteallik hükümler ihtiva eder. Fakat gerek 1921, gerek 1924 esas teşkilât kanunlarında milletin kayıtsız şartsız hakimiyeti düsturu, daima bütün

esas teşkilâtın amudu fıkarîsini teşkil etmektedir[39]. Böylece evvelâ haricî düşmana karşı mücadele edecek kuvvet ve birliği yaratan inkılâp sırası gelince dahilî meselelerini hal için dayanacak istinat noktası aramaktan kurtulmuştu. Harice karşı cevher ve kabiliyetini ispat eden millî birlik, dahilde kendi mevcudiyetine aykırı müesseseleri yıkıp, yeni esas ve prensiplere dayanan -ve hürriyet hakları teminatını da ihtiva eden- demokratik bir esas teşkilât vücuda getirmekte müşkülâta uğramadı.

Görülüyor ki Tanzimat ve Millî inkılâp ezelden ebede giden Türk varlığının siyasî hayatında -aralarında bir asır bile fasıla bulunmayan- bir evvelkisi bahtsız, sonraki ise muvaffakiyet ve zafer tacını giymiş uğurlu iki harekettir. Bunları karşılaştırma, ne kadar tekrar edilse asla eskimeyecek olan bir hakikati bir daha hatırlatıyor. Dünyada mevcut her şey, yapılan her hareket, yegâne ebedî kıymet ve baki siyasî mevcudiyet olan millet içindir. Şahıslar gibi müesseselerin de değerlerini tayin eden, millî varlığa hizmetleridir...

---

[39] Bu hususta tafsilat için, Yavuz Abadan, *Hukukçu Gözüyle Milliyetçilik ve Hakikatçilik*, Ankara, 1938, s. 6 ve sonrasına bakılabilir.

GÜLHANE HATT-I HÜMÂYUNU'NDA BATI'NIN ETKİSİ

Enver Ziya Karal

Mustafa Reşit Paşa, 3 Kasım 1839'da sabahleyin evinden çıkarken hane halkı ile helâlleşiyordu. O günün akşamı evine sağ salim döneceğinden emin değildi. Giriştiği işte gidip dönmemek ihtimali vardı. Paşa nereye gidiyordu. Uzak ve tehlikelerle dolu bir diyara mı? Yoksa kendisi hakkında verilecek bir idam hükmünü dinlemeye mi? İkisi de değil; sadece Padişahın tebaasına lûtfettiği, ihsan buyurduğu bir hatt-ı hümâyunu okumaya gidiyordu, işte bu hatt-ı hümâyunun, halkta uyandıracağı tepkiden korktuğu için kuşkulu idi.

Mustafa Reşit Paşa, Gülhane bahçesinde, nazırlar, ulema, diğer devlet büyükleri, lonca ve esnaf temsilcileri, yabancı devletler elçileri ve büyük bir halk topluluğu önünde, yüksek bir kürsüden hatt-ı hümâyunu okudu. Bundan sonra, kurbanlar kesildi, toplar atıldı ve şenlikler yapıldı. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başladı: devletin büyükleri, başta Padişah olmak üzere, hatt-ı hümâyunun hükümlerine sadık kalacaklarına dair, İstanbul'da, Kur'an'a el başmak suretiyle and içtiler. Sonraki günlerde de, vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde meydanlarda halk önünde, bu merkezlerde bulunan devlet büyükleri aynı andı içtiler. Böylece, bu hatt-ı hümâyunla ve hükümlerine sadık kalınacağına dair, törenlerde yapılan yeminlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat devri başlamış oluyordu.

Bu yeni devir, memleket içinde ve dışında farklı surette kabul edildi, devam ettiği müddetçe farklı tefsirlere uğradı; kapanmasından ve tarihe mâl olmasından sonra bile ve hattâ günümüzde dahi farklı değerlendirmelere konu teşkil etmektedir. Tanzimat devri başladığı vakit Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyunu duyuracak bir basın henüz kurulmamıştı. Gerçi, altı yaşında olan ve *Takvim-i Vekayi* adını taşıyan bir gazete vardı; fakat o da resmî gazete idi. Ancak 3000 sayı basılıyordu, kaldı ki yazılarını okumak bir imtiyaz, dilini anlamak ise ayrı bir üstünlük idi. Bu sebepledir ki, kamuoyunun gerçek temsilcileri camiler, medreseler ve tekkelerdi. Buralarda, din perdesi altında siyaset yapmak âdeti yerleşmişti. Her yenilik hareketine karşı yapılan direnmelerin yuvaları bu yerlerdi. Tanzimat devrine karşı direnme ha-

reketlerinin kaynağı da bu yerler oldu. Şeriat elden gidiyor, Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında eşitlik ne demek oluyor? Zaten devletin gerilemesi hep Hıristiyan âdetlerini kabul etmekten ileri gelmiyor mu? Mustafa Reşit Paşa kâfirdir, kâfirler tarafından satın alınmış bir hâindir gibi propagandalarla Tanzimat aleyhdarı hareket hızla gelişti. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun kapsadığı hükümlerden, çıkarlarının zedeleneceğini anlayan dalkavuklar, mültezimler, sarraflar, bazı devlet adamları, valiler, beyler ve ağalar, eski rejimin savunucusu haline geldiler. Bu hava içinde eyaletlerde homurdanmalar ve isyanlar başladı.

Oysa ki Batı'da kamuoyu Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu başka türlü karşıladı. Basın, istisnasız olarak Hatt-ı Hümâyunu alkışladı. Fransız gazetelerine göre "bu vesika Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır"; "Gerçek bir anayasadır", "Batı medeniyetinin bir zaferidir"[1].

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun genel olarak, Osmanlı kamuoyu tarafından kötü karşılanmasına karşılık, Batı kamuoyu tarafından beğenilmesi ve savunulması, hiç şüphe yok ki, medeniyet problemi ile ilgilidir. Osmanlı kamuoyunun Hatt-ı Hümâyun'a karşı beliren tepkisi, onu kendi medeniyetine yabancı görmesinden idi. Batı kamuoyu ise, tersine olarak, onu kendi medeniyetinin bir parçası olarak kabul ettiği için alkışlamakta idi.

Bu münasebetle ve her şeyden önce, söz konusu devirde, Batı ve Doğu düşünce tarzlarının niteliklerini belirtmek, konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olabilir. Batı, kısaca, insanın kendi değeri ve kendi hayatı hakkında kendi kendisine düşünebilmesidir. Bu mânada Batı medeniyetini bir Hıristiyan medeniyeti olarak kabul etmeye imkân yoktur. Batı medeniyeti, yüzyıllar boyunca ve yavaş yavaş meydana gelmiştir. Önceki medeniyetlerden, çeşitli etkiler almak suretiyle oluşmuştur. Dolayısıyla bu medeniyetlerin bir sentezinden başka bir şey de değildir. Zaten ona evrensel karakterini veren de budur. Bugünkü Batı medeniyetini yaratan Batılı düşünceye elverişli zemin hazırlayan Umanizma [Hümanizm], Rönesans ve reform hareketleri Ortaçağın skolastik düşüncesine karşı bir tepkidir. Bu tepkiden sonra Descartes'in "madem ki düşünüyorum, varım" vecizesi ise hür düşüncenin bir parolası olmuştur. Bir gerçektir ki, bu vecize, düşünceyi hayatın hem sebebi hem de amacı değerine yükseltmiştir. Descartes'den önce insanoğlunun özel bir düşüncesi olmamıştır. Özel bir hayatı da olmamıştı. Hayatına yeni bir düzen vermek için gerekli teşebbüsten tamamen yoksun kalmıştır. Nesilden nesile geçen, cemaat düşüncesi diyebileceğimiz, inançların ve geleneklerin esiri olmuştur. Denebilir

---

[1] Sabri Esat Siyavuşgil, "Tanzimatın Fransız Efkâr Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", Millî Eğitim Bakanlığı, *Tanzimat* içinde, s. 750.

ki, Descartes'in vecizesi insan haklarından en muhteremi olan düşüncenin istiklâlini sağlamıştır. Düşüncenin egemenliğini kazanmasıyladır ki, Batı düşünürleri, bütün müesseselerini ve bu arada, hepsinin nazımı olan "Devlet"i tenkit etmeye ve bu tenkitleriyle de Orta Çağ devlet anlayışını mânen çürütüp, yerine modern devleti getirecek siyasal inkılâplara yol hazırlamaya başlamışlardır.

Bilindiği gibi, Orta Çağ'da, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da devletin mimarî plânı ve yapısı Tanrı iradesinin bir eseri olarak kabul edilmekte idi. Dolayısıyla devlet, dinsel bir mâna ve mahiyet kazanmıştı. Bunun tabiî bir sonucu olarak da hükümdarın, yani imparator veya kralın yetki ve sorumluluğu, Tanrı hakları çerçevesinde mütalâa ediliyordu. Hükümdarın buyruğu altında olan memleket veya memleketler, onun şahsî malı hükmünde idi. Ölümü halinde ailesinden en yakın mirasçıya geçer, böyle bir mirasçı yok ise, akrabaları arasında paylaşılırdı. Böyle bir durumda, halkın eşitliği, fikir ve vicdan hürlüğü, siyasal hakları, elbette söz konusu olamazdı.

Orta Çağ, teolojisinin, devlete temel olarak vermiş olduğu bu Tanrı hakları sisteminin, gerçekte, Tanrı ile bir ilgisi bulunmamakta idi. İncil'de, devletle ilgili, Tanrı buyruğu sayılabilecek hükümler mevcut değildi. Fakat Katolik kilisesinin devlet otoritesini kontrol etmek ve çıkarını sağlamak için icat etmiş olduğu bu sistem, yukarıda sözü edilen fikir devrimine kadar, tartışma konusu yapılmadan devam etti. Bundan sonra ise düşünürler, devletin dinsel bir menşe'e sahip olmadığını öne sürerek, temel ilkelerini tenkide ve modern bir devletin nasıl olması gerektiği hususunda ortaya fikirler atmaya başladılar. Bu hususta, Hıristiyanlıktan önce mevcudiyeti anlaşılmış olan akıl yapısı, Roma hukukundan da faydalandılar. Orta Çağ devlet tipine yönetilen bu tenkitlerin etkisiyle Tanrı haklarına dayanan devlet sistemi yıkılarak, yerini insan hakları ilkesi üzerine kurulan modern devlete bırakmak zorunda kaldı.

Batı'da, Orta Çağ devletinden modern devlete geçmek için gayret sarfedildiği sıralarda, Doğunun temsilcisi sayılan Osmanlı İmparatorluğu'nda, durum şöyle görünmektedir:

Osmanlı devleti, Orta Çağın sonlarına doğru kurulmuştu. Devletin kurucuları Türk olmakla beraber, kendilerini Doğu medeniyetine bağlı kabul etmekte idiler. Burada Doğu medeniyetinden kastedilen, İslâmlığın çıkışından ve yayılmasından sonra meydana gelen medeniyet sahasıdır. Buna göre, Doğu medeniyetini şu suretle tarif etmek mümkündür: Doğu, kısaca, insan şahsiyeti ve insan kaderi hakkında özel bir düşünce veya inançtır. Her ne kadar, bu medeniyeti meydana getiren unsurlar arasında çeşitli kaynaklardan gelen etkiler var ise de, Doğu düşüncesi mânasını genel olarak Tanrı buyruğuna bağlamamaktadır. Bu mâna "mademki inanıyorum, varım ve var olacağım" suretinde ifade edilebilir. Buna göre, inanç düşünceden öncedir. Dü-

şünce, ancak emredilmiş olan inanca mutabık olduğu nispette doğru olabilir veya meşru görülebilir. Daha açık bir deyimle, bir şeyin doğru olarak, hakikat olarak kabul edilmesi için onun mutlaka Tanrı buyruğuna veya onun elçisinin hareketlerine uygun olması icabeder.

Doğuda Tanrı buyruğu ise, bilindiği gibi, yalnız inanç ve ahlâk kurallarından ibaret değildir; cemiyet düzeni ve devlet faaliyetleriyle ilgili hükümleri de kapsamaktadır. Tanrı'nın elçisinin hareketlerine gelince onlar da aynı konularda bir hukuk kaynağı teşkil etmektedir. Bu sebeple, Tanrı buyruğu ile elçisinin hareketleri, esas olmak üzere, kurulmuş olan din devleti, gösterdiği nitelik bakımından kutsal ve ideal bir devlet tipidir. Böylece olduğu için de ne ilkeleri ne de herhangi bir müessesesi tenkit edilemez.

Doğu devlet tipi ile Batı devlet tipi arasında, nitelik bakımından görülen bu ayrılık, Batı devlet tipinin neden Tanrı hakları sisteminden insan hakları sistemini geçebildiğini anlamamıza yardım ettiği gibi, Doğu devlet tipinin "Şeriat" denilen din hukukuna bağlı kalarak nasıl dondurulmuş bir karakter kazanmış olduğunu da bir dereceye kadar, açıklayabilir.

Doğu devlet tipinin bariz bir örneği olan Osmanlı Devleti, tenkit sınırları dışında kaldığı için, zamanın ihtiyaçlarına göre esas yapısında herhangi bir değişiklik yapılması da mümkün olamamıştır. Bu sebeple, İmparatorluğun çöküşü başlayınca, bu olayın gerçek sebepleri araştırılacak yerde, sorumluluk, genel olarak, başta bulunan Padişah veya mutlak vekili olan Sadrâzamlara yükletilmiş, bunların değiştirilmesi ile, durumun düzeleceği sanılmıştır. Fakat bu tedbirler kâr etmeyince, hastalığın sebepleri üzerine eğilmek ihtiyacı kendini hissettirmiştir. Devlet hizmetinde bulunan kimselerden bazıları, bu husustaki, düşüncelerini lâyihalarla tespit edip Padişaha sunmuşlardır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey İmparatorluk müesseselerinin çöküşünü açıklayan düşüncelerini Sultan IV. Murad'a bir risale halinde sunmuştur. Tarih yazarlarının takdirini kazanmış olan bu risale, gerçekten, Osmanlı müesseselerinin neden bozulmuş olduklarını, objektif bir görüşle ortaya koymaktadır. Bununla beraber, risalede devletin temel kanunu olan şeriat ile ilgili herhangi bir tenkit veya değişiklik tavsiyesi yoktur. Koçi Bey, yeni tedbirler veya yeni kanunlar yerine, bozuk düzen gösteren kanunların eski hale getirilmesini zaruri görüyor[2].

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Sultan III. Ahmed'e sunduğu *Nasâyihü'l vüzera ve'l-ümera* lâyihası *Koçibey Risalesi*'nden, plân bakımından farklı olmakla beraber, espri bakımından aşağı yukarı aynıdır. Sarı Mehmet Paşa'nın risalesinde de, müesseselere balta olan disiplinsizlik gösterilmekte ve bunun kaldı-

[2] Ali Kemali Aksüt, *Koçibey Risalesi*, İstanbul, 1939, s.16.

rılması için gerekli tedbirler belirtilerek müesseselerin eski hallerine götürülmesi tavsiye edilmektedir[3]. Koçi Bey ile Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın tavsiyeleri istikametinde alınması denenen perakende disiplin tedbirlerinden köklü bir sonuç alınamayınca, Osmanlı devlet adamlarından bazıları gözlerini Batı'ya çevirmek gereğini duymuşlardır.

Sadrâzam Damat İbrahim Paşa'nın Paris'e, olağanüstü elçi olarak yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatta "Fransa'nın vesait-i umran ve maarifine dahi lâyıkiyle kesb-i ıttılâ ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri"[4] gibi bir ifadenin bulunması dikkati çekicidir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Prusya'ya elçilik ile gönderilmiş olan Giritli Ahmet Resmî Efendi de, devlet işlerinin görülmesinde akıl ve tecrübeye önem verilmesi gereğine inanmış bulunmakta ve savaşçı bir siyasetin takip edilmesinde direnenlere şu suretle çatmaktadır: "... diğer dinlerde bulunanları bütün dünyadan kaldırmak veyahut her zaman düşmanın burnunu yere sürtüp haddini bildirmek İslâmların üzerine vacip olduğuna inananlar vardır. Bu yadigârlar hareket olmayınca bereket olmaz derler. Bu memleketler kılıç ile alınmıştır; İslâm Padişahının bahtı açık devlet adamları pişkin, kılıcı da keskindir; Aristo akıllı bir vezir ve beş vakit namaz kılan 12.000 asker ile Kızıl Elma'ya kadar gitmeye ne mâni vardır? diye yuvarlak lâflarla cahilliklerini ortaya vurup Hamzaname anlatan yalancı pehlivan gibi atıp tutarlar. Bunlar, Kızıl Elma semtini Buğdan'dan gelen al yanak elma gibi yenir şey zannederler"[5].

Savaşlarda devamlı ve kesin yenilgiler birbirini takip edince, yalnız, beş vakit namazla başka dinden olanları dünyadan kaldırmak ve Kızıl Elma'ya gitmek şöyle dursun, elde mevcut toprakları da tutmanın mümkün olmadığını kavrayanların sayısı artmaya başladı. Bunlardan Sultan III. Selim gün geçtikçe, çözülüp anarşiye gömülen müesseseleri Batı usulleriyle yenilemeye karar verdi. Ne var ki, Batı'yı doğru dürüst tanımıyordu. Devlet adamları içinde de tanıyan yoktu. Bu sebeple, yakınlarından, Ebu Bekir Ratip Efendi'yi[6], Batı müesseselerini görüp incelemek üzere Avusturya'ya gizli memuriyet ile gönderdi.

Ebu Bakir Ratip Efendi, Avusturya'dan 500 büyük sahifelik bir risale ile, İstanbul'a döndü (1793); bu risalede Avusturya, Prusya, Rusya ve Fransa'nın askerî müesseseleri ve ayrıca, Avusturya'nın adalet, kültür, sağlık ve ekonomi müesseseleri hakkında müşahedeye ve tetkike müstenit bilgi toplamıştı. Ebu Bekir Ratip Efendi, risalesinde Avrupa'daki Osmanlı topraklarında görülen fakirliği ve perişanlığı, kendisi ile konuşan bir Avusturyalının ağzından şu suretle

---

[3] W. L. Wright, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nasâyih'l-vüzera ve'l-ümera*, Princeton, 1935.

[4] Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, s.44.

[5] Giridî Ahmet Resmi Efendi, *Hulâsatü'l-itibar*, s. 3.

[6] *Ebu Bekir Ratip Efendi Risalesi*, Süleymaniye Kitaplığı, Esat Efendi Kitapları, N. 2235.

zabtetmektedir: "... ziraat ve harasette olan bolluk ve bereket memleketinizden başka bir devlet ve memlekette yoktur. Hal böyle iken, gerek maden hususunda ve gerek zahire işlerinde zahmet ve darlık görülmektedir. İstanbul'dan Edirne'ye kadar olan yolun sağı ve solu ekilmemiş olup bomboştur. Nüfus kalabalıktır. Fakat işsiz, güçsüz ve serseri olanlar vardır. Bunların ziraate ve ticarete sevk ve teşvik edilmesi hususunda hiç gayret sarfedilmemesi hayret ve merak vericidir. Siz Avrupa'ya sefaretle gelirken bu kadar arazi ve memleketten geçtiniz, arazimizde ziraatten yoksun bir yer gördünüz mü? Ve memleketimizde işi gücü ve kazancı olmayan bir insan gözünüze ilişti mi?"[7].

Türk elçisi Avusturya'nın ziraate vermekte olduğu önem hakkında da şunları yazmaktadır: "...Bunların ziraat hususunda nizam ve ihtimamları öyledir ki, her köyde bir ferdi işsiz bırakmazlar; eğer tarlası yoksa ona tarla verirler ve tohumu yoksa tohum verirler; ve toprağı at ile sürmek âdetleri olmakla, eğer atları ölmüş ise ona at ve takım ve araçlar verirler; veyahut çiftçi tâyin edip başkasının tarla ve bağında ve bostanında çiftinde çalıştırırlar"[8].

Ebu Bekir Ratip Efendi ziraat konusundaki müşahede ve tetkiklerinin etkisiyle, memlekete dönerken, harap ve viran bıraktığımız toprakları tekrar görünce, ağladığını ifade eder. Onun bu gözyaşları, dünyayı Hıristiyanlara bir cennet olarak bağışlayan yalancı ve miskin felsefeye karşı bir isyandan başka ne olabilirdi? Türk elçisi, Viyana'da bulunduğu sırada, halk ile hükûmet arasındaki münasebetleri de tetkik etmişti. O zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz hürriyet deyimi ne konuşma dilinde ne de siyasal bir terim olarak mevcut bulunmadığı için bu kelimeyi kullanmadan halkın hareketlerindeki serbestliği şu suretle anlatmaktadır:

"... Avrupa devletlerinde, kralları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kral, general, subay ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taslayamaz; ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi kumaşı isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer, ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karışamaz ve evlerine, dükkânlarına bineklerine ve mal ile mülküne müdahale ve taarruz edemez"[9].

Türk elçisinin bahsettiği bu, nizam, kaide, kanun ve hürriyetten hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmamıştı. Bunlar şöyle dursun, can güvenliği bile askıda idi. "... hayat, iktidar sahiplerinin dudaklarının arasında idi. Bir emirle insan öldürülüyordu... Sadrâzamlar bile

---

[7] *Sözü geçen Risale*, s. 463-464.
[8] *Aynı Risale*, s. 465.
[9] *Aynı Risale*, s. 406.

sualsiz, sorgusuz katlolunuyorlardı"[10]. Gücü yeten yetene prensibi kökleşmişti. Can güvenliği olmayınca, mülk güvenliği şeref ve haysiyet masunluğu ve eşitlik ile hürriyet gibi kavramlar da zaten söz konusu olamazdı. Hak, rüşvet ile satın alınır, haksızlık rüşvet ile yapılırdı. Bütün bu işler olup biterken de, "Adalet mülkün esasıdır" düsturu, vicdanlarda yaşayacağına, sürrealist bir tablo gibi duvarlarda asılı bulunduruluyordu.

Ebu Bekir Ratip Efendi, Batı'daki düzenin kuvvetli bir adalet teşkilâtı olmadan ayakta duramayacağını anlamış olduğu için, Viyana'da bulunduğu sırada, mahkemeleri de görmüş, incelemiş ve bu konuda şunları yazmıştı: "...Bunlarda şeriat yoktur. Yani Hazret-i İsa'nın koyduğu şeriattan suretâ nikâh maddesi kalmıştır.... Onun da daima icra olunduğu yoktur. Kaldı ki, miras hususunda dahi dine itibar etmezler. Bugün Avrupa memleketleri öyle haldedir ki onlara ehl-i kitap denilemez. Her ne kadar, şeriat tâbiri kullanırlarsa da, kendi menfaatlerine uygun, her kralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilâveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, hâşâ, şeriat adını verirler"[11].

Türk Elçisi, bu ve diğer müşahedeleri ile, Batıda din ile dünya işlerinini ayrılmış olduğunu görmüş ve anlamış olmakla kalmayarak ayrıca Batı devletlerinin filozofların ve devlet işlerinden anlayan kimselerin düşünce ve bilgilerine göre, geliştirdiklerini de işaret etmiştir[12]. Ne çare ki, bir kırlangıç ile bahar gelmediği gibi, bir tek adamın Batı'yı görmesi ve az çok anlamasıyla da Osmanlı Devleti'nin medeniyet kıblesi Doğu'dan Batı'ya çevrilemezdi. Nitekim, Ebu Bekir Ratip Efendi'nin risalesinde Batı hakkında verilen bilginin etkisi altında III. Selim'in orduda ve donanmada yapmak istediği Batılaşma hareketi bile dine aykırı görüldü, ve ilkin Ebu Bekir Ratip Efendi boğduruldu; sonrada III. Selim ıslâhatçı ekibi ile, şeriat adına, katledildi (1807). Rusçuk âyanı Bayrakdar Mustafa Paşa'nın, bu irtica olayını bastırması üzerine, II. Mahmud saltanatının ilk yılında giriştiği yeni bir Batılılaşma denemesi de yeni bir irtica hareketi ile, hayatına malolarak, akamete uğradı (1808). Nihayet şeriatın bekçisi olduğunu iddia eden ve her çeşit yenilik hareketlerine karşı direnen Yeniçeri Ocağı, 1826'da, ulemanın, bu sefer Padişahı desteklemesiyle ve yine şeriat adına hareket edilerek, ortadan kaldırıldı. Bu suretle de, Batılaşma yolu, bu defa kapanmamak üzere tekrar açılmış oldu.

II. Mahmud, Batılaşmayı, III. Selim'in bıraktığı yerden ele aldı; modern bir ordu kurmaya ordunun teknik müesseselerini modernleş-

---

[10] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 50.

[11] *Yukarıda adı geçen Risale*, s. 421.

[12] *Aynı Risale*, s. 2.

tirmeye girişti. Yunan isyanı neticesinde patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı, onu takip eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, ve bu olaylar karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun âciz durumundan Padişahın çıkardığı netice şu oldu: Yalnız orduyu ve askerlik müesseselerini Batılaştırmak yetersizdir; devlet müesseselerinin, cemiyet düzeninin de modernleştirilmesi icabeder.

Ne var ki başlangıçta, II. Mahmud da, III. Selim gibi Batı'yı tanımıyordu. Kendisine yardım edebilecek kimsesi de yoktu. Bundan başka, Osmanlı kamuoyu da Batıya karşı çekingen davranışını muhafaza ediyordu. Buna rağmen, Padişah tek başına da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nu, mümkün olduğu kadar Batı'ya yakınlaştırmaya karar vermişti. Nihayet 1832'de, kendisine iki müşavir veya yardımcı bulabildi. Bunlardan biri İngiliz Elçisi Canning sonraları 'Lord Stratford' diğeri de Mustafa Reşit Paşa idi.

Canning, İstanbul'a geldiği vakit, Türklere fazla sempatisi yoktu. Bu yeni memuriyetinde ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini pek kestirmiş değildi. İmparatorluk idaresi hakkındaki intibalarının da iyimserliğe delâlet etmediği şu düşüncesinden anlaşılmaktadır: "...Türkiye'de sistem, usul diye bir şey yoktu. Herkes elindeki imkânlara göre ne koparabilirse koparır; kendinden zayıfını ezer, kendinden güçlü olanlar karşısında boyun eğer"[13]. Bununla beraber, Canning, II. Mahmud'un bu durumu kaldırmak için kararlı olduğunu ve gayret sarfetmekte olduğunu görüyordu. Fakat kendisine yardım edilmediği takdirde bu gayretin sonuç vermeyeceğini de düşünerek Lord Palmerston'a şöyle bir telkinde bulundu:

"Halledilecek ana mesele şudur: Türkiye'nin bu yolda giderse ordu ve maliyece kötürüm kalacağını görerek, mevcut idare sistemi içinde ne gibi yenilikler yapılabilir? Bunu düşünmemiz gerek... Sanırım ki, Türkiye konusunda belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi. Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Batı medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir. Bu ihtimal bile zayıf amma, ne olursa olsun tek çare, aksi halde İmparatorluk dağılacak ve sonuç olarak Avrupa barışı uzun yıllar tamiri imkânsız bir hercümerç içinde yuvarlanacaktır"[14].

İngiltere Dışişleri Bakanı, Elçinin düşüncelerine kısmen iştirak etmekte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu kabul ediyordu. Bu çöküşün bir parçalanma şeklini almasını o da, Avrupa barışı gölgesinde, rahat günler geçiren İngiliz çıkarlarına, uygun bulmuyordu. Fakat Osmanlı idare sisteminde yapılacak değişikliklere gelince, bu hususta, ordunun, donanmanın, maliyenin yeni bir düzene

---

[13] Stanley Lane Poole, *Lord Straford'un Türkiye Hâtıraları*, Çeviren: Can Yücel, s. 112.
[14] *Aynı eser*, ss. 107-108.

konulmasını ve bu hususta Padişaha yardımda bulunulmasını yeter görüyordu. Bu iş başarıldığı takdirde İmparatorluğun ayakta tutulabileceğine inanmakta idi. Bundan da fazlasını istemekte bir sebep görmüyordu[15]. Canning ise, İmparatorluk içinde dirlik düzenlik kurulması için, idare sisteminin tümünde, Batı'ya yönelmesine taraftardı. Gerçi, bir elçi için bir devletin iç işlerine karışmak diplomasi kurallarına aykırı idi. Fakat ülkesini Batılaştırmaya karar vermiş olan bu kararını yürütmede dostsuz, müşavirsiz ve yardımsız bulunan II. Mahmud'un işini kolaylaştıracak surette ona faydalı olmaya çalışmak, İngiliz Elçisi için bir müdahale gibi görünmedikten başka, biraz da, insaniyetçi bir vazife gibi geliyordu. Ne var ki, Canning'in İstanbul'daki ilk vazifesi kısa sürdü, 1833'de Londra'ya dönerken II. Mahmud'a hayranlık duyguları taşıyor ve ona, doğrudan doğruya olmasa bile, dostluğunu kazanmış olduğu Mustafa Reşit Paşa aracılığı ile yardımlarda bulunmak fırsatını bulabileceğini ümit ediyordu.

Adı Tanzimat devri ile bir bütün teşkil eden Mustafa Reşit Paşa, 1800 yılında doğmuştu. Batı'da ve Doğu'da inkılâp ve ıslâhat hareketlerinin geliştiği bir devrin çocuğudur. Servet ve şöhret sahibi bir aileye mensup değildi. Çocukluğunda saraya intisap etmediği için, kölelik zihniyeti de kendisine bulaşmamıştı. Eğitiminde akrabalarının yardımını görmesine rağmen, istikbalini kendi iradesi ve enerjisi ile kurmak zorunda olduğunu kavramış, devrinde örneği çok görülmeyen bir çalışma ile, üçüncü ve ikinci derecede memurluklarda bulunduktan sonra, 1833'de Paris Elçiliğine atanmıştı. Mustafa Reşit Paşa, yeni vazifesine başlayacağı sırada otuz yıl önce, Paris'te aynı vazifede bulunmuş olan Hâlet Efendi'nin Batı hakkındaki şu sözlerini hatırlamıştır: "Frengistan'da küfür karanlığı her tarafı kaplamış, bizim Mehmet Dede Efendi'nin[16] deli olması işten bile değildi. Onunla Kur'an okuyarak ve bu mevzuda görüşmeler yaparak güçlükle vakit geçiriyoruz. Frengistan'ın ferahlığı Müslümana göre değilmiş... Tanrı, hayr ile, yakında buradan bizi kurtarsın"[17].

Mustafa Reşit Paşa, yeni tip bir elçi idi. Kafasında herhangi bir taassup karanlığı bulunmadığı için, Batı'yı olduğu gibi görüp tanımak olamazdı. Zaten, daha İstanbul'dan hareket ederken II. Mahmud kendisine Fransızca öğrenmesini emretmişti. Fransa Kralı Louis Philippe de, ilk mülâkatta "dilinizi bilmediğim için sizinle vasıtasız olarak görüşemediğim için üzülüyorum. Lâkin sizin az vakitte Fransızca'yı öğreneceğinizi ümit ederim." demek suretiyle Osmanlı Padişahının emrini, nazik bir tavsiye ile desteklemişti"[18].

---

[15] August Graven, *Lord Polmerston (sa Correspondance İntime)*, Paris, 1878, s. 95.
[16] Hâlet Efendi'nin Paris'e götürmüş olduğu bir Mevlevî Şeyhi.
[17] E. Z. Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği*, İstanbul, 1946, s. 33.
[18] Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 64.

Kralın aracılığı ile, Mustafa Reşit Paşa, Fransa'nın ünlü edebiyat ve sanat tenkitçilerinden Jul Janin ile tanıştı ve ondan kendisine Fransızca öğretecek yaşlı bir öğretmen bulması hususunda yardım istedi. Janin, Paşa'ya Fransızca'nın yaşlı bir öğretmenden değil, fakat genç bir kadından daha esaslı ve çabuk öğrenileceğini ifade ederek onu Paris operasının yıldızlarından biri ile tanıştırdı. Mustafa Reşit Paşa, genç, yakışıklı ve zeki idi. Opera yıldızından Fransızca'dan başka, Fransa'nın içtimai hayatı, edebiyat ve sanat hareketleri hakkında birçok şeyler de öğrenmiş olduğuna ihtimal verilebilir. Paşanın bu kadına âşık olduğuna delâlet eden bazı vesikalara bile rastlanmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Paris'te tanıştığını açıkladığı bir opera yıldızı için "Gül ve Bülbül" başlığı altında Fransızca olarak yazmış olduğu şiirdir[19].

Fransızcasını ilerletmesi sayesinde, Mustafa Reşit Paşa, Paris'te Thiers, Guizot gibi aynı zamanda tarih yazarı olan siyaset adamlarıyla, edebiyat, sanat adamları ve gazetecilerle tanışmış ve dost olmuştur. Fransızca, o devirde, diplomasi dili olduğu için, Londra Elçiliğinde bulunduğu sırada, İngiliz devlet adamlarıyla da, tercümansız olarak görüşmek imkânlarını sağlamıştır. Sözün kısası, Mustafa Reşit Paşa, Batı'da Batılı gibi yaşayan, Batılı gibi düşünmeye gayret eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı medeniyeti çevresine girmesinin gerekli olduğunu kavrayıp bu yolda çalışmış olan bir şahsiyet idi.

Mustafa Reşit Paşa, ilk elçiliği sırasında, Avrupa kamuoyunun Yunan isyanlarından beri, Türklere karşı takınmış olduğu düşmanca düşüncesinde direndiğini görmüştür. Türklerin Batı medeniyeti dışında kalmakta ısrar göstermeleri bu düşmanlığın başlıca sebebini teşkil etmekte idi. Yunanistan'ın ve Mısır'ın Osmanlılara karşı tutulması da bu iki memleketin Batı medeniyetine girmiş veya girmek üzere bulunmaları yüzünden olduğu ifade edilmekte idi. Kamuoyunun ifratçı bölümü, değil yalnız Hıristiyanların fakat Arapların da Türk hâkimiyetinden kurtarılması için sesini duyurmakta idi. Mustafa Reşit Paşa, bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu kaderinin medeniyet problemlerine bağlı bulunduğunu anlamakta gecikmedi. Şu da var ki o sırada "Medeniyet" kelimesi Osmanlı devletinde, henüz bugünkü mânasında kullanılmamakta idi. Her ne kadar "Medeni" kelimesine lûgatlerde rastlanmakta ise de bu da, çölde yaşayan "bedevi"den şehirde yaşayanı ayırt etmek için "şehirde yaşayan" mânasına gelmekte idi. Bu sebepledir ki, Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği resmî yazılarında, medeniyet kelimesinin Fransızca'sını yani "*civilisation*" kelimesini kullanmıştır. Türkçe karşılığı bulamadığı bu kelimeye Paşa'nın verdiği mâna da şudur: "civilisation, terbiye-i nâs ve icray-ı nizamattır"[20].

---

[19] Mehmet Salâhattin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi*, İstanbul, 1306, s. 317-318.
[20] Reşat Kaynar, *adı geçen eser*, s. 69.

Mustafa Reşit Paşa'nın talimatında, *Civilisation*-Medeniyet ile ilgili herhangi bir hüküm yoktu. Bunun yerine "Türkiye hakkında pek yanlış fikirlere saplanmış büyük devletler siyaset adamlarıyla uğraşmak" gibi bir emir mevcuttu. Oysa ki, Mustafa Reşit Paşa, Batı'da siyaset adamlarının kamuoyunun etkisinde bulunduklarını ve kamuoyunu kazanmadıkça bunların Türkler hakkındaki yanlış kanaatlerini değiştirmenin kolay olmadığını da anlamış bulunuyordu. Bu sebepledir ki, II. Mahmud'un dikkat nazarını, her şeyden önce, şu noktalarda üzerine çekmek zorunda kalmıştır:

1- Osmanlı devleti gibi büyük bir devletin yalnız Paris'te ikamet elçisi bulundurması Batı kamuoyunu teşhis ve kontrol etmek için yetmez. Viyana, Berlin ve Sen-Petersburg gibi büyük başkentlerde de elçilikler kurulmalıdır.

2- Türk elçilerinin bulundukları memleketlerde, kamuoyunu kazanmak için, basından faydalanmalarını bilmeleri gereklidir.

3- İstanbul'da devlet eliyle kurulmuş olan *Takvim-i Vekayi* gazetesinin bir de Fransızca baskısı sağlanmalı ve Avrupa'da, ilgili yerlere gönderilip, Türkiye'de yapılmakta olan ıslâhattan bu yerler haberdar edilmelidir.

Mustafa Reşit Paşa, Padişaha yapmış olduğu bu telkinlerden ikisini derhal yürütmeye başlamıştır. Paris'te *Courrier Français* adlı gazeteyi Türkiye lehine yazılar yazmak için elde ettiği gibi, Evans adlı bir gazete tenkitçisini de aylıkla tutarak, Osmanlı devleti aleyhinde, basında çıkan yazıları cevaplandırmaya başladı. Bu iki yönden çalışma ile Paşa'nın Fransa kamuoyuna aşılamak istediği ana fikirler şunlardır: Türkiye "*civilisation*-medeniyeti intisap etmiştir. Sultan II. Mahmud'un girişmiş olduğu ıslâhat *civilisation* icaplarına uygundur. Paşa'nın bu propaganda faaliyeti Batı umumî efkârını, Türkiye'nin Batılaşması harekeleri üzerine çekmekte faydalı oldu. Basında Padişahı metheden yazılar çıkmaya başladı. Bu yazılar tercüme edilerek II. Mahmud'a gönderilmekte idi. Türkiye'de, resmî bir yayım organı olan *Takvim-i Vekayi*'den başka Türkçe gazete çıkmadığı için, II. Mahmud Osmanlı kamuoyunun ıslâhat harekelerini ne suretle karşıladığından habersizdir. Bu sebepledir ki, Padişahın Batılaşma hareketi, Osmanlı kamuoyunun kontrolüne girmeden önce, Batı kamuoyunun murakabesine geçmiş olduğunu ifade etmek her halde, bir mübalâğa sayılmaz.

Şu da var ki, Batı basınının Türkiye ile ilgisi arttıkça, Padişahın yaptıkları yanında henüz yapamadığı ve fakat yapması lâzım geldiği hususlar da tartışma konusu yapılmaya başladı. Mustafa Reşit Paşa, bu tartışmalarda, siyaset adamlarının etkisi bulunduğuna kani idi. Onlarla devam ettirdiği resmî veya özel münasebetlerde kendisine yaptıkları tavsiyelerden bu kanaati edinmişti. Nitekim bir gün, Fransa Kralı Louis Philippe şu dili kullanmıştı: "...Osmanlı memleketlerinde gözü olanlar, onu Avrupa genel hukuku dışında bırakmışlar, ve Osmanlı

devleti de eskiden kendi kendini bu hukuk dışında bırakmıştır. Hâlbuki bugün büyük devletler nezdinde elçileri bulunmakta ve elçiler de dil öğrenmeye merak ederek diğer Avrupa devletleri elçileri gibi tercümansız her işi görüşebildiklerinden, bundan böyle Osmanlı devletinin Avrupa hukukuna girmesi ile fesat erbabının nazariyetlerine kuvvetli bir seddin çekilmesinin pek lüzumlu olduğu anlaşılır"[21].

Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyctine ve Avrupa devletleri gencl hukukuna girmelerini tavsiye ettikleri sırada, İngilizler de, buna ek olarak geniş ve amelî bir ıslâhat plânının yürütülmesini istemekte idiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmcrston, Mustafa Reşit Paşa'nın aracılığı ile ve mahrem kaydıyla, Sultan II. Mahmud'a şu tavsiyelerde bulunuyordu:

"...Osmanlı devleti, Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin, askerine nizam vermeye, ziraat ve ticaretini geliştirmeye, memleketini imar etmeye devamlı olarak, dikkat etmelidir".

"...Ordunun ve Harp Okulu'nun Fransız subayları, bahriyenin de İngiliz subayları yardımıyla düzenlenmesine çalışılmalıdır.

"Ticarette tekcl usulü, vergide iltizam usulü kaldırılmalı, Karantina usulü mutlak surette kabul edilmelidir"[22]. İngiltere ekonomisi bu sırada, liberal ekonomi sitemine dayandığı için, Türkiye ile alışverişi bakımından bütün bu hususların sağlanması, kendisi için gerekli idi. II. Mahmud, İngiliz dostluğuna muhtaç olduğundan ve bu dostluk da karşılıksız sağlanamayacağı için, istenileni fazlasıyla yapmakta tereddüt etmedi. Fakat bütün bu yapılanlardan sonra, önemli bir mesele daha kalıyordu ki o da tebaa eşitliği idi.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükûmet ile halk arasındaki münasebetler, din esasına göre düzenlenmişti. Ön plânda Müslüman ve Hıristiyan olmak üzere, iki bölüme ayrılmış olan halk, bundan sonra ve bilhassa ikinci bölümde cemaatler halinde teşkilatlanmıştı. Bu cemaat düzeni, devlete muhatap olan, hak ve vazife yönlerinden ortak bir tebaanın meydana gelmesini imkânsız kılmakta idi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halk, Hıristiyan halka nazaran üstün kabul edilmiş ve buna göre de Hıristiyan halk aşağı veya aşağılık bir seviyede sayılmış ve tutulmuştu. Bu maddî ve mânevi ayırım, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Hıristiyanların da ayni seviyede sayılmasına sebep teşkil etmekte idi. Hâlbuki, Osmanlı İmparatorluğu ile çeşitli yönlerinden temas ve münasebetleri genişlemekte olan Batılılar, bu seviyede itibar edilmelerini istemiyorlardı. Türklerin, bu zihniyetlerini terk etmeleri ve buna başlangıç olmak üzere tebaa eşitliği prensibini kabul etmelerini gerekli görmekte idiler. Aslında evvelce, Osmanlı Dcvlcti'nin kuvvetini teşkil etmiş olan, din

[21] Reşat Kaynar, *adı geçen eser*, s. 157.
[22] Reşat Kaynar, *adı geçen eser*, ss. 91-92.

ayrımına ve hukuk eşitsizliğine dayalı, bu sistem bir müddetten beri mânevi itibarını kaybetmiş bulunuyordu. Şöyle ki, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da isyanı ve Müslüman ordularıyla Anadolu içerlerine kadar yürümesi üzerine, II. Mahmud, bütün Müslümanların halifesi olmasına rağmen, yüzyıllarca, din düşmanı olarak kabul edilmiş olan Rusya'nın ittifakı ve Avrupa büyük devletlerinin müdahalesi ile tahtını koruyabilmişti. Bu sebeple II. Mahmud, devletle halk arasındaki münasebetlerin tebaa eşitliği esası üzerine kurulmasında zarardan çok fayda umuyordu. Hattâ bu vesile ile de, Batılıların hem *Civilisation*'a girme hem de Avrupa devletleri genel hukukuna bağlanma isteklerine olumlu bir cevap vermiş olacağını hesaba katıyordu.

Padişahın bu eğilimi, Mustafa Reşit Paşa'nın da işini kolaylaştırmakta idi. Paşa zaten bu hususta teşebbüse geçmek için elverişli bir fırsat bekliyordu. 1839'da Dışişleri Bakanlığına tâyin edilince, yaptığı ilk iş İstanbul'daki elçileri Bâb-ı Âlî'ye dâvet ederek, II. Mahmud'un ağzından, şu demeci dinlemelerini sağlamak oldu: "...Ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini havrada fark ederim. Aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdımdır"[23].

Hiç şüphe yok ki, bu demeç tebaa eşitliği hakkında ilk işaretti ve sözlü bir yüklenme mânasını taşımakta idi. Ne var ki, şahsî bir sözden ibaretti. Bunun hukukî bir değer taşıması için, Batı'da kabul edilmiş olan usule göre ve bir vesika halinde tanzim edilmesi ve hattâ bu gibi vesikaların ilânında uyulan resmî bir tören ile de ilân edilmesi gerekli idi. Mustafa Reşit Paşa, Padişahı böyle bir vesika yayımlamak gereğine de inandırdı. Hattâ vesikanın kapsayacağı hükümlere göre yapılacak olan ıslâhat için bir ad bile buldu: "Tanzimat-ı Hayriye"[24], artık bütün iş, bu vesikaya girecek hükümlerle bunların yürütülmesini kontrol edecek Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yetkilerinin belirtilmesine kalmış oluyordu.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yetkileri, yayımlanacak vesikada belirtileceği için Mustafa Reşit Paşa ilkin bu meclisin kuruluşu ile ilgilenmek mecburiyetinde kaldı. Ona göre Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Batılı bir hüviyet taşımalı idi. Bu sebeple, Batı'daki meclisleri gözden geçirdi. İngiltere ve Fransa'daki meclisler Meşrutiyet ile idare edilen hükûmetlere has oldukları için onları beğenmedi. Buna karşılık, Avusturya ve Prusya'nın meclisleri, mutlak hükûmet meclisleri idi. Onlara benzer bir meclisi, Osmanlı devleti için, daha elverişli buldu. Zira böyle bir meclisin üyeleri, Avusturya'da ve Prusya'da olduğu gibi devlet başkanı tarafından tâyin edilecek ve icabında da azledilecekti. Mustafa Reşit Paşa'nın böyle bir meclisi tercih etmesinin se-

---

[23] Reşat Kaynar, *adı geçen eser*, s.100.
[24] *Aynı eser*, s. 119.

beplerinden biri de, seçim yolu ile veya azledilmezlik imtiyazı ile gelebilecek muhafazacı kimselerin, ıslâhat hareketlerini sabote etmelerinden duyduğu endişe idi.

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat-ı Hayriye hazırlıkları ile meşgul olurken, Dışişleri bakanlığı memuriyeti kendisinde bulunmak üzre, Londra Elçiliğine atandı. Bu ek memurîyeti, hazırlanmakta olan vesika hükümlerini, İngiliz devlet adamları ve bu arada, eski dostu, Canning ile görüşmek için uygun bir fırsat oldu. Canning bu konu ile ilgili görüşmeleri için şu, kısa fakat, çok mânalı bilgiyi vermektedir:

"... Paşa, bana işin neresinden başlanması gerektiğini sordu 'tâ baştan' diye cevap verdim. 'Nasıl baştan?' diye sorusunu tekrarladı: 'Tabiî can ve mal emniyetinden' dedim. 'Şeref, haysiyetin de emniyet altında olması gerekmez mi?' diye sordu. 'Şüphesiz' dedim"[25]. Hiç şüphe yok ki, iki dost elçi arasındaki görüşme bu kısa ve özlü ifade ile belirtilen diplomatik seviyede kalmamıştır. Mustafa Reşit Paşa, Londra'da bulunduğu sırada 1830'dan beri sürüp gelen Mısır buhranının ikinci safhası yeni bir harp şeklinde başlayıp, çok kısa bir zamanda ve süratle gelişerek yeni bir felâketle sonuçlandı. Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Nizib'de Osmanlı ordusunu mağlûp etmiş, tekrar Anadolu içerlerini tehdit etmeye başlamıştı. Osmanlı donanması, Amirali tarafından İskenderiye'ye götürülüp Mehmet Ali Paşa'ya teslim edilmişti. Zafer müjdeleri bekleyen Sultan II. Mahmud, bu felâket haberleri kendisine ulaşmadan önce ölmüş yerine henüz 16 yaşında olan oğlu Sultan Abdülmecit tahta geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde örneği olmayan bir buhran içine gömülmüş bulunuyordu. Bu buhrandan kendi kuvvetiyle kendisini kurtarması hayal bile edilemezdi. Büyük devletlerin yardımını sağlamak, bir kere daha, gerekli ve zaruri görüldü. Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa Londra'dan İstanbul'a gelerek bu işle meşgul olmaya başladı. İngiltere ile henüz yapılmış olan Ticaret andlaşması yardım sağlanması hususunda elverişli bir zemin vazifesini görmekle beraber, gerek Batı devletlerine gerekse, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerini yaşamakta olduğu zehabına düşen Batı kamuoyunu kazanmak icabediyordu. İşte bu maksatladır ki, Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmud'un ölümünden az önce, hazırlanmış olan Tanzimat-ı Hayriye ıslâhatı esaslarının derhal ilân edilmesi lüzumuna yeni Padişahı inandırdı, bu esaslar da bu yazının başında belirtildiği gibi, bir Hatt-ı Hümâyun şeklinde, Gülhane bahçesinde ilân edildi.

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun gerekçesinde şu üç fikir belirtilir: 1- Kur'an'ın hükümlerine ve şeriat kanunlarına saygı gösterildiği müddetçe, Osmanlı Devleti ilerlemiş ve yükselmiştir. 2- 150 yıldan beri bu hükümlerle kanunlara gereği gibi saygı gösterilmediğinden devlet eski kudret ve kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. 3- Şeriat ka-

---

[25] Stanley Lane Poole, *adı geçen eser*, s. 119.

nunlarına göre idare edilemeyen memleketlerin devamı mümkün olmadığından.. Osmanlı Devleti'nin ve memleketlerinin iyi bir surette idaresini sağlamak maksadıyla, *bazı yeni kanunların kurulmasına lüzum hasıl olduğu ve bunların esaslarının da Hatt-ı Hümâyun'da belirtilmiş olduğu işaret edilmiştir.* Bu üçüncü ve son fikirde sözü geçen yeni kanunların esasları nedir ve nereden alınmıştır? Bu sorunun cevabı, bu esaslarla Batı devletlerinin de hukuk yapılarını, çağdaş hale getirmek için faydalanmış oldukları insan hakları beyannamelerinin prensipleri karşılaştırıldığı vakit, kendiliğinden meydana çıkacaktır. Şöyle ki: İnsan hakları beyannamesinin birinci maddesinde belirtilmiş olan, insanların tabiî haklar yönünden eşitliği, Hatt-ı Hümâyun'da açık bir hüküm ile belirtilmemiş ise de, hattın zihniyetinde mevcuttur. Nitekim, Hatt-ı Hümâyun'un açıklanması için yayımlanan ek fermanda "..Vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu ifade edilmiştir"[26]. Keza, insan hakları beyannamesinin 2'inci maddesinde, insanın tabiî hakları olarak belirtilmiş olan hürriyet, mülkiyet ve medeniyet Gülhane Hattı'nda: "can emniyeti, ırz masuniyeti ve mal mahfuziyeti" prensipleri ile karşılanmıştır. Bundan başka, insan haklarıı beyannamesindeki; bir kimsenin ancak kanunun tâyin ettiği hususlarda suçlandırılacağı (Madde: 7); devlet masrafları için vatandaşların kudretlerine göre, eşit olarak vergi vermeye tâbi olacakları (Madde: 12); mülkiyetin kutsal olduğu (Madde: 16), yolundaki hükümler de Hatt-ı Hümâyun'un: (Kanun gereğince olmadıkça, hiç kimsenin cezaya çarptırılamayacağı); (..Her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergi tâyin olunarak kimseden ziyade şey alınmayacağı); verginin sarf şeklinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından kontrol ve murakabe edileceği) hükümleriyle karşılanmıştır. İnsan hakları beyannamesinin 6'ıncı maddesinde (Kanun umumun iradesinin bir ifadesidir. Bütün vatandaşlar, şahsen veya vekilleri vasıtasıyla kanun yapmaya iştirak ederler) denmiş olmasına karşılık da, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda: (Meclis-i Ahkâm Adliye gerekli kanunlar için söyleşmeler yapar ve onları hazırlar) hükmü vardır.

Bu karşılaştırma da gösteriyor ki, insan hakları beyannamesinde geçen prensiplerle, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun hükümleri arasında, şekle ait farklar bir tarafa bırakıldığı takdirde dikkati çeken bir benzerlik vardır.

Bu prensiplerin; Avrupa'da, Fransa Büyük İhtilâli'nin meydana gelmesinde büyük tesiri dokunmuş olan, XVIII. yüzyılın içtimaî siyasî ve felsefî görüşlerine mutabık olduğuna şüphe yoktur. Bundan başka, yukarıda yapılmış olan mukayeseden anlaşılacağı üzere, insan hakları beyannamesinde geçen esaslara da, bir iki nokta müstesna, tevafuk etmektedir. Bu noktalar göz önünde tutularak denebilir ki, Gülhane

---

[26] Reşat Kaynar, *adı geçen eser*, s. 181.

Hatt-ı bir nevi anayasa mahiyetindedir. Onun bu mahiyetini kabul edebilmek için XX. yüzyılın anayasalarıyla değil, fakat XIX. yüzyılın anayasaları ile mukayese etmek gerekir. XIX. yüzyıl anayasaları, hükümdarın haklarını ve yetkilerini tahdit eden hükümleri ile karakterize edilirler. Hükümdarın icraatını kontrol ve murakabe etmek hususunda, ortaya koydukları prensipler ve teşkilât ise her hükûmetin, bünyesine göre değişmektedir. İngiltere ve Fransa'nın XIX. yüzyılın ilk yarısındaki anayasaları, Almanya, Avusturya ve İspanya anayasalarından farklıdır.

İlk iki devlette, icra kuvveti üzerindeki murakabe, parlamenter bir usul ile sağlandığı halde diğer üç devlette hükümdar tarafından tâyin edilmiş üyelerin teşkil ettiği meclisler tarafından sağlanmaktadır. Bu açıklamaya göre, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu bu son üç devletin anayasalarına benzer mahiyettedir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'na anayasa vasfı veren hususları şu suretle belirtmek mümkündür; bu hat: 1- Hükümdarın ve hükûmetin keyfî ve takdiri icraatına son vermektedir; 2- Halkın tabiî haklarına ve devlete karşı vazifelerini tespit etmektedir. 3- Halkın hak ve vazifeler yönünden eşitliğini kabul etmektedir; 4- Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'yi kanun tasarılarını hazırlamak ve devlet sarfiyatını kontrol ve murakabe ile görevlendirmektir; 5- Padişah, devlet erkânı ve bütün memurları, halk huzurunda Hatt-ı Hümayun esaslarına riayet edeceklerine dair yemin etmişlerdir; 6- Hatt-ı Hümâyun mahkemelerde tescil edilmiş; devlet dairelerine ve kanun tasarılarını hazırlamakla görevli Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmiş; prensipleri ile tezat teşkil edecek hususları ihtiva eden kanun ve icraat menedilmiştir.

Bu hususlar da gösteriyor ki, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, Osmanlı devletinin teokratik bünyesinde esaslı değişiklik yapmıştır. Bu hattan önce, Padişah kesin olarak şeraite tâbi ve ancak ona karşı sorumlu idi. Şeriat ise Padişahın bir memuru bulunan Şeyhülislâmın tefsiri ile sınırları genişleyip, daralan ve karakter yönünden kutsal sayılan bir anayasa idi. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu prensipleri ise, yukarıda belirtildiği üzere, herkesin ıttılaına ve Türkçe olarak ilân edilmiş dünyevî prensipler idi. Padişah onlara riayet edeceğine yemin etmekle, iradesini sınırlandıran bir karakter taşıdıklarını kabul ediyordu. Bundan başka, Gülhane Hattı, İslâm ve Hıristiyan tebaa arasında hukukî eşitlik de tanıyordu. Kaldı ki, Abdülmecid, Abdülaziz ve hattâ Abdülhamid bile Hatt-ı Hümâyunlarında, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'na temas ettikleri vakit, onu bir ana kanun gibi telâkki ettikleri görülmektedir.

Bir anayasa veya ana kanun olarak adlandırılan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun, Osmanlı ıslâhat hareketlerinde bir dönüm noktası olduğu, bu konu üzerine, yazılmış olan yazılarda itirazsız olarak kabul edilmektedir. İtirazsız kabul edilen diğer bir husus da, klâsikleşmiş bir deyimle, Hatt-ı Hümâyun'un halk kuvveti ile yapılmış bir devrim ol-

mayıp, yukarıdan aşağı, yeni Padişahın hür iradesinin bir tezahürü olduğu merkezindedir. Öyle sanıyoruz ki, ikinci nokta da bu düşünce tarzı bir bakıma doğrudur: Bir bakıma da doğru değildir. Batı memleketlerinde meydana gelen devrimlere bakılan açıdan bakılınca, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hareketi, yukarıdan aşağıdır ve orada görüldüğü cinsten, bir halk kuvvetinin etkisi görülmez. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi ve Gülhane Hattı'nın ilhânından önceki durumu tetkik edilince bu görüşün pek de dayanıklı olmadığı görülmektedir. Şöyle ki: Batı'nın büyük devrimleri veya devrim karakteri taşıyan ıslâhat hareketleri, millî veya hiç olmazsa mütecanis bünyeye sahip memleketlerde meydana gelmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hareketi ise, çeşitli yönlerden, tecanüssüzlükler gösteren bir İmparatorluk bünyesinde yapılmıştır. Bu hareketin önceki 20 senesinde, idare yapısının bozukluğundan Hıristiyan ve hattâ Müslüman tebaa arasında bu idareye karşı tepki uyanmış, bu tepki hürriyet, istiklâl ve İmparatorluktan ayrılma amacıyla isyanlar doğurmuş, neticede, Yunanistan'ın İmparatorluktan ayrılmasıyla ve Mısır'da fiilî bir muhtar idarenin kurulmasına sebep olmuştur. İş bununla da bitmiş olmuyordu. İmparatorluğun her tarafında halkta hoşnutsuzluk vardı ve idarede, dertlerine deva olacak bir değişiklik istenmekte idi. Bütün bu hareketler, İmparatorlukta halk kuvvetinin, Padişahı ıslâhat yapmaya sevketmiş olan belirtiler olarak görülmek icabeder. Şu da var ki, yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu durumu, Batı'da Türkler aleyhine çok şiddetli tenkitlere ve propagandalara yol açmış bulunuyordu. Avrupa medeniyetine yabancı kaldıkları için Türklerin, Avrupa'dan kovulması teklifinde bulunanlar bile vardı. Bütün bu hususlar dikkate alındığı takdirde, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hareketinin ne yalnız yukarıdan ne yalnız aşağıdan, fakat aynı zamanda yandan, yani Batı'dan da gelen tesirlerin bir neticesi olarak meydana gelmiş olduğu sonucuna varmak, tarih gerçeğine daha uygun düşer kanısındayız.

Şu da kabul edilmelidir ki, Batı'dan gelmiş olan bu tepkilerin karakteri henüz kesin olarak da aydınlanamamış görünmemektedir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından, çeyrek asır önce, yayımlanmış olan *Tanzimat* adlı eserde, bu hususta inandırıcı bilgilere rastlanmamaktadır. Bir Amerikalı tarih yazarının geçen yıl yayımlanan çok mükemmel bir eserinde de[27] konuya temas edilmekle beraber, gerekli aydınlığın serpilmiş olduğu kanaati hasıl olmamaktadır. Biz bu makalemizde, soyut düşüncelerle değil, fakat tarih olaylarını izleyerek Batı etkisini belirtmeye çalıştık. Bu etkinin, Batı büyük devletlerinin bir müdahalesi veya bir baskısı olup olmadığını araştırmadık. Bu sebeple de "Tanzi-

[27] R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton, 1963.

mat, haricî tazyik eseri değildir"[28] veyahut "Hatt-ı Hümâyun... İngiltere hükûmetinin bir diktası veya ilhamı değil, fakat Mustafa Reşit Paşa'nın eseridir"[29] gibi kesin bir hükme varmadık. Şu da var ki Gülhane Hatt-ı Hümâyunu hükümlerinin yürütülmesi mânasına gelen "Tanzimat hareketi veya devri" baştan sonuna kadar yabancı müdahalesi örnekleri ile doludur. Fakat bu, ayrı bir makalenin konusu olabilir.

[28] Cemil Bilsel, "Tanzimat'ın Haricî Siyaseti", yukarıda adı geçen *Tanzimat* eserinde, s. 662.
[29] R. H. Davison, *adı geçen eser*, s.38.

1839'DA OSMANLI ÜLKESİNDE İDEOLOJİK ORTAM VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ULUSLARARASI DURUMU

Sina Akşin

Osmanlı Devleti, başlangıcından 18. yüzyılın sonuna değin üç büyük badireden geçti denebilir. Biri, Timur'un istilası ve 1402 Ankara Meydan Muharebesi'ydi. Bu muharebenin sonucunda Osmanlı Devleti neredeyse dağılıp gidecekmiş gibi bir perişanlığa düşmüştü, fakat devletin yapısı herhalde sağlamdı ki, 12 yıl süren bir fetret devrinden sonra tekrar toparlanıp birleşti ve muzaffer yolunda devam etti. Timur neden böyle bir mücadeleye girdi? Wittek'e sorulursa, Timur'a göre Osmanlı Devleti'nin işlevi bir uç beyliği olarak kalıp gaza yapmaktı. Oysa Yıldırım Beyazıd yalnızca Hıristiyan âlemiyle gazaya girişecek yerde kendini Anadolu'da bir fetih ve hegemonya siyasetine vermiş bulunuyordu. Timur'un Osmanlı üzerine yürümesi ona onun işlevini hatırlatmak içindi[1]. Bu, şüphe yok doğru gibi gözüken yorum, ama herhalde doğruluğunu ispat etmek kolay olmasa gerek. Daha sıradan, fakat daha doğru gibi gözüken yorum, Timur'un Osmanlı Beyliği'nin o dereceden güçlenmesini bir tehdit olarak değerlendirip bu gücü bir miktar 'yontmak' istemiş olduğudur.

Osmanlı Devleti'nin başından geçen ikinci büyük badire Celali İsyanları'dır. En azgın dönemi 1590-1650 yıllarını kapsayan bu olay, Anadolu'yu allak bullak etmiş, bir görüşe göre daha önce bir altın çağ yaşayan bölgeyi sürekli olan ve "büyük kaçgunluk" denen bir yoksulluk ve perişanlığa sokmuştur[2]. Bu konuda Celali İsyanları öncesi durumun gerçekten bir altın çağ olup olmadığı sonraki perişanlığın aslında anlatıldığı denli kötü olup olmadığını kesin bir biçimde belirlemek zordur. Bununla birlikte Celali İsyanları, bence, bir yönüyle, göçebelikten yerleşikliğe geçmenin sancılarını çeken dar, geleneksel kalıplar içindeki bir iktisadîyatın, bir toplumun o zamanlar ayak uyduramayacağı derecede büyük bir nüfus patlamasına maruz kalması üzerine yaşadığı büyük bir bunalımdır.

---

[1] Paul Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına", çev. Halil İnalcık, *Belleten*, c.VII, s. 27.

[2] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1975.

Osmanlının üçüncü badiresi Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmalarıyla noktalanan yenilgilerdir. 16. yüzyıla kadar fevkalade etkili olan Osmanlı savaş makinesi, 17. yüzyılda bir yavaşlama ve durgunluğa girmişti. Sonra da ağır yenilgiler başladı. Pasarofça, Karlofça'nın tesadüf olmadığını gösterdi. Oysa devlet mekanizması ve hatta toplum örgütlenmesi hep savaş makinesi olmaya ayarlıydı. Ama Osmanlılar yeni duruma ayak uydurmak için çaba gösterdiler. Patrona Halil Ayaklanması, hatta bu konuda (Lale Devri'yle) belki ölçüyü kaçırdıklarını gösteriyordu. 18. yüzyılda savaşlar vardı ama iç savaş yoktu, toplumda bir denge kurulmuş olduğu söylenebilir. Sanatta ise en parlak dönemlerden biri yaşanıyordu -özellikle musiki ve edebiyatta ilk kez 17. yüzyılda inşa edilen müstakil kütüphane binalarının asıl yüzyılı 18. yüzyıl oldu.

Dördüncü badire, Osmanlının âyanlarla mücadele uğrunda, II. Mahmud'un padişahlığı sırasında ve ertesinde bağımsızlığını yitirmesiydi. Bu çapta bir büyük felaket daha vardı ki o da, "On Yıl Savaşı" diye de adlandırılan, Osmanlı Devletine son veren Balkan-I. Cihan-İstiklâl Savaşları dizisidir. Fakat konumuz dördüncü badiredir. Bunun için III. Selim döneminin ana olaylarına bir göz atalım.

III. Selim'in (1789-1807) 18. yüzyılın en ıslahatçı padişahı olduğu muhakkaktır. Daha veliaht iken XVI. Louis'ye bu konuda danıştığına bakılırsa, bunun bir ölçüde padişahın kendisinden kaynaklandığı söylenebilir. Ama şu da var ki, onun padişahlığı Avrupa'nın belki en büyük toplum ve siyaset altüstlüğüne -Fransız İhtilâli ve onun uzantısı olan Napolyon Savaşlarına- rastlamıştı. Avrupa büyük bir sarsıntıyla çağdaş dünyaya girerken Osmanlı Devleti'nin yüzeysel ıslahatçılıktan biraz daha ciddi bir ıslahata geçmesi de bir bakıma zorunluydu. III. Selim devletinin önünde iki büyük sorun vardı. Biri 16. yüzyıldan sonra, tımar sisteminin tedricen tasfiyesiyle adım adım gelişen adem-i merkezîyet ve ortaya çıkan bu boşluğu doldurmak üzere taşrada oluşan bir âyanlık olgusuydu. Âyanlar taşrada merkezî yönetime meydan okuyan büyük bir kudret haline gelmişler, bazen Yanya Âyanı Tepedenli Ali Paşa, Mısır Âyanı Mehmet Ali Paşa'da olduğu gibi, merkezdekinden çok daha çağdaş, ileri idareler kurabilmişlerdi. En güçlü âyanlar dış ilişkiler dahi kurdukları için, ülke dağılıp gitmeyecekse, bir ölçüde merkezîyetçiliğin yeniden canlanması gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük sorunu ise askerî ıslahattı. Ateşli silahların gösterdiği büyük gelişme karşısında, askerin savaşta paniğe kapılıp kaçmaması için mutlaka talim etmesi, yani eğitim yapması gerekiyordu. Oysa yeniçeriler kendilerini tamamen esnaflığa vermişler, askerliği yalnızca savaş zamanında cepheye gitmekten ibaret sayar olmuşlardı. Onun için, istedikleri kadar kahramanlık duyguları taşısınlar, sonuç hep hüsran oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin canlanabilmesi için bu iki meseleyi çözmesinin önemini herkes müdrikti. Yalnız bir de öncelik sorunu vardı. Önce askeri ıslahat mı yapılacaktı, yoksa âyanlara hadleri mi bildirilecekti? III. Selim'in bu konuda birinci yolu tercih ettiği anlaşılıyor ki, mantıkça da böyle olması uygundu.

Zira âyanlıkla başarılı bir mücadele yapabilmek için önce etkili bir orduya sahip olmak gerekiyordu. Selim padişah olduğunda Rusya ve Avusturya ile savaş vardı[3]. Savaş sonuçlandıktan az zaman sonra Selim -tesadüfse garip bir tesadüf- Fransız İhtilâli düzeninin benimsediği (*Nouvel Ordre*) bir ismi kullanarak, Nizam-ı Cedit Ocağını kurdu (1793). Ertesi yıl Levent Kışlasının inşaatı tamamlanmış ve Nizam-ı Cedit'in 1602 askeri bulunuyordu. Ne var ki, Selim, bütün ıslahatçılığına rağmen ne denli tehlikeli bir zeminde bulunduğunu hissetmiş olmalı ki, Nizam-ı Cedit uzunca bir süre, bugünkü deyimle, "pilot proje" olarak kaldı (1797'de 2536 er, 27 subayı vardı). Ancak Nizam-ı Cedit askerinin Akkâ'da Napolyon'a karşı başarılı olması üzerinedir ki, Üsküdar'da ikinci bir orta kurulabildi ve uygulama Anadolu'ya yaygınlaştırıldı (1801'de 9263 er, 27 subay, 1806'da 22685 er, 1590 subay varmış, bunların yarısı İstanbul'da yarısı Anadolu'daymış). Yine Selim'in ihtiyatını gösteren bir şey, son iki sadrazamından birincisinin köken olarak Bostancıbaşı (Hafız İsmail Paşa 24.4.1805), ikincisinin Yeniçeri Ağası (Keçiboynuzu Ağa İbrahim Hilmi Paşa, 14.11.1806) oluşuydu.

1805 yılı başında Selim kritik bir karar alarak Nizam-ı Cedit'in Edirne'de de kurulmasını, Rumeli'den bu ocağa asker yazılmasını emretti. Bu amaçla Nizam-ı Cedit Anadolu'daki önde gelen uygulayıcısı Karaman Beylerbeyi Kadı Abdurrahman Paşa 1806 ortasında İstanbul'a geldi. Ne var ki, Anadolu'da nedense askerî ıslahata pek ses çıkarmayan âyanlar, Rumeli'de tavır aldılar -bunlar arasında Vidin Âyanı Pazvandoğlu, Rusçuk Âyanı Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, Edirne Âyanı Dağdevirenoğlu Mehmet Ağa vardı. Tirsiniklioğlu, Edirne'ye gelerek Abdurrahman Paşa'nın gönderdiği adamları idam ettirdi. Öyle olunca Paşa 24000 kişilik ordusuyla Trakya'da harekata başlayıp Silivri ve Çorlu'yu denetim altına aldığı sırada Tekirdağ'da isyan çıktığı haberi geldi. Bunun üzerine Selim "Etfal ve aceze-i nisvan pâymâl olur!" diyerek Nizam-ı Cedit'i geri çekti. Tarihçilerimize göre Selim bu işte zaaf göstermişti. Zira kendisi ince hisli, merhametli biriydi. En büyük Osmanlı bestecilerinden biri olan Selim'in ince hisli sayılmasına bir şey denemezse de, kendisinin merhametli olduğu -hele bundan

[3] Bu tebliğdeki bilgiler İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* İstanbul, Türkiye Y., 1961 ; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V-VI; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II, Cambridge, 1977 gibi kaynaklardan derlenmiştir.

biraz da siyaset bilmezlik kastediliyorsa- tartışılabilir. Tahtı ele geçirmek için Halil Hamid Paşa ile amcası I. Abdülhamid aleyhinde entrika çevirmediği kabul edilse bile, başka olaylar var. 1791'de idaresiz ve maruzatında "dikçe lisan" kullanıyor diye Rusçuklu Hasan Paşa'yı gece yatağında yatarken vurdurdu. Bu, bütün gelenekleri çiğneyen, aşırı sert bir idam biçimiydi. Öte yandan "kadın ve çocukları" gözetmek için Selim, Abdurrahman Paşa ordusunu geri çekmişti ama, 2. Edirne Vakasına sebep olan Tirsiniklioğlu da olayın ardından evinin bahçesinde öldürüldü. Bu "faili meçhul" cinayet üzerine âyanlığa, daha sonra Selim'i tahta iade etmek üzere İstanbul üzerine yürüyecek olan Alemdar Mustafa geçti. Dışarıdan bakınca, cinayetin arkasında Alemdar ve/veya Selim'in bulunduğuna hükmetmek gerekir. Tirsiniklioğlu'nun ölümüyle Rumeli'deki "pürüz" giderilmiş oldu. Nizam-ı Cedit'in önü açıldı. Öte yandan Selim'in Abdurrahman Paşa'yı geri çekmesi Rumeli'yi bir iç savaş fecaatinden, Nizam-ı Cedit'in savaşta yenilmesi, iç savaştan yararlanarak Sırp ve/veya Rumların ayaklanmaları ihtimallerinden korumuş oldu. Selim'in yerinde II. Mahmud olsaydı, muhtemelen orduyu geri çekmez, mücadeleye devamda ısrar ederdi. Yanya ve Mısır işindeki tutumu, böyle bir tahmine imkân verir görünüyor.

Sonuç olarak Selim'i şöyle değerlendirmek mümkün görünüyor; Islahatçı, ve belki II. Osman hariç, 1600 yılından o güne değin, Osmanlı Devleti'nin en büyük ıslahatçısı. Ne istediğini biliyor, ve hedefine ulaşma konusunda kararlı. Fakat çok ihtiyatlı -Nizam-ı Cedit askeri konusunda hiç acele etmemesi, muhalefetin büyük olduğunu görünce bu askeri Rumeli'den geri çekmesi, sadarete bostancıbaşı ve yeniçeri ağasını getirmesi, nihayet Kabakçı Mustafa İsyanı'nda Nizam-ı Cedit askerini kullanmaması bunu gösteriyor. Gelişmeler bu son durumda gösterdiği ihtiyatın pek aşırı ve pek hatalı olduğunu gösterdi. Ama diğer durumlardaki ihtiyatlılığını pek de hatalı sayılamayacağını sanıyorum. Bunu şundan çıkarabiliriz ki, ulema padişahı ve çevresini alafrangalık, hür fikirlilik (yani dinsizlik), Fransız züppeliği ile suçlamıştır. Yani, gösterdiği ihtiyata rağmen, Selim, en azından üst seviyede, ideolojik bir kopma, bir kutuplaşmanın başlamasını önleyememiştir.

Hâlbuki bir de II. Mahmud'un icraatına bakalım. 28 Temmuz 1808'de II. Mahmud tahta, Alemdar Mustafa sadarete geçtiler. İki aydan az sonra Sened-i İttifak imzalandı. Bu, ayanlığı meşrulaştıran, kurumlaştıran, fakat onları da zaptürapt altına alan, dolayısıyla devleti bambaşka esaslara göre yeniden kuran bir sözleşme, bir çeşit anayasaydı. Bir hafta sonra da Sekban-ı Cedit Ocağı ile yeniden askerî ıslahata girişildi (14/10). Bu ıslahat âyanların gücüne dayanılarak yapılıyordu. Ama bir ay sonra (14/15 Kasım) yeniçeriler yine isyan ettiler. Padişah ya yeniçerileri, ya da âyanları ve askerî ıslahatı seçecekti, Padişah birincisini seçti, çünkü Sened-i İttifak şark mutlakıyetinin ru-

huna aykırı düşüyordu. Alemdar'ın ölüm saati olan 14.30 ya da 20 ye kadar Mahmud onun yardımına gitmedi (15/11). Sekban-ı Cedit ancak Alemdar'ın işi bitip asi yeniçeriler saraya yönelince harekete geçirildi. Fakat belki Alemdar'la birlikte olsaydı yeniçerilerin hakkından gelebilecek olan Mahmud, tek başına olunca yenik düştü. Ançak kendini tahtın tek varisi haline getirerek, yani IV. Mustafa'yı boğdurarak tahtını koruyabildi. Sekban-ı Cedit'i dağıtmayı ve ıslahatçıları yok etmeyi kabul etmek zorunda kaldı. Biri hariç, Rusçuk yârânının hepsi yakalanıp öldürüldüler. Alanya Kalesi'ne kapanan Abdurrahman Paşa 6 aylık bir kuşatmadan sonra yakalanıp oğullarıyla birlikte idam edildi.

Ve 18 sene boyunca askerî ıslahat gündemden çıktı. Başka yöntemler sökmeyince, "kör topal", yeniçerilerle âyanlara karşı mücadele yürütülmeye çalışıldı. Bu arada kudretli Yanya Âyanı Tepedenlenli Ali Paşa'ya karşı harekata girişildi, Yanya kuşatıldı (20.8.1820). Muhasara 14.1.1822 tarihine kadar 17 ay sürdü. Yeniçeriler Yanya'yı alamadılar. Serasker Hurşid Paşa, Ali Paşa'yı affedileceğini söyleyerek aldattı da, öyle eline geçirebilirdi. Oysa Ali Paşa Rumları ve ihtimal Sırpları da hizada tutan bir kuvvetti. Rumlar nicedir fırsat gözlüyorlardı, fakat Ali Paşa'dan yılıyorlardı. Yanya kuşatmasından 7 ay sonra (25.3.1821)[4] Rumlar isyan ettiler, 5 Ekim 1821'de Mora'nın merkezi olan Trabliçe'yi ele geçirdiler. Binlerce Müslüman, kadın, ihtiyar, çoluk çocuk demeden kılıçtan geçirilirken, II. Mahmud ısrarlı Yanya kuşatmasını sürdürüyordu. Anlaşılan bu padişah hatadan dönmeyi kabul edemiyordu. Ancak Ali Paşa'nın hakkından gelindikten sonra Osmanlı ordusu Mora İsyanı'yla ilgilenebildi. Fakat Yanya'da işlerini yapamayan yeniçeriler, bu sefer Rumların karşısında da aciz kaldılar. 1822 yazında Atina, Misolongi, Tep düştü. Yeniçerilerin aczi 2 yıl kadar sürdükten sonra Mahmud Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istedi (1824). 1825 başlarında İbrahim Paşa Mora'ya çıktığında yeniçerilerin çaresizliği devam etmekteydi. Mısır ordusu kısa zamanda Mora'yı asilerden geri aldı.

Mahmud'un Yanya konusundaki hatasından Nişancı Halet Efendi'yi sorumlu tutan ısrarlı bir rivayet vardır. Güya Halet, Mahmud'u aldatmış. Hatta Halet'in Fenerli Rumlarla ilişkilerinden ötürü bu işi mahsus ve Rumlar yararına yaptığı söylenir. Bunlar, Mahmud'u tarihî sorumluluktan kurtarma çabaları gibi görünüyor. Zira söylentiler doğru bile olsa, Halet'i yakın danışmanı yapan Mahmud'un kendisi olduğuna göre, yine o sorumludur. Kaldı ki, Halet 1822 güzünde idam edildikten sonra Mahmud Yanya işindeki hatalı ısrarını Mısır işinde bir daha gösterdiğine göre, Yanya siyasetinin de muhtemelen Halet'ten değil, bizzat Mahmud'dan kaynaklandığına hükmetmek gerekir.

---

[4] Bu Batı kaynaklarındaki tarihtir. Karal ve Danişment'e göre 12 Şubat 1821'dir.

Yeniçerilerin dış devletler karşısında perişanlığı malum keyfiyetti. Bu sefer kısa dönemde, bir âyan ve asi bir teba karşısında aynı perişanlığı gösteriyorlardı. Üstelik başka bir âyan onların yapamadığını kolayca yapı vermişti. Yeniçerilerin sırtında biriken bu dört kat kambur üzerine askerî ıslahat yeniden gündeme geldi. Eşkinci Ocağı kuruldu (Mayıs 1826). Fakat yeniçeriler verdikleri itaat sözlerine ve onları kızdırmamak için alınan bütün tedbirlere rağmen bir ay sabredemeyip isyan edince, Yeniçeri Ocağı'nın mevcudiyetine son verildi (15.6.1826). Yeniçerilere karşı amansız bir imha siyaseti güdüldü. İlk günlerde 26 000 yeniçeri idam edildiği gibi, sonraki aylarda ve yıllarda yakalandıkça öldürüldüler. Onların tarikatı olan Bektaşi Tarikatı yasaklandı. Mezarlıklardaki mezar taşları dahi kırıldı. Asakir-i Masnure-yi Muhammediye adında talimli asker ordusu kuruldu. O zamana kadar, göze batmamak için ıslahata yanaşmayan Mahmud, adeta bir ıslahat kampanyasına girişti. 1828'de askere, şubara yerine Mısır askeri gibi fes giydirildi, Mısır, fesi Magrip ülkelerinden almıştı. Oysa kuzeyde, fes bazı Hıristiyanların giydikleri bir başlık olarak tanınıyordu.

Bu ve buna benzer uygulamalar Rus ve Japon çağdaşlaşma hareketlerinde de görülmüş veya görülecekti -geleneksel askeri bir zümrenin ortadan kaldırılmasıyla açılan ıslahat yolu, en azından asker ve memurlar için Batı kıyafetinin benimsenmesi. Fakat bu değişiklikler Osmanlı-Müslüman toplumunun temelinde mevcut olan bir oydaşlığı (concensus=temeldeki fikir birliği) zedeledi, ideolojik bir kırılmaya yol açtı. Selim'i alafrangalıkla suçlayanlar Mahmud'a "gavur padişah" dediler, fakat yeniçeriler ortadan kalktığı için tepkilerini eyleme dönüştüremediler. Ama savaş sırasında bunun kötü sonuçları görüldü. Danişmend'e göre, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars şehri halkı yeniçeriliğin kaldırılmasından hoşnut olmadığı için " ahalisinin teslim talebinden dolayı" düşmüş. Varna'da kalenin muhafızı Serezli Yusuf Paşa, düşmanla gizlice temas ederek Varna'yı Çar'a satmış ve Ruslara sığınmış. Edirne şehri ki, Balkan Savaşı'nda 5 ay kuşatmaya dayanacaktır; hemen, ya da 3 gün direnmeden sonra teslim olmuş.

Bilindiği üzere Osmanlı ordusu Mısır ordusu karşısında da başarılı olmamıştır. Humus, Belen, Konya, Nizip Meydan Muharebelerinin sonucu hep yenilgi olmuştur. Bu yenilgilerde subay etkeninin önemli payı vardı. Mahmud Mekteb-i Ulum-u Harbiyeyi ancak 1834'de kurarken Mısır'da Fransız Albayı Sève (ihtida edip Süleyman Paşa el Fransavî adını almıştır) komutasında Asvan'da bir Harp Okulu kurulmuş (1816), üç yıl sonunda bizzat İbrahim Paşa dahil, 500 subay yetiştirilmişti. Fakat Osmanlı yenilgilerinde muhtemelen sözünü ettiğim ideolojik kırılmanın da payı olabilir. Mehmed Ali Paşa bu durumdan yararlanmak için Anadolu âyanlarına onlardan destek isteyen mektuplar yazmıştır. Nitekim başta Kastamonu'da Tahmisçioğlu İsyanı

olmak üzere, yer yer isyanlar çıktı. İbrahim Paşa da 1832'de Halep şehrine girdi. Oysa ordusuna mektepli subaylar komuta ediyordu, askeri de talimli bir askerdi. Her hâlde bu bir aldatmacaydı, ama İbrahim yeniçeriliği ve Bektaşiliği hoş tutmaya dikkat ediyordu[5].

Nizip'te Mehmed Ali ile hükûmetin orduları boğuşurken Mahmud ölüm döşeğinde yatıyordu. Nizip'in haberini almadan padişah ölünce akıl almaz bir şey oldu. Kaptan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa donanmaya alıp Mısır'a götürdü. Bu davranışın sebebi şöyle açıklanıyor. Padişah öldüğünde, Meclis Vâlâ Reisi Hüsrev Paşa, Sadrazam Rauf Paşa'nın elinden mührü zorla alıp kendini sadrazam yaptı. Hüsrev, Abdülmecid yandaşıymış, hatta bir ara Mahmud'u tahttan indirmeyi tasarlamış. Ahmed Paşa ise böyle bir ihtimale karşı Abdülmecid'in katlini kurarmış. Mahmud'un öldüğünü rakibi Hüsrev'in sadarete geldiğini, Suriye'ye gitmek üzere olan donanmanın geri çağrıldığını duyunca, kendisi gibi Hüsrev'e rakip olan Mehmed Ali'ye katılmış. Birlikte İstanbul üzerine yürümeyi düşünürmüş. Hatta bir görüşe göre Nizip yenilgisi üzerine Hüsrev'in, Mahmud gibi, "denize düşen yılana sarılır" diyerek Rusları çağıracağından korkuyormuş.

Şüphesiz bunlar ilginç açıklamalar. Fakat asıl ilginç olan, birçok gemiden oluşan koca donanmanın, süvarileriyle, subay ve tayfalarıyla, Kaptan-ı Derya'nın emrine itiraz etmeden ta Mısır'a gitmiş olmalarıdır. Bu da, Rus harbinde Kars, Varna ve Edirne'de olup bitenleri hatırlatıyor.

Osmanlı Devleti bu büyük bunalımı atlatmadı değil. Mehmed Ali'nin bu muzafferiyeti, İngilizlerin önce Fransa dışındaki büyük Avrupa devletlerini, sonra Fransa'yı da yanlarına almalarıyla yenilgiye dönüştürüldü. İngiliz donanması büyük faaliyet gösterdi. İngilizler bu faaliyeti belki kuvvet dengesi hesapları dolayısıyla nasıl olsa gösterilerdi. Ama onları harekete geçirmekte payı olan bir antlaşmayı, Balta Limanı Osmanlı-İngiliz antlaşmasını (1838) unutmamak gerekir. Bu antlaşma Osmanlı pazarını İngiltere'ye adeta teslim ediyor, bununla, Osmanlı hükûmeti, kapitülasyon düzenine rağmen iktisadî alanda belirli ölçüde devlet himayesine imkân veren yed-i vâhit usulünden vazgeçiyordu. Bu büyük tâviz Mısır kalkınmasının da motoru bulunan mekanizmayı berhava etmiş oluyordu. Abdülmecid'in cülusunu müteakip ilân edilen Tanzimat Fermanı da Osmanlı Devleti'ni bütün Avrupa kamuoyuna şirin göstermekteydi.

Osmanlı Devleti Kavalalıların hakkından gelmiş oluyordu ama, ne pahasına. İbrahim Paşa ordusu Kütahya'ya geldiğinde Mahmud "denize düşen yılana sarılır" düsturunu dile getirerek Rusya'yı yardıma çağırdı. Rus askeri Büyükdere'ye çıkarıldı. Derken 2. Mısır Harbi'ne hazırlık olarak Osmanlı iktisadîyatına büyük bir darbe vuruldu. 13

[5] Şinasi Altundağ, "İbrahim Paşa" ve "Mehmed Ali Paşa" maddeleri, *İslâm Ansiklopedisi.*

Temmuz 1841 Boğazlar Mukavelesi'yle Boğazlar uluslararası bir düzenlemeye giriyor, böylece 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması'yla belirmiş bulunan, Osmanlı Devleti'nin Rus uydusu olması tehlikesi uzaklaştırılmış oluyordu. Fakat bu, daha sonra Paris Kongresi'nde teyit edileceği üzere, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin ortak himayesi altına girmesi demekti. Tepedelenli, Mora ve Kavalalı İsyanları'yla baş edemeyen, yıkılma tehlikesi gösteren bir devlet, çaresiz bu yarı bağımsızlığa katlanacaktı.

Bu başarısızlık, bu feci sonuç, önemli ölçüde Mahmud'un hatası olarak gözüküyor. Alemdar Mustafa ve ayanlarla birleşip önce yeniçeri sorunun çözecek yerde, yeniçeriler gibi küçük bir müttefikle birleşip âyan sorununu çözmeye kakışması hatalı görünüyor. III. Selim tahtta kalsaydı ihtimal bu hatayı işlemezdi. Mora İsyanı çıktığında, Yanya harekâtından vazgeçmemesi, kaç kez yenildiği hâlde Kavalalılarla uzlaşmaması esneklikten yoksun olduğuna işaret sayılabilir. Oysa III. Selim herhalde bu derecede hatada ısrar etmezdi gibi geliyor. -Sened-i İttifak ayakta kalsaydı, Türkiye'de hukuk devletinin ve demokrasinin temel taşı olabilirdi- Tanzimat'tan 31 yıl önce ve Avrupa vesayeti söz konusu olmadan.

Son olarak, ideolojik kırılma meselesi üzerinde biraz daha duralım. Böyle bir şey var idiyse ve 1828-9 Rus Savaşı'nda bir payı olduysa, bunun mahiyeti neydi? Yani, kamuoyunun tepkisi; (l) Vaka-i Hayriye ile gelen bir takım Batılılaşma hareketlerine mi (tutucu tepki), yoksa (2) yeniçeriliğin kaldırılmasıyla yoğunlaşan bir istibdada mı (özgürlükçü tepki), (3) yoksa yeniçeriliğin kaldırılmasıyla halkın ağırlaşan malî yükümlülüklerine mi karşı (iktisadî tepki)[6] bir tepkiydi? Bu sorunun cevabını vermek başlı başına bir araştırma gerektirir ki, yeri burası değildir. Fakat sözü edilen etkenlerden her birinin bir ölçüde payı olmuş olabilir. Şüphesiz, Osmanlı Devleti çağdaşlaşma yolunda ilerlemek için bu ideolojik bunalımı şu ya da bu biçimde yaşamak zorundaydı. Ama toplumun bünyesi böylesine nazik bir durumdayken iç savaş ortamı üzerinde ısrar etmek devletin bağımsızlığına mal olmuştu.

---

[6] İhtisab rüsumunun ağırlığına karşı tepkiler geldiği için, bu resimlerin iki kez azaltılması cihetine gidildi. Bu azatlıma tarihlerinin (1833, 1838) Mısır bunalımının had dönemlerine rastlaması dikkat çekiyor. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, TODAİE Y., 1979, s.204.
Tahmisçioğlu İsyanı'nda kalyoncu bedeliyesinin tevzii, görevlilerin halktan parasız yem ve yiyecek almaları gibi mali unsurların rol oynadığı anlaşılıyor. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kastamonu'da Tahmiscioğlu Vak'ası", *Tarih Semineri Dergisi*, İ.Ü.E.F. Y., 1/2, 1937.

TANZİMAT FERMANI'NIN MANÂSI*
YENİ BİR İZAH DENEMESİ

Şerif Mardin

Tanzimat Fermanı'nın siyasî tefekkür tarihimizde çok mühim bir merhale teşkil ettiği, Tanzimat Fermanı'nda kullanılan bir ifade ile, "cümlenin mâlûmudur". Ancak, "çok mühim" tâbirinin taşıdığı müphemiyetin ötesine geçip, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun kazara niçin çok mühim olduğunu merak edecek birisi, biraz da müşkülpesent olursa, mevcut araştırma ve etüdlerde, bahis konusu vesikanın mahiyetini izah edici malûmatı bulamayacaktır. Tanzimat Fermanı'nın merak edenler bu meselenin ele alındığı eserlerde, Batı'da "Tautologie" ismiyle tanınan bir açıklama usûllüne başvurulduğunu görecekler, yani Hatt-ı Şerif'in "çok ehemmiyetli değişmeler husule getirdiği için çok mühim olduğu" bedahati ile karşılaşacaklardır. Aslında, pek tabiî olarak Tanzimat Fermanı'nın hakikî mânâsını anlamak için, bu gibi hakikatlerin ötesine geçmek zarureti vardır. Tanzimat Fermanı çok mühim değişikliklerin bir temel taşı addediliyorsa, bu değişikliklerin nelerden ibaret olduklarını ve niçin değişiklik sayıldıklarını araştırmak lâzımdır. Şunu da belirtmek icabeder ki, bu hususiyetleri açıklamak maksadiyle Hatt-ı Şerifin ehemmiyetinin bir izahını yapmaya çalışmış olanlar yok değildir. Fakat bu tahlillerde bile, çoğu zaman, Tanzimat Fermanı'nın siyasî tefekkür tarihimizde getirdiği yenilik lâyıkiyle belirtilmemiştir. Buna bir misal olarak 1940 senesinde Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun 100. yıldönümü münasebetiyel neşredilen *Tanzimat* isimli külliyatı zikretmek mümkündür. Fakat bu eserdeki en üstün kalitedeki yazılarda bile "Tanzimat Fermanı nasıl bir tefekkür tarzının izlerini gösteriyor?"gibi basit bir suale tatmin edici bir cevap bulmak mümkün değildir. Bu külliyattaki makaleler nazarı itibare alınırsa, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun hakikî mahiyetine nüfuz edilmeyişinin sebepleri arasında iki eksiklik bulmak mümkündür. Bunlardan birincisi, *Tanzimat* isimli esere dercedilen makalelerin çoğunda kullanılan metotların, sorduğumuz sualleri cevaplandırmaya müsait olmamaları-

* *Forum*, Cilt 8, sayı 88, (15 Kasım 1957), s. 6-8; Cilt 8, sayı 89, (1 Aralık 1957) s. 13-15; Cilt 8, sayı 90, (15 Aralık 1957), s. 13-15; Cilt 8, sayı 91, (31 Aralık 1957), s. 12-13.

dır. İkincisi, çözülmek istenen meselenin halledilmesine yarayacak bütün mutalar toplanmadan bazı umumi hükümler istihraç edilmiş olmasıdır.

Hakikaten büyük bir kıymeti haiz olmakla beraber, seçilen metodun kâfi derecede aydınlık temin edebilecek bir metot olmamasına misal teşkil etmek üzere, Sayın Prof. Yavuz Abadan'ın "Tanzimat Fermanının Tahlili" ismini alan, incelemesini ve mutaların daha toplanmaktan uzak olduğu bir mevzuda umumi hükümlerin verilmiş olmasına misal olarak da Prof. Recai G. Okandan'ın "Âmme Hukuku" isimli incelemesini zikretmek mümkündür.

Prof. Abadan, incelemesinin maksadını, bir yerde şu sözlerle izah ediyor: "Tanzimat Fermanının hangi hukukî vesika kategorisine ithal etmek mümkündür?" Abadan'ın cevaplandırmaya çalıştığı sual budur. Fermanı bu cepheden incelemeye çalışmış olmanın en büyük mahzuru, vesikanın bir tarih akımı içinde değil, fakat mâzi ve istikbalden mücerret, bizatihi bir birim teşkil etmek üzere, yani Fermandan önce câri usûllere nazaran ne gibi bir kıymet ifade ettiğini araştırmaksızın, bazı ideal hukuk normlarına mutabakatı noktasından incelenmiş olmasıdır. Bu usûle müracaat edildiği takdirde, pek tabîdir ki, Tanzimat Fermanı'nın hangi güçlükleri cevaplandırmak için ortaya çıktığı, hangi tesirlerin neticesinde ve hangi gayeler peşinde koşan şahıslar tarafından hazırlandığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda câri devlet idaresi usûllerine ne gibi değişiklikler getirdiği suali cevaplandırılmayacaktır. Biz ise, Tanzimat Fermanı'nın asıl özünün ortaya çıkması için, bu ikinci nev'i suallerin cevaplandırılması zaruretine inanıyoruz. Değerli Prof. .Dr. Yavuz Abadan'ın tahlilleri plâtonik felsefe ve görüş seviyesini aksettiren "idea"ya yakınlık veya uzaklık ölçüsüne dayandıkları için kullandığı metoda idealist veya şeklî metod diyebiliriz.

Kendi müessese tahlil metodumuza ise fonksiyonel metot demek mümkündür. Bu metot bir müessesenin hangi tesirler altında ve ne gibi ihtiyaçları karşılamak üzere kurulduğunu cevaplandırmaya çalışır.

Sayın Prof. Okandan'ın makalesine gelince burada kullanılan usul, ampirik müşahedeye dayanan tarihî metot olduğu için, istenen neticeyi istihsale daha müsaittir. Fakat buradaki eksiklik, yazarın tarih ilmi hakkında beslediğine kanaat getirdiğimiz inançlardır. Tarihî olayların yalnız siyasî olaylardan ibaret olmadığı artık uzun zamandan beri bir münakaşa konusu olmaktan çıkmıştır. Bilhassa Tanzimat Fermanı'nın, "tarihi" üzerinde durulacaksa, burada devrin fikirler tarihi, "entelektüel tarih"ve fikir değişmeleri üzerinde dahi durmak iktiza ederdi. Buna rağmen, Okandan'ın makalesi münhasıran "siyasi" tarihten misaller ve mutalar üzerinden hareket ederek, şöyle bir hükme varabiliyor:

Tanzimat devrinde ve bu devrin, zamanının siyasî, hukukî, içtimaî ve iktisadî fikir ve telâkkilerinin tesir ve izlerinden tamamen mahrum bulunan fermanlarında...

Biz sayın Profesörle aynı kanaatte değiliz ve bu hükmûn hakikatin gizli kalmış bazı cephelerini aksettiremediği görüşünü temsil ediyoruz. Aslında, Tanzimat Fermanı'nın hakikî mahiyeti hakkında, bu günden itibaren neşrine başladığımız bu küçük denemenin esas tezi, Gülhane Hattı-ı Hümâyunu'nun, büyük çapta, kendi devrinin ve Muasır Avrupa'nın siyasî, hukukî, içtimaî iktisadî fikir ve telâkkileri ve müesseselerinden kuvvet yadlığı ve bunların tesirinden doğmuş olmasının kendine şimdiye kadar aydınlanamayan karakterini bahşettiğidir.

A. Reşit Paşa'nın Palmerston'la Mülâkatı veya Vezir-i Âzam'ın Padişah Aleytarlığı

Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında bizzat büyük gayretler sarfetmiş olan Reşit Paşa'nın, padişahlık müessesesi, ideal devlet şekli ve Avrupa'da Fransız İhtilâli'nden sonra daha büyük bir hızla yayılmaya başlamış olan liberalizm cereyanı hakkında neler düşünmüş olduğunu tespit etmek kolay değildir. Fakat, Paşanın, zamanında yaşamış olan kimselere nispetle çok ileri radikal fikirler beslediğini açıklayan bir vesika mevcuttur, o da Reşit Paşa'nın 1839 senesi Ağustos ayındı (yani Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun ilânından üç ay önce) Londra'da Hariciye Nâzırı Palmerston'la yaptığı bir mülâkatın zabıtlarıdır. Reşit Paşa, 1838 senesi nihayetinde Mehmet Ali'ye karşı İngiltere ile bir anlaşma akdetme imkânlarını araştırmak üzere İngiltere'ye gitmiş ve Londra'da iken Sultan Mahmud vefat etmiş. Bahis konusu vesikadan, Mustafa Reşit Paşa'nın Sultan Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in culûsu dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun vaziyetini görüşmek üzere Palmerston'dan bir mülâkat istemiş olduğu anlaşılmaktadır[1].

12 Ağustos 1839 tarihinde vukubulan mülâkatta Reşit Paşa şöyle bir tez ileri sürmüştür: Reşit Paşa'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı en mühim mesele, Mehmet Ali'nin Yakın Doğu'da yaratmış olduğu yeni problem değildi. "Düvel-i Muazzama"nın müzaharetiyle, Mehmet Ali daima bir tehlike olmaktan çıkarılabilirdi. Reşit Paşa'ya nazaran asıl mühim olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun her gün kuvvetini kaybetmesiydi ve asıl mesele bu inkizarı durdurmaktı. Reşit Paşa, Palmerston'a bu meseleyi birkaç seneden beri düşünmekte olduğunu ve bir hal tarzı bulduğunu ve Sultan Mahmud'un ölümünden

---

[1] Bu zabıtların metni için Bak. Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Harvard University Press, 1942, ss. 271-276.

sonra bunları daha açıkça ifade etmekten artık bir endişe duymadığını söylüyor. Reşit Paşa Avrupa devletlerinden herhangi birinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerinin düzenlenmesi gayesiyle yapılacak bir müdahalenin devletler hukukuna ve milletlerin münasebetlerini tayin eden esaslara uymayacağını ve son derece kötü neticeleri olacağına işaret ettikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmanın yegâne çaresinin "değişmez esaslara müstenit bir iç idare"nin tesisi olduğunu beyan ediyordu. "*Un système immuablement établi*" ifadesiyle karakterlerini çizdiği bu yeni idare tarzından, Reşit Paşa'nın kasdettiği, muayyen ve sarih esaslardan hareket eden, Padişahın indî ve şahsî hareketlerinin değiştirilemeyeceği bir iç idare tarzı idi. Reşit Paşa'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun inkirazının yegâne sebebi, "*les maux d'une tyrannie insupportable*" (dayanılmaz bir istibdadın acıları) idi. Fakat:

> (Tesis edilmesi elzem olan) yeni (siyasî) müesseseler, aklı selimin ve idrakin emrettiği şekilde idare edildikleri takdirde, herkes, değişmeyen bir sistemin hakikî faidelerini istihsal ederdi. İstibdat azaldıkça, hükûmete karşı sevgi çoğalır ve hak bütün kalbiyle faydalı olan ve iyilik bahşeden yeniliklere bağlanırdı. Böylece, sırf millet sevgisinin muharrik kuvvetiyle hakikî bir reformun süratle inkişafı ve dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun, karşısına geçilmeyecek kadar kuvvetli bir şekilde canlanmasını temin etmek mümkün olurdu[2].

Bundan sonra, Reşit Paşa, Yeniçeriliğin ilgasından sonra mevkii tatbike konmak istenen ıslahatın, halkın indinde hiçbir mukavemetle karşılaşmadığını söyleyerek, şunları ilâve ediyordu:

> Sultan Mahmud'un taraftar göründüğü yeni müesseseler bazen zorluklara düçar olmuş ise, bunların tesisi anından beri ileriye bir tek adım atılamamış ise, bunun sebebini, o müesseseleri halkın işine yarayacak bir meyve vermekten uzak kılmış, gösterişli nümayişler haline getirmiş olan hükümdarın kibrinde aramak icabeder[3].

Bundan sonra, Reşit Paşa, hükümdarın Türkiye'de yapılmak istenmiş olan birçok yeniliklere nasıl mâni olduğunu zikrederek, bu hareketlere bir son verilmesinin yegâne çaresini, devletin, şahısların tesirinden azâde kılınmasını temin edecek temeller üzerinde kurulması olduğunu söylemiş ve bu arada, Sultan Mahmud'un dar fikirliliğine ve kaprislerine işaret ederek, hükümdara ve zımnen, hukuk devletinin çerçevesine girmemiş bir monarşik müesseseye karşı duyduğu istihkarı ifade etmiştir.

Reşit Paşa'nın bu mülâkatından neler çıkarmak mümkündür?

---

[2] Bailey, *op. Cit.*, s. 271.
[3] Bailey, *op. Cit.*, s. 271-272b.

Bu mülâkatta, üzerinde durulması gereken dikkate şayan noktalardan birincisi, Reşit Paşa'nın "değişmez müesseselere" gösterdiği alâka ve onlara devlet idaresi bakımından verdiği yüksek kıymettir. Bu tutum, klasik Osmanlı kültüründe devlet hakkında beslenen kanaat ve inançlardan bir hayli ayrılan bir tutumdur. Hiç şüphesiz bundan önce de devlet işlerinin bir düzene konmasını tesviye eden lâyihalar yazılmıştı. "Islahat" fikri Osmanlı devlet tasavvur ve ideallerine yabancı değildi, fakat padişahlık müessesesinin bu kadar küçümsendiği, hatta Osmanlı Devleti'nin inkırazının sebepleri arasında zikredildiği ve buna karşılık tamamıyla mihanikî-müessesevî değişikliklere Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin değiştirilebileceği ve inhitatının durdurulacağı o zamana kadar hiç ifade edilmemişti. Reşit Paşa'nın fikirlerini 18. asırda yazılmış meşhur bir Osmanlı ıslahat lâyihasıyla mukayese etmek suretiyle, bunu ispat etmek mümkündür. Bahis konusu lâyiha Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesaih'ül Vüzera ve'l Ümera*'sıdır. Sarı Mehmet Paşa'nın esere Osmanlı Devletinin inkırazına mâni olmak arzusu ile kaleme alınmış bir eserdir[4]. Fakat Sarı Mehmet Paşa, bu işin "iyi hükümdar"ı yetiştirmek suretiyle yapılacağına kanidir. Burada gaye, Eflâtun'un ve daha sonra Farabî'nin güttüğü gayenin aynı, yani "iyi hükümdar"ı yetiştirip onun şahsiyeti vasıtasıyla devlet işlerini bir düzene sokmaktır. *Nesaih*'de müesseselerin kendi başlarına yoğurucu bir rol oynadıkları ve bir devletin muvazene temin eden unsurları arasında başta geldikleri inancını ifade eden kısımlar hemen hemen yoktur. Bunun aksine, Reşit Paşa, ideal devleti istihsal etmek için en doğru yolun "iyi hükümdar" yetiştirmek olduğu kaziyesini reddetmektedir. Reşit Paşa'ya göre devlet idaresinde, muvazeneyi temin edecek olan "şey"ler, maddî varlıklar, müesseselerdir. Reşit Paşa'nın tutumu ayrıca Avrupa'da 18'inci ve 19'uncu asırlarda yayılan liberalizm cereyanının arkasında yatan ideoloji ve dünya görüşüne tamamıyla uymaktadır.

Bundan sonraki yazımızda bulduğumuz bu benzerlikler üzerinde ve Tanzimat Fermanı'nı şekillendirmiş diğer cereyanlar üzerinde duracağız.

II

Geçen sayıda Mustafa Reşit Paşa'nın bazı fikirleri üzerinde durarak, bu büyük devlet adamının tutumunda ve kanaatlerinde, devrinde Avrupa'da hüküm sürmüş siyasî fikirlerin izini bulmanın mümkün olduğu ve binaenaleyh, Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında Avrupa

---

[4] Sarı Mehmet Paşa'nın eserinin kritik metni için Bk. Walter Livingston Wright Jr., *Ottoman Statecraft, the Book of Counsels for Vezirs and Governors of Sarı Mehmet Paşa the Defterdar*, Princeton Oriental Texts, Vol. II, Princeton: Princeton University Press, 1935.

tesirlerinin zannedildiğinden daha büyük bir rol oynamış olduğu tezini ortay atmıştık. Bunu ispat etmek için de Reşit Paşa'nın yaşadığı devreden önce yazılmış, fakat Paşa'nın devrinde bile, Osmanlı İmparatorluğu'nda câri "ideal devlet" tasavvurlarını kapsayan *Nesaih-ül Vüzera* ismindeki siyasî öğütleri, Reşit Paşa'nın ayın konudaki düşünceleriyle mukayese etmiştik. Bu noktada küçük bir tavzih yapmamız icabediyor. *Nesaih*'ten "bir lâyiha" diye bahsetmiştik. Aslında bu eser bir lâyihadan ziyade devlet istikrarının ne şekilde temin edilmesi mümkün olduğunu anlatan bir risaledir, fakat Reşit Paşa'nın tetkik ettiğimiz düşünceleri aynı mevzu ile, yani devletin müstakar ve ilelebet payidar olmasını temin edecek vasıtalarla ilgili olduğu için, *Nesaih*'e müracaat tam bir mukayese yapmamızı mümkün kılmaktadır.

Şimdi de daha açıkladığımız bir meseleyi halle çalışalım: Reşit Paşa'nın siyasî müesseselerinin nâzım rolü hakkında beslediği kanaatlerden bahsederken, bu tarz düşüncenin liberal düşünüşün bir örneği olduğunu söylemiştik. Bu inanç, liberalizmin hakikaten karakteristik bir vasfı mıdır? Bunun hiç de şüphe götürmeyen bir husus olduğunu liberalizmin Reşit Paşa'nın devrine rastlayan şeklini yaratmakta bir hayli tesir icra etmiş olan bir yazarın eserinden anlamak mümkündür. Yazarın ismi William Godwin, eseri ise *An Enquiry Concerning Political Justice*'dir. Godwin, Locke'un fikirlerinden hareket ederek, devlet hakkında Locke kadar derine gitmeyen, fakat 19. asır başlangıcı liberal muhitlerinde bir hayli müessir olmuş ve popüler bir mahiyet almış olan bazı siyasî fikirler ileri sürmüştü. Bu itibarla, Godwin'de bulduğumuz fikirlere, 1820'lerde ve 1830'larda liberal muhitlerde harcıâlem olan düşünce tarzı diyebiliriz. İngiltere'de Godwin'in temsil ettiği fikirlerin aynının önderliğini Fransa'da Condorcet yapmış ve bu memlekette de Condorcet'in fikirleri liberal muhitlerde bir hayli müessir olmuştu. Reşit Paşa'nın muhtelif sefirlikleri ve diğer Avrupa memuriyetleri sırasında, bahsedeceğimiz fikirlerin gerek Fransa'da gerek İngiltere'de yayılmış şekilleriyle karşılaşmış olması pek muhtemeldir.

Godwin'in siyasî ve teori felsefesi şöyle bir düşünce silsilesi üzerinde kurulmuştu: Locke'un psikolojik nazariyesine inanılırsa, yani insanın bu dünyaya bembeyaz bir kâğıt gibi, her türlü tesirden ve istikametten âzâde olarak geldiğine inanılırsa, bundan insanın doğuştan terakkisine mâni olacak herhangi bir hassaya malik olmadığı istihraç edilir. Binaenaleyh, insanlarda ve milletlerde görülen aksaklıklar yaradılışlarının neticesi değil tesirine mâruz bulundukları müesseselerin bir neticesidir. İnsan kendisini iyi yola sevkedecek müesseseler içinde büyürse iyi yola, kötü müesseseler içinde gelişirse, kötü yola sevkedilir. İnsanın iz'an ve idraki kendisine iyi müesseseleri çoğaltmaya ve kötü müesseseleri kaldırmayı emretmektedir. İnsanı en çok tesir eden siyasî müesseseler olduğuna göre insan bütün enerjisini bunları değiştirmeye hasretmelidir. Bu yeni müesseseler kurulduktan

sonra, insanoğlunun yapamayacağı iş yoktur. Godwin'e göre mevcut hükûmetlerin ekseri "kötü müessese" remzi altında mütalâa edilebilir, zira bahis konusu hükûmetler, tek bir şahsın yani hükümdarın, veya birkaç kişinin (aristokratların) faydasını sağlamak gayesini gütmektedir. İnsanın en kutsal vazifelerinden biri "hayasız bir mistisizm"in yaldızı ile süslenen bu hükûmet sistemlerini değiştirmek ve insana bu şekilde gelişme imkânlarının en genişlerini temin etmektedir[5].

Godwin'in bu düşünceleriyle, Palmerston'un Memorandum'undan Reşit Paşa'nın başarmak istediği anlaşılan işler arasında pek büyük farklar mevcut değildir. Burada Reşit Paşa'nın Godwin'i inceden inceye tetkik ettiğini iddia etmiyoruz. Fakat, Reşit Paşa'nın zihninde, zamanının liberal fikir cereyanlarının oldukça mühim bir iz bıraktığını gösterecek ipuçlarına rastladığımızı söyleyebiliriz.

Reşit Paşa'nın husule getirmek istediği ıslahatın 19. asır başlangıcı Avrupa devlet düşüncesiyle olan irtibatını ve büyük devlet adamının tefekkürünün liberalizm ile olan temas noktalarını başka bir yönden de tespit etmek mümkündür. Reşit Paşa'nın gayesi "hükümdarın hareketlerini tahdit edecek bazı müesseselerin kurulması" şeklinde tarif edilebilir. Bu ise gene 19. asır başlangıcı liberalizminin ve ona en mühim özelliklerini bağışlayan Anayasacılık cereyanının güttüğü gayelerden biridir. Bu Anayasacılık hareketiyle elde edilmek istenenlerle Reşit Paşa'nın elde etmek istedikleri arasında tam bir mutabakat mevcuttur. Buna da Anayasacılığın gayelerini tarif eden modern bir müellifin sözlerinden anlamak mümkündür. Bu müellife göre: Modern anayasacılık hareketinin ayırıcı vasfı, hükümdarların kanunlara tâbi oldukları fikrinde ısrar etmesi değildir. Zira bu prensip daha orta zamanlarda bile yerleşmişti. (İslâm devleti teorisinde de böyle bir prensibe rastlamak mümkündür). Modern Anayasacılık hareketinin hakikaten mümeyyiz olan vasfı, kanunların hâkimiyetini temin edecek tesirli siyasî kontrolleri tesis etmeye çalışmış olmasıdır[6].

1850 senelerinde Reşit Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne bulunduğu hizmet mevzuunda mütalâada bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu pek iyi tanıyan bir müşahidin ifadesiyle:

Esasen ıslahatın (Reşit Paşa ıslahatının) meydana getirmek istediği nedir? Islahatın asıl gayesi, en eski zamanlardan beri bu milletin âdet ve örf ve an'anelerinde mevcut olanları kanun şekline sokmak ve şimdiye kadar müphem bir formülün veya bir tesadüfün eseri olanları bir vakıa haline getirmektir.[7]

---

[5] William Godwin, *An Enquiry Concerning Political Juctice*, 1. Baskı, Londra, 1793, Kitap I, Bölüm 2; Kitap V, Bölüm 8.

[6] John H. Halowecl, *Main Currents in Modern Political Thought*, New York, Henry Holt, 950.

[7] M.A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire*, Fransızca'dan çeviren: Lady Eashope, Londra, John Murray, 1856, cilt. II, s. 132.

Müellifin bahsettiği "örf ve âdetler"e bir misal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda câri usullerden Danışma Yolu ile Devlet İdaresi diye tarif edilmesi mümkün olan "usul-ü meşveret"i zikredebiliriz: Reşit Paşa'nın bu Osmanlı İdare tarzı ile ilgili icraatı, Tanzimat Fermanı'nın tatbikine memur kılınan meclislerin harekete geçirilmesiyle "usul-û meşveret"i müesseseleştirmek olmuştur. Usul-û meşveret'in bir müessese çerçevesi içine sokulmasına dair verilen bu misalimizin yanında Tanzimat Fermanı ile ve onu takip eden ıslahatla yapılmak istenen "müphem bir formülü" bir "vakıa" haline getirmek olduğunu gösteren birçok örnekler vermek mümkündür. Bu usulleri kat'ileştirmek, senelerin değiştiremeyeceği müesseselere bağlamak ve aynı zamanda hükümdarın selâhiyetlerini de aynı esaslar dahilinde tahdit etmek gibi Reşit Paşa'nın pek ehemmiyet verdiği üç hususun Batı düşüncesinin izini gösterdiğini, yukarda ispat etmeye çalıştık.

B. Sadık Rifat Paşa veya Tanzimatın Fikriyatı

Osmanlı Tarihçisi Lûtfi Efendi, 1837 senesi hadiselerini zikrederken, bir taraftan Mustafa Reşit Paşa'nın, Hariciye Vekilliği uhdesinde kalmak üzere, Paris'e büyükelçi payesiyle tayin edildiğini anlatarak, hemen arkadan aynı tayinde Sadık Rifat Bey isminde birisinden bahsetmekte ve onun da aynı tarihte Viyana'ya elçi tayin edildiğini bahis konusu etmektedir. Daha sonra Mehmet Sadık Rifat Paşa ismiyle şöhret bulan bu genç diplomatın her ne kadar 1854 senesinde asârı neşredilmiş ve Sultan Hâmit devrinin sonuna kadar, yazdığı 'Ahlâk Risalesi', müteaddit baskıları yapılarak mekteplerde okutulmuş ise de, bu zatın siyasî fikir tarihimizdeki ehemmiyeti zamanla unutulmuş, bugün ancak Tanzimat devri ile uğraşanlar tarafından tamamen hatırdan çıkarılmamıştır. En son olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarında tarihçi Abdurrahman Şeref'in 'Tarih Musahabeleri'nde Sadık Rifat Paşa'ya geniş bir yer ayrılmış, Paşanın Osmanlı Devletinin idare tarzı hakkında yazdığı kısa bir eseri, aynen, kitabın ayrı bir faslı olarak, "Tarih Musahabeleri"ne dercedilmiştir. Fakat Tanzimat tarihini Abdurrahman Şeref kadar iyi bilen birisinin, Tanzimat'ın fikrî menşei hakkında bu şekilde yapmak istediği bir imâ anlaşılmamıştır. Aslında, Sadık Rifat Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile başlayan devrenin fikrî mübeşşirlerinden olduğu şeklinde bir kanaat beslediğini gösteren tarihçi Sadık Rifat Paşa'nın düşüncelerini eserine dercederek elimize kıymetli bir ipucu vermiş bulunuyor. Bu ipucunun tetkikinden neler çıkarabileceğimizi gelecek sayıda araştıracağız.

III

Tanzimat ricalinden Sadık Rifat Paşa'nın bazı eserlerinde, Mustafa Reşit Paşa'nın tatbik mevkiine koyduğu islahatın nazariyesini bulma-

nın mümkün olduğunu söylemiştik. Gene aynı incelemede, Sadık Rifat Paşa'nın bu teorilerinde, Reşit Paşa'nın tutumunun arkasında saklı kalan ve ortaya çıkarmaya muvaffak olduğumuz Batılılığın izlerine de rastlandığını işaret etmiştik. Şimdi de bu köprüyü kurmaya ve Sadık Rifat Paşa'nın fikirlerini inceleyerek Reşit Paşa'nın fikirleriyle irtibat noktalarını, Batılı görüşleri hatırlatan veçhelerini ve Tanzimat'ı izah edici taraflarını belirtmeye çalışalım.

Faydalanacağımız mehazlar[8] Rifat Paşa'nın, devletin idaresi hakkında yazdığı iki denemeden ibarettir. Her iki yazıda da, S. Rifat Paşa, İslâmın-Osmanlı siyasî yazarlarının zaman zaman kullandıkları bir kalıba müracaat ederek, lafı, devletlerin kudret ve bekasının menbaının "adalet" olduğunu söylemekle açıyor. Fakat, bu basit girizgâhı takib eden kısmı okursak, Rifat Paşa'nın klasik siyasetname yazarlarıyla olan benzerliklerinin şekilden ibaret kaldığını görürüz. Zira, Rifat Paşa, yaptığı girişin hemen arkasından, daha önceki yazarlarda ender rastlanan bir tok sözlülükle, adil bir rejim kuramayan ve teb'ayı zulümle idare eden hükûmetler için şu kat'î hükmü vermektedir:

> Bu esas üzere (adalet üzerine) müesses olmayan ve şer'î akıl ve insaf ve hakkaniyete mugayir olan hükûmetin payidar olması mümkün olmaz.

Bu ifadenin arkasında bir tarih görüşü yattığı bedihidir: bir devletin, dinî icapları yerine getirmediği için değil, fakat adaletin icaplarını yerine getirmediği için batmaya mahkûm olduğunu ileri süren görüş zaviyesi. Sadık Rifat Paşa'ya kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin izahını yapan birisinin, hatta ileri sürdüklerine inanmasa bile, dinin ihmal edildiği tezine dayanması bir zaruretti.

Fakat Sadık Rifat Paşa'da böyle bir izah tarzına rastlamak mümkün değildir. Sadık Rifat Paşa'nın teklif ettiği izah tarzı gayet basittir: bir devlet zülumla idare edilirse geriler. Böyle bir fikir yani devletlerin tereddisine sebep olan unsurun adaletsizlik olduğu noktai nazarı ise Batılı bir görüştür ve aydınlık devrinde bir hayli revaç bulmuş teorilerden biridir. Hatta Sadık Rifat Paşa'nın yaşadığı devirden biraz önce Avrupa'da bir hayli popüler olmuş olan bir yazar, bu teoriyi düşünce âleminde bir moda haline getirmeye muvaffak olmuştu. Yazarın adı Volney'dir; devletlerin adaletsizlikten dolayı geriledikleri tezini ileri süren eseri ise, *Les Ruines de Palmyre* isminde, herkesin anlayabileceği bir tarih felsefesi müdafaa eden ve konusu kısmen Osmanlı İmpa-

---

[8] Müracaat edeceğimiz eserler şunlardır: 1) Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 125-135. Sadık Rifat Paşa'nın "Siyaset-i Esasiye ve Dahiliye" ismindeki denemesi bu sayfalara aynen dercedilmiştir. 2) Rifat Paşa'nın *Asâr*'ında "İdare-i Hükûmetin Bâzı Kavaidi Esasiyesini Mutazammın Rifat Paşa merhumun Kaleme Aldığı Risale", *Asâr*, Bölüm II, s. 42-64. Bu iki denemede birbirinin aynı olan kısımlar mevcut ise de metinler birbirine tamamıyla tetabuk etmemektedir. Bunun için her ikisini de kullandık.

ratorluğu'nun tereddisi olan bir kitap. Burada okuyucu, Sadık Rifat Paşa'nın Volney'in fikirleriyle pek geç mülâki olduğu şeklinde bir itiraz bulunabilir. Ancak Volney'in şöhretini 19. asrın başında yapmış olması, fikirlerinin az sonra müessiriyetlerini kaybettikleri mânâsına gelmez. *Les Ruines de Palmyre*'in elimde şu anda bulundurduğum nüshası, 1869' da basılmış bir "cep kitabı" olduğuna göre, Volney, o zamanlar bile Avrupa'da okunan bir müellifti. Bunun yanında da, bugün bile, Avrupa'da ortaya atılan teorilerin 30-40 sene rötarla memleketimize geldiğini unutmayalım. Kaldı ki Volney'in Türkçe'ye ilk tercümesi 1870 senelerine doğru yapılacaktı, o bakımdan Sadık Rifat Paşa'nın uyanıklığına diyecek yoktur.

Fakat Sadık Rifat Paşa'nın fikirlerinin Batılı menşeini hatta daha esaslı bir surette göstermek mümkündür. Bir kere Paşa'nın devletin mahiyeti hakkında ileri sürdüğü mütalâalarda, o zamana kadar ender rastlanan bir objektiflik göze çarpmaktadır.

Bu objektiflik Makyavel'in 16. asırdan beri Batılı siyaset tetkiklerine getirmeye muvaffak olduğu, soğukkanlı, mugalata kabul etmeyen ve o zamandan beri Avrupa'da siyasî ilimlerde müessir olan ilmî görüşün tam kendisidir. Sadık Rifat Paşa, gayet tabiî bir şekilde, hiç çekinmeden, " avam-ı nas'ın"evamir-i ilâhiyeye irade-i insaniyeden ziyade riayet ve itaat" eylediklerini söylemekte, yani dinin, devletin otoritesini sağlamlaştırmaya yarayan bir vasıtadan başka bir şey olmadığını ifade edebilmektedir Gene Paşa, kanunlardan bahsederken, " kavanin-i akliye-i siyasiye"den bahsetmeyi tercih ediyor. Daha mühimi, sadık Rifat Paşa'nın ıslahatının teorisi belirmeye başlıyor. Rifat Paşa'nın şu ifadelerine bakalım:

> Bir memlekette ahkâm-ı şer'iyye ve kavanin-i mevzua-i hüküm ve nizamdan ziyade şahsiyata itibar ve riayet olunur ise, ol mahalle temekkün caiz değildir.

Sanki Reşit Paşa'nın Palmerston'la yaptığı mülâkat esnasında ileri sürdüğü tezler aynen tekrar ediliyormuş intabanı veren bu sözler daha da ilgi çekici bir şekle girerek şöyle devam ediyor.

> ...Ve esas-i kavanin ise, herkesin iğrazı nefsiyesini icra edemeyecek surette tayin ve tahdidi hukuk etmek demektir.

Nihayet, Sadık Rifat Paşa'ya göre:

> Bir devletin kavam ve devamı yalnız hükümdarının hüsn-ü idare-i zatiyesile hasıl olmayıp, saadet-i hal, memlekin (kralların) bad'el vefat istimrarını daî olacak nizamât-ı nafıanın bilmüşavere vaz-ı tesisine muvaffak olmağla menuttur.

Sadık Rifat Paşa'nın bu fikirlerinde, Reşit Paşa'nın fikirlerini tahlil ederken işaret etmiş olduğumuz müessesecilik, sanki Reşit Paşa tarafından ifade olunmuş gibi gene karşımıza çıkmaktadır.

Sadık Rifat Paşa'nın fikirlerine istikamet vermiş olan Batılılığın tesiri, Rifat Paşa'nın devletleri meydana getiren kuvvetler hakkında beslediği kanaatlerde de görmek mümkündür.

Sadık Rifat Paşa'ya göre devletlerin kurulmasının asıl âmili "tabiat-i beşeriye"dir ve:

...tabiat-ı Beşeriyyeye muhalif olan hüküm ve madde daima cari ve payidar olamaz, velev bir vakit için câri olsa bile kuvve-i cebriye ile devam ederek esbab-ı kaviyyesi bertaraf olur.

Sadık Rifat Paşa'nın devlet menşeilerini insan tabiatında aramamasının Osmanlı-İslâmî siyaset yazarları bakımından büyük bir yenilik teşkil ettiğini iddia etmek zordur. Mesela Farabî'nin de böyle bir düşünceyi öne sürmüş olduğu iddia edelibilir. Ancak, Sadık Rifat Paşa, Osmanlı klasiklerinde bulunmadığı iddia edilmesi zor olan bir fikirden hareketle yepyeni neticelere varıyor. Mesela Paşa'nın adaleti tarifi pek modern, liberalizm fikirlerinin tesirini gösteren bir tariftir:

> Adalet dahi, mutlaka menfaat-i umumiyyeyi mülk-ü milletin hüsn-ü muhafazası kaziyesidir.

Veya Sadık Rifat Paşa'nın Batılı menşeini daha kesin bir şekilde gösteren bir ifade ile:

> Hükûmetler halk için mevzu olup, yoksa halk, hükûmetler için mahlûk değildir.

İşte bu ifadeler hakikaten modern bir eda taşımaktadır ve hem Osmanlı İmparatorluğu'nda o zamana kadar geçer akçe olan devlet teorisi bakımından bir yenilik teşkil ettiğine ve hem de bâriz bir şekilde Avrupa liberal düşüncesinin izini taşıdığına şüphe yoktur. Bu düşüncenin Avrupaî menşeinin tam mânâsiyle ortaya çıkarmak için Sadık Rifat Paşa'nın teorilerine neşterimizi tatbik etmeye devam ederek, bu fikrî anatomi tecrübesine devam edelim. Acaba Sadık Rifat Paşa niçin hükûmetlerin halk için yaratıldığı esasına bu kadar ehemmiyet veriyordu?

Bunun cevabının Sadık Rifat Paşa şöyle vermektedir:

> Efkâr-ı umumiye ve temayülât-ı nas cuş ve huruşa gelmiş bir nehre şebihtir ve cihanda def-i izalesi muhal olan ahvalden biri iti-kat ve diğeri efkâr-ı âmmedir. Bunlara muhalefet müteasser ve vahim olmağla efkâr-ı âmmenin galeyan ve heyecanında devletlerin cereyan-ı tabiate göre davranmaları ünsebdi.

Bu ifadede iki nokta mühimdir. Bunlardan birincisi, yukardaki kelimelerden anlaşıldığına göre, Sadık Rifat Paşa'nın devleti adaletle idare etme zaruretini ahlâkî bir mecburiyet değil, bir tabiat kanununa, âmme efkârının dalgalanması gibi maddî bir varlığın icbar edici kuvvetine bağlaması, ikincisi de yukarda zikrettiğimiz sözlerin hemen ar-

kasından, Fransız İhtilâli'ni (veya ihtilâllerini) hatırda tuttuğunu gösteren ifadeler kullanmış olmasıdır.

Birinci noktada Sadık Rifat Paşa'nın aldığı tavırla Batı siyasî düşüncesi arasında bir ilinti kurmak kolaydır. Sadık Rifat Paşa burada halka hizmeti Allah'ın emirlerini dinleme lüzumunun doğurduğu bir mecburiyet olarak değil, eşyanın tabiatinin doğurduğu bir mecburiyet telâkki etmektedir. İşte Sadık Rifat Paşa'da sık sık rastladığımız bu görüş, bir taraftan Avrupa'da Newton'un keşiflerinin tesiriyle bir maddî varlıklar muvazenesi şeklinde tasavvur edilen siyasî âlem hakkında 17. ve 18. asırda beslenen kanaatleri aksettirmekte ve buna ilâveten, daha müşahhas olarak, Montesquieu'nün terminolojisinide hatırlatmaktadır.

Fransız İhtilâli'nin tesirine gelince, Sadık Rifat Paşa'nın düşüncelerinden ihtilâl vakıası karşısında bir hayli ürkmüş olduğunu ve iyi idare, adalet fikirlerini bu kadar ısrarla müdafaa etmiş olmasının arkasında bir ihtilâl korkusunun yattığını söylemek mümkündür. Paşa'ya göre Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkması muhtemel olan ihtilâller (ve daha önce çıkmış ihtilâller) milliyet esasına dayanan ihtilâllerdir. Bunun önüne geçmek için Sadık Rifat Paşa şu önleyici tedbiri teklif etmektedir:

> Kâffe-i hukuk tabiîyede mileli muhtelifeyi müsavi tutmak muktezayı devlettir. İdare-i mülk-ü teb'a iki suretin biri ile hasıl olur. Biri teb'ayı hoşnut etmek ve diğeri halkı ihafe ederek tahtı cebirde tutmak usulüdür. Evamir ve ahkâm-ı zulmiye tohm-ı adâ-veti ekip isyan ve tuğyan anı biçer.

Başka bir ifade ile:

> İdare-i gaddarane üzre hareket eden hükûmet, hasmanesinden (?) ziyade teb'ayı mevcudesinden ihtiraz etmelidir.

Rifat Paşa, müsavatsızlık meselesine bile dokunmaktan çekinmeyerek şunları ilâve etmektedir:

> Bu cihetle her devlet ehli fesadın şerrinden kenduyu ancak ef'ali adliye ile muhafaza edebilir. Bunca zamandan beri zuhura gelen fesadat ve ihtilâlâtın sebebi müstakili adem-i müsavat, yani erbab-ı servet ve nüfuzun hadd-i itidalde hareket etmemesi veya ashab-ı ihtiyacın ziyadesiyle düçar-ı muzayaka olmuş olması kaziyesidir.

Fakat gene burada Sadık Rifat Paşa'nın teklif ettiği hal tarzı Osmanlı devlet telâkkilerine göre teklif edilecek çözüm usûllerinden bir hayli ayrılmaktadır. Zira, Rifat Paşa bu durum karşısında icra unsurunun kuvvetinin arttırılmasını teklif etmeyip, bilakis icra kadrosunu daraltıp, işlerin tabiat kanunlarının icaplarına göre seyretmelerini temin etmeyi istemektedir.

bir hükûmete her ne kadar az adam müdahale ederse maslahat o kadar merkez-i lâyıkında görülür.

Devlet işlerinin mümkün olduğu kadar dar bir kadro ile görülmesi fikri ise Batı'da, tabiatte düzünleyici bir elin mevcudiycti ve bu düzenleyici elin işleri hükûmetlerin müdahalesine lüzum görülmeden halledebileceği inancına dayanan bir fikirdir. Gene bu inanç ve tutum, hatırlanacağı üzere, Adam Smith ekolünün ve klasik iktisat teorisinin temel direklerinden birini teşkil etmektedir. Sadık Rifat Paşa'nın ticaret ve sanayi hakkındaki ifadelerinde iktisadî liberalizm teorisinin de Paşa'nın düşüncelerine tesir etmiş olduğunu göstermeye çalışacağız.

Tanzimat Devrinde İktisadî Gelişme Fikri

IV

19. Asrın başlarında Avrupa'ya dışardan bakan bir seyirci için şüphesiz ki Batı medeniyetinin en çok göze batan tarafı bu kıtayı o zaman sarmış olan hummalı iktisadî faaliyet idi. Avrupa'da 17. ve 18. asırlarda istihsal tekniklerinde yapılan keşifler, 19. asrın başından itibaren geniş bir tatbik sahası bulmaya başlamış ve birçok sosyal değişiklikler arasında, insanların, yeni beliren iktisat ilminin koyduğu kaidelere uydukları takdirde, refah seviyelerini ilelebet arttırabilicekleri fikri ve zihniyeti de hâkim olmaya başlamıştı. İktisadî terakki mefhumu Avrupa düşüncesinde mühim bir yer işgal etmeye başladığı gibi Avrupa kıtasında terakkinin hakikaten gerçekleştirilebileceğini gösteren müsbet işaretler çoğalıyordu. Taşıt ve haberleşme vasıtalarının radikal bir şekilde değişmesi, buhar enerjisinin tekstil fabrikaları gibi fabrikalarda büyük kolaylıklar sağlamış olması, kısaca "endüstri inkılâbı" ismi verilen vctirenin ilk merhalelerindeki gelişmeler, Avrupa atmosferinde refaha doğru gidildiğine dair bir hava yaratmaya muvaffak olmuştu. Bu havanın, 1830'larda ve daha önce Avrupa'ya murahhas veya elçi olarak giden Osmanlılar'da mühim izler bırakmış olduğu muhakkaktır. Herhalde Tanzimat devri düşünürlerinin hemen hepsinin eserlerinde bu meseleye dokunulmuştur. Tanzimat devri düşünürlerimizi daha sonraki düşünürlerimizle birleştiren mesele "rejim" meselesi olduğu kadar refah yollarının tesbiti meselesidir. Bunun bir işareti, Avrupalı'ların iktisadî gelişme yolunda kaydettikleri muvaffakiyetlere karşı duyulan hayranlığa Sadık Rifat Paşa'nın yazılarında rastlamak mümkün olduğu kadar, 1860'ların fikriyatını temsil eden Genç Osmanlıların yazılarında da görülebilmesidir. Mesala Batı'nın zenginliğinin Şinasi'de uyandırdığı alâka, ticarî durumumuzu kuvvctlendirmek tezini ileri süren makalelerinde belirmektedir.

Genç Osmanlılara büyük yardımları dokunmuş olan Mustafa Fazıl Paşa'nın yazılarında ise aynı ilgi gösterilmiştir. Keza Namık Kemal ve

Ziya Paşa yerli sanayimizin geriliği mevzuunda birçok makaleler yazmışlardır. Ali Suavi'nin aşağıda naklettiğimiz ifadeleri, Sadık Rifat Paşa ile başlayıp Osmanlı aydınları için hiçbir zaman ilgi çekici hassasını kaybetmemiş olan Batı'nın maddî üstünlüğüne karşı, Tanzimat devrinin son senelerinde de duyulan alâkanın güzel bir örneğini teşkil etmektedir:

> Herkes saadet ister. Saadet, celb-i menfaat ve def-i mazarrat kısımlarına münkasımdır ve bunların lüzumunu bildiren medeniyettir. Medeniyet,içtima ve ihtilâl hasebiyle şu lüzumu bildirip lâzımı tahsil için sahibini say've iştigale davet eder. Say' müessir olan levazımı tedarik ettirir... Kaldı ki medeniyetle lüzum bilip say'edenler işgali teksir edip yoruluyor gibi görünse de, emniyet ve rahat ve şeref ve ferah ve lezzet gibi menafii calib olduklarından bunları, ehl-i saadet ve say'etmeyeneler bil'akis erbab-ı şekavet demek olur.

Fakat bizim üzerinde şimdilik durduğumuz Sadık Rifat Paşa'nın yazıları olduğuna göre, geçen makalemizde mehaz olarak kullandığımız yazılara dayanarak Tanzimat Fermanı'ndaki zihniyetin öncülüğünü yapmış olduğunu iddia ettiğimiz bu zatın yazılarında bahis konusu iktisadî ilerleme meseleleriyle ilgili ne gibi bir tutumun belirdiğini araştıralım.

Sadık Rifat Paşa'ya göre, Avrupalı'ların refah seviyesinin yükselmiş olması, Batı memleketlerinde vatandaşın iktisadî faaliyetlerinin, 1) Emniyet altına alınmış olması, 2) Engellenmeyip bilâkis teşvik edilmiş olmasına hamledilmelidir. Sadık Rifat Paşa'nın kendi ifadesiyle:

> Bir devletin kudret ve mekneti mutasarrıf olduğu arazinin vüs'atı ile kıyas olunmayıp, memleketin mamuriyeti ve teb'ayyı mevcu-desinin kesret-i vüfreti ve hazinesinin serveti ile i'tibar olunur.

Bu itibarla:

> Kâffe-i nizamât-ı lâzimenin üssülesası her sınıf teb'asının tâbi olduğu devletten can ve mal ve i'tibar cihetiyle emniyet-i kâmi-lesine mevkuf olduğundan... eâli ve esafilden herkim olursa olsun kendüye servet ve sâmânı mucib-i töhmet ve vesile-i mazarrat olmayıp, kudretinin erdiği miktar eshab-ı meknet izharını taraf-ı hükûmetten müdahale ve bundan sonra muaheze olunmaya ve fabrika vesaire gibi imar-ı beldeye hâkim ebniye inşası teb'aya çok görünmeyip diledikleri vüs'at ve ziynette kargir ve ahşap ve her güna şeyi yaptırmak isterler ise inşasına ruhsat itâ ve belki de teşvikat-ı lâzime ifa oluna. O makule ehl-i servetten intikal edenlerin vârisleri olduğu halde emvaline taraf-i devletten müdahale ve müsadere olunmaya.
>
> Keyfiyat-ı maruza Avrupa düvel-i mütemeddinesi indinde siyaset-i esasiyenin elifbası mesabesinde olup, Devlet-i Aliyyece dahi istihsal

esbabına kemal-û azm ve şiddet ile ihtimam olunmak vecibat-ı umardandır. Avrupa'nın şimdiki "civilisation"u yani usulu me'nusiyet ve medeniyeti iktizasınca devletler, menafii mülkiye-i lâzimelerinin terakkisini ancak teksir-i efrâd-ı millet ve imârı memleket esbab-ı asliyesiyle temin ve istihsal etmekte ve bu misillû menfaat-ı külliyc ile ilerleyip yekdiğeri üzerine halen ve itibaren kesb-i meziyet eylemektedirler.

Müellif bundan sonra Avrupa'da şirket kurmakta, ticarette, ziraatte, sanayide ve münakalede kaydedilen gelişmeleri teker teker inceleyerek bunların faydalarını belirtmektedir. Bu arada, Sadık Rifat Paşa bilhassa yol yapımına-ticareti kolaylaştıran bir vasıta olması hasebiyle- büyük ehemmiyet vermektedir:

Ticaretin ruhu sür'at ve suhulet-i nakliyet ise emniyettir. Her nevi mahsulat-i ziraiye ve sanaiyyenin satış mahallerine ve iskelelere indirilmesi bu iki maddeye mütevakkıftır. Memalik-i Şahanenin sahile baid olan ve tarik-i nakli suhuletli olmayan yerler ahalisi emr-i ziraate kemayen bağı itaat etseler bile mahsulât vâkıaları mahallinde baha etmeyerek menfaat-i ticaretten mahrum olduklarından git git masarifât-ı vâkıalarını koruyamayıp sailerine fütur gelmek tabiî olduğu misillû muhtaç oldukları yollar tesviye ve bâzı muktazi olan nehirler tathir olunarak, o makule yerlerden dahi sevahile külliyetli zehair suhuletle indirildiği ve kıymet-i lâyıkası ile satıldığı halde, menfaat-i azimc husulü derkârdır. Bu tarafın, (Avrupa'nın) yolları, şose tabir olunan ufak taşlar ile rıhtım olarak tarik-i muntazam ve ekseri etrafı eşcar-ı mütesaviye ile müzeyyen ve geşt-ü güzar olup araba ilc tenezzüh adetâ bir tenezzüh makamına geçer.

Sanayileşmenin, ancak hususî teşebbüsün korunmasıyla mümkün olacağını anlatmak üzere de Sadık Rifat Paşa şu muhakemeye başvurmaktadır:

Bir cesîm fabrika veyahut demiryolu vesair umur-u mülkiyece enfa olup da masarifat-ı külliyeye muhtaç olarak şeyleri Devletin hazinesine tahmil etmeyip, aksiyon dedikleri usûl üzere meselâ bir-iki mutebe sarraf taahhüdü ile esham-ı müştereke olarak ahaliden akça alıp hissedar edersek vücuda getirip hissedarlarına sene be sene menafi hissesine göre faiz edâ olunur ve Devlet tarafından menâfiine müdahale olunmaz.

Şimdi, Sadık Rifat Paşa'nın bütün bu fikirleri- iktisadî tefekkür tarihi ile meşgul olanların bu noktada mutabık kalacaklarını zannederim- 19. asır başı iktisadî liberalizm doktrinini izlerini göstermektedir. Değiştirilmiş bir şekilde olsa dahi Sadık Rifat Paşa'nın fikirlerinde, (bundan önceki makalemizde ele aldığımız fikirleri de sayılırsa) iktisadî liberalizm cereyanında mevcut ana mefhumları bulmak mümkündür. Bunların arasında en mühimleri, a) İnsanların kendi olurlarına bı-

rakıldıkları takdirde girişecekleri faaliyetlerin tümünden cemiyete fayda geleceği, yani tabiatta muvazene kuran bir "gizli el"in mevcudiyeti fikri, b) bir devletin kuvvetinin zenginliğine bağlı olduğu; c) hususî mülkiyet ve serbest ticaretin devletin müdahalesine mâruz kalmadan gelişmesi zarureti, hatta devletin vazifelerinden birinin serbest iktisadî faaliyeti koruması olduğu, Sadık Rifat Paşa'nın fikirleri arasında bulunabilmektedir. Sadık Rifat Paşa'nın düşüncelerinde bilhassa klasik iktisat okulunun ve fizyokratların fikirlerinin tesirini görmek mümkündür. Zaten 1830'larda iktisadî liberalizmin temsilcisi olan *Utiliter*'lerin teorisi, bir müellife göre[9], fizyokratik düşüncelerin ve Adam Smith okulunun düşüncelerinin bir karışımından ibarettir. Böylece, Sadık Rifat Paşa'nın iktisadî gelişme hakkındaki görüşlerinin zamanında Avrupa'da hüküm süren inançlara icra edilmesinin mümkün olduğunu gördük.

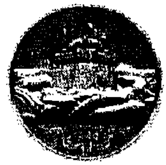
---

[9] G.H. Sabine, *A History of Political Theory*, N. Y., Henry Holt, 1937, s. 567.

İkinci Bölüm

UYGULAMA VE TEPKİLER

TANZİMAT'IN UYGULANMASI VE SOSYAL TEPKİLERİ

Halil İnalcık

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vekâyi*'de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyâlet vâlisine ve sancak müstesellimine ayrı ayrı bir ferman halinde tebliğ olundu[1], vergi ve asker maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hat'taki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Aynı fermana göre, *Gülhane Hattı*'nın, evvelâ Sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazâlara ve kasabalara birer birer gönderilip "büyük ve küçük umûm ahâli ve reâyâya güzelce anlatarak" açıklanması istendi. Hükûmet, Hatt'ın ilânıyla bir takım yanlış yorumların ortaya çıkmasından ve kargaşalıklar olmasından kaygı duymakta idi. Onun için, daha evvel cülûs fermanı[2] okunduğu zaman olduğu gibi, halkın "işte artık Padişahımız tekâlif ve sâlyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir gûnâ dedikodu etmek ve ihsân-i hümâyûnum olan emniyet-ı cân ve mâl ve nâmus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten tâ en ednâya kadar alelumûm zâbitân ve sâir memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillû uygunsuzluklar vuku' bulacak olur ise" bunların şiddetle cezalandırılacağı ayrıca bildirilmiştir. Tanzimat'ın "ancak dîn ü devlet ve mülk ü milletin ihyâ ve ma'muriyetine bâ'is ve bâdi olacak âsâyiş-i hâl-i ahâlî ve fukarâ maddesinin istihsali zımnında lâzım gelen hayırlû ve menfaatlû usûllere" başlamak demek olduğu açıklanmıştır.

Hükûmet, Gülhane Hattı'nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek için elinden geleni yapıyor, donanmalar tertip olunuyordu.

Hatt'ın İmparatorluğun her tarafında ilânı, halk arasında geniş yankılar uyandırdı. Hükûmetin korktuğu gibi, reformları her zümre kendi bakımından yorumlamağa girişti. Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Ulemâ ve âyân,

---

[1] Bir sûreti Bursa Şer'iye sicilleri, defter No. C. 540, s. 20b-21a; keza *Takvim-i Vekâyi*, No. 187; *Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 180-84.
[2] Bu fermanın bir sureti Bursa Şer'iye Sicilleri, C. 540, yap.3. bak. Ekler, No. 1.

hattâ bazı valiler, Müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Balkanlarda gayrimüslim reâyâ büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdiler.

O sırada durumu gözüyle gören C. Hamlin[3], intibalarını şöyle anlatmaktadır: "Hatt'ın ilânı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı Müslümanlar, Hatt'ı lânetle anıyorlardı. Şerî'atın çiğnendiğini, Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilânı, İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değerini, halk arasında yarattığı etkide aramalıdır... Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı. Gülhane Hattı, hükûmetin asıl gayesi ve kanuna göre erişilecek maksatlar hakkında halka yapılmış ilk hitap idi... Gülhane Hattı reâyâya, hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... Ulemânın sivil sahada otoritesini azalttı.. ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi.".

> reâyâ arasında tesirine gelince, meselâ Filibe'de servajın kaldırılacağı haberi büyük heyecan doğurdu. Hat ilân olunur olunmaz reâyâ, önderlerinin teşvikiyle, hürriyetlerini istediler. Fakat toprak sahipleri buna şiddetle karşı koydular... Gülhane Hattı bilhassa Bulgaristan'da ve Makedonya'da Bulgar reâyâ arasında millî hisleri kamçıladı[4].

Aşağıda Gülhane Hattı'nın ilânı üzerine Bulgaristan'da reâyâ arasında baş gösteren ayaklanmaları Osmanlı arşiv vesikalarına göre incelediğimiz zaman, bu hareketlerin Müslüman toprak ağalarına, *gospodarlara* karşı içtimai bir hareket mahiyeti taşıdığını yakından görmüş olacağız. Burada derhal belirtmek isteriz ki, Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, imparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.

Bu hareketleri incelemeye girişmeden önce, burada, Hat'taki esasların uygulanmasıyla ilgili olarak derhal alınan idari, malî tedbirleri özetlemek lâzımdır[5].

İdarî teşkilâtta yapılan ıslâhat valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını gütmekte idi. Bu maksatla, valilere yalnız âsâyiş işleri bırakılmış, malî işler merkezden Pâdişah tarafından *muhasıll-i emvâl*

---

[3] *Among the Turks*, New York, 1878, s. 48-57.

[4] *Ibid*, s. 264-71.

[5] Bu tedbirleri topluca bildiren mühim vesika 1255 Zilka'de sonlarında eyaletlere gönderilen fermandır. Bir sûreti Bursa Şer'iye sicilleri, N. C 540, 31a-32b; Lûtfi, *Târîh*, İstanbul, VI, s. 152-56, tarafından verilen kopya farklıdır. Keza R. Kaynar (s. 226-234) bu fermanın Ankara Müşîrîne gönderilen bir sûretini Arşiv'deki Tanzimat defterlerinden alarak Lâtin harfleriyle yayınlamışsa da, bazı yerleri atlamıştır. Biz burada Bursa sicillerindeki sûreti tam olarak yayınlıyoruz (Bkz. Ekler, no. IV). Bunu tamamlayan 15 Safer 1256 t. İlmühaber için bak. A. Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, II., İstanbul, 1330, s. 39-42.

adiyle tayin olunan geniş selâyetli âmirlerin eline verilmiş, diğer taraftan idarenin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri, taşra meclisleri teşkil edilmiştir.

Vesikada verilen tafsilâta göre, muhassıl tâyin olunan yerlerde[6] eyâlet ise *Müşir* Paşa, sancak ise *Ferik* Paşalar yanlarındaki *asâkir-i nizâmiye* ile o yerin *umûr-i zabtiyyesi*ni, âsâyiş ve disiplin işlerini sağlıyacaklar ve bu askerin bir kısmını vergi toplama işleri için muhassıl emrine vereceklerdir. *Asâkir-i nizâmiye* olmayan yerlerde *redîf* askeri kullanılacaktır.

Bu vesikada söylendiği gibi, Tanzimat uygulandığı sırada müşîriyyetler ve sancaklar yeni taksimâta tâbi tutulmuştur.

Tanzimat'ın ilânından sonra bazı müşîriyyetlere mülhak livâların başına ferîkler getirilmiştir

Meselâ Kocaeli sancağı mutasarrıfı Müşîr Mehmet Akif Paşa'ya bir takım sancaklar ilhak olunmuş ve bu sancakların başına da ferîkler tâyin edilmişti. Kullanılacak redîf askerinin maaş, tâyinât ve elbiseleri nizamiye askeri yönetmeliğine göre verilecekti. Diğer taraftan, her sancağa doğrudan doğruya merkezden Pâdişah tarafından bir *muhassıll-i emvâl* tâyin olunmuştur. Muhassıl, malî işlerden sorumludur. Merkez tarafından muhassılın yanına bir *mal kâtibi* ve bir *emlâk ve nukûd* kâtibi verilmiştir.

Eyalet idarî teşkilâtındaki ıslâhat kadılık teşkilâtı mensuplarını daha sıkı merkeze bağlamıştır. Kadılar eskisi gibi Şeyhülislâmlığa, *Bâb-i Meşîhat*'e, bağlı kalmakla beraber, *nâib*'ler, diğer memurlar gibi aylık maaşa bağlanmıştır. Bunların doğrudan doğruya vazifeleriyle ilgili olarak aldıkları *resm-i kısmet, resm-i tereke* ile *ilâm, hüccet, mürâsele, izinnâme, keşfiyye, seferiyye* ve şer'î diğer senetlerden aldıkları resimleri kendi namlarına toplamaları menedilmiştir. Aylıkları muhassıllıktan verilecekti. Bu mahkeme resimleri, *hâsılât-i mahkeme* olarak doğrudan doğruya muhassıllık tarafından alınacaktır[7].

Meclislere gelince[8], muhassil gönderilen sancak merkezi ve kazalarda birer *büyük meclis* teşekkül etmiştir.

Bu meclis üyeleri, muhassıl ve iki kâtibi ile o yerin kadısı, müftisi, umûr-i zabtiyye âmiri, Müslüman 'vücûh-i memleketten' dirâyeti tecrübe edilmiş dört âza ve gayrimüslim ahali varsa, bunların metrepolidi ve iki kocabaşı olarak on üç kişiden mürekkeptir. Memurlar dışındaki

---

[6] Tanzimat İdarî-malî tedbirleri başlangıçta Pâyitaht'a yakın eyaletlerde uygulanmıştır. Fakat Taşoz adasında Rebî'ülevvel 1256/1840 Mayıs, Arnavutluk'ta (Yanya, Avlonya, Devline) 1257 yılı Mart ayından itibaren tatbik edilmiştir (Bkz. Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663 defter). Bununla beraber Gülhane Hattı genel prensiplerinin her yerde cârî olması istenmiştir.

[7] Bursa Şer'iye sicilleri, C. 540. İlmiyeyi vergi bakımından ilgilendiren tedbirler için bak. A. Vefik, s. 39-42.

[8] Bkz. Ekler vesika Na. IV.

âza ahâli-i beldenin "muntahad ve muhtârı" olan kimselerden olacaktı. Sonradan bunların seçimine dair bir nizamnâme yapılmıştır[9]. *Müşîr*in bulunduğu *livâ* merkezinde meclisin tabiî reisi müşîrdir. Diğer *livâ* merkezlerine gelince, bir livâ merkezinde *ferîk* var ise, Pâdişah'ın tâyini ile reis o ferîk olabilir. Sonradan yapılan nizamnâmeye göre ferîk bu işi çevirecek kudrette değil ise, muhassıl, kadı ve zabtiye memuru arasında kura ile reis tâyin olunacaktır. Reisin okuyup yazma bilmesi şart koşulmuştur.

Muhassıl olmayan kaza ve kasabalarla köylerde beş kişiden mürekkep *küçük meclis*ler teşkil olunacaktır. Bu emirde küçük meclislerin kimlerden mürekkep olacağı açıklanmamış, sadece "icabına göre tertibi" tesviye olunmuştur. Sonradan yapılan nizamnâmeye göre o yerin kadısı, *zâbit-i memleket*, yani mahallî jandarma âmiri, muhassıl vekili ve mahallin ileri gelenlerinden (*vücûh*) iki kişi bu meclisin üyesi olacaklardı. Hıristiyan var ise, bu *vücûh*dan biri Hıristiyan kocabaşı olacaktı (Bulgaristan'da 1850'de Vidin'e bağlı Belgradcık nahiyesi küçük meclisi âzası, zabtiye memuru, muhassıl vekili, nâib ile Müslüman ahaliyi temsil eden bir ağadan ve bir kocabaşından mürekkepti). Livâ meclisi haftada iki veya üç gün toplanarak mülkî işleri ve diğer lüzumlu idarî işleri görüşecek ve ayrıca tesbit edilecek bir nizamnâmeye göre alınan kararları icra mevkiine koyacaktır. Görüşmeler sırasında herkes fikrini çekinmeden söyleyecektir. *Küçük meclisler* görüştükleri işleri tasdik edilmek üzere bağlı oldukları büyük meclise bildireceklerdir. *Büyük meclis*, mülkî, adlî ve malî işleri görüşüp karar almağa yetkilidir. Bilhassa Tanzimat esaslarına aykırı olan vergi suiistimalleri ve sair suçları takip etmeğe ve şer'i kanunlara göre suçluları yargılayarak karar vermeğe yetkilidir. Ancak katil ve hırsızlık olayları merkezî hükûmete bildirilecektir. Bir *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* müsevvedât defterine göre[10], katil, yaralama, hırsızlık dâvalarıyla pranga cezasını gerektiren dâvalar bu meclise havale edilmektedir. Kezâ taşra meclisleri bir meselede tereddüde düştüğü zaman dâvayı buraya havale etmektedir. Bazı mühim dâvalar mecliste o yerin "vücûh ve hânedan ve eshâb-ı alâka muvâcehesinde" cereyan eder, yâni o yerin ileri gelenleri bir nevi jüri teşkil ederdi[11].

Abdülmecid, *Meclis-i Vâlâ*'da verdiği sene başı nutkunda bu idarî islâhat üzerinde ehemmiyetle durmuştur[12]. Ubicini[13] bu meclisleri Fransız "*departement*" meclislerine benzetir. Ona göre, bunlar "Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin Türkiye'ye getirdiği en liberal müesseselerden

[9] Metin sureti, R. Kaynar, s. 254-58.
[10] Başvekâlet Arşivi, *Bâb-i Âsafi defterleri*, No. 370.
[11] *Ibid*, s. 13.
[12] Lûtfi, *Târih*, VI. s. 93.
[13] *Letters on Turkey*, Fransızca'dan terc. Lady Eashope, Londra, 1856, s. 31.

biridir. Bu meclis, din ve mezhep farkı olmadan bütün İmparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini fiilen tesis etmektedir."

Burada ayrıca kaydetmek gerekir ki, evâil-i Reb'ülevvell 1256/1840 Mayıs başları tarihli fermanda ıslâhat esaslarını tesbit için taşra ileri gelenlerinin fikirlerini öğrenmek üzere Pâyitaht'a çağrılmaları ön görülmektedir. Sonradan, 1845'de İstanbul'da taşra büyüklerinden mürekkep istişarî bir meclis toplanmıştır[14]. Fikrin menşei şüphesiz budur.

Maliye'de ıslâhat, Tanzimat'ın temelini teşkil etmekte idi, ve idari sahada yapılan ıslâhat daha ziyade malî merkezîyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanılmış görünmektedir.

Merkezden geniş yetkilerle muhassılların tâyini, vergi tahsil işlerini valilerin ve âyânın kontrolünden kurtarmak ve böylece onların yaptıkları veya sebep oldukları suiistimallere son vermek gayesini güdüyordu.

Modern maliye idaresinin merkezî kontrol prensibi, yâni her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezî hazine adına toplanması, ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edildi ve maliye teşkilâtı bu prensibe göre yeni baştan düzenlendi.

Bu prensibin tabiî neticesi olarak, Gülhane Hattı'nda vaat edildiği gibi, her şeyden evvel *iltizâm usûlü*nün derhal kaldırılmasına karar verildi. İltizâm âşardan ve her türlü *mukâta'a*'lardan[15] kaldırıldı. Daha Gülhane Hattı'nın ilânından önce gümrüklerden iltizâm usûlü kaldırılmıştı. "Ref ve ilgâ olunan bazı rüsûmât-i muhdeseye mukabil ahzı lâzım gelen rüsûmât-ı cedîdenin dahi inzibât-i istihsâli zımnında gümrüklerin ikiyüz elli dört senesi Martından itibaren hazine-i mezkûr tarafından (Mânsûre hazinesi) zabtiyle emâneten ihâle ve içlerinden cesimce olanlarına müstakil memurlar intihâb ve tâyin" olunmuştu[16]. Bu defa bu rüsûmun merkezî hazine adına tahsili ile görevli muhassılar tâyin olundu. Adı geçen genelgede, iltizam usûlünde, halkın devlete borçlu olduğu muayyen vergiden çok fazlasını ödemeğe mecbur olduğu itiraf olunuyor ve hazineye ait "kâffe-i mukâta'ât ve sair iltizâmâtın maktû'iyet veçhile mültezimler uhdelerine ihâlesi hususu fesh ve ilgâ" olunduğu bildiriliyordu.

---

[14] Bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, s. 110-111.

[15] Mukâta'a geniş mânasında, devlete ait, muayyen bir süre için miktarı kestirilen herhangi bir gelir kaynağı olup umumiyetle bu miktar üzerinden iltizâma çıkarılır ve mültezimler (eskiden âmiller) tarafından artırma yolu ile iltizâm olunurdu. Bunun yanında ikinci usûl, emanet usûlü olup bu gelir kaynağının devlet tarafından tâyin olunan maaşlı bir memur, emîn, vasıtası ile tahsilinden ibarettir. Âşar nisbeti vs. hakkında A. Vefik, *İbid.*; Meclis-i Muhasebe için *Lûtfi*, VI, 125.

[16] Bursa Şer'îye Sicilleri, C. 540, s. 46.

1838'de ve sonra Gülhane Hattı'nda ilân olunan vergi prensiplerinin uygulanması, yâni vergide servet esasına göre istisnasız herkesin bir nispet altında devlete vergi ödemesi için alınacak tedbirler, Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve bu müzakereler sonucunda vergilerin ve tahsil usûlünün tespiti için her şeyden evvel emlâk ve nüfus tahriri yapılması ve taşradan çağrılan ahalinin ileri gelenlerinden (*vücûh-i ahâlî*) durumun soruşturulması gerekli görülmüştür[17]. Bu iş zaman istediğinden yeni sistemin derhal uygulanması mümkün değildi. Bu arada devlet gelirlerinin kaybolmaması için bu sene geçici olarak her bölgeden durumuna göre bir miktar peşin para toplanacak; bu meblâğın, vergi olarak şahıslar arasında taksimi ve tahsili işini her yerde sancak meclisi düzenleyecek, ileride herkesin vereceği vergi miktarı belli olunca alınmış fazlalar geri verilecekti. İltizâm usûlü kaldırılmış bulunduğundan bundan böyle taşradaki voyvoda ve mültezimlerin işleri son bulmuştur. Tahsil işlerini *muhassıl* ve *meclis* yapacaklardır. Memur ve görevlilerin türlü adlara halktan kendileri için aldıkları her türlü *resim* ve *âidât* kaldırılmıştır. Bunların başında *tayyârât* ve *cerâ'im* (zuhûrata bağlı resimlerle küçük suçlar için alınan para cezaları) gelir. Bunlar, eski kanunnâmelerde *tayyârât, bâdihavâ veya resm-i niyâbet* (kadı nâiblerinin hükmüyle alındığından bu adı almıştır) adı altında timâr sipahisi gelirine dahil edilirdi; timar rejimi bozulunca memurların suiistimallerine konu olmuştu. İkincisi, valilerin aldığı *hazeriyye, seferiye, kudûmiyye, teşrîfiyye, mefrûşât-bahâ, zahire bahâ, âyâniyye, kapı-harcı* ve merkezden gönderilen diğer görevlilere ödenen *mübâşiriyye, kaftan-bahâ, menzil-beygiri, kolcu* ve sair âidattır. Âdet hükmüne girmiş olan bu telkâlif, halkın memurlar tarafından keyfî bir şekilde soyulması neticesini verirdi ve merkezî hükûmetin bunları kaldırmak veya bir düzene bağlamak için yaptığı teşebbüsler[18] şimdiye kadar bir netice vermemişti. Üçüncüsü, eski avârz vergilerine bağlı olup merkezî hazine için toplanan *vergi*nin kazalarda hane başına taksim ve tahsili sırasında âyân ve diğer görevlilerin hizmet ve masrafları karşılığı aldıkları âidattır[19]. Halkı en çok bezdiren âdetler-

---

[17] Bu reform daha 1838'de tasarlanmıştı (yukarıda bak. *Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı*, s. 611). Tanzimat-i Hayriye, II. Mahmud'un son zamanlarında hayli geniş ölçüde uygulanmaya da başlanmıştı. Başvekâlet Arşivinde 1254 yılına aid N. 253 Mühimme defterinde bu reformlar hakkında esaslı bilgiler mevcuttur. Karantina, müsaderenin kaldırılması hakkında yeni tedbirler, köylüleri korumak için bir takım idarî ve malî tedbirler, bu arada murabahanın önlenmesine dair kararlar, iktisadî hayatı canlandırmak için alınan tedbirler, ve bilhassa yed-i vâhid usûlü denilen inhisarların kaldırılması zikredilebilir. O tarihte bir yeni ceza kanunnâmesi de hazırlanmakta idi.

[18] 16. asırdan beri tahta cülûs eden her Pâdişah, idarî ve malî suiistimalleri men'eden ve yeni bir âdalet devri açmağı vadeden adâletnameler çıkarmağa başlamışlardır. Bunun en eski ve meşhur örneklerinden biri III. Mehmed'in 1004/1596 tarihli adaletnâmesidir. Bakınız: M. C. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, s. 163-69.

[19] Bunlar için bkz. Uluçay, *Ibid*, s. 110-139 ve indekste adı geçen resimler; keza onun,

den biri de görevlinin bir şehre, kasaba veya köye gittiği zaman kendisinin, maiyetinin ve hayvanlarının yiyeceğini halkın üzerine yüklemesi veya karşılığında bir para istemesidir. Ulaklar (posta) için ayrıca beygir sağlamak mecburiyeti vardır. Eskiden beri yerleşmiş olan bu âdetler, merkezî otorite gevşediği zamanlar bilhassa köy halkı için bir felâket halini almıştır. Abdülmecid'in cülûs fermanında ve Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili adı geçen fermanda[20], bu duruma son verilmesi "kavas ve tatardan tâ vüzerâ-yi izâma varınca kâffe-i me'külât ve saire parası ve menzil ve kira hayvânatı ücretle tamamen kendilerinden alınarak bundan dolayı ahâlîden bir akçe ve bir habbe çıkmamak üzere" yeni bir nizam konması emredilmiştir. Reşit Paşa, bu kararların uygulanmasında titizlik göstermiştir. Tanzimat'ın ilânından hemen sonra bu konuda Meclis-i Vâlâ'ya gelen şikâyet ve dâvaları dikkatle inceletmiş ve halktan eskisi gibi kanunsuz âidât toplayarak angarya yükleyen, rüşvet alan idare adamlarını, vali, muhassıl ve kaza müdürlerini, yeni ceza kanunnâmesine göre azletmek, para cezasına çarptırmak veya hapsettirmekte tereddüt etmemiştir. Arşivde 1256/1840 ve 1257/1841 yılına ait defterler[21] bu gibi kararlarla doludur. Azil cezasına çaptırılanlar arasında yeni tâyin olunan muhassılların çokluğu da dikkati çeker, Bunların ekseriya eski alışkanlıklarından vazgeçmeyen eski memurlar olduğu unutulmamalıdır. Reşit Paşa'nın başarısızlığının başlıca sebeplerinden biri, bu reformların ruhuna uygun hareket edecek bir personelden mahrum olması idi.

Tanzimat'ın derhal uygulanan esaslarından biri angaryanın ve servajın kesin olarak kaldırılmasıdır. Daha 1838 Ağustosunda Rumeli valilerine gönderilen bir fermanda reâyâyı isyana sürükleyen bu angarya maddesi üzerinde durulmuştu. Bu vesikada, Rumeli tarafındaki yerlerin çoğu ileri gelenlerinin bölgelerindeki reâyâyı kendi satın alınmış köleleri sayıp çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlere ücretsiz kullanmakta, reâyâdan birisi o çiftlikten ayrılıp başka bir çiftliğe gitmek veyahut başka bir işe girmek istediğinde salıvermemekte, evlenme işlerine karışmakta, bunun gibi türlü mezâlime kalkışmakta oldukları bildirilmiştir. Sultan, bunları kesin olarak yasak ettiğini ve aykırı hareket edenlerin yayınlanacak ceza kanunnâmesine göre cezalandırılacağını tebliğ etti [22].

Angarya maddesinin ne kadar önemli bir konu olduğunu ileride Niş ve Vidin isyanlarını incelerken daha yakından göreceğiz.

---

18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul, 1955, s.36-55. Anadolu'da halk hareketleri ve içtimai şartlar hakkında Ç.Uluçay'ın yayınları, metinlerde bazı yanlışlar olmakla beraber, zengin malzeme ortaya koyan ilk eserlerdir.

[20] Bkz. Ekler No. II ve IV.

[21] Başvekâlet Arşivi, *Mühime defterleri*, No. 254 (H. 1256-58 yıllarını kapsar); keza, Maliye yeni seri, No. 13663.

[22] 1254 Cemâziyelâhir evâli tarihli ferman (Mühime No. 253.s. 10) Metin için bak Ekler No. I.

Reâyâyı ilgilendiren çok mühim bir konu da *cizye*dir. Şeri'at'a göre yalnız gayrimüslimlerden alınan bu baş vergisinin tahsilinde de önemli ıslâhat kararına varıldı; fakat şer'î bir mesele olduğundan bu hususta evvelâ Şeyhülislâm'dan bir fetva alındı.

Cizye, *cizyedâr* denilen tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplandığı zaman çeşitli suiistimallere konu olmakta idi. Cizyedârlar, kendileri için *maîşet, resm-i kitâbet, zahîre, sarrâfiye, kolcu akçesi* gibi çeşitli adlar altında âidât alırlar ve bunların tümü resmen cizyenin yirmi beşte birine yükselirdi [23].

Hükûmet daha önceki asırlarda da, özel durumu olan bazı bölgelerde, cizyeyi kesimle, yani *maktû'* olarak reâyâ üzerine bırakmış ve onların kocabaşıları tarafından toplanmasına ve toptan hazineye teslimine müsaade etmiştir. Reâyâ bazen hükûmete resmî miktardan fazlasını teklif ederek cizyede maktû usûlünün uygulanmasına sağlardı. Bazı yerlerde bu tahsil işlerinde Müslüman âyân gibi şahsî çıkarları olan *kocabaşı*lar, reâyâyı tahrik ederek bunu sağlamağa çalışırlardı. Tanzimat'ın ilânı ile beraber, *maktû'* usûlü bütün İmparatorluğa teşmil edildi. 1255 Zilka'de tarihli mezkûr fermana göre[24] her sancak ve kazanın ödeyeceği cizye mikdarını gösteren defterler merkezden muhassıllara teslim edilecek, muhassıl mahallinde her kazâ ve köyün bu miktar üzerinden eskiden beri verdikleri hisseleri ayıracak ve *reâyâ kocabaşı*larını çağırıp kendilerine bildirecektir. Kocabaşılar, buna göre kendi bölgelerinde reâyâdan zengin, orta halli ve fakir (*a'lâ, evsat, ednâ*) olduklarına göre üç nisbet altında cizyeyi toplayıp muhassılha teslim edeceklerdi. Cizye, yalnız gayrimüslimlerden toplanan bir vergi olduğu için, bu verginin alınmasını reâyâ, ilân olunan vergide eşitlik prensibine aykırı bulmakta idi. Avrupa basınında da Tanzimat'ı tenkit edenler, bilhassa bu nokta üzerinde durmakta, eşitliğin kuru bir vaidden ibaret kaldığını ileri sürmekte idiler. Hâlbuki Osmanlı devleti bir İslâm devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla beraber Bâb-ı Âlî, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islâhat Ferman'ından bu esas ilân olundu ve cizye *bedel-i askerî*'ye çevrildi.

Reaksiyon

Umumiyetle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının meydana çıkardığı ağır problemleri ve kargaşalıkları, Niş ve Vidin isyanlarını incelerken yakından görmüş olacağız. Reşit'in iktidardan düşmesinde bilhassa malî sahada başarısızlığı âmil olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, ilti-

---

[23] Bkz. Djizya, *Encyclopedia of Islam*, 2. tab'ı, I., s. 565.

[24] Bkz. Ekler, vesika No. IV, s. 666, ve muhassıllara verilen talimat (A.Vefik, s. 7-32; R. Kaynar, s. 224-45).

zâmın kaldırılması idi. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessese yerine konan yeni teşkilât, vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarrâflar ve onlara bağlı bir sürü kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizâmları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen bir çok âyânın ve ağaların bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Bir takım ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması yüzünden ödeyecekleri vergi miktarının birden bire arttığını, yahut eskiden olduğu gibi, angarya yoluyla ve yerleşmiş âdetler ve çeşitli suiistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatlere son verildiğini görmüşlerdir[25]. Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muâfiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren âyân ve çorbacıların ve vergiden muâf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hıristiyan vakıfların vergiye tâbi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınırlandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhbân sınıfını ıslâhat aleyhine çevirmiştir[26].

Bütün bu idarî ve malî ıslâhatın uygulanmasında Reşit Paşa aşılmaz güçlüklerle ve başarısızlıkla karşılaşmıştır. Kâğıt üzerinde yapılan ıslâhat, yeni adlar altında eskinin devamından, yahut en çok eski ile yeniyi uzlaştıran bir tedbirden ibaret kalmıştır.

İlkin idarî teşkilâta bakalım: Tanzimat'a kadar kadının başkanlığı altında mahallî âyân ve eşrâfın katıldığı meclisler, verginin taksimi ve toplanması ve mahallî idarenin harcama ve giderlerinin tâyini hususunda yetki sahibi idi. İdarî-malî dâvalar kadılar vasıtasıyla görülürdü. Bazı dâvalarda âyân başkanlığındaki mahallî divânların karar verdiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığın kadılardan, yâni ulemâdan alınıp valiye, muhassıla veya kaza müdürüne, yâni idare adamlarına verilmesi ve gayrimüslim tebaanın, dinî reisleri ve kocabaşıları vasıtasıyla idarede söz sahibi olmasıdır. Bu son tedbir de, büsbütün yeni bir şey değildir. Zira, 18. asırda da kocabaşıların vergi işleri de hükûmetle reâyâ arasında bir dereceye kadar resmî bir rol oynadığını biliyoruz. Bununla beraber kocabaşıların müslümanlar yanında geniş idarî yetkilere sahip bu meclislere resmen üye olarak kabûlünü, Tanzimat'ın devlet içinde müslim-gayrımüslim arasında eşitlik politikasının getirdiği bir yenilik olarak kabûl etmek lâzımdır. İdare adamlarının meclis başkanlığı ise, taşra idaresinin ulemânın ve âyânın nüfuzundan kurtarılarak merkezî idarenin daha sıkı kontrolü altına sokulması neticesini doğuracaktı. Bu

---

[25] Bkz. aşağıda, s. 635.

[26] Aynaroz (Athos Dağı) Manastırlarının arazi gelirlerinin vergiye tâbi tutulması maksadı ile arazi tariri ve vergilerinin arttırılması hakkında Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri No. 13663, s. 93-94'de 22 Zilka'de 1257 tarihli ferman.

meclislerin, halkın idareye iştirakini sağladığı iddiası da aynen kabul edilemez. Meclis üyelerinin çoğunluğu valiye tâbi idare adamlarından mürekkeptir. Diğer taraftan halkı temsil etmesi gereken bu meclislerde, Hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi Müslüman üyeler gayrimüslimlere karşı ekseriyette idiler. Üyeler ise o mahallin vücûhu, yani ileri gelenleri, eski âyânı ve Hıristiyanlardan ise kocabaşı ve çorbacıları arasından seçilmekte idi (âyân kelimesi II.Mahmud devrindeki te'dib hareketinden sonra gittikçe az kullanılmağa başlanmış onun yerine *vucûh, müteayyinân, erbâb-i iktidar* gibi kelimeler tercih olunmuştur). Üyelerin seçimi şu karışık usûle göre[27] yapılmakta idi: Evvelâ namzetlerin, o yerin namus ve dirayeti ile tanınmış hemşehrileri arasından olup mahkemeye gidip adlarını kaydettirmeleri gerekirdi. Seçim heyeti ise, şu sûretle meydana gelmekte idi: Her köyde toplanan halk arasından beş kişi kur'a ile seçilip kaza merkezine gelir. Orada köylerden toplanan bu adamlar mahallin "eshâb-i emlâk ve er-bâb-i iktidâr addolununanları" ile bir araya gelirler. Bunların arasından mahallin büyüklüğüne göre 20, 30 veya 50 kişi seçilir. Bunlar seçici heyeti teşkil ederler. Namzetler, kur'a çekilerek sıraya göre bu seçici heyet huzuruna çıkarlar. Kendisini isteyenler bir tarafa istemeyenler bir tarafa ayrılmak suretiyle reylerini izhar ederler. Seçmenler üzerinde baskı yapanlar ceza kanunnâmesine göre cezalandırılır.

Yirmi sene sonra bir Fransız seyyah, Perrot[28], bu meclisler hakkında şu dikkate değer tafsilâtı vermektedir: "Âzanın seçim usûlü düzensiz ve keyfîdir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkça tâyin ve tesbit edilmemiştir... Eğer bir yerden meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler hiçbir iş yapamaz ve bir hiç haline düşerler. Türk olsun Hıristiyan olsun, kaç meclis üyesine sormuş isem, bu meclislerin aldıkları kararların hangi hallerde kanun kuvvetini haiz olduğunu, hangi hallerde sadece temenni ve düşüncelerini bildirdiğini, ne zaman kesin karar veren bir mahkeme otoritesine sahip olduğu ve ne zaman bir danışma heyeti durumunda bulunduğunu aslâ anlayamadım. Gerçekten şuna inanıyorum ki, kendileri ile konuştuğun üyeler kendileri de bu hususta daha fazla bir bilgiye sahip değildiler. Meselâ Ankara'da durum aşağı yukarı şöyledir: Türk âzayı Yozgat Paşası, yani eyaletin valisi seçer ve reisi de daima Türklerden olmak üzere yine o tayin eder. Diğer cemaatlerin üyeleri o cemaatin

27 Bkz. Seçim nizamnâmesi sûreti, R. Kaynar, s. 254-56.

28 Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, 2. tab'ı, Paris, 1867, s. 343-46.

dinî reisi tarafından tâyin edilir... Genel olarak reâyâdan meclise gönderilen üye ekseriya kocabaşı değil, daha ziyade orta halli bir burjuva olup ikinci dereceden bir adamdır. Bunu hayretle karşılayarak bu teferruatı kendisinden öğrendiğim Katolik piskoposa dedim ki "bana öyle geliyor ki, burada büyük âşar mültezimi olup serveti sayesinde kuvvet ve nüfuz kazanmış kocabaşılardan biri meclise gönderilse, daha büyük bir otorite ile daha cesaretle konuşur, dilekleri ve düşünceleri daha ziyade dinlenebilirdi". Buna şöyle cevap verdi 'Meclise giden âza kendi adına değil, cemaat adına konuşmalıdır. Diğer taraftan Kocabaşılar mecliste ileri gidince şahıslarını tehlikeye sokmaktan ve gözetme zorunda bulundukları herhangi bir Türk makamı ile bozuşmaktan korkabilirler'.. Görülüyor ki, durum oldukça karışıktır. Mühim bir karar olmak bahis konusu olan önemli durumlarda büyük meclis toplanır, o zaman üyelerin miktarı daha kalabalıktır. Bu toplantıya muhtelif cemaatlerin dinî reisleri ile en nüfuzlu şahıslar çağrılır. Esasen meclise gidecek mebusu seçmek ve vazifesini tâyin etmek için cemaatin umumî toplantısı veya Avrupa'da olduğu gibi seçimler yoktur. Ne milletin mecliste temsili ne de iç işlerini kendi kendine idaresi diye bir şey varadır. Bir kelime ile hiçbir şeyin kesin bir düzeni, bir nizamnâmesi yoktur. Bunun yerine sağduyu ve örf ve âdet hâkimdir. Otorite kendiliğinden tabiî olarak en zengin ve en kabiliyetliye ait olur."

Bir çok yerlerde meclislere, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda, *ağa* ve *vücûh-i memleket* adı altında eski âyân hâkim olmuşlardır. 1850 Vidin İsyanı'nda meclise ağaların hâkim olduğu, memurları, kadı ve müftiyi kendilerine uydurarak valinin otoritesini sıfıra indirdikleri ve işlere hâkim oldukları bizzat hükûmetin soruşturması neticesinde meydana çıkmıştır [29].

Ziya Paşa diyor ki: "Derebeyliği, yeniçerilik, muhassıl mütesellimlik usûl-i zâlimânesini Tanzimat'ı Hayriye eğerçi *lafzan* ilga etmiş ise de... taşraların her yerinde derebeyleri elyevm mecvûd olup fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup bir takımı konsoloslar ve diğeri *azâ-yi meclis, mu'teberân, vücûh-i belde* denilen erbâb-i nüfûz ve servettir"[30].

Tanzimat'ın ilânından sonra âyân, yalnız meclislerde değil, idarenin aşağı kademelerinde de hâkim olmakta devam ettiler. Yeni teşkilâtta kaza müdürleri, eski mütesellimler gibi vali tarafından o memleketin ileri gelen nüfuzlu ağaları arasından seçilir ve memuriyetleri merkezî hükûmetin tasdikiyle kesinleşirdi[31]. 1850 tarihli bir fermanda Vidin'de kaza müdürlerinin de, meclisteki âyân gibi Tanzimat esasla-

---

[29] Bkz. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943, s. 76. Ekler, N. VI.VII.
[30] Ziya Paşa, *Arzıhâl*, İstanbul, 1372.
[31] Bu sırada yazılan yazılarda kaza idare âmirlerine kaymakam unvanı kullanılmakta idi.

rına aykırı hareketlerinden şikâyet olunmakta idi[32]. Bâb-ı Âlî durumu bildiği halde, onların yerine göndermek için elinde, özel mekteplerde bu iş için yetiştirilmiş memurlar yoktu.

Tanzimat siyasetine karşı olan ulemâ da bu meclislerde muhafazakâr ağalar yanında yer almakta, bazı yerlerde halkı açıkça isyâna teşvike kadar gitmekte idiler.

Bu yolda fazla ileri giden ulemâya karşı Meclis-i Vâlâ'nın harekete geçtiğine dair bu devre ait arşiv kayıtları bulmaktayız. Meselâ Adapazarı meclisinde üye bulunan müftinin kahvehanelerde vergi aleyhine halkı tahrik etmesi üzerine kendisi azledilmiştir[33].

Amasya'da karantinaya karşı ulemânın tahrikiyle karantina doktorunun katline sebep olanlar arasında meclis üyeleri de vardı[34]. Midilli'de Mevlevî şeyhi Abdülkadir Efendi ile müderris Mustafa halkı isyana tahrik suçundan mecliste muhakeme edilmiş ve müderrise Şeyhülislâm tarafından ihtar gönderilmiştir[35]. Reâyâya karşı eski keyfî harekelerinde devam etmek isteyen ve böylece Tanzimat esaslarını çiğneyen bazı ağaların eyalet büyük meclislerinde veya İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da muhakeme edildiklerini ve yeni çıkarılan ceza kanunnâmesine göre hüküm giydiklerini görmekteyiz. Bazı elebaşılar verginin ağırlaştığını öne sürerek halkı tahrik etmekte idiler[36]. Bunlardan Bâlâ âyânı Yağcıoğlu İbrahim Ağa hâdisesi üzerinde durulmağa değer. Yapılan soruşturmaya göre, Bâlâ'nın Yeni Şeyh köyünden olan Yağcıoğlu ekseriye bu nahiyenin âyânlığını elde etmiş ve "her bir hususu angarya olarak bilâ ücret ahaliye rüyet ettirmeğe alışmış ve bu ana kadar bir akça teklif (vergi) vermemiş"tir. Tanzimat'a göre vergi muâfiyeti kalktığından elinde bulunan geniş mukat'a toprakları için herkesle beraber vergi vereceğini anlamış ve bunun üzerine kendi köyü ile diğer köyler ahalisini tahrik ederek Ankara civarına dört yüz kadar fakir köylüyü toplamağa muvaffak olmuştur. Bu topluluk nasihatle dağıtılmış, Yağcıoğlu tutulmuştur. İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da yapılan soruşturmada geçen yıl 1500 kuruş vergi verirken bu sene kendisinden 2400 kuruş istendiğini, iki eşeği olan fakir bir köylüden eskiden altmış kuruş alınırken bunun şimdi 150 kuruşa çıkarıldığını beyan ediyor[37].

[32] Bkz. Lûtfi, *Târih*, TTK kütüphanesindeki yazma cilt IX.
[33] Bak Ekler. N. XII.
[34] Başvekâlet Arşivi, *Bâb-i Âsafî defterleri*, No. 370, 20 Safer 1257 tarihli yazı Bkz. Ekler No. IX.
[35] *Ibid.*, 16 Safer 1257 t. yazı.
[36] "Yalvaç kazası ahâlisinden ma'lûm'ül-esâmî eşhâs Tanzimat-i Hayriye usûl-i mehâsin-şümûlü iktizâsı üzere hisselerine isâbet eden tekâlîfin 'adem-i i'tâsıyçün ahâliyi ifsâda ibtidâr eylemiş oldukları"(Ibid., s. 70, tarih: 4 Rebî'ülâhir 1257). Adapazarı müftisi " söğütlü karyesi ahâlilerine dahi sizin vergileriniz daha noksân iken ziyâde matlûb olunuyor deyü ihtilâle vermiş.." (*İbid.*, 20 Safer 1257) ve başka benzeri hâdiseler için aynı defter.
[37] Bkz. Ekler No. XI.

Neticede, bu zümreler, tabiî Reşit Paşa ve ıslâhatı aleyhine her vasıtayı kullanarak mücadeleye girişeceklerdi. Islâhattan sonra geçici devrede bilhassa âşarın toplanmasında meydana çıkan kargaşalıklar ve eski mültezimlerle mahallî âyânın baltalama hareketleri yüzünden 1839-1840 yılı devlet gelirinin mühim bir kısmı toplanamamıştır. Mehmet Ali'ye karşı yapılan felâketli savaş neticesinde hazine zaten büyük bir sıkıntı içindeydi. Reşit Paşa iktidara gelince istikraz teşebbüsünde bulunmuş ve devlet masraflarının ve maaşların bir kısmını *eshâm kavâ'imi* denilen bonolarla ödemek mecburiyetinde kalmıştır [38]. Reşit Paşa'nın Pâyıtaht'taki düşmanları onu düşürmek için bilhassa bu durumdan yararlanmışlardır. Sarayda damatlar, Rıza, Mehmet Ali Paşalar Sultanı, Reşit aleyhine tahrit etmekte idiler[39].

Nihayet 7 Safer 1257/31 Mart 1841'de Reşit Paşa'nın azli[40] ile muhafazakârlar iktidara geldi. Şimdi Rıza Paşa duruma hâkimdi. O, askerî ıslâhata öncelik verdi.

Yeni idare işbaşına geçer geçmez bütün valiliklere gönderdiği bir fermanla muhafazakâr Müslümanları tatmin ve hükûmetin muhafazakâr politikasını teyit etmeğe çalıştı. Bu fermanda Halife-Sultan "Ahkâm-i dîniyyenin icrâsına dikkat farz-ı 'ayn" olduğunu belirtiyor ve mazeretsiz beş vakit namazı terk edenlerin cezalandırılacağını ihtar ediyordu[41]. Muhassıllıklar derhal kaldırıldı, valiler eyâletin veya sancağın yalnız âsâyiş işlerinde değil, maliye işlerinde de eskisi gibi yetki sahibi oldular. Bu yerlerin "umûr-i mâliyeleri umûr-i zabtiyyeleriyle birleştirilerek müşîrlerine emâneten ihale edilmiştir". Vergi defterleri gönderilmiş ve kendilerinden bu defterlede tâyin edilen vergiyi tam olarak vaktinde göndereceklerine dair mühürlü taahütnâme istenmiştir. Buna göre, ihmal yüzünden noksan gönderen valiler bu

---

[38] Bkz. Ekler, No. V. İstikraz teşebbüsü için bak. R. Kaynar, s. 283-91; buna ait vesikalar No. 254 *Mühimme defteri*'nde bulunmaktadır. Ayrıca bu defterde Tanzimat'ın diğer iktisadî teşebbüsleri ve ticaret rejimi hakkında (gümrükler, 1838 ticaret muahedelerinin uygulanması, Feshane ve diğer fabrikalar, Ereğli'de maden kömürünün işletilmesi, para ve kredi) aydınlatıcı vesikalar vardır. Bu devirde Tanzimat'ın iktisadî-ticarî politikası için ayrıca bak. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942. Gittikçe artan ticaret açığını altın ile ödemek zorunda kalan Babıâli, kâğıt paraya baş vurduğu gibi madenciliği ve ziraatı geliştirerek memleket servetini arttırmak gibi olumlu tedbirlere de baş vurmuştur. Sadık Rifat Paşa ve Reşit Paşa bu devirde memlekete Avrupaî iktisat mefhumlarını sokmakta idiler. Reşit Paşa, liberal bir iktisadî-ticarî politikanın memleketi kalkındıracağı inancında idi. Yeni Türkiye'nin iktisadî durumu için hayatî bir ehemmiyeti olan bu devrin iktisadî tarihi henüz esaslı bir monografiye konu olmamaşıtır. Bu sahada iktisadî düşünce hakkında Z. F. Fındıkoğlu'nın, S.Ülgener'in çalışmalarını ilk adım olarak ehemmiyetle zikretmeliyiz.

[39] Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 1-12, C. Baysun neşri, Ankara, 1953, s. 6-9.

[40] Reşit Paşa'nın azlinde Mısır Meselesinin yeniden alevlenme istidadı göstermesinin başlıca âmil olduğu hakkında bak. Cevdet, Tezâkir, s. 8-9; R. Kaynar, s. 382-86; *Lûtfi*, VII., s. 6-7.

[41] *Mühimme defteri*, No. 255, Rebî'ülevvel 1258.

noksanı kendi ceplerinden ödemeğe mecbur olacaklardı. Maliye işlerini yürütmek üzere gönderilen müdür ve kâtip, valilerin emri altına konmuştur[42].Rumeli'ye gönderilecek sabık Hariciye Nazırı Mehmet Sadık Rifat Paşa'ya ve taşradaki idarecilere hitâb eden ikinci bir ferman [43] (evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos ortaları) Tanzimat esaslarını teyit etmekle beraber, Reşit Paşa'nın en radikal görünen bazı reformlarını, devlet ve halk için doğurduğu güçlükler yüzünden kaldırmakta ve eski müesseseleri geri getirmekte idi. Bu fermanda Pâdişah, memleketi ve milleti kalkındırmak ve tebaanın emniyet ve huzurunu sağlamak maksadıyla "Tanzimat-ı Hayriye usûlü'nü koyduğu, fakat bazı güçlükler meydana çıktığını açıkladıktan sonra bu güçlükleri gidermek üzere bu esaslarda vükelânın oybirliği ile değişiklik yapıldığını bildirmektedir. Bu güçlükler ve alınan yeni tedbirler fermanda şöyle belirtilmektedir:

1- Tâyin olunan vergilerin tahsilinde ahaliden bazı kimseler yalnız "kendü merâm ve maksûdlarını istihsâl ümniyesiyle" engel çıkarmaktadırlar. Bu gibiler hem halkı kışkırtmakta, hem de vergi toplanmasının gecikmesine sebep olmaktadırlar. Valiler bu gibi müfsidleri araştırarak hak ettikleri cezaları verecekleridir.

2- Emânet usûlile, yâni devlet memurları vasıtasıyla âşar vergisinin tahsilinde kayıplara uğranılmıştır[44]. Bu kayıpları önlemek ve aynı zamanda taşrada ileri gelenlerin ve halkın ticaret ve kazancını sağlamak üzere[45] âşarın mahallinde müdürlere ve ileri gelenlere "maktû'an" ihalesine karar verilmiştir[46].

Diğer vergilerin de eskisi gibi iltizâma verilmesi düşünülmektedir. Diğer taraftan daha 1257 yılı başlarından itibaren önemli bölgelerde *muhassıllıklar* birleştirilerek eyâletlere *defterdar* adı altında daha geniş yetkili mâliye âmirleri tâyin edilmeğe başlanmıştı[47]. Reşit Paşa düşünce her yerde muhassılların yerini bu defterdarlar almıştır.

3- Memurların suiistimalleri ve halka kötü muameleleri önlenecek ve vergi meseleleri dolayısıyla halkı tahrik edenler cezalandırılacaktır.

---

[42] Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663, 10 Ramazan 1257 t. yazı.

[43] Bkz. Ekler, No. XIV; karş. Lûtfi, VII., s. 35-53.

[44] Muhassıllar ve adamları tarafından, yani doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan, der-anbâr edilen, âşar,yani aynen alınan toprak mahsûlleri vergisi, bir çok yerlerde vasıta yokluğundan pazara getirilip paraya çevrilememiş, silolar olmadığı için çürüyüp mahvolmuş ve neticede bu en mühim gelir kaynağında ehemmiyetli bir azalma olmuştu. Tabii bunun bütün sorumluluğu Reşit Paşa'ya yükleniyordu.

[45] "Hem telefâtın önü kesdirilip ve hem de vücûh ve ahâli hakkında bir nevi' temettü' ve bâ'is ticâret olmak üzere", başka deyimle mültezim, âyân ve ağaların eskisi gibi devlet gelirine ortak olması için.

[46] Hatırlanacağı üzere kaza müdürleri bir çok yerlerde eski âyân , yeni deyimle vücûh-i ahâlî idi. Fermanda iltizam kelimesi yerine de *maktû'an ihale* terimi kullanılmıştır.

[47] İzmir'de defterdarlık ihdâsı hakkında Maliye yeni seri, Nao. 13663, s. 46. Reşit Paşa düşünce her yerde muhassılların yerini defterdarlar aldı.

Yeni tedbirlerin uygulanması eyâletlerde, şimdi tekrar geniş yetkilerine ve otoritelerine kavuşmuş olan müşîrlerin, yâni valilerin eline bırakıldı ve genel müfettiş olarak Rifat Paşa Rumeli ve eski Meclis-i Vâlâ reisi Mahmud Hasîb Paşa Anadolu'ya gönderildi. Yapılan değişikliklerden biri de ilmiye sınıfını tatmin ediyordu: 1 Şâban 1257/18 Eylûl 1841'den itibaren nâiblerin, maaşlarını muhassıllıktan alan aylıklı memur sıfatına son verildi ve eskisi gibi şer'î resimleri doğrudan doğruya almalarına müsaade olundu. Fakat *harc-i imzâ* ve *ikrâmiye* yine yasaktı (bunlar vergi tevziinde kadılar ve nâibler tarafından âdet olarak alınırdı) [48].

Reşit Paşa'nın vergi reformu yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İmparatorluk içinde ciddî içtimaî sarsıntılara sebep olmuştu. Rumeli'de bazı ayaklanmaların bu noktayı iyice aydınlattığı görülmektedir.

ı. Niş İsyanı (1841): Sultan; Gülhane Hattı'nı valilere tebliğ ederken ilk iş olarak *"asıl halkın rahatsızlığına sebep olan vergi maddesinin yolsuzluğu belâsını def'edüp ve hafifleterek bir hüsn-i sûret verileceğini"* bildirmişti.

Herkesin belirli bir nisbette geliri üzerinden vergi ödenmesi esası, angaryaların ve iltizâm usûlünün ilgası, Sırbiya ile sınırdaş olan Niş bölgesinde özel bir fermanla reâyâ çorbacılarının[49] hazır bulunduğu bir toplantıda ilân edildi. Buna göre, herkes servetinin yüz kuruşta üç kuruş 12 parasını (bir kuruş 40 para) devlete vergi olarak verecek, bu vergiden Müslümanlar ve diğer imtiyazlı şahıslar istisna edilmeyecek ve reâyânın vergisi her köyün *knezi* tarafından toplanacak, kanundışı hiçbir vergi alınmayacak, memurlar herhangi bir şekilde kendileri için reâyâdan hiçbir şey alamayacaklar ve kendilerini reâyâya besletmeyeceklerdi. Köylerden subaşılar[50] kaldırılacak, yalnız kırserdârı kalacak, o da masrafını kendi cebinden karşılayacaktı. Reâyâ bu ıslâhatı memnuniyetle karşıladı.

Bu vergi ıslâhatı, bölgeden alınacak verginin bir kısmını eskiden vergiye tâbi olmayan bir kısım Müslümanlara ve imtiyazlı 'Avrupa tüccarlarına', yani Avrupa ile ticaret yapmak için özel müsaadesi olan gayrımüslimlere yüklediğinden köylünün vergi yükü yarı yarıya azalmış olacaktı [51].

---

[48] Bkz. Ekler, No, XIII.

[49] Bulgarlar arasında zengince ileri gelenler çorbacı adile anılırdı. Her mahallenin bir çorbacısı vardı. Çorbacı hakkında bak. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 68, not 3.

[50] Bu subaşılar hakkında *İbid.*, indeks.

[51] Niş kazaları ve köylerinin vergisi mühim ölçüde artmış değildi:

1253/ 1837 de üç yük 30400 kuruş
1254/ 1838 de üç yük 25000 kuruş
1255/ 1839 de dört yük
1256/ 1840 da üç yük 79000 kuruş.

Diğer taraftan vergi reformunu uygulamak için *muhassıl* adı ile yeni tâyin olunan geniş salâhiyetli maliye âmirleri tarafından herkesin mal ve mülkü tahrir olunmağa başlandı. Bu iş dokuz aydan fazla bir zaman aldı.

Reformun uygulanmasına girişildiği zaman önceden tahmin edilemeyen güçlükler meydana çıktı. Evvelâ reâyâ tahrirde servetlerinin iki misli gösterildiğinden sızlanmağa başladılar; sonra, o zamana kadar vergi ödemeğe alışmamış bulunan eski imtiyazlı sınıflar, "Tanzimat-ı Hayriyye'yi adem-i kabûl dâiyesiyle" reforma karşı koydular. Bunların başında Niş Kalesi'ndeki Müslümanlar geliyordu. Bu serhat şehrindeki Müslüman ahali evvelce sultanlar tarafından verilen muâfiyetnâmelerle vergi ödemekten muâf tutulmuşlardı. Şimdi vergiye tâbi tutulmayı bir haksızlık sayıyorlardı. Pâdişah yeni bir ferman göndererek emri teyit etti. Diğer taraftan şimdiye kadar fakir reâyâ kadar vergi ödeyen zengin Hıristiyanlar, çorbacılar da vergi nisbetlerinin servetlerine göre artması üzerine harekete geçtiler. "Şimdi hâl u tahammül ve kâr u ticarete göre hisselerini verdikleri halde erbâb-i iktidâra ziyade ve fukaraya az bir şey düşmesine eshâb-i iktidârın canları sıkılıp" vergi reformu aleyhine propagandaya giriştiler ve başka türlü iddialarla reâyâyı tahrik ederek ayaklanmalarına sebep oldular.

Reâyânın başlıca şikâyetlerini, *reâyâ vekili* sıfatını takınan iki çorbacı, Leskofçalı Nikola Çotkovik, Nişli Pazarbaşı İstasyon Marinkovik şöyle hülâsa ediyorlardı: 1- Vergi başta yüz kuruşta üç kuruş 12 para olarak ilân edilmiş iken, sonra sekiz kuruş 12 para toplanmak istenmiştir. 2- Şaraptan okkasına dört para, rakıdan sekiz para resmin affedildiğini Pâdişah fermânı ilân ettiği halde bu vergilerin toplanmasına devam edilmektedir. 3- *Zecriyye* resminin[52] toplanmasına eskisi gibi devam olunmaktadır. 4-Bundan başka, yanlış doğru Osmanlı idarecilerine karşı mûtad bir takım uygunsuzluklar isnâd olunmaktadır: Sözde Paşa köye inmiş, kendisine ziyafet hazırlatmış, içmiş sonra bazı bir takım uygunsuz hareketlere kalkışmış, 5- Müslümanların Hıristiyan kadınlarını zorla Müslüman yaptıkları da iddia edilmekte idi.

Osmanlı makamları ilk üç maddede Bulgarları teyit etmişler, fakat son iki maddede hakikate aykırı iddialara bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Verginin sekiz kuruşa çıkması şundan ileri gelmekte idi: Hükûmet bu bölgeden istenen vergi toplamını aşağı yukarı eski yıllar miktarında tesbit etmiş (üç yük 79 bin kuruş), ve bu miktar tespit edilen servet miktarına bölününce nispet yüksek çıkmıştı. Demek ki, hükûmet vergi gelirini indirmek istemiyor, yalnız bu yekûnun tebaa arasında servete göre daha âdil bir şekilde taksimini sağlamak maksadını güdüyordu. Şimdi Müslümanlar, "Avrupa tüccarları", Yahudi ve Kıptîler de ver-

[52] Alkollü içkilerden alınan bir resim, bak. A. Vefik, *Ibid.*, s. 404.

giye tâbi tutulduklarından gerçekte köylünün ödeyeceği miktar eskisine göre yarıya inmekte idi. Reâyâ, bu noktayı gördü ve kabûl etti. Fakat bağ sahibi olan çorbacılar ve zengin Hıristiyan köylüler şarap ve rakıdan alınan vergiye itirazda devam ettiler. Bağlarını battal edeceklerini, reâyâya artık iş vermeyeceklerini ve onların üzümlerini almayacaklarını söyleyerek köylüyü tahrik ettiler. Diğer taraftan reâyâ, *zecriyye* ve orman resimlerini Pâdişah'ın affettiğini ileri sürerek bunları ödemeyeceklerini bildirdiler. Tahsildarlara karşı koydular. Tahrik olunan reâyâ gelip Niş Kalesi altında toplandılar. Paşa, görüşme için aralarından dokuz çorbacıyı çağırdı ve reâyâyı köylerine geri gönderdi. Sonra bu çorbacıların tahrikçi sıfatıyla tevkif ederek Sofya'ya yolladı. Bunlar ancak iki ay kadar bir zaman sonra, iddiaya göre Paşa'ya para vererek serbest bırakıldılar. Çorbacıların tevkifi hâdiseyi büsbütün alevlendirdi. 1500 kadar reâyâ, tekrar Niş varoşunda toplandılar; yüzde üçten fazla vergi ödeyemeyeceklerini, zira fazlasını memurların ve kocabaşıların haksız yere kendilerinden almak istediklerini iddia ettiler. Reâyânın, vergi işlerinde Osmanlı idarecileri ile birlikte hareket eden kocabaşılara karşı cephe alması bilhassa kayda değer[53]. Vergi defterleri kocabaşılar (vilâyet meclisinde üye olan Hıristiyan ileri gelenleri) ile reâyâ tarafından tetkik edilmek üzere kiliseye gönderildi. İncelemeden sonra borçlu oldukları vergileri ödemelileri için reâyâya bir ay daha mühlet verildi. İkinci mühlet de geçtiği halde köylü vergilerini ödemedi ve iddialarında ısrar ederek bu sefer Niş kalesi altına derme çatma silâhlarla silâhlanmış olarak gelip toplandılar[54]. Niş-İstanbul yolunu kestiler. Değirmenleri ele geçirdiler ve rastladıkları Müslümanları katletmeğe başladılar. Bunu gören Niş ileri gelenlerinden ve meclis âzasından Kerim Bey kendi teşebbüsü ile harekete geçerek reâyâ üzerine yürüdü ve İstanbul-Niş caddesinin geçtiği Kotine boğazını ellerinden aldı. Niş valisi bu hareketi köylerdeki çorbacıların tahriklerine atfediyor ve gözlerini yıldırmak için Kosova tarafından Arnavut askeri (bir rivâyette 200, başka bir rivâyette 1500 kişi) çağırarak âsi köylerin üzerine gönderiyor. Topların yardımı ile âsilerin esas merkezi olan Kamaniça ve Mutafca Köylerindeki kuleler zaptediliyor (1841 Nisan).

---

[53] Kocabaşılar Hıristiyan âyânı sıfatı ile eskiden beri *vergi*'nin Hıristiyan mükellefler arasında taksiminde, toplanıp sorumlulara tesliminde hükûmetçe vazifelendirilirlerdi. Onların çok defa bu işlerde yaptıkları suiistimaller reâyâyı aleyhlerine çevirmiştir. Eskiden Müslüman âyân ile bu kocabaşılar vergi işleri için kadı mahkemesinde toplanırlardı. Tanzimat'tan sonra ise yeni teşkil edilen büyük ve küçük meclislere dahil olarak aynı rolü oynamakta devam ettiler.

[54] a Bir Osmanlı memuruna göre âsiler 1500 kadardı. Fakat Müfettiş Ârif Hikmet Bey'e göre Niş, Leskofça ve Şehirköy Kazaları hep birden ayaklanmışlardır (bak. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 29).

Âsilerin reisi kocabaşı Miliyo bu çarpışmalarda maktûl düştü. Reâyâ köylerine dağılmağa başladılar. Yağmacılık yapmayacaklarına dair sergerdelerinden *besa* yemin alınmış olan Arnavutlar sözlerinde durmadılar. Sonradan düzenlenen bir rapora göre, Niş havalisinde Arnavutlar tarafından 205 köy yakılmış, ölenler olmuş, kadınlar ve çocuklar esir edilmiş, hayvanları ellerinden alınmıştı. 28 köy ahalisi çoluk çocuğu ile beraber Sırp hududunu aşarak öbür tarafa kaçmışlardı.

Hükûmet hiç arzu etmediği şekilde bu vahim durumun meydana gelmesi üzerine, Balkanlar'da Hıristiyan ahalinin hâmisi olduğunu göstermek için her fırsattın istifadeye kalkışan Rusya, müdahalede gecikmedi. Kont Nesselrode, Bâb-ı Âlî'ye, hâdiseyi kötüleyen ve protesto eden bir nota verdi. Çar hükûmetinin bir daha bu şekilde uygunsuzlukların çıkmasını önlemek için gereken tedbirleri mahallinde dolaşarak tespit edecek bir memur göndermeğe karar verdiği de bildiriliyordu. Bâb-ı Âlî telâşa düştü. Hâdisenin kapanmış olduğunu ileri sürerek bunu önlemeğe çalıştı. Nihayet bu memurun reâyâ arasında soruşturmada bulunmaksızın Niş bölgesinden öylece geçmesini kabul etti[55b]. Diğer büyük devletler, Rusya'dan geri kalmak istemediler. Mısır işinden mağlup çıkmış olan ve bu sırada Lübnan'daki kargaşalıklara müdahale eden Fransa da harekete geçti. Niş hâdisesini kötüleyen bir nota verdi ve bu bölgede soruşturma yapmak istediğini bildirdi. Fransa'nın bu iş için akademi âzasından M. Blanqui'yi bu bölgeye gönderdiğini biliyoruz[55]. Şu da kayda değer ki, genel bir ayaklanma için kırk bin tüfek sağlamak için âsilerin bir ajanı Fransız konsolosu ile bu sırada temas sağlamıştı[56]. Prens Metternich de hâdiseyi protesto eden bir nota göndermekten geri kalmadı ve bu kargaşalıkların Osmanlı İmparatorluğu'nda genel hoşnutsuzluğa yol açacağını ve dışarıda İmparatorluğu korumaya çalışanların çabaları üzerinde kötü etkiler yapacağını belirtti[57].

Bâb-ı Âlî, hâdiseyi bir an önce kapatmak ve milletlerarası bir müdahalcyi önlemek için bütün gayretini harcıyordu. Hâdise, bölgeye muhtariyet verilmesi veya Sırbistan'a eklenmesi şeklinde sonuçlanabilirdi. Hükûmetin tahkikat için gönderdiği Ahmet Tevfik Bey'e göre, bu ayaklanma hakikatte reâyanın vergi ve sair sebeplerden uğradığı haksızlıklardan doğmamıştır, daha ziyade siyasî bir mahiyet taşımaktadır. Bu bölgedeki altı nâhiye, evvelce 'Sırbiya'ya ilhak için ayaklandırıldığı zaman Müslüman halkın bu bölgeden çıkarılacağı ümidi reâyâ zihninde yer etmiş ve hâdise reâyâ ileri gelenlerinin tahrik ile patlak vermiştir. Sonradan Sırbistan'a sığınmış olan reâyâ'nın geri

---

[55b] *Lûtfi*, VII. s. 109-113.
[55] *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 32.
[56] Beşvekâlet Arşivi, *iradeler*, sandık 13,2420 sayılı irade.
[57] *Ibid.*

getirilmesi maksadı ile yapılan görüşmeler için Niş'e gelen 35 reâyâ Niş için farklı bir idare usûlü istemişler ve 'sûret-i idâre-i istiklâliyete' dair sözler söylemişlerdir.

Muhtar Sırbistan'ın bu bölge ile sınırdaş olması hâdiselerin zuhuruna şüphesiz büyük ölçüde etki yapmıştır. Tahrikçiler oraya kaçıp sığınıyorlar ve himaye görüyorlardı. İsyan sırasında Sırp Prensi kaçıp gelen 28 köy halkını hayvanları ile birlikte memleketine kabûl etmiş ve bunlara karşı asker sevkolunursa kendilerine yardıma mecbur kalacağını bildirmişti. Âsiler, gerçekten bütün ümitlerini Sırp Prensine bağlamışlardı. O zamanki Sırp Prensi Mihal Obrenovic'in çekingenliğine karşılık Prenses Liubitsa âsiler lehine kesin olarak müdahalede bulunulmasını istiyordu. Bâb-ı Âlî, Prens Mihal'e bir ihtar mektubu gönderdi ve oraya sığınmış olan Bulgar köylülerinin geri gönderilmesini talep etti. Diğer taraftan Sırbistan'dan atılmış olan eski Prens Miloş Obrenovic, Eflak'da Bulgar komitecileri ile münasebette bulunuyor ve Rumeli'de vukua gelecek genel bir ayaklanma sayesinde bütün güney Slavlarını başına geçme emelini besliyordu. Osmanlı makamları, âsilere karşı gevşek davranılırsa bunun bütün Rumeli'de genel bir ayaklanmaya yol açmasından ciddî olarak endişede idiler[58].

Bâb-ı Âlî, Niş hâdisesi üzerine derhal esaslı soruşturmalara girişti. Tanzimat'ın uygulanması için Rumeli'ye gönderilmiş olan genel müfettiş Arif Hikmet Bey derhal Niş'e hareket etti ve soruşturma neticesini bir rapor halinde Bâb-ı Âlî'ye sundu[59].

Muhtelif kaynaklardan gelen, bu arada Sırp hükûmeti tarafından verilen raporların ışığı altında Meclis-i Vâlâ 'da mesele uzun uzadıya görüşüldü. Sadrâzam, Pâdişah'a bu müzakereleri özetleyen arz tezkiresinde[60] "Anadolu ve Rumeli taraflarında vâki olan uygunsuzlukların ekseri memurların vergi maddesinde yolsuz hareketlerinden neş'et etmiş olacağı zâhir"dir hükmünü vermekte idi. Reâyâyı yatıştırmak üzere derhal bir takım tedbirler alındı. Yakup Paşa kumandasında Niş'e muntazam asker, *asâkir-i nizâmiye*, gönderildi. Arnavut başıbozuk askerinin esir ettikleri reâyâ fidye verilerek ellerinden kurtarıldı. Yağmaladıkları mallar geri alındı. Padişah, *'atiyye-i şâhâne* olarak reâyâya 150 bin kuruş dağıttırdı. Sırbistan'a kaçıp sığınmış olan köylülerle mahallî makamların görüşmeleri neticesinde bunlar yavaş yavaş gelip köylerine yerleşmeğe başladılar. 1257 C. Başları /1841 Haziran sonlarına doğru bunlardan 400 aile gelmiş ve köylerine yerleştirilmiş bulunuyordu.

Niş isyanı dolayısıyla meydana çıkan meseleler. Tanzimat'ın ilânı sırasında Rumeli'deki şartları yakından gözlemek bakımından önem-

---

58 İrade No. 2424.
59 Lûtfi, *Târih*, VII, s. 116-120.
60 *İradeler*, sandık 13, No. 2420.

lidir. Bu isyan göstermiştir ki, evvelâ Tanzimat esaslarının ilânı gayrimüslim reâyâda büyük ümitler doğurmuş, Pâdişah'ın vaatlerini benimseyen bu reâyâ fırsat buldukları yerde tanınmış bir takım haklar için direnme hareketlerine girişmişlerdir. Vergi işlerinde eski idarî suiistimallere artık katlanmayacaklarını, haklarını aramağa kararlı olduklarını göstermişlerdir. Reâyânın bu cür'etli hareketleri ve yabancı müdahaleler, Bâb-ı Âlî'yi ciddî kaygılara düşürmüş ve Tanzimat'ın memlekette doğuracağı tehlikeler hakkında muhafazakârların tahminlerin haklı çıkarmıştır. Muhafazakârlar için, Tanzimat'ın reâyâyı şımarttığı genel bir ayaklanma ve İmparatorluğun parçalanma tehlikesini yarattığı iddialarını Niş isyanı doğrulamış bulunuyordu.

Diğer taraftan Tanzimat'ın yeni vergi politikası eski düzeni bozarak kargaşalık doğurmuş, vergilerin toplanmasına engel olmuştu. Bu isyanda bilhassa dikkati çeken bir nokta, harekette, eskiden vergi imtiyazlarına sahip olan zümrelerin ön ayak olmuş bulunmalarıdır. Soruşturmalara göre bir tarafta reâyâyı tahrik eden çorbacılar ve kocabaşılar, diğer tarafta isyanı şiddetle bastırmağa ön ayak olan Müslüman ağalar eski imtiyazlarının ortadan kalkmasına razı olamıyorlar ve "Tanzimat'ın âdem-i kabûlü dâiyesiyle" hareket ediyorlardı. Hıristiyan cemaatinin ileri gelen çorbacıları ise, Osmanlı hâkimiyeti yıkıldığı ve Müslümanlar memleketten çıktığı takdirde ağaların yerini alacaklarını umarak ayaklanmanın liderliğini üzerine almakta idiler.

Bu içtimaî çatışma karşısında mahallî memurların tarafsız hareket etmedikleri ve eski suiistimallerden kurtulamadıkları meydanda idi. Arnavut başıbozuklarının şiddetli hareketi, muhafazakârlar için Şerî'atca mâhzur görülebilirdi. Zira Halife'nin emirlerine karşı isyan eden gayrimüslimlerin arazisi *Dâru'l-harb* sayılırdı. Fakat şimdi Bâb-ı Âlî'deki ıslâhatçı bürokratlar, imparatorluğun bekası adına Şerî'at'a değil, durumun icaplarına uymak lüzumuna inanmakta idiler. Meclis-i Vâlâ'daki görüşmeler, merkezî hükûmetin bu samimî arzusunu aksettirmektedir. Bununla beraber Tanzimat politikasının, kitleleri şiddet ve taassupla harekete geçiren çatışma karşısında etkisiz kaldığı 1850 Vidin İsyanı'nda daha belirli bir şekilde meydana çıkmıştır.

II. Vidin İsyanı (1850): 1850 Mayısında Vidin, Sahra, Belgratcık ve Lom kazalarında adetleri on bini bulan Bulgar köylüsü ayaklandı, kırda ve köyde rastladıkları Müslümanları soymağa ve öldürmeğe başladılar. Belli başlı kalelere sağınmış bulunan Müslümanları kuşattılar. Vidin-İstanbul yolunu kestiler. Her tarafa tahrikçiler salarak isyânı bütün Bulgaristan'a yaymağa çalıştılar. Hükûmet, şiddet kullanmadan hâdiseyi yatıştırmak için bir müfettiş gönderdiği sırada Vidin ağaları başıbozuk çeteleri teşkil ederek reâyâ üzerine şiddetle atıldılar ve bunları dağıtmağa muvaffak oldular. Reâyânın bir kısmı köylerine, bir kısmı Sırp hududuna gittiler. Ancak müfettiş Ali Rıza Paşa idaresindeki *asâkir-i nizâmiye*'nin gelmesiyle Bulgar köylüleri kendilerini

emniyette hissedebildiler ve köylerine döndüler. Bu isyanda da, Sırbistan'da yuvalanmış ihtilâlci komitelerin ve milletlerarası durumun etkileri inkâr edilmezse de[61], köylüleri kitle halinde ayaklandıran esas sebepleri, gayrimüslim reâyâ ile büyük toprak sahibi Müslüman ağalar arasında Tanzimat'ın ilânı ile beraber büsbütün gerginleşen münasebetlerde aramak gerekir[62] ve Osmanlı makamları da soruşturmalar sonucunda bu hükme varmıştır.

Bu serhat bölgesinde müdafaa ve emniyet düşüncesiyle "her bir karye tapu ile birer ağaya verilmiş"[63] ve bu hak yalnız Müslümanlara tanınmıştı. Bölgenin ileri gelen ağaları mukâtâ'a usûlüne göre, yâni açık artırma sonunda ödedikleri bir nevi peşin, kira, *icâre-i mu'acelle* ile buradaki mirî toprakları tasarrufları altına geçirmiş bulunuyorlardı. Bu işlemlerde suiistimaller eksik değildi[64]. Kaydı hayatla tasarruf ettikleri ve erkek çocuklarına intikal ettirebildikleri bu devlet toprakları üzerinde onlar, kontrolün gevşekliğinden istifade ederek hakiki mülk sahibi gibi hareket etmeğe alışmışlardı. Reâyâ bu topraklar üzerinde ağaların kiracıları olarak oturmakta ve toprağı işlemekte idiler. Toprak kirası karşılığı olarak bir iki ay ağa hesabına angarya çalışırlar, ayrıca senede bir araba odun getirmeğe veya yerine 12 kuruş vermeğe, aile başına *hırizma zahiresi* adı ile her cins zahireden yirmi beşer okka, *budarlık* adı ile mısır mahsulünden araba başına 30-40 okka mısır vermeğe, bağlardan bir asmaya 12 para ödemeğe koyunlarının *otlakiyesi* olarak bir miktar peynir vermeğe mecbur idiler. Ağalara ayrıca kovan parası, mandıra parası adı ile birtakım ek resimler öderlerdi. Köylünün bu suretle ağaya ödediği vergiler devlete ödediği âşar vergisi ve cizyenin toplamına eşit idi. Ağalar kasaba ve şehirlerde otururlar ve köylerini *subaşı* denilen kâhyaları vasıtası ile idare ederlerdi. Bu subaşılar kendi geçimlerini reâyâ sırtından çıkarır ve yol vesair masrafları için ayrıca yılda 1400-1500 kuruş toplarlardı. Ayrıca tımar rejiminde sipahilerin almış oldukları para cezalarını, cerîmeleri, bu ağa subaşıları almakta devam ediyorlardı. Özetle, eski Osmanlı müesseselerinin soysuzlaşması neticesi olarak Vidin bölgesinde hakikî bir Müslüman ağalar hâkimiyetinden bahsetmekte mübalağa yoktur.

1839 Gülhane Hattı ile angaryanın kaldırılması üzerine Vidin reâyâsı, başka bölgelerde olduğu gibi[65], arazi kirası olarak artık ağalara angarya çalışmayacaklarını bildirdiler. Buna karşı ağalar da toprak sahibi sıfatı ile haklarını ileri sürdüler. Toprak devletin değil, bizimdir demeğe kadar gitmekte idiler. Anlaşmazlık İstanbul'a aksetti. Hü-

---

[61] Vidin İsyanı hakkında. H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 45-111.

[62] *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 91-92; R. Kaynar, 272-83.

[63] *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 90, not 4.

[64] *Ibid.*, 91.

[65] Bosna'da angarya için bak. "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, No. 5, s. 38.

kûmet Padişah'ın bir iradesiyle Vidin'de angaryanın kalkmış bulunduğunu bir daha kesin bir şekilde teyit etti. Fakat bu hükmü uygulayacak olan mahalli idareye, Vidin Meclisi'ne, köy ağaları hâkimdi. Onlar da, yine Gülhane Hattı esaslarına sığınarak bütün tebaa emlâk ve arazisine serbestçe mâlik ve mutasarrıftır, kimse kimsenin toprağını karşılıksız zaptedip işleyemez, iddiası ile itiraz ettiler[66]. Bâb-ı Âlî eshâb-i çiftlikâta gadrolmamasını da haklı bulduğundan meseleyi mal sahibi ile kiracı arasında bir mesele olarak telâkki etti ve kendi aralarında anlaşmaları gerektiğini bildirdi. Reâyânın mümessilleri olan knezler ile çiftlik sahipleri bir araya geldiler. Yapılan görüşmeler sonunda ağaların toprak üzerinde hakları ve mahsûlden alacakları miktarlar tes-pit olundu ve 1841 yılından itibaren yürürlüğe girmek üzere bu anlaşma Bâb-ı Âlî tarafından tasdik edildi.

Angarya kalkmış olmakla beraber meselenin aslına yâni köylü ve toprak meselesine ilişilmemişti. Kayda değer olan nokta, Batı liberalizmine tâbi olan Tanzimatçılar, çiftlik sahiplerinin tasarruf haklarını titizlikle korumak gerektiği düşüncesinde idiler[67]. Ağaların bu topraklar üzerinde ne suretle hak sahibi olduklarını onlar araştırmadılar. Tabiî Tanzimatçılardan bütün imparatorluğu alt üst etmesi muhtemel olan etraflı bir toprak reformuna girişmelerini beklemek yersiz olurdu. Kaldı ki, böyle bir reform zaten Sırpların göz diktiği bu bölgede Müslümanların nüfuz ve kudretinin tamamıyla kırılması ve bölgenin müdafaasız kalması neticesini verebilirdi. 1841'den sonra ağalar Tanzimat'ın mülkiyet anlayışından istifade ederek mirî toprakları daha sıkı bir şekilde tasarrufları altına soktukları gibi, bir taraftan da livâ meclisine hâkim olduklarından İstanbul'dan gelen emirleri kendi bildikleri gibi uygulamışlardı. 1850'de Meclis-i Vâlâ bu ağaların ıslâhatı çiğneyerek "reâyâyı bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş" oldukları kanaatine varmıştı.

Rumeli'de Hıristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu daima yeni vergi rejiminin getirdiği değişikliklerdir. Tahriklere ön ayak olanlar da, imtiyazlı zümreler, Hıristiyan çorbacılar, Müslüman ağalar ve ulemâ dır. Fakat Hıristiyanlarla Müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır: Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kaynaşma derhal millî-siyasî bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli'de reâyâ çorbacıların idaresinde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu'da ise eski Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel müesseselerini temsil

---

[66] *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 95-96.

[67] Batı'nın tesiriyle 1847'de alınan bir tedbir, verâset hakkının kız evlâda teşmili, çiftlik sahiplerini aslında mîrîye ait bu topraklar üzerinde tasarruf haklarını tam mülkiyete doğru götüren yeni bir adım teşkil etti (*Ibid.*, 98).

edenler bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlarda millî uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken Türk politika hayatına, uzun zaman taşraya hâkim âyân-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır.

Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840- 1856)

Musa Çadırcı

Tanzimat Fermanı'nın ilânını izleyen 1840 yılı uygulamanın başlangıç yılı olmuştu. Can ve mal güvenliğinin korunarak vergilerin herkesin gelirine göre alınmasını sağlamaya yönelik bu uygulama, öncelikle ülke yönetiminde, vergilendirmede ve askerlik alanında başlatılmış 1856 yılına gelindiğinde imparatorlukta yeni yönetim biçimi bütünüyle yürürlüğe konulmuştu. Bu kolay olmamış, yer yer ayaklanmalar, karşı koymalar görülmüş, hükûmetin ısrarlı tutumu sonunda şeklen de olsa yenilikler uygulama alanına girebilmişti.

Karşılaşılan güçlüklerin başında uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden hazırlanmış bir programın olmayışı geliyordu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınabilmesi için, mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Bunun için yeterli ve bilgili eleman bulunmuyordu. Yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri sanılmıyordu. Bu nedenlerle Tanzimat'ın öngördüğü mali, idari ve askeri yenilikler, imparatorluğun bütününde aynı anda uygulamaya konulmadı. Öncelik hükûmetin kesin denetiminde olan yörelere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın öngördüğü biçimde mal-mülk sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Trabzon eyaletine de öncelik verildiyse de karşılaşılan tepki üzerine uygulama bir süre ertelendi[1].

---

[1] Bursa Arkeoloji Müzesi, Bursa Şer'iye Sicili defter no 27. s. 20. Ocak 1840'da Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı ferikliğine atanan İsmet Paşa'ya gönderilen fermanda ilk uygulamanın nasıl yapılacağı açıklanıyordu. Ayrıca Ankara Eyaleti Müşiri Akif Paşa'ya da aynı konuda bilgi verilmişti. İltizam usulünün kaldırıldığı, vergilerin muhassıllar tarafından toplatılıp hazineye gönderileceği, eyalet merkezlerinde birer meclis oluşturulacağı gibi konularda geniş açıklamalar yapıldıktan sonra, gerekenlerin yerine getirilmesi emrediliyordu. Ankara Etnografya müzesi, Ankara şer'iye sicili no244/Belge 50, Kocaeli müşiri M. Akif Paşa, Hüdavendigar feriği İsmet Paşa ve muhassıl Kâni Bey ile kadılara hitaben yazılan bir başka fermanla da Tanzimat'ın ilkeleri ve alınması gereken önlemler tekrarlanıyordu. Bkz. H. İnalcık, "Tanzimat'ın uygulan-

Ülke yönetiminde yeni uygulamaya eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak geçildi. Bazı sancaklar bağlı bulundukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturuldu. Çankırı ve Ankara sancaklarından oluşan Ankara eyaletine Bozok, Kastamonu ve Kayseri sancakları da bağlandı. Bu sırada Ankara eyaleti Müşiri Davud Paşa idi. O'na hitaben gönderilen fermanda Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde gerektiği gibi bazı yeni düzenlemelerin yapılarak sancakların "takım takım" birleştirilip, müşirlikle yönetildiği güvenliğin sağlanması için sancaklara ferik veya mirliva rütbesinde yöneticilerin müşirlerce atanacakları belirtiliyor, maliye işlerinin ise merkezden gönderilecek muhassılların tarafından görüleceği, buna göre hareket edilmesi gerektiği hatırlatılıyordu[2].

Davud Paşa, verilen emirlere göre gerekenleri yaptırmış, kural gereği oluşturulan "Büyük Meclis'i başkanı olarak Tanzimat'ı uygulama alanına koymaya çalışmıştır. İstanbul'dan bu eyalete muhassıl olarak Zühtü Bey adlı birisi atanmıştır. Ankara Büyük Meclisi ilk iş olarak 1840 yılı vergisinin bir kısmını hükûmetin kararına uygun biçimde peşin, kalanını da sayım yapıldıktan sonra almayı kararlaştırmıştı[3]. Diğer bir toplantıda ise 1839 yılı vergilerini eski kurallara göre tahsil ettirmiş bulunan önceki müşir İzzed Paşa'nın yasadışı olarak, Ankara eyaleti halkından 557.242 kuruş fazla aldığını saptayarak kayda geçirmişti[4].

Ne var ki Davud Paşa'nın müşirliği uzun sürmedi. Haziran 1840'da Tanzimat'ın gerektirdiği biçimde bir yönetimi gerçekleştirmeye yeterli olmadığı gerekçesiyle görevinden alınarak Bursa'ya sürüldü. Yerine henüz uygulama dışında bulunan Diyarbakır Eyaleti Müşiri Sadullah Paşa atandı[5]. Davud Paşa'nın görevden alınmasından hemen sonra, Ankara Meclisi'ne yapılan şikayetler onun da Tanzimat'ın ilkelerini bir yana bırakarak, kendisi için halktan fazla vergi topladığını göstermekteydi[6].

Rüşvet aldığı ya da Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmediği için yargılanıp görevden alınan müşirler çoktu. Kocaeli Müşiri Akif Paşa'da "Hizmet-i mübâşiriye" ve başka adlarla halktan para topla-

---

ması ve sosyal tepkileri", *Belleten* XXVIII/112, s. 660-671 'de bu ferman eski harflere aynen yayınlanmıştır.

[2] Kayseri Ser'iye Sicil, 202, s. 79. Ocak 1840 tarihli ferman sureti.

[3] Ankara Şer'iye Sicili 247/belge 13. Ankara Meclisi (Eyalet merkezinde Tanzimat gereği kurulan Büyük Meclis), 24 Mart 1840 günü toplanarak Ankara'ya bağlı kazalara düşen vergi miktarını saptamıştı.

[4] Ankara Şer'iye Sicili, 243/belge 73.

[5] Ankara Şer'iye Sicili 247/28. Bozok Sancağı feriği Osman Paşa'ya gönderilen fermanda Sadullah Paşa gelene kadar kaymakam (Vekil) olarak eyalet işlerine bakması bildirilmekte idi.

[6] Davud Paşa'nın Ankara Meclisinde yargılanmasına ilişkin belgeler Ankara Şer'iye Sicili 246/belge 144, 146, 149 ve 158'de bütün ayrıntılarıyla yer almış bulunmaktadır.

mıştı. Ücretsiz nakliyat yaptırmıştı. Kâtip ve kethüdası ile birlikte Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de yargılanırken, suçlamaları kabul etmişti. Olup bitenlerin yerinde incelenerek gerçeğin bütün yönleriyle ortaya çıkarılması için, Edirne Eyalet Meclisi'ne emir verilmiş, ayrıca Meclis-i Vâlâ üyelerinden ikisi soruşturmayı yapmakla görevlendirilmişlerdi. Yerinde yapılan inceleme, kâtibin verdiği bilgilerin doğruluğunu ortaya koymuştu. Bu bilgilere göre Akif Paşa, halktan 42.779 kuruş fazla para almıştı. Ayrıca köprü onarımı için gönderilen paradan da 72.820 kuruşu zimmetine geçirmişti. Savunmasını yaparken, maaşının yetersizliğinden ötürü bu yola saptığını, Tanzimat-ı Hayriye'ye vukufsuz olduğunu ileri sürmüştü. Ancak sayılarla kendisine yeterli aylık ödendiği ortaya konulmuş suçlu görülerek bütün unvan ve rütbeleri alınarak devlet hizmetine bir daha alınmamak şartıyla iki yıllığına Edirne'ye sürülmüştü[7].

Başka paşaların da Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak cezalandırıldıklarını biliyoruz. Bunlardan sadrazamlık yapmış olan Hüsrev Paşa bile rüşvet aldığı gerekçesiyle yargılanarak suçlu görülmüştü[8]. Valilerden Nazif, Hasib ve Tahir Paşalar da uygulamanın ilk yılında Tanzimat'a aykırı tutum ve davranışlarından ötürü cezalandırılmışlardı.

Yeniliklerin uygulama alanına konulmasında uğranılan başarısızlığın sorumluluğu ilk yıllarda en üst düzeyde hükûmeti temsil eden valilere yüklenmiş, onlardan bir anda eski alışkanlıklarını bırakarak, tüm yönetim basamaklarında halk ve hazine yararına işler gerçekleştirmeleri istemiştir. Bu olmayınca çoğu görevden alınmış, eyalet yönetimi eskisinden daha sık el değiştirir olmuştu. Özellikle muhassıllar eli ile vergi toplamada uğranılan başarısızlık üzerine iltizâm usulüne dönüldükten sonra, valiler arasında geniş çapta atamalar vc yer değiştirmeler yapılmıştır. 1842 yılında başlanarak uygulamaya konulan yeni yönetim biçimiyle birlikte, eyalet merkezlerinde defterdarlıklar kurulmuş, maliye işleri bütünüyle defterdarlara verilmiştir. Eyalet sayısında değişiklikler yapılarak yenileri oluşturulmuştur. Bu düzenleme ile birlikte eski Bosna Valisi Vecihi Paşa, Konya Müşirliğine, Sirozi Yusuf Paşa Aydın Müşirliğine, İsmail Paşa, Ankara Müşirliğine getirildiler. Buralara yeniden defterdarlar atandı. Bir süre sonra Vecihi Paşa Konya'dan alınarak Diyarbakır Müşirliğine atandı. Selânik'ten getirilen İbrahim Paşa ise Konya Müşiri oldu. Kastamonu ve Viranşehir sancakları Ankara eyaletinden; Kocaeli ve Bolu sancakları ise Hüdâvendigar eyaletinden alınarak Bolu eyaleti oluşturuldu. Ankara Defterdarı Mehmed Efendi'ye vezirlik verilerek bu yeni eyaletin Mü-

---

[7] *Takvim-i Vekâyi*, Def 213.

[8] R. Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1952, s. 220-221.

şirliğine atandı[9]. Kısa süre sonra oradan alınarak Trablusgarp Müşirliğine gönderildi ve Amasya'da sürgünde bulunan Ali Şefik Paşa Bolu Müşiri oldu..

Öte yandan, uygulama dışında tutulan eyaletlerde yeni yönetimin gerçekleştirilmesi için çalışmalar sürdürüldü. 1845 yılı martından itibaren Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde Tanzimat'ın uygulanmasına karar verildi., (Ayrıca Maden-i Hümayun kazaları ile Sivas eyaletindeki bazı müstesna yöreler de uygulama içine alındı). Erzurum'a 90.000 kuruş aylıkla Velipaşazade Selim Bey, Diyarbakır'a ise öşür geliri hariç 75.000 kuruş maaş ile Bağdat Valisi İsmail Paşa Müşir oldular. Diyarbakır'ın Tanzimat'a dahil edilmesinden üç ay kadar sonra (Haziran 1845) bölgede sık sık ayaklanan kimselerin bu tür davranışlarından vazgeçtikleri ve halkın yeni yönetim biçiminden hoşnut olduğu İsmail Paşa tarafından hükûmete bildirilmiştir. Durum Abdülmecid'e iletilince çok memnun olmuş, vali ve defterdarı ödüllendirmişti[10].

Ancak, bir süre sonra İsmail Paşa, uyguladığı yöntemin devlet politikasına ters düştüğü ileri sürülerek görevden alınmış, yerine Bolu Mutasarrıfı İzzet Paşa atanmıştı. Diyarbakır defterdarı da uygunsuzluğundan ötürü görevden alınmış yerine bölgenin durumunu bildiği belirtilen Meclis-i Ziraat memurlarından İsmet Bey getirilmişti[11].

Erzurum bölgesinde ise yeni düzenleme hiç de iyi karşılanmadı. Özellikle Van ve dolaylarında valiye karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Yapılan başvuru üzerine, Meclis-i Vâlâ'da durum görüşülmüş, hoşnutsuzluğa neden olarak halkın asıl amacı anlamadığı gösterilmiş ve Meclis üyelerinden Kâmil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu anlatmakla görevlendirilerek Trabzon Vapuru ile yola çıkarılmıştı[12]. Ayrıca vali ve defterdara uygulamayı nasıl yapacaklarına ilişkin ikinci bir talimatname gönderilmişti. Konsolos ve vekillerine karşı nasıl davranılacağı da ayrıntılarıyla açıklanmış bulunuyordu[13].

Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme yurtluk ve ocaklık yöntemiyle toprak tasarruf edenlerden gelmiştir. Nitekim Diyarbakır'da da bu biçimde mülk edinenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına da kaza müdürlüğü verilmiştir. Bu bölgede bir sorun ortaya

---

[9] Mart 1842'de yapılan bu düzenleme ile ilgili ayrıntılı bilgiler "Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856" adlı basılmamış doçentlik tezimizde yer almaktadır. Ayrıca *Takvim-i Vekâyi*, Defa 239 ve Ahmet Lütfi, *Lütfi Tarihi C. VII*, s. 6-7'de de konuya ilişkin açıklamalar bulunmaktadır.

[10] *Takvim-i Vekâyi*, Defa 281, Lütfi VIII, s. 13.

[11] *Takvim-i Vekâyi*, Defa 293.

[12] *Aynı gazete*, Defa 291.

[13] Başvekâlet Arşivi, Ayniyat Defterleri no: 392, s. 38 (26 Temmuz 1845 tarihli sadrazamlık yazısı sureti).

çıkmamıştı[14]. Aynı uygulamanın Erzurum eyaletine bağlı yörelerde yapılıp yapamayacağı vali ve defterdardan sorulduğunda, verilen cevapta, şimdilik böyle bir girişimin hem hazine ve hem de iç güvenlik bakımından sakıncalı sonuçlar doğuracağı, ancak Bayezid sancağında bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine maaş bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı, diğer yerlerde uygulamanın gelecek yıla bırakılması istenmişti. Meclis-i Vâlâ, bu düşünceyi yerinde bulmuş, durum sadrazam tarafından Erzurum valisi ile defterdarına bildirilmişti[15].

Ne var ki, uygulamanın bir süre ertelenmesi eyalete bağlı Van bölgesinde ayaklanmaları önleyememiştir. Daha başka gerekçelerle Cizre yöresinde isyan etmiş olan Bedirhan Bey'in akrabalarından bazıları Van'da ayaklanarak Tanzimat'ın vergi alanında öngördüğü yeniliklerin bölgede uygulamaya konulması bir süre daha engellenmişlerdir. Öte yandan yine bu eyaletin sınırları içine alınan Çadır sancağında da yurtluk ve ocaklık sorunu ancak 1848'de bazı yeni önlemler alınarak kısmen çözümlenebilmişti[16].

Anadolu'da Tanzimat'ın uygulanmasına en büyük tepki hiç şüphesiz Cizre ve Çölemerik dolaylarından gelmiş, yılların biriktirdiği sorunlar, Diyarbakır eyaletinin yeni yönetim biçimine dahil edilmesinden bir süre sonra bölgede hükûmete karşı büyük bir ayaklanmaya yol açmıştır. Bu isyanın önderliğini yapan Bedirhan Bey'in yenik düşerek esir alınmasından sonra bölgede Tanzimat uygulama alanına konmuş ve yeni bir eyalet oluşturulmuştur. Bedirhan Bey İsyanı, bu dönemde hem imparatorluğun içinde ve hem de dışında büyük yankılar uyandırmış, bastırılmasından sonra Padişah Abdülmecid'e bölgenin fatihi unvanı Meclis-i Vâlâ tarafından verilmiştir.

Tanzimat'tan önce bölgede mütesellimlik yapan ve yıllardan beri bölgeyi yönetmiş bulunan bir aileden gelen Bedirhan Bey, Redif askeri teşkilâtının kurulmasından sonra Redif miralayı olmuştu. Diyarbakır'da Tanzimat'ın uygulanması ile birlikte onun yönetiminde bulunan Cizre ve Midyat'ın Diyarbakır'a bağlanmasına karşı çıkan Musul valisi ile öteden beri anlaşmazlıkları bulunan Bedirhan Bey'in ilişkileri iyice bozulmuştu. Musul Valisi Mehmed Paşa, Cizre, Midyat ve

---

[14] Diyarbakır valisi ile defterdarı tarafından Meclis-i Vâlâ'ya sunulan raporun bir maddesinde "Yurtluk-ocaklık" sorunu ele alınarak Palu ve Eğil kazalarının bazı kimselerin ellerinde iken, hazineye devredilip, aşar bedelinin üç misline çıkarıldığı, aynı uygulamanın Erzurum yöresinde de yapılması gerektiği belirtiliyordu. Ayniyat Defteri 392, s. 147-148.

[15] Ayniyat Defteri 392, s. 150.

[16] Ayniyat Defteri 411. s. 14-16. Yurtluk ve ocaklık üzerine toprak tasarruf edenlerden bir kısmına maaş bağlanması, bazılarının da kazalara "Müdür"olarak atanmaları işlemine başlanmıştı. Erzurum Valisi ile Anadolu Ordusu müşirine gönderilen Sadrazamlık yazısında konu hakkında ayrıntılara yer verilmişti. Alınacak vergilerle ilgili önemli açıklamalar da yapılıyordu.

çevresinin kendisine verilmesini istemekte, bölge halkı ise Bedirhan Bey'in önderliğinde Diyarbakır'a bağlı kalmayı uygun bulmakta idi. Ancak Mehmed Paşa'nın ısrar ve baskısı sonunda Cizre kazası 1842 yılında Musul eyaletine bağlanmıştı. Bedirhan Bey bunu kabul etmeyerek, valinin askerle kazasına girmesini önlemek için hazırlıklara girişmiştir. Öte yandan konu ile ilgili olarak Diyarbakır valisi, Musul valisi ve Bedirhan Bey'le hükûmet merkezi arasında karşılıklı yazışma ve suçlamalar sürdürülmüş, Meclis-i Vâlâ, soruna eğilmişse de olumlu sonuç alınamamıştı.

Bu sorun devam ederken Hakkâri'nin dağlık bölgesinde oturan Nesturilerin vergi vermek istemeyerek Bedirhan'a karşı ayaklandıklarını görüyoruz. Ancak, isyan kısa sürede bastırılmış, Nesturi ileri gelenlerinden bazıları kaçarak Musul'a sığınmışlardı. Bu olay daha önce bölgeye misyoner göndermiş olan İngiltere'nin Musul konsolosluğu aracılığı ile hükûmet merkezine abartılarak aktarılmış, Bedirhan Bey'in cezalandırılması istenmişti.

Uzun süreden beri Bedirhan Bey'in tutumundan da kaynaklanan soruna kesin çözüm getirmek üzere hükûmet harekete geçmiştir. Diyarbakır, Sivas ve Musul valileriyle Anadolu Ordusu müşirine emir verilerek, gerekli önlemlerin alınıp, bölgenin denetim altına alınması istenmiştir. Barışçı yollarla çözüm aranmaya devam edilmiş, görüş birliği bir türlü sağlanamamıştır. Özellikle İngiltere'nin de baskısıyla Bedirhan'a karşı zora başvurma yolu seçilmiştir. Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa, Abdülmecid'in emri üzerine yeteri derecede top ve mühimmat olarak Cizre üzerine yürümüş, kısa süren çarpışmalar sonunda, Bedirhan Bey, iki oğlu ve arkadaşlarıyla birlikte teslim olmuşlardır. İstanbul'a gönderilen esirler padişahın huzuruna çıkarılmışlar, Bedirhan Bey, yaptıklarından pişmanlık duyduğunu, olup bitenlerin hükûmete yanlış aksettirildiğini ifade ederek bağışlanmasını istemişse de, Girit'e sürülmekten kurtulamamıştı[17]. Temmuz 1847'de isyanın bastırılmasından sonra bölgede yeniden bir idari düzenleme yapılmıştır. Diyarbakır eyaleti; Van, Muş, Hakkâri sancaklarıyla, Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan yeni bir eyalete dönüştürülmüştür. Musul valisi Esad Paşa o yörelerde görevde bulunmuş olduğundan bu yeni ve oldukça geniş topraklara sahip eyaletin valiliğine atandı. Musul'a ise Belgrad muhafızı Vecihi Paşa vali oldu ve burası da Tanzimat'ın uygulama alanına konuldu[18].

---

[17] Nazmi Sevgen, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* (Menteş Kitabevi, İstanbul 1968-1969) Sayı: 11-18'de konu ile ilgili belgelerin önemli bir kısmı yayımlanmıştır. Ayrıca Ayniyat Defterlerinden 609 nolu olanı doğrudan doğruya Bedirhan Bey İsyanı ile ilgili belgeleri kapsamaktadır.

[18] *Takvim-i Vekâyi*, Defa 343, 345 ve 351'de bölgedeki gelişmelerle ilgili bilgilerin yanı sıra konuyla ilgili bir Hatt-ı Hümayun da yer almaktadır.

Bu düzenleme ile birlikte ilk iş olarak İran sınırında güvenliğin sağlanması için gerekli önlemler alındı. Erzurum- Van karayolunun onarım ve bakımı için gerekli ödenek ve izin çıkarıldı. Ne var ki Cizre bölgesindc Tanzimat'ın uygulama alanına konulmasında büyük zorluklarla karşılaşıldı. Bu sancağın kaymakamlığına getirilen Mustafa Paşa'nın mukataaları yerli ileri gelen ailelere ihale ettiği mültezimlerin, hasılatın yarısını isteyip, çok fazla bedel aldıklarına ilişkin yakınmalar sürüp gitmiştir. Sözgelimi Musul'da bir haneden 50 kuruş vergi alınmakta iken Cizre'de 85 kuruş istendiği, üstelik kaymakamın halka angarya iş gördürdüğü Meclis-i Vâlâ' ya yapılan sayısız başvurulardan anlaşılmaktadır. Bunun üzerine 3 Ocak 1849 tarihli bir sadrazamlık yazısı ile Mustafa Paşa görevden alınmış, yargılanması için valiye talimat verilmişti[19]. Öte yandan bölgedeki göçebe aşiretleri denetim altına alma ya da yerleşik yaşama geçirme çabaları da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak, kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görevlerin verilmesi, aşiret halkını vergi verme ve asker olmaya ikna edememiştir[20].

İran'la Türkiye arasında konar göçer olan aşiretlerin yöreyi yayla olarak kullanmaları büyük bir sorundu. Valiler ve Anadolu Ordusu bu sorunla uzun süre uğraşmak zorunda kalmışlardı[21]. Sancak ve kaza sınırlarında değişikliklerin yapılması, yönetici değiştirilmesi ve benzeri önlemlere karşın bölgede can ve mal güvenliği uzun süre sağlanamadı.Yörenin sosyo-ekonomik yapısı, devrin yönetim anlayışı ve daha başka nedenlerle Tanzimat'ın öngördüğü düzen buralarda bir türlü gerçekleştirilemedi.

Türkiye'de Tanzimat'ın uygulanmasında geç kalınan bir eyalet de Trabzon'du. Gerçi 1841 yılında burada uygulama yapılmak istenmiş ve sayım için merkezden bir görevli gönderilmişti. Ancak yörede bulunan kişizâde ve hanedan mensubu ailelerle bazı kimseler "... ötedenberi vergi vermemeğe alışmış olmalarıyla o makulelere vergi tarh'ı uyamayacağından, kalanların on, on iki gruba ayrılarak..." ver-

---

[19] Ayniyat Defteri 413, s. 6.

[20] Aynıyat Defteri 415. s. 22. 1849 yılından başlanarak Haydaranlı Aşireti'nden Abdal Ağa'ya 500, Atmanlı (Otmanlı) Ağası Ali'ye 200, Boyli Ağası Yakub'a 300, Şebdilli Ağa'sı Suud'a 200 kuruş aylık bağlanmıştı. Yezidi taifesi reislerinden Cano'ya 200, Hasananlı Aşireti Ağası Zerko'ya 500 kuruş aylık ödenmesinin kararlaştırıldığını görüyoruz.

[21] 1848 yılında Hakkâri Sancağı eyalet merkezi yapılmış, eski Tırhala mutasarrıfı Ziya Paşa vali olmuştu. Ancak Vidin'e gitmesi gerektiğinden yerine Ferik İzzet Paşa atanmıştı. Kısa bir süre sonra Tanzimat'ın burada da uygulanması için gerekenler yerine getirildi. Aynıyat 415. s. 7. Lütfi, VIII, s. 175.

Hakkâri Eyaletine İran'dan "Yaylak" için gelen aşiretlerin 1849 yılında binden fazla haneyi bulduğu, bir süre önce Van'da iskân edilmeleri kararlaştırılan Haydaranlı Aşireti'nden 150 kadar hanenin bulundukları yerden ayrılarak İran'dan gelenlere katıldıkları, bu durum karşısında ne yapmak gercktiği hükûmete soruluyordu.

gilendirilmeleri eyalet valisi ve sayım memurundan istenmişti. Bunun üzerine bölge halkının henüz Tanzimat'ın yararlarını kavramadığı, uygulamanın ilerideki bir tarihe bırakılması Meclis-i Vâlâ'ca kararlaştırılıyor. Padişahın onayı alınarak uygulama erteleniyordu[22]. Görülüyor ki yıllar yılı edindikleri alışkanlıkları ve imtiyazları bırakmak istemeyen ayan ve eşrafın direnmesi karşısında Trabzon'da uygulama ertelenmiştir. Ancak aradan altı yıl geçtikten sonra Mart 1847'de tekrar bu eyalette Tanzimat'ın yürürlüğe konulmasına başlanmıştır[23].

Ne var ki Van, Erzurum, Diyarbakır ve Çıldır yörelerinde olduğu gibi burada da yurtluk ve ocaklık sahipleriyle bazı timar erbabı yeni uygulamaya karşı çıkmakta ısrar etmişlerdir. 1848 yılı boyunca merkezden gönderilen emirlerde validen zora başvurmayarak konuşma ve inandırma yöntemiyle timar sahiplerinin emekliye ayrılmalarının sağlanması, yurtluk-ocaklık işinin ise ileride çözümleneceği vurgulanmakta idi.

Sözünü edebildiğimiz bu güçlüklere karşın Tanzimat'ın ilânından sonra geçen on yıllık süre uygulamanın bütün Türkiye'de yapılmasına yetmişti. Devrin ulaşım zorlukları yanı sıra imparatorluğun karşılaştığı diğer iç ve dış sorunlar, ekonomik güçlükler göz önünde tutulduğunda bu sürenin pek de uzun olmadığını söyleyebiliriz.

---

[22] *Takvim-i Vekayi*, Defa 216. 1841 yılı başında Meclis-i Vâlâ kararı ve padişahın uygun görmesi üzerine eski Galata Muhassılı Azmi Efendi "Eshab-ı cerbeze ve dirayetten olarak bu hususta ehil ve erbâb görünmüş olduğundan" Trabzon eyaleti sayım ve yazım işleriyle görevlendirilmişti. Ancak 14 Nisan 1841 tarihli sadrazamlık yazısı ile bölgede uygulama erteleniyordu. Ayniyat 373, s. 145.

[23] *Takvim-i Vekâyi*, Defa 333.

OSMANLI TANZİMAT'I ÜZERİNDE RUMEN ETKİSİ

Radu R. Florescu

Çeviren: Mehmet C. Çelebi

Türkologlar son yıllarda güneydoğu Avrupalı Romantik milliyetçi tarihçilerin kasten görmezden geldiği bir konunun, yani Balkan toplum ve kurumlannın tüm yönleri üzerinde Osmanlı etkisinin önemi üzerinde duruluyor. Romanya'da çağdaş düşünürler bu konuya pek eğilmediler. İnsan, İstanbul'daki arşivlerin artık erişilebilir olmasına rağmen Osmanlı üzerine özellikle de 19. yüzyıl üzerine çalışanlann olamamasına şaşırıyor. Önemli Türkiye uzmanlan, Prof. Decei, Guboglu ve Mehmet çalışmalarını, yalnızca kılıçlanyla Türklere direnen Romanyalı prenslerin, -Kazıklı Vlad gibi- Büyük Steven ve Dracula'nın erken kahramanlık dönemi üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Burada riske girerek şunu söylemeliyim[1]: 19. yüzyıl boyunca Fransa'nın, Rusya'nın ve hatta uzak Büyük Britanya'nın Romanya üzerindeki etkileri hakkında pek çok şey yazılmış olsa da, teknik olarak Romanya'nın hükümranı olan güç olan Osmanlı İmparatorluğu ile bağların ciddi analiz konusu yapılması inanılır gibi değil. Bu konuda çalışan tek saygın düşünür adaşım G. G. Florescu, ama o da konuyu iki ayrı devletin arasındaki diplomatik ilişkiler olarak ele alarak olayın özünü kaçırıyor[2].

Zorluğun büyük kısmı Rumen tarihçilerin Türk meslektaşlarının aksine Boğdan ve Eflak prensliklerinin yerli prenslerin hüküm sür-

---

[1] Örneğin. Aurel Deccei, "Tratatual de Pace-Culhame- Incheiat Intre Sultanul Mehmet II'si Stefan cel Mare, la 1479" *Revista Istorica Romana* I, 4, 1945, s.465-494; Mihail Guboğlu ve Mustafa Mehmet, *Cronici Turcesti privind Tarile Romena*, Bucharest, 1966. İlk ciltte 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Romanya topraklarında Türk varlığından söz edilir.

[2] G. G. Florescu "Constantinapol", *Representattale Diplomatice ale Romanie*, c. I, 1859-1917, Bükreş, 1957. Ayrıca bkz. G. G. Florescu, "L'Aspect Juridique des khatt-i cherifs. Contribution a l'Etude des Relations de l'Empire Ottoman avec les Principautés Roumaines", *Studia er Acta Orientalia*, Bükreş, 1958, s.127-128; "Some Aspects of the Struggle for the Formation of the Modern South Eastern European States: Romanien Turkish Relations", *Revue des Etudes du Sud-Est Européen*, 2, no 1-2, Ocak-Haziran 1964 s. 187-214; "Nicolae Balcescu et la Porte Ottomane, Contribution a l'Etude des Relations entre les Pays Roumaines et l'Empire Ottoman", *Studia Acta et Orientalia*, 4, 1962, s. 45-67.

meye devam etmesinin, yerli idarenin, yerli Boyar sınıfının ve özerk kilisenin örneklendirdiği *de facto* bir özerklikten faydalandığı (18. yüzyıldaki Yunan hâkimiyeti istisna edilebilir) öncülünden yola çıkmalarından kaynaklanıyor. Eyaletlerin ticarî anlaşmalar imzalama ve İstanbul'a diplomatik temsilciler gönderme hakları vardı[3]. İddiaya göre 15. yüzyılda Eflak'la imzalanmış bu belirsiz kapitülasyonların bir başka maddesine göre, Türklerin Romanya'ya yerleşme izni yoktu. Her ne kadar haraç verilse de ve İstanbul'da resmî bir tayin olsa da, güçlü prenslerin gelmesi eyaletlerin sadakatini asgariye indiriyordu. Türk meslektaşlarımın bu olgularla ilgili yorumu biraz farklı: onlara göre Sultan Eflak-Boğdan'ı paşalık statüsünü indirmemeyi seçmişti çünkü bu eyaletleri rakip imparatorluklarla arasında tampon devletler olarak kullanmayı tercih ediyordu.

Türkler tarafından kabul edilen hükümdarlık [*sovereignty*] kavramı ile Romanyalılar tarafından dikkatsiz bir ilgiyle üzerinde durulan Sultan'ın hükümranlığı [*suzerainty*] ifadesinden doğan bu kasıtlı anlaşmazlık ve karışıklık tarihsel araştırmaları, bunla bağlantılı bir Osmanlı iç sorunun mu yoksa iki ayrı devlet arasında diplomatik ilişkileri mi tartışıyor olduğumuz polemiğinden daha ileri götürmedi.

Türk tarihi konusunda uzman değilim ama Tanzimat-öncesi ve Tanzimat dönemlerini kimi Osmanlı Batılılaştırmacılarının devleti modernleştirerek ve anayasal reform fikriyle oynayarak İmparatorluğu tümüyle dağılmaktan kurtarmaya yönelik ciddi bir girişim olarak tanımlamam kimseyi şaşırtmaz. Bu çaba geniş anlamda Romanyalıların tarihi açısından anlamlı mıdır? Veya Rumen Eyaletlerinin deneyimi Tanzimatçıların ideolojik gelişimi ve felsefelerinin uygulanması ile bir şekilde bağlantılı mıdır?

Birkaç yıl önce St. Anthony College, Oxford'a Büyük Petro döneminde Rus-Rumen ilişkileri üzerine bir makale verdim ve her ne kadar Rus askerleri Boğdan'ın başkenti Jassy'ye iskambil oyunlarını ve Batı danslarını getirmiş olsalar da, Petro döneminin en eski batılaşmacılarından bazılarının aslında Romanyalı olduğunu söyleyerek Rus tarihçisi meslektaşlarımı şaşırtmıştım. Bunların arasında Rusya'nın ilk Rönasans usulü ansiklopedisti Prens Dimitrie Cantemir, Rusya'nın ilk modern şairi Antioch Cantemir, Rusya'nın ilk feministi Maria Cantemir ve Sibirya'nın keşfinin ilk gerçek coğrafyacı ve haritacısı, Çin'in Sibirya üzerindeki tehdidini keşfeden Spathar Nicolae Milescu

[3] İstanbul'daki Romanya Prensliklerinin temsilcilikleri için kullanılan "capuchehaia" kavramı "kapı" anlamındaki "Capu"dan (Osmanlı Kapı'sı) kaynaklanmıştır. Farsça bir sözcük olan "ched"den meydana gelen " chehaio" sözcüğü ev anlamındadır ve "huda" sahip anlamında kullanılır. Çeşitli anlam değişikliklerine uğrayan "capuchehaia" kapitülasyonların belirlediği hükümran-vassal ilişkisi bağlamında Prensliklerin " büyükelçileri" veya "maslahatgüzarı" anlamına gelmektedir. *Representanstele Diplomatice*, s. 56, dipnot 9.

var[4]. Bu beni yalnızca Petro öncesi dönemde Batı Aydınlanmasının büyük ölçüde içinde bulunduğu sonucuna değil ama aynı zamanda Batılaşmayı Rusya'ya getirmekte araçsal rolleri olduğu aşikâr sonucuna ulaştırdı. Rusya sözcüğü Türkiye'yle, 17. yüzyıl da 19. yüzyılla değiştirilirse, bu özünde benim bu makale de geliştirmeye çalıştığım konuyu verir.

Çok aşikâr olarak görülen bir nokta başlamak istiyorum: çok yerilen 18. yüzyıldaki Yunan yönetimi sırasında, iki Rumen eyaletinde de Fanariot* kurumları Batı'ya yarım bir pencere açarak tam sindirilemeyen Aydınlanma fikirleri ithal etti. Soutso'lar ve Mavrocordato'lar çocuklarına Montesquieu'nün güçler ayrımı kuramına göre özel dersler verdirmenin moda olduğunu düşündüler ve onlara "Bonjourist"ler olarak yaftalanmalarına yetecek kadar Fransızca dayattılar. Daha hakiki bir biçimde az sayıda Fanariot serfleri özgürleştirilmesine ve yasal reformlara inandılar[5]. Çok daha fazlası, güvenlerinin kötüye kullanıldığına ikna olduklarında itham edilmeden önce Paris'e kaçarak kozmopolit yakınlarıyla beraber daha iyi günlerin gelmesini beklediler. Frankomanya* yalnızca Fanariot'ları değil onlarla evlilik bağları kurmuş Rumen Boyar sınıfını da etkiledi. Oransal olarak 1756 Bükreş'inin entellektüelleri arasında bir yüzyıl sonrasının Tanzimatçılarından daha çok kişi Fransızca düşünüyor ve konuşuyordu ve elimizde istatiksel bilgi olmasa da Sorbonne ve Collège de France'a kayıtlı Rumen öğrenciler Türklerden fazlaydı[6].

Fransız fikirlerinin Romanya'ya nüfuzu, ister ılımlı aydınlanma kılığında olsun ister Fransız devriminin özgürlük, eşitlik ve kardeşlik idealleri olsun, ve bunların ulusal bağımsızlık, anayasal hükûmet ve toplumsal reformu hedefleyen farklı siyasî programlar hâline dönüşmesi burada kapsayamayacağımız muazzam bir konu.

---

[4] Dimitrie Cantemir ile ilgili en iyi eski çalışma: I Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iasi, 1962. Ayrıca daha yeni olarak bkz. P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viota si Opera*, Bükreş 1958. Spathar Nicolae Milescu ile ilgili olarak bkz., "Despre legaturile lui Nicolae Milescu Spatharul cu Rusia", *Studii*, nr.4 Ekim/Aralık 1950 ss.113-120. Maria Cantemir hakkında Lucia Bors'un yaptığı heyecan verici ama biraz romantik bir biyografi çalışması var. (*Maria Cantemir*, Bükreş, 1940).

* "Fenerli", Osmanlı devletince Romanya'ya Prens olarak atanan Fenerli Rumlara atfen (ç.n.).

[5] Bazı tarihçiler Prens N Mavrogheni gibi Fanariot'ların 'demokratik eğilimlerinden bahsederler, veya Prens Alexander Ysilanti'ye yasaları sistematiğe bağladığı için bir çeşit Fransız St. Louis gözüyle bakarlar. Alexander Mavrocordat R. W. Seton-Watson tarafından köylü özgürlüklerinin öncüsü olarak adlandırılır. R. W. Seton-Watson, *A History of Roumanians*, Cambridge, 1934, s. 143. Ayrıca bkz. Radu R. Florescu "The Fanariot Regime in the Danubian Principalities", *Balkan Studies*, 1969.

[6] Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963, s.70-173. Ayrıca 1848 öncesi dönemde Paris'teki Romanyalı öğrenciler ilgili olarak Rado R. Florescu, *The Struggele against Russia and Roumanian Principalities: 1821-1854*, Münih, 1962, s. 184.

Sultan II. Mahmud, şüphesiz Tanzimatçı olmayan bir reformcu, 1821-22'deki devrimci kriz sırasında Rumen topraklarında reform sorunuyla karşı karşıya geldi. Boğdan'da patlak veren Hetairist ayaklanmaya karışarak, Yunanlı prensler onlara 1711'den beri duyulan güveni kaybettiler. Yunan devriminin başarısızlığı ve yüzyılların "Bizansizm" deneyimiyle, 1822'de İstanbul'a gelen Eflak-Boğdan Boyar delegasyonları masumane bir şekilde Rumen'lerin çoğunun "Yunan güdümü"nde olmadığını ve yerel karşı devrimin sadece Fanariot'ların suiistimallerine yönelik olduğuna işaret ettiler. Prensliklerin tüm arzusu ülkenin geleneksel özerkliğine ve Sultan'a sadakate dayalı *status quo ante*'nin yeniden inşasıydı. Olacaklardan olağanüstü ve semptomatik olanı şu ki; Sultan II. Mahmud eski muhafazakâr Boyarların temsilcilerini görmezden gelerek anayasal bir hükûmet kurmak isteyen radikal orta sınıf carbonarilerin taleplerine cevap verdi[7]. 1822 anayasasını onaylayarak, tıpkı Rusya'da anayasa yokken Finlere ve lehlere birer anayasa bahşeden I. Alexander gibi, kendini üstü örtülü bir şekilde imparatorluğunun Rumen kısmının anayasal İmparatoru ilân etti. Bu Avrupa Türkiyesi'ndeki tek örnekti çünkü Milos Obrenovic'in despotik eğilimleri Sırp anayasasının benzeri yorumlarını engelliyordu.

Böylesi verimli başlangıçlar her iki Rumen eyaletinde de 1831'de *Règlement Organique*'in yürürlüğe girmesiyle hızlandı. Bu meşhur belgenin uyarlanmasına ilşkin tartışmalara Türk katılımının boyutu şüphesiz ufaktı, çünkü ön tartışmaların çoğu St. Petersburg'daki ortak Rus-Rumen komisyonunda gerçekleşti. Meşru hükümran olarak Sultan Mahmud gelişmelerden haberdar ediliyordu ve son tahlilde onun anayasayı onaylaması gerekiyordu. Burası yalnızca bir anayasa olmayıp aynı zamanda Petro'nun Rusya'daki reformlarından daha fazla *ilk* getiren idarî, adlî ve eğitsel bir bütün olan Règlement'ın erdemlerini övmenin yeri değil. Güçler ayrımı, çoğunluk yönetimi, memurların yeniden sayımı, liyakât'e göre terfi, *habeas corpus,* bir devlet eğitim sistemi, ulusal milis, bir tıbbî örgütlenme, idarî reform -bu böyle gider[8]. Özünde, müstakbel 1876 tarihli Tanzimat anayasasının pek çok maddesi 1831'den beri Tuna Prensliklerinde mevcuttu. Rus prokonsül otoritelerinin kendi verdikleri özgürlükleri kısa zamanda farklı bahanelerle yıkmış olmaları ve Türk hükümranlığını lafzî düzeye indirgemiş olmaları o kadar önemli değil.

Vurgulanması gereken bir olgu da 1848 Rumen Devrimi'nin - 1830'lar ve 40'lar boyunca hem yurtiçinde hem de dışarıda biçimlenmiş olan bir hareket- müstakbel önderlerinin her zaman Türk otoritele-

---

[7] 1822 "Anayasacılar"ı için bkz. D.V.Barnoschi, *Oringenele democratei Romane: Carvunarii*, Jassy, 1922.

[8] Florescu, *The Struggle against Russia*, s. 138.

rinin iyi niyetli tavrıyla Çar'ın temsilcilerinin baskıcı ve diktatörce politikaları arasında bir ayrım yapmış olmaları[9].

Müstakbel reformların bir taslağı Sultan Abdülmecid tarafından 1839'da Gülhane Bahçesinde yürürlüğe sokuldu. Bu bir anlamda Tanzimat döneminin açılışını yapıyordu ve Türk hükûmetinin ilerleme ve adil düzenden yana olduğu görüşünü güçlendiriyordu. Tanzimat'ın büyük ölçüde yaratıcısı olan ve Romanya'yı iyi bildiğini düşünen Reşit Paşa, bir iyi niyet ilânıyla Tuna'da ve başka yerlerde Türk iktidarını yeniden güçlendirilebileceği yanlış umudunu beslemiş olabilir. Bir "Osmanlıcı" olsa da Türk "milliyetçisi"[10] değildi. Rumen kültürel milliyetçiliğinin muktedir bir siyasî güce dönüşmesini daha da az anlamıştı. Rumenler artık siyasî eşitlik ve vatandaşlık haklarıyla ilgilenmiyorlardı. Milliyetçiliği anlamadığından, "Büyük Romanya Program"larını -tam bağımsızlığı ve Transilvanya dahil tüm Rumence konuşanları ülkeler yeniden birleştirmeyi isteyen- sürekli yayan Ion Bratianu'nun önderliğindeki müstakbel 48'çilerin ateşli radikal kanadına sempati duyamazdı.

Radikallere ek olarak, Bükreş'teki 1848 Devrimi'nin önderliğini ele alacak olan, I. Eliade Radulescu, Ion Ghica ve Golescu kardeşler tarafından yönetilen çok daha geniş ılımlılar grubu vardı. Onların gözünde, devrim daha çok güya koruyucu ülke olan ama sürekli *Règlement Organique*'e tecavüz eden Rusya'nın suiistimallerine yönelikti. Mayıs'ta Rus taraftarı idare asiler tarafından devrildiğinde, yeni kurulan cumhuriyetin önderleri Türklerin rahatsız olmuş hassasiyetlerini yatıştırmak için ellerinden geleni yaptılar. Her zaman bir Türk dostu olmuş olan Ion Ghica uzlaştırıcı bir görevle İstanbul'a yollandı[11]. Bükreş'te, Sultan'ı ilerleme ve iyi hükûmet fikirleriyle bağdaştırmak için gerekli her şey yapıldı. Reşid'in iyi bir arkadaşı olan İstanbul'daki güçlü İngiliz büyükelçisi Stratford Canning, Sultan'a aydınlanma ağlayıcılığında Çar'ın önüne geçmesini önerdi[12]. Türk elçisi Süleyman temmuzda en sonunda Eflak'ın başkentine ulaştığında,ve yeni bir isimle devrimci hükûmeti tanıdığında, bir özgürleştirici olarak kutlandı ve selamlandı[13]. Sultan'ın himayesinde liberal

---

[9] Radu R. Florescu, "British Reactions to the Russian Regime in the Danubian principalities", *Journal of Central European Affairs*, Vol XXII, 1962.

[10] Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s.96

[11] C. Canzanisteanu, Dan Berindei, Marin Florescu, Vasile Niculae *Revolutia Romana din 1848*, Bükreş 1969, s. 243.

[12] Statford Canning'den Palmerston'a, 19 Temmuz 1848, (F.O.78) 733.

[13] Süleyman'ın Bükreş görevi, Stratford'un kendisinin de kabul ettiği gibi zordu: Avrupa kamuoyunu hesaba katmalı Osmanlı İmparatorluğunun çıkarlarını devrimci dalganın karşısında korumalıydı. Eğer mümkün olursa şiddet kullanımından kaçınmalı ve yinede başarılı bir ayaklanmayı itaate çevirmeliydi. Boyarları ödün vermeye ve halkı hayal kırıklığına razı etmeliydi. Statford Canning'den Palmerston'a, 19 Temmuz 1848,

bir anayasaya ve toplumsal reform programına sahip bir Romanya Cumhuriyeti: kim daha iyisini düşünebilir ki? Bu daha önce ilân edilen ılımlı 1822 carbonarizmiyle *Règlement Organique*'in Montesqieu tipi anayasacılığının evliliğini çok aşıyordu.

Osmanlıcılığı Rumen milliyetçilik ve liberalizminin ikiz gücüyle bağlama ütopyasının, Kossouth'un Macar devriminin Habsburg İmparatorluğunun yaşamını tehdit ettiği Orta Avrupa'daki karışıklıklar yüzünden, dayanıklı olması mümkün değildi. Şimdiye kadar Batıdaki anayasacılığı desteklemiş olan Lord Palmerstone, Orta Avrupa'daki istikrarın Habsburg İmparatorluğunun sağ kalmasını gerektirdiğini hissetti[14]. Bu yüzden Rusya'nın Transilvanya'ya girerek Macar ayaklanmasını yok etmesine göz yumdu. Türkleri Rus baskısıyla işbirliği yapmaktan vazgeçirmeye çalışan Stratford Canning'in önerilerine rağmen, lojistik durum Sultan'a seçenek bırakmıyordu. Rus birlikleri Transilvanya'ya giderken Eflak'tan da geçerek iki devrimi birden bastırdılar. Sultan Rumen devrimcilere sahip çıkmamakla suçlandı.bu kafa karıştırıcı olaya düşülen ironik ama aynı zaman da trajik dipnotta şu oldu: 1848'te Tuna'daki tek kanlı olay devrimin son günlerinde Bükreş'in eteklerinde Rumen ve Türk askerlerinin çatışması oldu[15].

Yaratılan çatlağa rağmen, mümkün bir Rumen-Türk anlaşmasının başarısızlığına rağmen, ülkelerinden kaçmak zorunda kalan pek çok 1848'cinin -mesela Eliade Radulescu, Ion Ghica, hatta benim ailemi üyeleri Florescu kardeşler- Batıya sürgüne gitmektense Türk toprağını, İstanbul ve Bursa'yı sığınak olarak görmesini, iki ülkenin ılımlıları arasındaki olağanüstü iyi niyetin bir ispatı olarak kabul edebiliriz. Bu arada Rumen sürgünler ya kişisel olarak veya *Le Courrier de Constantinople* ve *La Presse d'Orient* gibi gazetelerde yayınlanan makaleleri aracılığıyla Tanzimat'ın müstakbel devlet adamlarıyla diyaloğu sürdürebiliyorlardı. Birkaç yıl önce, Türk İmparatorluğunda dolaşan, yalnızca Rumen Prensliklerinde iç reform meselesini değil aynı zamanda daha geniş olarak İmparatorluğun modernleşmesi meselesini de ele alan ve bu önderlerin her iki konuyla da ilgili olduğunu gösteren, Rumenler tarafından yazılmış önemli makalelerin bir liste-

(F.O.78) 733. Ayrıca bkz. "Stratford Canning, Palmerston ve 1848 Eflak Devrimi", *Journal of Modern History,* Vol. XXV, 1963.

[14] Florescu, *The Struggle against Russia*, ss. 212-213.

[15] 20 Eylül'deki, bazen 'Rumen İtfaiyeciler Katliamı' olarak anılan Türk-Rumen silahlı çatışmasının bir Rumen versiyonu için bkz. R. Crutzescu, Amintirile Colonelului Lacusteanu, Bükreş, 1935, ss. 167-169.

Bu olay İngiliz Konsolosu Colquhoun tarafından 'Bab-ı Âli'nin dirilen çıkarlarının ölümcül bir hamlesi" olarak tarif ediliyordu. Colquhoun'dan Stratford Canning'e, 28 Eylül 1848, F. O. 195, 321.

sini yaptım[16]. Bu makalelerin Reşit'ler, Âli'ler ve Fuad'lar üstünde etkisi olduğu şüphe götürmez. Kimi Rumenler, özellikle Reşid'in iyi bir arkadaşı olan Ion Ghica (Samos beyi olduğunda[17]), ilerlemeci fikirlerini uygulayabilecek konumlara geldiler. Bir başka 1848'ci, Türk tarımının modernleştirilmesine konsantre olan Ion Ionescu de la Brad *Gazette de Constantinople*'deki makaleleriyle uzman sıfatı kazandı ve kuramlarının bir kısmını Dobruca'da Osman'lı İmparatorluğu'nun Tarım Konseyi üyesi olarak ve daha sonra Teselya'da arkadaşı Reşid Paşa'nın mülklerinin idarecisi olarak uyguladı[18]. Bükreş'teki Iorga Enstitüsünden meslektaşım Cornelia Bodia'nı hakkında birkaç yıl önce *Revue de Sud Est Européen*'de bir makale yayınladığı Moise Nicoria gibi başkaları bize yalnızca Tanzimat'ın felsefesine dair kavrayışlı izlenimler bıraktılar[19]. Kendi ülkelerinin geleceğini tartışırken bile bazı 1848'ciler Türk bağlantısının korunmasında ısrar ettiler. 1854 gibi geç bir tarihte bile, tanınmış bir şahıs olan Dimitrie Bolintieanu, iki prensliğin Sultan'ın himayesi altında birleşmesini düşünüyor ve böylece Osmanlıcı federal çözümün yolunu açıyordu[20]. Bu Kırım Savaşı'nın arifesinde Aşağı Tuna'nın önde gelenleri tarafından kabul edilebilir bir formül olarak görülüyordu. Türk tarafında savaşan bir Rumen lejyonundan bahsediyordu ve Eliade Radiescu Bükreş'te

---

[16] La Presse d'Orient'in Romanya ve Doğu sorununa ilgisini Kırım Savaşının patlak vermesi tetikledi. 4 Ocak 1855 tarihli başmakalede şöyle deniyor: "Les graves circonstances au milieu desquels l'avenir de l'Empire Ottoman et les intérêts puissants qui se rattachent à ses destines, nécessitaient au jugement des hommes les plu éminent de ce pays la publication d'un organe qui se consacre à l'étude sérieuse de ces grands problèmes. Nous avons accepté non sans hésitation cette mission délicate. *La Presse d'Orient* poursuit avec des éléments nouveaux la publication de *Courrier de Constantinople*." -[İmparatorluğun geleceğinin içinde çırpındığı ciddi şartlar ve onun yazgısıyla bağlantılı güçlü çıkarlar bu ülkenin en değerli adamlarının bu büyük sorunların incelenmesine adanacak bir yayın organını zorunlu kılıyor. Bu nazik görevi tereddütsüz olmasa da kabul ettik. *La Presse d'Orient* yeni öğeler de katarak *Courier de Constantinople*'un izini sürüyor.] Bundan sonra pek çok Rumen dergiye siyaset-idare alınından teknik bilimsel alana uzanan çeşitli alanlarda çok sayıda makale yazarak katkıda bulundular. *La Press d'Orient*, 4 Ocak 1855.

[17] Ion Ghica 1854'te Reşid'in ısrarıyla beş yıllığına Samos Beyi oldu. Bir gymnasium kurma, yasaları siseme bağlama, seçim reformu yapma, yollar inşa etme (Bir Rumen mühendis, A. Zane sorumluydu) vs. fırsatı buldu. Bu reformlar ona 'Prens' unvanını kazandırdı ve Ada tarihinde minnettarlıkla anılıyor. Ion Roman, *Ion Ghica. Opera*, Bükreş, 1967, s. 36.

[18] Dan Badarau " Cu Privire la Activata tca lui Ion Ionescu de la Brandintre Anii 1848 1850. Calatoria Lui in Dobrogea si Dublul ei Scop Studial Sistemuli de Ecconomie Agrara din Aceasta Regiune" *Studii*, IX, 1956 Ekim-Kasım, s. 107-119. Ayrıca Bkz.Ion Matci "Un Agronome Roumain dans L'Empire Ottoman Pendant les Années 1849-59", 1932, *Studia el Acta Orientalia*, VII Bükreş, 1968.

[19] Cornelia Bodea, "Les reflexions d'un Roumain sur l'epoque du Tanzimat en Turquie", Revue Historique du sud Est Europeen 4-6 XIV, Nisan-Haziran 1937

[20] *Istoria Rominiei*. Bükreş 1964 c. IV., s. 242.

Türk kumandan Ömer Paşa'nın yanında kısaca göründü[21]. Avusturya işgalinin acımasız gerçekleri bile Rumen'lerin Türk dostluğunu pek etkilemedi ve Türk otoriteleri de Avusturya otoriteleri tarafından sıkıştırılan Rumen bozguncuları koruyabildikleri kadar korudular[22].

Kırım Savaşı'nın sonu büyük ölçüde Batılı müttefikler tarafından dikte edilen[23] 1856 Hatt-ı Hûmayun'un ilânıyla Tanzimat'ın ikinci dönemini getirdi. Eğer "küçük Romanya program"ını (Sultan'ın hükümranlığı altında Eflak ve Boğdan'ın birleşmesi) benimseyerek "Osmanlıcılık"ı "Romanyacılık"la evlendirme fırsatı hâlâ olsaydı bile bu fırsat Tanzimatçıların Prens Alexander Ion Cuza'nın çifte seçimine kararlı muhalefetiyle çöpe atıldı. Bu muhalefeti anlamak zor çünkü 1848'in aksine olayların gelişimini etkileyen zorlayıcı uluslararası koşullar yoktu. Gerçekten de 1859'tan sonra hâlâ Rumen anayasal gelişiminin etkisi altındaki Tanzimatçılarla Romanya'nın milliyetçi önderleri arasında giderek büyüyen bir uçurum oluştu ve bu uçurumun aşılması giderek daha zor hâle geldi. Hükümdarlığın enkazının arkasına sığınan Osmanlı hükûmeti boş laflara itibar etti ve devekuşu gibi kafasını kuma gömdü. Cuza'nın çifte seçiminin tanınmasına, ulusal bayrağın tanınmasına, pasaport ve madalya çıkarılmasına, ve ulusal banka kurulmasına karşı muhalefet yürüttü[24]. Ayrıca artık Elizabeth zamanından beri tanınan eyaletin ticaret anlaşmaları imzalama hakkına karşı çıkıyordu ve 1838'deki Balta Limanı ticaret anlaşmasının imzalanmasını yeniden onaylıyordu. Çoğu Batı başkentindeki dış temsilcilikleri 1862 Londra fuarında bir Romanya pavyonu kurma hakkıyla, Cuza'nın Birleşik Prenslikleri ismi dışında her açıdan bağımsızdı[25].

Amour propre'u* ne kadar incinmiş olursa olsun, Sultan Abdülmecid Cuza'yı 1860 ve 61'de iki kere nazikçe kabul etti[26]. Cuza'nın İstanbul'daki temsilcileri Costache Negri ve Bordenau ile Âli Paşa,

---

[21] Türk saflarındaki tek sürgün Ömer Paşa'nın yanındaki Eliade'ydi. Ama Avusturya otoriteleri ülkede kalmasına izin vermediler. Istoria Romimei, *idem*.

[22] Ömer'in eski bir Avusturya tebaası olması ilişkileri daha da germiş olabilir. Florescu, *The Struggle againist Russia*, s. 234.

[23] "Batılı müttefikler tarafından dikte edilen" sözü biraz abartılı olabilir. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 54.

[24] Representantele Diplomatice, s.82-83.

[25] Bir Rumen ülkesinin imzaladığı ilk ticaret anlaşması 1588'de Boğdanlı Topal Peter ve İstanbul'daki İngiliz temsilcisi William Hareborne arasında imzalandı. Topal Peter Murat III'e haraç veriyorduysa da böyle bir anlaşma imzalamaya açıkça yetkisi vardı. Nicolae Orga, *A History of Anglo-Romanian Relations*, Bükreş, 1931, s. 10.

İngiliz yayıncı David Urquehart Balta Limanı Anlaşması'nın ticarî maddelerinin Prensliklere uygulanıp uygulanamayacağının tartışıldığı sıralarda bu görüşü savunmuştur. David Urquehart, *Mystery of Danube*, London, 1851, s. 19.

* İzzet-i nefs (ç.n.).

[26] Constantin C. Giurescu, *Viata si opera lui Cuza Voda*, Bükreş, 1996, s.112. İlk ziyaretinden dönüşünde Cuza bu ziyaretini yalnızca bir 'nezaket ziyaret'i olarak nitelendirmiştir. Dipnot I, s. 12.

Servet Efendi, Mehmet Rüşli ve yeni sultan Abdülaziz arasındaki ilişkiler yalnızca düzgün değil, aynı zamanda samimiydi. Rumenler anayasal hükûmet denetimleri sayesinde sıklıkla önerilerde bulunabilecek konumda oluyorlardı. Bu iddiayı daha da güçlendirebilirim. Türklerin anayasa fikriyle ciddi bir şekilde meşgul oldukları bir zamanda, Cuza'nın liberalizmi ve toplumsal reformları araştırılmayı hak eden ilgin bir örnek durum oluşturuyordu. Daha sonra Osmanlı'da da sorun oluşturacak sorunlarla ilgili olduklarından, Cuza'nun reformlarından özellikle ikisi Tanzimatçıların ilgisini çekiyordu. Biri Cuza'nın Yunanlılara bağlı manastırların toprak-dışı [*extraterritorial*] statüsünü yok etmeye yönelik başarılı girişimiydi. Türkler doğal olarak protesto ettiler ama neticede modernleşme sürecinin bir parçası olarak Yunan hiyerarşisinin uyguladığı tekel durdurulmalı ve çözülmeliydi[27]. Ötekisi ise Cuza'nın ülkesini Batı konsolosluklarının toprak-dışı suiistimallerinden kurtarma tehdidiydi -Osmanlı imparatorluğu'nun da mustarip olduğu bir sorun[28].

1866'da Cuza'nın hükûmeti bir darbeyle devrildiğinde kimi sorumlu Tanzimatçıların Rumen milliyetçiliğinin hâlâ Osmanlı anayasalcılığının içine oturabileceğini düşünmeleri olağanüstü bir iyimserlik. 1871 gibi geç bir tarihte bile, 1867'de Romanya'yı ordu ve dışişleri meseleleri dışında özerk bırakan Avusturya-Macaristan *ausgleich*'ına* benzer bir Romanya'yı Alman türü bir konfederasyonla içerecek İngiliz-Türk planı vardı[29]. Cuza'yı kovma hareketi elbette karışık bir meseleydi -diğer etkenler bir yana Rumen Prens tarımsal ve toplumsal reformları uygulayabilmek için çok fazla ayağa basmıştı- ama Ion Bratianu'nun Batı'da başka bir hükümdar arayışının sebeplerinden birinin de Türkiye'ye bağımlılığın son biçimsel kalıntılarını rahatça yok edebilecek muteber bir hükümdar ailesi bulmak olduğu şüphe götürmez. Bir Hohenzollern'in Sultan'ın tahtının ayakucunda uzun süre oturması pek mümkün gözükmüyordu.

Beklendiği gibi Carol von Hohenzollern-Sigmaringen boş prenslik tahtı için aday gösterildiğinde, Türkler karşı çıktılar ve hatta bir ara askerî müdahale tehditleri savurdular, ama sonunda onay geldiğinde Sultan Abdülaziz Prusya Kralı'nın kuzenini dengi kabul etti ve yanına oturttu[30]. Carol'un İstanbul'daki temsilcisi A. Golescu'nun raporlarını

---

[27] Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 126.

[28] Prensliklerde kapitülasyon rejiminin suistimalleri için bakınız Florescu, *The Struggle against Russia* s.18-63.

* uzlaşma (ç.n.)

[29] Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 290.

[30] "Sultan onu [Charles'ı] karşılamak için odasının kapısına kadar geldi. Sultan'ın oturacağı sofranın hemen yanına Prens için bir sandalye yerleştirilmişti, ama onu kibarca kenara itti ve böylece Prens Hükümranının yanına oturdu." Sidney Whiteman, *Reminiscences of the King of Roumania*, New York, 1899, s. 43.

Cuza'nın temsilcilerinin raporlarını incelediğim kadar dikkatle incelemedim; ama önceki dönemle aynı konularda resmî protesto ve karşı protestolar devam ettiler. Yine de Türkler yeni Belçika'yı örnek alan anayasaya ve Rumen ordusunun iyileştirilmesine ilgi gösterdiler ve demiryolu inşası tutkusu olan Prusyalı Prens'in etkinlik ve sağlamlığına hayran kaldılar[31]. 1876 anayasasının ilân edilmesinin arifesinde Tanzimat'ın daha önceki dönemlerinde olduğu gibi *La Turquie*'nin editörü Bordenau ve eski 1848'çi Gregory Ganescu gibi Rumenler yoğun bir şekilde İmparatorluk içim uygun bir anayasal çözüm üretmeye çalıştılar[32]. Bolintieanu'nun aksine bu adamlar artık ülkelerini Türkiye'ye bağlayan federal çözümler düşünmüyorlardı, onların düşündükleri çözümler İmparatorluk *eksi Romanya* içindi. Romanya'nın çıkarları açısından yörüngeleri en fazla soydaşlarını -Kutzo Ulahları, Makedonya Ulahları ve hâlâ Osmanlı İmparatorluğunun bir parçasını oluşturan Tuna Vilâyeti'nde yaşayan Rumenler- kapsayacak kadar büyüyordu[33].

1876 Tanzimat Anayasası'nın geç ondokuzuncu yüzyılın en çetin Balkan krizlerinden birinin ortasında kabul edilmesinin bahtsızlık olduğu söylenebilir. Ama en elverişsiz koşullarda bile Türk devlet adamları Romanya'yı "Osmanlı İmparatorluğu'nun kopartılamaz bir parçası olan ayrıcalıklı bir eyalet" olarak tarif etmekte inat ettiler. Bu kamuoyunu öfkelendirmekle kalmadı, Türkiye'ye karşı husumetin patlamasını ve ulusal bağımsızlığın ilânını hızlandırmakta bardağı taşıran son damla oldu[34].

Tanzimat dönemi sırasındaki Osmanlı ilişkilerinin bu kısa ama karmaşık incelemesinden ne sonuç çıkarabiliriz.

Üzerinde durmak istediğim ilk nokta bu makalede çok bariz gözüküyor. Tarih her iki tarafça ne kadar çarpıtılsa da, bugün yaşayan Rumen ve Türkler arasında muazzam miktarda iyi niyet her zaman sağ kalmış gözüküyor. İstanbul'u kişisel ihtirasları için bir hile olarak kullanan prens ve boyarlardan değil, en eski Osmanlı bağlarının kurulmasından beri Sultan'a nihai olarak tüm yanlışları düzeltecek uzak bir baba gözüyle bakan köylülerden bahsediyorum. Romanya'nın en meşhur tarihçisi Nicolas Iorga abartılılığına rağmen çarpıcı bulunduğum, içinde biraz olsun gerçek barındıran bir söz kullanır: yoksulların görünüşte hep haklı olduğu bir "Osmanlı Demokrasisi"nden bahseder. İyi niyet miktarı düşünüldüğünde, bana öyle geliyor ki Tanzimatçılar iki Tuna eyaletine Türk İmparatorluğunu bir Güney Doğu Avrupa

[31] Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 194.

[32] Ganescu ve Jules Hansen'le ilgili olarak bkz. *Les Coulisses de la Diplomatie*, Paris, 1880, s. 319. *La Turquie* Tanzimatçıların görüşlerine yakın duruyordu. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 202.

[33] *İdem*, s. 151.

[34] *Representatele Diplomatice* s. 93-94. Yine de Saffet Paşa'nın Sultan'ın hiçbir zaman Romanya'nın anlaşmalardan gelen statüsünü değiştirmek niyetine girmediğini ilân ettiği vurgulanmalı.

Birleşik Devlerine dönüştürecek bir formül sunmayarak hakiki bir fırsat kaçırdılar -tıpkı Büyük Avusturya Birleşik Devleri'nin yalnızca tamamen ütopik bir hayal olarak bir tarafa atılamayacağı gibi. Gerçektende Habsburg İmparatorluğu'nun etnik azınlıklarının *Kaisertreu* duygularıyla Balkan halklarının Osmanlıcı sadakatleri arasında belirgin benzerlikler vardır. Geriye yönelik soru sormanın hileci avantajı kullanılarak bir soru sorulabilir -ve bunu önceden ima ettim. Rumen problemine politik açıdan uygulanabilir bir "Osmanlıcı" çözüm ne zamana kadar getirilebilirdi? Benim cevabım şayet 1871'de önerilen federalist çözüm 1848'te önerilseydi, Rumen ılımlıların üstüne atlayacağının düşünülebileceği. Cuza'nın çifte seçimine verilecek benzeri bir desteğin de aynı sonucu verebileceğini ima etmiş olsam da, 1859 daha şimdiden çok geçti: ulusal bağımsızlığa yönelen güçler çok mesafe kat etmişti. Habsburgların durumunda olduğu gibi -Bunu söylerken İmparator Karl'ın Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerindeki son dakika tavizlerini düşünüyorum: *trop peu et surtout trop tard**.

Başlığında göstereceğini umduğum şekilde, belki de bu makalenin daha yerinde bir yönü Tanzimat ideolojisinin biçimlenmesinde Rumen etkisinin ölçüsü. Sorun kuşkusuz daha uzunlamasına incelenmeyi hak ediyor. Türklerden en az yüzyıl önde olan Rumen batılılaşma deneyiminin -modern hükûmet ve idare sanatında bile birkaç on yıl öndeydi- Fanariot döneminden 1866'da Belçika anayasasının uygulanmasına kadar önemli bir deney okulu sağladığını öne süreceğim. Hem gayri-Rumen hem de gayri-Türk bir bakış açısından, Türklerin bu eyaletleri özerk devletler olarak yaşamasına izin vermesinin sebebinin Habsburg emperyalizmiyle aralarında bir politik boşluk bırakmak değil, tam tersine -Büyük Petro'dan alıntılamak gerekirse- Sultan'ın Batı'ya bir "açık pencere" tutmayı faydalı bulması.

1831'de *Règlement Organique* yürürlüğe girmesinden sonra müstakbel Tanzimatçıların modern hükûmeti işbaşında görmek için İngiltere veya Fransa'ya gitmelerine gerek kalmadı -tek yapmaları gereken toplumsal ve ekonomik şartların Batı'dan çok daha yakın olduğu Bükreş ve Jassy'yi ziyaret etmekti. Tanzimat devlet adamlarının Rumen laboratuar deneyini hangi ölçüde inceledikleri açık değil, ama pek çok Tanzimatçı Rumen meseleleriyle ilgiliydi ve Reşit "iktidara Romanya sorunu yüzünden geldi ve Romanya sorunu yüzünden iktidardan düştü".[35] Geçerken 1865'te Türk adlî konseyi reform edildiğinde aldığı ismin Rumen anayasasının ismiyle aynı olduğunu (*Règlement Organique*) not etmek ilginç[36].

* Çok az ve bilhassa çok geç. (ç.n.).

[35] "Reşit iktidardan 31 Temmuz 1857'de, kendini aynı zamanda iktidara getiren Rumen sorunu yüzünden düştü." Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 82.

[36] Buradaki 36 no.'lu dipnot metinde yok.

Bu işbirliğinin bir başka yönü farklı derecelerde Türkiye'yi inceleyen ve Türkiye'nin reformcu hareketinin saflarında yer alan pek çok Rumen siyasî şahsiyeti ve teknokratı: bir kaç isim saymak gerekirse Ion Ghica, Ionescu de la Brad, Costache Negri, Bordenau ve Constantin Ganescu. Rollerinin tam bir takdiri hâlâ tarihçisini bekliyor. Ama onları Rusya batılılaşmasının erken havarileri Cantemir ve Milescu'larla karşılaştırmak bütünüyle uygunsuz olmaz. En azından onlara TANZİMATÇI sıfatını çok görmemeliyiz.

TANZİMAT'A YENİ BİR BAKIŞ: KUDÜS VİLÂYETİ

Haim Berger
Çeviren: Hakan Kaynar

Birçok akademisyenin 19. yüzyıl Osmanlı reformlarına ilişkin görüşü olumsuzdur. Akademisyenlerin çoğu reformların fayda sağlayacak herhangi önemli bir değişikliği sağlamayı başaramadığı sonucuna ulaşmıştır. 1839 ile 1856 Fermanlarında ve 1876 anayasasında bulunan yüksek ideallerin ölü birer belge olarak kaldığına inanılır. Tanzimat adamlarının bu amaçları genellikle gönülsüz sultanlar, yozlaşmış bürokrasi ve bencil yerel seçkinlerden gelen dirençle hükümsüz kılınmıştır. Aynı zamanda kimi gözlemciler de bu reformların yaptığı bazı etkilere içerler. Örneğin eski siyasî kurumlar kaldırılıyorken yerine eskilerden bağımsız olarak varlığını sürdürebilecek hiçbir şeyin konulmamasına üzülürler. Karakteristik bir Osmanlı karşıtı yorum Tanzimat liderlerinin amaçlarının aksine reformların bayağı ve gülünç sonuçlar doğurduğunu iddia eder. Öyle ki, eski Osmanlı bürokratının yerini alan yarı Batılı yarılı Doğulu bu bürokratlar, iki kültürle de aşılanmamış ama giysileri ve davranışları bu ikisinin bir karışımı olan, her şeyden önce çok az ücret aldığı için açgözlü ve rüşvete dayanıksız insanlardır[1].

Bu makalenin amacı, tamamıyla yanlış olmayan ama bununla birlikte önemli noktaları gözden kaçıran bu fotoğrafın da gösterdiği gibi, Osmanlı bürokratik yapısında meydana gelen önemli değişimleri tasvir etmektir. Bu makalede sadece Osmanlı bürokrasisi ile ilgilenileceğinin altı çizilmelidir. 19. yüzyılda hayatın diğer yönleri de ele alınmış olsaydı, elle tutulur bir değişimin ortaya çıktığını göstermek muhtemelen daha kolay olacaktı. Ama o zaman da yabancı güçlerin nüfuzu ve benzerleri gibi, çeşitli değişimleri farklı nedenlere atfetmek metodolojik bir problem olacaktı. Sadece Osmanlı bürokrasisinin kendisini ele alan çalışmalarla haricî faktörlerin muhtemelen dahilî baskıyı harekete geçirdiği pekâlâ iddia edilebilir. Fakat aşağıda özetlenecek olan bu değişmelerden çoğu kesinlikle Tanzimat hareketinin kendi başına ürettikleridir.

---

[1] Bu görüşlerin bazıları Bernard Lewis'den iktibas edilmiştir. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961, s. 128.

Bu çalışma hemen hemen reform hareketinin sonu olan 20. yüzyıl başlarında Kudüs'te Osmanlı idaresini ayrıntılı bir şekilde tasvir etme çabasında olan önceki bir çalışmanın doğal sonucudur[2]. Bu ilk çalışmanın en önemli kaynağı İsrail Devlet Arşivlerindeki küçük ama değerli Osmanlı arşiviydi[3]. Bu arşivin önemli bir kısmı, 20. yüzyıl başında üç yıldan fazla bir süreye yayılan Kudüs idare meclisinin tutanaklarından oluşuyor. Bu yapı muhtemelen Tanzimat döneminin[4] en önemli reformlarından biriydi. Haftada birçok kez toplanır ve vilâyet eşrafı tarafından gündeme taşınan her şeyi tartışırdı. İlk çalışmada ortaya çıkan manzarayla Tanzimat başlangıcındaki (kabaca 19. yüzyılın ilk yarısında) Filistin'in Osmanlı bürokrasisini karşılaştırmak çok daha açıklayıcı olacaktır[5].

19. yüzyılda Osmanlı hükûmetinin Filistin'deki en önemli başarısı kamu güvenliğini sağlamada kaydettiği tatminkâr ilerlemedir. Bunun yokluğu açıktır ki bir önceki dönemdeki gerileyişin en önemli nedenidir. Coğrafî manada ülke, kıyı ovaları ve dağlık alanlar olmak üzere kabaca ikiye ayrılır. Kıyı bölgeleri yerleşim için sahip oldukları potansiyelle dağlık alanları çoktan geride bırakmış olsa da, Osmanlı Filistini'ndeki çok önceki durum; dağlar çok daha kalabalıkken bu ovaların neredeyse insansız olmasıydı[6]. Kesinlikle bu durum kamusal güvenliğin yokluğuna özgü bir karakteristiktir. Öte yandan, bu temel gerçektenden dolayı, Osmanlı hükûmeti, Filistin içerisinde kanunsuzluğu azaltabilecek herhangi bir yerel gücün kendisini merkezî bir kuvvet olarak yoğunlaştırmasını engelleyecek kadar güçlü olduğu açıktır. Ülkedeki kötü gidişin aracısı elbette ki göçebelerdi. Çölün sınırında yerleşmiş olan ülkede, hükûmet ne zaman askerî ve siyasî olarak güçsüzleşse göçebe tecavüzleri artardı[7]. 17. ve 18. yüzyıl başlarında, göçebe tecavüzleri ülkenin geniş alanlarının harap olmaya başlamasıyla sonuçlandı. Her ne kadar göçebeler dağlık bölgeye nüfuz edemeseler

---

[2] H. Gerber, "The Ottoman Administration of The Sanjaq of Jerusalem, 1890-1908", *Asian and African Studies*, 12, (1978), s. 33-76.

[3] Bu arşivin bir kısmı hükûmet yazışmalarından oluşuyorken diğer bir kısmı da *Meclis-i İdare* belgelerinden oluşmaktadır. Bundan böyle bu belgeler M.I. olarak anılacaktır

[4] Örnek için Bkz. M. Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861*, Oxford, 1968, s.87-101

[5] Tanzimat öncesi bürokrasi örneğini tanımlarken, 17. yüzyıl ile 19. yzüyılın ilk yarısı arasında büyük faklar olmadığını varsayıyorum. Bu eski yapıyı tanımlarken şu kaynaklara dayandım: A. Cohen, *Palestine İn The 18th century*, Jerusalem, 1973; Ma'oz, *Ottoman Reform*,; M. Hoexter, "The Role Of Qays and Yaman Factions in Local Political Division", *Asia and African Studies*, 9 (1973), s. 249-311; I. Al-Nimr, *Tarihkh Jabal Nablus wa'l-Balka*, Nablus, 1961.

[6] Bkz. W. Hütteroth, 'The Pattern of Settelment in Palestine in the XVI. Th Century', ed: M. Ma'oz, *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem, 1975, s. 3-10.

[7] Osmanlı döneminde Bedevilerin siyasi rolü N. Sharon tarafından şurada tasvir edilmiştir: "The Political Role of Bedouins in Palestine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", ed: Ma'oz, *Studies*..., s. 11-30.

de, bölgedeki diğer faktörler Osmanlı hükûmetinin otoritesini tamamıyla sahte hale getiriyordu. Buradaki en önemli faktör isyankâr köyler ve şayak bölgelerinden oluşan güçlü yerel seçkinlerin sık sık şiddetli ve neredeyse sürekli olarak çatışmalarıydı[8]. Anarşinin sınırındaki bu durum aşılır aşılmaz potansiyel bir gelişimin (ekonomik ya da politik) ortaya çıkacağı adeta göz ardı edilmiştir.

Bu dönem, Osmanlı hükûmetin Tanzimat'ın ilk reformlarını yürürlüğe koymaya başladığı 19. yüzyıl ortalarında sonra erdi. Osmanlı hükûmetinin temel çabasının öncelikle hâkimiyet bölgeleri üzerindeki gücünü pekiştirmek olduğu iyi bilinir. 1850 ve 60'larda bu yerel asi güçlerin çoğu Osmanlı ordusuyla bir dizi çatışmanın sonucunda yok edildi ya da en azından önemsiz hale getirildi[9]. Filistin'deki Osmanlı otoritesinin üstünlüğü de bir daha herhangi bir sorunla karşılaşmadı. Köy şayaklarının ortadan kalktığı dönem, *nahiye* yöneticisi olan *müdir*'e tamamıyla bağlı, Osmanlı yönetiminde uysal bir görevli olan *muhtar*'ların onların yerini almasıyla gerçekleşmiştir[10].

Osmanlı yönetiminin kendi içerisinde aldığı en etkili önlemlerden biri şüphesiz ülke genelinde kurduğu jandarma teşkilatıydı. "Jandarma", 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı bürokratik kelime dağarcığına diğer dillerden ödünç alınmış birçok kelimeden biriydi. 20. yüzyıl başlarında, jandarmanın vilâyet hayatındaki oldukça önemli rolü, meclis tutanaklarında açık bir biçimde yansıtılır. Kudüs'te oturum izni için başvuranları kontrol eden jandarmaydı[11]. Köylerde muhtar seçimi işleyişini denetleyen de onlardı[12].

İdarî meclisin tutanakları bazen tek taraflı olabilir. Bu nedenle, köy seçkinlerinin aleyhine güçlenen Osmanlı otoritesi hakkında, bu bakış açısını onaylayan diğer kaynaklar da önemlidir. 19. yüzyıl sonlarına doğru, güney sahilindeki ovada, Yahudiler ve Araplar arasındaki arazi tartışmaları hakkında yazılan bir mektupta, köyün birinci adamı (Muhtar) ile Gaza valisi arasındaki ilişkinin açık kaydı vardır[13]. Bu muhtarlar tamamen valiye bağlıydı. Diğer çağdaş kaynaklar bu iktidar ilişkisi hakkında daha açık sözlüdür. Böyle bir belge der ki:

> Türk askerler Arap köylüler için cüzamlı gibiydi. Her ikisi de bütün bir köyü dehşete düşürmek için yeterliydi. Atlarıyla gelir, köyde kalır ve ellerinde köydeki herhangi biri için düzenlenmiş bir tutuklama emri olurdu. Şayak bu adamı getirmeye zorlanır, getirmediği süre boyunca askerler, köylülerden birinin şayağın evine taşıdığı kümes hayvanla-

---

[8] Bkz. Hoexter, "The Role of Oays and Yaman Factors".
[9] Bkz. Ma'oz, *Ottoman Reform*, s. 113-122.
[10] Bkz. Gerber, s. 48 vd.
[11] M.I. 1322 (Mali Yıl) Karar No: 159.
[12] Bkz. Gerber, s. 48.
[13] Druyanov, *Ktavim Le-Toldot Hibat Tzion*, c. 2, Tel Aviv, 1924, s. 660.

> rını yiyecek, koyunlarını boğazlayacak, şekerli kahvelerini içecekti ve atları da saman ve arpaları yiyecekti.[14]

Filistin'deki Osmanlı idarî teşkilatı ile yerel köy seçkinleri arasındaki iktidar ilişkilerindeki değişime ilişkin bu manzara, G. Baer'in 19. ve 20. yüzyılda köy liderlerine dair yaptığı çalışmada ulaştığı sonuçlarla çelişmektedir[15]. Baer, Osmanlıların köy şayaklarının gücünü frenlemeyi denediklerini ama bunda başarılı olamadıkları sonucuna ulaşmıştır. Muhtarın sadece idarî bir görevli haline geldiğini kabul ederken *şayak*'dan *muhtar*'a bir değişimin olmadığını belirtir[16]. Bu nokta, en azından kısmen de olsa doğrudur. Bu sorun kesinlikle daha ileri araştırmaları beklemektedir. Yukarıdaki gösterilen kaynaklardan biri *şayak*'ın gücü Osmanlı tarafından azaltılmış bir görevli olduğunu söyler[17]. Sınırlı sayıda *şayak*'ın gücünü koruduğu ancak bunların otoritelerine çok nadir başvurulduğu en çok rastlanılan açıklamadır. Aynı zamanda, köy yönetimi (vergiler, toprak kayıtları ve toprak anlaşmazlıkları ile çeşitli olayların rapor edilmesi vb.) muhtarlar tarafından yürütülürdü.

Batı Filistin'deki göçebelerin gücünün yok edilmesi, köy şayaklarının gücünün yok edilmesinden daha az önemli bir şey değildi. En açık çağdaş tasvirlerden biri Laurence Oliphant'ın kaleminden aktarılanlardır. 1883 yılında, Oliphant ülkenin güneyiyle ilgili şu gözlemleri yapar:

> ...Bedeviler kademeli olarak Ürdün'ün doğusunda tutuluyorlar. Ülkenin daha yerleşik ve daha refah içindeki kısımlarına komşu Arap kamplarını görmek giderek daha nedir hale geliyor[18].

Özellikle Esdraelon Ovası'nın konumu, Bedeviler tarafından işgal edilmeye uygundu. Bu konuda Oliphant söylediklerine şöyle devam eder.

> Okurlar, Esdraelon Ovası'nın neredeyse bütün dönümlerinde şu anda en yüksek tarım faaliyetinde bulunduğunu öğrendiklerinde şaşıracaklardır. Tecrübe ettiğim kadarıyla yağmacı ve soyguncu köylerden oldukça uzak olan ovayı herhangi bir yönde atla silahsız olarak geçmek tamamıyla güvenlidir. Kara çadırlarıyla ovanın güney sınırına kapatılamayan az sayıda Bedevi, toprak fiyatlarının yükselmesinden sorumlu olan değişmez toprak ağalarının yönetiminde toprakları işleyen insanların durumunu kötüleştirmek için yağma ve soygun yapmaya başlamıştı. Bedeviler, işgal ettikleri topraklar için toprak ağaları tara-

---

[14] B. Dinur, (ed.), *Sefer Toldot Ha-Hagana*, c.1, Tel Aviv, 1954, s. 61.
[15] G. Baer, *The Village Mukhtar in Palestine*, Jerusalem, 1978, s.12 vd. [İbranice]
[16] *a.g.e.*
[17] Bkz. 14. dipnot.
[18] L. Oliphant, *Haifa or Life in Modern Palestine*, Edinburgh ve Londra, 1886, s. 61.

> fından acımasızca büyük bir miktar ödemeye zorlanır, bu nedenle köylerde yaşayanlar ovanın sınırları içinde güvendedir[19].

Bedevilerin gücündeki şiddetli azalmaya dair bu gözlem Beisan Ovası'ndaki bir Bedevi şefinin 1913 yılında iki Arap araştırmacıyla yaptığı röportajda tamamıyla doğrulanır. Şef, geçmişte ne isterlerse yapabildiklerini söyler, ama 1913'te "üç veya dört bin kişinin lideri olan şefi küçümsüyorlar. Üzücü ve can sıkıcı. Şef, en basit görevlinin küçümsemesine boyun eğiyor"[20].

Oliphant mevcut manzarayı dile getiren tek Avrupalı gözlemci değildir. Aynı manzara, Osmanlı hükûmetine özel bir sevgi gösterdiklerinden şüphelenilmeyecek çeşitli Siyonist araştırmacılar tarafından da ortaya kondu. Nitekim, Y. Yelin, 1872 gibi erken bir tarihte, muhtemelen biraz abartıyor olsa da, Kudüs ile Ürdün Nehri arasındaki yolda Bedevi tehdidinin pratikte hiç olmadığını gözlemledi[21]. 1890'da Hissin, "Türk otoritesi gittikçe daha da güçlenmeye başladı. Yavaş yavaş vahşi şayakları sınırlıyor, hâlihazırda en isyankâr aşiretlerden vergileri topluyor ve hükûmete itaate zorluyor" diyordu[22]. Ve Usishkin, 1891'de, şu gözlemleri yapıyordu:

> Kudüs yolunu on yıl önce korumak için kullanılan bekçi kulübelerinin kalıntıları hâlâ duruyor. Ama görevliler şimdi yok. Bugün için, gece karanlığında bile yolda bir tehlike yoktur[23].

Bütün bunlar daha sonraları Batı Filistin'de yol güvenliğinin mükemmel olduğunu doğrulamayı amaçlamıyor. Ancak kronik hale gelmiş olan güven yoksunluğunun kesinlikle ortadan kaldırıldığı görülüyor ve bu da Osmanlı hükûmeti tarafından başarılmıştı.

Kudüs meclisi tutanaklarında, göçebelere karşı yapılan mücadeledeki bazı önemli evrelere geniş yer tutar. Nispeten çok sayıda tutanak Beersheba bölgesiyle ilgilidir. 1900 yılında Osmanlı hükûmetinin temkinli faaliyetleriyle bu bölgede kurulmuş sadece bir yerleşim vardı[24]. Buradaki nüfusun az olmasına karşın, Kudüs hariç, burayla ilgili vilâyetin diğer bölgelerinden daha fazla tutanak vardır. Bunun nedeni şüphesiz, Kudüs yönetiminin Bedevi problemleriyle meşgul olmasıydı. Buna ek olarak bir başka neden, bazı durumlarda Kudüs meclisinin, Beersheba'daki yenilenmiş mahkemenin bir temyiz yeri olmasıydı.

---

[19] *a.g.e.*, s. 59.
[20] Mehmed Refik ve Mehmed Behçet, *Beirut Vilâyeti*, Beyrut, 1335, C.1, s. 417.
[21] Dinur, s. 62.
[22] *a.g.e.*
[23] *a.g.e.*
[24] Beershaba'nın kuruluşu hakkında Bkz. Arif al-Arif, *Tarikh Bir al-Sab'Wakabailiha*, Jerusalem, 1934. Pek çok yerinde.

20. yüzyıl başlarında Bedevi tehdidinin ortadan kaldırıldığı yukarıda izah edildi. Beersheba'nın kuruluşunun anlamı, göçebelerin yaşam tarzına yapılmış derin bir müdahaleden daha fazlasını ifade eder. Bu tarza yapılan ilk müdahalelerden biri toprak anlaşmazlıklarında arabuluculuktu. Kaynaklarımızda zikredilen önemli anlaşmazlıklardan biri, Azameh ve Tiyaha aşiretleri arasındadır. 20. yüzyıl başlarında bu çatışma 40 ya da 50 yıldır sürüyordu ve Kudüs meclisi bununla defalarca ilgilenmişti. Bu anlaşmazlık birçok kere aşiretler arasında vahşi çatışmaların doğmasına neden olmuştu. 19. yüzyıl kapanırken, vilâyette bulunan yüksek yöneticilerden oluşan bir komite Beersheba'ya gitti ve iki taraf arasında arabuluculuk etti. Ne var ki, bu olayın sonu değildi, ta ki topraklar tahrir edilinceye kadar. Bedevi şefler için, toprakların kendi isimlerine tahrir edilmesi doğal görünüyordu ama hükûmet duruma farklı bakıyordu[25]. Buradaki sorun, temeli *dira* ya da aşiretin dolaşma bölgesi olan Bedevilerin geleneksel toprak sahipliği anlayışı ile kişisel olarak toprak tescili arasındaki çatışmaydı. Birçok belgede, bu yeni anlayışın Bedevilerin geleneksel dünya görüşüne nüfuz ettiği açıktır. Birtakım belgeler, Azazmah aşiretinin elinde tuttuğu bir parça toprak üzerindeki anlaşmazlığı kaydeder. Toprak mülkiyetinin yeteri kadar açık olmadığı konusunda Osmanlı hükûmetiyle aralarında bir tartışma çıkmıştır. Bu olaya ilişkin bir belge, Bedevilerin oldukça yoğun bir şekilde toprağı işlediklerini, bu nedenle arada bir buraları birkaç yıllığına terk edebileceklerini ve yine aynı nedenle kanunî olarak kendilerinin mülkiyet hakkının doğacağını söylediklerini kaydeder. Ancak belgenin devamında, Beersheba Kasabası'nın kurulmasından beri Bedevi mülk sahiplerinin toprağı düzenli ve sürekli işledikleri anlatılır. Sonuç olarak şehirliliğin tesisi çevredeki göçebelerin yerleştirilmesinde görünür bir etkiye sahiptir[26].

Beersheba bölgesi Bedevilerin, Osmanlı hükûmetiyle hiçbir şekilde bağlantıya geçmedikleri tek yer değildi. Bir diğer benzeri bölge Yahudi Çölü'ydü. Tutanaklarından bu bölgenin de Kudüs meclisinin toprak uyuşmazlıklarında arabuluculuk ettiği bölgeye dahil olduğunu biliyoruz[27]. Yahudi Çölü'ndeki Bedevi gücünün yok olmasıyla ilgili olarak, bu noktayı doğrulayan kusursuz bir kayıt Baldensperger tarafından tutulmuştur. Bu kayıt, 1920'lerle ilgilidir ama bizim sorunumuza oldukça uygundur.

> Bu aşiretler kendilerini Arap olarak adlandırsalar da tarımcı göçmenlerdir; baharda ılık bölgelerde yetiştirdikleri ve ucuza sattıkları salatalıklarla Kudüs ve Betlehem'in pazarlarında iyi tanınırlar. Şu anda zararsız olsalar da elli yıl kadar önce Yahudi Çölü'ne sınırı olan bütün

---

[25] M.I., 1322, No: 824; No. 971.
[26] M.I., 1323, No. 907.
[27] Örneğin Bkz. M.I. 1322, No: 760.

köylerde terör unsuruydular. Cemaatlerin bölünmüş küçük grupları arasında her zaman kan davaları vardı ve bunlar Rephaim Ovası'nda, Kudüs'ten önce Beka'da, görevlileri öldürmekte oldukça gözüpektiler. Bunlara vurulan tek öldürücü darbe, korkunç Sheikh Safi-ej-jer'in 1865'te yakalanmasıyla, Kudüs paşası onu bir tabur askerin başında Kudüs'e getirdiğinde vuruldu. Bundan sonra Ta'amry'nin gücü büyük ölçüde azaldı, tek imtiyazları hepsinin yaptığı gibi çadırlarda yaşadıkça askerlikten muaf olmalarıydı[28].

Son cümledeki açıklama genel olarak doğru görünmüyor. Kudüs meclisinin tutanakları ülkenin her tarafındaki Bedevilerin vergilerini ödemeye başladığını gösteriyor. Nitekim, bir belge Rashayda aşiretinin vergilerini ödediğini kaydeder[29]. 20. yüzyıl başlangıcında Ta'amira aşireti tarımsal üretiminin üzerinde bir vergi ödemiştir. 1906-1907 yıllarında bu vergi 1600 Türk lirasına karşılık geliyordu[30]. Bu dönemde kuzey Negev'de de Bedevilerin vergilerini ödediklerine dair çeşitli göstergeler vardır[31].

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hükûmetinin bütün ülke çapında denetimini pekiştirmesi şüphesiz bu dönemdeki önemli değişimdir. Ama aynı zamanda başka değişiklikler de gerçekleşiyordu. Bu değişimlerden biri, 19. yüzyıl başlangıcı ile 20. yüzyıl başlangıcı karşılaştırılınca, önemsenecek derecede okunur hale gelen Osmanlı idaresinin görünüşündeki önemli farklılıktır.

Tanzimat'ın vilâyetlerdeki ifadelerinden biri, kademeli olarak oluşan yeni idarî yapıların ortaya çıkması, özellikle "komün" ya da *nahiye* gibi yeni idarî bölgelerin oluşturulmasıydı. Başka yerlerde gösterdiğim gibi, bu idarî yapıların oluşturulma yöntemi *vilâyet* kanunlarının emrettiğinden çok farklıydı[32]. 20. yüzyıl başlarında bu nahiyelerden Filistin'de ancak bir avuç kadar vardı ama dönem yenilerinin teşekkülünde bir hareketlenme dönemiydi. Bu yeni idarî merkezlerin kuruluşunun daha modern bir idarî çalışmayı gerektirdiği basit bir gerçektir. Öyle ki Tanzimat öncesi idaresi, diğer şeylerde de olduğu gibi, alelade vatandaşla oldukça az bağlantıya geçmesiyle tanınır. Nitekim, A. Cohen'in 18. yüzyıl Filistin'ine dair kitabından da, sancak düzeyinin altındaki idarî bölgelerin vergiyle ilgili olmak dışında zar zor anlamlandırılabildiği anlaşılıyor[33]. Filistin'de sancak daireleri en fazla üç kasabada konuşlanmıştı. Bunun sonucu olarak alelade vatandaş çok

---

[28] Baldensperger, "The Immovable East", *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 1922, s. 65-66.
[29] M.I. 1323, no. 453.
[30] M.I. 1322, no. 340.
[31] M.I. 1323, no. 927.
[32] Bkz. Gerber, s. 35-37.
[33] Mali bir terim olan mukata'a'nın en mühim idarî birim olduğunun belirtildiği yer için Bkz. Cohen, s. 121.

nadir olarak bir Osmanlı görevlisi görüyordu. Bu şüphesiz ki 18. yüzyılda yanında birçok avantajı da getiriyordu. Ama 20. yüzyılın başında bu durum herhalde devam etmemiştir.

Osmanlı idaresinin çalışmalarındaki modernleşmede açık bir ilerlemenin görülebileceği bir başka yer, görevlilerin tutumu ve onların siyasî ve bürokratik davranışlarıdır. Bu nokta iki ayrı potada ele alınabilir. Birincisi idarecinin merkezî idare ve diğeri ise idarecinin altında çalışan astları karşısındaki pozisyonudur. Her ikisinde de 19. ve 20. yüzyıl başları arasındaki önemli fark görülebilir.

19. yüzyılın başındaki güç aşınması, merkezî hükûmetin yerel hükûmetler üzerindeki gücünü çok azaltmışa benziyor. Dahası teorik olarak vilâyetler yeniden düzenlenip küçükler daha büyük bir başkasının parçası oluyorken pratikte bundan çok az sonuç alınabildi. Aynı nedenle her yönetici kendi makamını belli bir görevi yerine getirmek için kendisine emanet edilmiş bir şey olarak değil fakat kişisel malı gibi görüyordu[34]. Bu bakış açısı Osmanlı yerel idaresinin atomizasyonu olarak adlandırılabilir. Her vilâyet kendi dünyasında yasama faaliyetini yapıyordu. Ve şu kesindir ki 18. yüzyılda bu bürokratik model için ve Dahir al-Umar ve Ahmet Cezar düşünüldüğünde en iyi örneklerden birisi 18. yüzyıl Filistin'idir.

Ele alınan ikinci nokta politik hatta yasal eyalet yöneticisi ile onun astları arasındaki ilişkidir. Klasik Osmanlı İmparatorluğu, Max Weber'i takip edersek patrimonyal bir idare olarak karakterize edilebilir[35]. Bunun anlamı hükümdarın işgörenleri aynı zamanda sarayının bir üyesi ya da diğer bir deyişle onun patrimonyal akrabalarıdır. Her ne kadar bu yasal statüsü olmasa da Ahmet Cezar'ın işgörenleri tam yetkili köleler gibi ona tamamıyla itaatkârdılar. Onlar çalıştıkları sure boyunca olduğu kadar bu süre bitiminden sonra da onun adamlarıydılar. Aslında böyle bir ayrımlama pratikte yoktu. 20. yüzyılın başlarındaki Kudüs'teki Osmanlı idaresinin davranışları dikkatli bir şekilde araştırılırsa vilâyet bürokrasisinin ikili modelinin Tanzimat dönemi boyunca süpürülüp atıldığının sürpriz bir şekilde farkına varılacaktır. Ulaşılabilen bilgilerden Kudüs'ün idarecisinin dikkatli bir şekilde derecelendirilmiş bir hiyerarşi içinde uysal bir bürokrat olduğu çok açıktır. Böyle bir idareci, onu kimse yerinden edemeyecek olsa bile kendisine ait olacak yarı otonom bir beyliği oluşturmayı hayal bile edemezdi. Bu ilk aşamada bir beklenti sorunuydu: 19. yüzyıl başlarında Cezar'ın beklentisi, gücünü ve otonomisini artırmaktan çok di-

---

[34] Örnek olarak Volney'in tasvirine Bkz. C.F. Voney, *Travels Through Egypt and Syria in the Years 1783, 1784, 1785*, New York, 1798, c.II, s. 223-24.

[35] Max Weber'in Osmanlı tipi bürokrasi ile modern demokratik bürokrasi arasındaki ayrımı bir karakteristiği olarak işgörenleri statüleri üzerine görüşlerinin bir özeti için Bkz. R. Bendix, *Max Weber*, New York, 1960, s. 423-431.

ğer bir eyalette daha önemli bir pozisyona atanmaktı. Böyle bir beklenti 20. yüzyıl başındaki Ekrem Bey için düşünülemezdi. Fakat beklentilerin ötesine geçersek bu aynı zamanda bürokratik yapının bir sonucuydu. Cezar'ın kendi komutası altında bir ordusu varken, Ekrem Bey'in emri altında tek bir askeri bile yoktu.[36] Cezar'ın aynı anda işgörenleri onun diktatoryal isteğinin ve hane halkının birer öğesiyken, Ekrem Bey, 20. yüzyıl başlarında kendi işgörenlerine hiçbir emir veremezdi ve hiçbir durumda bu tür emirlerden şikayet edemezdi. Buna ek olarak işgörenlerini çok nadir işten çıkartabilirdi. Kendi hane halkıyla işgörenlerinin arasındaki ayrılık bundan daha mükemmel olamazdı. Ve Weber'in modeli en azından bu noktada bundan daha mükemmel gerçekleşemezdi. Bu durumda hiçbir Tanzimat kanunu direk olarak bu konuyla ilişkili olmasa da hemen hemen hiç göze çarpmayan bir şekilde Osmanlı bürokratik yapısı dönüşüme uğratılmıştı.

Kudüs Vilâyeti'nde tatminkâr bir şekilde modernize edilmiş diğer bir idarî yapı da vergilendirmeydi. Vergilendirme, Tanzimat döneminden önce Osmanlı İmparatorluğu'nu rahatsız eden çözümü zor sorunlardan birisiydi. Sorun sadece vergilendirme değil verginin toplanma şekli ve onun tarım vergisi sistemiyle ilgisiydi *-iltizam*. İltizamın Osmanlı idarî sisteminin en ağır kusurlarından birisi olduğu geniş kabul gören bir görüştür. 1839 Fermanı'yla iltizamın feshi köklü bir reform olarak düşünülebilir[37]. Fakat bu tür Osmanlı fermanları tamamıyla etkisizdi[38]. Bununla beraber 20. yüzyıl başlangıcındaki toprak vergisi kurumunun tanımı bu kurumun gerçekte etkisiz olduğunu çok açık hale getirir[39]. 19. yüzyılın ilk yarısında mültezimler kendi seçtikleri üretim oranında vergi topluyorlardı. Bu 20. yüzyılın başındaki durumdan çok uzaktır. Meclis tutanakları iltizamın önceki halin gölgesinde göre azaltıldığını açık şekilde ortaya koyar. Vilâyetin geniş alanlarında aslında iltizam kullanılmıyordu fakat köylüler için daha az zahmetli ve muhtemelen hükûmet için daha kârlı, daha düzenli biçimlerin kullanılması bunu gösterir. Ve hatta iltizamın hâlâ çok kullanıldığı bölgelerde iltizama çıkan çiftliği alacak bir aday görünmezdi. Tabiî ki bu durum mültezimlerin etkili denetimi altındaki bölgelerde çok rastlanan bir olgu değildi.

Toprakların vergilendirmesindeki bu dönüşümün eskisinden yenisine nasıl dönüştüğü sorulabilir. Her şeyden önce Osmanlı hükûmeti iltizamı daha modern bir şekle dönüştürmeyi değil bütünüyle kaldır-

---

[36] En basit operasyon için bile jandarma rızasını almak zorundaydı ve şefi razı olmaya zorlayacak bir yaptırım gücü de yoktu. Bkz. Gerber, s. 41.

[37] Bkz. Lewis, s. 105.

[38] Bkz. G.Baer, "The Evolution of Private Lan Ownership in Egypt and the Fertile Crescent", *Studies in the Economic History of the Middle East, 1800-1814*, at Ch. Issawi, Chicago, 1966, s. 82.

[39] Gerber, s. 64 vd.

mayı amaçlamıştı. 20. yüzyıl Filistin idaresinin düzenli ve etki düzeyinin değişmesiyle karakterize edilmesi bu soruya cevapmış gibi görünüyor. Örneğin, mültezime tâbi çiftliklerin bağışlanması bunun bir göstergesidir.

Tanzimat öncesi dönemde iltizam açık artırmasının nasıl yapıldığı hiç de açık değildir ancak el altından yapılan düzenlemelerinin önemli bir rol oynadığı tahmin edilebilir. Şüphesiz 20. yüzyıl başlarında da aynısını yapıyorlardı fakat muhtemelen daha az ölçüde. Açık artıma düzenli bir prosedüre göre yapılıyor ve sabit açılış ve kapanış tarihi bulunuyordu. Teklifler bazen diğer eyaletlerden otoritelere telgrafla ulaştırılıyordu. Bunlardan birinde, birinin teklifi belirtilen tarihten bir gün sonra ulaşır, bu yüzden dikkate alınmaz ve kiralama sözleşmesi usulüne göre imzalanır. Teklif sahibi bakanlığa başvurarak kiralama döneminin son gününün padişahın tahta çıkış gününe rastladığını ve bu yüzden bu günün resmî tatil olduğunu iddia eder. Vergi yasasında böyle bir yoruma izin veren bir maddeye göre ricası kabul edilir[40]. Bu bütün önceki Osmanlı tarihindeki örneklerle karşılaştırıldığında düzenli ve kesin bir prosedürün uygulandığını gösteren küçük bir örnektir.

Modernleşmenin görünebilir olduğu bir başka alan ise yasal sistemdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yasal sisteminin tam olgunlaşmamış bir sosyolojik analizine girmeksizin bu sistemin önemli bir karakteristiği dikkate değerdir ve günümüz çalışması için yerindedir[41]. Bu, Weber'in İslâm hukuku analiziyle ilgilidir. Weber, dünyadaki yasal sistemler için dört kategori önerir[42]. Kendisi tarafından "kadı adaleti" olarak şekillendirilen tipi, Weber, sadece İslâm durumu gibi genel bir görüngünün prototipi olarak kullanıyordu. Ne var ki Weber'in tanımı genel olarak İslâmî sisteme göre değil tamamen Osmanlı uygulamasıyla ilgili görünür. Kadı adaleti ile Weber'in kastettiği hâkimin uygulamalarına bağlı olan katı rasyonel kuralların olduğu ama daha çok sezgilerine göre davrandığı bir yasal sistemdi. Sadece Osmanlı İmparatorluğu kadı tutanakları okunarak bu sistemin niteliği anlaşılabilir ve bu tasvir şaşırtıcı biçimde kusursuzdur. Osmanlı kadısı kendisine rehberlik edecek yazılı kanun kodlarına sahip değildi. Tabiî ki bazıları oldukça iyi düşünülmüş ortodoks kılavuzlara sahipti.

---

[40] M.I. 1322, No: 827.

[41] Osmanlı yasal sisteminin sosyolojik analizine temel olacak kadı mahkemesi kayıtları henüz ulaşılabilir değildir fakat buna fazlasıyla ihtiyaç vardır. Şu an için, burada ortaya konan özet, yazarın 17. yüzyıl Bursa kadı kayıtlarına dair yaptığı okumalara dayanmaktadır. Bu yaklaşımın oluşması için H. Ongan'ın *Ankara'nın Bir Numaralı Şeriye Sicili* (Ankara, 1974) ve *Ankara'nın İki Numaralı Şeriye Sicili* (Ankara, 1974) adlı kitapları uygundur. Buradaki önemli teorik rehberim ise Lon Fuller'in *The Anatomy of Law* (Pelikan Books, 1971).

[42] Gelecek referansların verildiği eser Max Weber, *On Law in Economy and Society* (Oxford, 1969) s. 213 ve dn. 48.

Ancak yerel âdetler kadar göz önüne alınan bir devlet yasası (kanun) da vardı. Herhangi bir özgül durumda neye karar vereceği tamamıyla ona bağlıydı. Kararını kimseye açıklamak zorunda değildi ve Osmanlı mahkemesi tutanaklarındaki çoğu karar temyiz edilmemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda sözde bir hırsızın parmağının kesilmesi ya da bir kadırgada yıllar boyu hizmet etmeye gönderilmesi eşit oranda beklenebilir kararlardı. Tamamen bundan dolayı kimse Osmanlı yasal sisteminde profesyonel hukukçuları bulamaz[43]. Eğer karara varma yöntemini kimse çözemezse, tahmine dayanan bir savunma da olmayacaktır. Terimin gerçek anlamın da bir temyiz sistemi yoktu. Bazen bir olayın daha yüksek bir yasal otorite tarafından gözden geçirildiği doğrudur. Ama bu yeni bir mahkemenin etkisi olana dek zorlukla bir temyiz olarak kabul edilebilir. Kanunun çeşitli hassas noktaları üzerine müzakere ya da bir tartışma olmadığından ilk mahkemeler (duruşmalar) gözden geçirilmezdi.

Bu geleneksel yasal sistemin çeşitli yönlerle önemli değişimler geçirdiği dair açık işaretler vardır. Metodolojik problemler nedeniyle bu değişimlerin sadece imaları vardı. Buradaki sorun Osmanlı yeni yasal sisteminin omurgası olan yeni tarz nizamî mahkemeleri üzerine şimdiye kadar yapılmış çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamasıdır. Ama alternatif olarak kesinlikle bir mahkeme gibi çalışmayan ama bununla birlikte yarı adlî bir yapıya sahip ve bazı yönleriyle tam anlamıyla bir mahkeme olan Kudüs meclisi tutanaklarında bazı anlayışlar mevcuttur. Bu yapının çalışma tarzından, bunlarla eski tarz mahkemeler arasında büyük bir farklılığın ortaya çıktığı açıkça görülebilir. Öncelikle, bazen meclis tutanaklarının önceki materyallere yapılan atıflar ve özellikle de çeşitli hukuk maddelerine yapılan atıflar yüzünden anlaşılması zordur. Üstelik yasal yargılamanın şekli yasal düşünceyle birbirine daha çok bağlıydı. "Özel koşullar" anlayışının olağandışı durumlara özgü olduğu birçok belgede görülebilir. Bu, eski kadı mahkemelerinin adalet düşüncesinde tasavvur edilemeyecek bir anlayıştı. Bir mahkemenin örnek olarak bir diğerine başvurması düşüncesinin de oluştuğu görülebilir. Yazarın kendi mülkiyetinde olan bir belge de imparatorluğun herhangi bir yerinde belirli bir nizamî mahkemeye sunulmuş bir temyiz başvurusunun sonucudur. Böylece, temyizin oluşumunun gerçekten de Tanzimat tarafından kurulmuş yeni mahkemelerin pratiğinde ortaya çıktığı olumlu bir şekilde kanıtlanmış oldu.

Belediyeler, 19. Yüzyılın son otuz yılında ilk defa Tanzimat hareketi tarafından oluşturulan kurumlardan biriydi. Çeşitli önemli noktalar belediye sorunuyla bağlantılıydı ve bu kurum Filistin'deki Osmanlı

[43] Geçici bir temele dayanan tam yetkili biri bulunsa da. Bu konuda Bkz. R. Jennings, "The Offices of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, 42 (1975), s. 147-149.

yönetiminin modernleşmesini birden fazla yönüyle gösterme imkânı sağlar. Birincisi, en azından hükûmetten kısmen bağımsız belediyenin tüzel yasal bir yapı olarak kurulması bile her şeyi kapsayan geleneksel Osmanlı yönetimi bağlamında bir devrimdi. Ve en azından Eisenstadt'ın politik modernleşme modeline göre öncekilere göre çok daha karışıktı[44].

İkinci olarak, Osmanlı Filistin'inde belediyenin önemli görevi hizmetlerin sağlanmasıydı, burada modernleşmenin önemli bir yanı gizlidir. Üçüncüsü, 20. yüzyıl başlarında Kudüs'te belediye görevlilerinin tayin yönteminde demokratik seçimlerle ilginç flörtler ortaya çıkarılabilir; bunlar modern demokratik seçimlerden oldukça farklı olmalarına rağmen, bir taklit olarak gözden kaçırılamaz.

İslâmî yasal geleneği bağlamı içerisinde belediyelerin kurulmasının önemli bir devrim olduğu düşüncesi vurgulanabilir. Ortodoks Müslüman hukuku bireyden başka yasal bir varlık tanımaz. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, İslâm'da köy ile şehir arasındaki ayrımı şimdiye kadar yadsıyagelmişlerdir. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda (ve muhtemelen bütün İslâm ülkelerinde) Batı Avrupa şehrindeki bir belediyenin işlevlerinin bir kısmının, şefin karşısındaki kadı gibi kurumsal temsilciler tarafından yerine getirildiği unutulmamalıdır. Birçok idarî görevi yerine getirmesinden de anlaşılacağı üzerine kadı'nın sadece bir hâkimden daha fazlası olduğu açıktır. Osmanlı hükûmeti ile yerel halk arasında bağlantı sağlayan en önemli aracı oydu. Şehir yönetimiyle ilgili yayınlanan sultan emirlerinde tek adres o değildi fakat emirlerin çoğu, bu kuralları insanlara onun iletmesini ya da başkaları tarafından iletildiğini gözlemesini istiyordu.

Bununla birlikte kadı tabiî ki beledi yetkeler için gerçek bir temsilci değildi. Benzeri yetkelerin İslâm'daki olmayışı, ortada bu sosyal hizmetleri sağlayan bir devlet fikrinin bütünüyle eksik olduğu gerçeğinin altını çizmeye olanak sağlıyor. Bu geleneksel anlayış Tanzimat dönemiyle birlikte değişmeye başladı.

Filistin'de belediyeler ilk olarak 1860'larda ortaya çıktı. Kudüs Belediyesi'nin 1863'te, Jaffa Belediyesi'nin 1872'de kurulduğunu dair bazı göstergeler vardır[45]. Hükûmetten bağımsız bir idarî yapı olarak belediyelerin var oluşu ile ilgili ölçüt ve işaretlerden biri kendilerine ayrılmış bütçeleriydi. Bundan dolayı, belediyelerin varoluş temeli, onların kendi vergilerini kendi şehirlilerine yükleme yetenekleriydi. Burada 19. yüzyıl Mısır belediyelerinin Avrupalıların vergi ödemeyi reddetmelerinden dolayı yüzyılın sonuna yakın bir zamana dek kurulamadıklarını hatırlatmak ilginç olacaktır. Bu sorun, Mı-

---

[44] Bkz. S.N. Eisenstadt, *Modernization, Protest and Change* (Englewood Cliffs, 1966) s. 2-3.

[45] Ha-Havatzelet, c. 2, s. 18.

sır'daki gibi güçlü yabancı kolonilerin olmadığı Filistin'de mevcut değildi[46].

20. yüzyıl başarında, her belediyenin bütçesi Kudüs meclisince onaylanmak zorundaydı. Bunlar hakkındaki bazı müzakereler bu kurumun tutanaklarında mevcuttur. Bu bütçelerin çoğu tantanasız onaylanmıştır ve bütçelerin kapsadığı miktarın son derece düşük olduğu açıktır. Ama bazı durumlarda bütçe onaylanmazdı; meclisin vilâyet yönetiminde alacakların belediye tarafından toplanmasıyla ortaya çıkan bir durumu engellemeye çalıştığını belgeler gösteriyor. Başka bir deyişle meclis sadece dengeli bütçeleri onaylayacaktı. Bu belediyeleri gelir için bağımsız kaynaklar bulmaya motive ediyordu. Böylece, 1907-08 yılları için Beersheba belediyesinin bütçesi 28 000 piastre idi ve sözde göçmenlere bölgedeki toprakları satmak bu gelirin önemli bir kaynağı olarak görülüyordu. Bu durumda, bütçe sadece beklenti büyük bir miktarı tatmin ettiğinde onaylandı[47]. Bu prosedür bütçelerin sadece bir fikir değil gerçekçi olduğunu da kanıtlamaktadır.

Belediye üyeleri bir tür halk seçimiyle atanırdı. Bu elbette ki Tanzimat hareketiyle ortaya çıkan bir ilkeydi. Seçim usulen hem idarî hem de beledî meclis için yapılıyordu. Ve tabiî ki modern araştırmacıların bu seçimler hakkında kuşkulanmak gibi bir eğilimi vardır. Ama gerçekte, Kudüs, kendisinin günlük yaşamıyla ilgili bazı canlı tasvirlerin olması bakımından şanslıdır ve başka şeylerin arasında burada bu seçimlerin tasviri de bulunabilir. Bu seçim için en önemli kaynak, şimdiye kadar karşılaştığından daha yakın bir ilgiyi hak eden bu pitoresk kayıtlar, Yahudi bir araştırmacı olan David Yelin'ne aittir.

Yelin'e göre, yirmi beş ve daha yaşlı olup, elli Lira vergi ödeyen herkes oy verebilirdi. Otuz ve daha yaşlı olup yıllık en az yüz elli Lira vergi ödeyenler de seçime katılabilirdi[48]. Belediye meclisi, yarısı her iki yılda değişen on üyeden oluşuyordu. Seçimlere sadece Osmanlılar katılabiliyor ve seçmenlerin isim listesi bazı zamanlarda belediye tarafından duyuruluyordu. Yelin, 1200 kişinin katıldığı 1858 seçimini tasvir eder. Siyasî mücadelenin doğası olağandışıdır ve Yelin'in kelimeleri burada tamamıyla alıntılanmaya değer.

> Seçilmeyi isteyenlerin başarısı (hangi dinden olurlarsa olsunlar) önemli biçimde çeşitli gruplar arasında genel bir mutabakata bağlıdır ve bu genel mutabakat tanrının da yardımıyla, on yıldır şehrimizde mevcut. Gruplardan biri diğer gruptan filancayı seçiyor böylece (bir dahaki seçimde) diğer grup kendi adayına oy verecektir. Ve her za-

---

[46] G. Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago, 1969) ss. 196-199.
[47] M.I. 1323, no. 897.
[48] D.Yelin, *Yerushalayim shel tmol*, Jerusalem, 1972, s. 202.

man, iki yıl sonra galiplerin aşağı indiğini, mağlupların yukarı çıktığını görüyoruz[49].

Şüphesiz Yelin'in burada tasvir ettiği önemli seçkin aileleri arasındaki güçlerin ince ayarıydı, başka kaynaklardan[50] da ortaya çıkan bu dengenin hiçbir zaman çok resmî ve derin olduğu düşünülmemiştir. Oyun eskiydi ve şimdi yeni kurumsal araçlarla oynanıyordu. Eski ile yeninin iç içeliği, Yelin'in bu seçimlerin kötü sonuçlarını anlattığı şu kayıtta hâlâ çok açıktır:

> Şehrimizin meclisi için yapılan seçimler en sonunda sonuçlandı ve yeni üyeler nihayet bu hafta toplanmaya başladılar. Ama bu kez olay her zaman olduğu gibi kolayca sonuçlanmadı. Çünkü oy sandıklarının açılmasından on gün sonra hemşehrilerimiz (vatandaşlarımız) hâlâ dengenin hangi taraftan yana eğileceğini merakla bekliyorlardı. Sorun, Müslüman hemşehrilerimizin (vatandaşlarımız) arasındaki soy kütükleri İslâm'ın ilk kurulduğu zamanlara kadar giden iki aristokratik aile olan Huseyni ve Halidi'lerdi. Eskiden beri bu ikisi arasındaki mücadele oldukça büyüktür; içlerinden birinin gücü üstün olduğunda, denge karşı yönde değişene, diğeri güçsüz hale gelinceye kadar önemli daireler onun oğluna gider ve o emrederdi. Ve şu günlerde, birinci aile yıllardır daha üstün ve neredeyse belediyenin kurulduğu günlerden beri şehir meclisi yıllardır onların üyelerinin elinde. Ancak bu sefer, meclis başkanının yerini terketme zamanı geldiğinde, ikinci aile bütün güçlerini topladı ve iyi tanınmış yaşlılarından biriyle seçimde yer aldı ve diğer aile aday olarak önceki belediye başkanının oğlunu ve kendilerinin tanınmış bir başka adamını aday olarak tayin etti. Bir buçuk ayda sonlanan şiddetli bir kampanyanın ardından bunların üçü de seçildi. Onlarla birlikte bir Müslüman ve bizim milletimizden, meclisin sürekli Musevi üyelerinden birinin oğlu olan kişi seçildi... Ve geriye sadece (yetkisi) kanunlarla şehir valisinin elinde olan meclisin başkanının atanmasıyla ilgili soru kaldı. Ve sonra liste ekselansları paşaya gönderildi, şehrimizin bütün büyük adamları karar için bekliyorlardı. Ve derin düşüncelerden biraz sonra en sonunda Halidi ailesinin iltimasına karar verdi ve meclis başkanı olarak Halidi Yasin Efendi'yi belirledi[51].

Söylediğimiz gibi, oyun olduğu gibi kaldı ancak bu yeni kuralların gözden kaçırılmasını meşrulaştırmaz. Toplumsal çalışmalarda genellikle "nasıl" olduğu "ne" olduğundan daha önemlidir ve bu şüphesiz demokrasi ve diktatörlük arasındaki en önemli farktır.

Belediyelerle ilgili gelişmelere dair bu kayıtlar bazı okurlara fazla iyimser görünebilirse de bunun sebebi bizim yeni gelişmelerin başlangıcını aramamızdır. Dürüstçe eklemeli ki bazı çağdaş yargılar bizden

---

[49] *a.g.e.*, s. 194.
[50] Bkz. Gerber, s.61 vd.
[51] Bkz. Yelin, s. 222-223.

daha acımasızdırlar. Öyle ki, büyük savaşın arefesinde, Beyrut vilâyeti hakkında kitap yazan iki genç Filistinli, Nablus Belediyesi hakkında konuşurken oldukça serttiler.

> Biz doğunun insanları belediye kelimesinin doğru anlamından çok uzağız. Bizim bakış açımıza göre, belediye başkanlığı ayanın yerini ve gücünü takviye etmeyi önceleyen bir dairedir... Belediye başkanı, başkanlığı yerine getirmesine hiçbir itirazı olmayan meclis üyeleri ile birlikte tamamen *nahiye*, *kaza* ya da *sancak* idaresinin emri altındadır[52].

Osmanlı İmparatorluğu da dahil klasik İslâm devletlerinin sosyal hizmetlere çok az bir ilgi gösterdiği iyi bilinir[53]. Dinî, tıbbî ve eğitim hizmetleri her zaman olduğu gibi, sık sık çeşitli müdahale biçimlerine tâbi olmasına karşın, idarî bir yapı olmayan vakıf kurumları tarafından karşılandılar. Ama belediyelerin kurulmasıyla birlikte bütün geleneksel İslâm ülkelerinin aldığı bu temel tavır, sosyal hizmetleri sağlayan devletin modern taahhütlerine yol vermeye başladı. Böylece eğitim, sağlık hizmetleri, su tesisatı gibi görevler yavaş yavaş vakıfların elinden alındı. Tanzimat insanının vakıf kurumlarına düşman olması bir rastlantı değildir. Bu, bütün geleneksel kurumlara atılmış galiba en sert tokatlardan biriydi. En azından vakıfların bu hizmet fonksiyonunun doğal olarak modern devlet kavramıyla bir çelişki doğurduğu gerçeği düşünülürse bu tokat gerekliydi. Bu reform sürecinin sonucu bir refah devleti ya da benzeri bir şey değildi. Ancak burada önemli olan Osmanlı bürokrasisinin değişmiş tavrını vurgulamaktır. Ama bu, gerçekte, çok mütevazi bir değerlendirmedir; bazı alanlardaki değişim sadece tavırdaki değişimin çok ötesine gitti. Örneğin eğitimdeki değişimin gerçekten devrimci bir özellikte olduğu[54] bilinir ve bu kesinlikle sosyal hizmetlerdeki değişimin doğal sonucudur.

20. yüzyıl başlarında Filistin'deki Osmanlı idaresinin değişimine dair bu makale, Shamir'in Suriye hakkında erken 1880'lere ilişkin bulgularıyla[55] açık bir çelişki oluşturuyor. İki vilâyet arasındaki farkların, Suriye ve Filistin arasındaki doğal farklar öne sürülerek açıklanması şüphelidir. Bu farklılık, tarihlerdeki farklılıklarla açıklanabilir görünüyor. Bize göre, Osmanlı reformları, yavaş yavaş da olsa

---

[52] Refik ve Behced, c. I, s. 121.

[53] Bu mesela şehirdeki bütün kamu binalarıyla ortaya çıkmaktadır. Hükûmetler tarafından yapılsa bile bunları paraca desteklemek için hemen vakfa dönüştürülüyordu. Kusursuz bir örnek için Bkz. H.İnalcık, "Istanbul", *Encyclopedia of Islam*, II. baskı.

[54] Örnek olarak Bkz. J. S. Szyliowics, "Changes in the Recruitment and Career Lines of Ottoman Provincial Administrators during the Nineteenth Century", M. Ma'oz, *Studies*, s. 268 vd.

[55] Bkz. Sh. Shamir, "The Modernization of Syria; Problems and Solutions in the Early Period of Abdülhamid", (ed.) W.Polk ve R. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago, 1968, s. 351-382.

henüz tamamıyla açık olmayan, ama doğal olarak gittikçe artan, belki "kuluçka" olarak adlandırılabilecek, bürokratik yöntemlerle dönemin en sonunda muratlarına erdiler. Birçok nedenle, bu "kuluçka" yöntemlerini anlaşılabilir kelimelerle açıklamak zor görünüyor. Ama bunun mümkün olacağı bir alan var: bu da eğitimdir. Eğitim kesinlikle kendi kendine ilerleyen bir süreçtir. Modern eğitim ilk kez oluştuğunda, fermanlardan ve politikalardan açıkça bağımsız, özgür bir kuvvetti.

Tartışmaya kalan bir başka soru, diğer Osmanlı vilâyetlerinden farklı olarak Kudüs Vilâyeti'nin özel bir yönetim şekline sahip olup olmadığıdır. Benzeri düşünceler çeşitli zamanlarda iddia edildi[56] ve en azından bunda bir doğruluk payı olması da mümkün. Ancak böyle olsa bile, bu tezleri çürütmeye yeterli değildir, bütün olasılıklarla birlikte Kudüs muhtemelen sıradışı olarak nitelendirilecek kadar istisnaî bir durumda değildi. Bu çalışma idareci ve yüksek görevlilerle hatta onların faaliyetleriyle ilgilenmiyor. Dar bir açıdan analiz etmeye çalıştığımız şey, tarihçiler tarafından önemseyen küçük bürokratlar ve onların kasıtlı olmayan tutum ve genelde bilinçsiz ve otomatik davranışlarıdır. Bu en düşük bürokratik seviyede Kudüs ile diğer vilâyetler arasında bir fark olması kesinlikle imkânsızdır. Dahası, gözlemlenen değişimler çok dolaylı olarak Osmanlı hükûmetince gerçekleştirilmiştir. Bu Tanzimat'a eklenen daha sonra sadece yerel otoritelerce üstlenilecek sosyal hizmetlerin son derece önemli yanı olan belediyeler konusunda, özellikle doğrudur.

[56] Örnek olarak Bkz., B. Abu-Manneh "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19th Century", G. Ben-Dor (ed.), *The Palestinians and the Middle East Question*, Ramat Gan, 1979, s. 25.

TANZİMAT'IN İLK YILLARINDA MODERNLEŞME HAREKETİNİN SURİYE SİYASETİ VE TOPLUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ[*]

Moshe Ma'oz

Çeviren: Hayrettin Pınar

19. yüzyılda, Suriye vilâyetindeki modernleşme hareketi esasen, radikal biçimde yerel siyasetteki mevcut durumu [*status quo*] ve toplumsal yapıyı yeni ve ileri bir sisteme dönüştürmeyi amaçlayan, Batı kaynaklı bir reformlar dizisini içerir. Pratik açıdan bakıldığında bu, merkezden bağımsız yerel güçlerin yerini merkezî otoritenin alması, bölgedeki halkın feodal beylere ya da ağalara karşı yükümlü oldukları angaryanın ortadan kaldırılması ve Hükûmete doğrudan tabiiyetlerinin başlangıcı ve gayrimüslim tebaanın önceki statülerinden kurtarılarak, Müslüman nüfusla eşit hale getirilmesi anlamına gelmektedir.

Bu reformlara toplumun önemli bir kesimi açıkça itiraz etmekteydi; özellikle sahip oldukları hakları yitireceklerini düşünen geleneksel yönetici sınıf. Bu nedenle, modernleşme, toplumun büyük bölümünün arzusu hilafına uygulanmalıydı ve modernleşme yönetimi ve süreci büyük ölçüde reformcu yetkililer ile eyaletlerdeki muhafazakâr yönetici elit arasındaki mücadele tarafından belirlendi.

Modernleşme süreci boyunca, Suriye vilâyeti çeşitli aşamalardan geçti. 19. yüzyılın ikinci on yılındaki birinci aşamada, büyük Osmanlı reformcusu Sultan II. Mahmud tarafından gerçekleştirilmesine karşın, yapılan reformlar birbirinden kopuk ve başarısızdı. Sürekli olmayan bir biçimde alınan önlemlerin hedefi; bazı idarî bozuklukları ortadan kaldırmak ve özellikle gerek şehirlerde gerek dağdaki yerel güçleri doğrudan Osmanlı idaresi altına almaya dönüktü. Bu tür önlemler, pek çok Osmanlı vilâyetinde başarılı olurken, Suriye'de değişimin karşısında yer alan güçler tarafından engellendi[1].

---

[*] Bu makale, kısa süre sonra *Suriye ve Filistin'de Osmanlı Reformu, 1840-1861* Oxford, Clarendon Press, başlığı altında basılacak olan bir kitaptan kısaltılarak alınmıştır.

[1] Bkz. Konstantin el Paşa, (ed.), *Mezekkiratü't-tarihiyye* Lübnan, tarihsiz, s. 100; H. L. Bodman, *Political Factions in Aleppo, 1760-1828*, University of North Carolina Press,

Modernleşme sürecinin bir başka önemli ismi olan, Mısır Paşası Mehmet Ali tarafından Suriye'de gerçekleştirilen reformların ikinci safhası da aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde yapılanlardan farklıdır. Ancak, 1831'den 1840'a kadar süren bu ikinci dönem, Suriye'deki reform yöntemi üzerinde çok derin bir etki yapmıştır. Özellikle, yapılan reformlar uzunca bir süreden beri devam eden bozulma ve çağ dışılığa bir son vererek, Suriye tarihinde yeni bir istikrar ve modernleşme döneminin açılmasına neden olmuştur. Büyük bir askerî gücün desteğiyle İbrahim Paşa tarafından alınan sert önlemler sayesinde hayatın pek çok alanında önemli değişiklikler olmuş ve pek çok açıdan daha sonraki Osmanlı Tanzimatı'nın altyapısını hazırlamıştır[2]. Öte yandan, İbrahim'in yönetimi, ülkede kalıcı değişiklikleri başarmak için çok kısaydı ve onun yöntemleri halkın reformlara ciddi biçimde düşman olmasına neden olacak kadar sert ve acımasızdı.

Gerçekten de Mısırlılar, Suriye'den çekildikten hemen sonra eski düzen yeniden canlandı, bölgedeki halk tamamen kontrolden çıktı, dağlık bölgelerde yaşayanlar özerk yaşam biçimlerine geri döndüler, Bedevi kabileler kırsal bölgeleri büyük bir saldırganlıkla tahrip ettiler ve gayrimüslim tebaa önceden olduğu gibi ikincil konumlarına dönmeleri için zorlandılar[3].

Mısırlıların bölgeden sürülmesi için Suriyelilerin desteğine ihtiyaç duyan Osmanlılar, halka yüklü miktarda silah dağıtımı, vergi muafiyetleri ve bazı bölgelerde Müslümanlar arasındaki Hıristiyan karşıtı duyguları manipüle etme gibi konularda oldukça cesaretlendirici davrandılar[4]. Bu noktada, Türk Hükûmeti, önceki rejim tarafından modernleşme açısından sağlanan görece rahat bir zemin üzerinde ilerleme şansını yitirdi ve kendi reform programı olan Tanzimat'a, bazı dezavantajlarla başlamak zorunda kaldı. Bu programın ilk aşamasını kap-

---

1963, s. 128-136; İhsan el Nimr, *Tarih-i Cebel-i Nablus ve'l-Balka* Şam, 1938, s. 171-75, 183-84, 195-99, 219, 235-36.

[2] Suriye'deki Mısır hakimiyeti için bkz. Süleyman Ebu İzzeddin, *İbrahim Paşa fi Suriye*, Beyrut, 1929; el Paşa, *Müzekkiratü't-tarihiyye*; I. Hofman, *Muhammad Ali in Syria*, Basılmamış Doktora Tezi, Hebrew Üniversitesi, Kudüs, 1964; Bulus Karali (ed.), *Fütühat-ı İbrahim Paşa fi Filistin ve Lübnan ve Suriye*, Harisa, 1937; Essad Rüstem, *El Mahfuzatü'l-melikiyye'l-Mısriyye*, 4.c., Beyrut, 1940, 43; S. N. Spyridon, (ed.), *Annals of Palestine 1821-41 Manuscript Monk Neophytus of Cyprus* Kudüs, 1938; W. R. Polk, *The Opening of South Lebanon 1788-1840*, Cambridge, Mas. , 1963.

[3] Örneğin bkz. *Werry'den Ponsonby'e*, Halep, 2 Ağustos 1841, Londra, Public Record Office, FO 78/148; *Young'dan Ponsomby'e*, no. 28, Yafa, 16 Aralık 1841, FO 78/444; *Beaudin Tarafından Yazılan Rapor*, 11 Temmuz 1842. Paris, Archives Nationales, Affaires Etrangères, Şam, I, no. 8; *Şeriye Sicilleri*, Yafa, no. 13, 17 Rebiyülahir, 1258 (Mayıs 1842).

[4] El Paşa, *Meza. ekkiratü't-tarihiyye*, s. 210-12; A. Y. Kayat, *A Voice form Lebanon* (Londra, 1847), s. 276; Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, 8.c, (İstanbul, 1290-1328), 6:19; Rüstem, *Mahfuzat*, 4:243, no. 6401; *Young'dan Palmerston'a*, no. 5, Yafa, 25 Ocak 1841, FO 78/444.

sayan ve 1840'da başlayıp 1861'e kadar süren dönem, belki de Suriye vilâyetindeki modernleşme hareketinin en can alıcı ve belirleyici aralığı olmuştur.

Sultan Abdülmecid tarafından 1839 ve 1856 fermanlarıyla ilân edilen Tanzimat reformlarının üç temel hedefi vardı: Yarı özerk ve fiilen bağımsız yerel yöneticileri merkezî otoritenin doğrudan denetimi altına almak, tebaanın sosyal ekonomik şartlarını iyileştirmek ve en önemlisi; Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin eşit üyeler olduğu yeni bir Osmanlı toplumu yaratmak.

Bu reformların Suriye'de uygulanması görevi yerel yönetimin, özellikle de bölgenin genel idarecisi konumundaki valinin üzerine düşmekteydi. Valinin konumu, yalnızca bölgesindeki modernleşme hareketinin uygulanmasında sahip olduğu hayati rol açısından değil, içinde taşıdığı önem açısından da analiz edilmeyi hak etmektedir. Ayrıca, valilik makamı, Osmanlı reform siyasetinin en önemli hassasiyetlerinden birisidir.

Tanzimat siyasası taşrada görevli önemli memurlar arasındaki dengeyi muhafaza ederek -özellikle valinin otoritesini kısıtlayarak-merkezî otoritenin taşra üzerindeki hakimiyetini tesis etmenin yollarını aramıştır. Açıkçası, bu türden bir uygulama Osmanlı siyaset geleneğinde yeni bir olgu değildir ancak geçmişte Suriye'de fiilî anlamda bağımsız paşaların gücünün artması engellenememiştir; oysa şimdi, valiyi neredeyse tamamen güçsüz bir konuma indirerek etkili bir uygulama meydana getirilmiştir. Yalnızca, sahip olduğu otoriteyi bölgesindeki güç odakları üzerinde sonuna kadar kullanamadığından değil[5]; ayrıca bulunduğu mevkie bir yıl hatta bazen daha kısa bir süreliğine tayin edildiği için[6] gerçekten de vali bu yeni politikanın en mağdur olan kişisidir.

---

[5] Osmanlı arşiv belgeleri ile ilgili olarak bu ve devam eden notlarda şu kısaltmalar kullanılacaktır:
BA: İstanbul Başvekâlet Arşivi
Cev.D.: Cevdet Dahiliye
Cev.Z.: Cevdet Zaptiye
İr.D.: İradeler Dahiliye
İr.H.: İradeler Hariciye
İr.M.M.: İradeler Meclis-i mahsus
İr.M.V.: İradeler Meclis-i valâ
Örneğin bkz. BA, İr.MV., no. 9073, 21 Zilkade 1268 (Eylül 1852); *Ceride-i Havadis*, no. 27. 22 Cemaziyelevvel 1277 (Aralık 1860); Calvert'ten Palmerston'a, no. 8, Şam, 29 Nisan 1850, FO78/837.

[6] Şam'daki valilerin sık sık değiştirilmesi hususunda bkz. Wood'dan Palmerston'a, no. 13, 28 Nisan 1851; Selahaddin el-Mürnejjid, *Vülâtu Dimeşk fi'l-ahdi'l'Osmani*, Şam, 1949, s. 91. Halep'teki durum için bkz. *Guys'un Raporu*, 31 Mart 1843, AE, Halep, I, no. 1; F.Taoutel, (ed.), *Vesaiku't-tarihiyye Halep*, 3c., (Halep, 1958-2), 2:52; J. Finn, *Stirring Times*, 2. c., (Londra, 1878), I:160; 2:162-163. Ancak, Sidon Şehri'ndeki durumun farklılığına dikkat etmek gerekir. Örneğin, Namık Paşa, 1848'den 1856'ya kadar, Beyrut Va-lisi olarak görev yapmıştır. Bkz. *Salname*, 1264 (1847-1848) ve sonrası.

Valinin durumuna ilişkin daha hayatî olan nokta ise, *Paşalık*'ında bulunan ve kendisinden bağımsız olan diğer yüksek rütbeli memurların, onun üzerindeki teftiş uygulamasıdır. Kendi bölgesinde bulunan düzenli birlikler üzerinde herhangi bir yetkisi bulunmadığından, paşa çoğunlukla görevlerini yerine getiremiyordu. Bu durumda vali, çoğunlukla etkisiz ve düzensiz süvari gücüne başvurma zorunda kalıyordu; bölgedeki düzenli birlikler (*nizam*), emirlerini Şam'daki başkumandan olan *serasker*den almaktaydı[7].

Seraskerlik makamı, Tanzimat'ın ilk yıllarında Suriye'de uygulandığı şekliyle gerçekten de Bâb-ı Âli'nin merkezîleşme politikasının önemli bir yanıdır. Bölgeyi, Mısırlılardan kurtarmak amacıyla başlatılan uygulama[8], 1844-45'den itibaren İbrahim Paşa'nın 1830'larda Suriye'de zaptettiği konuma benzer bir şekle çevrilmiş; seraskerlik makamına getirilenler askerî fonksiyonlarının yanı sıra idarî işlerle de görevlendirilmiştir[9]. 1843'den sonra Osmanlı Ordusunun yeniden yapılandırılması ile birlikte yukarıdaki biçimi ile seraskerlik makamına Arabistan Ordusu'nun başkumandanı olarak, Nisan 1844'de ilk kez Namık Paşa atanmıştır[10]. Namık Paşa'nın görevleri oldukça fazla olup, idarî ve uygulama bakımdan pek çok yükümlülüğü vardı: Bölgedeki barışın ve düzenin devamını sağlayarak, Bedevileri kontrol altında tutmak[11], Bâb-ı Âli tarafından görevlendirildiği şekli ile vergilerin toplanmasında etkin olmak[12] ve hatta güçlü ve nüfuz sahibi *efendi*ler ve *ulema*ya karşı idarecilerin gücünü artırmasını sağlamak[13]. Bir başka deyişle, serasker bölgenin önemli sorunlarını halletmek ve yerel yöneticilerin görevlerini yerine getirebilmesi için askerî destek sağlamakla görevlendirilmişti. Bu şekilde, Bâb-ı Âli şu hedeflere ulaşmayı umuyordu: Bölgede yeni bir düzen kurmak, valinin gücünü sınırlandırmak ve aynı zamanda Suriye'nin başkentten uzaklığı ve hızlı iletişim imkânının yokluğunda bölgesel bir merkezîleşme odağı kurmak.

---

[7] Örneğin bkz. Bazili, *Siria i Palestina*, 2:13; Finn, *Stirring Times*, I.165, 257; "Baker'dan Redcliffe, no. 3" içinde, *Barker'dan Clarendon'a, no. 3* Şam, 10 Şubat 1857, FO 78/1297. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, 2.c. Paris, 1882-84), I:107; C.Macfarlane, *Turkey and its Destiny, 2 c.*

[8] Örneğin bkz. *Wood'dan Ponsonby'e no. 19.*, Beyrut, 28 Ekim 1840, FO 195/171; *Menton Tarafından Yazılan Rapor*, 13 Mart 1841, AE, Şam, I, no. 11; E. B. B. Baker, *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey*, 2 c. Londra, 1876, , 2:312; Lütfi, *Tarih*, 7:46.

[9] İbrahim Paşa'nın güçleri hakkında bkz. Rüstem, Mahfuzat, 3:417-18, no. 5496.

[10] Ceride-i Havadis, no. 1488, 17 Zilkade 1259 (Aralık 1843); Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1301-9, 2:223.

[11] Namık Paşa'nın raporu için bkz.BA, Ir.H., no. 2295, 13 Ramazan 1263 (Ağustos 1847); ayrıca bkz. *Werry'den Canning'e* no. 119. Halep, 14 Ağustos 1844, FO195/207.

[12] BA, İr. D. , no. 8417/1, 15 Zilhicce 1263 (Kasım 1847).

[13] *Wood'dan Aberdeen'e*, no. 15, Şam, 8 Mayıs 1844, FO 78/579.

Bu politika başarılı olabilirdi -aslında kimi durumlarda başarılı olmuştur-, şayet serasker ile vali arasında tam bir işbirliği olsa ya da başkumandan bölgedeki diğer paşalar üzerinde tam bir yetkiye sahip olsaydı. Kıbrıslı Paşa gibi yeni bir seraskerin tayini (1851-1852) münasebeti ile Suriye valileri ona danışmaktan ve fikrini almaktan memnun olsalar da hukukî olarak seraskere bağlı değillerdi[14]. Her vali, hukukî olarak kendi bölgesinin genel idarecisi olup, bölgenin yönetsel işleri ile ilgili olarak doğrudan Bâb-ı Âli'ye karşı sorumluydu. Öte yandan, her paşa, birliklerini toplamak için başkumandana bağlı olmak arzusunda değildi; özellikle askerî hiyerarşide seraskere eşit bir konumda -yani *müşir*- ya da idarî hiyerarşinin en tepesindeki *vezir* payelerinden birine sahipse[15]. Ancak, serasker her paşalığın içişlerine müdahale ederken, bölgesindeki başkumandanlık otoritesini yerleştirmek amacı ile sahip olduğu en önemli güç olan askerî gücü kullanabilirdi. Bu, Namık Paşa'nın görevde olduğu uzun dönem (1844-49) ve Kıbrıslı Paşa (1851-52) tarafından başvurulan bir yöntemdi. Valilerin otoritelerini korumak uğrunda vermiş oldukları tüm savaşıma rağmen, her ikisi de şöhretli geçmişlerinden kaynaklanan avantajlarını kullanarak; kendilerini tüm Suriye vilâyetinin fiilen askerî ve sivil idarecileri konumuna getirdiler[16]. Gerek Namık gerek Kıbrıslı Paşaların müdahaleleri, bilhassa Şam'da güçlü ve sürekli idi ve bu durum Şam valisinin görevini bırakması ile sonuçlandı[17]. Bu, kısmen seraskerin açık biçimde Şam valisi üzerindeki otoritesinin[18] kısmen de şehrin hem vali hem de başkumandan açısından karargâh niteliği taşımasının bir sonucuydu.

Valinin otoritesini dengeleyen diğer bir memur ise *defterdar*dır. Defterdar, gelirlerin toplanması ve giderlerin belirlenmesi ile yükümlü olup, doğrudan İstanbul'daki Maliye Nazırı'na bağlı idi. Tıpkı geçmişte olduğu gibi defterdar, icra ettiği görevler, idarî açıdan bağımsız karakteri ve görece uzun dönemli görev süresi açısından oldukça fazla bir güce sahipti[19]. Örneğin, alt kademedeki memurların maaşlarının ödenmesi, paşalıktaki düzensiz birliklerin sayısının belirlenmesi ve

---

[14] *Wood'dan Canning'e*, no. 2, Şam, 21 Şubat 1852, FO 195/368.

[15] *Salname* 1263 (1847) ve sonrası.

[16] Bkz. *Jorelle TarafındanYazılan Rapor*, 14 Ekim 1846, AE, Kudüs, II, no. 18; "Wood'dan Cannig'e, no. 29" içinde, *Wood'dan Palmerston'a* no. 30, Şam, 25 Kasım 1848, FO 78/761; "Werry'den Canning'e, no. 46, içinde, Werry'den Palmerston'a, no. 20, Halep, 10 Aralık 1851, FO 78/871

[17] *Wood'dan Palmerston'a* no. 22, Şam, 28 Ağustos 1848, FO 78/761; *Wood'dan Malmesbury'e* no. 20, Şam, 29 Haziran 1852, FO 78/910.

[18] *Wood'dan Palmerston'a*, no. 20, Şam, Temmuz 1848FO 78/761.

[19] Defterdar'ın 18.yüzyıldaki önemli konumu için bkz. H. A. R. Gibb ve H.Bowen, *Islamic Society and the West* Londra, 1950, I.201; S. Shamir, *The Azm Valis of Syria, 1724-85*, (Basılmamış Doktora tezi), Princeton, 1960, s. 227-228.

askerî seferlere ya da diğer masraflara ait ödemelerin yapılması ya da yapılmaması hususlarında yetki sahibi idi[20].

Yeni idarî yapılanmanın ortaya çıkardığı bir diğer organ, valinin otoritesini daha da sınırlandırmıştır. Bu organ, teorik olarak valiye yardım amacı ile kurulmuş olan memleket meclisleridir[21], ancak daha sonra göreceğimiz gibi Bâb-ı Âli tarafından kendisine verilen geniş yetkiler ve yerel nüfuzu sayesinde meclisler, bölgenin idarî işlerini aktif şekilde müdahalede bulunmuşlar ve kararlı bir şekilde modernleşme sürecine engel olmuşlardır.

Son olarak, idam cezasını uygulama ve suçluları cezalandırma yetkisi de elinden alınan valinin kamu düzenini korumak açısından sahip olduğu meşru zemin iyice daraltılmıştır[22]. Bütün bu gözetleme ve kısıtlama yöntemlerinin sonucu olarak, valilik makamı, büyük oranda işlevsiz bir duruma indirgenmiş ve açıkçası reform hareketine darbe indirilmiştir[23].

1852 yılına gelindiğinde Bâb-ı Âli, bu anakronik merkezî idarî sistemin olumsuzluklarını fark ederek, valinin gücünü arttırmaya ve onu bir kez daha bölgesinde etkin bir otorite haline getirmeye karar verdi. 28 Kasım 1852 tarihli bir fermanla, taşradaki meclisleri olduğu gibi, askerî ve malî görevleri de içine alacak şekilde bütün idarî kademeleri valinin denetimi altına koydu. Bu fermanla birlikte vali, düzenli birlikleri göreve çağırmak, maliye hesaplarını incelemek ve memleket meclislerinin üyelerini atamak ya da azletmek yetkileri ile donatıldı. Bunlara ilâveten, *kaymakam*ları ve *müdür*leri de kapsayacak şekilde, bürokratik hiyerarşi içinde yer alan alt kademedeki memurları işe alma ve işten el çektirme yetkisi bağışlayan ferman, valiyi daha da güçlü hale getirdi. Aynı zamanda, paşanın adli yetkileri kamu düzeninin devamını sağlamak amacı ile oldukça genişletildi; bütün hafif suçları İstanbul'a danışmadan infaz etme yetkisi verildi ve Bâb-ı Âli'nin onayını almak şartı ile idam cezasını uygulama hakkı tanındı[24]. Buna karşın 1852 fermanı, valinin otoritesinde küçük de olsa bir değişiklik yaptı ki bu değişiklik onun başlıca muhalifleri ya da

[20] Bkz. *Wood'dan Aberdeen'e*, no. 11, Şam, 1 Nisan 1844, FO 78/579; Rose'dan Aberdeen'e, no. 2, Beyrut, 13 Mayıs 1845, FO, 78/618; A. A. Paton, *The Modern Syrias* Londra, 1844, s. 204.

[21] Engelhard, *La Turquie et le Tanzimat*, I:107; II:283; A. Ubucini, *Letters on Turkey*, 2 c., Londra, 1856, I:45-46.

[22] Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, I:109, II:285-286; *Finn'den Clarendon'a* no. 8, Kudüs, 26 Nisan 1853, FO 78/963.

[23] Bkz. BA. İr. D., no. 14661, 24 Zilkade 1267 (Eylül 1851); *Wood'dan Malmesbury'e*, no. 21, Şam, 30 Haziran 1852, FO 78/910; Essad Mansur, *Tarihü'l Naşire* Mısır, 1924, s. 69.

[24] 1852 fermanının metni için bkz. BA. *Mühime Defterleri*, no. 258, s. 198-201; Yafa, *Şeriye Sicili*, 9 Rebiyülahir 1269 (Ocak 1853); Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, I:109-10, II:286; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V-VII Ankara, 1953-60, 6:31-32.

paşalık içerisinde kendi konumunda olanlarla karşılaştırıldığında açıkça görülür.

Fermanla birlikte, defterdarın valinin üzerindeki teftiş hakkı ortadan kaldırıldı. Defterdarlık makamı, 1852 yılında memleket meclisinin başkanlığı ile birleştirilerek, hiyerarşi içerisinde ikinci ya da üçüncü dereceye getirildi; ortaya çıkan bu yeni yapılanma artık valiye bir tehdit oluşturmayacaktı[25]. Ayrıca, 1860 yılında defterdarlık makamı, ekonomik nedenlerden ötürü geçici olarak kaldırıldı ve yerini *muhasebeci* aldı[26]; bununla birlikte birkaç ay sonra defterdar yeniden atandı ancak bu defa daha az maaş ve düşük bir statü ile[27].

Bâb-ı Âli, Şam valiliği ile birleşme kararı alınca, Suriye'deki seraskerlerin etkinliği de 1853'den sonra defterdarınkine benzer şekilde azaldı[28]. Şam'ın dışında, seraskerin Suriye'deki paşalıkların içişlerine müdahale yetkisi neredeyse tamamen elinden alınmasına rağmen Suriye'deki en yüksek askerî yetkili olmaya ve bölgede bulunan düzenli birlikler üzerinde valinin yetkisini sınırlandırmaya devam etmiştir[29]. Daha da önemlisi, 1852'den sonra da paşanın idarî yetkileri memleket meclisleri tarafından sınırlandırılmıştır. Paşanın kendi paşalığında otoritesini hissettirmesi 1852'den önce ve sonra büyük oranda kişiliğine ve İstanbul'dan elde edebileceği desteğin gücüne bağlıydı. Kararlı ve enerjik bir paşa, Bâb-ı Âli'den alacağı desteğin gücü ile muhaliflerine karşı durabilir, onları kendisi ile işbirliğine zorlayabilir ve hatta onları etkisizleştirebilirdi. Örneğin, Halep'in ünlü valisi Esad Paşa, 1842 gibi erken bir tarihte bile görevini iyi yapmayan bir defterdarın yetkilerini uhdesine almış ve yerine 1852 yılına kadar görevde kalacak olan *mal müdürünü* (daha alt kademedeki maliye memuru) getirmiştir[30]. Aynı şekilde, güçlü ve iktidar sahibi bir paşa, düzenli birlikleri idaresi altına alabilir[31] ve askerî komutayı kendi emirlerine uymaya zorlayabilirdi; ayrıca meclisin yetki alanını daraltacak ve muhalif öğeleri bastırabile-

[25] Bkz. Salname 1269-1276 (1852-53-1859-60); ayrıca bkz. *Outrey Tarafından Yazılan Rapor*, 12 Şubat 1857, AE, Şam, IV, no. 26.

[26] "Brant'tan Bulwer'e", Şam, 24 Ocak 1860, içinde, *Brant'tan Russell'a*, no. 3 28 Ocak 1860, FO 78/1537; *Salname* 1277(1860-61), s. 79-80.

[27] "Moore'dan Bulwer'e" 2 Nisan 1860, içinde, *Moore'dan Russell'a* no. 6, Beyrut, 7 Nisan 1860, FO78/1519; "Brant'tan Bulwer'e" 8 Nisan 1860, içinde, *Brant'tan Russel'a*, no. 6, 21 Nisan 1860, FO 78/1537.

[28] BA, İr.D., no. 1916, 8Şaban 1270 (Mayıs 1854).

[29] Örneğin bkz. *Finn'den Clarendon'a* no. 52, Kudüs, 18 Ağustos 1856, FO 78/1217; "Barker'dan Redcliffe'e", no. 3, 3 Şubat 1857, içinde, *Barker'den Clarendon'a*, no. 3, Halep 10 Şubat 1857, FO 78/1297.

[30] Bkz. BA, İr. D., no. 2543, 17 Rebiyülevvel 1258 (Nisan 1842); Takvim-i Vekayi, no. 242, 6 Cemaziyelevvel 1258 (Haziran 1842).

[31] Bkz. *Finn'den Malmesbury'e*, no. 20, Kudüs, 19 Ağustos 1853, FO 78/1383.

cek yetkiye de sahipti[32]. Gerçekten de Tanzimat'ın ilk yılları boyunca bu ölçülere sahip pek çok paşa, Suriye'deki paşalıklarda görev almış ve doğrudan Türk idaresinin kurulmasında ve bölgede reformların hayata geçirilmesinde küçümsenemeyecek ölçülerde katkılarda bulunmuştur. Ancak, bu tür yetenekli idarecilerin sayısı azınlıkta kalmış ve bazıları makamlarında alışılanın dışında uzun süreler kalabilmişlerse de[33] pek çoğu ya İstanbul'a geri çağrılmış ya da başka bölgelere görece kısa süreler için tayin edilmişlerdir[34]. Bu yüzden, yetenekli bir vali tarafından sağlanan gelişmelerin kendisinden sonra gelen yeteneksiz ya da sıradan bir idareci yüzünden kesintiye uğraması sık sık yaşanan bir gerçeklik olmuştur.

Öte yandan, kimi yetenekli Türk paşaların kendileri de muhafazakâr oldukları için bazı yenilikleri yapmakta gönülsüz davrandıkları - özellikle gayrimüslim tebaaya vaat edilen eşitlik hususunda-[35] ve bu yüzden görevlerini isteksizce yaptıkları görülmektedir. Ancak, yapmak istedikleri işler konusunda samimi olanların da bu işler için gereken, yeterli donanım ve imkândan yoksun olmaları da sık sık görülen bir durumdur. Suriye'deki Osmanlı kamu idaresi, büyük oranda yetersiz ve çürümüştü[36]; maliye çok kötü bir hâldeydi[37] ve askerî birliklerin bir kısmı -düzensiz birlikler- güçsüzdü ve güvenilir değildi[38]. Gerçekte, bölgedeki yönetimin elindeki yegâne etkili güç, planlı bir şekilde yerleştirilmiş, yeterli sayıdaki Türk birlikleriydi[39]. Ancak, yeni olaylar patlak verdiğinde, zorunluluklar gereği ordu, İmparatorluğun huzursuzluk çıkan bölgelerine gitmek zorunda kalıyor ve bu da ordu-

---

[32] Bkz. "Wood'dan Wellesley'e", no. 16 içinde *Wood'dan Aberdeen'e*, no. 17, Şam, 7 Aralık 1846, FO 78/660A; *Finn'den Malmesbury'e*, no. 21, Kudüs, 19 Ağustos 1858 , FO 78/1383.

[33] Bkz. *Finn'den Malmesbury'e*, no. 21, Kudüs, 11 Kasım 1859, FO78/1454.

[34] *Finn'den Palmerston'a* no. 13, Kudüs, 13 Temmuz 1847, 78/705.

[35] "Wood'dan Canning'e", no. 20, içinde *Wood'dan Palmerston'a* no. 23, Şam, 25 Eylül 1849, FO 78/801; ayrıca bkz. *De Barrerce tarafından yazılan rapor*, 28 Mayıs 1850, AE, Şam, II, no. 6; *Piskopos Gobat tarafından yazılan rapor*, 5 Ağustos 1841, Misyoner Topluluğu, Londra, CM/O. 28; Mikail Mişaka, *El Cevabu ala iktirahi'l-ahbab*, MS no. 956.9, M39JA, 48532 A.U.B. , s. 347.

[36] Örneğin bkz. BA, İr. MV., no. 14706, 14 Muharrem 1272 (Eylül1855); Wood'dan Aberden'e, no. 20, Şam, 4 Kasım 1844, FO78/4417; Ceride-i Havadis, no. 107, 4 Ramazan 1258 (Ekim 1842); Bazili, *Siria-i Palestina*, II:5.

[37] Bkz. *Werry'de Bidwell'e* (Özel), Halep, 31 Aralık 1842, FO78/497; "Wood'dan Canning'e", no. 4, içinde *Wood'dan Aberdeen'e*, no. 8, Şam, 21 Mart 1846, FO78/660A; *Segur tarafından yazılan rapor*, 13 Şubat 1851, AE, Şam, II, no. 5; Bazili, *Siria i Palestina*, II:7.

[38] Bkz.BA, İr. MV., no. 7787, 4 Rebiyülevvel 1268 (Aralık 1851); BA, Cev. D., no. 5600, Rebiyülahir 1274 (Kasım-Aralık 1857); Wood'dan Clarendon'a, no. 43, Şam, 4 Ağustos 1853, FO 78/959; "Rogers'tan Russel'a no. 24, Şam, 26 Ağustos 1861, FO 78/1856

[39] Bkz. BE, İr. D., no6661, 27 Zilhicce 1262 (Aralık 1846); *de Barrere tarafından yazılan rapor* 20 Temmuz 1858, AE, Kudüs, VI, no. 9; Melek Hanım, *Thirty Years in the Harem* London, 1873, s. 86-89.

nun gücünü azaltıyordu. Tüm bu faktörler, Tanzimat'ın ilk yılları boyunca Suriye'de uygulanmaya çalışılan modernleşme hareketi üzerinde ciddi etkiler yapmışlardır.

Kent Politikaları

Şehirlerde, Tanzimat'ın ilk dönemi, yerel siyasa üzerinde radikal değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bir taraftan, şehir halkı elindeki askerî güçten yoksun bırakılarak ve karşı konulmaz bir Osmanlı askerî üstünlüğü meydana getirilerek, değişik yerel güç odaklarının kendi aralarındaki ve Osmanlı'ya karşı olan uzun ve kanlı mücadelelerine bir son vermiştir. Bu süreç, 1850 yılında büyük can ve mal kaybına neden olan Halep'teki ayaklanma dışında kansız bir şekilde gerçekleştirilmiştir[40].

Diğer taraftan da Osmanlı yönetimini ve reformunu kesintiye uğratacak güçlü yetkileriyle donatılan ve Tanzimat'ın önemli idarî yetkiler verdiği meclis sayesinde geleneksel iktidar ilişkileri yeniden düzenlenmiştir. Esasında, meclis iki işlevi gerçekleştirmesi için oluşturulmuştu: Bölgede temsilî bir sistemin tohumlarını atmak ve valinin istibdadını ve zorbalığını denetim altına almak. Ancak, bu uygulama, merkezîyetçilik ile adem-i merkezîyetçiliği aynı çatı altında birleştirme çelişkisi taşıyan bir politikaydı. Yukarıda da işaret edildiği gibi bu yöntem, valiyi neredeyse tamamen güçsüz bırakacak boyutlarda otoritesini zayıflatırken, aynı zamanda ulema ve âyandan oluşan eski kliğin meclisi şekillendirerek ve kontrol ederek onların güçlerinin iyice artması ve tahkim edilmesini de beraberinde getirdi[41]. Belki, paşanın zorbalığı kontrol altına alındı; ancak bu sefer de onun yerine gücünü halktan aldığını varsayan 15-20 kişilik temsilciler heyeti geçti. Paşa, bu yönetici eliti, diğer sınıflardan gelecek temsilcilerle değiştiremiyordu; çünkü o, artık bir otokrat değildi ve aynı zamanda bölgesini yönetmek için geleneksel bir iktidar odağına ihtiyacı vardı. Artık, geçmişte olduğu gibi Paşa, yerel güç odaklarından birini kullanarak gücünü arttıramazdı çünkü Osmanlı valisinin konumu, Suriye şehirlerinin *ulema* ve *âyanı* karşısında Tanzimat uygulamaları nedeniyle gerilemişti (Paşa'nın gerçekleştirdiği uygulamalar, doğaları gereği yukarıda bahsedilen grupların her birinin çıkarları ya da düşünceleri ile uyumlu olmayabiliyordu). Vali ile bu yerel nüfuz sahiplerinden herhangi birisi arasındaki işbirliği sıklıkla rastlanabilen bir durumdu, özellikle yanlış yönetim ve Bâb-ı Âli'den gelen istekleri çarpıtmak söz konusu olduğunda. Bunun dışında, bu iki unsur -ulema ve âyan- nerdeyse sürekli bir ittifak halinde olup, sahip oldukları geniş yerel nü-

---

40 Halep İsyanı ve altyapısı hakkında bkz. Moshe Ma'oz, "Syrian Urban Politics in the Tanzimat Period between 1840 and 1861", BSO, AS, vol. 29, no. 2 (1966), s. 292-297.
41 Meclis ve yetkileri hakkında bkz. A.g.m., s. 282-287.

fuzu ve resmî yetkilerini paşayı etkisiz hale getirmek ve modernleşme yönündeki Osmanlı çabalarını sekteye uğratmakta kullanıyorlardı[42].

Bu türden göze çarpan gayrı meşru bir işbirliği örneği, Osmanlı modernleşme hareketinin temel unsurlarından birisi olan gayrımüslim tebaanın statüsü ile ilgilidir. Ulema ve diğer tutucu çevreler, temsilci ve dinî kurumların liderleri olmalarından kaynaklanan resmî statülerini- kimi durumlarda Türk idarecilerinin sessiz kalarak verdikleri zımni desteği de arkalarına alarak, reayaya ihsan edilen eşitlikçi hakları tahrip etmekte kullanabilmişlerdir[43]. 1860 yılında Şam'daki Hıristiyanların katledilmesinde bu zımni ittifakın payı vardır; paşa, olayı onaylar biçimde pasif kalırken ulemanın başı katliamı idare etmiştir[44].

Taşra Yönetimi

Suriye kırsalında -özellikle dağlık bölgelerde- Türk idaresi şehirlerdekinden daha zayıftı ve idare, büyük ölçüde yerel nüfuz sahiplerine dayanmaktaydı. Her köy, bir şeyh tarafından idare edilmekte olup; kırsal bölgelerde *şeyhü'l-meşayih* ya da *nazır* denilen görevliler bulunmaktaydı. Gerçekte, bu yerel iktidar sahipleri kendi bölgelerini sayısız Bedevi müttefikleri ile olduğu kadar, sayıları binlerce olabilen silahlı savaşçıların da yardımıyla fiilî olarak Türk otoritelerinden bağımsız biçimde yöneten küçük çaplı otokratlardı[45].

Ülkede doğrudan yönetimi tesis etmek amacıyla her bölge için alınan farklı önlemlerin dışında Osmanlılar, yerel özerkliği hakimiyetleri altına almak için bazı kesin ve geniş önlemleri uygulamak zorundaydılar. Bunlardan birincisi, bölgedeki liderleri ve onların askerî gücünü tasfiye etmek amacıyla uygulamaya konulan, zorunlu askerlik ve silahsızlandırma politikası diğeri de bölgedeki güç sahiplerinin toplumsal ve ekonomik nüfuzlarını temelindeki yarı-feodal vergilendirme sisteminin yerine doğrudan vergilendirmenin konulmasıdır. Ancak, bu çetin görevleri kısa bir süre içinde gerçekleştirebilmek için Su-

---

[42] Paşa ile meclis arasındaki ilişki için bkz. a.g.m., s. 287-292.

[43] a.g.m., s. 291.

[44] Örneğin bkz.BA. İr. MV., no. 1950/2, 14 Cemaziyelevvel 1277 (Kasım 1860); Şam'daki bir Müslüman-Türk'ün yazdığı bir mektubun kopyası için bkz. *Moore'dan Russell'a*, no. 27, Beyrut, 4 Ağustos 1860, FO 78/1519; Emir Abdülkadir ile yapılan mülakatın özeti için bkz. *Moore'dan Russell'a*, no. 19, Beyrut, 8 Ağustos 1861, FO 78/1586; *Outrey tarafından yazılan rapor*, 12 Ağustos 1860, AE, Şam, VI, no. 91; Anon, *Kitabu'l-ahzan fi tarihi'ş-Şam ve Cebeli Lübnan*, MS no. 956.9 K62 KA A.U.B., 75, 88. Ayrıca bkz. Muhammed ebu Said el Hasibi, *Hadisatu'l-Sittîn*, MS no(4) 4668, Zahiriye Kütüphanesi, Şam. Şam'daki olayların ayrıntılı bir anlatımı için bkz.Moshe Ma'oz, *The Tanzimat in Syria and Palestine*, 1840-61, (Basılmamış Doktora Tezi), Oxford, 1966, s. 369-84.

[45] Nablus'daki yerel silahlı güç 20.000'den fazla silahlı köylüye sahipti. Bkz. "Finn'den Rose'a", Safed, 31 Ekim, içinde *Rose'dan Palmerston'a*, no. 48, Beyrut 3 Kasım 1850, FO 78/836; el Nimr, *Tarih-i Cebeli Nablus*, s. 286 vd.

riye'deki Türk ordusu yeterli değildi[46] ve bu önlemler aşama aşama hayata geçirilmek zorundaydı. 1844-45'de Arabistan Ordusu'nun yeniden organizasyonu ve değişik paşalıklara bir dizi enerjik idarecinin tayininden sonra bu etkin önlemler alınabildi. 1846 ve 1847'de pek çok bölgede başarılı askerî operasyonlar yapıldı ve bu operasyonlar zorunlu vergi toplamaya, nüfuzlu yerel liderleri kontrol altına almaya ve bazı durumlarda Türk idarecilerinin onların yerini almasına yardım etti[47]. Ancak, 1840'ların sonlarında Suriye'deki Türk ordusunun büyük bölümü ve yetenekli idarecilerin bazılarının yer değiştirmesiyle elde edilen kazanımlar da kaybedildi[48].

1850'lerde doğrudan yönetimi tekrar tesis etmek için yeni bir dönem başladı ve Dürzilerin hakim olduğu Havran dışında neredeyse tüm ülkede genel bir zorunlu askere alma işlemi uygulandı[49]. Dağlık bölgelerdeki güç odaklarını zayıflatmaya dönük hiç de küçümsenemeyecek olan bu süreç, ordunun büyük bölümü bölgeden çekilip, Kırım Savaşı'na yollandığında ciddi bir darbe yedi. Bölgedeki şeyhler iki ya da üç yıl boyunca, Hükûmetin kurduğu düzeni yıkarak, kendi geleneksel otoritelerini yerleştirmeye çalıştılar. Bunun üzerine, Türk otoriteler, bölgenin kendi içindeki hassas dengelerini kullanarak sahip oldukları eski bir taktiğe *-böl ve yönet-* başvurdular ve köylüleri zayıflatmak ve iktidar dengelerini ellerinde tutmak için aralarında hizipleri birbirlerine karşı kullandılar[50].

Kırım Savaşı'nı müteakiben, yerel iktidar odaklarını tasfiye etmek ve dağlık bölgeleri Osmanlı'nın doğrudan kontrolü altına almak amacıyla yeni ve kararlı bir dönem başladı. Özellikle, 1858-60 yılları arasında yoğunlaşan bir dizi askerî operasyon sonucu Osmanlılar, Suriye'nin dağlık bölgelerinde doğrudan idarenin birinci önemli safhasını gerçekleştirebildi[51] ancak yüzyılın sonuna kadar fiilî anlamda özerk kalacak Dürzi Cebel bölgesi istisna olmak kaydıyla[52].

---

[46] 1845'de en yüksek sayıya ulaştığında Nizam yaklaşık 20.000 askere sahipti; 1850'de 12.000; 1853'de 17.000; 1854-55'de biraz daha az; 1858-60'da yalnızca 7.000-8.000 asker vardı.

[47] Örneğin, bkz.BA, İr.D., no. 6326, 25 Receb 1262 (Temmuz 1846); *Finn'den Canning'e*, no. 5, 27 Ağustos 1846, FO 195/2110.

[48] *Finn'den Palmerston'a*, no. 22, Kudüs, 17 Temmuz 1848, FO78/755.

[49] BA, İr.D., no. 13158, 6 Zilhicce 1266 (Ekim1850); *Calvert'tan Palmerston'a*, no. 22, Şam, 26 Eylül 1850, FO78/837; *Misak*, MS. s. 334.

[50] Örneğin bkz. BA., İr. D., no. 15452/1, 10 Receb 1268 (Mayıs1852); *Lyde'dan Moore'a*, Latakia Dağları, 1 Eylül 1855, FO 78/1116; el Nimr, *Tarih-i Cebeli Nablus*, s. 268.

[51] Örneğin bkz. BA, İr. D., no28545, 13 Şevval 1275 (Mayıs 1859); *de Barrere tarafından yazılan rapor*, 1 Temmuz 1858, AE, Kudüs, VI, no9; Mikail Musa Aluf el Baalbaki, *Tarihu Baalbek* (Beyrut, 1908), s. 89-90.

[52] Bkz. BA, İr.D., no26417/1, 9 Şaban 1274 (Mart 1858); H. H. Jessup, *Fifty-three Years in Syria, 2 c.* New York, 1910, I:271; Ali Haydar Midhat, *The Life of Medhat Pasha* Londra, 1903, s. 183-90.

Tanzimat Dönemi boyunca, Osmanlıların itaat altına alamadıkları diğer bir yerel unsur da Ürdün ve Neceb'in doğusundaki Suriye Çölü'nde yerleşik, enerjik Bedevi kabileleridir. Bedeviler üzerinde de Osmanlı yönetimi, yine onların arasındaki husumeti birbirlerine karşı kullanmayı ya da arabuluculuk ederek tarafları yatıştırmaya dönük geleneksel yöntemleri uygulamayı denedi; ancak bu yöntemler her zaman başarılı olamıyor ve çoğunlukla göçebeleri daha saldırgan ve kavgacı hale getiriyordu[53]. Öte yandan, Bedevilerle olan mücadelede ilk defa doğrudan ve uzun erimli önlemler alındı: Önemli oranda bir güç kullanımı, çöl sınırının tahkimi ve göçebe kabilelerin yerleştirilmesi; bütün bunlar büyük ölçüde Halep bölgesinde gerçekleştirildi[54].

Bu yeni siyasa 1850'larda sistematik olarak hayata geçirilmekle birlikte, Bedevilerin gelecekte itaat altına alınmasının zeminini oluşturdu; ancak bu siyasa Suriye kırsalına dağılmış, gelip geçen yolculara saldıran ve öldüren, hacca gidenler de dahil olmak üzere kervanları yağmalayan ve küçük şehirlerin dış mahallelerini tehdit eden *Anaza* ve *Banu Sakir* (Anaza ve Banu Sakhr) gibi güçlü kabileleri pek etkilemedi[55].

Toplumsal ve Ekonomik Şartlar

Ancak göçebelerin saldırganlığının ana hedefi, her zaman olduğu gibi şiddet, tahrip ve baskıya maruz köylüydü. Baharın gelişi ile birlikte sürülerine otlak bulmak amacı ile çöllerden akın eden bedevi kabileleri, her zaman köyleri yağmalayıp harap ediyorlardı. Buna ilâveten, Bedevi reisleri kendi bölgelerindeki köyler üzerinde yaptıkları koruyuculuğa karşılık yıllık olarak zorla belirli miktarda para ve tahıl alıyorlardı. Ancak, bu koruyuculuk köylüleri ne diğer Bedevi kabilelerin akınlarından ve baskılarından kurtarıyor ve ne de koruyucunun daha fazla istekte bulunmasına engel oluyordu[56]. İdare *fellah*ları yıkıcı Bedevilere karşı koruyamadığı gibi düzenli birliklerin saldırılarına ve köylüden meşru olandan yüksek oranda vergi alan açgözlü vergi *mül-*

---

[53] *Wood'dan Aberdeen'e*, no. 26, Şam, 9 Ağustos 1845, FO 78/622; *Sken'den Malmesbury'e*, no. 20, Halep, 31 Mart 1859, FO 78/1452.

[54] Örneğin bkz.BA. İr. D., no5297/2, 9 Cemaziyelevvel 1261 (Mayıs 1845); BA, İr, MV., no6119, 17 Rebiyülevvel 1267 (Ocak 1851); *Segur tarafından yazılan rapor*, 2 Mart 1852, AE, Halep, II, no. 40; Anon, *Rambles in the Desert of Syria* Londra, 1864, s. 295; ayrıca bkz. N.Lewis, "The Frontier of Settlement in Syria 1800-1950" *International Affairs*, 31 (1955), no. 53.

[55] Bkz. Yafa, *Şeriye Sicili*, no. 13, 13 Rebiyülahir 1258 (Mayıs 1842); BA, İr. D., no7690/07, 24 Cemaziyelahir 1263 (Haziran 1847); Wood'dan Bidwel'e, no. 1, Şam, 28 Şubat 1843, FO 78/538; D.P. de Segur, *La Syrie et les Bedouins sous l'administration Turque* Paris, 1855, s. 10, 19-20, 31.

[56] Bkz. "Barker'dan Redcliffe'e no. 3", içinde *Barker'dan Clarendon'a*, no. 3 Halep, 10 Şubat 1857, FO 78/1297; Finn, *Stirring Times*, II:36; Segur, *La Syrie*, s. 10-12.

*tezim*lerine karşı da koruyamamaktaydı[57]. Ayrıca, Hac Kervanı ya da Kırım Savaşı gibi özel durumlarda masrafları karşılamak için köylünün sırtına ilave yükler binmekteydi[58]. Tanzimat'la birlikte, gayrimeşru ilân edilse de zaman zaman iki ayrı yükümlülük de köylüye yüklenmekteydi; bunlar, angarya hizmetleri için insan ve hayvan gücü temini ve askerî birlikler için gıda ve malzeme desteğiydi[59]. Tanzimat'ın lağvetmesine karşılık yıkıcı etkilere sahip *iltizam*, vergi toplamanın halâ en etkin biçimi olduğundan, köylünün sefalet ve sıkıntısı bir kat daha artmaktaydı.

Özellikle, dağlık bölgelerdeki köyler, bu ağır vergilere karşı koyabilmişlerse de -kaldı ki bu bölgelerdeki pek çok köylü dahi bu zorla vergilendirmeden kaçamazdı-[60] Suriye fellahları doğal olarak topyekûn bu ağır vergileri ödemişlerdir. Bedevi baskısıyla birleşince, bu durum kaçınılmaz biçimde köylünün yoksullaşmasına ve vergi ödemeleri ve tohumluk için borçlanmasına neden olmaktaydı. Şehirlerde, genellikle mültezimin adamları olan tefeciler kimi durumlarda yıllık faiz oranları %50'ye ulaşan borçlarla köylünün yükünü ve sefaletini ikiye katlamaktaydı[61]. 1851 tarihli bir fermanla, fellahları tefecilerden korumaya dönük olarak, faizin yıllık %8 ile sınırlandırılması ve meclise, köylüye verilen borçları kontrol etmesi ve onları sömürüye karşı koruması emredilse de idarecilerin bu yöndeki çabaları boşunaydı[62]. Bununla birlikte, bu düzenlemeler hiçbir şekilde uygulanamadığı gibi durumun daha da kötüleşmesine katkıda bulundu; çünkü tefeci %8 faizi kabul etmediği gibi aldığı risk yüzünden eski oranı daha da artırma eğilimi içine girdi[63]. Sonuçta, köylü tepeden tırnağa bir borç ve sefalet çukuruna yuvarlanarak, iflasa sürüklendi. Bu durumda köylünün başvuracağı iki çare vardı. Toprağını terk edip, geçimini başka bir bölge ya da şehirde temine çalışmak veya bir mültezimin, tefecinin ya

---

[57] Bkz."Wood'dan Canning'e, no. 13", içinde, *Wood'dan Palmerston'a* no. 15, Şam, 21 Haziran 1849, FO 78/801; *Jorelle tarafından yazılan rapor*, 1 Temmuz 1847, AE, Kudüs II, no. 34.

[58] "Elias'da Werry'e Latikia, no. 6", içinde, *Werry'den Malmesbury'e*, no. 7, Halep, 29 Nisan 1852, FO 78/910; Finn, *Stirring Times*, I:437, II:45.

[59] FO: "Brant'tan Bulwer'a", içinde *Brant'tan Russell'a*, no. 9, Şam, 8 Ekim 1859, FO78/1454; Taoutel, Vesaik, III:168.

[60] Örneğin bkz. BA. Cev. D., no. 5575, Rebiyülahir 1274 (Kasım-Aralık1857); Werry'den Ponsonby'e, no. 6, Şam, 10 Haziran 1841, FO 78/447.

[61] *Wood'dan Aberdeen'e*, no. 44, Şam, 29 Aralık 1845, FO 78/622; Paton, *The Modern Syrias*, s. 40.

[62] Yafa, *Sicil*, no. 18, 9 Cemaziyelevvel 1268 (Mart 1852); G. Aristarchi, *Legislation Ottomane*, İstanbul, 1873-88, I:45.

[63] "Wood'dan Canning'e no. 2" içinde, *Wood'dan Palmerston'a*, no. 9, Şam, 20 Mart 1852, FO78/910; *Werry'den Granville'e*, no. 5, Halep, 10 Mart 1852, FO 78/910.

da başka bir nüfuz sahibi şehirlinin himayesi altına girerek onun kiracısı olmak[64].

Bütün bunlara dayanılarak, reform döneminde, Hükûmetin can ve mal güvenliği ve kırsal bölgelerde yaşayanların hayat şartlarını iyileştirmeye dönük verdiği sözlere rağmen Suriye fellahlarının içinde bulundukları kötü şartlarda hemen hiçbir değişiklik olmadığı söylenebilir. Şehirli nüfus söz konusu edildiğinde, gerçekten de Suriye şehirlerinde kayda değer bir ilerleme olmuştur ve hiç şüphesiz bu Tanzimat'ın büyük başarılarından birisidir. Kolluk güçlerinin etkinliği sayesinde, pek çok bölgede asayiş açısından ciddi gelişmeler sağlanmıştır[65]. Medeni, ceza ve ticaret davalarına bakmak üzere tüm ülke çapında kurulan laik mahkemeler, adaleti sağlama yönünden atılmış önemli adımlar olmakla birlikte, adalet mekanizması tam bir yeterliliğe kavuşturulamamıştır[66]. Bütün bunların yanı sıra, Mısır yönetiminin katıldığı kadar eski dönemlerin müstebit ve keyfî paşalarının yerini daha ılımlı ve insani bir rejimin almış olduğu da bir gerçektir[67].

Bununla birlikte, Osmanlı reformcuları, yerel ticareti ve sanayii olumsuz yönde etkileyen önemli sorunlara uygun çareler üretmekte başarısızdılar. Yılların güvensizliği, kamu hizmetlerinin yetersizliği ve para birimindeki düzensizlikler ticarî aktivitelere zarar vermeye devam ediyordu[68]. Hükûmetin yardımı ile Suriye'nin dış ticareti canlanmasına karşın bundan Müslümanlardan daha çok küçük bir gayrimüslim tabaka yararlanmıştır[69]. Ayrıca, yabancı malların ithalindeki artış, sahil şeridindeki şehir ve kasabaların gelişmesini sağlamış; ancak süreç içinde bölgedeki sanayiinin çökmesine de neden olmuştur.

Bu gelişmeler, Suriye toplumunun omurgasını oluşturan Müslüman orta sınıf zanaatkârlarının ve küçük tüccarların fakirleşmesi ve

---

[64] Bkz. "Wood'dan Canning'e, no. 2" içinde *Wood'dan Palmerston'a*, no. 17, Şam, 29 Mayıs 1851, FO 78/872; "Halep Üzerine Genel Rapor" içinde *Skene'den Malmesbruy'a*, no. 25, Halep, 17 Haziran 1858, FO 78/1389; A. Granott, *The Land System in Palestine* Londra, 1952, s. 58-60.

[65] Bkz.BA. İr. MV., no. 17203/5, 16 Şevval 1274 (Mayıs 1858); Werry'den Canning'e, no. 1, Halep, 14 Şubat 1846, FO 195/302; Taoutel, *Vesaik*, III:154, 55, 158, 169.

[66] AE, Şam, I, no. 10, 30 Aralık 1843; "Finn'den Palmerston'a, no. 21" içinde, *Finn'den Canning'e* no. 19, Kudüs, 20 Temmuz 1847, FO 195/292; ayrıca bkz.BA., İr, D., no. 16420, 28 Rebiyülevvel 1269 (Ocak 1853).

[67] AE, Şam, I, no. 10, 30 Aralık 1843; *Werry'den Palmerston'a*, no. 21, Halep, 29 Aralık 1851, FO 78/871; Bazili, *Siria i Palestina*, II: 14-15, 20-21: Finn, *Stirring Times*, I:184, II:268.

[68] *Jorelle tarafından yazılan rapor*, 1 Temmuz 1847, AE, Kudüs II, no. 34; "Ticaret Üzerine Yazılmış Rapor", içinde *Brant'tan Russell'a*, no. 17 Şam, 13 Ağustos 1860, FO 78/1437; Anon, *Rambles in the Desert of Syria*, s. 59-60.

[69] Örneğin bkz. "Şam Ticareti Üzerine Yazılmış Rapor", içinde *Brant'tan Malmesbury'e*, Şam, 12 Ağustos 1858, FO 78/1388; "Skene'den Bulwer'a, no. 27", içinde *Skene'den Russell'a*, no. 47, Halep, 4 Ağustos 1860, FO78/1538.

yok olup gitmesini de beraberinde getirdi[70]. Şehirli nüfusun alt katmanları ile birlikte bu sınıflar, paşalar ve bölgedeki seçkinlerin zaman zaman ortaya çıkan işbirliğinden doğan kanunsuz vergilendirme ve angaryadan, büyük zarar görmüşlerdir.

Bu durum özellikle, zenginlerin alt ve orta sınıflara göre daha az ödedikleri, şehirlerdeki temel vergi olan *ferde*'nin (Şahsi vergi) alınmasında açıkça bellidir. Sonuç olarak, Suriye şehirlerinde ferdeye tepki olarak ortaya çıkan şiddet eylemlerinde ve Halep'te 1850 yılında patlak veren isyanda bu vergilendirme yöntemi olayların temel nedenidir[71]. Şehirlerdeki Müslüman kitle, Türk idarecilerden Tanzimat'ın pratikleri ile uyum içinde olduğu ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde de uygulandığından, ferdenin şahsi vergiden gelir vergisine dönüştürülerek, adaletsizliklerin giderilmesini talep ettiler. Ancak, memleket meclislerini kendi otoriteleri altında tutan ve Hükûmete de vergi salınması ve toplanması konularında yardım eden yerel nüfuz sahipleri bu yenilik talebine karşı çıktılar ve gerçekten de yıllarca bu uygulamayı engellemeyi başarabildiler[72]. Büyük mülk ve toprak sahiplerinden oluşan bu sınıf, aslında yeni rejimden en fazla yararlanan guruptu; yalnızca bölgenin idaresinde büyük pay sahibi olmalarından değil aynı zamanda sahip oldukları idarî mevkileri hazinenin ve toplumun büyük bölümünün aleyhine olacak şekilde, kendilerini zenginleştirmek uğruna kullandıkları için. Bunun, sahip oldukları iltizam hakkı ve buğday fiyatlarında yaptıkları spekülasyon sayesinde gerçekleştirebildiler[73]. Bu yüzden modernleşme dönemi boyunca, Müslüman orta sınıf ile zengin tabaka arasındaki uçurum iyice derinleşti.

Gayrımüslimlerin Durumu

Giderek kronikleşen bir uçurum da özellikle, yeni rejim uygulamaları yüzünden, Suriye toplumundaki Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında çıktı. Pek çok bakımdan, incelenen dönemde Hıristiyanlar ve Yahudiler yeni düzenden oldukça yararlandılar; özellikle 1850'li yıllardaki çalışma özgürlüğü, ekonomik gelişme ve önceki dönemlere

---

[70] *Werry'den Caning'e*, no. 2, Halep, 14 Şubat 1846, FO 195/207; *Wood'dan Clarendon'a*, no. 16, Şam, 15 Mart 1854, FO 78/1028; Bazili, *Siria i Palestina*, II:7.

[71] Bkz. *Devoizy tarafından yazılan rapor*, 7 Şubat 1844, AE, Şam, I, no. 12; el Paşa, *Müzekkiratü't Tarihiye*, s. 245; Taoutel, *Vesaik*, III: 41; BA, İr. D., no. 13268/6, 1 Muharrem 1267 (Kasım 1850).

[72] *Werry'den Canning'e*, no. 2, Halep, 14 Şubat 1846, FO195/207; "Skene'den Bulwer'a, " içinde Skene'den Russel'a, no. 76, Halep, 15 Aralık 1860, FO 78/1538; Geofroy tarafından yazılan rapor, no. 5, 7 Mayıs 1853, AE, Halep, II, no. 5: Taoutel, *Vesaik*, III: 109, 159, 161, 1852 ve 1853'de Bâb-ı Âli'nin emri ile ferde'nin gelir vergisine dönüştürülüp, vergi adı altında alındığına dikkat edilmelidir, BA, İr. D., no. 15556, / Şevval 1268 (Temmuz 1852); BA, İr.MV., no. 121222/4, 4 Zilhicce 1269 (Eylül 1853).

[73] *Werry'den Canning'e*, no. 10. Halep, 11 Temmuz 1846, FO 195/217; Finn, *Stirring Times*, I: 438, 447-48; Taoutel, *Vesaik*, III: 99-101.

göre sahip oldukları daha ileri bir hukukî statü noktalarında. İdarî işlerdeki söz hakları giderek artıyordu, adalet sistemi onları daha fazla tatmin ediyordu ve tam bir eşitlik içinde olmasa da kendi temsilcileri Müslüman üyelerle meclislerde yan yana görev yapıyorlardı[74]. Ancak, esas itibarı ile Hıristiyan ve Yahudiler gerek yasa önünde gerek idarî açıdan Müslümanlara göre ikincil statüdeydiler. *Cizye*yi ödemeye devam ediyorlar ve orduda görev alamıyorlardı. 1855 ve 1856 yıllarında resmen bu uygulamalar kaldırılmış olsa da aslında, gayrımüslim reaya halâ kabul edilmemekte ve askerlikten muafiyet için cizye yerine uygulamaya konulduğu açık olan *bedel* (muafiyet vergisi)'i ödemekteydiler. Ayrıca, gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı şehâdeti, Müslümanlara ait mahkemelerde kabul edilmediği gibi pratikte diğer mahkemelerde de pek itibar görmüyordu[75].

Sıklıkla, Hıristiyan ve Yahudilerin, devlet tarafından kendilerine ihsan edilen haklardan faydalanmaları, Müslüman nüfus tarafından engellendiği gibi gayrimüslim tebaa, zaman zaman Müslümanlar tarafından uygulanan baskı ve şiddet eylemlerine de maruz kalıyordu. Ancak, Müslümanlar, Yahudilere karşı genellikle ılımlı ve hoşgörülü yaklaşırlarken, Hıristiyanlar söz konusu olduğunda derin bir husûmet ve kin açığa çıkıyordu[76].

Müslümanların bu olumsuz duygularının arkasında yatan temel motif, Hıristiyanlara verilen yeni dinî serbestlikler ve onların sahip oldukları zenginliğin yarattığı kıskançlıktı. Bu olumsuz duygular, Hıristiyanların kendilerine bağışlanan hakları büyük bir cesaretle kullanmaları yüzünden iyice şiddetlenmekteydi. Örneğin Hıristiyanlar, sürekli şekilde kilise çanlarını çalabiliyor, ellerinde haçları olduğu halde sokaklarda yürüyüş yapabiliyor, görkemli manastırlar ve kiliseler inşa edebiliyor ve Müslümanlarla aynı giysileri giyebiliyorlardı[77].

Aslında, Müslüman-Hıristiyan gerginliğinin asıl nedeni siyasaldı; çünkü Suriyeli Müslümanlar, Hıristiyanlara bağışlanan politik haklar sonucu, bölgedeki ağırlıklarını kaybedeceklerini düşünüyorlardı. Ay-

---

[74] Örneğin bkz.BA. İr. D., no. 10667, 16 Rebiyülahir 1265 (Mart 1849); Finn'den Palmerston'a, no. 1, Kudüs, 1 Ocak 1859, FO 788/1454; *Klein tarafından yazılan rapor*, 2 Şubat 1852, CM/O, 41; *Misak*, MS. , s. 350.

[75] Bkz. "Barker'dan Redcliffe'e, no. 28", içinde *Barker'dan Clarendon'a*, no. 13, Halep, 30 Temmuz 1856, FO78/1220; *Outrey tarafından yazılan rapor*, no. 14, 16 Ağustos 1856, AE, Şam, IV.no. 14: Finn, *Stirring Times*, I: 172-173; Mansur, *Naşire*, s. 287; Anon, *Rambles in the Desert of Syria*, s. 58-59, 67.

[76] Örneğin bkz. *Lantivy tarafından yazılan rapor*, 10 Ağustos 1843, AE, Kudüs, I, no. 16; "Werry'den Clarendon'a, no. 13, Halep, 12 Kasım 1853, FO 78/960; *Gaza tarafından yazılan rapor*, 27 Temmuz 1855, İsrail Devlet Arşivleri, Kudüs'teki Prusya Konsolosluğu Arşivi; Mansur, *Naşire*, s. 88.

[77] Örneğin bkz. *Wood'dan Palmerston'a* no. 7, Şam, 13 mart 1849, FO 78/801; *Geofroy tarafından yazılan rapor*, 23 Ağustos 1860, AE, Halep III, no. 2; Anon, *Ahvalü'n-Nasara bade'l-harbi'l-Kırım*, MS no. 66, A.U.B., s. 28; J.L.Farley, *The Massacres in Syria* Londra, 1861, s. 75.

rıca, Yahudilerin tersine, Hıristiyanların devlete olan sadakatlerinden şüphe ediyorlardı[78]. Bu kaygı ve şüpheler, bir yandan Hıristiyanların cüretkâr davranışları ve yabancı hamilerine duydukları sonsuz güvene dayanırken[79], diğer taraftan da yabancıların Hıristiyanlar lehine olan müdahaleleri bu duyguları iyice kabartıyor ve şiddetlendiriyordu. Son olarak, Türk yetkililerin yabancı müdahalesine olan nefret dolu tavırları ve askerî gücün yetersizliği, Müslümanların düşmanca duygularını kimi zaman büyük bir şiddetle açığa çıkarmalarının zeminini hazırlamaktaydı[80].

Gerçekten de ilk kez Hıristiyan karşıtı duygularla örülmüş bir dizi ayaklanma ve katliam olayları açığa çıktı; bunlar, 1850'de Halep'te, 1856'da Nablus'ta ve 1860'da en ciddi biçimde Şam'da meydana geldi. Bu olaylarda, Yahudilere dokunulmazken büyük bir Hıristiyan kitle katledilmiş, evleri ve kiliseleri yakılıp yıkılmıştır[81].

Bu vahim olaylar sonucu -özellikle Şam'da yaşananlar- Hükûmet, Hıristiyan karşıtı duyguları engellemek amacıyla Müslüman ayaklanmacılara karşı sert cezalara başvurdu. Ancak, bu olayların Suriye Hıristiyanları üzerinde bıraktığı etki çok derin oldu; pek çoğu bütün yabancı güçlere daha çok yakınlaşırken, bir kısmı topraklarını terk ettiler, ülkelerinde kalanların bir bölümü ise gelecekteki laik Suriye için arayışlara girdiler. Bu eğilim, misyonerlerin kurduğu eğitim ağının da desteğiyle, Arap dilinin yeniden canlanması ile birleştirildi. Butrus Bustani'nin liderliğini yaptığı hareket, Osmanlı İmparatorluğu içinde kalarak Suriye'de yeni bir dönem başlatmak (*iftitah-ı asr-ı cedid-i Suriye*) amacı ile modern Suriye tarihinde ilk kez vatan sevgisi (*hubbü'l vatan*) ve vatanın evlatları (*ebna-yi vatan*) gibi yurtseverlik kavramlarını kullandı[82].

Ancak, bu yurtsever ve laik fikirler aslında Osmanlı modernleşme hareketinin ilkelerine benzemekteydi ve toplumlarını ve ülkelerini tahrip ettiğini düşündükleri bu fikirlere, Suriye Müslümanları henüz hazır değillerdi.

---

[78] *Rose'dan Canning'e*, no. 25, Beyrut, 21 Mart 1842, FO 195/194; Outrey tarafından yazılan rapor, 23 Mayıs 1856, AE, Şam, IV. No. 11; *Sanreczki tarafından yazılan rapor*, Kudüs, 1860, CM/O.63d, no. 514.

[79] Bkz. BA. İr. D., no. 462, 1257 (1841); *Schlien tarafından yazılan rapor*, CM/O65; *Wood'dan Palmerston'a*, no. 14, Şam, 8 Nisan 1848, FO 78/761; *Misak*, MS, s. 343 vd.

[80] Bkz. 79 numaralı dipnot; ayrıca bkz.BA. İr.M.V., no. 5184, 19 Rebiyülahir 1266 (Mart 1850); *Ahvalü'n-Nasara*, s. 26-27.

[81] Halep'teki olaylar hakkında bkz. Ma'oz, "Syrian Urban Politics", s. 295-96, Nablus'daki olaylar hakkında bkz. *Finn'den Clarendon'a*, no. 21, Kudüs, 10 Nisan 1856, FO 78/1217; *de Barrere tarafından yazılan rapor*, 17 Mayıs 1856, AE, Kudüs, V, no. 9; Mansur, *Naşire*, s. 88-89; el Nimr, *Tarihu Cebeli Nablus*, s. 270-71.

[82] Bkz. Nafir-i Suriye (Beyrut, 1860-61), 25 Ekim 1860; A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Londra, 1962, s. 101. Ayrıca bkz. *el Cinan* (1870), no. 22, s. 674.

Üçüncü Bölüm

TANZİMAT VE OSMANLI DİPLOMASİSİ

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI DİPLOMASİSİNİN MODERNLEŞMESİ*

Roderic Davison

Çeviren: Hayrettin Pınar

Diplomasi 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu için önceki dönemlerle karşılaştırıldığında daha önemli bir hâle gelmiştir. Avrupa'nın diğer büyük devletleri ile karşılaştırıldığında, imparatorluğun güçsüzlüğü nedeniyle, toprakların ve devletin çıkarlarının korunması, silahlı güçlerin kullanımından daha çok diplomasi ve uzlaşma arayışlarına bağlı hale geldi. Diplomasi, hem Sultan hem de Bâb-ı Âlî için pek çok açıdan bir savunma aracı idi. Şöyle ki, diplomasi sayesinde imparatorluğa verilecek zararlar önlenebilir, yardım elde edilebilir ve imparatorluğun bir dizi reformlarla kendini geliştirdiği ve Batılı olma yoluna girdiği konusunda Avrupalı güçler ikna edilerek onlardan gelmesi çok arzulanan destek sağlanabilirdi.

Olayların baskısı altında imparatorluk, geleneksel Osmanlı yöntemlerinden daha çok Batılı tarzda bir diplomasi anlayışı geliştirebilmiştir. Sultanlar, geçmişte de daima diğer güçlerle olan ilişkilerinde arabulucular ve elçiler kullanmışlardı ancak bunlar daimi değillerdi. II. Mahmud döneminden itibaren İmparatorluk Avrupalı devletlerin yaptıkları gibi diğer büyük güçlerin başkentlerin de daimi olarak yerleşmek üzere elçiler gönderdiler. Ayrıca, II. Mahmud döneminde *Re'isü'l küttablık* makamı Hariciye Nezareti'ne dönüştü ve 1836 tarihinden sonra nâzırın gözetiminde daha çok Avrupaî tarzda örgütlenmiş bir nezaret gelişmeye başladı. Hariciye Nezareti'ne yeni bir tarza sahip personel alındı ve bunların pek çoğu Nezaret bünyesinde çalışarak bu iş için eğitildiler. Bu yeni kadro, Avrupai düşünce ve yöntemlere daha aşina, çoğunlukla Fransızca konuşabilen ve Avrupalı diplomatlarla kolayca istişarede bulunabilen kişilerden oluşmaktaydı[1]. Os-

---

* Bu makale IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara,1981)'ne sunulan bildiriden alınmıştır.

[1] Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Otoman Empire, The Sublime Porte: 1789-1922*, Princeton, 1980, 4. Bölüm. Daimi elçiliklerin kurulmasına dönük ilk giri-

manlı diplomasisinin modernleşmesindeki bu örgütsel boyut oldukça iyi bilinmektedir.

Yeni diplomatik yapılanmanın içinde bulunduğu yöntem oldukça az bilinmektedir ancak bu nokta çok önemlidir. Kısa bir araştırmada Osmanlı diplomasisinin bütün 19. yüzyıl boyunca ve hatta yalnızca Tanzimat dönemindeki gelişimini incelemek imkânsızdır. Ancak, Osmanlı diplomasisinin genel anlamda özelliklerinin belirtilmesi ve tahlil edilmesi de emek vermeye değer bir noktadır. Bu özellikler, bu yazı boyunca yazarın kendi tercihleri doğrultusunda belirlenmiştir. Bu ilkeler ve yöntemlerin kaynağı, Osmanlı diplomasisine ait belgelerden elde edilecektir. Bu belgelerin bir bölümü basılmıştır ancak önemli bir bölümü halen basılı halde değildir. İlkesel olarak kullanılan kaynak, İstanbul'da bulunan *Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Dairesi*'ndeki belgeler olacaktır.

Osmanlı devlet adamlarının ve diplomatlarının politikalarına yön veren en önemli etken, doğal olarak İmparatorluğun korunmasının gerekliliği olmuştur. Beş defa Hariciye Nâzırlığı yapmış olan Fuad Paşa, bütün Osmanlı elçilerine göndermiş olduğu talimatlarda "bir hükûmetin ilk ve en önemli görevinin kendi devletinin güvenliğini gözetmek" olduğunu vurgulamıştır[2]. Gerçekte, bu görevlilerin çabalarının büyük bölümü, Osmanlı topraklarının kaybedilmesinin önlenmesi ya da devletin toprakları üzerindeki hükümranlık haklarının gerek azınlıklar gerekse Avrupalı güçler tarafından elinden alınmasını önlemeye dönük savaşımla yakından ilgiliydi. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı politikasını analiz eden bir kişinin söylediği gibi "var olmak ve kendimizi korumak için parçalanmamıza ve haklarımızın çiğnenmesine izin vermemeliyiz"[3].

İkinci bir ilke, Osmanlı İmparatorluğu, dinsel bir devlet olmasına karşın, dini her ne olursa olsun insanların içinde eşitçe yaşadığı bir devletti. Tanzimat Dönemi boyunca devletin dışişlerinin temel dayanağı olarak İslâm'a oldukça az vurgu yapılmıştı. Oysa önceleri, Osmanlı diplomatları tarafından İslâmî yapı sık sık vurgulanılırdı. 1807 yılında, re'isü'l küttab "imparatorluk yönetiminin dayandığı en önemli temelin Şeriat" olduğunu belirtmişti. Re'isü'l küttab, 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'nin ortaya çıkmasında, İslâmî hukuktan kaynakla-

---

şimler için bkz. Ercümend Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, Ankara, 1968.

[2] 20 Haziran 1867 tarihli genelge, Avusturya'da yayınlandı, *Auswartige Angelegenheiten, Correspondenzen des Kaiserlicköniglichen Ministerium des* Ausser, (Vienna, 1868-1874), I 1867, s. 98.

[3] Âli Paşa'nın *Siyasi Vasiyetnamesi*, Coulommiers, 1910, s. 2. Bu vasiyetname, Âli Paşa tarafından yazılmamış 1870'ler ya da 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde görev almış bir Avrupalı tarafından uydurulmuştur. Benzer sözler Âli Paşa'nın 3 Şaban 1284/20 Kasım 1867 tarihli memorandumunda da mevcuttur. Bunun için bkz Ali Fuad, *Rical-i Mühimme-i Siyasiye*, İstanbul, 1928, s. 118-127.

nan, Rusya'ya karşı konulması gerektiği yönündeki anlayışın önemli olduğunu belirtmiştir[4]. İslâmî paradigmaya dönük bu tip referansların dış politikanın temel dayanağı olması şeklindeki yaklaşımın Tanzimat Fermanı ve ardından Kırım Savaşı nedeniyle Avrupalı güçlerle yapılan ittifakla birlikte, Osmanlı diplomatlarının kullandıkları bir argüman olmaktan çıkma yoluna girdiği tespit edilir. Bunun yerine, Osmanlı tebaasının eşitliğine dönük vurgular daha ön plana çıkmıştır. Örneğin, Kırım Savaşı sırasında Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi Mehmed Cemil Paşa, Sultan Abdülmecid'den "Müslümanların İmparatoru [*Empereur des Musulmans*]" yerine "tüm tebaaya eşit uzaklıktaki Sultan" diye bahseder. Mehmed Cemil Paşa, bunun "Osmanlıların İmparatoru [*Empereur des Ottomans*]" veya "Türkiye'nin İmparatoru [*Empereur de Turquie*]" ya da "Majeste İmparator [*Sa Majesté Impériale*]" şeklinde anlaşılması gerektiğinin altını çizer[5]. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki önemli devletlere benzer biçimde, uluslararası ilişkilerde seküler bir monarşi gibi hareket etmeye başlaması anlamına gelmekteydi. İslâm, Osmanlı dış politikasında bir araç olmaya devam ediyordu, ancak daha modern bir şekilde. İslâm, Osmanlı diplomatları tarafından, tıpkı Avrupa'nın diğer devletlerinin yaptığı gibi modern bir anlayış olan kamuoyu kavramına dayandırılarak kullanılmaktaydı. İslâmî hukuk değil ancak İslâmî bakış açısı Osmanlı hariciyesinin kullandıkları bir araçtı. Örneğin, 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Teselya ve Yenişehir'in Yunanistan'a bırakılması teklif edildiğinde Osmanlı diplomatları, bölgede Müslüman nüfusun yoğun olarak bulunması dolayısıyla Müslüman kamuoyunun bunu kabul etmeyeceğini ileri sürmüşlerdi[6]. Temel vurgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, içinde tüm tebaanın eşit şekilde yaşadığı modern bir devlet olduğu şeklindeydi. Ancak, müslümanların en önemli grup olduğu da önemli bir ilkeydi.

Üçüncü bir ilke ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun *Avrupa Uyumu* [*The Concert of Europe*]'na dahil meşru bir Avrupalı devlet olduğuydu. Aslında, İmparatorluk 14. yüzyıldan beri Avrupa'da önemli bir güçtü, ancak hiçbir zaman Hıristiyan monarşilerin oluşturduğu kulübün bir üyesi olmamıştı. Viyana Kongresi'ne ya da daha sonra büyük devletlerin monarkları veya bakanları tarafından düzenlenen hiçbir konferansa davet edilmemişti. Ancak, Tanzimat Fermanı'ndan hemen sonra Bâb-ı Âli Mehmed Ali'ye karşı oluşturulan inisiyatifin bir sonucu olan Londra ve Boğazlar Sözleşmeleri'ne Avrupa Devletler Sis-

---

[4] Başbakanlık Arşivi, *Hatt-ı Hümayunlar* no. 6971, 16 Zilkade 1221/25 Ocak 1807, Halil İnalcık tarafından çevirilmiştir içinde J.C.Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record*, c.I New Haven, 1975, s. 176.

[5] Archives du Ministére des Affaires Etrangéres (Paris), Memoires et Documents, c.51,no. 16, *Mehmed Cemil'den Hariciye Nazırı'na*, 20 Kasım 1855.

[6] Abidin Paşa'nın Avrupalı devletlere notu, 26 Temmuz 1880. İçinde Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty*, c.4 London, 1891,.s. 2971.

temi'nin ortak bir üyesi olarak imza koymuştu. Daha da önemlisi, Kırım Savaşı'nı takiben, 1856 yılında toplanan Paris Konferansı'nda Bâb-ı Âli de diğer Avrupalı güçlerle birlikte temsil edilmişti. Kongre'de imzalanan Paris Antlaşması'nın 7. maddesine göre "Bâb-ı Âli Avrupa kamu hukukunun ve Avrupa Uyumu'nun içine dahil ediliyordu". Dahası, bundan sonra Osmanlı devlet adamları, Avrupalı dostlarının İmparatorluğun büyük devletler tarafından münhasıran oluşturulan bu kulüpte meşru bir Avrupalı güç olarak yer aldığını unutmalarına asla izin vermemiştir. Batılılar da bu gerçeği genellikle kabul etmişlerdi. 1868 yılında Fransız Hariciye Nazırı Cemil Paşa'ya "Türkiye'nin Paris Antlaşması'na imza koyan bir güç olarak Avrupa Uyumu'na dahil edilirken, Yunanistan'ın bu ayrıcalıklardan yararlanamadığını" vurgulamıştı. Bu, Girit Sorunu'nun yanı sıra Yunanistan ile Türkiye arasındaki diğer anlaşmazlıklarla ilgili olarak büyük devletlerce düzenlenecek bir konferansa Bâb-ı Âli davet edilirken Yunanistan'ın davet edilmeyeceği anlamına gelmekteydi[7]. Osmanlı devlet adamlarının Avrupa Uyumu'na eşit bir üye olarak katılma yolundaki ısrarlarına rağmen diğer üyeler bunu kabul etmeye yanaşmamışlardır. Bu eşitsizliğin en önemli göstergesi, Osmanlı topraklarında yabancılara verilen imtiyazların yani kapitülasyonların devam etmesiydi. Böyle bir ortamda Osmanlı devlet adamları, Avrupa Uyumu'ndan azami ölçülerde yararlanmayı denediler. Bir Osmanlı memorandumunda şöyle söylenir: "Paris Antlaşması ile birlikte Bâb-ı Âli, Avrupa ailesine kabul edilmiştir. Bu Bâb-ı Âli ile Avrupalı devletler arasında uzun süreden beri varolan kapitülasyonlara ilaveten Türkiye'de yaşayan yabancılara olağanüstü ayrıcalıklı konum vermekten başka bir şey değildir..."[8]

Dördüncü ilkeye göre; varolan meşru rejimler desteklenmeli ve ulusçuluğun ya da self-determinasyon anlayışının bu rejimleri tasfiye etmesine izin verilmemeliydi. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğu, Türkler de dahil olmak üzere hiçbir etnisitenin toplumun %50'sinden fazlasını oluşturamadığı bir etnik azınlıklar bütünüydü ve self-determinasyon anlayışının kabul edilmesi, İmparatorluğun varlığına yönelik ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Pek çok kez Hariciye Nâzırlığı ve Sadrazamlık yapmış olan Âli Paşa, İmparatorluğun herhangi bir bölgesine verilecek otonominin çok hızlı bir şekilde diğer bölgelere de yayılacağı korkusuyla bu duruma sıcak bakmıyordu[9]. "Ulusların üst üste yığılması" diye nitelendirdiği ulus-devlet yapılarına Fuad Paşa da pek sıcak bak-

---

[7] Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak, Karton Siyasi 8,dosya 13 mükerrer, Cemil Paşa'dan (Paris)Safvet Paşa'ya (İstanbul), no. 5291/593, 24 Aralık 1868 (Bundan sonra bu koleksiyona ait notlar, DBHE, S8, d.13 gibi kısaltmalar şeklinde verilecektir).
[8] DBHE, S47,d.1, tarihsiz memorandum,muhtemelen 1890'lar.
[9] DBHE, S6, d.11, Âli Paşa'dan Musurus Paşa'ya gönderilen telgraf, 16 Ocak 1867.

mamaktaydı[10]. Sonraki dönemlerde Hariciye Nâzırlığı yapacak olan Safvet Paşa da büyük devletlerin bir ülkeyi mutlu etmek için bir başka ülkeden toprak koparmalarını ahlâksızlık olarak nitelendirmekteydi. Safvet Paşa, Osmanlı topraklarından bir bölümünün Yunanistan'a verilmesinin nedeninin ulusçuluk olgusu olduğunu iddia ediyordu[11]. Osmanlı devlet adamları, argümanlarını geçmişe dayandırmıyorlar ve İslâmî yönetim anlayışının en doğru yönetim biçimi olduğu düşüncelerinde ısrar etmiyorlardı. Bunun yerine, Osmanlı yönetiminin meşruiyeti ve bütün devletler tarafından tanınan meşru otorite olduğu gerçeğini modern-seküler kavramlarla açıklayarak, bir hükûmetin kendi topraklarında çıkan bir isyanı bastırmaktaki haklılığını savunuyorlardı. Ulusal kalkışma bir isyandı, yasadışıydı ve bütün hükûmetlerin dayandığı temel ilke olan yasa ve düzene dönük, tahripkâr bir eylemdi.

Osmanlı devlet adamlarının politikalarını dayandırdıkları beşinci dilek ise uluslararası hukukun tüm devletler tarafından amir kabul edilmesinin zorunluluğu idi. Bâb-ı Âlî'nin de içinde bulunduğu Batı uluslararası hukuku, İstanbul'un da gönülden desteklediği *status quo*'nun devamından yanaydı. 1860'larda Girit İsyanı sırasında asiler, bir yandan Yunanistan'dan destek alıp, diğer yandan Yunan çeteleri Osmanlı Teselyası'na saldırırlarken; Fuad Paşa, argümanlarını uluslararası hukuka dayandırmıştı. Fuad Paşa, Yunanistan özgür bir ülke ve yurttaşları da özgürce hareket eden bireyler olsalar bile uluslararası hukuka uymak zorunda olduklarını belirtmekteydi. Devam ederek şunları söylüyordu: "Hiçbir ülkeye, kendi hukukunu, uluslararası ilişkilerdeki yegâne düzenleyici güç olan ve adına ulusların hukuku *-the law of nations-* denilen ortak yasanın üzerine çıkarması noktasında izin verilemez"[12]. Diğer pek çok durumda da Osmanlı diplomatları uluslararası hukuku bir savunma aracı olarak kullanmışlardır. Bu diğer devletlerin de makul gördükleri bir dayanaktı.

Uluslararası hukuk ilkesiyle yakından ilişkili olup, Osmanlılar için oldukça önemli olan bir diğer ilke de imzalanan anlaşmalara uyulması zorunluluğu idi. Bu, Batı uluslararası hukukunun içine konulan ve Latince *pacta sunt servanda* terimiyle ifade edilen bir öğretiydi. Kırım Savaşı'ndan sonra bu ilke, Osmanlı İmparatorluğu için özellikle önemli bir hâl almıştı; çünkü Paris Antlaşması, Osmanlı açısından bakıldığında görece uygun bir toprak düzenlemesi ile sonuçlanmıştı. Âli Paşa, bu konuda şunu söylemişti: "Rusya'nın *nefret* ettiği Paris Ant-

---

[10] DBHE, S6, d.11, Fuad Paşa'dan Paris ve Londra'daki Osmanlı elçilerine, no. 18523/15, 27 Şubat 1867.

[11] DBHE,S185,d.D.Safvet Paşa'dan Paris ve Londra'daki Osmanlı elçilerine, no. 52007/64, 8 Ağustos 1878.

[12] DBHE, S37, d.13, Fuad Paşa'dan Photiades(Atina)'e no. 18926/50, 24 Nisan 1867.

laşması'nı korumak için elimizden gelen her şeyi yapıyoruz"[13]. Bu antlaşma ile, Rusya'nın Karadeniz'de savaş donanması bulundurma ve deniz üssü kurma hakkı elinden alınıyordu; nitekim 1870 yılında Çar, Antlaşmanın bu maddesini tanımadığını ilân ettiğinde Bâb-ı Âli boş yere olsa da uluslararası anlaşmaların kutsallığı ilkesini vurguluyordu. Aynı şekilde, diğer anlaşmalar da Osmanlı siyasası için bir temel oluşturuyorlardı. Eflâk ve Boğdan'ı bazı kurumların ortak olması kaydıyla ayrı bölgeler olarak tanıyan 1858 Paris Konvansiyonu Bâb-ı Âli tarafından da kabul edilmişti. 1866 yılında Hohenzollern hanedanından Karl, Eflâk ve Boğdan Birleşik Prensliği'nin prensi seçildiğinde, Bâb-ı Âli daha önce imzalanan anlaşmaların -kastedilen 1858 Paris Konvansiyonu idi- geçerliliğinin tasdik edilmesi şartı yerine getirilmeden Paris'te yeni bir konferansın toplanmasına karşı çıkmıştı[14]. 1878'den sonra, Bâb-ı Âli argümanlarını Paris Antlaşması'nın yerini alan ve kendi çıkarları açısından bakıldığında çok da elverişli olmayan Berlin Antlaşması'na dayandırmıştır. 20. yüzyılda da Bâb-ı Âli, Berlin Kongresi'ne diplomatik bir dayanak olarak referans etmekteydi. Nitekim, Bâb-ı Âli resmî danışmanı, "Berlin Kongresi, Türkiye'nin bugüne kadar diğer devletlerle olan ilişkilerini düzenleyen bir *Magna Carta* olarak düşünülebilir" demiştir[15].

Osmanlı diplomasisinin tezlerini dayandırması açısından, Paris Antlaşması'nın (1856) bir maddesi özellikle açıklanmalıdır. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine diğer devletlerin karışamayacağı ilkesidir. Geriden bakıldığında bu, Osmanlı diplomasisinin dayandığı yedinci bir ilke olarak düşünebilir. Paris Antlaşması'nın 9. Maddesi, 1856 *Hatt-ı Hümayunu*'nun diğer devletlere de bildirilmesi, "adı geçen devletlerin, ister tek tek, ister toplu halde, Majeste Sultan'ın kendi tebaası ile olan ilişkilerine ya da içişlerindeki yönetim şekline müdahale hakkını tanımayacağı'nı belirtir[16]. Avrupalı devletler, pek çok şeyi bahane ederek gerek dini ya da etnik gruplar gerekse özel şahıslar lehine Osmanlı içişlerine müdahale ediyorlardı. 1856'dan sonra Bâb-ı Âli, bir devletin diğer devletin içişlerine müdahale etmemesi gerektiği yolundaki argümanına anlaşmadan kaynaklanan bir destek bulmuştu. Bundan sonra, Osmanlı diplomatları, Avrupalı devletlerle olan ilişkilerinde 1856 Antlaşması'nın 9. maddesine sık sık atıflarda bulunmuşlardır. Bir defasında Cemil Paşa, Fransız Hariciye Nazırı'nın da "Paris Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun mukaddes bir toprak par-

---

[13] DBHE, S32, d. 45, Âli Paşa'dan Safvet Paşa(Paris)'ya telgraf, no. 16951/299, 28 Haziran 1868. Nefret kelimesini Âli Paşa vurguluyor..

[14] DBHE, S30, d. 44, Âli Paşa'dan Paris'teki elçiyc, no. 15962/87, 27 Şubat 1866.

[15] Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes İnternationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897-1903, c.3, s. ıv.

[16] Antlaşma metni için, *a.g.e.*, c. 3,s. 70-79.

çası haline getirildiğini ve bundan geri dönülmesine izin verilmeyeceği" noktasına geldiğini belirtir[17].

Burada zikredilen yedi ilke de çağdaş Avrupalılara oldukça tanıdık gelen ve geçerliliği kabul edilen ilkelerdir. Birinci ilke -Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması-, yeni bir olgu değildir anacak geleneksel olduğu kadar aynı zamanda modern bir olgudur da. Diğer altı ilke -ya da en azından sunuluş şekilleri-, Tanzimat Döneminde geliştirilmiştir: Müslüman kamuoyuna yapılan özel bir vurgu olmakla birlikte, tebaanın eşitliği anlayışı; Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Uyumu'nun bir üyesi olması; meşru hükûmetlerin korunması ve ulusçu ayaklanmalara karşı çıkılması; uluslararası hukukun üstünlüğü; anlaşmaların kutsallığına duyulan saygı ve Osmanlı içişlerine müdahale edilmemesi. Bu ilkeler içinde yalnızca sonuncusu- içişlerine müdahale etmeme ilkesi-, bütün Avrupalı devletlerce ittifak halinde kabul edilmemekteydi; çünkü Rusya ve Avusturya halâ bunun yalnızca bir hak değil aynı zamanda bir ödev de olduğuna inanmaktaydılar. Avrupalı büyük devletlerin hepsinin ya da bir tanesinin bile uluslararası ilişkilerinde bu ilkelere uygun davrandıkları söylenemez. Bununla birlikte, Osmanlı devlet adamları ve diplomatlarının Avrupalı muadilleri ile aynı dili konuştukları ve aynı ilkelerden hareket ettikleri söylenebilir. İlkeler, davranışlar ve üslûp açısından bakıldığında Osmanlı diplomasisi modernleşiyordu.

Osmanlı devlet adamları ve diplomatları tarafından kullanılan yöntemler Avrupa'daki siyasal duruma paralel olarak şekilleniyordu. En önemli yöntem, tamamen yeni olmamakla birlikte, Osmanlı çıkarlarını herhangi bir Avrupa gücünün desteğini yanına alarak savunmaya dönüktü. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için en büyük tehlike ve tehdit Rusya idi. 1871'den sonra Almanya'ya dönüşen Prusya, Avrupalı güçler arasında *Doğu Sorunu* ile en az ilgili olan ülkeydi. Bu yüzden, Bâb-ı Âli, sürekli biçimde, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın desteğini arıyordu. Bu üç devlet, 1856 yılında aktif olarak, İmparatorluğun bütünlüğünü ve bağımsızlığını garanti etmişlerdi. Ancak, bu sözlerine sadık değillerdi. Öte yandan, Osmanlı kayıtları, İmparatorluğun bu sorunla ya da başka bir sorunla ilgili olarak, yukarıda adı geçen ülkelerin desteği ile ilgili ibarelerle doludur. Ayrıca, bu kayıtlar, Osmanlı devlet adamlarının İngiliz desteğinin diğerlerine göre daha önemli ve etkili olduğuna özel bir vurgu yapan sözlerini de naklederler. 1830'lardan itibaren, İngilizlerin kendi çıkarlarının İmparatorluk'unkilerle çakıştığını görmeleri sonucu, Osmanlı devlet adamları, bu desteği elde etmeyi başarmışlardır. İngiliz desteğine en şiddetli şekilde 1877-1878 Rus yenilgisinden sonra ihtiyaç duyulmuş; ancak

[17]DBHE, S8, d.13, Mükerrer, Cemil Paşa (Paris)'dan Safvet Paşa'ya (İstanbul), numarasız, 31 Aralık 1868.

bu konuda ateşkes ve barış görüşmeleri ile Berlin Kongresi sırasında önemli bir hayal kırıklığı yaşanmıştır[18]. Bunun yanı sıra, 1882'de İngilizler tarafından alınan Mısır'ın boşaltılmayacağı anlaşılınca, Osmanlı devlet adamları, "bütün alternatifler denendikten sonra İngiliz desteğini araştırmak" gibi genel bir yöntem benimsemişlerdi.

Şartlar tamamen kontrolleri altında olmadığı sürece uluslararası konferanslardan olabildiğince kaçınma anlayışı, Osmanlı diplomasisinin kullandığı ikinci bir yöntemdir. Uluslararası ilişkileri yürütmek için uluslararası bir inisiyatiften kaçınma anlayışı oldukça tuhaf gibi görünebilir. Ancak, uluslararası konferanslarla ilgili bu Osmanlı yaklaşımı, tecrübeler sonucunda elde edilmiştir. Avrupa'nın büyük devletleri, konferanslarda bir araya geldiklerinde, Osmanlı'dan çeşitli taleplerde bulunmak, reform istekleri yoluyla içişlerine müdahale etmek ya da kısmî bir parçalanma için plan yapmak eğilimindeydiler. III. Napoleon ve Cavour döneminde (1856-1870) konferanslar tam bir tehlike idi; çünkü bu iki ulusçu devlet adamı, Avrupa haritasını değiştirerek kıtayı yeniden şekillendirmeye dönük ve büyük bölümü Osmanlı'nın aleyhine olan tutkulara sahipti[19]. Hatta, Bâb-ı Âli'nin katılmadığı bir konferansta bile diğer güçler, İmparatorluk aleyhine kararlar alabilmekteydiler; bu yüzden, Bâb-ı Âli zaman zaman bu konferansları engellemeye dönük girişimlerde bulunuyordu. Yalnızca konferans gündeminin sınırlı olduğu ve kararların bir *entente préalable*'a[20] uygun şekilde alındığı durumlarda Bâb-ı Âli uluslararası bir konferanstan mutlu ayrılabiliyordu. Buna benzer bir örnek, 1864 yılında Âli Paşa'nın bütün devletlerin temsilcilerini davet ettiği bir konferansla ilgilidir. Bu konferansta gündem Âli Paşa ile Eflâk-Boğdan Prensi Cuza arasında varılan mutabakat ile sınırlandırılmış ve Âli Paşa'nın evinde toplanan konferans Bâb-ı Âli lehine bir sonuçla noktalanmıştır[21].

Modern çağlardaki bütün devletlere özgü olan üçüncü bir yöntem de, basın yoluyla diğer ülkelerdeki kamuoyunu etkileme anlayışıdır. 1858 yılında, Avrupa gazetelerindeki iftiralardan ötürü, Bâb-ı Âli, yurtdışındaki elçilerini bazı temel problemlerde bilgilendirmek amacıyla düzenli olarak çıkarılacak haber bültenleri için bir basın merkezi kurdu[22]. Bu bültenlerin yayın hayatları düzensiz olmuştur, kimisi yeni yüzyılda yayın hayatından kaldırılmış ve yeniden yayın hayatına

[18] DBHE, S120 ve S185 bu konuda pek çok belgeyi ihtiva eder.

[19] Örneğin, Bâb-ı Âli 1860 yılında beş büyük devlet tarafından toplanacak bir konferansa karşı çıkmıştır. DBHE, S46, d. 5.

[20] Ön anlaşma protokol.

[21] DBHE, S30, d. 36, Âli Paşa'dan İngiltere, Fransa ve İtalya'daki Osmanlı temsilcilerine gönderilen genelge, no. 10336/55, 29 Haziran 1864.

[22] DBHE,S126, Mükerrer, Fuad Paşa'dan Osmanlı temsilciliklerine gönderilen genelge, no. 1910, 22 Aralık 1858.

dönmüştür. Ayrıca, Osmanlı diplomatları, Avrupa gazetelerinin editörlerini kendi çıkarlarına uygun yayın yapmaları konusunda nasıl elde edebileceklerini ve kendi haberlerini gazetelerde ve basın organlarında nasıl yayınlatacaklarını da öğrenmişlerdir. Örneğin, Londra'daki Osmanlı elçisi Musurus Paşa, *Reuters*'a giden haberleri kendi istediği şekilde yayınlatabilmiştir[23]. Muhtemelen, Bâb-ı Âli çabalarında Avrupalı devletlere oranla daha etkisizdi; ancak bu konuda oldukça hızlı bir şekilde Avrupa'yla onun terminolojisini kullanarak mücadele etmeyi öğrenmiştir.

Bir defaya mahsus olmak üzere kullanılan dördüncü bir yöntem de Sultan'ın iyi niyet dileklerini bildirmek üzere yaptığı yurtdışı gezisidir. Avrupalı monarklar, 19. yüzyılda gerek iş amacıyla gerek yalnızca gezi amacıyla birbirlerini ziyaret ediyorlardı. Osmanlı Sultanları, geleneksel olarak yalnızca savaş halinde orduya kumanda etmek için kendi sınırlarının dışına çıkarlardı. 1876 yılında nâzırlarının ısrarlı talepleri sonucunda Sultan Abdülaziz, Paris, Londra ve Viyana'yı kapsayan ve bir müddet Almanya'da kaldığı bir geziye çıkmıştı. Gezi başarılı olmuştu. Sultan oldukça iyi izlenimler bırakmış ve Fuad Paşa da Paris'teki Rus etkisine karşılık verebilmişti. Ancak, Abdülaziz hiçbir zaman çağdaşları olan İran Şahı Nasreddin ya da Mısır Hidivi İsmail gibi bir Avrupa seyahati alışkanlığına sahip olmamıştır. Halefi Sultan II. Abdülhamid ise kendi güvenliğinden korktuğu için yurtdışı gezisine çıkmamıştır. Bununla birlikte, II. Abdülhamid kendi yaptığı yazışmalar yoluyla diplomatik faaliyetlerde etkin bir rol oynamıştır; örneğin 1878 yılında Kraliçe Victoria'ya İstanbul'a dönük Rus tehdidini bertaraf etmek için yazdığı mektupta olduğu gibi[24].

Osmanlı devlet adamları ve diplomatları tarafından dış ilişkileri yürütmek amacıyla kullanılan diğer pek çok yöntem vardır. Bunların büyük bir bölümü, Avrupa yöntemlerinin taklit edilmesi olarak sınıflandırılabilir. Osmanlı Hariciye Nâzırları ve onların yabancı başkentlerdeki temsilcileri, çok geçmeden resmî diplomatik notalar, kişisel iyi niyet dilekleri, istenildiğinde bir kopyası muhafaza edilebilen ve yabancı nazırları bilgilendirmeye dönük yazışmalar, düzenli yazışmalar, konferanslarla ilgili formaliteler, özet raporlar, tutanaklar, protokoller ve buna benzer Avrupa diplomasi geleneğinin diğer usul ve inceliklerini benimsemişlerdir. Osmanlı nâzırlarının ve temsilcilerinin bazıları, diplomatik Fransızca'nın doğru ve kibar kullanımında oldukça mahirdiler. Diplomatik faaliyetlerin birer unsuru olan resepsiyonlar, ye-

---

[23] DBHE,S121,d.60, Musurus Paşa (Londra)'dan Safvet Paşa (İstanbul)'ya gönderilen telgraf, no. 7245/207, 25 Nisan 1878.

[24] DBHE,S6,d.11, Fuad Paşa(Londra)'dan Âli Paşa'ya gönderilen özel ve gizli, numarasız telgraf, 13 Temmuz 1867. Sultan Abdülhamid'in İngiltere Kraliçesi'ne gönderdiği telgraf mesajı, DBHE, S120, d.48, Server'den (İstanbul) Musurus Paşa'ya (Londra) no. 50069/12, 10 Ocak 1878.

mekler, balolar ve incelikli notlar gibi Batılı adetlere aşina hale geldiler. 1855 yılında telgraf sisteminin İstanbul'a kadar ulaşması ile birlikte Osmanlı diplomatları bu araçtan da özellikle önceliği olan mesajları ve şifreli gizli yazıları göndermek amacıyla yararlanmışlardır. İstanbul'daki Hariciye Nezâreti'nde belgelerin tasnifi, bunların müzakere edilmesi, konularına göre genel ya da özel kategorilere ayrılması, özel yazışmaların yapılması, gelen ve giden yazışmaların kayıtlarının tutulması gibi hususlarda büyük ölçülerde Batı tarzında bir örgütlenme gerçekleştirilmiştir. Hariciye Nezâreti'nde evrakın matbu hale gelmesinin Nezâret'teki işleri ve evrak dolaşımını daha düzenli ve verimli hale getirdiğini görmek ilginçtir[25]. Belgelerle ilgili işlemler sonuçlandırıldığında paketlenip torbalara konuluyordu. Ancak, Hariciye Nezâreti, belgelerin tasnifinde ve bulunmasında büyük kolaylık sağlayan dosya ve klasör kullanımına da başlamıştır. Tek tek ele alındığında bütün bu uygulamalar basit meselelermiş gibi görünebilir. Ancak, bunların hepsi bir araya geldiğinde Avrupalı büyük devletlerin dünyasında Osmanlı devlet adamları ve diplomatlarına daha etkili çalışma olanağı vermekteydi. Bu, eğer İmparatorluğun hayatta kalması isteniyorsa, çok çalışmayı gerektiren bir dünya idi.

Büyük çoğunlukla 19. yüzyıldaki Avrupalı modellerden etkilenen ve benimsenen ve Tanzimat Döneminde geliştirilen Osmanlı diplomasisinin bu ilkeleri, yöntemleri ve teknikleri, uzun vadede Osmanlı İmparatorluğu'nu korumayı başaramamıştır. Ancak, bunlar İmparatorluğun ömrünün uzatılmasına ve 1914 öncesinde Avrupalı devletlerce etki altına alınan uluslararası devletler sisteminde Osmanlı'nın da yer almasına katkıda bulunmuşlardır.

[25] Bu, usullerdeki değişimleri gösteren ve çeyrek yüzyılı kapsayan (1861-1887) özel bir koleksiyon için bkz. DBHE, S531, Bosna hakkında.

PALMERSTON VE OSMANLI REFORMU 1834-1839*

Frank Edgar Bailey

Çeviren: Yasemin Avcı

Yakındoğu'da artan İngiliz ticaretine paralel olarak, bir dış politikanın ortaya çıkması ilginçtir. Bu politikada iki maksat vardı; birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü dış saldırılara karşı korumak, ikincisi, bu devletin özgür ve bağımsız olmasını sağlayacak şekilde dâhili gelişimini teşvik etmek. 1833 yılı ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması, bahsedilen bu yeni politikanın başlangıcını ifade eder. 1833'den önce İngiliz Dışişleri, Rusya'yı Yakındoğu'da tehlikeli bir rakip olarak düşünmedi. Cezayir'de büyük bir denizaşırı İmparatorluk kurmaya henüz başlamış olan Fransa, İngiliz ticareti ve Akdeniz yoluyla Doğu'ya giden yeni ticaret yolu için çok daha tehlikeliydi. Akdeniz'deki İngiliz çıkarlarının önemini anlamakta geciken İngiliz Dışişleri, 1834 yılına kadar bu bölgede yarı-savunmacı politikasına devam etti. Palmerston'un, İngiliz siyaseti için Yakındoğu'nun değerini anlamakta neden bu kadar geç kaldığını ve benimsediği politikanın seleflerinin politikasından ne derece ayrıldığını tam olarak kavramak için miras aldığı Doğu politikasını kısaca gözden geçirmek oldukça yararlıdır.

Vikont Castlereagh, Rusların Yunanlıların çıkarları için Sultan'ın topraklarını işgal etmesinin Avrupa'da genel bir savaşa yol açması ihtimali dışında, Türkiye'nin gönenci ile şimdiye kadar çok fazla ilgilenmemişti[1]. Dışişleri'ndeki halefi George Canning ise, kıtasal olmaktan ziyade daha çok küresel bir İngiliz politikası görüşüne sahipti ve Türkiye'yi önceki on yılda ticaretin muazzam bir biçimde arttığı Güney Amerika devletlerine kıyasla önem bakımından ikinci sırada görüyordu. Canning, saldırganlara karşı Türkiye'nin bağımsızlığını ga-

* Bu makale, Frank Edgar Bailey, *British Policy and Turkish Reform Movement, A Study of Anglo Turkish Relations 1826-1855*, Cambridge, Harvard Üniversitesi Press, 1942 adlı eserin "Palmerston and Otoman Reform 1834-1839" bölümünün çevirisidir.

[1] C. K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1815-1822*, Londra, 1922, s. 255, 343.

ranti altına almayı reddetti; mesele Rusya olduğunda ise, Çar ile ittifak yaparak Rus niyetlerinin önüne geçmeyi tercih etti. İngiltere'nin 1827 yılında Yunan meselesine karışması, biri diplomatik diğeri askerî iki olayın sonucuydu. Bunlar, 1826 yılında Wellington'un St. Petersburg'a yaptığı talihsiz ziyaret ve Canning'in ölümünden (8 Ağustos 1827) sadece iki ay sonra, 20 Ekim 1827'de ortaya çıkan Navarin Savaşı'ydı. Canning'in Türk severliği, Dışişleri'nde görev yaptığı süre zarfında bütün İngiltere'ye yayılan Yunan hayranlığı akımının etkisiyle tamamen yok oldu. Kısacası, Canning Türkiye'yi, İngiltere'nin dışarıdaki sayısız çıkarlarından sadece biri, belki de önemsiz bir tanesi gibi görerek açıkça iyimser bir politika takip etti[2].

Bunu takip eden ve sorunlarla dolu olan ara dönemde İngiliz Dışişleri, Castlereagh ve Canning'e uygun bir halef olarak Wellington'u atamadan önce, İngiltere'nin Navarin'den beri Bâb-ı Âlî'nin gözünde sürekli itibar kaybetmiş olduğunu fark ederek, İstanbul'daki İngiliz nüfuzunu daha sağlam bir biçimde yeniden tesis etmek istedi, ancak Wellington bunun nasıl yapılacağını bilecek kadar iyi bir diplomat değildi. Wellington, Akdeniz'deki *status quo*'yu bozacak herhangi bir değişikliğin Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit edebileceği gerekçesiyle Fransızların Cezayir'e yaptığı çıkartmaya karşı çıktı[3]. Wellington'un kabinesinde Dışişleri Sekreteri olan Aberdeen, amirinin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki endişelerine katılmıyor, "uzun zamandır beklenen zamanın" artık geldiğine ve "barbar gücün yarattığı bu hantal yapının, hiçbir yabancı veya hasmane tesir olmadan, kendine özgü doğal çöküş sebepleri yüzünden parçalanmak" üzere olduğuna inanıyordu[4]. Aberdeen bu dönemde, tıpkı 1844 yılında olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmasıyla pek fazla ilgili değildi, daha çok kaçınılmaz çöküş ortaya çıktığında parçalarla ne yapılacağının kararlaştırılmasını istiyordu. Cezayir meselesinde ise, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nu dolaylı bir biçimde desteklemeyi değil, daha ziyade Fransa'nın büyüyen hırslarını kontrol altına almayı istemişti.

Wellington 1829 ve 1830 yılına kadar, Cezayir'in Fransa'ya verilmesini engellemek için çaba göstermeye devam etti. Fransa'nın müdahalesi kesinleştiğinde ise, Bâb-ı Âlî'deki İngiliz elçisi Gordon'a talimat veren Aberdeen, Cezayir Dayısı'nın Fransa ile ihtilafını sona er-

---

[2] *Cambridge History of British Foreign Policy*, II, s. 86.

[3] J. E. Swain, *The Struggle for the Control of the Mediterranean prior to 1848, a Study of Anglo-French Relations*, Boston, 1933, s. 60.

[4] Aberdeen-Gordon, 31 Kasım 1828, F. O. 78/179. A. H. Gordon, *Earl of Aberdeen*, Londra, 1893, s. 85–86 içinde. Gordon amirinin soğuk politikasını yerinde bulmuyor, Türkiye'nin devamının sağlanması için İngiltere'nin kesin destek vermesini istiyordu. F. O. 195/85, Gordon-Aberdeen, # 2, 5 Ocak 1830.

dirmesini sağlamak konusunda Sultan'ın ikna edilmesini istedi[5]. Cezayir'in işgalini engelleyemeyen İngiltere, bundan sonra Fransa'nın hareket sahasını ve etkisini sınırlamaya çalıştı[6]. Aberdeen, Mart 1830'da, Polignac'a Fransız planlarının "şiddet kullanarak cezalandırma değil" yerel otoritenin yok edilmesi anlamına geldiğini söylüyordu[7]. İngilizlerin Sultan'ın hükümranlığına yönelik bu tecavüze karşı protestoları devam etti, fakat Stuart'ın konferans teklifi Paris'te kabul görmedi. X. Charles'ın Haziran 1830 tarihindeki bir devrimle tahtan indirilmesi üzerine, Fransız millî saldırganlığı Belçika'ya ve Ren bölgesine yöneldi. İngiltere, bu bölgedeki çıkarları yüzünden Akdeniz'de olup bitenlere geçici bir süre göz yumdu. Bu durum[8], Türkiye'nin gönenci konusundaki ilgisizliği göstermesi bakımından dikkate değerdir. Palmerston'un selefleri, Osmanlı Devleti'nin desteklenmesi ya da İstanbul'da İngiliz nüfuzunun güçlendirilmesi konusunda belirli bir politika izlemekten uzaktı, onlar sadece Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını[9] Akdeniz'deki çıkarları tehlikeye sokan, fakat aynı zamanda genel savaşa yol açabilecek bir süreç olarak ertelemek istediler[10].

İngilizler arasında ilk kez Doğu sorununun kökenine inen Stratford Canning ve David Urquart'tı. Canning'in, 1832 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaret, Osmanlı yönetiminin yenilenmesi gerektiğine dair inancını daha da güçlendirdi, İngiltere'nin Türklere ülkelerini yeniden düzene sokmaları için yardım etmesini çok istiyordu[11]. 7 Mart 1832 tarihinde Palmerston'a yazarak, Sultan'ın kısmen başarılı olan idarî ıslahatlarını anlattı ve yeni bir idarî sistemin, etkili bir ordunun, malî ıslahatın gerekliliğini vurguladı. "Sanırım vakit gelmek üzeredir veya gelmiştir bile" diyerek şöyle bitiriyordu, "bu ülke hakkında kesin bir politika çizgisi belirlenmeli ve bu politika düzenli bir biçimde takip edilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu açık bir biçimde hızla çökmektedir ve Hıristiyan uygarlığı açısından bakıldığında tek şans bu İmparatorluğu bir süre daha bir arada tutmaktır"[12].

---

[5] F. O. 78/188, Aberdeen-Gordon, 20 Ocak 1830.

[6] F. O. Fransa 27/405, Aberdeen-Stuart, Haziran 1830.

[7] F. O. 27/405, Aberdeen-Stuart, 5 Mart 1830.

[8] Bu kriz sırasında İngiliz politikasının ayrıntılı olarak incelenmesi için, bkz. Swain, *op. cit.*, V. Bölüm

[9] Gordon Türkiye'nin yeniden yapılandırılması için dış yardımın gerekli olduğuna inanıyordu, ancak ne Wellington ne de Aberdeen bu inancı paylaşmıyordu. Bkz. F. O. 78/181 Gordon-Aberdeen, 11 Kasım ve 15 Aralık 1829; Wellington, *Despatches* VI, 192.

[10] Sir Robert Peel, daha 7 Mart 1832 tarihinde, Akdeniz'deki Fransız saldırganlığının devam etmesi halinde barışın korunmasının oldukça şüpheli olduğunu bildirmişti. Hansard's *Parlimentary Debates*, Series III (1804-1920), X, 1229.

[11] S. Lane-Possle, *The Life of the Right Honorable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliff, ... from His Memoirs and Private and Official Papers*, II. Cilt, Londra 1888, 74.

[12] F. O. 78/209, Canning-Palmerston, # 12, 7 Mart 1832.

Canning, 17 Mayıs 1832'de[13] bu kez şöyle yazıyordu; "Sultan ve onun en çok güvendiği birkaç destekçisi İmparatorluğun güçsüzlüğünü her geçen gün biraz daha iyi fark etmektedirler. Askerî teşkilatın tamamlanması için kendilerine zaman kazandıracak ve şimdiki ıslahatlarını sağlam ilkelere oturtmaları konusunda tavsiyelerde bulunacak bir yabancı müttefik tarafından desteklenmeleri gerektiğini daha iyi anlamaktadırlar". Canning, Rusya'ya karşı güvensizliğini tekrarladıktan sonra şöyle diyordu; "şayet bu devlet ile ittifak yaparlarsa korku ve umutsuzluk yüzünden olacaktır". Canning, bir yıl içinde ortaya çıkan olaylar neticesinde, diplomasi yeteneği yanında kehanet yeteneğini de kazanmış gibiydi. Canning'in 19 Aralık 1832 tarihli uzun muhtırası Doğu sorunu hakkındaki görüşlerini ayrıntılı olarak ortaya koyuyordu, ancak bu muhtıra Dışişleri Sekreterliği'ni harekete geçiremedi[14].

Aynı esnada Urquart şöyle yazıyordu; "Türkiye'nin siyasî vaziyeti bir kriz halini almıştır, inanıyorum ki bu kriz eğer lehinde olursa, hızlı bir biçimde yeniden yapılanmasını sağlayacak, eğer aleyhinde olursa, hızla çöküşüne neden olacaktır; Rusya'nın uzun, gayretli ve şimdiye kadar gayet başarılı olan çalışmaları bu suretle tam bir başarıyla taçlanmış ya da bütünüyle boşa gitmiş olur[15]. Ne var ki Urquart'ın bu yazısı bile Dışişlerini etkilemedi.

Önceki bölümlerin birinde belirtildiği gibi[16], Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya'nın Türkiye üzerinde kurduğu hâkimiyet, pek çok İngiliz'in Doğu sorununun İngiliz siyasetindeki önemini fark etmesine yol açtı[17]. Anlaşmayı takip eden yıllarda pek çok kişi Bâb-ı Âlî'nin gurur kırıcı bir biçimde boyun eğmesini[18] esefle karşıladı, buna karşı

---

[13] F. O. 78/210, Canning-Palmerston, # 34, *Gizli*, 17 Mayıs 1832.

[14] Muhtıranın kenarında yazılı notlar, Palmeston'un belirli bir Türk politikasından ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Bk. Ek I.

[15] Urquart, *Turkey and Its Resources, Its Municipal Organization, ...Prospects of English Commerce in the East, etc.*, Londra, 1833, s. 218.

[16] Krş. Bölüm I, s. 59 v.d. Palmerston, 1833 yılında karışık Doğu sorunu hakkında çok şey öğrendi ve bu konuda önemli bir tecrübe kazandı. H. C. F. Bell, *Lord Palmerston*, New York, 1936, I, s. 180.

[17] Bu dönemden önce İngilizlerin büyük bir çoğunluğu Türkiye ile ilgili meselelerde ya kayıtsızdı ya da ıslahatların başarıya ulaşacağını sanmıyordu, en iyi politikanın Sultan'ı çöküşe ya da aydın despotizme götüren yolda yalnız bırakmak olduğu düşünülüyor, bunun ümitsiz durumdaki Osmanlı Devleti'nden daha fazla İngilizlere avantaj sağlayacağına inanılıyordu. Bir tüccar tarafından 1835 yılında Londra'da yazılân *Turkey and Russia* başlıklı kitap Türkiye'ye karşı gösterilen yeni tutumun tipik bir örneğidir. Kitabın yazarı şu istekle sözlerini tamamlar: "İngiltere'nin Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığının kendi dostluğu için şart olduğunu bildirmesini sağlayın." *Loc. cit.*, s. 37.

[18] Sultan'ın bazı onur nişanlarını İslâmiyetin emirlerine aykırı olmasına rağmen kabul etmeye zorlanması Rusya'nın Bâb-ı Âlî üzerindeki hakimiyetine iyi bir örnektir. Sultan, teklif edilen nişanları kabul ederken halkın tepkisini yatıştırmak için suikast tehdidi gerekçesiyle harekete geçirdiği polisi kullanmak zorunda kaldı. F. O. 78/252,

pek bir şey yapmayan Palmerston ise izleyeceği politikayı belirlemeye çalışıyordu. Kral IV. William, 1834 yılında Parlamento'nun açılışı için yaptığı konuşmada "bu İmparatorluğun (Türkiye) diğer devletlerle olan ilişkisinde, gelecekteki istikrar ve bağımsızlığını etkileyecek herhangi bir değişikliğin" meydana gelmesini istemediğini bildirdi[19]. Palmerston, bu konuşmaya "Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî bütünlüğü ve bağımsızlığının korunması bu ülkenin çıkarları ve Avrupa'daki güç dengesinin korunması için son derece önemlidir" diye cevap verdi[20]. Buna rağmen, İngiliz Dışişleri 1834 yılında Rusya'nın Doğu'daki gücüne teslim olmuş gibiydi. Bir yıl sonra 1835'de, Rusya'nın saldırganlığına karşı duyulan tepki daha açık bir şekilde ifade edilmeye başlandı. Basın gizli kalmış duyguların dışa vurulmasını sağladı[21]. *Times* gazetesi 1835'den beri Rusya'ya karşı yeterli savunmanın yapılmasını istemekteydi[22]. Bu kişilerin çoğunun aklında Türkiye değil, Hindistan vardı. Rusya'nın İngiltere'yi hiçbir şekilde Hindistan'daki mülklerinden yoksun bırakamayacağını bilmelerine rağmen "...yine de Hindistan'daki topraklarımızın güvenliğini tam olarak sağlamak için, devlet adamlarımızın aklına gelebilecek her türlü ihtiyat tedbirine başvurulmalıdır..."[23] deniyordu.

Bir politikaya ihtiyaç duymak ve bir politika tasarlamak, birbirinden ayrı şeylerdi. Palmerston oldukça temkinli bir biçimde hareket etti, niyetlerini açıkça herkesin anlaması için iki yıldan fazla bir zaman geçti. De Broglie'nin de desteğini alarak, Rusya'nın bundan sonraki saldırgan hareketlerine gerekirse güç kullanarak karşılık verileceğini ima etti ve Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı tanımak istemedi[24]. Bundan sonra, "1834 yılında Dörtlü İttifakı imzaladı. Bu anlaşma bir yıl önce (Eylül 1833) Münchengrätz Kongresi ile Kutsal İttifakı yineleyen Rusya, Avusturya ve Prusya otokratlarına[25] karşı İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz'deki anayasal hükûmetleri ortak savunma için biraraya getiriyordu".

Porsonby-Wellington, #18, 28 Ocak 1835, #22, 11 Şubat 1835. Türkiye'nin Rusya karşısında itaatini gösteren diğer örnekler için bkz. C. B. Elliot, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey*, 2 Cilt, Philadelphia, 1839, I, s. 131; *London Times*, 1 Ocak 1836, 28 Ocak 1836, 16 Şubat 1836, 17 Şubat 1836, 30 Mart 1836.

[19] Hansard, *op. cit.*, 21.Cilt, 4 Şubat 1834, s. 3.

[20] Hansard, *op. cit.*, 21.Cilt, s. 105.

[21] D. Ross, *Opinions of the European on the Eastern Question*, Londra, 1836, s. xi.

[22] Krş. I. Bölüm s. 56.59.

[23] M. Marmont, *The Present State of the Turkish Empire*, Londra, 1839, s. 307. Bell'e göre, Palmerston Mehmet Ali'nin maksatlarını Çar'ınkiler kadar endişeyle karşılıyordu. Mehmet Ali'nin hem Süveyş'i hem de karayolunu kontrol etmesine müsaade edilmemeliydi. Mısır'ın saldırganlığını önlemenin en iyi yolu Türk donanmasını ve ordusunu modernize etmekti. Böylece, Palmerston'un Yakın Dağu'ya aktif müdahale politikası kısmen Konya'dan gelen haberler neticesinde ortaya çıktı. Krş. Bell, *op cit.*, I, 181.

[24] F.O. 65/206, Palmerston-Bligh, #101, 6 Aralık 1833.

[25] *Cambridge History of British Foreign Policy*, II, 289.

Bu sırada Akdeniz filosunu takviye eden Palmerston, Sultan'ın Rusya'ya karşı desteğe ihtiyacı olacağını düşünerek Yakındoğu donanmasının Bâb-ı Âlî'deki İngiliz elçisinin yetkisi doğrultusunda hareket etmesini istedi[26]. Palmerston savaş beklentisi içinde değildi[27], fakat her türlü ihtimale karşı hazırlıklı olmak istiyordu.

> Rusya ile daha önce nasılsak yine öyleyiz, birbirimizden nefret ediyor, birbirimize dişlerimizi gösteriyoruz, ancak hiçbirimiz savaş istemiyoruz. Doğu meseleleri hakkında kurdukları son bağlantı hiçbir şey değilse de kâfidir. Ancak tehlikeli bir şey yapmadıkları için şimdilik bizim tarafımızdan da yapılmış bir şey yoktur. Sultan tarafından davet edilmedikçe Türkiye'ye geri dönemezler, Sultan Mehmet Ali tarafından tekrar saldırıya uğramaz ise onları davet etmeyecektir; ancak Mehmet Ali donanmamızın sonunda onu durduracağını bildiği için bizim istediğimiz süre boyunca harekete geçmeyecektir.... Bizim Yakındoğu'daki politikamız telaşsız olmak, ancak hazırlıklı bulunmaktır[28].

Tetikte bekleyerek barışçı olma politikası, nihayet olumlu bir hareket politikasına dönüştü. Kuşkusuz Palmerston 1833 Anlaşması'nı tasvip etmedi[29] ve Türkiye'nin daha fazla parçalanmasına izin vermemeye kararlıydı. Ayrıca, Rusya'nın buradaki nüfuzu sınırlanmadıkça, Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz etkisini güçlendiremeyeceğini ve Bâb-ı Âlî'nin kazanılması için en iyi yolun Çar'dan uzak durarak,

---

[26] Sekreter Stanley-Tümamiral Rowley, 31 Ocak 1834. F. O. 78/234, Palmerston-Ponsonby, 10 Mart 1834 içinde. 1835 yılında Wellington tarafından iptal edilmiştir; krş. F. O. 78/151 Wellington-Ponsonby, 16 Mart 1835; 1840'a kadar birbiri arkasına ortaya çıkan çeşitli durumlarda tekrarlanmıştır. Krş. C. W. Crawley "Anglo-Russian Relations, 1815-1840", *Cambridge Historical Journal*, III. Cilt, s. 62.

[27] Rus tehdidi söz konusu olduğunda Palmerston, ne "etrafı telaşa veren" ne de "gereksiz yere korkuya neden olan" kişiydi. *Ibid.*, s. 52.

[28] Henry Lytton Bulwer, *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston*, 2 Cilt, Philadelphia, 1871, II, s. 182-183. Bu sözler sadece sonraki aylarda İngiliz politikasının genel hatlarını belirlemesi bakımından değil, Palmerston'un dış meselelerde donanmanın değerini anladığını göstermesi bakımından da ilginçtir, çünkü Palmerston nihayet genel savaşı ancak Mehmet Ali'ye ve Sultan'a tesir etmek kaydıyla engelleyebileceğini görmüştür. Palmerston Rusya'nın gücünden hiç korkmadı. 10 Mart 1835'te kardeşi William'a şöyle yazmıştı: "Gerçek şu ki Rusya büyük bir şarlatandır, İngiltere onun üstüne gidecek olsa, bir seferde onu yarım yüzyıl geriye itebiliriz. Fakat kibirli ve küstah Nikola bunu biliyor, İngiltere'nin ona karşı koymak için kesin kararlı ve tam hazırlıklı olduğunu anladığında kibirine ve küstahlığına her zaman gem vuracaktır." Palmerston-Temple, 10 Mart 1835, Bulwer, *op.cit.*, III, 5. Lord Durham, 1835 yazında İstanbul'dan St. Petersburg'a yaptığı yolculuktan sonra, "Çar'ın istese bile İstanbul'u almaya yetecek kadar bir kuvveti hemen harekete geçirecek güce sahip olmadığını anlamıştı". Durham'ın Rusya Devleti Hakkında Raporu, 1836, S. J. Reid, *Life and Letters of the First Earl of Durham, 1792-1840*, 2 Cilt, Londra, 1906, II, s. 29 v.d. içinde. Palmerston 1833'den sonra, "St. Petersburg'daki Durham ile İstanbul'daki Porsonby arasındaki dengeyi" muhafaza etti. Crawley, "Anglo-Russian Relations." *op.cit.*, s. 49.

[29] Palmerston 4 Şubat 1833'de Albay Campbell'e gönderdiği genel talimatlarda, Sultan'ın toprak kaybetmek zorunda kalmış olmasını üzüntüyle karşıladığını dile getirdi. F. O. 78/226, Palmerston-Campbell, 4 Şubat 1833.

Osmanlı ıslahatını desteklemek olduğunu da anlamıştı, çünkü güçlü bir Çar karşısında ancak kuvvetli bir devlet bağımsızlığını ispat edebilirdi[30].

Sultan, 1826 yılında Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, devleti yeniden yapılandırma çabalarını sürdürmüşse de Navarin Savaşı ve Yunan meselesinden doğan 1837-1839 Rus Savaşı yüzünden çok büyük bir başarı elde edememişti. Yunanistan'ın bağımsızlığını tayin eden ve Rus-Osmanlı Savaşını sona erdiren Edirne Antlaşması'nın (1839) imzalanmasından sonra ıslahat meselesini yeniden ele aldı. Eyaletlerdeki derebeylik yapılarını ortadan kaldırıldı. Devlet görevlilerinin asıl vazifelerinde daha çok sorumluluk yüklenecekleri modern bir kabine için ilk esasları oluşturdu. Rüşveti ortadan kaldırmak için tedbirler aldı[31]. Bir pasaport sistemi kuruldu. Gemilerin güvenliği için kıyılarda belli noktalara fener kuleleri inşa edildi. Daha katı bir karantina sistemine geçilerek, kolera ve diğer hastalıkların kontrolü için daha iyi yöntemler geliştirildi. 1830 yılında ordunun ve donanmanın eğitimi için bir Harp Okulu ve bir Tıp Okulu kuruldu[32]. Mahmud, ıslahat fikirlerini halkın anlayabilecek ölçüde bilgilenmesini sağlamak için yeni matbaa makinalarının getirilmesini teşvik etti[33]. 1831 yılında, Fransız yayımcı Monsieur Alexander Blacque'ın[34] yardımıyla, *La Moniteur Ottoman* adıyla bir resmî gazete çıkarılmaya başlandı.

İlgilenilen meselelerin çeşitliliğini ve Sultan'ın bitmek bilmez enerjisini ispatlayan bu düzenlemeler, İmparatorluğun kötü durumunda somut bir iyileşme yaratmadı[35]. Bu reformlar çöküşün gerçek

---

[30] Bu politika 1833 ve 1834 yıllarında geliştirilmiş olsa da 1838 yılına kadar tam olarak uygulanmadı. Krş. P. E. Mosely, *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838 and 1839*, Cambridge (Mass.), *1934*, s. 93.

[31] II. Mahmud, paşaların tayinleri dolayısıyla verilen hediyeleri kabul etmedi ve daha alt kademedekilerin de böyle yapmasını istedi. R. Walsh, *A Residence in Constantinople*, 2 Cilt, Londra, 1836, II, 307, *A.B.C.F.M. Report*, 1839, s. 64. Ayrıca, merkezi hükûmet görevlilerin maaşlarını da sabit hale getirdi. G. Rosen, *Geschichte der Türkei vom Siege der Refoem im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, 2 Cilt, Liepzig, 1866--1867, I, s. 271. Aralık 1839'dan itibaren paşalara sabit maaşlar bağlandı. Krş. Bölüm V, s. 198.

[32] Rosen, *op. cit.*, I, 205-207.

[33] Daha önce dışarıdan getirilen kitaplar artık İstanbul'da basılıyordu. A. Emin, 1828'e kadar Türkiye'de 80 kitabın basıldığını tahmin etmektedir; 1830 ve 1842 yılları arasında ise 188 kitap basıldı. Krş. A. Emin, *Development of Modern Turkey as Measured by Its Press*, New York, 1914, s. 25, 27. Çağdaş yazarlar, bu teşebbüsleri aydın bir kamuoyu oluşturmak bakımından oldukça olumlu karşılamıştır. Krş.. *Missionary Herald*, 28. Cilt, 1832, s. 244 ve Walsh, *op. cit.*, II, s. 279.

[34] Blacque, 1825 yılında İzmir'e gitti ve burada *Spectateur de'Orient*'i kurdu (daha sonra bu gazete *Courrier de Smyrne* adını aldı). Sultan Mahmud ile dostluğu 1836 yılında Malta'da ölmesine kadar devam etti. *Echo de L'orient* adlı bir başka gazete, M. Bargigli tarafından 1838 yılında çıkarıldı.

[35] F. O. 195/86, Gordon-Aberdeen , # 66, 21 Ağustos 1830. Gordon, Mahmud'un idari ıslahat için esas teşkil edecek bir planı olmadığını üzüntüyle dile getirmiştir.

kaynağını ortadan kaldırmıyor, sadece yüzeydeki çatlakları saklıyordu. Mahmud'un saltanatı boyunca, Sultan tarafından titizlikle tasarlanmış bir programdan bahsetmek mümkün değildi.

Türkiye, yeniden kuvvet kazanmaya başladığı sırada ortaya çıkan Rus Savaşı[36] yüzünden iflas etti[37]. Ekonomisi karışıklık içindeydi. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurduğu ordu yeniden düzenlenmeliydi. Bu sebeplerden dolayı, Sultan'ın otoritesine eyaletlerde saygı duyulmuyordu. 1831 yılında Arnavutlar isyan etti. Mahmud'un yeterli askerî gücü olmasa da Sadrazam bu kibirli dağlıların isyanını bastırdı. Kendi zayıflıklarını ya da düşmanlarının gücünü göz ardı eden Türkler, devletin içine düştüğü felaketleri hükümdarlarının aceleci ve kötü tasarlanmış ıslahatlarına bağlıyor, ona karşı hissettikleri güveni giderek yitiriyorlardı[38]. Ancak büyük bir çoğunluk, aynı zamanda inançlarının hamisi olan Sultan'a bağlıydı, bu kanaati bilen Mahmud planlarını uygulamaya devam etti.

Mahmud'un pek çok reformu büyük bir soruna yapılan küçük müdahalelerdi[39]. Mahmud'un en büyük zayıflığı buydu. Mehmet Ali'nin yapmış olduğu gibi belirli bir Batılılaşma programı benimsemek konusunda kararsız kaldı ve enerjisini önemsiz reformlara harcadı. Fazlaca ısrarlı, inatçı ve dik kafalıydı, İstanbul'un kaybetmekte olduğu gücü yeniden kazanmayı o kadar çok istiyordu ki daha az çabayla nasıl daha çok şey elde edebileceğini düşünemiyordu. Yabancı bir devletin yardımı bu noktada önemli olabilirdi. Dış yardımın gerekliliği, hem ülke içindeki hem de ülke dışındaki İngilizler tarafından kabul gördü. 1834 yılında McCulloch, daha çok ipek, incir, üzüm ve yağ üzerindeki gümrük duvarlarının aşağı çekilmesiyle meydana gelen ticaret artışını değerlendirdikten sonra anlamlı bir şekilde şöyle söylüyordu; "aslında, ülkenin her yerinde düzen ve istikrarın temini

[36] Sultan ile Çar arasında Türkiye'yi beş yıl önceki Edirne Anlaşması'nın bağlayıcılığından kurtaracak olan antlaşma ancak 29 Ocak 1844 tarihinde imzalanabildi. Bu yeni anlaşma ile Çar bütün kazanımlarından vazgeçti, fakat Akkışla bölgesini boşaltmanın karşılığında dört milyon duka tazminat aldı. Rusya tazminatın tamamen ödenmesine kadar Silistre bölgesini kefalet olarak elinde tuttu. *British Foreign and State Papers*, XXVI, s. 1245-1248.

[37] Reform Navarin Savaşı'ndan önce daha kolaydı. Krş. F. O. 352/24, Canning to Palmerston, "Özel", 14 Şubat 1832.

[38] Ross, *op. cit.*, s. 231-232. Dikkatli gözlemleriyle ünlü Marmont, 1834'te Türkiye'yi kasvetli bir tasvirle şöyle anlatır."Eskiden suiistimaller şimdikinden çok fazlaydı ve keyfi muamelelere daha çok rastlanırdı, ancak o zamanlar sadece Hıristiyanlar bu kötülüklere maruz kalıyordu, çünkü Türkler Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına kadar güç ve zenginliklerini muhafaza ettiler; fakat şimdi aynı alçalmayı ve biçareliği yaşayarak diğerleri gibi acı çekiyorlar. Halkın şimdiki vaziyetinin tabiî bir sonucu, toprağın ekilmesindeki ihmaldir, Türkler ailelerin geçimine ve vergilerin ödenmesine yetecek kadar ürünün elde edilmesini kafi gördüler." Marmont, *op. cit.*, s. 190.

[39] Örneğin, kıyafetlerde yapılan değişiklikler çok önemli değildi, yine de "doğulu giyim biçimi halkı Avrupalılardan ayıran büyük bir engeldi..." Walsh, *op. cit.*, II, s. 318.

kadar ticaret artışına katkıda bulunabilecek başka birşey yoktur. Fakat korkarız ki bu Osmanlı hükûmetinin yeteneğinin üstündedir. İmparatorluğu şimdiki çöküş durumuna getiren suistimaller, halkın önyargı ve alışkanlıklarıyla bağlantılıdır ve Türk toplumunun yapısından kaynaklanır görünmektedir. Eğer durum böyle ise o çok fazla istenilen reform içeriden değil dışarıdan gelmelidir"[40]. Şayet Palmerston, aracıları vasıtasıyla Sultan'ı bir ya da iki problem üzerinde yoğunlaşmaya ikna edebilseydi, Türkiye yeniden güçlü bir devlet haline gelecekti.

Aslında 1832-33 krizi gizli bir lütuftu, çünkü hem İngiltere'nin harekete geçmesini sağladı, hem de Sultan'a şimdiye kadarki reform politikasının pek başarılı olmadığını gösterdi ve bu suretle onu dış tavsiyelere daha açık hale getirdi. Böylece İngiliz Dışişleri Bakanı, elçisi vasıtasıyla, Türkiye'nin ihtiyacının anayasal reform olmadığını, sadece devlet yönetiminin, ordu ve donanmanın en çok da malî yönetimin acilen güçlendirilmesi gerektiğini ifade ettiğinde, Sultan İngiliz görüşünü kabullenmeye her zamankinden daha çok hazırdı.

Türkiye'de güçlü bir yönetimin önündeki en büyük engel kamu hizmetleri sorunuydu. Eyaletlerdeki durum daha kötü olsa da merkezî hükûmet bile rüşvetçi memurlarla doluydu. Mahmud çoğunlukla bu kişilerin hükûmette yüksek mevkilere gelmesine engel oldu, bu suretle kabinenin ve meclisin temiz kalmasını sağladıysa da bunlar hâlâ re-

[40] J. R. McCulloch, *A Dictionary, Practical, Theoretical, and Historical of Commerce and Commercial Navigation*, Londra, 1834, s. 395. Ayrıca bkz. "The Diplomacy of Russia", *British and Foreign Review*, I. Cilt, # I, 1835, s. 135. Daha Mayıs 1833 tarihinde Türkiye'nin lehinde dış müdahale yapılması, Ponsonby tarafından değil de onun emrindekilerden biri olan Trabzon Viskonsülü James Brant tarafından ortaya atılmıştı. Brant şöyle diyordu; "bir fenalığı göstermek uygun bir çare bulmaktan daha kolaydır. Fakat ben Sultan'ın hükûmetini güçlendirmek için hükûmet sisteminin değiştirilmesi gerektiğini söylemeden edemem. Bu hükûmet gelişmiş bir devletin himayesi altına alınmalı ve kendi menfaatleri neyi gerektiriyorsa sadece onu yapması sağlanmalıdır. Bu ülke neredeyse başka hiçbir örneği olmayacak kadar zengindir, ancak kaynakları yok edilmiştir, sahip olması gereken hazine hükûmetin uygun yönetimi sağlayamaması, hükûmetin ve emrinde çalışan paşaların, yöneticilerin ve diğer memurların zararlı tekelci sistemi ve baskısı yüzünden kullanılamamaktadır. Bâb-ı Âlî'nin gerekli himayeyi kabul etmesini sağlamanın ne kadar zor olacağını ve bu olmadan gelişmiş bir hükûmet sistemi yaratmanın ne kadar imkânsız olduğunu biliyorum. Bağımsız bir hükümdarı belirli bir yönetim biçimini benimsemeye zorlamanın ne kadar nazik bir konu olduğunun da farkındayım. Fakat sağlam bir hükûmet kuracağı için bu tip müdahalenin ülkeyi önemli iç sorunlardan ve sonunda Rusya'nın eline geçmekden kurtaracak tek çare olduğuna dair kuvvetli bir inancım var. Şayet müdahale uygun ve elverişli bulunmaz ise o halde Ruslaşmakta olan bir ülkenin İngiliz çıkarlarını nasıl etkileyeceğini ve bu olay meydana geldiğinde çıkarların nasıl en iyi şekilde korunacağını düşünmenin en azından vakti gelmiş demektir". Rusya'nın olası görüşleri vs. hakkında Trabzon Viskonsülü James Brant tarafından yazılân 26 Mart 1833 tarihli gözlemler, F. O. 78/223, Ponsonby-Palmerston, #I, 22 Mayıs 1833 içinde.

formun önünde büyük bir engeldi, tıpkı Urquart'ın istemeyerek kabul ettiği gibi;

> Şayet gerçekten Türkiye'deki yeni teşkilat akla, zekâya ve herhangi bir merkezî hükûmetin samimi arzusuna dayalı olsaydı durum umutsuz olmazdı. En ufak bir şeref veya vatanseverlik belirtisi olmaksızın açıkça rüşvet yeme, kara cehalet, kökleşmiş irtikâp ve adam kayırmacılık onun özellikleridir[41].

Şunu da belirtmek gerekir ki Sultan diğer pek çok mutlakıyetçi hükümdar gibi, devleti için tasarladıklarını kendisine sakladı, bu yüzden hayal kırıklığına uğrayan birkaç yetenekli, hırslı ve dürüst devlet adamı mevkilerini kendi çıkarlarına kullandı. Mahmud'un öncülüğünü izleyecek bir grup aydın devlet adamının varlığı yarın için gerekliydi[42]. Bu gerçekleşene kadar Mahmud reformları kendi başına yönlendirecekti. Akla yatkın bir yönetim sistemi kurmaya çalışmış olsaydı, gerçekten modern bir devletin temellerini kurduğu için mükemmel değilse de daha iyi bir reformcu olacaktı. Ne yazık ki Mahmud orduyla ilgilenmeyi daha öncelikli gördü.

1829 ve 1833 felaketlerinin ardında yeni bir ordu kurularak donanımı gerçekleştirildi, fakat bu ordunun eğitimi eksikti. Sultan yeni ordunun Avrupa kıyafetlerini ve taktiklerini benimsemesini istedi, ancak önceki sisteme fazla taraftar olmayan gençler dışında herkes bu politikayı muhalefetle karşıladı. Eski askerlerin yeni birliklere dahil edilmesi sadece durumu daha da kötüleştirdi. Türkler, özellikle devletin varlığını tehdit eden bir güce karşı savaştıklarında doğal olarak iyi askerdiler, ancak bu askerler iyi yönetilmiyordu. Savaşçı kuvvetlerin yetiştirilmesi için zamana ihtiyaç vardı, fakat askerleri eğitecek ve onları savaş alanında idare edecek subaylar daha önemliydi. Mahmud bu eksikliği fark ederek birkaç askerî okul kurmuştu. 1829'dan sonra, kabiliyetli ve zeki subayların yetiştirilmesi için yeni okullar kurmaktan başka mevcut okullardaki eğitimi de geliştirdi[43].

Askerî teşkilat hakkında oldukça ikna edici gözlemleri olan Marmount, 1834'deki durumu şöyle açıklamaktaydı:

---

[41] Urquart, *Turkey and Its Resources*, s. 117. Yukarıdaki cümle kitabın düzeltilmiş baskısında mürekkeple karalanmıştır.

[42] Marmont, Türkiye'nin bunlardan hiçbirine sahip olmadığını iddia etmekteydi. Bu bir mübalağa olsa da "Türkiye'de kaynakları ortaya çıkarmaya ve idare etmeye elverişli bir yönetimin olmadığı" belki de doğruydu. Marmont, *op.cit.*, s. 101.

[43] Sultan'ın uğrunda çaba sarf ettiği en büyük amaç, ülke içerisinde otoritesini muhafaza edebilecek ve durumu düzeltmesini sağlayabilecek kapasitede bir askerî güç oluşturmaktı, yabancı ülkelerle karşılaştırılırsa böyle bir askerî güce şimdilik sahip değildi. F. O. 78/209, Canning-Palmerston, #2, *Gizli*, 7 Mart 1832.

Osmanlı ordusunun yetersizliği kabul edilmiştir ve bunun aşağıdaki üç sebepten dolayı olduğu düşünülmektedir.

1. Askere alma usulünün yanlışlığı;[44]
2. Zeki subayların eksikliği; ve
3. Taktiklerin hatalı olması.

Bunlar giderilebilecek eksikliklerdir, geçmişte bütün Hıristiyanlığı tehdit ederken elde ettikleri muhteşem zaferleri hatırlarsak, iyi teşkilatlanmış ve zekice yönetilen bir orduya sahip olur olmaz kuzeydeki komşularına meydan okuyacaklarından emin olabiliriz, çünkü son savaşlarında yenilgiye uğramış olsalar bile Türk halkının cesaretinden kuşkulanmak için ortada bir neden yoktur[45].

Avrupa'daki diğer bütün devletlerin ordularında kıdemi belirleyen iki unsur vardır: soy ve liyakat. Birincisi, aklı geliştirecek iyi bir eğitim için fırsatlar sağlayan yüksek sosyal mevkiye; ikincisi ise, geçmişteki hizmetlerin kazandırdığı bilgi ve tecrübeye dayanır. Türkiye'deki sosyal düzende sınıflar yoktur, bir sucunun oğlu genellikle aynı eğitimi alan bir vezirin oğluyla eşittir. Bu sebeple, yetkiyle donatılmış olanların arasında da kabul edilmiş bir öncelik sırası yoktur ve sözü edilen eşitlik sadece kaprisle kazanılmış otoritenin başkaları tarafından kabul görmesini engeller[46].

Türkiye'de askerî mevki için güç, gayret ve cesaretin zorunlu olması mantığa aykırı görünmez, daha aşağıdaki daha zayıf ve korkak olan, başkalarının zihninde herhangi bir üstünlük kazanması tasavvur edilemeyen kişidir[47].

Bu durumun bir sonucu olarak, sadece sıradan askerler değil, ordu komutanları da halk kalabalığının içinden seçilmektedir, ordu komutanları bazen yukarıyla bağlantıları sayesinde bu konuma gelirler, ancak daha çoğunlukla yetki sahibi olanların kaprisine göre seçilirler. İşte bu Türk ordusunun şimdiki bozuk durumunun en önemli amillerinden biridir; kabiliyetsiz kişileri sorumluluk gerektiren mevkilere atamak bir bozukluk ise, gerçekten hak edenlerin sadece kapris ve adam kayırmacılık yüzünden bu tür mevkilerden uzak kalması aynı şekilde kötüdür. Öte yandan devlet idaresinde bu duruma o kadar sık rastlanır ki devlet görevlileri mevkilerini asla sağlam görmezler ve bu yüzden ne kendilerine güvenirler ne de diğerlerinin saygısını elde ederler. Devlet görevlilerine gösterilen bu muamele devam ettikçe Türk ordusu hiçbir zaman herhangi bir üstünlük kazanamaz[48].

---

[44] Bâb-ı Âlî'nin askerî rütbeleri teyit etmek için sık sık yaptığı kabul merasimleri son derece rahatsız ediciydi. F. O. 78/236, Parsonby-Palmerston, #55, 14 Mayıs 1834.

[45] Marmont, *op.cit.*, s. 324.

[46] *Ibid.*, s. 63.

[47] *Ibid.*, s. 67.

[48] Marmont, *op.cit.*, s. 328-329.

Mareşal Marmont'a[49] göre, Türk ordusundaki bu bozuklukları ortadan kaldırmak mümkündü, ilk olarak kendisine bağlı askerlerin güven ve saygısını kazanabilecek yetenekli subaylar yetiştirilmeliydi; itaat, disiplin ve düzenin temini için bu bir ön şarttı. İkinci olarak, terfiler liyakate göre yapılmalıydı ve aşırıya kaçan adam kayırmacılığı ortadan kaldırılmalıydı. Üçüncü olarak, her altı ayda bir iki tabura ayrılabilecek bir alay modelinin oluşturulabilirdi. Bunlar, tümüyle yeni bir ordunun kurulmasından önce atılması gereken ilk adımlardı, bunun gerçekleşmesi için belki on yıl gerekliydi ama sonuç çok daha tatmin edici olabilirdi. Askerî otoritelere göre, Türklerin takip ettiği Fransız harp usulü, İngiliz ya da Prusyalılara uygun olduğu gibi Türklere uygun değildi. Kısacası, ordunun teşkilat, personel, taktik ve donanım bakımından bütünüyle yeniden yapılandırılması gerekliydi. Donanma Sultan'ın askerî kuvvetlerinin sadece küçük bir bölümünü teşkil etse de ordu için söylenen her şey donanma için de geçerliydi.

Sultan, daha 1834 yılında bir milis kuvvetinin (redif)[50] oluşturulmasını istedi. Bu savunma planının amaçları aylar önce şu şekilde özetlenmişti:

> 1. Ülkeyi dış saldırılardan koruyarak, İmparatorluğun her tarafında halkın refahını ve güvenliğini sağlayan vasıtaları arttırmak.
> 2. Ülkenin ziraî servetini hiçbir şekilde azaltmadan bu maksada ulaşmak.
> 3. Savaş çıktığında askerlerin gelişigüzel ve aceleyle orduya alınmasını önlemek; telaşa neden olabilecek her türlü uygunsuzluğu bertaraf etmek.
> 4. Halkı sıkıntıya sokacak gereksiz masrafları için belli bir süreye yaymak.
>
> [Fermanda söylendiği üzere] Padişah Hazretleri, halkı bu ağır yüklerden kurtarmak ve nüfusun azalması felaketini önlemek, ayrıca müktedir ve iyi teşkilatlanmış çok sayıda askerî birlikler sayesinde Osmanlı ülkesinin birliğini muhafaza etmek için, bundan sonra sağlıklı her Müslümanın silâh kullanmayı öğrenmesini ve askerî talimden geçmesini istemektedir: Bu talimi herkes, kendi kasabasını terk etmeden ve kendi işinin gereklerini ihmal etmeden, sadece boş zamanlarında yapmalıdır[51].

---

[49] *Ibid.*, s. 64 v.d.

[50] F. O. 78/236, Ponsonby-Palmerston, #55, 14 Mayıs 1834.

[51] *Le Moniteur Ottoman*, 10 Ocak 1834, #82, Ross, *op. cit.*, s. 103 içinde. Kavas (polis) teşkilatının kurulması görevini doğrudan doğruya Serasker Paşa'ya veren Hatt-ı Hümâyûn için bkz. *Le Moniteur Ottoman*, #78, 22 Ocak 1834, F. O. 78/235, Ponsonby-Palmerston, #25, 1 Mart 1835 içinde.

Bu ileri doğru atılmış büyük bir adımdı, ancak Sultan'ın Mısır'daki güçlü valisine karşı durabilmesi için hâlâ yapılması gereken çok şey vardı[52].

Devletin içindeki sayısız bozukluklar ve Mahmud'un beklenmedik durumlar yüzünden çektiği sıkıntılar göz önüne alındığında, reform alanında herhangi bir başarı kazanıp kazanmadığı şüphelidir. Durumu bilen pek çok çağdaş gözlemcinin de belirttiği gibi, onun kadar azimli olmayan bir hükümdar cesaretini daha başında kaybetmiş olabilirdi[53]. Urquart, herhangi bir yabancı devlet tarafından desteklenmedikçe Türkiye'nin yeniden yapılanması konusunda pek umutlu değildi. Mareşal Marmont ise Türkiye'nin durumunu değerlendirdikten sonra, "Türkiye'de doğru ve adil bir sistem kurma olanağı olmadığına göre, şimdiki intizamsızlık devam edecektir" diyordu[54].

> Hükûmetin ihtiyaçları yeni istismarlara bahane teşkil edecek şekilde her geçen gün artacaktır, bu istismarlar Sultan'ın temsilcilerinin sahip olduğu güç doğrultusunda çoğalacak ve bu kişiler devletin ihtiyaçlarını karşıladıklarını söyleyerek yetkileri altındaki herkesi yağmalayacaktır. Eyaletlerde gerekli düzenin sağlaması için İstanbul'daki tahtta liderlik yeteneği taşıyan biri oturmalıdır, bu kişi kendini şimdiki Sultan'ın çevresindeki gibi sefil bir kalabalıktan uzak tutabilecek ölçüde kişisel gayrete sahip olmalıdır. Bu vasıfları taşıyan bir hükümdar bile bir grup aydın ve yetenekli adamın yardımına ihtiyaç duyar, bunlar kendi milletinin sadece duygularını değil, yeteneklerini de tanıyan ve bu yeteneklerden ülkenin yararına olabilecek bir biçimde faydalanabilen kişiler olmalıdır. Kısacası, zorunlu koşullar bütünüyle eksiktir ve oluşturulması da mümkün değildir[55].

---

[52] Devletin müdafası ve ordunun durumu için bkz. H. Von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Turkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, 1841. Moltke, Türk ordusunda 1839 yılında 80.000 asker olduğunu tahmin etmektedir. Ayrıca krş. A. Slade, *Records of Travel in Turkey and Greece, 1826-1831*, Londra, 1833, II. Cilt. Ek I.

[53] "Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması, ülkenin birliğini sağlayan dâhili bağı yok etti, devleti güçsüzleştiren bir baskıyı ortadan kaldırdıysa da uzunca bir süredir kendi içindeki zayıflatıcı unsurlara karşı durmasını sağlayan bir güçten de mahrum etti. İsyan başarılı olmuş, muhalefet alışkanlıkları geliştirilmiştir, hükûmet güçsüzleştirilmiş, otoritesi aşağılânmıştır ve şimdi gerçekten söylenebilir ki siyasi teşkilat felç olmuştur; otorite Sultan'ın ya da Mehmet Ali'nin, kimin adına tatbik edilirse edilsin sadece biçimsel olacaktır, bu koca vücut eklemlerinde ortak hissiyat, hâkim bir zihniyet ve ortak hareket gücü taşımadan hayata bağlanmak durumundadır." Urquart, *Turkey and Its Resources*, reklam yazısı.

[54] Marmont, *op.cit.*, s. 191.

[55] Marmont, *op.cit.*, s. 190-191. Pek çok Fransız gibi Marmont da Mehmet Ali'yi desteklemiş ve Türkiye ile Mısır arasındaki tezattan etkilenmiştir. "Türkiye'deki teşkilat eksikliklerini gidermek için gerekli olanlar birden bire Mısır'da ortaya çıkmıştır...". Marmont, Mahmud'un Mehmet Ali'yi yenilgiye uğratması halinde Mısır'ın eski durumuna döneceğine inanıyordu.

Marmont, kitabının sonlarına doğru meselenin bu sözlerle abartılmış olduğunu şöyle kabul etmektedir:

> Türkiye'nin yeniden yapılandırılması, ancak Rusya'nın karşısında bağımsızlığını korumasını sağlayacak fiziksel güce sahip olmasıyla, can ve mal güvenliğini temin edecek, tarım ve ticareti geliştirecek bir yönetim sistemini benimsemesiyle mümkündür. Toprak sahiplerine sabit vergiler dışında kendilerinden herhangi bir şey istenmeyeceğine ve emeklerinin karşılığını gereği gibi alacaklarına dair güvence verildiğinde tarım muhakkak gelişecektir; bu güvencenin ortaya konması için paşalara ve onlara bağlı olanlara devlet hazinesinden verilen düzenli tımar gelirleri dışında daha az ödeme yapılmalı ve halkı sömüren devlet memurları için şiddetli cezalar konulmalıdır[56].

Açıktır ki bu ıslahat öncelikle İstanbul'da ve Türk nüfusun çoğunlukta olduğu yakın eyaletlerde uygulanmalıydı, aynı zamanda bu ıslahatta dış müdahale de olmamalıydı[57].

Marmont, sonuç olarak, "Türkiye'deki ordu ve donanmanın oldukça iyi bir mevkiye getirilebileceğine, bu amaçlar doğrultusunda Türkiye'ye yardım edebilecek en müktedir devletin İngiltere olduğuna...Türkiye'nin İngiliz müdahalesinden korkmak yerine ümitlenmesi gerektiğine ve nihayet hiçbir devletin İngiltere'nin niyetini bütünüyle kötüleyemeyeceğine" inandığını belirtmektedir[58]. Mareşal Marmont tarafından bu görüşler ileri sürüldüğü sırada Palmerston durumu mütalaa ediyordu, sonunda yeni ordunun kurulmasında Türkiye'ye yardım etmenin İngiltere'nin çıkarlarına uygun düşeceğine karar verdi, Türkiye bu ordu sayesinde Rusya ve Mehmet'e karşı kendini koruyabilirdi.

Türkiye'yi desteklemek için yapılacak en iyi şeyin reformlarına yardım etmek olduğuna inanan[59] Palmerston, ordusunu ve maliyesini düzene sokuncaya kadar Sultan'ın Mehmet'le barış içinde kalmasını

---

[56] *Ibid*., s. 323. Marmont, sayfa 319'da amacının "Osmanlı devletinin yeniden heybetli bir imparatorluk haline gelebileceğini" kanıtlamak olduğunu iddia etmektedir.

[57] Bu dönemde Suriye ve Filistin Mehmet'in pençesine düşerken kuzeydeki eyaletler Rusya ve Avusturya'nın müdahalesine maruz kaldı.

[58] Marmont, *op.cit*., s. 333, "İngiltere, Türkiye'nin yeniden yapılandırılmasına tesir etmek bakımından bütün devletler içinde en yetkin olanıdır, ancak Bâb-ı Âlî'nin de kuşkulandığı gibi, konumundan dolayı belki de niyetlerinde pek fazla dürüst görünmüyor olabilir... . Öyleyse büyük bir gayretle bu meselenin üstüne gidecek olursa, Türkiye Rusya'nın elinden hâlâ kurtarılabilir, Rusya'nın şimdiki amaç ve gayretleri ne olursa olsun gelecek için beklentileri Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle gerçekleşecek şeylerdir". Yarbay Frederick Smith K. A. H.'nın 1832 yılındaki beyanatı. *Ibid.* Introduction, s. iv.

[59] Harold Temperley, "British Policy towards Parlimentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Cambridge Historical Journal*, IV. Cilt, #2, Londra, 1933, s. 156.

istiyordu[60]. Palmerston bu dönemde Türkiye'deki askerî ve malî reformla ilgilendiği kadar anayasal gelişmeyle ilgilenmiyor gibiydi; askerî ve malî reform sayesinde Türkiye kolayca Rusya'nın hâkimiyetinden kurtulacak, İngiltere ise Yakındoğu'da daha rahat hareket edecekti. Bu görüş doğrultusunda Porsonby'nin Osmanlı nazırlarını akılcı bir düzen, ordu ve donanma teşkilatı, malî ve idarî sistem kurmak konusunda bir süredir başarıyla devam eden çalışmaları daha büyük bir gayret ve azimle sürdürmeleri[61] için teşvik etmesi istendi. Palmerston'un Türkiye'deki askerî gelişmeye gösterdiği ilgi asıl sorun olarak bunu görmesinden mi kaynaklanıyordu, yoksa askerî konulardaki merakından ve savaş tecrübesinden dolayı mıydı, bunu tespit etmek zordur.

Türklerin yeni olan her şeyi çoğunlukla doğal bir rahatsızlıkla karşılıyor olması, Osmanlı kurumlarının reformunu isteyen yabancı devletleri büyük bir ustalıkla hareket etmek zorunda bıraktı. Bu mutlak zorunluluğun Türklerin teşkilatlarını değiştirmesini sağlayan en güçlü etken olduğunu hiç kimse Palmerston kadar iyi anlayamadı. 1834 ve 1835 yıllarında İngiliz yardımının daha etkin olması için ne yapılması gerektiğine pek karar veremedi, ancak doğrudan hareket etmek yerine dolaylı hareket tarzını tercih ederek akıllıca davrandı. Palmerston'a göre, Bâb-ı Âlî'nin yabancı devletler ile İmparatorluktaki dik kafalı paşalar karşısındaki güçsüzlüğü nedeniyle Türk ordusu bütünüyle yeniden teşkilatlandırılmalıydı. Osmanlı otoritelerini modern donanımın ve eğitimli liderlerin gerekliliği konusunda ikna etmek Konya olayından sonra zor değildi, çünkü bu felaket Batılı yöntemleri benimsemiş olan Mehmet'in üstünlüğünü gösteren sabit bir kanıttı.

Palmerston, Sultan'a yeni ordusu için silâh ve teçhizat vermeyi teklif ettiyse[62] de Sultan'ın işlerine çok fazla müdahale eder gibi görünmeden Türklere askerî eğitmenler sağlamak zordu. Palmerston'un ordunun eğitimi için subay göndermeye yönelik ilk teklifi Reis Efendi tarafından geri çevrildi[63]. Aralık 1834'de Palmerston görevinden ayrılınca onun yerine muhafazakâr Peel bakanlığı altında çalışan Wellington aldı. Beş ay sonra Whig partisi tekrar iktidara geldiğinde, Melbourne Palmerston'u yeniden Dışişleri Bakanlığı'na getirdi. Şubat 1835 tarihinde Osmanlı Seraskeri, Londra'daki Osmanlı sefiri aracılığıyla İngiliz ordusunda kullanılan tüfeklerden örnekler istedi[64], bir ay

---

[60] F. O. 78/251, Palmerston-Ponsonby, #40, 4 Kasım 1835. Palmerston, Mehmet'e de Bâb-ı Âlî'den ayrılmak ve bağımsızlığını ilân etmek suretiyle *status quo*'yu bozmamasını tavsiye etti. Palmerston- Campell, #14, 26 Ekim 1834.

[61] F. O. 78/251, Palmerston-Ponsonby, #3, 8 Aralık 1835.

[62] "Eğer Türk hükûmeti yeni orduları için silâh isteyecek olursa, Majeste'nin hükûmeti ülkedeki stoklarından onlara gereken miktarı hem de uygun bir fiyatla temin edebilir." F. O. 78/234, Palmerston-Ponsonby, #24, 1 Haziran 1834.

[63] F. O. 78/237, Ponsonby-Palmerston, #15, 16 Ağustos 1834. Osmanlı ordusunda eğitimli subay ihtiyacı konusunda bkz. Marmont, *op.cit.*, s. 329-330.

[64] F. O. 78/268, Namic-Wellington, 3 Şubat 1835.

sonra ise bir grup yetenekli öğrencinin Woolwich, Portsmouth ve Sandhurst'daki akademilere girmesi için izin verilmesini talep etti[65]. Bu teklif söz konusu Türklerin yaşlı olması[66] yüzünden reddedildiyse de Bâb-ı Âlî'nin önerilere açık olduğunu gösteriyordu. Palmerston, Dışişleri Bakanlığı'na geri dönmesi üzerine bir deneme yapmaya karar verdi. 1835 yılında İngiliz hizmetinde bir Polonyalı subay olan Chrzanowski'yi, nasıl karşılanacağından emin olmasa da, Sultan'ın hizmetindeki iaşe subaylığı birliğine bağlı olacağı düşüncesiyle İstanbul'a gönderdi. Palmerston, Chrzanowski aracılığıyla Türkiye'deki gelişmelerden haberdar olmayı ve "milis ordusunun yeniden yapılandırılması"[67] için tasarılar hazırlamayı umuyordu.

Hemen hemen aynı sıralarda, Wellington'un redettiği, birkaç genç Türk'ün Woolwich'de eğitim görmelerine izin verilmesi için Nuri Efendi'nin yaptığı talep Dışişleri Bakanlığı tarafından memnuniyetle karşilândı[68]. Chrzanowski'den sonra, Kaptan DuPlat ve Yarbay Considine askerî teşkilatlanmaya yardım etmek üzere Türkiye'ye gitti. Fakat Palmerston'un planları İstanbul'da kabul görmedi. Chrzanowski İstanbul'da bir süre daha[69] kaldı, ancak kendisiyle fazla ilgilenen olmadı[70]. Considine ise İstanbul'da karaya çıktıktan birkaç ay sonra, Türk ordusunda bir eğitici olmaktan öteye geçemeyeceğini anlayınca İngiltere'ye geri döndü. Palmerston onu tekrar Türkiye'ye geri dönmek konusunda ikna ettiyse de Anadolu'yu incelemek üzere çıktığı bir yolculuktan başka pek bir şey yapmadı. DuPlat, Osmanlı Avrupası ile ilgili bir rapor hazırladı, fakat bu rapor çok başarılı değildi. Mahmud, meseleye yaklaşımı ve kişiliği sayesinde takdirini ve güvenini[71] kazanan Holmuth von Moltke'nin yardımını kabul etmeyi tercih etti. 1837 yılının sonuna gelindiğinde Palmerston'un gönderdiği askerî heyetlerin pek kıymeti olmadığı ortaya çıkmıştı. Palmerston'un yardım tekli-

---

[65] F. O. 78/268, Namic-Wellington, 28 Mart 1835.

[66] F. O. 78/268, Wellington-Namic, 8 Nisan 1835.

[67] F. O. 78/251, Palmerston-Ponsonby, 7 ve 29 Mart 1836. Bu reformlar hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için krş. F. S. Rodkey, "Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey, 1830-1841," *Journal of Modern History*, Aralık, 1929, s. 570-593.

[68] F. O. 78/251, Palmerston-Nuri, 26 Mayıs 1835.

[69] 1836 yılında Chrzanowski Anadolu'ya gönderildi. F. O. 78/271, Palmerston-Ponsonby, 7 ve 29 Mart 1836.

[70] Chrzanowski raporunda şöyle diyordu; "İngiltere'nin bu ülkedeki nüfuzu daha önce önemsiz ve belirsizdi, ancak hiçbir zaman şu anki kadar kötü bir durumda olmamıştı...". F. O. 78/309, Fraser-Backhouse, 3 Şubat 1837. Ayrıca krş. Chrzanowski'nin Hatıratı, F. O. 196/145, Palmerston-Ponsonby, #8, 6 Ocak 1838.

[71] Moltke ve onun Prusyalı arkadaşları askerî bir unvan olmadan hizmet ettiler. Bâb-ı Âlî'nin İngiliz subaylarını çalıştırmak istemeyişinin diğer sebepleri şöyleydi; birincisi, Bâb-ı Âlî sisteminin değiştirilmesini istemiyordu; ikincisi, Rusya ve Fransa'nın benzeri taleplerde bulunmasından korkuyordu. Krş. F. O. 195/142, Ponsonby-Palmerston, #272, 7 Kasım 1837.

finin reddedilmesinde Rusların ne derece etkili olduklarını saptamak zordur, ancak kısmen de olsa bu meseleden sorumlu oldukları açıktır.

Ne var ki Palmerston hemen umudunu yitirecek biri değildi[72], "hasta adamı" sağlığına kavuşturacak başka çareler vardı. Bu dönemde Osmanlı donanması ordudan çok daha kötü durumdaydı[73]. Ponsonby Sultan'dan İngiliz subaylarının komutasına verilmek üzere iki savaş gemisi istedi (10 Mayıs 1838), bu gemilerde genç Türkler deniz subaylığı mesleğini öğrenecekti[74]. Bu talep yerine getirilmedi. Palmerston, Haziran 1838'de harp donanmasını güçlendirmeye yardım etmek üzere bir bahriye heyeti göndermeyi teklif etti[75]. Bâb-ı Âlî teklifi kabul etti, fakat İngiliz deniz subayları, Walker, Legard, Massie ve Foote İstanbul'a geldiklerinde daha çok ordu subayları gibi karşılândılar[76]. Türk donanmasının bir bölümü İngiliz filosuyla birlikte Doğu Akdeniz'de seyrettiyse de bundan başka pek bir şey yapılmadı.

Bu hususta harcanan çabaların başarısızlıkla sonuçlanması Palmerston'u yıldırmadı. En sonunda başarılı olacağına inanan Palmerston'un o zamanki kaygısı Yakındoğu'da savaşın ortaya çıkmasını önlemekti; savaştan kaçınılması gerekiyordu, çünkü savaş sadece şimdiye kadar elde edilenleri ortadan kaldırmakla kalmayacak, aynı zamanda Sultan'ın Rusya ile ittifakı ve Fransa'nın Mehmet Ali'yi desteklemesi dolayısıyla genel bir çatışmayı da beraberinde getirecekti. Bu düşünceleri zihninde taşıyan Dışişleri Sekreteri, Bâb-ı Âlî'nin Londra'daki temsilcisi Ahmed Fethi Paşa'nın Sultan'ı her bakımdan ordu üstünlüğüne sahibi olan Mehmet'e karşı saldırıya geçmemesi için uyarmasını istedi. Bâb-ı Âlî böyle bir savaşta feci bir hezimete uğramayabilirdi, ancak İmparatorluğu zayıflayarak Rus hâkimiyetine daha çok maruz kalabilirdi. Palmerston'a göre, "Sultan'ın, Mehmet Ali'yi kendi imkânlarıyla yenilgiye uğratacak kadar güçlü olması için bütün gayretini ordusunu ve donanmasını teşkilatlandırmaya, gelirlerini arttırmaya sarf etmeliydi"[77]. Palmerston, Bâb-ı Âlî'ye profesyonel bir ordu[78] yerine gönüllülerden oluşan, Türkler kadar Hıristiyanların da katıldığı bir ordu kurmasını özellikle önerdi. Bunun gibi millî bir ordu

---

[72] F. O. 78/300, Palmerston-Ponsonby, #61, 4 Ağustos 1837.

[73] F. O. 78/328b, Ponsonby-Palmerston, #12, 8 Ocak 1838.

[74] F. O. 78/331, Ponsonby-Palmerston, #119, 10 Mayıs 1838.

[75] F. O. 78/329a, Palmerston-Ponsonby, #146, 25 Temmuz 1838 ve F. O. 78/349, Dışişleri Bakanlığı'ndan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na, 3 Ağustos 1838.

[76] Rusya'nın protestanları bu teklifin geri çevrilmesinde kısmen etkiliydi. Krş. Mosely, *op.cit.*, s. 113.

[77] F. O. 78/329a, Palmerston-Ponsonby, #185, 15 Eylül 1838.

[78] Orduya asker alma devam etse de 1843 yılına kadar etkin bir uygulama geliştirilemedi. Krş. H. M. V. Temperley, *England and the Near East; The Crimea*, Londra 1936, s. 404, 48. dipnot.

Sultan'ın kendine bağlı olanlar ile anlaşmazlığa düştüğü durumlarda, devletin güvenliğini temin etmek konusunda daha etkili olabilirdi[79].

Türkiye'nin askeri durumunun düzeltilmesi Palmerston'un öncelikli arzusu olsa da Bâb-ı Âlî'yi sıkıntıya sokan diğer ihtiyaçları da göz ardı etmedi. Aslında Türk ordusunun yeniden teşkilatlandırılması, diğer bazı değişikliklerle birlikte eşzamanlı olarak gerçekleştirilmedikçe başarıya ulaşamazdı. Barış zamanlarında ortalama büyüklükteki bir orduyu bile beslemek, giydirmek ve donanımını gerçekleştirmek pahalıya mal oluyordu[80], üstelik daha öncede belirtildiği gibi Mahmud'un saltanatının son yılları olağanüstü gelişmelere sahne olmuştu. Palmerston, Rusya'yla yapılan savaşın Türk hazinesine ağır bir yük getirdiğini, savaşın ardından çıkan isyanlar ve özellikle 1833 yılında Mehmet'e karşı sürdürülen mücadele dolayısıyla bu sıkıntının üstesinden gelinemediğini kabul ediyordu. Türkiye zengin bir ülkeydi, ancak şimdiye kadar hazineye ulaşan bu kadar az vergiyle Sultan'ın yönetimin sürekli artan masraflarını karşılaması zordu[81]. İngiliz Dışişleri, pek çok kez en az askerî teşkilatlanma kadar malî reformun da gerekli olduğunu belirtmişti.

---

[79] 1834 yılında Mahmud, millî ordu sınıra gönderildiği zamanlar iç güvenliği sağlamak üzere yedek milis kuvveti (redif taburları) kurmuştu. F. O. 78/236, Ponsonby-Palmerston, #55, 14 Mayıs 1834 ve #95, 24 Temmuz 1834, (F. O. 78/237). E. Cadalvène ve E. Barrault, *Deux Années de l'historie d'orient*, 1839-1840, 2 Cilt, Paris, 1840, II, 49.

[80] Marmont, raporunda Sultan'ın orduyla ilgili meselelere asla ilgisiz kalmadığını yazmıştır. Mareşal 1833 yılında düşüncelerini şöyle belirtir: "Türk askerleri oldukça şanslıydı. Erzakları bol ve kaliteliydi, günde bir kez et yiyor, iki kez çorba içiyorlardı, dolayısıyla Avrupa'daki diğer ordulardan çok daha iyi besleniyorlardı. Cephanelikleri silâhla doluydu ve askerî bölüklerin büyük rezervleri vardı. Her askerin aylık 20 kuruş maaşı vardı; bu ücretin tamamı ona kalıyordu, çünkü kısmen bile olsa ödeme yapmamak yasaktı. Kısacası, askerlerin refahını arttırabilmek için her şey yapılmıştı." Marmont, *op. cit.* s. 61. Maaş ödemeleri ve yeni teçhizat ihtiyacı yüzünden, büyük bir millî ordunun kurulması zaten kötü durumdaki hazine için ağır bir külfetti.

[81] Asırlık malî bozuklukların, mesela (paşaların zorla elde ettikleri) haksız kazançların yol açtığı ekonomik sorunlar, 1839 yılında ilân edilen Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin amillerinden biriydi. Sultan'ın 1838-1839 yıllarında karşılaştığı kritik malî durumun düzeltilebilmesi için güçlü bir yönetim şarttı. John MacGregor, *Commercial Statistics, a Digest of the Productive Resources, Commercial Legislation, ... of all the Nations*, 5 Cilt, Londra, 1850, II, s. 166. Ponsonby, 1837 yılındaki raporunda şöyle diyordu: "Osmanlı hazinesi boş, ... yeni sarayda devam eden çalışma,... para ihtiyacı yüzünden geçici olarak durdurulmuştu. Tüccardan alınan malların bedellerinin ödenmesi ve benzeri masraflar için Nazırlar tarafından hazineye verilen talimatlar yerine getirilemedi, bunun neden olarak gösterilen şey ise parasızlıktı." F. O. 78/306, Ponsonby-Palmerston, #298, 21 Kasım 1837. Bâb-ı Âlî'nin gelir ve giderleri için bkz. M. A. Ubicini, *Letterson Turkey*, 2 Cilt, Londra, 1856, I, #13 ve #14. Temperley, 1837 yılında toplam gelirin 8.000.000 sterlin olduğunu tahmin etmektedir. Krş. Temperley, *The Crimea*, s. 405, 53. dipnot.

Sultan, vergilerin paşalardan bağımsız, ancak onlarla işbirliği yaparak çalışan memurlar tarafından toplanmasını emretti[82]. Sultan'ın vergi toplama usulündeki bozuklukları fark ettiğini gösteren bu karar, "göreve uygun kişilerin bulunamaması ya da başka sebepler yüzünden" hiçbir zaman uygulanmadı. "...Paşalar ile mültezimlerin açgözlülüğü ve adaletsizliği hiçbir zaman şimdiki gibi fazla olmamıştı"[83]. Bu adaletsizlikler, dolaysız bir biçimde üretim miktarının düşmesine ve halkın fakirleşmesine neden oldu. Marmont, "Türkler, tıpkı Hıristiyanlar gibi toprağın işlenmesini ihmal ediyorlar, çünkü kendi emeklerinin meyvesini başkalarının toplayacağını ve her yerde nüfusun azalmakta olduğunu biliyorlar" diye yazar[84].

Nisan 1834'te başka bir ferman ilân edilerek *haraç* ortadan kaldırıldı ve eskiden haraç toplayanların yerine müslümanlardan ve *reaya*'dan oluşan bir komisyon getirildi. Bu komisyon ücretsiz olarak çalışacağından vergilerin toplanması için yapılan bütün ödemeler feshedildi. Aynı zamanda, *reaya* üç sınıfa ayrılarak her sınıf için belirli bir vergi miktarı tayin edildi[85]. Bu fermanın *reaya* tarafından memnuniyetle karşılândığını söylemeye gerek yoktur. 1834 ve 1839 yılları arasında, Palmerston elçisi Lord Ponsonby aracılığıyla sürekli olarak Sultan'ı malî sistemde daha başka reformlar yapmaya teşvik etti, ordu ve donanmanın sağlam bir temel üzerine yerleştirilmesi için bunun gerekli olduğunu söylüyordu[86].

Ancak askeri ve malî düzenin yenilenmesinden daha çok gerekli olan güçlü bir devletin kurulması ve muhafaza edilmesiydi. Merkezî hükûmetin yönetim biçiminin de tümüyle değişmesi gerekiyordu[87]. Bu

---

[82] *Le Moniteur Ottoman*, #78, 22 Ocak 1834, F. O. 78/255, Ponsonby-Palmerston, #25, 1 Mart 1834 içinde. Bu ve 21 Şubat 1838 tarihli diğer Hatt-ı Hümüyûn, eyaletlerdeki vergi memurları arasında görülen en kötü suistimalleri ortadan kaldırmak maksadıyla ilân edildi.

[83] Marmont, *op.cit.*, s. 92.

[84] *Ibid.*

[85] *Le Moniteur Ottoman*, #81, 26 Nisan 1834, Ross, *op. cit.*, s. 88 içinde. Vergi miktarı sınıflara göre 15, 30 ve 60 kuruş olarak belirlendi. Ubicini, *Letters*, I, s. 269.

[86] Bu konuda ilk uyarı Haziran 1834 tarihinde yapıldı. "Ülkedeki malî düzenlemeler askerî düzenlemelerden daha az önemli değildir; umulur ki Bâb-ı Âlî gelirlerin toplanmasını belli bir düzen ve sistemle gerçekleştirmek, askerî gücü etkin hale getirecek vasıtaları temin etmek maksadıyla dikkatini bu konuya yöneltecektir." F. O. 78/234, Palmerston-Ponsonby, #24, 1 Haziran 1834.

[87] B. A. Juchereau de Saint Denys, *Historie de l'Empire Ottoman, 1792-1844*, 2 Cilt, Paris, 1844, IV, s. 310-311. Canning daha 1832 yılında idarî ıslahatın temel olduğunu anladı. Aynı yılın Mart ayındaki yazısında şöyle diyordu: "Bu ülkede büyük bir millî ordunun kurulmasını engelleyen asıl ve belki de en büyük zorluk, bütünüyle yeni bir idarî sistemin aynı esnada benimsenmesi lüzumundan kaynaklanmaktadır. Böyle bir temel olmadan, Sultan'ın gerçekten güçlü ve etkin bir askerî yapı kurmak yolunda sarf ettiği tüm çabalar boşa çıkacaktır. Yabancı devletlerle yapılan Kapitülasyon Anlaşmaları ve daha da önemlisi Sultan'ın Rusya ile yaptığı savaşlar göz önüne alınmasa dahi dinî inanca dayalı yıpranmış bir teşkilatın getirdiği zorluklar ve İmparatorluk nüfusunun birbiriyle uyumsuz unsurlardan oluşması Sultan'ın yolunu yeterince tıkamıştır.

sorunu çözmek üzere, 1834 yazında İstanbul'da devlet ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Görüşmelerden sonra mesele Meclis tarafından da ele alındı, fakat konuyla ilgili geniş bilgi toplamaktan öteye geçilmedi[88]. 1836 yılında, paşaların yetkisini daha da sınırlamak ve İmparatorluğun idarî birliğini güçlendirmek için harcanan çabalar da başarılı değildi[89].

Pek çok kişi, Türkiye'nin yeniden yapılandırılması için Urquart'ın sıkça bahsettiği meclis prensibinin daha üstteki teşkilatlarda da geçerli olması gerektiğini düşünüyordu; Ross'a göre, bu "kalpteki kanın beyinde dolaşması kadar gerekliydi"[90]. [Şöyle devam eder:]

> Avrupa'da, hatta Türkiye'de bile, birçok kişinin bu prensibin geliştirilmesiyle İmparatorluğun parçalanacağından korktuğunu biliyoruz. Gerçeğe dayanan sağlam bir kanaat ile şöyle karşılık veriyoruz, Yeniçerilerin ortadan kaldırılması bu prensibin geliştirilmesi sayesinde olmuştur ve bu suretle İmparatorluk kurtarılmıştır. Ayrıca yok edilmiş olanın yerine geçecek başka bir fizikî kuvvet olmadığı sırada Sultan'ın hükümdarlığını muhafaza eden şey de işte bu prensiptir.

Yönetimde düzenin sağlanması, yalnızca yetkinin doğru bir biçimde dağıtılmasıyla ve adam kayırmacılığın ortadan kaldırılmasıyla mümkündü. Devlet memurlarının ve hazine gelirlerinden pay alan kişilerin sayısı bir hayli fazlaydı. Tasarruf yapılabilmesi için öncelikle bu memuriyetlerin azaltılması gerekiyordu. Üstelik bu memurların büyük bir çoğunluğunu *kavaslar*, yani polis memurları oluşturuyordu, kanunlara uymayanlara gösterdikleri muamele tarzından dolayı bunların görevine son verilmeliydi; Türk hukukuna göre, diğer gayrimüs-

---

Dolayısıyla bu kadar önemli ve tehlikeli bir görevin ne şekilde başarılabileciğini tasavvur etmek zordur...." "Cevaplanması gereken en önemli soru şudur: Bu ıslahatları mevcut idarî sisteme adapte etmek ne ölçüde mümkündür, bu ıslahatlar olmadan ülkenin maliyesi ve ordusu aynı şekilde yetersiz olmaz mı?" F. O. Canning-Palmerston, #12, 7 Mart, 1832. 1833 krizinden sonra Palmerston da aynı görüşü benimsedi. Haziran 1834'te Dışişleri Sekreteri şöyle diyordu, "İngiliz hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü muhafaza etmesini bu kadar çok istediğine göre, bu devletin dahilî kaynaklarını geliştiriyor olmasını memnuniyetle karşılamaktayız, devletin bağımsızlığını sürekli kılabilmek için bu yeterlidir". "Ekselans, bu sebeple bir süre önce başlatılan ıslahat hareketine azimle devam edilmesi için Türk hükûmetini teşvik etmek bakımından elinizdeki bütün olanakları kullanmalısınız. Diğer devletlerin kıskançlık ya da bazı çıkarlar dolayısıyla Türkiye'nin dahilî teşkilatında sağlam bir temel kurmak için harcadığı çabaları boşa çıkarmak istemelerine rağmen bunu yapmalısınız." F. O. 78/234, Palmerston-Ponsonby, #24, 1 Haziran, 1834.

88 *La Moniteur Ottoman*, #86, 30 Ağustos, 1834, Ross, *op. cit.*, s. 105 içinde.

89 E. Cadalvène-E. Barrauit, *Deux Anées de l'histoire d2Orient, 1839-1840*, 2 Cilt, Paris, 1840, II, s. 49. "Rüşvetin olmadığı temiz bir yönetimin kurulmasına engel olan en önemli kusur Osmanlı hükûmetinin güçsüzlüğüydü. Devletin temelden güçlendirilmesi gerekiyordu, böylece eyalet temsilcileri, paşalar ve diğer görevliler üzerinde daha etkin bir idarî kontrol sağlanbilirdi...." Ubicini, *Letters*, II, 439.

90 Ross, *op. cit.*, s. 23.

limlerin en aşağısı olarak kabul edilen Yahudilere karşı özellikle çok sert davranıyorlardı. Bu konuda başka örnekler de verilebilir.

Kısacası, 1830'lu yıllarda Türkiye'nin köklü bir onarıma ihtiyacı vardı, bu yüzden Sultan şimdiye kadar yaptıklarından başka bir şey yapamamış olmakla suçlanamazdı. Resmî Türk gazetesi *Le Moniteur Ottoman,* meseleyi mübalağasız biçimde şöyle açıklar:

> Türk hükûmetinin reform çalışmalarını ağırdan alması gerekli ıslahatların nazariyesi meselesinden dolayı değildi, bu durum ıslahatların ayrıntılarından ve uygulama sorunundan kaynaklanıyordu. Ülkeyi iyi tanıyan herkes hükûmetin bu meseledeki yavaşlığını mazur görecektir. Bütün bir sistemin ilk sadeliğine dönüştürülmesi, bazı ülkelerde görülen çapraşık sistemlerin kurulmasından çok daha fazla çalışma ve tasavvur gerektirir; temel açmak açılân temeli doldurmaktan daha zordur. Hükûmetin gizlilik içinde tasarladığı planları ortaya çıkarmak bizim vazifemiz değildir, ancak bu birkaç yıl içerisinde hükûmetin yaptığı başlıca işler kısaca gözden geçirilirse, lüzumlu bazı işlerin neden yapılmadığını anlayabiliriz[91].

Yukarıdaki sözler, "Türk hükûmetinin yavaş çalışması" için hiçbir şekilde mazeret teşkil etmiyorsa da ıslahat işindeki asıl meseleyi yani temeli doldurmadan önce düzeltmek gerektiğini ifade etmektedir.

Bu dönemdeki İngiliz-Türk ilişkilerini inceleyen öğrenciler için, Palmerston'un Osmanlı Devleti'nde anayasal reformu neden açıkça desteklemediği uzun bir süredir çelişkili bir sorudur. Arşivlerde bu önemli soruya açıklık getirebilecek herhangi bir şey yoktur. Palmerston, politikalarını beğendiği Dışişleri'ndeki selefi George Canning'in aksine, Avrupa'da[92] meşrutiyetin samimi bir taraftarıydı, fakat hiçbir zaman ne bu fikrin Türkiye'de yerleşmesini sağlamaya çalıştı ne de Türk yönetimindeki topraklarda bu fikri destekledi. 1835 yılında yarı-bağımsız Sırbistan Prensi Miloş, anayasal bir devlet kurmayı taahhüt etmek zorunda bırakıldı. Hem Çar hem de Sultan tarafından bu anayasa kabul edilmişse de Palmerston, Miloş'un despotizmini destekledi[93]. Palmerston 1848 yılında Macarların anayasal özgürlük isteğine de destek verdi, Papa'nın ve diğer hükümdarların devrimleri engellemek için anayasalar bahşetmelerini tavsiye etti, ancak Türkiye söz konusu olduğunda politikası hep aynıydı[94].

Palmerston'a göre, Türkiye'deki bozuklukları düzeltecek en iyi çare anayasal hükûmet değil aydın despotizmdi, bu yüzden Tür-

---

[91] *Le Moniteur Ottoman,* Ross, *op. cit.*, s. 75-76 içinde.

[92] İspanya, Portekiz, Yunanistan ve Piedmont'ta.

[93] Temperley, "British Policy" *op. cit.*, s. 158. Ayrıca krş. Harold Temperley, *History of Serbia,* Londra, 1919, s. 222-23.

[94] "Majestelerinin hükûmeti, Sultan'a Papa IX. Pius örneğini takip etmesini ve Osmanlı İmparatorluğu'na anayasal talimatlar bahşetmesini tavsiye etmemiştir." F. O. 65/360, Palmerston-Buchanan, #102, 20 Nisan 1849.

kiye'deki reformlara verdiği destek çelişkiliydi, anayasa meselesinde ise ilgisiz kaldı (eğer bu ilgisizlik gerçek bir muhalefet değil ise)[95]. Anayasal hükûmetin düzgün çalışabilmesi için aydın bir kamuoyu tarafından desteklenen dürüst, korkusuz ve yetenekli liderlere ihtiyaç vardı, bunların hiçbiri Türkiye'de mevcut değildi. Bu şartlar sağlanmazsa Türkiye'de anayasal hükûmet tehlikeli olurdu. Keza, David Urquart da Türkiye'de anayasanın tesisini vurgulamak konusunda çok fazla ısrarlı değildi. 1833 yılında Urquart bu düşüncesini şöyle açıklamıştı:

> Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılandırılmasının ihtimalleri hakkında sadece son, fakat oldukça önemli, bir sözüm var. Avrupa'da tamamen cahil kabul edilecek bir kişi sadece dürüstlüğü sayesinde Türkiye'de mükemmel ve yetenekli bir yönetici olabilir. Çünkü o kişinin üstesinden gelmesi gereken temel meseleler, takip etmesi gereken parti fikirleri, uyması gereken kanun maddeleri yoktur, zaten idarî ve malî meselelerle ilgili olarak karar vermek zorunda da değildir, sadece çıkar ilişkilerinin doğal işleyişine müdahaleyi önlediği zaman yetkisini doğru olarak kullanmış olur. Öyleyse, Avrupalılar yanlış bir ölçüt kullanarak Türklerin idarî yeteneği hakkında yanlış bir yargıya mı vardılar, Türkiye'yi çevreleyen önemli tehlikelere yenilerini mi eklediler, diğer düşünceler de sebepsiz yere Avrupalıların haksız önyargılarından mı kaynaklandı. Şayet bir Avrupalı, bir Fransız bakan gibi, yönetme sanatını gümrük fiyatlarını belirlemek ve "mamüller için gereken yasakları ticaretin gerektirdiği serbestiyetle örtüştürmek" olarak anlıyorsa, bu tür bilgiyi çocuksu boş sözler olarak gören Osmanlı'nın yeteneksiz olduğuna karar verecektir. Bazıları ise belki de bu cahilâne kanaati sadece kıymetsiz tecrübenin kazandırdığı bilgi uzmanlığına karşı isabetli bir korunma olarak kabul ederler. Hükûmetin diğer bütün dairelerinde de aynı şeyi gözlemlemek mümkündür. Bir Türk ıslahatçısının sermaye ya da banka tekelleri, iflas kanunları, ferağ muamelesinin sırları ve şirket hakları hakkında bilgilenmeye ihtiyacı yoktur. Tartışılması ya da düzeltilmesi gereken, miras alma usullerini belirleyen kanunlar veya büyük evlat hakkını düzenleyen kurallar mevcut değildir. Aslında hiçbir sistematik bozukluktan bahsedilemez, sadece ıslahatçının maksadında dürüst ve kararlı olması gerekir. Her konuda kanun ne diyorsa onu yapmak yoluyla, paraya eski değerini yeniden kazandırmalı veya daha çok paranın kıymet yitirmesini önlemelidir, adlî yetkiyi idarî yetkiden ayırmak suretiyle asayişin baş sorumlusu olan paşaların yalnızca gerçek vazifelerini yapmalarını sağlamalıdır. Ayrıca orduyu yeniden düzenlemelidir ve ordudaki tüm ıslahatlar tamamlanmalıdır. Hepsinden daha önemlisi, dinî sebeplerden dolayı gayrimüslimlere ya da meclislere yönelik kanun çıkarmaktan kaçınmasıdır. Sonradan daha üst temsilî heyetlerin teşkil edilmesini sağlayacak meclisler kurulursa, sistem daha iyi bir duruma getirilecek ve zaten mevcut olan sağlam temel üzerinde yükseltilebilecektir. Gereksiz müdahele bu işin tamamlanmasını gecikti-

[95] Temperley, "British Policy", *op. cit.*, s. 158.

rebilir ve kanunî zorlamalar dahî bu konuda çok fazla işe yaramayacaktır[96].

Palmerston'un Osmanlı ıslahatlarına gösterdiği ilgi Temperley tarafından çok güzel özetlenmiştir. Şöyle yazar;

> Aslında pek fazla şüphe etmemek gerekir ki onun (Palmerston'un) Türkiye'deki en büyük isteği ekonominin düzeltilmesiydi, bu sayede donanmanın ve ordunun iyileştirilmesi ise en büyük amacıydı. Bir Türk parlamentosu, donanmanın ve ordunun daha iyi duruma getirilmesi için belki de çok gerekli değildi. Muhtemelen bu sebepten dolayı, Palmerston hiçbir zaman Türkiye'de parlamentoya taraftar olmadı. Bunun bir başka sebebi de gerçekten gerekli oluncaya kadar Türkiye'de değişikliği desteklemenin yanlış olduğuna inanmasıydı.... Doğal olarak İngiltere'de parlamento reformuna karşı çok istekli değildi ve bu hususta Türkiye'de de tam anlamıyla sakin bir hareketsizliği tercih etti[97].

Palmerston'un Türkiye'deki meşrutiyet meselesine gösterdiği ilgisizlik aslında ilginç bir tutumdu, ama yüzyılın geri kalan yıllarında takip edilecek ilkeyi belirlemesi bakımından önemliydi. Liberal ya da muhafazakâr olsun, Palmerston'un Dışişleri'ndeki halefleri, Disraeli, Lansdowne, Derby ve Salisbury de aynı siyaseti izlemişler, Gladstone gibi, meşrutî rejimin Hıristiyanları Müslümanların merhametine daha çok muhtaç edeceğine inanmışlardır. Anayasayı Türkiye'nin geri kalmışlığını düzeltecek iyi bir yöntem olarak destekleyen ilk Dışişleri Sekreteri 1908 yılında Sir Edward Grey'di.

Palmerston'un Türkiye'nin iç meseleleriyle ilgili olarak benimsediği politika, 1839-1841 yılları arasındaki diplomatlığı kadar başarılı olmadı, yine de bu politika belirli bir öngörüden yoksun değildi ve durum hakkında yeterli bilgi birikimin oluştuğunu gösteriyordu. Palmerston, 1834-41 yıllarında uyguladığı siyaseti eğer Dışişleri Bakanı olarak kariyerinin ilk yıllarında benimsemiş olsaydı ortaya nasıl bir sonuç çıkabileceğini düşünmek ilginç olur. Rusya'yı engellemiş ve Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı durdurabilmiştir, ancak Rusya'nın tehdidi olmasaydı, Palmerston'un programı bu kadar büyük bir gayretle yürütülemeyecekti, Türkiye ise yeni düşüncelere bu kadar açık olmayacaktı. Türkiye'deki iç ıslahatı desteklerken bir taraftan da dış meselelerle ilgili bazı hedeflerini gerçekleştirmeye çalıştığı şüphesizdir, bu ayrıntı Dışişleri Sekreterinin 1839-1841 yılları arasındaki diplomasisini başarılı kılân ve sonuçta Türkiye'yi Çar'ın hâkimiyetinden kurtaran şeydir. Gülhane Hatt-ı Şerifi'ni ve onunla ilgili olayları müzakere etmeden önce Lord Ponsonby'nin ve David Urquart'ın *Tanzimat* üzerindeki etkisini değerlendirmek daha yerinde olur.

---

[96] Urquart, *Turkey and Its Resources*, s. 121-122.

[97] Temperley, "British Policy", *op. cit.*, s. 165.

Genellikle, Lord Ponsonby'nin Türkiye'nin iç ıslahatına çok fazla tesir etmediği düşünülür, ancak İstanbul Büyükelçisini bu hususta bütünüyle etkisiz saymak mümkün değildir; Ponsonby'nin etkisi dolaylı olmasına rağmen önemlidir, dolaylı olduğu için de bu etkiyi değerlendirmek zordur. 11 Aralık 1832[98] tarihinde Ponsonby'e verilen ilk direktiflerin elimizde olmaması yüzünden, yaptığı icraatlarla amirinin ondan istediklerinin ne kadarını karşıladığını saptamak zordur. Dışişleri Bakanlığı'ndan Ponsonby'e zaman zaman özel direktifler gönderildiyse de ilk direktiflerin yokluğu büyük bir eksikliktir. Her büyükelçinin temel vazifesi devlet işlerini yürütürken bir yandan da İngiliz prestijini muhafaza etmektir, şüphesiz Ponsonby'e verilen görev de buydu. "Sultan'ın yanlış taraflara yönelmesini engellemek ve bunun yerine İngiltere'ye büyük bir güven beslemesini sağlamak" kesinlikle kolay bir görev değildi. Fakat 1855 yılının Aralık ayında Ponsonby, bu görevi kısmen yerine getirmiş olduğunu düşünüyordu[99].

Ponsonby'nin amirine gönderdiği raporları inceleyen herkes, Türkiye'nin refahının İngiliz çıkarlarına uygun düştüğüne dair samimi iddialardan etkilenecektir. Ocak 1838'de Ponsonby Palmerston'u şöyle yazıyordu, "Bâb-ı Âlî'nin nazırlarına her zaman şunu söyledim; Osmanlı İmparatorluğu'nun refahının ve diğer başarılarının ülkemin çıkarları için gerekli olduğunu düşünüyorum, iki ülke belli ölçüde hemen hemen aynı siyaseti yürütmektedir, bu yüzden samimiyet ve şevkle Bâb-ı Âlî'nin çıkarlarına bağlı kaldım ve yönetimin iyileştirilmesine vesile olacak her meselede yardıma hazır oldum"[100]. Bunun gibi, Ticaret Antlaşması'nın kesinleşmesinden sonraki aylarda, iki ülke arasındaki eski taahhütlerin[101] yeni anlaşmalarla kaldırılıncaya kadar devam etmesini ısrarla istedi. Nihayet Ponsonby'nin en büyük başarısı olan Ticaret Antlaşması, İngiltere uğruna Türkiye'nin kurtarılmasını ne kadar çok istediğini gösteren bir başka örnektir.

Türkiye'yi İngiliz ticaretinin dışarıya açılân kapısı olarak elinde tutmak istemesi elçinin Rusya'ya karşı aşırı bir korku hissetmesine yol açmıştır. Ponsonby'nin 1833-1841 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı yazışmalarında dikkat çekici bir başka husus da budur. Ponsonby'nin Rus karşıtlığı Türk severliğinden daha güçlüydü, bu

---

[98] Bu tarihe kadar Napoli'de Büyükelçi olan Ponsonby, 27 Kasım 1832 tarihinde atandı. Kendisine verilen direktifler ne Büyükelçilik Arşivi'nde (F. O. 78/220) ne de konsolosluk belgeleri içinde bulunamamıştır. (F. O. 195/109).

[99] F. O. 78/256, Ponsonby-Palmerston, #23, 29 Aralık 1835.

[100] F. O. 78/329b, Ponsonby-Palmerston, #10, 8 Ocak 1838.

[101] "Eğer Sultan, bu sistemin (tekelciliğin) düzeltilmesi konusunda İngiltere tarafından önerilen tedbirleri kabul etmez ve sistem devam ederse Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu gelecektir, Majeste'nin hükûmeti ticarî imtiyazlarını ve vatandaşlarının çıkarlarını muhakkak korumalı, Bâb-ı Âlî'nin iki ülke arasında imzalanan kapitülasyonların ve anlaşmaların ortaya koyduğu tüm sorumlulukları yerine getirmesinde ısrar etmelidir." F. O. 78/330, Ponsonby-Palmerston, #101, 21 Nisan 1838.

yüzden Rusya'nın Türkiye'deki nüfuzunu kırmak ve İngiltere'nin itibarını hak ettiği konuma getirmek için daha dolaysız yöntemler kullanmak zorunda kaldı. Mayıs 1833'de İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra, hâlâ Türk sularında dolaşan Rus donanmasını protesto eden Fransız heyetine katıldı. Ponsonby Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın herkes tarafından öğrenilmesinden sonra bile, 1833 antlaşmasının Rusya'nın boğazlardaki hâkimiyetini teyit ettiğini, onu Yakındoğu'da güçlü bir konuma getirdiğini vurguluyor, Rusların ne fiilen ne de fikren iyi niyetli olmadıklarını ifade ediyordu.

Aslında Ponsonby'nin politikasında iki amaç var gibidir; birincisi, Rusya'nın Türklerin gözündeki itibar kaybetmesini sağlamak; ikincisi Dışişlerini Çar'a karşı harekete geçirmek. Rusya'nın eyaletlerde yerleşmekte olduğunu, Çar'ın Albay Chesney'nin Fırat Nehri'ni Kızıldeniz yoluna muhtemel bir alternatif haline getirmek için yaptığı çalışmaları engellemek maksadıyla Mehmet Ali ile işbirliği yaptığını kanıtlamaya çalıştı. İngiltere ile Rusya arasında bir tür güç denemesi yapmak amacıyla bir İngiliz tacirinin tutuklanmasını sağlamaya çalıştı. Çerkezistan'daki Rus iddialarını gündeme taşımak isteyerek Bell ve Company'i Vixen'i Sohumkale'ye göndermek konusunda cesaretlendirdi. Fakat Rusya ile savaş ihtimalini göze alamayan İngiliz Dışişleri, temsilcisinin hatasına kurban gitmek istemeyerek bu meseleyi Çar'la barışçı yoldan çözdü[102].

İngiliz Dışişleri hiçbir zaman elçisi kadar Rus tehlikesinden emin olmadı. Bununla beraber, Ponsonby'nin sürekli olarak Rus tehlikesinden söz etmesi İngiltere'nin Bâb-ı Âlî üzerinde yeniden nüfuz kazanması için yöntemlerin geliştirmesini sağladı. Ponsonby'nin fikirleri[103] Kral IV. William tarafından dikkate değer bulunarak destekleniyordu, ancak Dışişleri'nin daha yumuşak bir siyasete[104] sıkı sıkıya bağlı ol-

---

[102] Bu meselenin ayrıntıları için krş. V. J. Puryear, *International Economics and the Diplomacy of the Near East, a Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Stanford, 1935, s. 49 vd.

[103] Ponsonby kaçınılmaz gördüğü İngiliz-Rus savaşında Türkiye'nin güçlü bir siper olacağını düşünüyordu. 1834 yılında, Sultan'ın devletindeki potansiyele işaret ettikten sonra, "Türkiye eğer iyi yönetilebilseydi, Rusya'ya karşı savaşa girildiğinde istediğimiz veya muhtaç olduğumuz bütün desteği bize kazandıracaktı" diye yazıyordu. F. O. 78/240, Ponsonby-Palmerston, #187, 25 Kasım 1834. "İngiltere, Türkiye'yi savunma ve yönlendirme kararını açıkça ifade etmeyi ne zaman uygun görürse, Türkiye o zaman İngiltere tarafından daha kolayca yönetilebilir. F. O. 78/255, Ponsonby-Palmerston, #178, 27 Eylül 1835. "(...) İngiltere'nin asıl maksadı Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü arttırmak ve pekiştirmektir, (...)" Ponsonby-Pisani, 17 Mayıs 1835, F. O. 78/253, Ponsonby-Palmerston, #110, 30 Haziran 1835 içinde. Şayet Rusya'nın saldırganlığı İngiltere ve Fransa'nın ortak bir bildirisi ile (bunu Avusturya da kabul ederdi) durdurulamazsa, o zaman İngiltere'nin Türkiye'nin birliğini korumak için güç kullanmaya hazır olması gerekir. F. O. 78/277, Ponsonby-Palmerston, #194, 19 Ekim 1836.

[104] Ponsonby, 1836 yılında Konsolos Brant'a şu direktifi verdi; "bu kişi (Rusya'nın temsilcisi) Rus ticaretini ya da diğer milletlerin ticaretini etkileyebilecek veya bulun-

ması elçiyi çileden çıkarıyordu. Ponsonby, İngiltere'nin kendi maksatlarını gerçekleştirebilmesi için, Osmanlı Devleti'nin reformu konusunda, istendiğinde yardım etmek kaydıyla, Sultan'ı kendi davasında serbest bırakmasının daha çok işe yarayacağına inanıyordu.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı, Ponsonby Palmerston'un gönderdiği askerî heyetleri desteklemedi, belki de bu heyetlerin Türkler tarafından nasıl karşılanacağını biliyordu. Üç yıl sonra, Palmerston'un Türk ordusunu ve donanmasını düzenleme teşebbüslerinin sonuçsuz kalmasıyla hevesi kırilân İngiliz elçisi başka yöntemlere başvurdu. 1838 yılında nüfuzunu kullanarak İngiltere ile Türkiye arasında daha yakın bir ilişki kurmak maksadıyla İngiliz sermayedarlarının 3.000.000 sterlin değerinde kredi açmalarını sağlamaya çalıştı. Ponsonby, Sultan'ın kesin olarak İngiltere'ye bağımlı hale gelmesiyle İngiltere'nin itibarını yükseltmenin mümkün olabileceğini düşünüyordu. Ne var ki kredi işinden hiçbir şey çıkmadı, çünkü dışişleri muamelenin gerçekleşmesine itiraz etmese de Ponsonby en sonunda krediyi teminat altına almayı kabul etmedi[105], İngiliz bankerler ise bu teminat olmadan paralarını tehlikeye atmak istemediler.

Ponsonby, 1834'de ve tekrar 1837 yılında İngiliz hükûmetinin, Mehmet Ali'ye karşı kurulacak bir İngiliz-Türk ittifakı tasarısını kabul etmesini önerdi. Ponsonby'e göre, şayet İngiltere Sultan'a kendi valisini yenmesi için yardım ederse, İstanbul'da İngiliz nüfusu daha çok güçlenecek ve Çar boğazların kontrolünü bırakmak zorunda kalacaktı. Ponsonby Karadeniz'de dolaşacak bir İngiliz donanmasının Rusya'nın Mehmet Ali'ye yardım etmesini kesinlikle engelleyeceğinden emindi[106]. Bunlardan hiçbir şey çıkmasa da Sultan'ın Rus tehlikesi hakkında artan endişeleri, Ponsonby'in bu konuda daha çok çaba göstermesini sağladı.

1833-1839 yılları arasında, Ponsonby'e zaman zaman Yakındoğu'da barışın sağlandığı yolunda yanlış teminatlar veriliyordu. Bununla beraber, Dışişleri'nden gelen ve buraya gönderilen yazışmalar incelendiğinde, Ponsonby'nin amirinin direktiflerine pek de istemeyerek uyduğu anlaşılacaktır, çünkü Ponsonby Mısır'a yönelik bir Türk saldırısının (elbette İngiliz donanması tarafından desteklenmiş olarak) İngiltere'nin nüfuzunu kuvvetlendirmekten başka Çar'ın gücünü de kırabileceğine inanmıştı[107].

---

duğunuz bölgede Rusya'nın siyasî nüfuzunu güçlendirebilecek herhangi bir şey yapıyor mu dikkatle izleyin". Ancak Brant'ın, hükümeti herhangi bir biçimde bağlayacak şeyler yapması gerektiğini de kibarca ilave etti. F. O. 78/289, Palmerston-Brant, #7, 19 Kasım 1836.

[105] F. O. 78/391, Palmerston-Ponsonby, #279, 30 Aralık 1840.

[106] F. O. 78/238, Ponsonby-Palmerston, 15 Eylül 1834 ve F. O. 78/305, Ponsonby-Palmerston, #182, 8 Ağustos 1837.

[107] Metternich, Sultan'ın 1838-1839 yıllarındaki savaşçı tutumundan kısmen Ponsonby sorumludur demiştir. Meternich-Appony, 2 Mayıs, 1839. Prince de Metternich, *Memoires*, 8 Cilt, Paris, 1844–1846, VI, 365-366. Temperley, 1839 yılında Sultan'ın

Palmerston, Ponsonby'nin savaş politikasına yalnızca bir defa destek vermiş gibidir, o da kendi Doğu politikasını tam olarak yürürlüğe sokmadan öncedir. Haziran 1834'te Koramiral Sir Joseph Rowley, olası bir Rus saldırısına karşı İstanbul'un savunulmasına yardım edilmesi doğrultusunda gizli bir emir aldı, ancak Türk hükûmetinin bu yardıma ihtiyaç duyması ve İngiliz Büyükelçisi Lord Ponsonby aracılığıyla bunu bildirmesi gerekiyordu[108]. Öte yandan, Çar Türkiye ile ilgili olarak elindeki boş çeki paraya çevirmeye çalışacak kadar akıllı bir diplomattı[109]; böyle bir siyasetin İngiltere'yi savaş noktasına getireceğini bilen Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya nasıl hareket ederse etsin Türkiye kendiliğinden parçalanıncaya dek sessiz kalmaya karar verdi[110]. Kısacası, Rusya 1830'lu yıllarda, 1870 yılından sonraki dönemde oldukça popüler olan bir tür "barışçı sızma" politikası izledi. Palmerston bu esnada (1834), Rusya ile yapılacak bir savaşın[111] İngiltere'ye avantaj sağlayacağını düşünenlerin arasındaydı, yine de Rusya'yla savaşa neden olabilecek bir şey yapmadan veya söylemeden önce daha kurnaz ve akılcı bir politika izledi.

Öyleyse, bütün bunlardan çıkarılabilecek en makul sonuç şudur; Ponsonby'nin *Tanzimat*'a katkısı çok önemli değildi, ancak bazı cesur tasarıları İngiliz Dışişleri'nin uzun vadede daha etkili olan akılcı bir politika geliştirmesini sağladı. Daha önce belirtildiği gibi, İngiltere ile Türkiye arasındaki dostluğu ve ekonomik ilişkileri geliştirmesi bakı-

---

Mehmet'e saldırmasını sağlayan Ponsonby'dir diyenlerle aynı fikirde değildir. Temperley'e göre, Ponsonby *status quo*'dan memnun değildi ve Suriye'de Mehmet Ali'ye karşı hoşnutsuzluk yaratmak istiyordu, fakat savaş başlayana kadar aslında savaşı istememişti. Temperley, *The Crimea*, s. 423-425.

[108] F. O. Türkiye 78/234, Palmerston-Ponsonby, 10 Mart 1834 (gizli). Ponsonby Haziran ayında, Rusya'nın Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı yürürlüğe sokabilmek maksadıyla yeniden savaşa girmesi için Sultan'ı teşvik etmekte olduğunu rapor etti. Elçi bunu önlemek ve savaş çıkarsa Türkiye'yi korumak için, donanmayı kullanmasını sağlayacak gücü elde etmek istiyordu. F. O. 78/224, Ponsonby-Palmerston, #35, 12 Haziran 1834. Rusya, Sultan'ın 1834 yılının sonbaharında Mehmet Ali'ye karşı saldırıya geçme tasarısını desteklemeyince, Rus niyetleri hakkındaki büyük korku azaldı, böylece Wellington donanmanın kullanılmasıyla ilgili genel direktifleri bir yıl sonra iptal etti. F. O. Turkey 78/251, Wellington-Ponsonby, 16 Mart, 1835.

[109] Rusya "ancak herhangi bir çarpışmanın ortaya çıkmasını önleyerek" Türkiye'de başarılı olabilirdi. *British and Foreing Review*, Ross, *op.cit.*, s. 480-482 içinde. Mosely, *op.cit.*, s. 20.

[110] "Rusya, Türkiye'nin İngiliz donanmasını Çanakkale ve İstanbul Boğazı'na sokmamak için işbirliği yapacak kadar kendisine tâbi hale geldiğinden emin olmadıkça Hindistan'daki sömürgelerimize karşı açıkça harekete geçmeye cesaret edemez. İngiltere, Rusya'nın bunu yapma ihtimaline karşı, Karadeniz'e güçlü bir donanma göndererek, Rusların hareket hattını tehlikeye sokabilir ve Indus'a doğru ilerlemelerine engel olabilir. Öte yandan, Hünkâr İskelesi Antlaşması ne kadar uzun süre yürürlükte kalırsa, İngiliz donanması o kadar süre Boğazlardan geçemeyecek, Rusya istila ve saldırı maksadını gerçekleştirmek için serbest olacaktır". Marmont, *op.cit.*, s. 319-320.

[111] "Olası bir savaş İngiltere'ye itiraz edilemeyecek kadar olumlu avantajlar sağlar", *British and Foreign Review*, Ross, *op.cit.*, s. 480-482 içinde.

mından oldukça önemli olan 1838 Balta Limanı Antlaşması aslında Ponsonby'nin eseriydi. Reşid Paşa'nın 1838 yılındaki Londra seyahati, kısmen de olsa yine Ponsonby'nin sayesinde gerçekleşti. Elçi, Reşid'in Londra'da bulunmasının "İngiltere ile Türkiye arasında yakın bir ilişki kurulmasına ve 1833 Rus-Türk Anlaşması'nın hükümsüz kalmasına yol açabileceğine" inanıyordu[112]. Öte yandan Ponsonby'nin İstanbul'da kaldığı dönemde, Sultan'ın nezdinde İngiliz itibarı giderek arttıysa bunu Lord Ponsonby'den ziyade Londra'nın becerikli yönetimi sağlamıştır.

Tanzimat üzerinde aynı şekilde dolaylı fakat yine de önemli bir etkiye sahip olan diğer İngiliz, David Urquart (1805-1807) idi. Yunanistan'ın Türkiye'den tamamen ayrılmasına yardım edecek komisyona üye olarak, ilk defa yurtdışına gönderildiği tarihten (1831) ölümüne kadar Doğu meselelerinde uzmandı. Türklerin mutlak güvenini kazanmış olması[113], onu Londra ile İstanbul arasında aracılık yapacak kadar güçlü bir konuma getirdi. Palmerston'un isteği doğrultusunda 1832 ve 1833 yıllarında Türkiye'deki ticarî imkânları inceledi[114] ve *Turkey and Its Resources (1833)*[115] başlığıyla yayınlanan raporu geniş bir kitle tarafından okundu.

Urquart, Ponsonby gibi Rusya'ya karşı aşırı bir korku hissediyordu, ancak Türkiye'nin çıkarlarını İngiliz halkının çıkarlarıyla birleştirme yolundaki gayretlerinde Rus karşıtı olmaktan ziyade Türk sever idi[116]. Türkiye'nin neredeyse sınırsız bir pazar olduğunu ve İngiltere'nin bu pazarı kendi yararına kullanabileceğini herkesten daha iyi anladı. Rusya'nın Türkiye'yi elde etmesi halinde dünya hâkimiyetini ele geçirebiceğine dikkat çekti. Yazılarını okuyan İngilizler, "Türkiye'nin topraklarından, denizlerinden, konumundan, zenginliğinden, kaynakları ve silâhlarından, saldırı ya da koruma amaçlı olarak istifade etmek mümkün mü? Türkiye Rusya'nın tarafına mı, yoksa İngiltere'nin tarafına mı geçecek?" gibi sorular sormaya başladılar[117].

---

[112] Mosely, *op.cit*, s. 94.

[113] Urquart Türk arkadaşları tarafından "Davud Bey" diye çağrılıyordu.

[114] F. O. 78/239, Ponsonby-Palmerston, #159, 11 Ekim 1834, dosya #1.

[115] Urquart'ın tezi şöyleydi; Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırması Türkiye'de ıslahatları mümkün hale getirdi, Türkiye'de zaten mevcut olan kendi kendini yönetme prensiplerinin geliştirilmesi için Türkiye'nin yardıma ihtiyacı vardı ve bu yardımı en iyi şekilde İngiltere sağlayabilirdi; Türkiye'nin kaynakları geliştirilebilirse, İngiltere'nin ticaretten kazanç elde etmesi mümkün olacaktı.

[116] "Urquart'ın, Rus karşıtlığı daha çok Türk sever olmasından kaynaklanıyordu, ancak Palmerston'un ve Ponsonby'nin Türk severliği sadece Rus karşıtı olmaları yüzündendi." G. H. Bolsover, "David Urquart and the Eastern Question, 1833-1837", *Journal of Modern History*, Aralık 1936, s. 466. Ayrıca krş. Crawley, "Anglo-Russian Relations", *op.cit.*, s. 62-66.

[117] "The Diplomacy of Russia", *British and Foreing Review*, *op.cit*, s. 133.

Ayrıca Urquart, Türkiye'nin devamının veya çöküşünün Avrupa'daki *status quo*'nun muhafazasına bağlı olduğunu biliyordu[118]. İngiltere'nin Rusya ile arasını açmaya çalışması ve Ponsonby'le anlaşamaması[119] yüzünden 1837 yılında[120] İstanbul Büyükelçiliği'ndeki birinci sekreterlik görevinden alındı. Londra'ya döndükten sonra, İngilizleri Doğu Sorunu'nda daha aktif hale getirmek isteyen *Portfolio* adlı dergide yazmaya başladı. Bu dergideki makaleleri İngiliz kamuoyu üzerinde oldukça etkili oldu. Ross'a göre, Urquart'ın "ayrıntılı araştırmaları daha önce oldukça çapraşık olan konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamış, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumları, çöküşünün nedenleri ve yeniden yapılanmanın imkânları hakkında yeni bilgiler vermiştir"[121].

Öte yandan Türkiye'deki reformlara Urquart'ın yaptığı en büyük katkı, çökmekte olan İmparatorluğun yeniden hayata döndürülebileceğine gerçekten inanmış olmasıydı. 1833 yılındaki yazısında şöyle söyler:

> Bâb-ı Âlî ile Arnavutlar arasındaki çatışma esnasında Arnavutluk'a ve Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümüne yaptığım yolculuktan sonra, 1831 yılında İngiltere'ye döndüğüm zaman bu ülkede sükunetin tekrar sağlanacağını ya da Türk yönetiminin devam edeceğini pek sanmıyordum. Fakat bir kaç ay sonra Türkiye'ye tekrar gittiğimde, ülkenin hemen her bölgesini ziyaret ettim ve meydana gelen inanılmaz değişimi görünce gerçekten çok şaşırdım. Böylece Türkiye'nin kötü kaderinin nasıl değiştirilebileceğini, Sultan'ın Rumları

---

118 "Türkiye'nin konumu, bu ülkenin çıkarlarını Avrupa'daki bütün büyük devletlerin ya da hiç olmazsa beş tanesinden dördünün çıkarlarıyla birleştirir. Biri kendi menfaati için Türkiye'de anarşi yaratmak zorundadır, diğeri düzen ve sükûneti muhafaza etmek ister, ama bu daha despotik bir yönetim altında olmalıdır. Üçüncüsü, boş yere anlamsız bir biçimde onu hem desteklemeye hem de parçalamaya çalışır. Sadece dördüncüsü onun birliğini korumak ve ondaki bozuklukları düzeltmek konusunda hayırsever ve dolaysız bir istek gösterir, ne yazık ki tam olarak tespit edilmiş belirli bir amacın olmaması yüzünden ya hazırlıksızdır ya da müdahale etmekte geç kalmıştır. Şimdiki halde Türkiye'nin gelecekteki durumu dış siyasete bağlıdır ve olaylar bu ülkenin muhafaza edilmesinin veya parçalanmasının şeref mi yoksa utanç mı, ya da kâr mı yoksa zarar mı getireceğini gösterecektir. Bu husustaki kesin kanaat, aşağıdaki sayfaların yazarını böylesine kritik bir dönemde yeniden yapılanma açısından Türkiye'nin sahip olduğu imkânlar hakkındaki görüşlerini yayınlamaya sevk eden şeydir..." Urquart, *Turkey and Its Resources*, s.vi. Kitabın Urquart tarafından çıkarılân düzeltilmiş baskısında "anarşi" kelimesinin üzerine kurşun kalemle yazılmış bir R harfi, "biri" kelimesinin üstüne A harfi, "üçüncü"den sonra parantez içinde bir F harfi ve "dördüncü"nün üstüne bir B harfi konulmuştur. Urquart'ın bu kitabı ve diğer kitapları okunduktan sonra, ülkeler için kullanılan kısaltmalar gereksiz görünür.

119 Urquart'ın "deli" olduğunu düşünen Ponsonby onun görevden alınmasını istedi. F. O. 78/301, Ponsonby-Palmerston, 10 Ocak 1837.

120 Urquart Vixen meselesinde günah keçisi gibi görüldü, ancak Ponsonby de bu meselede aynı derecede suçluydu. Krş. Bolsover, "David Urquart", *op.cit*, s. 466.

121 Ross, *op.cit.*, s. 27. Bolsover, Urquart'ın hiçbir şeyden çekinmediğini söyleyerek onun büyük bir diplomat olmasını engelleyen bu özelliğin bir siyaset yazarı için değerli bir vasıf olduğunu öne sürer. Krş. Bolsover, "David Urquart", *op.cit.*, s. 467.

ve gayrimüslim halkı kendisine nasıl bağlayabileceğini ciddi olarak sorgulamaya başladım, her tarafta bu bağlılığın izlerine rastlıyordum. İşte o zaman basit meclis kurumlarının değerini ve oluşturdukları siyasî teşkilatın sağladığı imkânları açıkça fark ettim[122].

Urquart'ın bu kanaati büyük bir ihtimalle başkalarını da etkileyecek ve İngiltere'nin gereken desteği vermesini kolaylaştıracaktı.

Urquart tarafından Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması hakkında öne sürülen fikirlerin samimiyeti, hem üreticiye hem de işçiye aynı şekilde hitap ediyordu. Raporlarında gerçek maksatlarını gizlemeye çalışmaz, tam tersine "idarî engellerin, ülkenin kaynaklarını gün ışığından saklayan ticarî yasakların kaldırılması" halinde Türkiye'nin "İngiliz imalatçılarının gözünde dünyanın en büyük pazarı"[123] olabileceğini en kısa şekilde ifade ederdi. Urquart bu maksada erişilmesi için, sadece Türkiye'deki tekelcilik sisteminin kaldırılmasını değil, aynı zamanda İngiliz mallarına konan fiyatların düşürülmesini de istiyordu, böylece İngiliz imalatçılarından satın almak Türkler için daha avantajlı olacaktı[124]. Belki de İngiltere'nin Türkiye'deki maddî çıkarlarını Urquart kadar açıklıkla ortaya koyan başka bir İngiliz daha yoktu, yine de bu durum Urquart'ın ya da onu destekleyenlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden yapılandırılması konusundaki kararlılığını bozmadı.

Urquart, Rus saldırganlığının Yakındoğu ticareti ve Hindistan yolu için en büyük tehlike olduğunu savundu. O da tıpkı Ponsonby gibi, Osmanlı Devleti'ni iyice zayıflatmak maksadıyla Rusya'nın Mehmet Ali'yi sürekli olarak isyana teşvik ettiğine inanıyor, diğerlerini de

---

[122] Urquart, *Turkey and Its Resources*, s. 1-2.

[123] "Başarı için bizim ön şartımız olan üretken halk fazlasıyla mevcuttur ve bu ülkenin sağlayacağı sınırsız imkânlar ucuz malzemeyi mi esirgeyecek? Pamuk, kaliteli ipek, tütün, yün, ilaç, mısır, yağ, kenevir, ham ipek ve mum yağı üretimi için deniz yolu taşımacılığının doğal imkânlarla gerçekleştirilmesi gerekir ve bu ülkede deniz yoluyla taşımacılık yapmak ayak basılmamış bir yolda yürümek kadar kolaydır. Alım-satım imkânları üretimi daha ucuz hale getirir, şimdilerde bu ürünlerin bol miktarda satın alındığı ülkelerin hiçbirinde bu kadar elverişli ortam yoktur. Bu ülkenin ormanları ve bitmez tükenmez madenleri başka bir yerde bulunamayacak kadar doğal kaynaklar sunar...Öyleyse, Türkiye'nin ticareti sınırlamalardan (idarî engellerden) kurtulduğunda üretim bir hayli artacak, bütün dünyada hammadde fiyatları düşecek ve ticarette Amerika'nın keşfine benzer (karşılaştırma yapılacak kadar önemli başka bir olay olmadığı için) bir devrim gerçekleşecektir". Urquart'ın Raporu, F. O. 78/239, Ponsonby-Palmerston, #159, 11 Ekim 1834 içinde.

[124] "Türkiye'nin bizim ürünlerimizin girişini kolaylaştırması karşılığında, İngiltere de Türkiye'deki üretimin yararına olacak bazı imtiyazlar tanır ise bu sayede buradaki kontrolümüzü Türkiye'yi güçlendirecek kadar arttırmış ya da daha ucuz hammadde için büyük bir kaynak veya büyük bir pazar elde etmiş oluruz. Öte yandan, diğer devletlerin şu an için fark etmediği ancak bundan sonra rekabet ve çekişme konusu olacak avantajları biz önceden görebilirsek, bu ülkenin gelecekteki başarısından elde edilebilecek asıl kârı kendimize saklayabiliriz, böyle bir tedbir yukarıdakilerden çok daha faydalı olur." Urguat'ın Raporu, *loc.cit*,.

buna ikna etmeye çalışıyordu[125]. Bu düşünceler, Doğu meselelerinde Urquart'ı bir otorite olarak gören İngiliz halkının büyük çoğunluğu tarafından kabul gördü. Hükûmet söz konusu olduğunda ise, sonunda Dışişleri Sekreteri ile ilişkisini tamamen kesmesine neden olan düşmanlık, Urquart'ın diplomasi görevine son verilmesinden iki yıl önce (1837) açıkça ortaya çıkmıştı. Gerçi o sırada Urquart, IV. William'ın sekreteri Sir Henry Taylor ile kurduğu yakın dostluk sayesinde amirinin Doğu siyasetinde hâlâ belirli bir etkiye sahipti.

Urquart'ın Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ekonomik ilişkiler kurulmasını tavsiye etmesi üç sebebe dayanmaktaydı; birincisi, bu İngiliz imalatçısının yararına olacaktı; ikincisi, Türkiye'nin güçlendirilmesini sağlayacaktı; son olarak ise, güçlü bir Türkiye Doğu Akdeniz'de Rusya'ya karşı tampon devlet vazifesi görecekti[126]. *Portfolio*'nun editörünün, 1838 Anlaşması'nı İngiltere için bir zafer olarak gördüğünü, bu zaferde böylesine büyük bir paya sahip olmaktan dolayı gurur duyduğunu söylemeye gerek yoktur[127]. Aynı yıl İran hakkında çıkan bir anlaşmazlık yüzünden, Urquart'ın Rusya'ya karşı gösterdiği tepki Dışişleri'nin tepkisinden daha sert oldu. Palmerston Nesselrode'un açıklamalarını kabul ettiyse de Urquart İngiltere'nin haksız yere suçlandığını savundu[128]. Bundan sonra, Dışişleri Sekreteri ile eski temsilcisi arasındaki ilişki bir daha düzelmedi, yine de Palmerston Urquart'ın düşüncelerini hiçbir zaman bütünüyle göz ardı etmedi.

Urquart ve Ponsonby Rus saldırganlığına karşı çıkmaya devam ettiği halde, Palmerston Sultan'ın en güçlü düşmanının Çar değil, Mehmet Ali olduğuna inanıyordu. Palmerston 1830'lu yıllar boyunca, II. Mahmud ile onun isyankâr valisi arasında kaçınılmaz gibi görünen çatışmaya engel olmak için elinden gelen herşeyi yaptı. Bu Ponsonby'nin Yakındoğu problemi hakkındaki kişisel görüşlerine ters düşmesi yüzünden gerçekleştirilmesi zor bir politikaydı. Ponsonby Mısır tehdidinin devam etmesi halinde Osmanlı İmparatorluğu'nun "parçalara ayrılacağı"nı düşünüyordu. Elçi, Sultan ile Mehmet Ali arasındaki savaşı "Türklerin kolayca atlatabilecekleri ateşli bir hastalık"[129] gibi gördü. Tam tedavi için Türkiye'nin sadece "moral gücü"ne

[125] *Portfolio*, I, #7, s. 16. Urquart, Türkiye'nin 1833 yılında olduğu gibi çok hızlı bir gelişme göstermesi halinde Rusya'nın bu gelişmeyi o ya da bu şekilde geciktirmeye çalıştığını savunuyordu. Bu krizde Rus saldırganlığının durdurulması için Doğu Akdeniz'e gönderilecek bir İngiliz donanmasının tek başına yeterli olacağından emindi.

[126] "Sur le contrôle commercial que l'Angleterre posséde vis-à vis de la Russie,", *Portfolio*, II, s. 37-44.

[127] Bu anlaşma Urquart'ın fikirlerinden yola çıkılarak gerçekleştirildi, ancak anlaşmayı imzalayan Ponsonby olduğu için itibarı o kazandı. Bolsover, "David Urquart", *op.cit.*, s. 462. Ayrıca krş. Temperley, *The Crimea*, s. 406, 62. dipnot.

[128] Rus kabinesinin 20 Ekim 1838 tarihli bildirisinin tahlili için bkz. David Urquart, *An Appeal against Faction*, London, 1843.

[129] F. O. 78/255, Ponsonby-Palmerston, #186, 11 Ekim 1835.

ihtiyacı vardı. İngiltere Sultan'ı kendi emri altındakilere karşı destekleyerek bunu temin edebilirdi[130]. Palmerston, düşmanlığın yeniden ortaya çıkmasına engel olmak için Yakındoğu'daki temsilcilerinden tekrar tekrar hem Sultan hem de Mehmet üzerindeki nüfuzlarını kullanmalarını istedi[131].

Ponsonby, Haziran 1834'deki raporunda Sultan'ın söz konusu tehlikelere aldırmadan yeniden savaş açmaya karar vermiş olduğu yazıyordu. Palmerston, elçisinin çatışmayı önlemesini emretmekle kalmadı[132], ayrıca Eylül ayında Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın, Türk donanmasını izlemesi ve Mehmet Ali'nin kuvvetleriyle çatışmaya girmeyi denemesi halinde bu donanmayı geri döndürmesi için bir İngiliz filosu göndermesini istedi[133]. Çar'ın karıştığı bir savaş olmasa bile Yakındoğu'da savaşın önüne geçilmeliydi. Genel bir savaş belki güç dengesini ortadan kaldırmazdı, ancak Türkiye Mahmud'un başlattığı reformlar daha ileriye götürülene kadar savaşın hiçbir türüne dayanamazdı.

Daha önce ifade edildiği üzere, İngiltere'nin ıslahatçı bir sultana verebileceği maddî yardımın kıymeti çok büyük değildi. Türk ordusunun iyileştirilmesi hususunda Moltke'nin yönetimindeki Prusyalıların, Rus ve İngiliz komisyonlarının ortak çalışmalarından daha başarılı oldukları açıktı. Gerçi, İngiliz Dışişlerinin verdiği manevî destek de çok önemliydi[134]. Mahmud izlediği siyasetin İngiltere tarafından desteklendiğine kanaat getirince, donanma, ordu ve malî sistemdeki bozuklukları düzeltmek için daha büyük bir gayretle çalışmaya başladı. Bu noktada Mahmud'un amacı Palmerston'un amacından çok farklıydı. Dışişleri Sekreteri Türkiye'yi Rusya'ya karşı korumak için güçlendirmek istemişti, hâlbuki Sultan'ın asıl maksadı Mehmet'in itaat altına alınmasını sağlayacak kadar güçlenmiş olmaktı. Dört yıl içinde Mahmud kendini hazır hissetti.

1837 yılına gelindiğinde Doğu sorunu hakkında devletler arasındaki gruplaşmalar değişmişti. Avusturya ve Prusya'nın Rusya'ya karşı daha şüpheci bir tutum takınmasıyla birlikte, Münchengrätz Antlaş-

---

[130] F. O. 78/277, Ponsonby-Palmerston, #194, 19 Ekim 1836. Ayrıca krş. F. O. 78/332, Ponsonby-Palmerston, 5 Eylül, 3 Ekim, 9 Kasım ve 31 Aralık 1838.

[131] Palmerston Sultan'a ittifak önerisinde de bulunduysa da Mahmud'un Mehmet Ali'ye savaş açmasını istemediği için bu ittifakı gerçekleştirmekten kaçındı. Mosely, *op.cit.*, s. 123.

[132] F. O. 78/234, Palmerston-Ponsonby, #41, 23 Ağustos 1834.

[133] F. O. 78/250, Dışişleri-Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, 19 Eylül 1834. Prens Metternich de aynı şekilde, Sultan'ın idarî ıslahatlarına yardım etmenin en iyi yolu "onu dış politikayla meşgul olmaktan kurtarmaktır, bunun için İngiltere ile Rusya arasındaki mücadelenin sona ermesi gerekir..." diye düşünüyordu. F. O. 195/130, Lamb-Palmerston, #6, 5 Ağustos 1836.

[134] İngiltere Türkiye'nin güvenliğini temin etmek maksadıyla Malta'daki donanmayı takviye etmişti. Bu Ponsonby'nin Sultan'a sıkça hatırlattığı bir husustu.

ması geçerliliğini kaybetmeye başladı. Keza Batı Avrupa devletleri, yani Fransa ve İngiltere, birbirlerine eskisinden daha uzaktı, Fransa daha açık bir biçimde Mehmet'in tarafını tutuyordu. Bütün bu değişikliklerin farkında olan Mahmud, Nisan 1837'de Mısır'a karşı bir ittifak yapmak için İngiltere'ye başvurdu[135]. Palmerston bu öneriyi reddetse de verdiği cevapta Türkiye'nin Suriye'yi tek başına geri alacak kadar güçlü olmasını istediğini söyledi[136]. Felaketi sezen Mehmet, Suriye'deki savunmasını güçlendirerek karşılık verdi.

Palmerston, daha 1838 yılında Mısır'daki İngiliz Başkonsolosu Albay Patrick Campell'in Türk topraklarına saldırmaması konusunda Mehmet'i uyarmasını ve Mehmet'in geniş askerî hazırlıkları hakkında kendisine bilgi vermesini istemişti[137]. Rus müdahalesinin yakın olduğu ortaya çıkınca (Mayıs 1838) Palmerston, Fransa ile dostluğunu yeniledi ve Çar'ın hükûmetine uyarıda bulunarak İngiltere'nin Rusya'nın 1833'deki hareketlerini tekrarlamasını, gerekirse güç kullanmak suretiyle engelleyebileceğini söyledi[138]. Palmerston, Mahmud ile Mehmet arasındaki düşmanlığın Rusya'ya Boğazları ele geçirme fırsatı vermesinden korkuyordu[139]. Son olarak, Yakındoğu sorununun bütünüyle çözülmesi için Londra'da beş devletin katılacağı bir konferans düzenlenmesini teklif etti[140]. Bütün bunlar, Palmerston'un 1833

[135] G. H. Bolsover, "Great Britain, Russia and the Eastern Question 1832-1841", Tarih Araştırma Enstitüsü'nde özetlenen tez, *Bulletin*, XI. Cilt, #32, Kasım 1933, s. 131.

[136] Palmerston Mahmud'un durumunu bilmesine rağmen, savaşa gireceğinden korkarak onu valisine karşı desteklemeyi reddetti. Bunun yerine, Bâb-ı Âlî'ye yeni kaleler inşa etmesini ve ordu subaylarını daha etkin bir biçimde yetiştirmesini tavsiye etti. F. O. 78/307, Palmerston-Vaughan, #29, 11 Mayıs 1837.

[137] *British Foreign and State Papers*, XXVI, 26, s. 694. Palmerston'un Mehmet'in aleyhinde olduğu açıktı. Bu Mısırlı onu çok rahatsız ediyordu, çünkü onun elindeki silâhlar Türkiye'deki ıslahatı geciktirmişti, Mehmet'in Kızıldeniz ve İran Körfezi'nde kazandığı zaferler ise İngiltere'nin Hindistan'daki hâkimiyetini tehlikeye atmıştı. Palmerston, 3 Haziran 1838 tarihinde Graville'e yazdığı yazıda büyük bir gayretle Mehmet'e karşı Sultan'ı desteklemeye kararlı olduğunu söyledi. E. Ashley, *The Life and Correspondence of Henry John Temple, Viscount Palmerston*, 2 Cilt. London, 1879, I. S. 355.

[138] F. O. 78/272, Lamb-Palmerston, #72, 8 Eylül 1838.

[139] Mosely, *op.cit.*, s. 71.

[140] Palmerston Mehmet Ali'nin tehditlerinin, Bâb-ı Âlî'nin İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya'ya başvurmasına, Rusya'nın "Osmanlı İmparatorluğu'nun birlik ve bağımsızlığını temin etmek için Bâb-ı Âlî ile işbirliği yapmasına" yol açtığına inanıyordu. Palmerston'a göre, Rusya Hünkâr İskelesi Antlaşması'na aykırı olacağı gerekçesiyle buna karşı çıkamazdı, çünkü Sultan tehlikelerin mümkün olduğu kadar çok sayıda dostluk gerektirdiğini söyleyerek bu itirazlara cevap verebilirdi. Öte yandan, bu önerinin asıl maksadı Rusya'nın 1833 Antlaşması'nı yürürlüğe koymasını veya bunun yerine başka bir düzenleme getirmesini önlemekti. Palmerston, Rus-Türk Antlaşması'nı geçersiz kılmanın en iyi yolu "bu anlaşmayı benzeri nitelikte daha genel bir anlaşma ile birleştirmektir..." diye düşünüyordu. F. O. 78/329a, Palmerston-Ponsonby, #185, 15 Eylül 1838. Krş. Bell, *op.cit.*, I. S. 294. Palmerston, bir konferansın Rusya'ya mani olacağını düşündü. Mosely, *op.cit.*, s. 93.

Antlaşması'nın yürürlüğe sokulmasına engel olmak için başvurduğu yöntemlerdi. Konferans fikri gerçekleşmedi, çünkü Mehmet'in tam bağımsızlık isteğinden vazgeçmesi üzerine[141] Rusya'nın gösterdiği tavır ortada tartışılacak bir şey bırakmadı[142]. Üstelik Sultan hiçbir şekilde taviz vermek istemiyordu, bu yüzden Doğu sorununun başarıyla tartışılması mümkün değildi. Kuşkusuz 1838 yılında uzlaşmanın sağlanamaması, daha çok Sultan'ın yabancı danışmanları arasında fikir birliğinin olmaması yüzündendi. Rusya'ya da karşı olduğu kadar Mehmet Ali'ye de karşı olan Ponsonby, Sultan'ın güçsüzlüğünü, nazırlarının yetersizliğini ve Rusya'nın maksatlarını bilmesine rağmen Mahmud'un saldırgan isteklerine engel olmadı[143]. Fransız Amiral Roussin, Sultan'ı vazgeçirmeye çalıştı. Şayet bu ikisi sorunu engelleyebilmek için işbirliği yapmış olsalardı, 1839 felaketi asla gerçekleşemeyecekti.

Savaş Sultan ile Paşa arasında nihayet 1839 yılı baharında ortaya çıktı. Metternich hemen Viyana'da gayriresmî bir konferansın gerçekleşmesini önerirken, Fransa ve İngiltere Rusların İstanbul'a müdahale etmesini engellemek için işbirliğine gitti. İngiliz-Fransız ittifakı karşısında belirli bir hareket içine girmekten korkan Avusturya'nın tereddütlü politikası Rusya'yı tamamen yalnız bıraktı. Mehmet'in 25 Haziran 1839 tarihinde Nizip'te kazandığı zafer[144], donanmanın İskenderiye'de teslim edilmesi ve Sultan'ın ölümü Türkiye için tam bir mağlubiyet ifadesi oldu.

Palmerston 1839 yılında, 1833'deki gibi, sadece seyretmekle yetinmedi. Dışişleri Sekreteri hiç vakit kaybetmeden Doğu'da barışın temini için Suriye'nin iadesinin şart olduğunu ilân etti. Bununla birlikte donanmanın Boğazlara geri dönmesi için direktif de verdi[145]. 27 Haziran'da İstanbul'daki yabancı elçiler, Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü destekleyen ortak bir bildiri yayınladılar. Fransa'nın Mehmet'e duyduğu sempati o kadar güçlüydü ki Suriye'nin iadesi konusunda Palmerston'la anlaşamadı. Kendisine mu-

---

[141] Mehmet ılımlılık göstererek, Avrupa mesclelerinde söz sahibi olanların desteğini kazanmak istedi. Bunun için çatışmaya konu olan bölgedcn ordularını geri çekmeyi teklif etti ve Türklerin de aynı şeyi yapmasını, ayrıca Mısır'ın ve istila ettiği bölgenin büyük bir bölümünün babadan oğula geçen bir mülkiyet biçiminde kendisine verilmesini şart koştu. Bu Mehmet'in 1841 yılında fiilen elde edeceği şeydi.

[142] Bolsover, "Great Britain, Russia and Eastern Question", *op.cit*, s. 131. Rusya, konferans fikrini kabul etmişti, çünkü Palmerston'la anlaşarak onun Fransa ile ittifak yapmasını önlemek istiyordu. Çar, İngiltere ile savaşa girmeden Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı koruyamayacağını biliyordu, fakat bu anlaşma böyle bir bedele değmezdi. Bell, *op.cit*, I. s. 298.

[143] F. O. 195/159, Ponsonby-Palmerston, #149, 19 Haziran, 1839. krş. 107. dipnot, s. 160.

[144] Türkiye'nin bu savaştaki durumu hakkında bütün detaylar için bkz. Moltke, *op.cit*, #64, s. 378-401.

[145] Rodkey, *op.cit.*, s. 111.

halefet edenler arasındaki anlaşamazlığı sezen Çar, İngiliz Dışişleri Bakanı'nın tasarısını desteklemek üzere Brunnow'u Londra'ya gönderdi. 1833 Antlaşması'ndan vazgeçmek istediğini ifade eden Nikola, Palmerston'un Karadeniz'i bir "mare clausum" (kapalı deniz) olarak kabul etmesini şart koştu. Avusturya tarafından desteklenen Palmerston bu teklifi kabul etmek istemiyordu[146].

Ancak Dışişleri Bakanı, ne kendi hükûmeti ne de Fransız hükûmeti tarafından destekleniyordu. Kabinedeki meslektaşlarını, Fransa olmadan harekete geçmeye razı edemedi. Fransa hamisi olduğu Mehmet Ali'yi Sultan'a yönelik saldırılarını bitirmesi için zorlayabilirdi, ancak bu konuda Fransa'nın ikna edilmesinin imkânsız olduğunu anladı. Boğazların kapatılması meselesi hiçbir zaman bu kadar değişken bir sorun haline gelmemişti. En sonunda, Palmerston hiç istemediği halde Suriye'nin paylaşılmasını teklif etmek zorunda kaldı. Avusturya bu öneriyi destekledi ise de Fransa karşı çıktı. Bunun üzerine, Palmerston Avusturya, Rusya ve Prusya'nın İngiltere ile bir sözleşme imzalamasını sağladı (15 Temmuz 1840), buna göre Mısır ve Akka'nın yönetimi babadan oğla geçecek biçimde ömür boyu Mehmet Ali'ye verilecek, ancak Suriye de Türkiye'ye iade edilecekti. Sultan savaş halinde olmadığı zaman, Boğazlar kapalı olacaktı. Bu noktaya gelmek aslında hiç kolay olmadı; Palmerston bu sözleşme imzalanmaz ise Doğu'daki kargaşanın devam edeceğini söylediğinde, yani meslektaşlarına[147] ürkütücü seçeneği gösterdiğinde, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın yinelenme ihtimaline değinmeye gerek kalmadan kabinesinin desteğini elde etti. Boğazlar Antlaşması nihayet 13 Temmuz 1841 tarihinde imzalandı[148].

1838-1839 savaşı ve bunu takip eden kriz, genellikle Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketini yavaşlatan bir aksilik gibi düşünülmüştü, II. Mahmud'un[149] Nizip felaketinden bir hafta sonra (29 Temmuz 1839) Türkiye'nin en kötü dönemlerinden birini yaşadığı sırada ölmesi ise karmaşık duygularla karşılandı. Bazıları için bu sıradışı Sultan'ın[150] ölümü bir felaketti, bazıları ise farklı nitelikler taşıyan

---

[146] "1839 yılında Palmerston, tıpkı gerçek bir Canning taraftarı gibi davranarak, Rusya ile işbirliği yapmak suretiyle 8 Haziran tarihli Hünkâr İskelesi Anlaşması sayesinde Rusya'nın Türkiye'de kazandığı hareket özgürlüğünün Avrupa'daki barışı tehdit etmesini önlemek istedi." R. L. Baker "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi," *English Historical Review*, 43. Cilt, 1928.s.84

[147] Bu kişilerden bazıları Mehmet ile ittifak yapılmasını istiyordu.

[148] Palmerston'un ülke içinde ve dışında engellere karşı kazandığı zaferler için bkz. Bell, *op.cit.*, I, 14. Bölüm, Temperley, *The Crimea*, II. Kitap, 4. ve 5. bölüm.

[149] Mahmud öldüğünde elli dört yaşındaydı. Zamansız ölümünde (akciğer ve karaciğer hastalıkları yüzünden) kuşkusuz son yıllarındaki başarısızlıkların ve alkol bağımlılığının etkisi büyüktü. "Sultan Mahmud'un yaşamı ona derin acılar yaşattı. Onun hayatındaki en büyük gaye halkının yeniden doğuşunu gerçekleştirmekti, bu husustaki başarısızlık onun ölümü demekti." Moltke, *op. cit.*, s. 407.

[150] Juchereau de Saint Denys, *op.cit.*, 5, 204. Moltke'ye göre Mahmud çok farklı bir hükümdar değildi, çünkü reformlarının başarısız olduğunu düşünüyordu. Moltke,

başka bir hükümdarın yönetimiyle daha büyük reformlann gerçekleştirileceğini umuyordu. Bu sırada Londra'da görevli olan Sadrazam Reşid Paşa'ya göre, kibirli, mağrur ve övgü meraklısı Sultan'ın ölümü adeta gizli bir lütuf gibiydi, "Sultan Mahmud'un ölümü Bâb-ı Âlî yönetiminin asırlık hastalığına çare olarak görülebilir" diye yazdı. Reşid, Mahmud'un zaman zaman büyük gayret ve çaba gösterdiğini inkâr etmese de kendi politikalarını kabul etmeyen kişilere sertlikle muamele etme alışkanlığını tepkiyle karşılıyordu. Bu kişilerden biri de pek çok kez kendisi olmuştu. Mahmud'un ıslahatlarını ise yalnızca "eski istibdata yeni kısıtlamalar"[151] getirme iddiası olarak kabul etti. Reşid, Mahmud'un adaletli olmadığı için büyük bir hükümdar olamadığını ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kendi vekillerinin tavsiyelerine uymayı reddetmesi yüzünden ıslahatın geciktiğini yazdı. Reşid 1839 yılında İmparatorluktaki genel hoşnutsuzluğu Sultan'ın "tahammül edilmez istibdatının" bir sonucu olarak gördü, zaten başka türlü bir açıklama yapması da beklenemezdi[152].

Yine de Reşid'in II. Mahmud hakkındaki fikirlerini ciddi bir biçimde eleştirmeden kabul etmemek gerekir, çünkü gayet iyi bilindiği gibi Batı Avrupa'ya yaptığı yolculuk ve buradaki çalışmaları onu o derece eğitmiştir ki hükümdarının istibdatını kabul etmesi mümkün değildir. Reşid'in fikirlerini Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli şahsî menfaatleri olmayan diğer çağdaşlarının düşünceleri ile kıyaslamak gerekir. Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa, Sultan'ın arkasında bir şey bırakmamasından en çok sorumlu olan kişiydi. Paşa, Mahmud'un başarısız olmasının sebebi, babasının aksine, "medeniyeti yanlış telakki etmesidir" diyordu[153].

II. Mahmud bitmek bilmez bir gayretle çalıştı, ancak her zaman devlet ricalinin[154] tesirinden uzak kalamadı, üstelik "ne şanssızlıkların

---

op.cit., Letter #66, s. 407-420. Ayrıca krş. E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, 2 Cilt, Londra, 1851, I, s. 260-261.

[151] Reşid Paşa'nın Hatıratı, Ek III, s. 271.

[152] *Ibid.*

[153] "Türkiye, ilerleme ve güçlenme için gerekli kaynakları hâlâ kendi bünyesinde taşımaktadır, ancak bunların iyi yönlendirilmesi gerekir. Bâb-ı Âlî medeniyeti yanlış telakki etmiştir; bir millete apolet ve dar pantolon giydirerek yenileşme hizmetini başlatamazsınız. Elbiselerden başlamak yerine halkın zihniyetini aydınlatmaları gerekirdi; kıyafet hiçbir zaman topal birini sağlam bir adam yapmayacaktır. Bize bakın her türlü okula sahibiz, gençlerimizi Avrupa'ya eğitim için gönderdik. Biz de *Türk*'üz, ama bizim düşüncelerimizi yönlendirecek yetenekteki kişilerin fikirlerini kabul ettik. Hâlbuki Bâb-ı Âlî kendisinin olmayan fikirleri dikkate almaz. Onların adamları çok iyi asker olabilirler ama yöneticileri (....) işlerini idare edebilecek tek adamları eski Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ydı (....) Reşid'in onların elinde maruz kaldığı muameleyi görüyorsunuz..." M. Alexander Pisani'nin 10 Mart 1833 tarihinde Kütahya'da İbrahim Paşa ile yaptığı mülakat raporu tezkeresi, F. O. 78/209, Canning-Palmerston, #12, 7 Mart 1832 içinde.

[154] F. O. 781209, Canning-Palmerston, #12, 7 Mart 1832.

ne de hükûmet adaletsizliklerinin değiştirebildiği"[155] bir kararlılığa sahipti, dolayısıyla saltanatı boyunca çok şey başaramamış olmasına rağmen daha etkin bir devletin temellerini attı[156]. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından belirli bir program geliştirmiş olsaydı, Sultan'ın reformları çok daha başarılı olacaktı. 1839 yılında, Marmont şöyle yazıyordu:

> (Islahatların) ünü bütün Avrupa'ya yayılmıştır, Sultan'ın yeni bir düzen kurduğu ve Türkiye'de yeni bir uygarlık çağı açtığı düşünülmektedir, hâlbuki aslında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından ve yeni bir askerî gücün oluşturulmasından başka bir şey gerçekleştirilmemiştir. Birincisi yararlı ve önemli bir işti, dolayısıyla Sultan büyük bir övgüyü hak etmektedir. Ancak Yeniçerilerin yerini alan birliklerin kendilerinden bekleneni yapmaları mümkün değildir, çünkü bu ıslahatlar ünvanların ve kıyafetlerin değişmesi gibi sadece önemsiz konularda gerçekleşmiştir. Böylece, sarık yasaklanmış, Reis Efendi ismini "Hariciye Nazırı" olarak değiştirmiş, Sadrazamın yetkisi sınırlanmış, bazı eyaletlerin kapsadığı alan değişmiş ve orduya alınan askerler paşaların keyfi isteği doğrultusunda seçilmiştir...[157]

Mahmud'un saltanatı boyunca Türkiye'de yaşayan bir başka kişi ise şöyle yazıyordu:

> Mahmud'un saltanatı süresince, eskiden saraya özgü olan ihtişam ve yaşama biçimi ortadan kalkmıştır. Birkaç devlet dairesinde görülen tasarruf ve sadelik gerçekten şaşırtıcıdır. Harcamalar eski masrafların beşte birine düşürülmüştür. Paşaların yaşam ve ölüm yetkisi ortadan

---

[155] Ubicini, *Letters*, II, 110.

[156] "Bir Türk İmparatorluğu mevcut olduğu sürece onun eseri yaşayacak ve yaşamaya devam edecektir. Yaptıkları unutulamaz, aksine cesur atılımları ve başarıları gelecek nesillerin varlığı için bir ölçüdür ve bu ölçü onun başarılarıyla hatırlanmasını sağlayacaktır." Ross, *op. cit.*, II, s. 301. Robert Koleji'nin kurucusu ve misyoner Cyrus Hamlin, 1 Kasım 1839 tarihinde üzülerek şöyle yazdı; "Mahmud ıslahatlarından hiçbirini geliştirememiştir, öyle ki bu ıslahatların tamamlanması ve muhafaza edilmesi için hâlâ onun bireysel ve cesaretli gayretine ihtiyaç vardır". *Missionary Herald*, 36. Cilt, 1840, s. 173.

[157] Marmont, *op. cit.*, s. 91. Aşağı yukarı aynı dönemde (1833), kesinlikle bir II. Mahmud hayranı olan David Urquart şöyle diyordu: "....Yeniçerilerin imha edilmesi halkın üzerinde bir şimşek etkisi yarattı. Sultanları öç alan bir melek gibi ortaya çıktı; onda en olağanüstü güzel talih, çarelerin azamî bolluğuyla, şaşmaz kararlılık ve hunhar mizaçla birleşmiş gibiydi; öyle ki ancak onunki gibi bir kişilik teröre darbe indirebilirdi. Lâkin zalim bir cellat, bir köylü kulübesine onun durumunu incelemek, kulübenin tamiri için imkânlar araştırmak, okullar ve kiliseler kurmayı taahhüt etmek (ya da en azından böyle yaptığı yazıldı) için girerken görüldüğünde, Rumların ve Hıristiyan halkın çılgınca sevgisine mazhar olması şaşılacak bir şey değil midir? Ya da Türklerin gururunu adamakıllı kıran tedbirler aldığı için, gayrimüslim halkın güvenini ve sadakatini elde etmesi, daha da önemlisi bu yüzden Türk ya da Avrupalı inatçı yargıçlar tarafından alkışlanması ilginç değil midir? Mahmud, IV. Mehmet'den beri bütün Sultanların başlıca maksadı olan üç şeyi gerçekleştirmiştir; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, derebeylerin yok edilmesi, fethedildiği günlerde bile Bâb-ı Âlî'nin egemenliğini reddetmiş olan Arnavutluk'un baş eğdirilmesini". Urquart, *Turkey and Its Resources*, s. 115.

kalkmıştır. Hıristiyanlar daha önce kendilerini sıkıntıya sokan külfetlerden ve yasaklardan kurtulmuştur. Yunanistan, Arnavutluk, Eflak, Boğdan ve Sırbistan'dan gelen katkıların tamamen kaybedilmesine, Mısır, Suriye, Erzurum ve Kars'tan (bu bölgelerin tamamı hemen hemen imparatorluğun yarısını oluşturuyordu) yıllarca bir şeyin gelmemesine rağmen, devlet hazinesi hâlâ yeni teşkilatın gerektirdiği masrafları karşılayabilecek durumdadır. Siyasî suçlular ve isyancılar sadece affedilmemiş aynı zamanda, siyasî durumları ölçüsünde himaye altına alınmıştır. İstanbul'daki hapishaneler boştur. Topkapı Sarayı'nın kapılarında asılı duran baş göremezsiniz. Birçok akademi Sultan tarafından kurulmuş ve masrafları karşılânmıştır. Bu kuruluşlarda şu an yedi bin genç eğitim görmektedir. Bu eğitim, yüksek bilim dallarını kapsama iddiasında bulunmadan, gençleri toplumun faydalı ve saygıdeğer üyeleri haline getirmek, onları ehliyetli devlet görevlileri yapmak için fevkalade iyi tasarlanmıştır. Bazı bölümlerde, gençlerin tümü el sanatları öğrenmektedir, böylece boş zamanlarını doldurmakta ve çalışarak elde ettikleri kârı kendi durumlarını iyileştirmek için kullanmaktadırlar. Bunlar değişmeyecek gerçeklerdir, Avrupa'da bilinmemesi Avrupalıların bunları öğrenme zahmetine katlanmayacak olması yüzündendir[158].

Bunlar o dönemi yaşamış kişilerin görüşleridir. Tarihçiler II. Mahmud'a karşı biraz daha naziktir. Onun saltanat yıllarını bir yüzyılın kazandırdığı bakış açısıyla değerlendiren günümüz araştırmacıları, bilhassa eğitimli Türkler arasında ıslahatın mümkün olduğuna dair fikrin oluşmasını, 19. yüzyıl'daki diğer sultanlar içinde en çok Mahmud'un sağladığını ve sonraki gelişmelerde bu yeni ruh durumunun etkili olduğunu genellikle kabul etmektedirler. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yeni bir ordunun kurulması ve ferdî hakların genişletilmesi gerçekten önemli icraatlardı. Yolların genişletilmesi, posta hizmeti ve hazinenin zenginleştirilmesi daha modern bir devlet yönünde atılmış adımlardı. Ne var ki, daha uzun yaşamış olsaydı, yıkmayı öğrendiği kadar inşa etmeyi de öğrenmiş olacaktı. Bu gün herkes kabul etmektedir ki yapıcı reformların mümkün olması için "merkezî otoritenin muktedirliğine engel olan İmparatorluk içindeki çeşitli güç-

[158] Ross. *op. cit.*, s. 223. "Türkiye, her yerde büyük sıkıntılarla karşılanan yenileşme hareketine iştirak etmektedir. Maceralı bir gidişe kendini kaptırmış değildir, aksine kendini tartmakta ve kuvvetlerini denemektedir, iyice düşünerek maksadının ne olması gerektiğine karar verdiğinde ve bu kuvvetlerle nereye varacağını keşfettiğinde bunları büyük bir gayretle kullanacaktır. Müsaade edin Avrupa'nın tatlı zehirlerinden kendini sakınsın. İzin verin de eski kurumlarına ve halkının ahlâkî yapısına bir kez daha güvensin, topluma eski diriliğini ve etkinliğini kazandırsın, toplumun ayakları altında duran zenginliğe özgürce sahip çıkmasını sağlasın. Çok yakında hakkındaki kehanetlerin aksine, ihtişam ve güce tekrar sahip olduğunu görecektir. Böylece İmparatorluğu'nun paylaşılması sorunu ortadan kalkacak, bunun yerine onun yaptıklarının taklit edilmesi ve dostluğunun kazanılması mesele olacaktır." *Ibid.*, s. 130.

leri...."[159] ortadan kaldırmak şarttı ve bu II. Mahmud tarafından gerçekleştirildi.

Ancak ne Mahmud sadece yıkıcıydı ne de onun ıslahatları yalnızca devletteki en kötü suistimalleri ortadan kaldırmıştı. Diğer taraftan, Mahmud'un bazı ıslahatları oldukça yetersiz olsa da Gülhane Hatt-ı Şerif'inin vaatlerini önceden duyuruyordu. Bunun iki çarpıcı örneği vardır; tebasının can güvenliğini temin etmeyi arzu etmesi, mütesellimlerin, ağa ve paşaların, kadının ya da herhangi bir hâkimin onayını almadan[160] yetkileri altındaki halkı cezalandırmalarına engel olma isteğini daha da kuvvetlendirdi. Ayrıca mahkûm edilen kişilerin mallarını müsadere etmeyi reddetmesi, Sultan'ın can ve mal güvenliğini aynı ölçüde önemsediğini ifade ediyordu[161]. Mahmud hiçbir zaman bu düşüncelerini, Abdülmecit'in 3 Kasım 1839 tarihinde yaptığı gibi yüksek sesle ifade etmemişse de şahsen yaptıkları aklından geçenleri yeterince ortaya koymuştur. Orduda ve kurduğu askerî okullarda[162] Fransızcayı geçerli hale getirmesi 1836 yılında iki Divan üyesinin ünvanını[163] değiştirmesi, küçük değişiklikler olsa da devlete batılı bir nitelik kazandırmak istediğini ifade ediyordu.

Temperley'e göre, Mahmud başarılarını "kendi gücü ve gayreti" ile gerçekleştirmiş "hakikî bir ıslahatçı hükümdardı"[164]. Çok az kişi Mahmud'un büyük sultanlardan biri olduğunu kabul etmektedir, çünkü Mahmud'un ıslahatları oldukça "kötü tasarlanmış ve birbiriyle tutarlı omayan" ıslahatlardı[165]. Yine de "...zaman zaman ortaya çıkan şiddetli öfkesi bir tarafa, (...)saray mensuplarının pervasız rahatlığını küçümseyen, (...)adaletli bir kişiydi, (...)miras aldığı istibdatın omuzuna yüklediği ağır külfeti alışılmamış bir gayretle taşıdı"[166]. Yunanistan, Suriye ve Mısır'ın kaybı nedeniyle istibdat alanı daralmış olsa da miras aldığı istibdat yönetimini kuvvetlendirmiş olduğundan şüphe yoktur ve bunu büyük engellere[167], yani asi paşalara, isyancı halka, muhafazakâr Türklere ve özellikle komşu devletlerin açgözlülüğü ve hırsına rağmen yapmıştır. 19. yüzyılda Mahmud'dan önce

---

[159] *Cambridge Modern History*, X, s. 548.
[160] Walsh, *op. cit.*, II. S. 307.
[161] *Ibid.*, s. 308; Ubicini, *Letters*, I, 129n.
[162] *Missionary Herald*, 33. Cilt, 1837, s. 403.
[163] Kâhya Bey'e bundan sonra Dâhiliye Nazırı denildi, Reis Efendi ise Hariciye Nazırı oldu. A.B.C.F.M., *Report*, 1837, s. 50.
[164] Temperley, "British Policy", *op.cit.*, s. 158; Ayrıca krş. A. V. La Jonquière, *Histoire de l'Empire Otoman depuis des origines jusqu'au traité de Berlin*, Paris, 1881, II. 429.
[165] F. Schevill, *History of Balkan Peninsula*, New York, 1933, s. 348.
[166] *Ibid.*, s. 345. Mahmud aslında pahalı stiller ya da sahte tavırlarla ilgilenmeyen bir askerdi.
[167] Ubicini, Mahmud'un yenmek zorunda kaldığı engellerin daha yüksek olduğunu, dolayısıyla onun Rusya'nın I. Petro'sundan daha büyük olduğunu savundu. Ubicini, *Letters*, s. 8-9.

hiçbir Sultan meseleyi bu kadar gayretle ele alıp üstüne gitmedi, bu açıdan II. Mahmud gerçek bir ıslahatçı ve büyük bir sultandı[168]. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu büyük Petro'su[169] yaklaşık 40 yıl sonra gelecek gerçek *Tanzimat*'ı hazırladı. Petro'nun bir yüzyıl önceki başarıları da aynı şekilde II. Katherina'nın zaferlerini mümkün kılmıştı.

Sonuç olarak, Palmerston'un politikasının Haziran 1839 tarihine kadar Türkiye ve *Tanzimat* üzerinde yarattığı asıl etki hakkında ne söylenebilir? Palmerston'un "İngiltere'nin belirlediği şartlara uygun" olmadıkça son derece sınırlı ve savunma maksatlı bir ittifaka dahi karşı çıkması, ayrıca "ıslahatların hazırlanması sırasında tavsiyelerde bulunarak, (...) böylece Türklerin kendi kendilerine yardım etmelerini sağlamayı" önermesi, meselenin esasına belki de çok uygun olmayabilir. Bir yazar, onun politikasını "uzağı göremeyen" ve "daima müspet" olmayan bir politika diye adlandırır[170]. Palmerston'unki gibi incelikli bir politikadan bahsederken bu tip genellemeler yapmaktan kaçınmak gerekir. Palmerston'un başarısını tam olarak değerlendirmek için yapılacak tek şey, Türkiye'nin 1839 yılındaki durumunu Palmerston'un beş yıl önce ümit ettikleriyle karşılaştırmaktır. Daha önce belirtildiği gibi, 1833 krizinden sonra Palmerston, hem Rusların Türklerle ilgili meselelere yeniden müdahale etmesini önlemeye hem de eğer mümkün olabilir ise, Rusların Hünkâr İskelesi Antlaşması sayesinde ele geçirdikleri hâkimiyeti ortadan kaldırmaya çalıştı. Bunun gerçekleşmesi için Yakındoğu'da barışın muhafaza edilmesi ve İngiliz itibarının arttırılması şarttı. Bu açıdan bakıldığında, Palmerston'un politikasının başarılı olduğuna hükmedilmelidir. Mahmud ile Mehmet Ali arasında kaçınılmaz savaşın 1839 yılına kadar ertelenmiş olması, daha çok Palmerston'un çabaları ve İngiltere'nin Sultan'ı, St. Petersburg'dan ziyade Londra'ya yönelten dostane tutumu sayesinde olmuştur[171].

Diğer taraftan, Palmerston'un Türkiye'yi yeniden canlandırmak için hazırladığı planlar Sultan tarafından tam olarak onaylanmadı ve bu yüzden başarılı olamadı. İngiltere her şekilde (bağlayıcı bir İngiliz-Türk antlaşması yapmak haricinde) yardıma hazır olduğunu ortaya koymuş olsa da 1830'lu yıllarda yapılan ıslahatlar kesinlikle Mahmud'un ıslahatlarıydı. Sonraki iki yıl zarfında, Palmerston nihayet Rusya'nın Türkiye'deki etkisini kırmayı başardı ve böylece Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak devamını sağladı. Bu durum İn-

[168] "Mahmud yaşadığı süre boyunca, 'Sultan en iyi reformcudur' düşüncesinin en iyi kanıtıydı." Temperley, "British Policy", *op.cit.*, s. 159.

[169] Walsh'a göre Mahmud Büyük Petro'dan daha büyüktü, çünkü (1826'dan sonra) sadece tebaasını değil, kendi kendini de itaat ettirmişti. Walsh, *op.cit.*, II. 319.

[170] Puryear, *International Economics*, s.102, 12.

[171] Mr. Puryear bile 1838 yılının "(...) önceki beş yıldan bütünüyle farklı olarak (...) İngilizlerin İstanbul'daki hâkimiyet yıllarından biri" olduğunu kabul eder. Puryear, *International Economics*, s. 71.

giltere'yi Bâb-ı Âlî nezdinde ilk sıraya çıkarmakla kalmadı, aynı zamanda daha kapsamlı ıslahatların yapılmasını da yol açtı[172].

Palmerston'un politikasının 1839-1841 yılları arasında ulaştığı başarı, doğrudan doğruya önceki beş yılda yaptıkları ile bağlantılıdır. Lord Palmerston, 1834 ve 1839 yılları arasında, Türkiye'nin varlığını sürdürmesinin İngiltere'nin geleceği için ne kadar önemli olduğunu öğrendi[173]. Aynı yıllarda, Bâb-ı Âlî İngiltere'nin gücünü ve Osmanlı Devleti'nin birliğini muhafaza etmek istediğini fark etmişti[174]. Öyleyse bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin İngiliz dış politikasında belirgin bir unsur haline geldiği dönemdi[175]. Bundan sonra Türkiye İngiltere'nin muhafaza etmeye çalıştığı güç dengesinde önemli bir faktör oldu. Çok az kişinin inkâr edeceği gibi, Lord Palmerston'un en kalıcı başarısı buydu, fakat başka başarıları da vardı. Dışişleri Bakanı'nın 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin üzerinde etkisini ayrı bir bölümde incelemek gerekir[176].

---

[172] Bu muhakkak ki Dışişleri Sekreteri'nin amaçlarından biriydi, çünkü Palmerston Türk Devleti'nin "yorgun bir beden", "ölü bir gövde" olduğuna inanmadı. Eğer Türkiye "on yıllık bir barış" elde edebilmiş olsaydı, "kuşkusuz yeniden güçlü bir devlet olmaması için ortada başka bir sebep kalmayacaktı, (...)". Bulwer, *op.cit.*, II. 298-299.

[173] Puryear, *International Economics*, s. 11.

[174] Baker, *op.cit.*, s. 84.

[175] Temperley, "British Policy", *op.cit.*, s. 156.

[176] "Palmerston, Rus karşıtı Urquart'ın söylediklerine cevap vermek için, 1 Mart 1848 tarihinde yaptığı kısa fakat anlamlı konuşmada; barışın en büyük güvencesinin kalıcı bir güç dengesi kurmak, başka bir deyişle, herhangi bir devletin dünya hâkimiyetini ele geçirecek duruma gelmesini engellemek olduğunu söyledi. O zaman en çok Rusya ve Fransa'nın hırsları onu endişelendiriyordu. Dolayısıyla Rus saldırganlığına engel olunması için kuzeyde Danimarka ve Almanya'nın, daha da önemlisi güneyde Avusturya ve Türk imparatorluklarının güçlü olmasının gerektiğini ve bu devletlerle uzlaşmaya varılmasının doğru olacağını düşünüyordu." *Cambridge History of British Foreing Policy*, II, s. 336.

1839 GÜLHANE HATT-I HÜMÂYÛNU VE DIŞ POLİTİKADAKİ BOYUTLARI*

A. D. Noviçev

Çeviren: Darhan Hıdırali

1839 senesi Türkiye tarihi açısından 30 yıldan fazla süren ve Tanzimat-ı Hayriye diye adlandırılan reformların başlangıcı olması hasebiyle ayrı bir önem arz etmektedir. Bu reformlar devletin gelişmesi için kaçınılmaz olup zorunlu ihtiyaçlardan doğmuştu. Devletin ileri görüşlü elit tabakası, özellikle Batı'da bizzat bulunarak Avrupa devletlerinin iktisadî yapılanmaları ve medenî-kültürel hayatlarını yakından izleme fırsatını bulan üst bürokratlar, Batı tarzında bir yapılanmaya geçmek için gerekli reformlar yapılmadan Türkiye'nin ilerlemesinin söz konusu olmayacağı kanaatine vardılar. Bunların içinde en önde gelen isimlerden birisi olup Paris ve Londra büyükelçilikleri yaptıktan sonra ve 1837'de Hariciye nazırlığına atanan Mustafa Reşit Paşa reform hareketlerinin başında bulunuyordu. 1826 yılında reformları başlatmış olan Sultan II. Mahmud onu bizzat desteklemiş ve 1838 senesinde kurulan özel komisyon Tanzimat Fermanı üzerine çalışmaya başlamıştı.

Yukarıda gösterilen sebeplerden başka ayrıca 1839 senesinde vuku bulan bir hadise de bunda oldukça etkili olmuş, dış politika ve harici olaylar Tanzimat Fermanı'nı adeta kaçınılmaz hale sokmuştu. Zikredilen yılın 24 Haziranı'nda Türkiye, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa karşısında mağlubiyete uğrayarak büyük bir darbe yemişti ve devletin bundan sonraki kaderi artık, bu savaşı durdurarak antlaşma şartlarını belirleyen İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya. Devletlerinin eline geçmiştir. Adı geçen devletlerden Fransa, Mehmet Ali Paşa'yı açıktan desteklemiş ve Paşa onların yardımıyla iktisadî siyasî, idarî ve medenî reformlar gerçekleştirmişti. Devletin üst tabakasının düşmanca tavırlarına rağmen İngiltere'de bile, Mısır valisini reformcu olarak tanıyan ve destekleyen taraftarları az değildi. İşte bu ortamda Batılı devletlerin sempatisini ve güvenini kazanmak ve böylece Meh-

* *Tyurkologiçeskii sbornik ANSSSR*, Institut Vast. Izd. Nauka Moskova, 1972. s. 382-395. Bu makale *İlmi Araştırmalar Dergisi* sayı 5 (İstanbul, 1997)'den alınmıştır.

met Ali Paşa'yı gözden düşürebilmek için Mustafa Reşit Paşa reformların zaruriyetini anlamıştı[1]. O, Bâb-ı Âlî'nin de aynı Mısır valisi gibi, liberal ve çağdaş bir rejim kurabileceğini Avrupa'ya göstermek gerektiği kanaatini taşıyordu[2].

Reform meselelerini Londra'da bulunduğu sıralarda Palmerston'la müzakere eden M. Reşit Paşa, vatanına dönünce bunların tatbike koyulacağına dair ona söz vermişti[3]. Hariciye Nazırı olunca Padişah'ı reformlara ikna etmeye girişip hazırlıklarını tamamlamaya başladı. Nihayet muhafazakâr rakiplerini de aşarak, Padişah'a reformlarla ilgili Hatt-ı Şerifi ilân ettirdi. Bu tarihî olay 3 Kasım 1839 senesinde gerçekleşti. Ferman, okunduğu yerden dolayı Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu olarak adlandırılmıştır. Ferman'ın okunması esnasında çeşitli misafir ve davetliler arasında yabancı devletlerin İstanbul'daki sefirleri de bulunmakta idi. Bununla Padişah Türkiye'nin yeni reformlara adım attığını bütün dünyaya, özellikle Avrupa'ya resmî olarak ilân etmiş oldu.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu, bütün tebaanın din, mezhep ve ırk gözetilmeksizin kanun önündeki eşitliğini sağladı. Hıristiyan Avrupa'nın dikkatini celbedebilmek için, Mustafa Reşid Paşa özellikle bu konuya ehemmiyet vermekteydi[4]. Ferman Batı Avrupa devletlerince memnuniyetle karşılandı[5]. Prokeş-Osten'in şahsî gözlemlerine göre, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu esas amacına ulaşmıştı. Reşid Paşa göz önünde bulundurulacak ve güvenilecek dış ülkeleri ve kısmî olarak da imparatorluk içerisinde güç kazanmaya başlayan muhtar devletleri kabullenmişti[6]. Çağdaşı olan, Rus elçisi K. Bazili'nin kanaatince, Hatt-ı Şerif'in baş mimarı M. Reşid Paşa, yapılacağı vaadedilen şartlara kanun önünde Hıristiyan'ın Müslüman'la eşit kabul edileceği maddesini eklemekle Avrupa kamuoyu ve bürokrasisinin sempatisini kazanmış ve "İngiltere hükûmetinin de özel sevgisine nail olmuştu"[7].

Reform vaatleriyle uzaktan veya yakından ilgilenen dört devletten (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya) sadece ikisi Gülhane Hattı'nı olumlu karşıladılar.

---

[1] G. Rozen, *Istorya Turtsii ot podbedı reformı v 1826 godu da Parijskoğa traktata v 1856 godu Vdvuh*, çastgah Per s nem ç II. SPb, 1872, s. 16-17; Ed Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans l'Empire Ottoman depvis 1826 Jusqu'à nas jours*, c. I, Paris, 1882, s. 29; Prokesch -Osten, *Mehmet Ali Vize- König von Aegypten Aus meinem Tagebuche, 1826-1841*, Viyana, 1877, s. 133.

[2] B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra-New York-Toronto, 1966, s. 105.

[3] Prokesch-Osten, *a.g.e.*, s. 126.

[4] R. Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s. 99.

[5] Ed Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, s. 29; S. Bilsel, *Tanzimatın Harici Siyaseti-Tanzimat*, Ankara 1940, s. 2.

[6] Prokesch-Osten, *a.g.e.*, s. 128-129.

[7] K. Bazili, *Siriya i Palestina pod turetsim pravitel'stuom v isloriçeskom i politiçeskom otnoşeniyah*, M., 1962, s. 186.

İngiltere hükûmeti, fermanı öncelikle kendi anti-Rus (Rus karşıtı) politikası açısından değerlendirdi.

Rusya'nın, Ortadoğu'daki menfaatlerine ters düşen ve ayrıca kendisini Hindistan'a bağlayan yolları tehdit eden hareketlerini dikkate alan İngiltere hükûmeti reformlar sonucu Türkiye'nin yeniden güç kuvvet kazanmasını ve Ortadoğu'da Rus karşıtı politika izlemesini beklemekteydi. İngiltere, Hatt-ı Hümâyûn'un Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini sağlamasıyla, Rusya'nın dindaşları ve ırkdaşları Ortodoks Slavları koruma bahanesiyle Türkiye'nin içişlerine karışmasının nihayet son bulacağını ummaktaydı. Böylece, onların hesaplarına göre Rusya'nın Ortadoğu'daki nüfuzunun zayıflaması, İngiltere'nin Türkiye'de etkili olmasına yol açacaktı[8]. Palmerston'a göre, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda ilân edilen iyi niyetli açıklamalar Osmanlı Devleti'nin medenî Hıristiyan devletler ailesine dahil olabilmesi için kâfi idi[9].

Fransa'daki egemen gruplar da Gülhane Hattı sonucunda Rusya'nın Ortadoğu'da zayıflayacağı ve bunun da kendilerini müspet gelişmelere götüreceği kanaatini taşımaktaydı. Bu sebeple, bilhassa Hatt-ı Hümayûn'un Müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliğini ilân eden maddesini sevinçle karşıladılar[10]. S. Tatişşev bu durumu şu satırlarla nakletmektedir: "İngiliz ve Fransız basını Gülhane Hattı'nı bayram şenliğiyle karşıladılar ve onun mimarı Mustafa Reşid Paşa'yı göklere çıkarttı. Batı basını Türkiye'nin yeniden doğuşunu ittifakla selâmladılar ve büyük liberal değişmeler yolundaki geleceği hakkında kehanette bulundular"[11].

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun yankıları konusunda G. Rozen ise şunları yazmaktadır: Bu ferman, mimarını sadece yurtdışında değil, içeride de haklı çıkarmıştı. Kamuoyu şu gerçeğe dikkat etmedi: "Güzel kanunlar çıkartmak kolaydır. Ama birkaç satırla, kökleşmiş, devletin ve toplumun her yönüne nüfuz etmiş olan bozuk idareyi, zayıflığı ve her çeşit saçma eğilimleri değiştirmek oldukça zordur. Herkes iyi niyeti, ta işin başında kabul etmeye hazırdı, tek sözle herkes altın dağdan ümitliydi. Liberal nazırın (Mustafa Reşid Paşa) ve Sultan Abdülmecid'in Avrupa basınında, özellikle İngiltere'de ismi, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa hakkındaki övgülerle kıyaslanmaya başladı"[12].

---

[8] T. Ünal, *1700'den 1958'e Kadar Türk Siyasî Tarihi*, 2. Baskı. Ankara, 1958, s. 121; T. Z. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960, s. 37.

[9] S. Tatişşev, *Kneşniaya politika imparatora Nikolaya Pervoğa SPb.*, 1887, s. 578.

[10] T. Ünal, *a.g.e.*, s. 37.

[11] T. Tatişşev, *a.g.e.*, s. 578.

[12] G. Rozen, *a.g.e.*, b II. s. 20.

Bilhassa Fransız basını Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nu sıcak karşıladı ve Mustafa Reşid Paşa'yı öven ifadeleri de esirgemedi. *L'Univers* gazetesi 26 Kasım 1939 sayısında Osmanlı teb'ası sayılan bütün Müslüman halklara vaat edilen bir takım siyasî haklar yerine getirildiği takdirde, kaçınılmaz bir takım önemli değişikliklere yol açacağını ve Türkiye'yi çağdaş medeniyete taşıyacak olan kurumların temelini oluşturacağını, bu büyük işin Reşid Paşa'nın hayırlı faaliyetlerinin ve aydınlatıcı düşüncelerinin semeresi olacağını yazdı[13].

Diğer bir Fransız gazetesi, *La Presse*, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nu gerçek orijinal anayasa olarak nitelendirmekte ve şöyle devam etmektedir: "Bu, eksikliklerden arınmış bir çağdaş anayasa değildir. Bununla beraber, iyi hazırlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nu uygulamalardan kurtaracak kanunlara sahip olmasıyla değerlidir. Bu hareketin diğer Doğu halklarına da tesirini göstereceği şüphesizdir"[14].

La Siècle gazetesi ise 9 Kasım 1939 sayısında Gülhane Fermanı'nın ilân törenini genişçe haber vererek metnini yayınladı ve onu "içtimaî ve idarî sistemde inkılâp" olarak değerlendirdi[15].

Le National gazetesi de fermanı sadece iç değil, dış politika açısından da değerlendirirken onu "anayasal hareket", "Türkiye'nin siyasî ve içtimaî ilerlemesinin teminatı", "Avrupaî tarzdaki inkılâp" olarak nitelendirmekteydi. Gazetenin kanaatine göre, fermanın önemi Türkiye'de Mehmet Ali Paşa'yı endişelendirecek yeniliklere, inkılâplara öncülük etmesinden ileri gelmektedir[16].

Gülhane Hattı'nı, kansız ve büyük bir inkılâp olarak nitelendiren *Le Temps* "Sultan Müslümanların siyasî ve sosyal rejimlerini Batılı devletlerin dayandığı temel ilkelere yükseltti.", diye yazdı. Hatta Gülhane Fermanı'nın Türkiye'nin büyük Avrupa ailesine dahil olmasındaki önemi[17] hakkındaki düşüncelerini beyan etmekten de kendisini alıkoyamadı.

Ayrıca, Fransız basınında Gülhane Fermanı'nın İnsan Hakları Beyannamesi'nin bir benzeri olduğu ve iki büyük ilkeye, yani eşitlik ve adalet ilkesine dayandığını ileri süren fikirler de yer almakta idi[18]. İngiliz basını ise değerlendirmelerinde biraz daha ciddi idi.

Fakat bir takım gazeteler fermanı yine olumlu ve büyük bir olay olarak değerlendirdi. *The Times* "Sultan hazretleri kendi devletini yeniden kurdu. Osmanlı Devleti tarafından bugüne kadar bilinmeyen bir

[13] S. E. Siyavuşgil, *Tanzimat'ın Fransız Efkâr-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler*, Tanzimat Küll., İstanbul, 1940, s. 4.
[14] *a.g.e.*, s. 4.
[15] *a.g.e.*, s. 4-5.
[16] *a.g.e.*, s. 6.
[17] *a.y.*
[18] *a.g.e.*, s. 7.

sistem oluşturdu. Eğer o bu yoldan giderse bu çok güzel olacak. Bunun böyle olacağını ümit etmekteyiz."[19] diye yazdı.

Avusturya'da ise egemen gruplar Gülhane Hattı'nı zahirde alkışlıyor gözükseler bile esasında onun ilerici temel ilkelerini tenkit etmekte, kınamaktaydılar. Metternich, 3 Aralık 1839 tarihinde İstanbul'daki Avusturya sefiri Sturmer'e şu yazıyı göndermişti: "Sultan, yakınlarda bir merasimde zahirî düşünenler için anayasa hükmünde olan, ancak işi derinlemesine ve daha pratik düşünen kişiler için temel ilkeler beyannamesi değerinde olan ferman ilân etmiş..." Anayasaları olumsuz olarak adlandıran (onun kanaatince Anayasalar bu 50 sene zarfında, 1789 Fransız İhtilâli'nde Avrupa'ya çok belâlar getirmiştir.) Metternich şöyle devam ediyor: "Abdülmecid'in yapmak istediği ve yaptığı işler oldukça doğru ve dâhiyanedir. O kendi idarî temellerine hizmet edecek ilkeleri ilân etti. Bu ilkeler bütün devletlerin en büyük kanunları olan dinî kanunlara dayanmaktadır". Metternich, Sturmer'e Avusturya Sarayı adına Sultan'ın son fermanı hakkındaki olumlu duygularını dile getirerek bunları divana iletmesini tavsiye ederken, sadece Türk gerici ve muhafazakârlara karşı ılımlı olmasını da öğütlüyor ve şöyle diyordu: "Reşit Paşa'yla aramızdaki köklü dostluğa dayanarak ve ona sadece hayır dualarda bulunarak biz Sultanın tahtı için olumlu ve faydalı olan her şeyi -onun devletinin gelişmesi ve güçlenmesiyle ilgili gördüğümüz her şeyi- alkışlamaya hazırız."[20].

Bunu takiben Metternich, Avusturya Prensi Gülhane Hattı'nın bütün ilerici ilkelerini reddettiğinden Sturmer'e Osmanlı Devleti'nin yeniden örgütlenmesi ve yapılanması konusundaki kendi fikirlerini teferruatlı anlattı.

Metternich Gülhane Fermanı'nın Padişah'ın tahtını sağlamlaştırmak için ilân edildiğini izah etmek için büyük gayret sarf etti. Padişah'a ve Reşid Paşa'ya Avrupa medeniyetinden Türk devlet müesseselerinin yapısıyla uyuşmayan yenilikler getiren kararların alınmaması konusunda ısrarlı tavsiyelerde bulundu. Bunun sonucu hep kötü olmuştur. Bu sebeple Metternich, II. Mahmud'u tenkitle anmaktadır.

---

[19] *a.g.e.*, s. 2.

[20] *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le Prince de Metternich, Chancelier de Cour et d'Etat Publié's par son fils le Prince Richard de Metternich... Deuxième partie. L'Ere de paix, (1816-1848)*, L. VI, Paris, 1883 (dalee-Metternich, Memoires) s. 378-379. Nemetskoe izd: Aus Metternich's nachgelassenen Papieren. Nerowsgegeben von dem Sohne des Staatskanzlers Fürsten Richard Metternich Winneburg... Bd., 6. Wien, 1883 (dalee-Metternich, Papieren). Almanca basımında dükümanın aslında Metternich'in Sturmer'e yazdığı mektubun Fransızcası da bulunmaktadır. Mektubun Türkçesi için bk. Hıfzı Timur, *Türkiye'de Abdülmecid'in ıslahatı hakkında Metternich'den İstanbul'da Baron von Sturmer'e* sb., Sb. Tanzimat, İstanbul, 1940.

Onun kanaatine göre, II. Mahmud'un en büyük hatası daha çok şekle takılıp kalması, işin aslını önemsememesidir[21].

Metternich, Osmanlı Devleti'nin esasının İslâmî anlayışla kurulduğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti hayatta kalabilmek ve gelişebilmek için iyileşmenin çarelerini kendi varlığının çekirdeği olan iç yönetimde aramalı ve ondan sonra İslâmî yapısını koruyup uygun bulduğu ve faydalı gördüğü yabancı unsurlarla birleştirmelidir. Birleştirme veya uyuşma meselesinde ise, Divan çok ince ve dikkatli araştırma yaparak onların kendi ilkeleriyle bağdaşıp bağdaşmadığına karar vermelidir.

Metternich Reşid Paşa'yı, Avrupalı uzmanları Osmanlı ülkelerine davet etmekten sakındırmaktadır. Onun kanaatince, yeni ordunun eğitimi için yabancı askeri ülkesine davet eden II. Mahmud hata yapmıştır. Neticede, devlet az veya çok Avrupaî tarzda giyinmiş asker ve subaya sahiptir. Ancak o eski Türk ordusunu dağıtmakla yenisini tekrar kuramadı ve o, ondan büyük bir orduya sahip olamadı[22].

O ısrarla Türkiye'nin kendi benliğine ve kültürüne sadık kalmasını tavsiye etmektedir. Reşit Paşa'ya da devlet eğer güçlü olmak istiyorsa öncelikle kendi değerlerine sahip olmasının şart olduğunu belirtmekteydi. Metternich, ısrarla "Müslüman kalın" diye tekrarlamaktaydı. Tavsiyelerini, şöyle sürdürmüştür: "En iyi müessesenin ve en iyi hükûmetin ölçüsü ülkenin gelenek, görenek, hukuk ve maddî manevî değerleriyle uyuşmasıdır ki hayata tatbik edilebilsin"[23].

Metternich'in ifadelerinden de anlaşılıyor ki Avusturya'daki egemen gruplar Gülhane Fermanı'na ve burada yer alan reformlara olumsuz bakmaktaydılar. Evet, o zaman Avusturya'yı yöneten muhafazakâr asil gruplardan başka türlü cevap beklemekte biraz zor olurdu[24].

---

[21] Bu Metternich'in II. Mahmud'un reformlarına karşı ilk tenkidi değildir. Paris'teki Avusturya Sefiri Apponi'ye 3 Temmuz 1839 tarihinde, Gülhane Hattı'ndan 4 ay önce yazdığı mektupla, hâlihazırdaki Osmanlı Devleti'nin kötü durumunun önceki reformlar sonucunda oluştuğunu ifade etmiştir. "Eski sistem dağıldı, yenisi ise aldatmacadan ibaret. Hiçbir zaman parçalanmaması gereken şeyin yerini boşluk aldı". Metternich, II. Mahmud'un idarî yapının Avrupaî tarzda yeniden örgütlenmesini sağlamaya çalışmasını kınamaktadır. (*Metternich Mémoires*, s. 370; *Metternich, Papieren*, s. 350).

[22] Herhalde, Metternich burada 1826 Yeniçeri'nin ortadan kaldırılmasını kastetmektedir. Ancak burada tarihî bir gerçeği dikkate almamaktadır: Yeniçeri ordusu kendi askerî yeteneklerini çoktan kaybetmiştir. Feodal sipahiler de kendi önemini yitirmişlerdi ki II. Mahmud bunu düzeltmeye gitti. Daha detaylı bilgi ve II. Mahmud'un reformları için bakınız. G. Rozen, *a.g.e.*, II, Novoevremya b. 1 L., 1968, s. 134-150 ve 216-274.

[23] Metternich, *Mémoires*, s. 379-385.

[24] Hatta Avusturya ansiklopedilerinde bile Metternich kendi dış politikasını kutsal ittifaka dayandıran, tutucu ve gerici olarak tasvir edilmektedir. Aynı zamanda Yunanlıların kurtuluş savaşına karşı çıkmıştır ve Avusturya'nın parçalanmasına sebep olmuştur, iç politikada Metternich demokrasinin, liberalizmin ve bütün millî hareketlerin amansız düşmanı olmuştur. (*Osterreich Lexicon*, Bd 2, Viyana, 1966, s. 758).

Metternich, bu fermanda Sultan'ın yetkilerini sınırlayıcı ve (onun için, kutsal ittifakın kurucularından biri olarak, bu olay son derece rahatsız edici idi) Türk derebeylerinin (feodal) haklarını zedeleyici kararları gördü ve benzer gruplarla kendisi de Avusturya'da aynı durumla karşılaşacağı endişesini taşıyordu[25].

Rusya'nın elit ve egemen grupları ise fermanı olumsuz karşıladılar, hatta olayı bir komedi olarak nitelendirdiler. G. Rozen, "İstanbul'daki bütün sefirler arasında sadece Butenov bu komediyi 'tasvip etmedi.'" diye kaydetmektedir[26].

Çar'ın elçisi çok gizli bir şekilde hazırlanmış olan fermanı elde etmek istiyordu. Butenov, Mustafa Reşid Paşa'nın hareketlerini izlemeye, gözetmeye hususî bir özen göstermekteydi. Sefir, bütün bunları Nesselrod'a anlatırken; eğer Reşid Paşa'nın bu hareketini önceden kestirebileydim, o zaman belki onu olaya haricî bir boyut kazandıran yabancı sefirleri törene davet etmekten vazgeçirme konusunda ikna edebilirdim, diye yazıyor. Elçilerin törende hazır bulunmaları, Butenov'un ifadesine göre, Gülhane Hattı'na uluslararası nitelik kazandırdı[27]. Demek ki, Butenov ferman töreninin hazırlıklarını daha önceden öğrenebilseydi Mustafa Reşid Paşa'nın yapmak istediği ve başardığı olayın dış politikaya yansımasını önlemeye çalışacaktı.

Beyrut'taki Rus konsolosu, Çar I. Nikola'nın sadık hizmetçisi K. Bazili, Gülhane Fermanı'na her şeyden önce yüksek hâkimiyetin sınırlandırılması nazarıyla baktı. Bunda da o, Mustafa Reşid Paşa'yı suçlu bulmaktaydı. K. Bazili'nin yazdığına göre, onun telkiniyle ve Sultan Mahmud'un kurduğu sistemi yeni ve başarılı bir şekilde geliştirme bahanesiyle nazırların (bakanların) yüksek nüfuzuyla hâkimiyeti Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu diye adlandıran anayasal parodiyle sınırlandırmayı başardılar..."[28]

Bazili'nin kanaatine göre, bu ferman Sultan Abdülmecid'in sadece kendi çıkar ve menfaatlerini düşünen nazırları tarafından hazırlamıştır. Zira onlar, sadece kendi çıkarlarını düşünmekte ve sınırsız zenginliklerinin emniyetini açgözlülükle ve hırsla savunmaktaydılar. Bunun için de devletin tek iyilik kaynağı ve birleştiricisi olan hükûmetin ve

---

[25] Padişahı ikna etmeye çalışan Metternich, ona başarılarının sırrını kendine ait politikalarda araması gerektiğini söylüyordu: Biz zamanın bağışladığı bütün iyilikleri almaya ve benimsemeye çalıştık, bunun yanısıra kendi görüşlerimize uymayan şeylerden de uzak kalmayı ihmal etmedik. Neticede, Avusturya diğer Avrupa devletlerinin denediği değişiklik ve yeniliklerden uzak kalmayı tercih etti. (Metternich, *Mémoires*, t. IV, s. 385). Bilindiği gibi, tarih bu hilekâr tutucu prensi acımasız cezaya çarptırdı. 1848 Mart ayında Avusturya'da ihtilâl koptu ve Metternich İngiltere'ye kaçarak hayatını zor kurtardı.

[26] G. Rozen, *a.g.e.*, t. II, s. 20, "Komedi" kelimesini Rozen tırnak içinde vermiş olup, bu tabir tamamiyle Butenov'a aittir.

[27] AVPR, 1839, MİD, fond, Kanselyarya, d 47, N. 304.

[28] K. Bazili, *a.g.e.*, s. 181.

hükümdarın zayıf olmasını istemekteydiler. Gülhane Fermanı yamalı bohça gibi görünüyordu. Bu da hükûmetin, dolayısıyla onun yüksek hükümdarının zayıflığını apaçık ve bilinçli olarak dışa yansıtmaktaydı[29]. Gülhane Hattı'na karşı oluşan Rus kamuoyunun olumsuz tepkisinin başka bir nedeni de fermanın Osmanlı Devleti üzerinde İngiltere ve Fransa etkisinin artmasına ve Rusya etkisinin azalmasına yol açacağı düşüncesi idi.

Tarihçi S. Tatişşev sonraları fermandaki müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitlik maddesinin Sultana, Londra ve Viyana tarafından yazdırıldığını yazdı[30]. Başka bir değerli Rus dış politikası tarihçisi S. Jiğarev, bu konuya daha belirgin yaklaşımlarda bulundu. Onun kaydettiğine göre, Avrupa hariciyesi Rusya'nın doğu hıristiyanları üzerindeki himaye haklarını "azaltarak" Balkan halklarının içinde bulundukları ağır şartlardan Rusya'nın değil, "Avrupalı devletlerin ve Sultanın kendi icraatları sonucu kurtulacaklarına dair imaj oluşturmaya çalışıyorlardı". Bunun bir göstergesi ve teminatı olarak da Londra ve Viyana daha 1839 sonlarına doğru doğu Hıristiyanlarının hamisi olarak Türk hükûmetine Gülhane'de Hatt-ı Hümâyunu ilân ettirdi. Türk hükûmeti Londra ve Viyana'nın da etkisiyle icraatta değil, sözde bile olsa Hıristiyan eyaletlerinde artarda esaslı reformlar yapacağını vaat ederek tarihte ilk defa Osmanlı tebaasındaki vatandaşların her sahada eşitliğini ilân etmiş oldu[31].

İngiltere ve Fransa kamuoyunun ve idarelerinin olumlu karşıladıkları Gülhane Fermanı'ndaki reformları, egemen grupları mutlakıyetçi asilzadelerden oluşan Avusturya ile köylü ve büyük toprak sahiplerinden oluşan Rusya'nın olumsuz karşılamaları gayet tabiî idi.

Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa'nın tutumunun her şeyden önce bu devletlerdeki hâkim elit tabakanın tamamen menfaate dayalı siyasî ve iktisadî emellerinden ileri gelmekte olduğunu belirtelim. Yine, İngiltere'nin bu meselelerle meşgul olan egemen grupları kendi çağında Yakın ve Ortadoğu'nun tartışmasız en büyük reformcusu olan Mehmet Ali Paşa'nın amansız düşmanı idiler. İngiltere ve Fransa, temeli Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'na dayanan reformların semeresini vaktiyle Türkiye'den daha çok gördü. Çağdaş Türk tarihi profesörü T. Z. Tunaya, Türk reformlarıyla ilgili Batılı devletlerin siyasî tutumlarını yazarken, "Batılı büyük devletler Osmanlı üzerine üstünlük kaza-

---

[29] K. Bazili *a.g.e.*, s. 184. Türkiye'nin durumunu iyi bilen, tecrübeli ve olayların canlı şahidi böyle bir kişinin Gülhane Hattı'nı böyle nitelendirmesi, doğrusu hayret vericidir. Tabii, o böyle bir kanaate fermanın saltanatı sınırlandırmasıyla varmıştır. Zira fermana oldukça karşı çıkan ve hiçbir şeyle sınırlandırılmayacak mutlak saltanatı savunmaktaydı. Çünkü dayanağı kendi hükümdarı I. Nikola olan kutsal ittifakın doktrini de böyle idi.

[30] S. Tatişşev, *a.g.e.*, s. 577.

[31] S. Jiğarev, *Russkaya politikaya v. Vostoçnom voprose*, t. II, M 1896, s. 3.

nır kazanmaz önce Sultanın danışmanlığını yaptılar, sonra inisiyatifi ele geçirince reformların gayesine de karışmaya başladılar. Bu müdahale ve engellemeler zamanla diktatörlük derecesinde baskıya dönüştü; bütün bunlar Batı medeniyeti adına yapılmaktaydı, ama işe gelince Batılı büyük devletlerin çıkarlarıyla açıklık kazanıyordu"[32]. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu haricî boyutlarına bakıp incelediğimiz zaman o dönemin şartlarında Sultan'la Mehmet Ali Paşa'yı barıştırabilecek iken Mehmet Ali Paşa'nın bu meseleye yaklaşımı ve tutumu ile alakalı olarak böyle olmamıştır. Sultan'la Mısır Valisi'nin ilişkileri tamamen Osmanlı Devleti'nin iç meselesidir. Hakikatte ise, bilindiği gibi Mehmet Ali Paşa Sultan'dan bağımsız idi ve ona karşı düşman cephesinin devlet başkanı ve askerî rakibi gibi tavır sergiliyordu. Öte yandan Vali'nin hareketi Hatt-ı Hümâyun'un hazırlanışındaki tek sebep olarak gösterilmese bile, fermanın ilânını hızlandırmada başlıca etken olmuştur.

6 Aralık 1839'da bütün eyalet valilerine Gülhane Hattı'nın tam metni ve ilân merasimi hakkında geniş bilgi veren Padişah fermanı ulaşmış bulunuyordu. Ferman valilerden Gülhane Hattı'nın eyaletteki bütün teb'aya ulaştırılmasını ve uygulanmasını, kurallara uymayanların da cezalandırılmasını emrediyordu[33].

6 Aralık 1839 tarihinde Mehmet Ali Paşa'ya da bir ferman gönderildi. Fermanla birlikte buyruldu[34] da gönderilmişti. Mısır valisine Sadrazam Hüsrev Paşa'nın emri gönderilmişti. Böylece Hüsrev Paşa Sultan'ın Mehmet Ali Paşa'yı sıradan bir eyalet valisi olarak gördüğünü ve onun da diğer valiler gibi emre uyması gerektiğini hatırlatmak istiyordu.

Mehmet Ali Paşa'dan şiddetle nefret eden Hüsrev Paşa düşmanını elinden kaçırmamak için bu fırsatı kullanmak istiyordu. Mehmet Ali Paşa da ona aynı tarzda cevap vermişti. "Saygıdeğer Paşanın malumu üzere" diye başlayan Sadrazam'ın meşhur buyruğu şöyle devam ediyordu: Temeli adil kanunlara dayandırılarak dâhice kurulan istikrarlı düzen olmaksızın herhangi bir devlette mükemmel idarenin gerçekleştirilmesinden ve halkın refahından, huzurundan bahsedemeyiz. Ancak kendisini art arda gelişen olayların ve engellerin muazzam pençesinde bulan Osmanlı Devleti böyle bir düzeni gerçekleştirebilecek fırsat bulamadı. Fakat devletinin terakkisini ve teb'asının selametini can û gönülden isteyen Sultan Hatt-ı Şerifi ilân ederek, her tarafa benzer fermanları gönderip devletin ücra köşelerinde dahi onun uygulanmasını istemektedir.

---

32 T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s. 37.

33 *Firman circulaire adresse av Gouverneurs des provinces..*, - G. Noradounghian, *Récueil d'actes internationaux de l'Empire Otoman*, t. II, 1789-1856, Paris, 1900, s. 290-294.

34 "Buyruldu" Sadrazam'ın emridir. (Eskiden eyalet valileri, beylerbeyi de verebilirdi).

Ayrıca Sultan bu fermanların Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'ya da gönderilmesinin zaruretine inanmış ve bunun için Kâmil Paşa'yı görevlendirmişti.

Fermanın içeriğiyle tanıştıktan sonra Paşa idareye ve diyanete yeni bir canlılık, devlete istikrar ve terakki, halka selâmet vs. vaat eden -ki kendisinin her zaman yapmaya çalıştığı- reformların temeli olan kanunları gördü. Mektubun son bölümünde ise Sadrazam, Paşa'nın kendisi ve oğlu İbrahim Paşa'dan idaresindeki bütün halka Sultan fermanının duyurulmasını sağlamasını isteyerek muhtevası Hatt-ı Hümâyun'da belirtilen bu hayırlı ilkelerin hayata geçirilmesi konusunda kendisine karşı hüsn-ü teveccühü, büyük ümitleri olduğunu ifade etmektedir[35].

Buyruğun genel muhtevasını Hüsrev Paşa'nın Gülhane Fermanı'nda vaat edilen hayırlı icraatların Mehmet Ali Paşa idaresindeki topraklarda yapılmadığı iddiası teşkil etmekteydi.

Mehmet Ali Paşa, Hüsrev Paşa'nın mektubundaki bu hicivli ifadeleri anlamakta güçlük çekmedi ve bunun altında kalmayarak aynı tarzda bir cevap hazırlamaya başladı. 5 Ocak 1840 tarihinde Sadrazam'a cevap mektubunu gönderdi. Paşa, Sadrazam'a Kâmil Paşa'nın elinden iki nüsha ferman aldığını bildirmekteydi. Sultanın fermanına karşı sonsuz saygılarını arz eden Paşa, bir nüshasını Suriye ve Adana'nın başlıca şehir yerleşim merkezlerini idare etmekte olan İbrahim Paşa'ya, kopyasını ise Cidde'ye gönderdiğine dair haber veriyordu. Ayrıca, Kahire'de Yüksek Divan Meclisi'nin toplanacağını ve buraya kadıların, müftülerin, ulemanın, şeyhlerin, imamların, kâtiplerin, şehreminilerin ve Avrupa devletlerinin konsoloslarıyla gayrimüslim grupların temsilcilerinin davet edileceğini müjdeliyordu. Bu mecliste yüce fermanın en içten sonsuz saygılarla sesli olarak okunacağını, bunu müteakip Sultan'ın şanı, şerefi ve devletin bekası için dualar edileceğini bildiriyordu.

Görünüşte yumuşak olan böyle bir girizgâhtan sonra Mehmet Ali Paşa, bundan sonraki satırlarda Sadrazam'a yapılmak istenilenlere önce kendilerinden başlamaları gerektiğini hatırlatmaktadır. O öncelikle fermanda belirtilen reformların Türkiye'de hiçbir zaman uygulanmadığını, kaçınılmaz şartlara rağmen tedbirlerin alınmadığını vurguluyordu. Bundan dolayı, itaatkâr, ihlaslı ve ihtimamlı olmalarına rağmen Osmanlı nazırlarının bütün çaba ve çalışmalarının boşa gittiğini ifade etmekte ve şöyle devam etmektedir: Bulunduğum ülkede ise, mal, can, ırz ve hayat güvencesi benim senelerce süren uğraş ve çalışmalarım sonucunda yavaş yavaş ve köklü olarak temin edilmiştir. Kimse hakkında aykırı olarak idam cezasına çarptırılmadı; güçlü ve

---

[35] Bouyrouldu du Grand Vizir â Mdfimed Ali Pacha, Gouverneur de l'Egypte, pour la promulgation du precedent Hattı-Cherif –G. Noradounghian, Recueil, t II. s. 295-296.

kuvvetli hiçbir zaman zayıfın hakkına tecavüz edemez; mülk müsaderesi, para cezası ve zorunlu çalışma cezası veya özel emirlerle bunları tayin etmek veya sınırlandırmak, kan davası hiç görünmez; ve nihayet, her varis kendine ayrılmış mirası alma hakkına sahiptir.

Bundan sonra Mehmet Ali Paşa, ülkesinin ihtiyaç ve şartlarına uygun bulduğu birkaç maddeyi uygulamaya başladığından, örneğin, daha önceleri kanunla yürürlükte olan mecburî beş senelik askerî hizmetin bundan sonra 15 seneye uzatılacağından ve diğer hayırlı icraatların da uygulanacağından bahsediyor.

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'yla ilân edilen reformların kendi teb'ası üzerinde çoktan uygulandığını ve epeyce yol alındığını ifade eden Mehmet Ali Paşa'nın cevabî mektubu, İstanbul'da Padişah ve bilhassa Hüsrev Paşa tarafından yeterince anlaşılacaktı.

Sultanla tartışmamak ve onunla temel konularda anlaşmak isteyen Vali mektubunu saygılı ve sadakatli cümlelerle bitirmişti. İkiyüzlü ve mülayim kılığa giren Paşa, karşılaştığı zorluklardan dolayı beklediği neticeyi henüz tamamen elde edemediğine dikkat çekti. Dolayısıyla Sultan'ın desteğini alıp "Hatt-ı Şerif" diye adlandırılan şanlı reformları da gerçekleştirerek gücünü iki katına çıkaracaktı[36].

İhtiyar Paşa ikiyüzlülük yaptı. O Batı tarzı reformların Türkiye'de yapılmasına karşı idi. Araştırıcı tarihçi Rozen'in de ifade ettiği gibi, Mehmed Ali Paşa Gülhane Hattı'nın ilânını önyargıyla değerlendirdi ve bütün bunları kendine yöneltilmiş darbe olarak nitelendirdi[37]. Gerçekten de, II. Mahmud'la aralarında anlaşmazlık çıktığı zaman Mehmet Ali Paşa, Türkler ve diğer Müslümanlar nezdinde Sultan'ı gözden düşürmek için elinden gelen her şeyi yapmıştı. O Sultanı kâfirlerin takipçisi ve taklitçisi olarak tasvir ederek İslâm'a ihanet etmekle itham etti. Onun oğlu İbrahim Paşa Türkiye seferinde Türk muhafazakârlarının odak noktası ve hamisi durumuna gelmiş yenilik karşıtı bütün güçleri, tutucuları ve hayatta kalan yeniçerileri kendi etrafına toplamayı başarmıştı.

3 Kasım 1839 tarihli reform kararlarının kendi aleyhine gelişerek Türkiye'nin Batı nezdindeki itibarının artacağını fark eden Mısır Valisi, ayrıca Hatt-ı Hümâyûn'un kendi teb'ası olan birçok insanı Padişah tarafına celbedebileceği endişesini taşımaktaydı. Bilhassa, son zamanlarda kendine karşı sık sık ayaklanan Halep ve Şam paşalarının durumu ciddi tehlike arz etmekteydi[38].

Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin yankılarını incelediğimiz zaman, onun Türkiye'nin dış politikası açısından Batılı devletlere olumlu etki ettiği

[36] Acte responsif de Mehmed Ali Pacha d'Egypte, av Grand-Vizir, assurant l'exécution du Hatt-Cherif de Gülhane, En date du 5 janvier 1840, - G. Noradounghian, Recueil, t II, s. 296-298.

[37] G. Rozen, *a.g.e.*, c. II, s. 21.

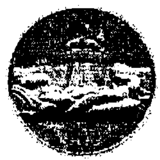
[38] Cevdet Pasa, *Tezakir*, 1-12. Yay.: Cavid Baysun, Ankara, 1953, s. 7-8.

görülmektedir. Ancak Fransa'nın da desteğini arkasına alan Mehmet Ali Paşa'nın ısrarlı hareketleri üzerine ferman, ülkenin iç politikasını aynı çapta etkileyemedi. Türk Sultanı'nın ve Reşid Paşa'nın ulaşmak istediği amaca hep karşı cepheden bakan Mehmet Ali Paşa nazarında devlet ve onun muazzam teb'ası hep göz ardı edilmiştir.

Dördüncü Bölüm

TANZİMAT VE YÖNETİMDE MODERNLEŞME

Dİvan-ı Hümayun'dan Meclİs-İ Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama

Mehmet V. Seyitdanlıoğlu

Bilindiği üzere, tarihin en eski antik dönemlerinden günümüze değin uzanan süreçte, hükümdarlar, ister Batılı toplumlardan olsun, ister Doğulu toplumlardan olsun, devlet yönetiminde danışma kurullarından, meclislerden yararlanmışlardır. Antik Yunan kent meclislerinden, kabile, köy ihtiyar meclislerine oradan da günümüz modern parlamentolarına uzanan bu karar alma süreci, otoriter yönetim tarzlarının uygulandığı farklı coğrafya ve kültürlerde de varolmuştur. Yönetme erkinin doğası gereği hükümdarlar ve yöneticiler, doğru karar almak, sorumluluğu paylaşmak, kararı daha geniş gruplara benimseterek taraftar sağlamak, uygulanabilirliğini kolaylaştırmak ve nihayet onu meşrulaştırmak (hukuksallaştırmak) amacıyla verecekleri kararın kolektif aklın süzgecinden geçmesi gereğini hiçbir zaman göz ardı etmemişlerdir. Bu nedenle de meclisler ya da danışma kurulları devlet yönetiminin bir "olmazsa olmaz"ı olmuştur.

Kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu da bu olgudan uzak düşünülemez. Türkler, gerek Orta Asya'da bulundukları evrede kurdukları devletlerde ve gerekse Arap dünyası içerisine girdikten sonra kurdukları devletlerde danışma kurullarına sahip olmuşlardır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ana danışma meclisi Divân-ı Hümâyûn'dur[1]. Türkler, Müslümanlığı benimsemelerinden sonra da Arap-

[1] Meclis geleneğimizin derin köklerin indiğimizde, karşımıza Orta Asya Türk devletlerindeki Kurultay ve Toy meclisleri çıkar. Devletin en önemli kararlarının alındığı bu danışma organları, hakandan sonra yürütme ve yasamada etkin olan yönetim organları idiler. Osmanlılarda ve Türklerde meclis geleneği konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara 1986. Baheddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982; İbrahim Kafesoğlu. "Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy", *I. Millî Türkoloji Kongresi*, İstanbul, 1980 içinde, ss. 205-209; Özkan İzgi, "Hunlar Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, sayı 31, İstanbul, 1977, ss. 29-36; Mehmet Saray, *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Ankara, 1999.

lardan "divân" geleneğini alarak, özellikle Abbasi divân sistemini Selçuklular ve Anadolu Selçukluları yoluyla sürdürmüşlerdir[2].

Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yüzyıllarca danışma kurullarını adı olarak kullanılmış olan "divân", "şûrâ", "meclis", "meşveret", gibi kavramların etimolojik kökenlerine baktığımızda da bu etkiyi açık bir biçimde görürüz. "Divân" kelimesi ilk kez Aramîce'den Farsça'ya geçmiş oradan da Arapça'ya nüfûz etmiştir. Farsça'da malî kayıtların tutulduğu defter ve bu işlerin görüşüldüğü devlet dairesi anlamında kullanılan bu kelime, Türkçe'ye de geçerek yine kurul ve toplantı kavramını belirtir ver biçimde kullanılmıştır. "Meclis" kavramı da Arapça oturmak manasına gelen "cülûs" kelimesinden türeyerek, konuşmak, bir işi görüşmek, müzakere etmek amacıyla bir araya gelmiş topluluk anlamını taşımaktadır. "Meclis" sözcüğünün bir diğer anlamı da "devlet işlerinin görüşülmesi için bir başkanın yönetiminde, belirli bir sayıdan oluşan resmî hey'et"tir. Meclis kavramını içeren bir diğer sözcük de şüphesiz "şûrâ"dır. Toplantı yapılan yer, meclis toplamak, danışma toplantısı yapmak gibi anlamlarda kullanılan Arapça kökenli bir terimdir[3]. Yine danışmak, söyleşmek anlamına gelen ve Arapça "şalayak" kökünden türeyen "meşveret" terimi de meclis sözcüğüyle yakın anlam taşıyan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıl süren ömrü boyunca danışma organları ve meclisleri için kullanılan geleneksel kavram ve terimlerdendir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama, yürütme ve yargı erklerini kullanılması açısından konuyu ele aldığımızda, bu kuvvetlerin kullanılmasının mutlak egemen olan "hükümdar"da olduğunu görürüz. Sadrazam, onun mutlak vekili olarak, mühr-ü hümâyûn'u elinde bulundurduğu sürece bu erkleri onun adına kullanma yetkisine sahiptir. Ancak uygulamada gerek padişahın ve gerekse mutlak vekili sadrazamın bu yetkileri Divân-ı Hümâyûn denilen yüksek bir kurul organ ile paylaştığı ve onun aracılığıyla yürüttüğü görülür. Fatih döneminde kurumlaşarak XVI. Yüzyılda en gelişkin ve fonksiyonel şeklini alan Divân-ı Hümâyûn'un İmparatorluğun başlangıcında, Osman Bey döneminden itibaren varlığına dair bilgiler bulunmaktadır. Divân-ı Hümâyûn XVII. Yüzyıldan itibaren giderek önemini kaybetmiş, bununla birlikte, İmparatorluğun sonuna kadar sembolik bir biçimde varlığını sürdürmüştür[4].

---

[2] Bu konuda değerli bir tartışma için bkz.Ahmet Mumcu, *a.g.e.*, ss. 11-20.

[3] Şemseddin Samî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1317, s. 1393; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1982, s. 710. Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mumcu, *a.g.e.*, ss. 1-5; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, Ankara, 1999, ss. 1-3.

[4] Divân-ı Hümâyûn hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mumcu, *a.g.e.*; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, ss. 1-110; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", E. İhsanoğlu (der.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, cilt I, İstanbul, 1994 içinde, ss. 158-188.

Fonksiyonel açıdan, Divân-ı Hümâyûn kuruluşundan itibaren bütün kanunların görüşülüp karara bağlandığı, örfî hukuk kurallarının konulduğu bir yasama organıdır. Bunun yanı sıra, sadrazam başkanlığında Kubbealtı Vezirlerinden oluşan bu meclis bir kabine gibi iç ve dış devlet hayatını ilgilendiren bütün kararların alınarak yürürlüğe konulduğu bir yürütme organı niteliğindedir ve yürütme yetkisine sahiptir. Ayrıca, vezirlerin yanı sıra üyeleri arasında bulunan Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri, Nişancı ve Defterdâr ile adlî, idarî ve malî yargı işlerine de bakar ve yüksek bir yargı organı olarak işlev görürdü. Sadrazam başkanlığında toplanan Divân-ı Hümâyûn, yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını hükümdar adına yürütürdü. Kuvvetler birliği esasına dayanan Divân-ı Hümâyûn'un bütün bu kararları ancak, padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilirdi[5].

Osmanlı İmparatorluğu'nda Divân-ı Hümâyûn'un yanında ve onun tamamlayıcısı olarak çalışmakta olan başka divanlar da bulunuyordu. Bunlar, İkindi Divânı, Çarşamba Divânı ve Cuma Divânı'dır. Divân-ı Hümâyûn'un toplantıları bittikten sonra ikindi vakitlerinde toplanan İkindi Divânı, Divân-ı Hümâyûn toplantılarında bitirilemeyen veya burada görüşülmeyen konuların ele alındığı bir meclistir. Sadrazamın başkanlığında toplanan bu kurul, özellikle XVII. Yüzyıldan sonra Divân-ı Hümâyûn'un etkisi ve gücü azaldıktan sonra önem kazanmış, devlet yönetiminde fonksiyonu artan sadrazamlık kurumu ile birlikte yetkileri ve merkezî idaredeki rolü de artmıştır. XIX. Yüzyılın güçlü Bâb-ı Âli'si biraz da güçlenen sadrazam ve İkindi Divânı'nın yeni baştan biçimlenmesiyle doğmuştur denilebilir[6]. İmparatorluk merkez idaresinde bulunan bir diğer meclis Cuma Divânı'dır. Sadrazamın başkanlığında kadıaskerlerin katılımıyla toplanan, şer'î ve örfî kararların verildiği aynı zamanda "Huzur Murafaası"da denilen bu kurul, yüksek bir temyiz mahkemesi niteliğini taşırdı. Bunların yanı sıra, her Çarşamba günü düzenli olarak toplanan Çarşamba Divânı da yüksek bir mahkeme gibi çalışmasının yanı sıra başkent İstanbul'un yönetimi ve onun yerel (belediye) sorunlarıyla ilgilenen bir organ olarak işlev görürdü[7].

Klasik dönem Osmanlı'sındaki bir diğer önemli meclis de Meclis-i Meşveret'dir Meclis-i Meşveret, Divân-ı Hümâyûn'dan farklı olarak, kendisine bağlı bir bürokrasisi ve kalemleri (büroları) olmayan, düzenli ve belirli bir mekânda toplanmayan bir özellik göstermektedir. Divân-ı Hümayûn otomatik olarak toplanarak, günlük devlet hayatı içerisinde yer alırken, bu meclis farklı bir prosedürde toplanmaktaydı.

---

5 Divân-ı Hümâyûn'un yetki ve fonksiyonları için bkz. Mumcu, *a.g.e.*

6 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanloğlu, *a.g.e.*, s. 15-16; Mumcu, *a.g.e.*; İpşirli, *a.g.e.*

7 Bu divanlar için bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.138-140; Mumcu, *a.g.e.*, s. 147-149.

Meclis-i Meşveret, İmparatorluğun kuruluşundan itibaren olağanüstü dönemlerde ve ancak, padişahın hatt-ı hümayunu ile fevkalade durumlarda toplanmaktaydı. Divân-ı Hümayûn'dan farklı olarak geniş bir katılım ile, halen görevde olan devlet adamlarının yanı sıra emekli devlet adamlarının çağrıldığı, geniş katılımlı bir danışma kuruluydu. Savaşa ve barışa karar vermek gibi son derece önemli iç ve dış meseleler görüşülürdü. Ayrıca, padişahın ani ölümü üzerine, padişah iradesi olmaksızın toplandığı da olurdu. I. Murad'ın ölümünden sonra devlet ileri gelenlerinin Meclis-i Meşveret'i toplayarak Şehzâde Bayezıd'ın tahta geçirilmesinin kararlaştırıldığı toplantı bu türdendi. Şüphesiz bu tür toplantıları pek seyrek olmaktaydı. Alınan kararlar ancak padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilirdi.

Meclis-i Meşveret, Divân-ı Hümâyûn'un önemini kaybetmesinden sonra özellikle III. Selim (1789-1807) döneminde oldukça sık toplanmaya başlanmıştır. Nizâm-ı Cedid reformlarının sık sık toplanan meşveret meclislerinde kararlaştırıldığı bilinmektedir[8]. Yine II. Mahmud'un (1808-1839) tahtta bulunduğu dönem, özellikle II. Mahmud'un ıslahatları, bu meclisin toplantılarında karara bağlanmıştır.

Tanzimat Dönemi Meclisleri

3 Kasım 1839 tarihi Osmanlı İmparatorluğu için son derece önemli bir tarihsel dönemeci işaret eder. Bu tarihsel dönemeç, Tanzimat Fermanı ya da Gühane Hatt-ı Hümâyûnu ile ifadesini bulan, yeni bir hukuk ve yönetim anlaşanın egemen olması yolunda atılmış bir ilk adım olması bakımından önemlidir[9]. Mustafa Reşit Paşa tarafından hazır-

[8] Meclis-i Meşveret Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mumcu, *a.g.e.* s. 157-172. Stanford Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire Under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge, 1971. S. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. 1, İstanbul, 1983. Lewis Bernard, "Meşweret", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 12, İstanbul, 1981-82, ss. 775-782; Carter Findley, "Madijis AL-ŞUHURA", Encyclopaedia of Islam, 2. Baskı, Leiden, 1986, ss. 1082-1086; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V,Ankara, 1983, ss. 60-63; Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Ankara, 1940. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1978, ss. 87-92; Musa Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856*, Ankara, 1979 (Basılmamış doçentlik tezi).

[9] Tanzimat Fermanı'nın incelenmesi ve metni için bkz. Maarif Vekâleti, *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, ss 48-49; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt V, Ankara, 1983; Roderic Davison, *Osmanlı İmparotorluğu'nda Reform*, 2 cilt, Ankara, 1997, ss. 1-198; Ercüment Kuran. "Türk Çağdaşlaşması ve Tanzimat'ın Yeri". *Türk Çağdaşlaşması*, Ankara, 1997. Niyazi Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1978. ss. 207-246; Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2. Cilt, İstanbul, 1983, ss. 86-216; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara, 1987; Carter Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922* , Princeton, 1980. H. Dursun Yıldız, 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989. Ankara, 1994. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara, 1991. Uygur Kocabaşoğlu, "Mârûz-u Çâker-i

lanarak ilân edilen Tanzimat Fermanı ile modern hukuk anlayışına geçilmesi hedeflenmekteydi. Ferman üç ana prensip üzerinde durmaktaydı. Birincisi, Osmanlı vatandaşlarının can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanmasıydı. İkincisi, herkesin geliriyle orantılı vergi vermesini sağlayacak düzenlemelerin yapılması ve üçüncü olarak da askerlik yükümlülüğünün adil bir şekilde yapılmasını sağlamaktı. Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin ilânı herhangi bir halk hareketi veya alttan gelen bir zorlama ile olmamış, padişah bu hükümlere uyacağını bildirmişti. Yani ferman sultan tarafından tebaaya verilmiş bir irade-i seniyye, bir lütuftu. Bu yönüyle o bir charte, yani bir fermandı ve bir anayasa niteliği taşımıyordu.

Öte yandan, can, mal ve ırz dokunulmazlığı, adil ve eşit vergi, adil askerlik yükümlülüğü gibi temel hak ve özgürlüklere yer veriyor olması nedeniyle, anayasal özellikler taşıyan yarı anayasal (semi-constitutional) bir belgeydi[10]. Osmanlı vatandaşlarını hak ve görevler yönünden eşit gören böyle bir metnin, yarı anayasal bir özellik taşıması esasını güçlendiren ve fermanda vurgulanan bir diğer ve çok önemli unsur da bu prensiplerin uygulanmasını, gücünü ve varlığını Tanzimat Fermanı'ndan alan bir meclise vermiş olmasıdır. Tanzimat Fermanı'nda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla kurulmuş olan bu meclisin görevleri şu şekilde ifade edilmektedir:

> ... tebaa-i Saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâ'ire bu müsâadât-ı şâhânemize bilâ-istisna mahzâr olmak üzere can ve ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlîsine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer husûslara dahî ittifak-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye dahî hüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâyı ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahî ba'zı t'ayîn olunacak eyyâmda orada ictimâ ederek ve cümlesi efkâr ve mütalââtını hiç çekinmeyüb serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve t'ayîn-i vergi husûslarına dâ'ir kavânîn-i mukteziyye bir tarafdan kararlaşdırılıp...[11]

Görüldüğü gibi hükümdar yetkilerini kendi arzusuyla sınırlandırarak [*auto-limitation*], Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adıyla kurulmuş olan bu meclise devrediyordu.

İşte Tanzimat Fermanı ile girilen bu yeni evrede Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama erki, gücünü yarı anayasal bir belgeden alan, yarı-anayasal bir danışma meclisine bırakılıyordu. Bu meclise Tanzimat

---

Kemîneleridir ki", *İki Arada Bir Derede İmlaya Gelmez Tarih Yazıları*, Ankara, 1997, ss. 15-21.

[10] Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ 1838-1868*, Ankara 1999, 2. Baskı, ss. 40-41.

[11] Seyitdanloğalu, *a.g.e.*, ss. 41.

Fermanı'nın prensiplerini uygulama ve bunlara uygun kanunların çıkarılması yetkisi verilerek, bir reform meclisi niteliği kazandırılmaktaydı.Bu tarihten sonra, İmparatorluğun bu en uzun yüzyılında yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılması ve modern parlamentoya geçişte ilk adımlar atılmıştı oluyordu.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimat'ın ilânından hemen önce 24 Mart 1838 tarihinde II. Mahmud (1808-1839) tarafından kuruldu. Meclisin kurulma gerekçelerinin başında, ilânı düşünülen Tanzimat'ın uygulanması gelmekteydi. Öte yandan, İmparatorluğun kuruluşundan beri varolan geleneksel Divân-ı Hümâyûn ile olağanüstü durumların meclisi olmakla birlikte sık sık toplanmaya başlanmış bulunan Meclis-i Meşveret'in erklerini kaybetmiş olmaları ve düzenli üyeleri mekanı ve bürokrasisi olan bir meclis ihtiyacı, pratikte bu yeni meclisi gerekli kılan faktörler arasındaydı[12].

Meclis-i Vâlâ'nın yanı sıra Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî adıyla kurulan bir diğer meclis de sadrazama danışmanlık yapmak üzere bir "minisro meclisi" olarak kurulmuştu (24 Mart 1838). Bunların yanı sıra, 1836 yılında askeri reformları uygulayıp kararlaştırmak üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî adında bir diğer danışma meclisi daha kuruluyordu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, 3 Kasım 1839'da Sultan Abdülmecid (1839-1861) Tanzimat Fermanı'nı ilân ettiğinde elinde II. Mahmud'un kurduğu bu üç meclis bulunuyordu. Tanzimat Fermanı'nda Meclis-i Vâlâ'nın yetki ve görevleri arttırılmış, üye sayısı genişletilerek, devlet yönetiminde merkezî ve güçlü bir konuma getirilmişti.

Tanzimat'ın ilânıyla kurulan bir diğer önemli meclis de Meclis-i Âlî-i Umûmî olmuştur. Meclis-i Hass-ı Umumî ya da Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî de denilen bu meclis, Pazar ve Çarşamba günler haftada iki defa toplanacaktı. Meclis-i Âlî-i Umûmî'nin belirli bir içtüzüğü bulunmamaktaydı (ilk nizâmnamesi 1854 yılında hazırlanmıştır) ve Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şartları içerisinde müzakerelerini yürütecekti. Bu meclis, sadrazam başkanlığında, Meclis-i Vâlâ üyeleri, rütbe-i ûlâ ve rütbe-i sânî'den yüksek dereceli memurlarla, mazul veya emekli olmuş devlet adamlarının katılımlarıyla toplanmaktaydı. Kimi zaman üye sayısının üç yüze varan rakamlara ulaştığı oluyordu.

Meclis-i Umûmî görev, yetki ve işleyişi bakımından oldukça geniş yetkilerle donatılmıştı. İki tür görevi bulunmaktaydı..Birincisi tıpkı geleneksel Meclis-i Meşveret'de olduğu gibi olağanüstü durumlarda ve geniş üye sayısı ile olmaktaydı. Örneğin 3 Eylül 1854'de toplanan ve Tanzimat'ın uygulanması meselesini görüşen Meclis-i Umûmî'ye vükelâ, ulemâ, ma'zûl vüzerâ ve sâ'ir me'mûrîn... milel-i selase pat-

[12] Meclis-i Vâlâ hakkında ayrıntılı bigi için bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.* Ayrıca dönemin idari reformalır için bkz. Ali Akyıldız, ***Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform 1836-1856***, İstanbul, 1993.

rikleriyle, hahambaşı ve b'azı mu'tebarân-ı millet dahî celb ve da'vet..." olunmuşlardı. Meclis-i Umûmi bu yönüyle temsili bir nitelik arzetmekteydi. Meclisin ikinci ve sürekli görevi ise, Meclis-i Vâlâ'nın aldığı kararların bir "senato" gibi incelenip onaylanmasıydı[13].

Her iki meclisin de kararları ancak, hükümdârın onayından geçtikten sonra yürürlüğe konulabilmekteydi. Ancak, uygulamada, 1839-76 yılları arasında, gerek Sultan Abdülmecid ve gerekse Sultan Abdülaziz bu meclislerin kararlarını bir iki istisna dışında uygulamışlardır[14].

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Tanzimat Dönemi boyunca monolitik bir yapı göstermemiş, özellikle Bâb-ı Âli yüksek bürokrasisi arasındaki iktidar çekişmelerinden etkilenmiştir. Bu etkilenme, gerek meclisin başkan ve üyelerinin atanma ve görevden alınmalarındaki istikrarsızlıkları körüklemesi ve gerekse meclisin bölünme ve birleştirmelerle yapısal değişikliklere uğraması sonucunu doğurmuştur.

Bu nedenle 26 Eylül 1854'de Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adalarıyla iki meclise bölündü. 1861 yılında yeniden birleştirilerek, tek bünyeli bir hale getirilen Meclis-i Vâlâ, 1868 yılında son olarak Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye isimleriyle ikiye ayrılmıştır[15].

1839-1876 döneminde Meclis-i Vâlâ'yı işlevsel olarak ele alırsak, şöyle bir tabloyla karşılaşırız. Osmanlı İmparatorluğu bu evrede yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrıldığı modern bir devlet yapısına doğru hızla yol almıştır. Mustafa Reşit Paşa, Âli ve Fuad Paşalar gibi güçlü sadrazamlar yönetiminde Bâb-ı Âlî yani Osmanlı kabinesi yürütme gücünün kullanımında oldukça bağımsız bir çizgi izleyebilmiştir. Meclis-i Vâlâ ise yasama ve yargı güçlerini, yürütmeden ayrı ve nispeten bağımsız olarak yürütmeyi başarmıştır. Özellikle, 1854-1861 yılları iki bünyeli yapısı ile bu işlevlerini daha belirgin bir biçimde uygulayabilmiştir. Meclis-i Âlî-i Tanzimat, 1854-61 yılları arasında, kendisine tanınan çok geniş yetkiler ile çalışmış, önceden de kendisine hükûmet tarafından gönderilen konuları görüşürken, bu dönemde Meclis-i Tanzimat olarak kendi uygun gördüğü konuları ele alabilmiştir. Ayrıca hükûmet üyelerini istediği takdirde sorgulama ve hatta gerekirse yargılama yetkisine de sahip olabilmiş, günümüz modern parlamentolarında görülen geniş yetkileri kullanabilmiştir. Aynı dönemde, Mecli-i Vâlâ ise yargı gücünü kullanmakta neredeyse tamamen bağımsız olabilmiştir.

---

[13] Meclis-i Âlî-i Umûmî'nin kuruluşu ve fonksiyonları hakkında bkz. Seyitdanloğlu, *a.g.e.*, ss. 67-77; Akyıldız, *a.g.e.*, ss. 185-188.

[14] Bu konuda ayrıntılı bilgi ve tartışma için bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, ss. 113-128, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Yetkileri" başlıklı bölüme bakınız.

[15] Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, ss. 35-65.

1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşlarına gelindiğinde ise, Sultan Abdülaziz, Osmanlı tarihinde ilk kez kuvvetler ayrılığı prensibini dile getirdiği irâde-i seniyyesini yayınlayarak Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşunu ilân etmekteydi: "...ziyâde lüzûmu olan ıslahâtın biri dahî mesâlih-i hukukîyyenin, umûr-ı mülkiye ve hükûmet-i icrâ'iyyeden tefrîki husûsu olub bu madde-i mu'tenâbihânın dahî bir an evvel yoluna konulması..."[16]

Sultan Abdülaziz, çok önem verdiği bu iki meclisin başına Mithat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa gibi iki seçkin devlet adamını getirmişti. 1876 I. Meşrutiyet Meclisi'ne kadar bu yetkiler bu iki meclis tarafından kullanıldı. Tanzimat Dönemi meclisleri hakkında sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, bu dönemde atılan bu kurumsal adımlar yetersiz olsa da I. Meşrutiyet'e giden yolda önemli mihenk taşları olmuşlardır. I. Meşrutiyet, şüphesiz haklı olarak, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Mithat Paşa'nın gayret ve muhalefetlerinin bir sonucu olarak ilân edilmişse de, Tanzimat Dönemi meclislerinin varlıklarının bu yoldaki işlev ve rollerini göz ardı etmemek gereği de bilimsel bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Bu dönemde Meclis-i Vâlâ'nın yanı sıra, merkezî hükûmet kurumları da danışma kurulu ve meclis geleneğinden uzak düşünülmemelidir. Sultan II. Mahmud ile başlayan, Osmanlı kabinesi veya hükûmet oluşturma gayretleri, Tanzimat Dönemi'nin güçlü Bâb-ı Âlî'si ile doruk noktasına ulaşmıştı. Kurulan nezâretler (bakanlıklar) ise her biri birer uzmanlık kurulları olan Nezâret Meclisleri ile donatılmıştır. Bunların ilki daha önce de belirttiğimiz gibi Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'dir (1836). 1838 yılında Osmanlı sanayi ve tarımını kalkındırmak üzere Sanayi ve Ticaret Meclisi kuruldu. Daha sonra adı Meclis-i Umûr-ı Nafıâ olarak değiştirildi. Meclis-i Muhasebe-i Mâliye, 1840'da Mâliye Nezareti bünyesinde, mâlî ıslahatın yürütülmesini gözetmek için kuruldu. Meclis-i Maarif-i Umûmiye (1845) Osmanlı eğitimini yeni hiyerarşik yapısı içerisinde modernleştirme amacını taşıyordu. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophâne-i Âmire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rüsûmât, Meclis-i Hazâ'in, Meclis-i Karatina, Meclis Ziraat, Meclis-i Es'ar gibi belirli uzmanlık alanlarında çalışan ve uzmanlardan oluşan reform meclisleri kuruldu.Bütün bu meclisler. Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak çalışmakta, nihai karar burada verilmekteydi[17].

Tanzimat Dönemi'nde kurulduğunu gördüğümüz bir diğer meclis türü de geçici olarak belirli bir dönem için kurulanlardır. Gerekli gö-

---

[16] Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, ss. 57.

[17] Bu meclisler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.* Seyitdanlıoğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", *Türkiye Günlüğü*, sayı 8, Kasım 1989, ss. 60-64. Ali Akyıldız, *a.g.e.*, ss. 179-291.

rüldüğü hallerde, sorun çözülünceye kadar oluşturulan bu meclislerden en ünlüsü 1845 yılında Mecâlis-i İ'mâriye adıyla kurulmuşlardır. Tüm İmparatorluk düzeyinde, yol, su, köprü vb. Bayındırlık ve imar faaliyetlerini planlayıp uygulayacak olan bu meclisler, görevleri bittikten sonra dağıtılmışlardır. 1850-51 yılı bütçesini hazırlamak amacıyla kurulan Meclis-i Muvakkat da görevli olduğu bütçe açığını kapatmak çalışmalarından sonra dağıtılmıştır[18].

Tanzimat Fermanı'nda yapılması düşünülen bir başka önemli reform da eşit, adil ve gelirle orantılı vergi alınması konusuydu. Bu ise eyalet ve vilâyet bazında yeni reformlara gerek gösteren büyük bir uygulama olmuştur. Tanzimatçılar bu amaçla 1840 yılında Muhassılık Meclisleri'ni kurdular. Muhassıl başkanlığında, iki kâtip, kadı, müftü, zabit ve meclisin bağlı bulunduğu bölgenin ileri gelenlerinden dört kişi meclisin üyeleri idiler. Yörede gayrimüslim cemaat varsa bunları temsilen metropolit veya kocabaşlarından iki temsilci de bu meclisin üyeliğine atanıyorlardı. 1842'de vergi reformunun başarısızlığa uğraması üzerine bu meclisler kapatılmıştır. Yerlerine Büyük Meclis adıyla, valiye bölge sorunları üzerine danışmanlık yapmak üzere yenileri kuruldu. 1849 yılı ise Eyâlet Meclisleri'nin aynı amaçla kurulduğu yıl oldu[19].

25 Şubat 1856'da Tanzimat reformlarının yetersiz kalması ve Avrupalı devletlerin baskıları sonucu Islahat Fermanı ilân olunmuştu[20]. Bu ferman Tanzimat Fermanı'nda öngörülen reformları genişletmek ve özellikle gayrimüslim tebaanın devlet yönetiminde daha geniş oranda yer alması amacını taşımaktaydı. Fermanda gayrimüslim tebaanın gerek merkez yönetimde ve gerekse vilâyet ve taşra idare meclislerinde üye bulundurmaları benimsenmişti[21]. Böylelikle, yönetim daha geniş ve katılımcı bir yapıya kavuşacak ve gayrimüslim tebaanın hamiliğini üstlenen Avrupalı devletlerin de müdahaleleri engellenebilecekti. İmparatorluğun Balkan (Bosna-Hersek, Bulgaristan, Niş) ve Ortadoğu topraklarında (Suriye, Lübnan) Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında çıkan anlaşmazlıklar, Avrupa müdahalesiyle, kopuşa

---

[18] Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *OTAM*, sayı 3, Ocak, 1992, ss. 323-332. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, Ankara, 1990.

[19] Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetimi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara, 1991. Abdüllütif Şener, *a.g.e.*

[20] Islahat Fermanı hakkında bkz. Rodcric Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev.: Osman Akınbay, 2 cilt, İstanbul, 1997; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1984; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, Ankara, 1983; Ercüment Kuran "Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, cilt I. Ankara, 1992. Hukuksal açıdan bir değerlendirme için ayrıca bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara, 1996.

[21] Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1941)*, Ankara 1989.

eğilim gösteren bir gelişme göstermeğe başlamıştı. 7 Kasım 1864'de bu kötü gidişi durdurmak üzere Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi hazırlandı. Bu nizamname ile İmparatorluk yönetimi, vilâyet, livâ (sancak), kaza ve karye (köy) olmak üzere idarî birimlere ayrılmıştı. Vilâyetin yönetiminde, valinin başkanlığında toplanacak olan Vilâyet İdare Meclisi, Livâ İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi ve köylerde ihtiyar meclisleri oluşturuldu. Vilâyet İdâre Meclisi, valinin dışında hakim, mektupçu, defterdar, hariciye memuru, müftü ve gayrimüslimleri temsilen ruhanî liderler ve halk tarafından seçilen ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim üye olmak üzere dört halk temsilcisinden oluşuyordu. Bu meclisler her kademede aynı üye yapısıyla teşkil edileceklerdi. Vilâyet yönetimindeki bu yapı 1867 düzenlemesi ve 1871 Vilâyet Nizâmnâmesi'nde de korunmuştu[22].

Tanzimat Dönemi'nde, merkezî düzeydeki çeşitli derecelerdeki meclislerin yanı sıra, vilâyet yönetiminde de, üstelik halk temsilcilerinin seçim yoluyla geldiği, kademeli bir meclis hiyerarşisi oluşturulmuştu. Özellikle Vilâyet Meclislerinde seçimle gelen üyelerin bulunması, temsili meclis sistemine giden parlamenter meşrutiyet yolunda önemli adımlar olarak görülmelidir.

Meclis-i Meb'usân

Yeni Osmanlıların 1865 yılından itibaren başlattıkları muhalefet, gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında Meşrutiyet ve parlamento isteklerini ön plana çıkarmıştı. Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavî'nin Hürriyet, Muhbir gazetelerindeki yazılarında özellikle Meşveret Meclislerini örnek göstererek, bir millet meclisi kurulmasını istemeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu parlamenter monarşiye götüren bir ivme kazandı[23]. Yeni Osmanlılar, dağılmakta olana çok uluslu İmparatorluğu, seçim yoluyla, müslim, gayrimüslim tüm tebaanın temsilcilerinin oluşturduğu bir millet meclisi yoluyla yönetilmesinin kurtaracağı görüşündeydiler. 1876 yılının içte ve dışta çalkantılı gelişmeleri sonucunda II. Abdülhamid (1876-1909) ve Mithat Paşa'nın anlaşmaları ilk anayasamız Kanûn-ı Esâsî-ye ve Meclis-i Âyân ve seçimle gelen Meclis-i Meb'ûsân'dan oluşan 1. Meşrutiyet'in

---

[22] Musa Çadırcı, *a.g.e.*; İlher Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974. Ali Haydar Mithat, *Mithat Paşa, Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı*, Tabsıra-i İbret, İstanbul, 1325, ss. 22-54. Ayrıca bkz. *Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, Ankara, 1986. Mehmet Seyitdanlıoğlu "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi"Çağdaş Yerel Yönetimler", cilt 5, sayı 2, Mart, 1996, ss. 67-81.

[23] Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, 1996; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İstanbul, 1991.

Meclis-i Umûmî'sine yolu açtı[24]. Böylelikle Tanzimat'la birlikte doğup gelişen yasama, yürütme ve yargı güçlerinin bağımsızlığı yolunda önemli bir adım daha atılmış oluyordu. Kuşkusuz, bu gelişmelerde ve Meclis-i Meb'usân'ın üye yapısının oluşmasında Vilâyet Meclislerinin seçimle gelen üyelerinin varlığı 1839'dan bu yana harcanan çabaların pek de boşa gitmediğini göstermekteydi[25]. Ne var ki, bu gelişme 1878'e kadar sürdü, Meclis-i Meb'ûsân'ın kapatılması ve Abdülhamid'in otuz üç yıl süren yönetimi, yeni doğmuş ve emeklemekte olan parlamento geleneğimiz için derin ve uzun süren bir kopuş getirdi. Doğan Jön Türk muhalefetinin 1908'den sonra getirdiği yeni parlamento[26] ise İttihad ve Terakki egemenliği ve Enver, Tal'ât, Cemal Paşalar triumviralığı ile son buldu. II. Meşrutiyet Meclis-i Meb'ûsân'ında sağlıklı bir yasamanın ve parlamenter sistemin gelişmesini daha uzak bir geleceğe doğru itti.

---

[24] I. Meşrutiyet Meclisi için hkz. Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebûsân 1293-1877 Zabıt Ceridesi*, 2 cilt, İstanbul, 1939. Türkiye'de Demokrasi Hareketleri Konferansı 6-8 Kasım 1985, Ankara. *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 4, sayı 1, 1986. Roderic Davison, *a.g.e.*; *Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı*, Ankara, 1978; Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996.

[25] İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsil", *Kanun-u Esasî'nin 100. Yılı*, Ankara, 1978 içinde, ss. 169-182. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Parlamento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", *Türkiye Günlüğü*, sayı 8, Kasım 1989, ss. 60-65.

[26] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, Ankara, 1987; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul, 1995.

OSMANLI KANÇILARYASINDA REFORM: TANZİMAT DEVRİ OSMANLI DİPLOMATİKASININ BAZI YÖNLERİ*

İlber Ortaylı

Tanzimat asrı; gerek diplomatika, yani vesikaların kaleme alınış biçimi, gerekse bununla ilgili olarak bürokratik işlemlerin süreç ve usûlü bakımından kayda değer bir dönemdir. Bu kayda değerlik her şeyden önce bürokratik büyüme ve modernleşme asrının esas veçhelerini tetkik ve kavrama lüzûmundan ileri gelmektedir. Buna rağmen Tanzimat dönemi Osmanlı paleografisi (ki kaligrafide sadelik ve standartlık döneminin paleografisidir) ve hele diplomatikası, meseleyi aydınlatan müstakil tetkikler şöyle dursun, küçük monografilere bile konu olmamıştır. XV-XVII. asırların Osmanlı diplomatikası ve paleografisi belki yarattığı problemler açısından, Osmanlı tetkikleri arasında daha geniş ölçüde yer tuttuğu halde, modernleşen Osmanlı bürokrasisinin işlemleri, yazışmaları kaleme alınışındaki kompozisyon ve yazışma dili henüz bu ölçüde bir ilgiyi çekmemiştir. Dolayısıyla şimdiki teşebbüsümüz, sadece tenkit ve ilâveleri bekleyen mütevazi bir teşebbüs olarak görülmelidir.

Tanzimat asrı, bürokratik teşkilât ünitelerinde kadro ve işlem hacminin büyüdüğü, idarî-malî-askerî yönden merkezîyetçiliğin arttığı bir dönemdir. 1840'lı yıllarda bile merkezde ve taşra teşkilâtında, yeni teşkil edilen nezâret şubelerinde istihdam edilen memur sayısının arttığını, mevcutlarda bazen maliyenin müzayaka sebebiyle kadro indirimi istemesine rağmen bu emrin zaruret dolayısıyla hemen hiç yerine getirilmediğini biliyoruz[1]. Diğer yandan kaleme çırak olma geleneğinin devam etmesine rağmen, Tanzimat'ın ilk dönemlerinden îtibâren kurulan mekteblerde okuyanların, yaşça yetişkin gençler olarak bürokraside istihdamı gibi modern bir kadrolaşma sisteminin hâkim olmağa başladığı görülecektir. İşlem sayısının artması, kadroların büyümesi ve yeni gelenlerin kalemde değil, daha çok okulda eğitim görmüş olmaları kaçınılmaz olarak bir sonucu da beraberinde getirmiştir; stan-

* Bu makale, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986*, Bildiriler, İstkanbul, 1986'dan yayınlanmıştır.

[1] İ. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, TODAIE, 1974, s. 5.

dart imlâ, yazı dili ve ifadede sadelik ve hızlı iş çıkarmağa yönelik bir telif usulü. Çünkü artan iş hacmi ve memur ihtiyacına binaen artan kadrolar; artık ilk gençliğini güzel kaligrafi, (hüsn-ü hatt) orijinal üslûb ve her ofisin hazırladığı kayda göre divânî veya siyâkat gibi öğrenimi zaman ve özel emek isteyen faaliyetlere ayıracak bir genç memur zümresinin var olmasına imkân vermemekteydi. Modern bürokrasilerde edebî ve sanatlı ifade, sanat örneği yazılar değil, bol iş çıkaracak bir kalem gücü, yazışmalarda açık, anlaşılır bir ifade ve üslûb istenmektedir. Bu gibi bir gelişme sadece Tanzimat devri Osmanlı bürokrasisine özgü değildir. Rusya ve Avusturya gibi XVIII. Yüzyılın modernleşen bürokrasilerinde de aynı tip gelişmeler görülmüştür. Devrin devlet ve fikir adamlarının eserlerinde de yazı dilinin sadeleşmesini, standart açık üslûb ve ifadenin kullanılmasını tavsiye eden bu gibi ifadeleri görmek mümkündür. Böyle bir ifadeyi Âkif Paşa'nın *Tabsıra*sında, rakibi olan Pertev Paşa'nın gençliğinde tercüme kalemindeki yazışmalarda gösterdiği zaafı tasvir eden şu ifadesinde görürüz: "Güya hiyel-i nurda kitabeti bilir gibi ise de, odada bulunduğumuz hengâmda reis-i esbak Cânib Efendi 'müksirdir' deyu tahriratını beğenmez idi. Fakat giderek maiyetlerinde bulunduğu zevat bunun uzun uzun müsveddatını gördükçe- karaltısından ürküb tashih ve tenkîh bida'a-i iktidarları olmadığından zihn-i hâme-i hod- pesendânesine her ne gelir ise yazmakta serbest olmağla tamam -kâtib-i mayerid- olmuşdu"[2].

Özlü, açık ifade ve açık bir imlâya duyulan ihtiyaç, yazışmaların dilini ve hatta kaligrafiyi de etkileyecektir. Merkezîyetçi yönetim demek, merkezî hükûmetin yazılarının ülkenin ücra köşelerinde okunup anlaşılması ve asıl önemlisi bu en ücra köşedeki ofislerin her türlü kayıt ve işleminin taşrada daha üst mercide ve hatta başkentteki ofislerde kontrolü ve takip edilmesi demektir. Meselâ siyakatla kaleme alınan bir malî vesikadaki coğrafî mekân isimlerinin, hatta şahıs isimlerinin böylesine yatayına ve dikeyine genişlemiş bir bürokratik ortamda okuma ve kontrol güçlükleri yaratacağı ve terk edileceği açıktır. Arşivlerimizde, merkezîyetçi bir vetîreden geçen devlet bürokrasisi kayıtlarının bu vakı'aya paralel bir kayıt sistemine yazı ve ifade değişimine uğradığı görülmektedir. Tanzimat bürokrasisi umumiyetle nesih dediğimiz hatt çeşidini tercih etmektedir. Bununla birlikte özel olarak ferman ve beratlarla da divanî yazının kullanılması dolayısıyla genç memurların bu yazı çeşidini de bilmeleri önemli bir vasıfdı. Nitekim özellikle büyük şehirlerdeki orta dereceli okullarda divanî yazının öğretilen yazı çeşidi olduğunu, *Tarîk* gazetesindeki 7 Ağustos 1886 tarihli bir ilânda "Dersaadet rüşdîye mekteblerinde divanî ve rık'a talim ettirecek birkaç muallim istihdamı için müsabaka açılmasından" anla-

---

[2] *Tabsıra-i Âkif Paşa*, Konstantiniye 1300, 4. def'a, s. 76-77.

yabiliriz. Gene imkân bulundukça rüşdiyelerde sülüs yazı hocaları da istihdam edilip öğretiliyordu[3].

XIX. yüzyıl tarihimize ait zengin ve klasik dönemden mahiyet ve tasnifçe farklı vesikaları burada zikre ne imkân vardır, ne de yeridir. Arşivimizde diplomatik ve paleografya açısından en zengin ve tipik örnekleri ihtiva eden kaynağın H. 1255/1310 tarihleri arasındaki *İrade*'ler tasnifi olduğunu belirtelim. İrade tasnifine giren belgeler, işlemin gereği olarak, en alt birimden yazılan yazıdan, veya tebaa-i Osmanîden kimselerin yazdığı arzuhalden başlayarak, merkez veya taşra teşkilâtında kaza ve livadan veya meselâ Şehremaneti'nden yazılan bir belgenin nezarette veya *Meclis-i Vâlâ*'da nasıl müzakere edilip ne gibi karar verildiğini bildiren mazbata ve Sadaretin arz tezkiresiyle meselenin Mabeyn-i humayûna arzedilmesiyle alınan iradeyi de şerh olarak ihtiva eder (İrade hâmişi). Kısacası bir konudaki *irade* bazen bir hayli kabarık lefleriyle birlikte bulunmakta ve bize bütün bürokratik hiyerarşideki işlem ve süreç hakkında her yönden bilgi vermektedir. Böylece XIX. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin kitabeti, titülatür ve işlemler hakkında hiyerarşik kademelerde alınan kararlar bu zengin tasnifte izlenebilmektedir. İrade tasnifinin bizatihi kendisi de Osmanlı bürokrasisinin ihtisaslaşması hakkında yeterli fikir vermektedir. Bu belgelerde, kitabetin özelliği kadar, kullanılan kâğıt cinslerini bile öğrenmek mümkün olmaktadır.

Tanzimat Dönemi Yazışmalarında Dil ve Üslûb

Tetkike kolaylık ve imkân veren malzemenin bolluğuna rağmen, bugüne kadar hakkıyla incelenmeyen Tanzimat devri diplomatikası ve resmî yazışma edebiyatı; edebiyat tarihçilerimiz ve dilcilerimizin de ısrarla ihmal ettikleri bir konudur. Konunun idare tarihimiz kadar kültür ve edebiyat tarihimiz açısından da öneminin olduğu açıktır. Bu konuya girerken ilk önce yazışma dili üzerinde o çağda kaleme alınan bazı basılı eserleri ele alalım. Bu eserler resmî yazışma kurallarını açıklayan ve bazı güzel yazı örnekleri veren eserlerdir. (H.1259) 1843-44 yılında basılan Tanzimat dönemi başının ünlü devlet adamı Âkif Paşa'nın *Münşe'at*'ı bu konuda önemli bir giriştir. O, özellikle resmî yazışma ve mektuplar için bir örnek olan bu münşeatı biraz da siyasî polemik için bir araya getirmiştir. Devrinde iki baskısı yapılan eserin, sağda solda el yazma kopyalarına da halen rastlanmaktadır (Meselâ Kiel Üniv. Menzel Koleksiyonu- M.S.ori/394). Âkif Paşa'nın *Tabsıra*'daki fikirleri ve tasvirleri bu külliyat ile bir ararda ele alınırsa, Tanzimat devri devlet adamlarının bürokrasi dili ve yazışmaların üs-

[3] Ayşe Şen "100 Yıl Önce Basın Tarih ve Toplum Ağustos 1986 s. 35; Başbakanlık Arşivi (BA), İrade- Dahiliye (İ.D) Nr. 27010. (67a 1274).

lûbunu mütaala eden yeni bir münevver zümresi olduğunu görürüz[4]. Devre ait yazışma ve nesir örnekleri ihtiva eden defter yazma mecmualar adeta her eski ailenin muhallefatı içinde yer alır. Gene Cevdet Paşa'nın *Tezâkîr*'in 40. tezkiresinde kendi kaleminden, dilin sadeleşmesi üzerindeki fikirleri ön planda bürokratik yazışmaların ıslahına yöneliktir. Cevdet Paşa *Meclis-i Vâlâ* ve *Şurâ-yı Devlet*'teki memuriyeti sırasında bu konuya dikkat etmiş, bizzat kaleme aldığı sayısız layîha, nizâmnâme ve mazbatada bu görüşlerini tatbik etmiş ve maiyetine de tatbik ettirmiştir. Gene *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*'deki reisliği zamanında Tanzimat devrinin ünlü devlet adamlarından Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın bu konuda değerini muhafaza etmiş bir rehber eser verdiğini biliyoruz. (H.1275/M.1858-59) tarihli *Gülbin-i İnşâ* adlı risalesi elkab (titulature) ile devlet adamlarına yazılacak yazı örneklerini ve anahtar ifadeleri ihtiva eden bir el kitabıdır[5]. Daha sonraki kuşak diyeceğimiz, Hamidiye dönemi devlet adamları arasında da bu gelenek devam etti. Trabzon ve Ankara valiliklerinde bulunan şaîre Leylâ Hanımın zevci Sırrı Paşa, iyi şâir olmamakla beraber, inşâ yani nesir alanında devrinin kuvvetli bir kalemiydi. Paşa, resmî yazışma edebiyatının güzel örneklerini vermiş, idare hayatında da maiyyetini bu yolda teşvik ve hatta zorlayarak, adeta bürokrasinin öğretmeni olmuştur. En güzel mektub ve nutuklarını 1886 (H.1303) tarihinde *Mektûbât* adlı eserinde toplayıp bastırmıştır. Gene aynı dönemin devlet adamlarından Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Münşeat-ı Mahmud Celâleddin Paşa* adlı derlemesi de (H.1312) 1895 tarihli olup, bu alanda kayda değer rehber kitaplardandı[6]. Resmî yazışma edebiyatımızın bu örnek derlemeleri dışında *Mebâniyü'l-İnşâ*, *Belâgat-ı Osmaniye*, *Sefine-i Belâgat* ve *Talim-i Edebiyat* gibi Türkçe gramer kuralları ve yazma üslûbunu öğreten el kitaplarına değinmiyoruz[7]. Bunlar daha çok dilci ve edebiyatçıların tetkikine açıktır. Şu kadarını söyleyelim ki, Tanzimat adamı için edebiyat artık sadece şiirden ibaret olmayıp, hangi konuda olursa olsun güzel yazmaktır ve doğru, özlü bir nesîr sanatıdır. Devlet yazışmalarında da bu tür bir nesir sanatının inkişaf ettirildiğini ve inşâ sanatının geçmiş yüzyıllara göre prestijinin ve öneminin arttığını söylemek mümkündür. Bu XIX. Yüzyıl münevverlerinin yeni bir boyutudur.

---

[4] Müneşât-ı Âkif sene 1259, Cevdet Paşa'nın bu konudaki fikirleri için bkz. Ş. Turan "Cevdet Paşanın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 18-20.

[5] Rıfat Paşa, *Gülbin-i İnşâ*, İstanbul 1257, s. 52.

[6] *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, İstanbul 1303, *Münşea't-ı Mahmud Celâleddin Paşa*, Dersaâdet 1312.

[7] Ahmed Cevdet, *Belâgat-ı Osmaniye*, İstanbul 1326; Süleyman Paşa, *Mebaniyü'l-İnşâ*, 2 cild, İstanbul, 1289.

Vesikalarda izlediğimiz bürokratik işlem usûlüne göre, vilâyet kademesinin alt biriminden gelen arzuhal veya mülkî amirin yazısı, valiyi vilâyetin bir mazbatasıyla merkeze gönderildiğinde, mevzu'a göre ya Dahiliye nazırı sadarete arz etmekte ve mütalaasını bildirmekte veya duruma göre Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyede görüşülerek karar mazbata ile sadarete sunulmakta, sadaretin arz tezkiresiyle de Mabeyn-i hümayûna arz edilen mesele; aynı tezkire üzerine mabeynin yazdığı şerhle, (İrâde hamişi) irade-yi seniyye çıkmış olmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca Meclis-i Vâlâ, görevleri son derecede yüklü veya alanı geniş bir kuruluştur. Davaların temyizi, memurların yargılanması, kararnâme ve nizâmnâmelerin kaleme alınması gibi yarı teşrîi görevler dışında; falan tekkenin iânesi, filan köy camiinin onarımı, gayrimüslim cemaatlerin önemli iş ve meselelerinin çözümü, tayin-terfi, bütçe hazırlanması veya tartışılması önemli ve önemsiz bayındırlık görevleri ve hatta bazı yüksek memurların özel hayatlarının denetimi ve disiplin cezası verilmesi gibi işlemleri sayabiliriz. (Sonuncuya bir örnek; Alâaddinpaşazade Celâl Bey'in, zevcesine eziyet ettiği gerekçesiyle te'dib'inin" kararlaştırılmasıdır.[8]) Bu yüzden Meclis-i Vâlâ'nın işlemleri hiç değilse Tanzimat döneminin ilk yirmi yılı boyunca (aslında bu devreyi Gülhane Fermanı'nın öncesinden alıyoruz) içtimaî, hukukî, kültürel ve idarî hayatımız bakımından en zengin vesikaları ihtiva etmektedir. Âli ve Fuat Paşa'lar zamanında ve ardından II. Abdülhamit döneminde, devlet ofislerinde ihtisaslaşmanın artmasıyla irade tasnifi de yeni bölümlenmeler ve Osmanlı diplomatikası bakımından yeni özellikler arz etmektedir.

İşlem Hızı

Bir arzuhalin taşra veya merkezde hiyerarşinin alt basamağındaki bir ofisin başladığı işin en yüksek makama kadar ulaşıp, menfi-müsbet bir neticeye bağlanmasının ne kadar zaman aldığı; daha başka bir deyişle ofislerin yazışmalarının yürütme ve karar alma sürecinin hızının ne olduğu, sorusuna da cevap aramak gerekir. İrade tasnifindeki müstakil tomarların bazıları ele alınarak, örneklerle bu soruya cevap verilebilir.Alınan örneklerin genişliği ölçüsünde daha kesin tasnifler ve cevaplar elde edileceği tabiîdir. Meselâ Silistre valisi Tosun Paşa'nın 27 Cemaziyelahır 1268 tarihinde (18 Nisan 1852) merkeze yazdığı ve Rumeli vilâyetlerinde vali ve memurların adam dövmek veya baskı yapmak gibi gayr-i kanunî bir tarz-ı idare izlediklerini ihbar eden tezkîresi 15 Recebde *Meclis-i Vâlâ*'da görüşülüp karara bağlanmış ve 27 Recebde bu işlemi men eden umum Rumeli vilâyetlerine hitaben, genelge mahiyetinde bir irade-i seniyye çıkmıştır. Paşanın tezkiresiyle

---

[8] BA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ-MV) Nr. 42341.

iradenin tarihi arasındaki süre bir aydır[9]. Bir başka tipik örnek Bâb-ı Âlî tercümanlarından Sahhak Ebro Bey'in bir gazete çıkarmak için yaptığı müracaattır. Meclis-i Vâlâ'nın bu konudaki görüşünü ihtiva eden mazbata 29 Receb 1267 tarihlidir. (30 Mayıs 1851). Sadaretin arz tezkiresi ise 4 Receb 1268 ve irade-i seniyyenin tarihi 5 Recebdir. Aşağı yukarı bir yıl süren izin muamelesi, gazete çıkarma konusunda Bâb-ı Âlî'nin genel hassasiyetiyle ilgili bir durumdur[10]. Buna karşılık ülkenin şu veya bu köşesinde bulunan meskûkât veya âsâr-ı atîka'dan merkezin haberdar edilmesi, bulunanın hazineye alınması ve bulanlara hisse verilmesi (üçte bir) gibi bir muamele genellikle sayısız örneklerden anlaşıldığı üzere bir ay zarfında hatta bazen onbeş günde sonuçlanmaktadır[11]. Gene maarife ilişkin uygulamalarda da bir sürat göze çarpıyor. Darülmu'allimîn talebesinin imtihanla alınması ve başarısızların süratle ayıklanıp okuldan alınmalarına ve münasib işlere yerleştirilmelerine dair bir karar, o yılki programın uygulanabilmesine bina'en 9 Safer 1267 tarihinde Meclis-i Maarif-i Umumiye'de görüşülmüş ve mazbata Meclis-i Vâlâ'da 22 Safer 1267'de (27 Aralık 1850) karara bağlanarak 28 Saferde de irade-i seniyye çıkmıştır. İşlem 20 gün içinde tamamlanmıştır[12].

Telgraf ile görülen bazı acîl işler dışında, bir yerdeki huzursuzluk veya çekişme gibi konularda çabuk çözüme ve karara bağlanmaktaydı. Meselâ Sarımı nahiyesi halkının vergi vermemek için direndikleri, Vali Paşa hazretleri tarafından 2 Cemaziyelevvel 1267 (5 Marta 1851)'de rapor edilmiş ve karşı tedbiri içeren irade ayın 9'unda bir hafta içinde çıkmıştır[13]. Bu gibi acîlen karara bağlanan işlemler dışında, carî muamelelerin de fazla gecikmediği görülüyor. Kararın geciktiği konular umumî politikaya ait meselelerdir. Meselâ Ticaret nazırının "ıslah-ı sanayî" raporlarından biri 2 Safer 1266 (18 Aralık 1849) tarihini taşıyor. İlgili Meclis-i Vâlâ mazbatası ise 21 Receb 1266 (2 Haziran 1850) tarihini taşımaktadır[14]. Yani raporun görüşülüp tasdiki ve sadarete arzı altı ay sürmüştür. Buna karşılık başkent halkının veya taşradaki ahalinin şikâyetlerinin çabuk görüşülüp karara bağlandığını söyleyebiliriz. 16 Muharrem 1267 (21 Kasım 1850) tarihli bir mazbata, Göksu'da şarlatan bir şeyh hakkındaki Zabtiye Nezareti tarafından derhal derdest edilmesine, semt halkının şikâyetini karara bağlıyor[15]. Bu gibi dilekçeler, saçma konuları ihtiva etseler dahi, ciddiyetle ve çabukça görüşülürlerdi.

---

[9] İ-MV, Nr.5340.
[10] İ-MV,Nr. 8257.
[11] İ-MV,Nr. 8023.
[12] İ-MV,Nr. 6008.
[13] İrade Dahiliye, (İ-D) Nr. 14616.
[14] İ-MV, 21 B 1266/Nr. 5050.
[15] İ-MV, 16 Muharrem 1267 Nr.5733 ve ; İrade-Hariciye, (İ_H) Nr.3902.

1850 yılında Rumeli vilâyetleri bir olayla çalkalandı. Güya bir Rum kadını ve meczub bir çocuk rüya görmüşler ve Meryem Ana kendilerine Yahudilerden alışveriş etmemeleri, yıkık manastırları onarmalarını tenbih etmiş. Tırhala, Selânik, Yanya'dan dilekçeler yağmaya başlamış ve konu süratle karara ve çözüme bağlanmıştır. Yine bunun gibi, gayr-i müslim cemaatlerle ilgili kritik meselelerde de süratli bir yazışma, karar alma ve uygulama mekanizması göze çarpmaktadır. Bursa'da Türkmenköy Ermenilerinin Fransız propagandası sonucu katolisizme girmeleri, Ermeni patriğinin 16 Rebi'ülâhir 1268 (8 Şubat 1852) tarihli bir tezkiresiyle şikâyetine sebeb olmuş; konunun teftişine derhal karar verilmiş ve sadaretin arz tezkiresi üzerine irade-i seniyye ile Bâb-ı Âlî Tercüme Odasından Enis Beyin bölgeye müfettiş olarak gönderilmesi emredilmiştir[16]. Bütün bu işlemler patriğin şikâyetinden îtibâren bir ay bile geçmeden tamamlanmıştır. Bundan başka sağlık ve karantina tedbirlerine ilişkin muamelât da hızlı yürüyordu. Edirne vilâyetindeki çocuklara salgına karşı çiçek aşısı yaptırılması için, Vali Mehmed Esat Paşa'nın Cemaziyelevvel 1268 (25 Şubat 1852) tarihli tezkiresi, Dahiliye nazırı ve sadrazam ve Mabeyn-i Hümayun çizgisini izleyerek 18 Cemaziyelevvelde yani 15 gün içinde sonuca ulaşmıştır[17]. Hükûmet merkezindeki ofisler arasındaki yazışmalar mesafe yokluğu dolayısıyla da daha hızlı yürümekte, hele Meclis-i Vâlâ'da görüşülmeden nezaretlerden bitecek işler daha çabuk karara bağlanmaktadır. Maliyedeki tıkanmalar ise, merkezîyetçi malî sistemi kurmak gibi zor bir safhadan geçen XIX. Yüzyıl Osmanlı bürokrasisi için kaçınılmaz ve normal aksamalar sayılmalıdır. Mamafih bürokrasinin işlem hızı ve muamelât sürecini anlamak için bu gibi yüzlerce örneğin dökümünün ve tasnifinin yapılmasının gerektiği açıktır.

Vesikaların Muhteva Analizi

Tanzimat dönemi yazışmalarında; elkab (titulature) yazının kaleme alınış plânı, tarihleme ve tasnif, nihayet kaligrafi, dil, uslûb ve kullanılan malzeme açısından yapılacak incelemelerin hem güçlüğü hem de kolaylığı vardır. Klâsik devir Osmanlı bürokratik geleneği bir ölçüde sürmekle beraber; yeni bir yazışma dili, uslûbu, tasnifleme ve yazı plânı, muamelât ve kayıt sisteminin söz konusu olması, malzemenin zenginlik ve çeşitliliği tasnif ve genellemeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte gene malzemenin çokluğu da daha sıhhatli mukayeseler yapma ve genellemelerde bulunmaya imkân vermektedir.

II. Mahmud devrinde örneği daha önce adeta Büyük Petro Rusya'sında görüldüğü biçimde, memuriyet dereceleri tesbit edilmiş;

[16] İ-H, Nr. 4433.
[17] BA İ-Dahiliye, 4 Ca 1268 ve 18 Ca 1268, Nr.15861.

ilmiye, askeriye ve mülkiye silkinde müşabih rütbeler ve bunların unvan ve yazışmalardaki hitab biçimleri belirlenmiştir. Bu standart elkab (titulature)'ın daha sonraları devlet teşkilâtındaki yeni düzenleme ve genişlemelerle bazı ilâveler aldığı biliniyor. Tesbit edilen standart elkab ve hitaba rağmen, Tanzimatın ilk dönemindeki yazışmalarda, makamın anonimliği pek göz önüne alınmadan ast ve üst veya eşit rütbedekiler arasında kalem şakirdliği geleneğine dayanan bir şahsîleştirıneyle; "karındaşım, oğlum efendin" gibi hitabların eklendiği görülmektedir. Muselâ, 23 Safer 1256 (26Nisan 1840) tarihli arz tezkiresinde sadaretten mabeyn başkitabetine hitab biçimi "saadetlû mekremetlû, mürüvvetlû karındaş-ı a'azzu ekremim, mîr-i muhterem hazretleri" şeklindedir[18]. Gene 4 Şevval 1256 (29 Kasım 1841) tarihli arz tezkiresinde "seniyyül'l-himema, kerim'ş şîma, devletlû, inâyetlû, âtufetlû, oğlum efendim hazretleri" gibi bir hitab görülür[19]. Henüz anonimleşen ilişkilerin kurulmakta olduğu bir bürokraside, tesbit edilen elkab ve hitab biçimlerine rağmen; kalem akranlığı, yaş ve kıdem sırası, mazideki üstadlık-şakirdlik gibi kalıntıların bir geleneğin devamı olarak kendini öne çıkardığı görülür. Fakat kısa zaman sonra bu tür hitabetin kalktığı görülecektir. Genelde sadaret mabeyne 'atûfetlu efendim hazretleri' gibi bir hitabla yazar. Tanzimat bürokrasisi elkabda makamın şahsiliğini göz önünde tutma ve uslûbda edebiyat endişesini kısa zamanda terk etmiş, makama bağlı standart anonim titulatür kullanmağa başlamıştır. Hükümdarın elkabı onun verdiği ferman ve hatt-ı hümayunlarda, beratlarda geleneğe sadık olarak devam etmektedir; ancak makam-ı hilâfet daha kuvvetle belirtilmektedir. Yazışmalarda hükümdar için kullanılan elkabı ele alalım; *Cenab-ı cihandarî*, *hazret-i cihandarî*, gibi elkab yanında irade-yi seniyyeye arzedilen evrakda standart ifade; 'her ne vechile emr ü fermân-ı hazret-i şehinşâhi şerefsünuh buyrulur ise...' şeklindedir. Yapılan veya yapılacak her iş veya olumlu vaziyet ifade edilmeden önce: 'sâye-i şevket-vâye-i hazret-i padişâhî' deyimi yer alır. Yazışmanın konusu eğitime ve kültüre ilişkinse hükümdardan; 'sâye-i maarif-vâye-i hazret-i padişâhî' adliye veya yeni bir nizamın vaz'ına ilişkinse 'sâye-i ma'dalet-vâye-i cenâb-ı cihandârî...' veya güvenliğe, isyan bastırmaya âit konularsa 'sâye-i asayiş-vâye-i... hazret-i mülûkâne...' veya bir cemaate bir hak, imtiyaz veya izin veriliyor veya birini maaş ve rütbesi arttırılıyor veya maaş bağlanıyorsa, 'sâye-i ihsan-vâye-yi cenâb-ı tac-dârî' gibi uygun deyimler kullanılarak hükümdar zikredilmiş olur. Bazı vakit hilâfet ünvanının belirtilmesi için hükümdar "zat-ı kudsiyet-i tacdârî" diye zikredilir. Mabeyne yazılan arz tezkirelerinde sadrazamın yukarda zikredilen hürmetkâr elkab ile mabeyn

[18] BA Cevdet Belediye Nr. 16602. Bk. Belge I, üstü çizili ibâre.
[19] BA İ-Dahiliye, Nr.397. Bk. Belge II, üstü çizili ibâre.

başkitabetine hitab etmesi, hükümdar evine olan saygıdan dolayıdır. Yoksa irade çıkınca mabeyn tarafından tezkireye düşülen şerh, bütün astların üstlere hitabı gibi 'ma'ruz-u çaker-i kemîneleridir ki..' ifadesiyle başlar. Bu iradenin şerhi (hamişi); 'reside-i dest-i tazîm olan, işbu tezkire-yi seniye-i âsafâneleri, manzûr-u âli-i hazret-i şâhâne buyurulmuş...' gibi bir ifade ile başlar. İradenin çıkışı (sadrı) için kullanılan başka bir ifadede de sadrazamın elkabı şöyledir: 'ziver-i dest-i îzâz olan işbu tezkîre-i samiyye-yi hidîvâneleriyle zikrolunan mazbata manzûr-u ma'âlî-mevfur-u hazret-i padişahî buyurulmuş...' burada 'asafâne' yerine 'hidivâne' deyimi kullanılıyor[20].

Tanzimat devrinde Avrupa hükümdarlarının hepsine, birbiri ardından 'padişah' unvanıyla yazılmağa başlandı 14 Receb 1266 (26 Mayıs 1850)'da Sardunya kralına 'unvân-ı padişâhî' takrir olunması ve 3 Safer 1266 (19 Aralık 1849) da İspanya ve İsveç krallarına aynı unvanın takrir olunması irade-i seniyye ile kesinleşti[21]. Zaten İngiltere, Fransa kralları, Rusya çarı, Avusturya imparatoru, Prusya kralı gibi eskiden muahede yapılan ülkelerin hükümdarları için "padişah" unvanı kullanılagelmekteydi. İmtiyazlı beyliklerin başındaki yarı-bağımsız hükümdarlardan Mısır hidivi için 'hidivâne' tabiri, Sırp prensi için de yazışmalarda 'ekselans' değil 'altesse' tabirinin kullanılması ön plânda Rusya sefaretinin iltimasıyle istenmiştir[22]. Prens Türk dili üzerine yazılırken 'sadakat-mizan bey' diye hitabedilirdi.

Astdan üste, örneğin nezaretler ve Meclis-i Vâlâ'dan sadarete 'devletlû efendim' diye hitab edilir. Bu gibi mazbata ve tezkirelerde 'maruz-u çaker-i kemineleridir ki' ifadesiyle mesele arzedilir. Sadrazam paşadan meselâ; 'ne vechiyle emr-i irade-i seniyye-i vekâlet penâhîleri' titriyle söz edilir. Sadarete arz edilen mesele için *ulu'l-emr* değil fakat '*men lelü'l-emr*'diye irade ve karar beklenir. Yeni çıkan kanun ve nizamnamelere, 'tapu nizamname-i müstahseni' veya 'usûl-ü mehasîni' gibi deyimlerle atıfta bulunulur. Tanzimat döneminden 'Tanzimat-ı Hayriye' olarak söz edilir. Bu daha çok yazışmalarda Sultan Abdülmecid devri için kullanılan bir deyim olmuştur. Tanzimat'da; vilâyetlerde valiler, mutasarrıf, kaymakam (müdir) sonraları memleket meclisleri azası, nazırlar, rüesa-yı ruhaniye, patrikhane meclis azaları mühür kullanıyordu. Mühür kullananlar zamanla arttırıldı, hatta cemaat kocabaşıları ve muhtarlara da irade ile mühür verdirildi ve darbhanede hazırlattırılarak gönderildi. Bu sebeple mühür imza yerine kullanılırdı[23].

---

[20] BA İ-MV,8R 1282 Nr.24264. Bk. Belge III, altı çizili ibâre.
[21] BA İ-H Nr. 2907 ve Nr. 3199; Kayseri Şeriyye Siceli Nr. 225, 14 Ra 1243 tarihli tereke tesbit hükmü.
[22] BA. İ-H Nr. 1152 (2 safer 1260).
[23] İ. Ortaylı *age.*, s.98 ve Cevdet- Dahiliye Nr.10147.

Avrupa diplomasisinin tersine, Fransızca kaleme alınan Hariciye evrakında hariciye nazırına 'monseigneur' diye hitab edildiği görülür. Sadece hidiv ve sadrazamlara 'son altesse' diye hitab edilmektedir. (monseigneur hitabı kardinallere ve feodal dönemde de suzeraine beylere kullanılırdı. Bu terimin aristokratik rütbelerin olmadığı Osmanlı toplumunda standart bir kullanım için pratik bir buluş olduğunu belirtmek gerekir. Meselâ, Londra sefiri Kostaki Efendi Hariciye nazırı Fuat Efendiye böyle hitab etmektedir. (13 Janvier 1853 tarihli)[24]. "Tanzimat başlarında, Avrupa bürokrasisindeki örnek izlenerek yüksek dereceli memurlara hâmili oldukları madalyalar ve nişan zikredilerek hitab edildiği de görülmektedir: "*mülhakatiyle İzmir valisi olub, Mecidiye nişân-ı zîyşânının birinci rütbesini hâiz ve hâmil olan vezirim* Mehmed Reşid Paşa iclâlehuya.. ve rütbe-i sanîye sınıf-ı evvel mütemayîzi eshâbından eyâlet-i merkume muhasebecisi.." veya "Kudüs-ü şerif sancağı mutasarrıfı olub, Mecidiye nişan-ı zîyşanının ikinci rütbesini hâiz ve hâlim olan Süreyya Paşa.." gibi unvan ve elkab kullanılırdı[25]. Bundan sonra da gelenek sürmüştür: "Efâhim-i vükelâ-yı saltanat seniyyemden İzmir vilâyeti vâlisi olub, imtiyaz nişân-ı humâyûnu ve murassa Osmanî ve birinci rütbe Mecidî nişân-ı zîyşanlarını hâiz ve hâmil olan sadr-ı esbak Kâmil Paşa iclâlehuya..."

Memuriyet rütbelerine ve silkine göre, memurların elkabıyla zikredildiği görülür; 'Maliye nazırı atufetlu efendi', '.. valisi devletlû paşa hazretleri' gibi.. İlmiye için 'faziletlu efendi hazretleri', 'refetlu efendi' vs. gibi... Bu rütbe ve unvanlar; ilmiye, askeriye ve mülkiye sınıfları için paralel bir biçimde tesbit edilmişti. Bu ünvanların hepsi, hitab tarzları ast ve üst durumunda nasıl hitap edileceği nizamname gereğidir ve salnamelerde de yer almıştır. Rütbe ve ünvanların bu şekilde yeniden tasnif ve belirlenmesi başarılı bir biçimde yürütülmüştür. Bu konuda resmî görüşün ne olduğunu da biliyoruz ki şöylece özetleyebiliriz: "Evâmir-i hükûmet bir merkezden her tarafa dağılmak için ve bu vesaît dahi âmiriyet ve memuriyetin derecatını ta'yin eden bir silsile-i tertib ihtiyac-ı katî gösterdiği için, kurun-u ahîre hükûmetlerinde rütbe mes'elesi meydana çıkmış ve kurun-u vustadan sonra İspanya ve Fransa gibi bazı memâlik-i garbiyede ruhban takımı idare işlerini dahi istilâ eylediği ve meslek-i ruhbaniyetde ise zaten bir silsile-i merâtîb bulunduğu gibi bir nev'i asâkir-i ruhbaniye hükümünde olan şövalyeler dahi rütbeli imtiyazlı bir sınıf-ı mahsus bulunduğu cihetle bu usul o tarihlerde hidemat-ı mülkiyeye memur olanlara da ta'mim edilmiştir. Bu minvâl üzere Osmanlı devletinde de rütbenin yeniçerilerin hudûsiyle beraber zuhûr ettiğini müteakiben

---

[24] BA İ-H. Nr. 4632.

[25] BA *Yahud ve Karai defteri* Nr. 18, s.153 (1279- Evasıt-ı Şaban ve aynı defter s.158 (25 Rebi'ü'l-evvel 1317).

mülkiyye'ye ve Sultan Süleyman-ı Kanûnî devrinde ilmiyeye de intikal ettiğini" söylüyor. II. Mahmud devrinde bu alanda önemli bir reform başladı. 1248/1832 senesinde *kethüda bey, hazine-i âmîre defterdarı* ve *reis efendi* ve *mukata'at nazırı*'nı; rütbe-i ulâ yani 'saadetlu' ve *çavuşbaşı* ve *tersane* ve *tobhane eminleri*'ne rütbe-i sanîye yani 'izzetlû' ve *beylikçi* ve *mektûbî-i sadâret* ve *âmedî-i dîvân-ı humâyûn*'a ise rütbe-i salîse yani 're'fetlu"ve rütbe-i rabîe ile hamise sahiplerine ise 'Fütüvetlu' gibi unvan ve elkab verildi. Fakat daha Tanzimat dönemine girerken başta saydığımız bu dört memuriyetin ofisleri genişletilip nezaretler haline getirilince; efendilikle yad olunmak üzere rütbeleri müşirlik ve vezarete yükseltilmiş, ilk üçü nazır olarak zikredilmişlerdir. 1261/1845'de ise rütbe-i balâ 'atufetlu' unvaniyle ihdas edildi[26]. Elkab ve unvan bilinmeyen bir husus olmadığından burada uzun boylu ele alacak değiliz. Özetle üzerinde durmak istediğimiz şudur; Sultan Mahmud devrinde sade bir biçimde beş sınıf üzere ihdas edilen rütbe ve elkab, bürokrasideki büyüme, ofislerin genişlemesiyle, hiyerarşide doğan değişikliklerle bu karakterini kuşkusuz muhafaza edemezdi ve Sultan Abdülazîz dönemi başlayıncaya kadar ofisler ve memur sayısı ve hiyerarşik düzenleme bir arada değişti ve rütbe ve elkab sayısında artış oldu. İlmiye-mülkiyye ve askeriyedeki dereceler paralel bir biçimde, yazışmalardaki unvan ve hitabet ast ve üst için kesim bir şekilde tesbit edildi. Bu listelerin Devlet salnamelerinde de yer aldığını ve titizlikle uyulduğunu söylemek mümkündür. Tanzimat'la birlikte yazışmalardaki unvan ve hitabların sadeleştiği görülüyor. Esasen aristokratik kalıntıları olmayan merkezîyetçi bir devlette kadroların standart bir biçimde dikeyine ve yatayına tesbiti alanında Tanzimat Yönetimi başarılı ve sade bir sonuç sağlamıştır diyebiliriz. Her halükârda Avrupa monarşileri içinde Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti yazışmalarda en basite indirgenmiş unvan ve hitabları kullanıyorlardı. Bu bürokrasilerde makamın gereği bir elkab kullanılırdı. Bunun merkezîyetçi bir yönetim geleneğiyle yakından ilgisi vardır. Çünkü irsî asaletin feodaliteden beri bazı kalıntıları titülatürde görülür. Avrupa devletlerinde bir büyükelçi hariciye nazırına rapor yazarken, sadece makamın değil, o kişinin asalet derecesini de kullandığı titulatürde dikkate almak zorundadır. Bu Rusya ve Osmanlıya göre sadece memuriyet derecesine göre belirlenen elkab yanında şahsi bir durum yaratır.

Vesikalarda Metin Muhtevası

Klâsik Osmanlı dönemindeki du'a (invocatio), elkab (intitulatio), maznun (narratio), müeyyide-müeyyide bildirgesi (sanetio) gibi bö-

---

[26] *Cebel-i Lübnan Salnamesi*, s.58-60.

lümlenme mümkün müdür sorusunun cevabı 'hayır' olacaktır. Tanzimat döneminde çıkan hatt-ı hümayunlar ve beratlarda dahi klâsik biçim büyük ölçüde muhafaza edilmekte ise de; artık böyle bir bölümlenme ve üslûbun önemli ölçüde değiştiği görülür. Normal tezkireler, iradeler ve diplomatik yazışmada ise invocatio (du'a) veya uzunca bir intitulatio (elkab) göze çarpmaz. Hele narratio dediğimiz, kısa maznundan sonra sanctio gibi bir bölüm yoktur. Bu devlet hayatında kavaîd ve nizamatın tatbik ve bildirmesiyle ilgili usûldeki değişmeden ileri gelir. Klâsik devrin fermanları, beratları, adaletname ve yasaknameleri her biri başlıbaşına bir kaide vaz'eden, bir kaideyi tenkîd eden, açıklayan adeta müstakil kanun metinleridir. Oysa Tanzimat yönetiminin kaîde ve kuralları bellidir. Nizamnameler, kodifiye edilmiş kurallar bütünü olup basılmaktadır. Bürokrasi carî işlemleri önündeki kurallara göre yürütür, böyle bir (sanctio) müeyyide bildirimine ayrıca ihtiyaç yoktur. Kuşkusuz, Sultan Abdülaziz devrinde çıkan Ferman-ı Âdalet veya önceki Islahat Fermanı gibisinden hatt-ı hümayunlar; yeni normlar koyan, tenkid eden hukukî belgeler olup, bunlarda klâsik biçim muhafaza edilmiştir. Tayin ve tevcih işlemlerine ilişkin beratlar da böyledir. Burada kaligrafi bile klâsik devirdeki gibi muhafaza edilmiştir, büyük ölçüde divanî yazı kullanılmaktadır. Ama örneğin, Osmanlı muadehedeleri klâsik dönemdeki ahidname formunu ve muhtevasını bırakmış, devletler hukukunun standart kurallarına uygun bir biçim ve dille telif edilmektedir.

Tanzimat dönemi yazışmalarında, vesikayı tarihleme konusunda da değişiklik başlar. Zaten artık sadaret ve saltanat makamı dışında mühür kullanılan bu belgelerde 'alâmet-i şerife itimad kılasız' gibi bir ibare yer almamaktadır. Tarihleme de yazılı olarak değil rakamladır. Ay adları kısaltmalarla verilir. Ra veya Za (Rebiyülevvel ve Zilka'de karşılığı) gibi... Evâîl, evasıt evâhır gibi decade'larla tarihlendirme yapılmaz. İş hacmi artmış, evrakın daha detaylı gündelik tarihlendirilmesi esas olmuştur. Malî vesikalara prensip olarak Gregoryen aylarla tarihlendirilir ve güneş takvimi yani rumî yıl kullanılır. Hariciye evrakında ve yabancı devletlerin verdiği notların tercümesinde dahi milâdî tarih kullanılır. (Oysa eski ahidnamelerde bazen bu Hıristiyanların takviminde Yunosa'nın 23'üdür gibi bir senkronizasyona başvurmaktadır ve tasrih edilmektedir) Hatta dış ilişkileri ilgilendiren iç yazışmalarda, yani raporlarda bile milâdî ayın ve yılın kullanıldığını görüyoruz. Meselâ Cezayir-i Seba ceneralinin (yedi adalar cumhuriyeti başkanının) Preveze'ye gelip, bazı kimselerle yürüttüğü temasları, Preveze müdürü merkeze rapor ettiğinde, tezkirenin böyle tarihlendirildiği görülür[27].

[27] İ-D. Nr.4622 ve İ-H. Nr. 4118.

Kullanılan kağıt cinsleri endüstri mamulâtıdır, bir yenilik olarak İzmir kağıt fabrikası mamulatı da 1267/1851-52 tarihinden beri kullanılıyor, bu arada bir irade-yi seniyye ile esnafa dağıtılması ve aklâm-ı şahaneye alınması emrediliyor[28]. Gene bildiğimiz eser-i cedîd kağıdı (aslında ikiye bölünerek) en yaygın olarak kullanılan malzemedir. Bundan başka normal kağıdın iki misli büyüklüğündeki ahd-i hümayun kağıtları umumiyetle dilekçe kağıdı olarak kullanılıyor. Bunların varîdatı bir tür dilekçe harcı yerine geçmektedir. Bazı yönlerine değinmeğe çalıştığımız, Tanzimat bürokrasisinde en büyük yeniliklerden biri de evrakın tasnif ve saklanmasının sadece ofislere göre değil, fakat daha detaylı konulara göre de dosyalanıp ve ciltlenerek saklanmasıdır. Böylece 'Yunan defteri, Girit defteri veya Bulgaristan ve Mısır defteri' gibi konulu yazışmalar külliyatı çıkmakta, hatta "Mülteciler dosyası"gibi 1849 mültecilerin işlerini, geçici bir olay olmasına rağmen, ayrı olarak dosyala:nak gibisinden modern bir tasnif ve dosyalama sisteminin ortaya çıktığını görüyoruz. Gerek dahilî ve haricî meseleler, gerekse malî meselelerde yaratılan bu yeni tasnif ve dosyalamaların ise henüz arşivlerimizde gün yüzüne tamamen çaktığını söyleyemeyiz. Aslında XIX. Yüzyıl dosyalaması ayniyle korunmalı ve arşivlerimizde de böylece istifadeye açılmalıdır.

Yazışmalarda kullanılan kağıdın ebadı ve hangi ofiste yazılmış ise o dairenin başlığının matbu' olarak her kağıdın başında bulunması gibi tedbirlere de başvurulmuştur ki, bunlar modern bir dosyalama sistemine yönelik tedbirlerdir. Meselâ 14 Safer 1272 (Ekim 1855) tarihli bir irade ile kullanılacak kağıdın ebadı ve âit oldukları şubeyi gösteren: "Daire-i Umûr-u Hariciye) veya "Bâb-ı Âlî-Daire-i Umûr-u Dahiliye" gibi başlıklar işlenmiş kağıtlar örnek olarak merkez ve taşra teşkilâtına yollanmış ve bu örnek üzere hazırlanan kağıtla yazışmaların yapılması irade edilmişti[29].

---

[28] Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiyede Kâğıt*, Ankara, AÜDTCF yay., 1963. BA. İ-MV Selh-i Receb 1270/Nr. 12150 İzmit (?) fabrikalarında imal olunan kâğıdın ahlâm-ı şahane ile esnafa verilmesine dair.

[29] İ-D, N r 22632(14 sefer 1272)

Beşinci Bölüm

TANZİMATÇILAR VE TANZİMAT

TANZİMAT ADAMI VE TANZİMAT TOPLUMU[*]

İlber Ortaylı

Keçecizare Fuat Paşa'ya ait bir nükte vardır; muhaliflerinden mürâî bir kişi, Bâb-ı Âlî'nin parke döşenerek genişletilen caddesini över ve pek münasib bir iş yapıldığını söyler. Paşa da, "bize atılan taşlarla döşettik" cevabını verir. Gerçekten de Tanzimat yöneticilerine çok taşlar atılmış, onlar da bu taşları bir devri bina etmek için kullanmışlardır. Ilımlı ve uzlaştırıcı bir yol izleyerek karşı görüşlüleri bile planlarını gerçekleştirmek için hizmete aldılar. Onlara göre bugünün muhalifi yarının çalışma arkadaşıydı. Tanzimat'ın öncü kadrosu ne geldikleri meslek ve dünya görüşü, ne de toplumsal kökenleri bakımından birbirine benzemeyen kişilerden oluşur; aralarında bir uyum vardı, ama birlik olduğu söylenemez, Bâb-ı Âlî diktatörlerinin birbirleriyle çekişmeleri bazı zaman parlamanter Avrupa rejimlerindeki iktidar ve muhalefet partilerinin sürtüşmesini aratacak derecedeydi. A. Cevdet Paşa gibi Süleymaniye Medreselerindeki yobazları mat etmiş medrese bilgini ile, sefarethanelere yetişmiş Reşit Paşa, ağırbaşlı Âli Paşa ile nüktedan ve lâfını sakınmaz Fuat Paşa hep birlikte bir devri yaratmışlardır. Tanzimatçılar; 19. yüzyılın ortalarında reformlarını geleneksel bir devletin kadrolarıyla çeşitli dil ve dinden grupların çatıştığı bir ortamda yürütmek zorundaydılar. Muhalifleri çoktu, ama hiç kimsenin burnunu kanatmadan, özgürlüğünü kısıtlamadan eski bir imparatorluğu çağdaşlaşma yoluna çıkardılar.

Tanzimat hareketini bazı çağdaş yabancı gözlemciler "legislation-yasama" faaliyeti olarak yorumlamışlardır[1]. Gerçekten de Tanzimat hareketi, kanun egemenliğini kurma ve yönetimi yeniden düzenleme, olarak görülüyor ve anlaşılıyordu. Tanzimat önderlerinin kendileri de girişimlerinin amacını ve yöntemini aynı biçimde değerlendiriyorlardı. Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşımıyordu. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve pragmatik reformculuğu birleştirmiş; dünya görüşleri, davranış biçimleri ve politi-

[*] Bu yazı yazarın, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. Baskı, İstanbul, 1978'nin Yedinci Bölümü'nden alınmıştır.

[1] George Young, *Corp de Droit Ottoman I*, Oxford, 1905, s. XII.

kalarıyla 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki yeni insanın tipik temsilcileri veya öncüleri olmuşlardır. Ancak bu yeni Osmanlı tipinin büyük ölçüde eski toplumun Efendisinin yaşam tarzını, dünya görüşünü bilinçli biçimde devam ettirdiği de açıktır.

Mustafa Reşit Paşa, A. Cevdet Paşa, Alî ve Fuat Paşalardan oluşan Tanzimat dörtlüsü, iktidarı tutucu ve görünüşte reformcu bir kadrodan devraldılar. Bu devir-teslim, eskilerin gözden düşmesi ve bir köşeye itilmeleriyle gerçekleşti. Temkinli, hatta ürkek Mehmed Emin Rauf Paşa yeni döneme uyum sağlayamamıştı. Paşa gençliğinde ilk sadrazamlığı sırasında, reform girişimleri yüzünden Halet Efendi'nin kışkırtmasıyla Sultan Mahmud'un hışmına uğramış ve son anda padişah, paşanın yakışıklılığını kastederek; "kallâvi kendisine pek yakışıyor"* diye canını bağışlamıştı. İhtiyar M. Emin Rauf Paşa radikal girişimlere karşı isteksizliğini; "artık bu kallâvi bizi kurtaramaz" sözüyle ifade ederdi. Tanzimat döneminin elediği diğer devlet büyükleri, elli beş yıldır vezaret rütbesini taşıyan ve "şeyh'ul vüzera" denilen Hüsrev Paşa, birbirlerinin kuyusunu kazan Akif Paşa ve Pertev Paşa gibi vezirlerdi. Hüsrev Paşa gizli bir tutucuydu, Mehmed Ali olayındaki gelişmelerde hırsının ve hatalarının payı görüldüğünden Tekirdağ'a sürgüne gönderildi. Akif Paşa ise rakibi Pertev Paşa'nın katline neden oldu. *Pertev Paşa* Bâb-ı Âlî bürokrasisini Batı dillerine ve Avrupa tipi diplomasiye açan öncülerden sayılır. Rakibi *Yozgatlı Hacı Akif Paşa* ise aslında klasik bürokrasinin yeniliğe ayak uydurabilen üyelerindendi. Özellikle yazışma dilinin sadeleşmesinde ve genel olarak sade Türkçe kullanılmasında büyük rolü olan rehber kitablar kaleme aldığını (*Tabsıra* ve *Münşeat*'ı) biliyoruz. Hatta nesrinin ve şiirinin sadeliğiyle ve bu konudaki fikirleriyle onu Tanzimat edebiyatının ve bütün bir 19. yüzyıl bürokrasisinin öncüsü olarak görenler vardır. Batı dillerinin hiçbirini bilmezdi, Pertev Paşa'dan da kalemdeki gençlik yıllarından beri nefret ederdi. Onu "İngiliz politikasını kendi ikbaline alet eden biri" olarak nitelendirirdi. Gazeteci Churchill'in hapsi ile başlayan diplomatik kriz sırasında[2]; Pertev Paşa aleyhinde her entrikayı çevirdi ve nihayet Pertev Paşa azledilip idam edildiğinde, olayın başlıca kışkırtıcısı olarak onu gördüler. II. Mahmud devrinde bu son kanlı entrika idi ve Pertev Paşa siyasetin katledilen son Osmanlı veziri oldu. Pertev Paşa'dan sonra Akif Paşa'nın da yıldızı söndü ve sürgüne gönderildi[3]. Artık meydan Pertev Paşa'nın yetiştirmesi olan ve yeni devrin politikacısı Mustafa Reşit Paşa'ya kalmıştı.

Reşit Paşa, Sultan Mahmud dönemi Bâb-ı Âlî bürokrasisinin genç üyelerindendi. Kaleme aldığı belgelerdeki yazı ve anlatım padişahın

---

* Kallâvi, sadrazamların giydiği kavuk.

[2] O. Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara 1986, s. 105, 123.

[3] Abdurrahman Şeref, Tarih *Musahabeleri (Konuşmaları)*, İstanbul 1978, s. 18.

hoşuna gitmiş, koruyucusu Pertev Paşa tarafından padişaha övülmüştü. Buraya kadar klâsik Osmanlı kalemiyye sınıfının yetenekli bir üyesiyle karşı karşıyayız. Reformcu hükümdar bu yetenekli gencin Fransızca öğrenmesini ister, Reşit Bey ise padişahın bu emrini yerine getirdiğinde, artık yeni devir bürokrasisinin öncüsü olacak bir kişilikti. Öğrendiği dille dış dünyayı tanımıştı. Bâb-ı Âlî'de süratle yükselen Reşit Bey, 1834'de Paris elçisi, sonra Londra elçisi, ardından hariciye müsteşarı ve az sonra da vezirlik rütbesiyle Hariciye nazırı oldu. II. Mahmud'un ölümünde hariciye nazırlığı üstünde kalarak Londra elçisiydi ve döner dönmez Tanzimat Fermanı'nı ilân ettirdi[4]. 1857'de 61 yaşında ölene kadar beş kere Osmanlı Devleti'nin sadrazamı olmuş; hariciye nazırlığı, valilik, Meclis-i Valâ, Meclis-i Tanzimat reislikleri gibi Bâb-ı Âlî'nin yüksek görevlerinde bulunmuştu. Tanzimat döneminin diğer ünlüleri de onun geçtiği yolu izlediler. 19. yüzyılın yüksek bürokratları, bugün sadrazam, yarın nazır, öbürgün vali, sonra gene sadrazam olabilirlerdi. Ama her görevde devlet yönetimini çok yakından etkiledikleri bir gerçektir. Âlî ve Fuad Paşaların daha sonra Midhat Paşa'nın, A. Vefik Paşa'nın ve yaşam çizgilerindeki bu paralellik 19. yüzyılın devlet adamlığında kurumsallaşmış gibiydi.

Reşit Paşa'nın yandaşı Ahmed Cevdet Paşa daha ilginç bir hayat çizgisine sahipti. Yüzyıl önce yaşasa, ilmiyye sınıfının en önde gelen üyelerinden biri olarak kalacak Cevdet Paşa; ilmiyye sınıfındaki yüksek rütbesinden, yani kazaskerlikten mülkiyye sınıfına geçiş yapmış, vezir olmuştu. Osmanlı tarihinde ilmiyye sınıfından mülkiyye sınıfına geçiş yapanlar az da olsa vardı fakat böyle yüksek bir rütbeden geçiş tek olaydır[5] ve Tanzimat reformlarının ilmiyye sınıfının gücü ve dünya görüşü aleyhine geliştiğini ve lâik bürokrasi ve dünya görüşünün berikilerin önüne geçtiğinin canlı bir örneğidir. Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin yenilikçi heyecanını veya dış dünyaya dönüklüğünü değil, tutuculuğunu, ılımlılığını temsil eder. Bütün yazdıklarında ve düşüncelerinde Ortodoks bir Sünnî-Hanefî olduğu açıktır. İslâmiyet onca hiçbir reformu gerektirmeyecek kadar üstün bir düzen getirmiştir, ilk müderrisliğinde Suleymaniye Medreselerinin saldırgan ve ağzı kalabalık softalarını susturup saygılarını kazanacak kadar bilgisi güçlüydü. Lâik bürokrasiye geçiş yapmadan önce biraz Fransızca öğrendi, Avrupa hukukunu güya öğrendi, Hammer tarihini okudu. Yazdığı tarih eski vakanüvislerin yöntem olarak ilerisinde, ama çağdaş tarihçiliğin gerisindedir. 18, ve 19. yüzyıl başlarında Balkanlardaki ulusalcı hareketleri-Arabistan Vahabîlerinin isyanını nasıl değerlendirdiğini görmüştük ama bunlara bakarak Cevdet Paşa'yı saf veya çağının çok

---

[4] *a.g.e.*, s. 51 vd.

[5] R. L. Chambers "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Âlim, A. Cevdet Paşa", *IJMES*, 4, s. 464.

gerisinde bir adam olarak nitelemek mümkün değildir. Paşanın yönetici olarak yazdığı teftiş raporları, hazırladığı nizamnameler zaman zaman tarihçiliğinin çok ötesinde bir gözlem ve değerlendirme yeteneğine sahip olduğunu gösterir. Cevdet Paşa 19. yüzyılın, her bildiğini ve düşündüğünü yapmayan, sırrını mezara götüren devlet adamlarına tipik örnektir. Bizzat kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet*'deki bilgi ve yorumlar eserin muhtelif baskılarında çıkarılmış veya değiştirilmiştir; nedeni resmî sansür değil, paşanın kendi sansürüdür. Cevdet Paşa, yöneticilik söz konusu olduğunda, tutuculuğuna rağmen görüşlerinden taviz vermeye çekinmemiştir. Bu; tutumu eyyamcılığından değil, Tanzimat adamının "hikmet-i hükûmet" anlayışından ileri gelir. Kendisiyle aynı yılda doğan ve aynı adı taşıyan Tanzimat devrinin yetiştirdiği bir başka, devlet adamımızla hiç geçinemezdi*. Midhat Paşa'yla vilâyet yönetiminin reformunu hazırlayan yönetmelikleri birlikte hazırlamışlardı. Birinin hukukçuluğu, öbürünün başarılı yöneticiliği birbirini tamamlıyordu. Mustafa Reşid ve Âlî Paşalar sahneden çekildikten sonra Tanzimat devrinin yetiştirdiği bu iki parlak sima önce 1876 Kanun-u, Esasisi hazırlanırken komisyonda birbirlerine hakaret ettiler, ardından mücadele Yıldız'daki tertiplenmiş mahkemede noktalandı. Cevdet Paşa rakibinden "farfara, bir işin sonunu getiremez" diye söz edecek kadar kin duyuyordu[6]. Uygun bir ortamda birlikte çalışan bu insanlar, Tanzimat döneminin büyükleri sahneden çekilince kapıştılar ve Osmanlı aydın kuşağının onulmaz hastalığı ikisini de sardı. Midhat Paşa sahneden çekildikten sonra, Cevdet Paşa'nın da büyük itibar gördüğü söylenemez, o da bir kenara itildi. Cevdet Paşa, Âlî ve Fuat Paşaları eleştirirken de zaman zaman ölçüyü kaçırıp galîz bir üslûb kullanır. Reşit Paşa'nın devlete çok adam yetiştirip, Âlî Paşa'nın ise adam yetiştirmek şöyle dursun, "yetişecek adamlara engel olduğu" sloganıyla söze girip, Reşit Paşa'nın tercüme odasında gayrimüslim memur tutmadığını, Alî Paşa'nın ise oraya Ermenileri doldurduğu gibi sözlerle eleştirilerini sürdürür. Fuat Paşa'nın ise "familyasının ırz-ı namusu konusunda lâubali" olduğu dedikodusunu da yapar. Bu lâubaliliğin nedeni ona göre Fuat Paşa'nın kayınpederinin Nuseyrî taifesinden olmasıdır[7]. Gerçekte yaşam tarzları ve familyalarının yaşam tarzları da birbirinden pek farklı olmadığı halde, Cevdet Paşa, grup çekişmesinde işi ölçüsüzlüğe vardırmış görünüyor. Ne var ki aynı "adamlar bir vilâyetteki ayaklanmanın bastırılması veya falan kurumun yeniden düzenlenmesi gibi sorunlarda bu" tür çekişmeleri bir yana bırakır ve birbirleriyle aynı masanın etrafına otururlardı. Cevdet Paşa'nın Avrupa

* Midhat Paşa'nın da Cevdet Paşa'nın da adı Ahmet'di. Biri Midhat adını kalemde, öbürü Cevdet'i medresede almıştır.

[6] M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar*, cilt T, s. 351, Memduh Paşa," *Kuvvet-i İkbal, Alâmet-i Zeval*, İstanbul, 1329 H., s. 5.

[7] Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz.: Y. Halacoğlu, İstanbul, 1980, s. 2.

tarihi ve hukuku alanındaki bilgisi, Doğu tarihi, İslâm felsefesi ve fıkıh alanındaki geniş bilgisini süsleyecek derecedeydi. Bu bilgileri muhafazakâr tezlerini savunurken kullanırdı. Cevdet Paşa'nın tarih bilgisi sistemli işleyen hukukçu mantığıyla bir arada, onun Osmanlı tarihçiliğinde vazgeçilmez bir yer almasının nedenidir. Fransız İhtilâli'ne karşıydı ama İngiliz parlamantarizminin ağır ağır olgunlaşıp gelişen müesseselerine duyduğu hayranlığı satırlarında görmek mümkündür. İyi anladığı Arapça kaynaklar arasında klasik başvuru eserlerinin ötesinde; Hıristiyanlık tarihiyle, eskiçağla ilgili olanlarını bile etüd etmiş, Avrupa tarihini kısmen o devirde yapılan çevirilerden ve kısmen de Fransızca genel kaynaklardan öğrenmiştir. Büyük Petro'nun Rusya'da strelitzleri (yani kapıkulu tüfekçi askerler) ve II. Mahmud'un yeniçeriliği kaldırmasını şu zekice benzetmeyle analiz eder; "Yeniçeriliğin kaldırılması dahi strelitz askerinin kaldırılmasına benzer. Lâkin yeniçeri devlet-i aliyyenin kalbinde bir seretan (kanser) idi. Strelitzler ise Rusya'nın sırtında ur... Yeniçerilik kalkınca, idarenin her sahasında devamlı ıslahat gerekti, Rusya ise askerî ıslahatla işi tamamladı." Devam eder; Rusya ve bizde ıslahat hükümdarlık tarafından, İngiltere'de ise zadegan tarafından yapılıp meşrutiyete dönüşmüş, Fransa'da ise, alt tabaka tarafından yapılıp Cumhuriyet kurulmuştur, der[8].

Cevdet Paşa özellikle M. Reşit Paşa'ya sadık olduğundan ve devrin gereğini anladığından Tanzimat hareketine hizmet etmiştir. Ancak yukarıda değindiğimiz bazı halde taassubu ve saldırganlığı da aşan düşünceleri ve üslûbu nedeniyle, Tanzimat hareketinin ve her türlü yeniliğin karşısındaki çevrelerin benimsediği tek Tanzimatçı devlet adamı oldu. Cevdet Paşa'nın kızı *Fatma Alîye* Hanım kaleme aldığı "Cevdet Paşa ve Zamanı" adlı kitapta[9] M. Reşit Paşa ve Cevdet Paşa ikilisiyle Âlî ve Fuat Paşalar arasındaki çekişmeyi, ikincilerin Fransız politikasına taraftar olmalarına bağlar. Fatma Alîye Hanım'ın bu vehmi kendisini okuyanları ve okuyanların yazdığını okuyanları bugüne kadar yanıltmıştır. İngiliz veya Fransız politikasını kullanmak gibi hüner, daha doğrusu hüner gösterisini Tanzimatçılar sık sık tekrarlamışlardır ama işleri bir elçiliğe kapılanarak yürütmedikleri açıktır. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Alîye Hanım Tanzimat döneminin aydın kadın tipine bir örnektir. O devrin aydın gruplarıyla görüşür, özellikle diplomat eşlerini veya İstanbul'u ziyaret eden seçkin yabancı hanımları evine davet eder, davetten ve konuşulanlardan hükûmeti haberdar ederdi. *Gülnar Hanım* diye bilinen Rusya'lı Kontes *Lebedov(a)* da Yıldız'a jurnal edilen bu tür ziyaretçilerdendi[10]. Kazaskerlikten gelme, muhafazakâr vezir Cevdet Paşa; Osmanlı modernleşmesinin iki öncü

---

[8] Cevdet, *Tezâkir*, yay. Baysun, 40, s. 217-219.
[9] Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1332.
[10] *Başbakanlık Arşiv - Yıldız Evrakı* - 31-27/5 / 27 / 79 (27 R. 1309 - 1891).

aydın kadınının Fatma Alîye ve Emine Semiyye hanımların babasıdır. Kızlarının her ikisinin de Farsça, Arabça ve özellikle Fransızca öğrenmelerine dikkat etmiş, onların edebiyat ve tarihle ilgilenmelerinden gurur duymuştur. Cevdet Paşa kızlarının bu özel eğitimi aslında Osmanlı geleneğinde rastlanan bir olguydu. 15. yüzyıldan beri bilgileri ve şairlikleriyle göze çarpan yüksek tabaka kadınları daha çok ulema efendilerin kızlarıydı. Örneğin 18. yüzyıl şairelerinden Fitnat Hanım, Ebuishakzadeler denen tanınmış ulema hanedanındandı. Cevdet Paşa'nın eşine yazdığı mektublar ağırbaşlı fakat muhabbet dolu mektuplardı ve Paşa bunlarda çokkanlı evliliğe karşı olduğunu kuvvetle, belirtir[11].

Osmanlı modernleşme asrının aydın tipleri arasında, Cevdet Paşa'ya göre öbür uçta yer alan iki ilginç sima *Ahmed Vefik Paşa* ve *Şemseddin Samî* (Fraşeri) Bey'dir. Her ikisi de Avrupa dillerindeki bilgileri ve batı tipi eğitimleriyle tanınır. Tiyatrocu Ahmed Vefik Paşa, Fransa'da okuyan, Fransızcası yanında aileden gelme Rumca'yı da çok iyi bilen, bunun dışında Avrupa ve Doğu dillerinin bir dizisinde de hüneri olan bir aydındı. İdarecilik hayatı zikzaklar gösterir: olaylı ve başarılı valilik ve elçilikleri, kısa sadrazamlığı (başvekil unvanıyla) dağıtılmasında rolü olan ilk Osmanlı mebuslar meclisi reisliği onun- siyasî kariyeri hakkında hüküm vermeyi güçleştiren görevlerdir. Hazırcevaplığı ve bazı halde patavatsızlığı yanında; Türk dili ve tarihine zaman zaman İslâmiyet çerçevesi dışında eğilen, davranışlarında da bu Türkçülüğünü gösteren biriydi. Bir Türk ulusçusu değildi ama imparatorluğun asıl unsurunun Türkler olduğuna inanmıştı, 18. yüzyılın bazı Rusları gibi, Osmanlı ekonomisini korumanın, yerli tüketim ürünleri kullanmak ve ithal ürünlerini satın almamakla mümkün olacağına inanır bunu kendisi yerli ürün tüketerek kanıtlamak isterdi. Ahmed Vefik Paşa'nın Tanzimat aydınları kuşağı içinde iktisadî sorunlarla en fazla ilgilenmesinin ve bazı konularda bilgili olmasının; onun Avrupa iktisadî düşüncesinin izlendiği bir müessesede yani Bâb-ı Âlî Tercüme odasında yetişmesinden ileri geldiği haklı olarak ileri sürülmektedir. Son zamanlardaki tetkikler onun gençlik yıllarında, Britanya sefaretinden Henry Layard sayesinde Ricardo, Hume ve Smith gibi iktisatçıları da öğrendiğini göstermektedir[12]. Paşa Türk diline düşkündü; yönetim ve eğitimde Türkçe'ye üstünlük tanımak konusundaki ısrarından, bazen bu politikayı devlet ricali arasında adeta tek başına sürdürmek bahasına da olsa vazgeçmemiştir. Paşa, Macar Türkolog İgnacz Kunosz'u halk edebiyatı araştırmalarına yöneltecek

---

[11] Mübahat Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 199-221. Müjgân Cunbur, "Osmanlı Divan Şaireleri", *Atatürk Kültür Kurumu Konferansı, Mart 1986*, yakında kitap olarak çıkacaktır

[12] İktisadî düşünce tarihimiz üzerinde son zamanda etraflı bir kritik getiren kaynak: Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 1986, s. 284.

ve destekleyecek kadar, divan kültürünün dışında halk edebiyat ve sanatına tutkundu. Ahmed Vefik Paşa bu görüş ve tutkuya çağdaş Avrupa edebiyatındaki eğilimler dolayısıyla mı sahip olmuştu, yoksa Tanzimat adamının ülkenin bütün toplumsal sınıflarını ve renk renk dil ve dinlerdeki gruplarını tanıyan eğitim ve memuriyet hayatı dolayısıyla mı ulaşmıştı. Kesin cevap verecek araştırmalar yok ama galiba her ikisi de bunda etkendi. Tanzimatın Osmanlı okumuşu, geniş imparatorluğu daha araştırmacı ve daha bilinçli bir gözlemci olarak tanıyordu. Ahmed Vefik Paşa'ya ait sayısız anekdot, 19. yüzyılın Batılı ama aynı zamanda inatçı bir Türk aydının portresini tamamlar. Ahmed Vefik Paşa'mn Moliere adaptasyonları dışında, sözlük çalışmaları konağının bir Türkologlar dergahı haline gelmesine neden olmuştu. Konuşulan Türkçe'nin yazılması konusunda Tanzimat aydınlarının çoğu gibi o da kararlıydı ve önemli hizmette bulundu. Modernleşme asrının diğer Batı eğitimi görmüş ve araştırmacı aydını *Şemseddin Samî*'dir. Şemseddin Samî kişiliğinde dual (ikili) bir ulusçuluğu da temsil eder. Arnavutluk'un ünlü *Fraşeri* hanedanındandı. 19. yüzyılın Osmanlı Balkanlardaki, memur ve aydınların önemli bir kısmı Türkçe, Rumca ve Arnavutça'yı birlikte bilirdi[13]. Şemseddin Samî ise gördüğü eğitimin her aşamasında bu üç dili de mükemmel okuryazar olarak öğrendi. Yunancası yanında Batı dillerini de öğrendi. Bugün hâlâ kullandığımız Türk dilinin en iyi sözlüklerinden biri (*Kaamus-u Türkî*) Fransızca - Türkçe sözlük ve gene modası geçmeyen ansiklopedilerimizden *Kaamu's al Atam* onun yorulmak bilmeyen kişiliğinin ürünleridir. Ansiklopedisinin ilgili maddelerinde, Şemseddin Samî'nin Türk ve Arnavut ulusçuluğunu aynı derecede benimsediği görülür. *Orhun* yazıtlarını Türkçeye çevirme denemesi yanında "Kutadgu Bilig" üzerine de incelemesi vardır, Arnavutluk'un bir gün bağımsız olacağına inanıyordu ama bir Osmanlı yurtseveriydi. Osmanlı vatanı onun için bir vatan-ı umumî idi. Osmanlı ulusçuluğu anlayışı İslâmî bir temel üzerinde değil, Batı değerleri üzerine kurulmuştu. Onun çıkardığı *Sabâh* gazetesi, imparatorluğun sonuna kadar, yaşayan en uzun ömürlü bir gazete olmuş ve ön planda böyle bir fikir ikliminin propagandası için kurulmuştur. İlk Türk romanını kaleme aldığı gibi (*Taaşşuk-i Talât ve Fitnat*) ilk Arnavut tiyatro eserlerinden birini de (*Besa yahut Ahde Vefa*) o yazdı. Edebî yönden pek parlak örnekler olmamakla, beraber, bu eserlerden özellikle ikincisinde Arnavut ulusçuluğu göze çarpar[14]. Şemseddin Samî Bey 19. yüzyılın hıristiyan ve müslüman Arap düşünürleri gibi, ulusçuluğu yanında

---

[13] George Gawrych "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: The Albanian Community", *IJMES*, 15/1933, s. 521-522'de Sicill-i Umumiye göre, Kümelideki memurların % 22'sinin her üç dili, fazladan % 10 kadarının Bulgarca'yı da bildiği anlaşılmaktadır. (19. yüzyıl ortaları).

[14] Gawrych, *a.g.m.*, s. 523-527.

umumî bir Osmanlı vatanının gereğine inanan onu seven bir yurtseverdi. Hatta Şemseddin Samî de bu Osmanlı yurtseverliği içinde bulunduğu tarihi zaman yönünden daha güçlüdür denebilir. Bu nedenle Şemseddin Samî bu Osmanlı yurtseverliği içinde Arnavutların ve Türklerin tarihi, dili ve kültürel sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Bugünkü latin harfleri esasına dayalı Arnavut alfabesi onun eseri olduğu gibi (1886'da) 1900'de de Arnavut gramerini neşretti. Ama bunun yanıbaşında ıslah edilmiş, yani Türk fonetiğine uydurulmuş biçimde Arap harfleriyle Türkçe yazmak onun edebiyat ve dil tarihimizdeki yerini almasına neden olan bir tarafıdır. Özellikle *Kaamus-u Türkî*'de Arap harflerini Türk fonetiğine uydurarak; bu yarı etimolojik sözlükde, bazı yeni harfler kullanmış ve imlâda yeni bir örnek getirmişti. Bu. imlânın sadece kendi kullanımıyla sınırlı kalmadığını, son devir Osmanlı ve hatta Çarlık Rusya müslüman mekteblerindeki yeni uygulamalara benzediğini belirtmek gerekir. Şemseddin Samî'nin "Besa" adlı oyunu 1874'de *Güllü Agob*'un Osmanlı Dram kumpanyasında sahneye kondu. Bu bir rastlantı değildi. Türk dilini tiyatroya getirmeğe çalışan Ermeni asıllı Osmanlı aktör, bir Arnavut oyununun Türkçe'sini sahneliyordu. 19. yüzyılın Osmanlı aydınları, sanatın ve bilimin her dalında dedelerinin yaşadığı ayrı kompartımanları terkediyor ve Osmanlılık düzeyinde bir araya geliyorlardı. Bu eğilimin gazetecilik, edebiyat ve tiyatro alanında başarılı başarısız örnekleri çoktur. Baronyan Agop gibi iki dilde gazete çıkaranlar; Mihran ve Bersamyan gibi Türk basın hayatında yerini alanlar; Serkis Karakoçyan, Aristarchi Bey gibi Osmanlı hukuk mevzuatında ve tarihinde kalıcı çalışmalar yapanlar, 19. yüzyıl Osmanlı aydınının ilginç örneklendir. Bu örneklerin içinde gerçekten kalıcı çalışmalar yapanlar ve 19 yüzyıl Osmanlı kültürünün önde gelen simaları da vardır. Rum asıllı Osmanlı vali ve hariciye nazırlarından *Sava* Paşa'nın kaleme aldığı "İslâm Hukuku" o günden bugüne ençok başvurulan müracaat kitaplarındandır[15]. Nihayet Osmanlı milletleri birbirinin diline ilgi duymaya da başlamıştı. Türkçe-Rumca-Ermenice sözlükler yanında, dili kolay tarafından öğretmeyi amaçlayan, popüler uslûbla yazılmış; Vehbi'nin "tuhfe"si tarzında manzum eserler de vardı. *Fevzi'nin Tuhfet'ul Uşşak*'ı bunlardan biri olup Rumca öğretmeyi amaçlıyordu[16] :

Nam-ı Hudadır *Teos*, ademe de *antropos*
Dervişe dir *asketis*, evliya adı *ayos*.

Türkçe öğrenimi ise her dili konuşan ve her dilden okumuşlar arasında yayılıyordu. Diğer yandan sadece müslümanlar değil, gayrimüs-

---

[15] Orijinali Fransızca olan bu eserin son baskısı, *İslâm Hukuku-Nazariyatı Hakkında bir Etüd*, c. 1-2, Diyanet İşleri Bask. yay. Ankara 1955.

[16] A. Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 637.

lim cemaatler da bu dönemde dinî eğitim kurumlarının dışında; çağdaş dünyayı tanımak için lâik eğitim kurumlarım geliştiriyorlardı. Batı dilleri yayılıyordu, Bâb-ı Âlî'de Tercüme odası dışişlerinin, hatta bütün devlet teşkilatının en önemli ofislerinden biri ve geleceği parlak memurlar yetiştiren okulu derecesindeydi; "Tercüme odasının işleri günden güne arttığından, mevcut hulefaden (memurlardan) tercümeye kabiliyeti olan altı kişinin tahsil için Paris ve Londra'ya gönderilmesi..." 1840'lı ve 1850'ü yıllarda en çok rastlanan *irade* örneklerindendir[17]. Devrin resmî yazışmalarında; "Tercüme odası politika ve dışişlerinin önemli bir kalemidir. Sefaretlerde çalışacakların garb dillerine vakıf olması ve Avrupa'nın durumunu yakından tanımaları gereklidir" deniyor ve bu ofiste Müslüman memurların yetiştirilmesine özel bir gayret sarfediliyordu. Bu tutumda bir ayırımcılık kadar, Batı dilleri ve kültürüne en kapalı kalan unsurun yani Türklerin yetiştirilmek istenmesinin de rolü vardı.

Tanzimat devri aydını, Avrupa politikasını ve yönetimin modernleşmesini *Metternich* zihniyetiyle benimseyen bir gruptu. Metternich'in "imparatorluğun dış politikadaki gücü, içteki düzeninin sağlamlığına bağlıdır" sözü onların düsturuydu. Bu telkinleri benimseyenlerin biri Viyana elçimiz *Sadık Rıfat* Paşa, ikincisi *Cevdet* Paşa'dır. Cevdet Paşa'nın deyişiyle; Yunanistan meselesinde Devlet-i aliyye prens Metternich'in şahsında pek güzel bir avukat bulmuştu[18]. Ulusçuluğun ve ulusal hareketlerin düşmanı Metternich Osmanlı idarî ve malî reformlarını takdirkâr bir bakışla izliyordu. Burada Tanzimat olayının günümüzdeki yorumlarından birinin nasıl bir muammaya dayandığı da dikkatimizi çekmektedir. Hatırlanacağı üzere *Mustafa Reşit* (Paşa) Bey'in Londra elçiliği sırasında İngiliz devlet adamlarının telkinlerinin tesiri ile Tanzimatı ilân ettirdiği pek de delil olmadan ileri sürülmektedir. Tanzimat Fermanı ve fermanı izleyen reformlar, *Metternich* gibi tutucu bir Avrupa liderinin mi, yoksa 1822'den beri İngiliz politikasına hükmeden *Canning* gibi liberallerin mi etkisiyle oluşturulmaktadır? Hem hepsinin, hem hiçbirisinin diye cevap vermek gerekir. Tanzimatçı devlet adamı imparatorluğun gerçekleriyle, dış devlet adamlarının yorumlarını ve kendi görüşlerini tartarak hareket etmekteydi.

Tanzimat adamı; Müslümanlar kadar gayrimüslimleri de kapsayan bir Osmanlılık hüviyetine sahipti. İmparatorluğun bürokrasisinde Batı dilleri kadar, Türkçe'yi de düzgün yazan ve konuşan bu gayrimüslimlere her kademe ve rütbede rastlamak mümkündü. Osmanlılık yeni bir yurtseverlikti ve gayrimüslimlerin içinde hükümdara ve devlete sada-

---

[17] Başb. Arş. *İrad.* - *Har.* No: 6191, 4 Muh. 1272/Eylül 1855.

[18] Cevdet, *Tarih,* c. XII, s. 214 vd. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought.* Princeton, 1962, s, 178.

kat içinde hizmet eden, Osmanlılık kimliğini benimseyenlerin parlak, temsilcileri hiç de az değildi. Uzun yıllar Londra büyükelçiliğini parlak bir bilançoyla kapatan *Kostaki Musufus* Paşa bunların başında gelir. Paşa ilk Atina elçiliğindeki diplomatik manevralarıyla, Yunan ulusalcılarının nefretini çekmiş ve bütün hayatı bir kolunun sakat kalmasıyla sonuçlanan bir suikaste uğramıştı[19]. Zamanla Osmanlı aydını Tercüme odası dışında Mekteb-i Sultanî (Galatasaray) Mekteb-i Mülkiyye, Tıbbiye gibi okullardan da yetişmeye başladı. İmparatorluk yıkılırken bu eğitim ortamı Osmanlı yurtseverliğini yeterince yayabilmiş miydi, cevab olumsuzdur. Fakat Osmanlı Devleti ortadan kalktıktan sonra da uzun bir süre Balkanlar ve Ortadoğu ülkelerinde Türk dilini konuşup yazan, Osmanlı diye betimlenen elit bir kültür ve yaşam tarzını sürdüren gruplara rastlandı. Osmanlılık, aslında imparatorluğun son yüzyılının bir olgusudur; geniş halk kitlelerine hiçbir zaman yayılmadı, yayılması da düşünülmedi. Ama bilimde, sanatta, politika ve basın hayatında imparatorluğun son yüzyılı bu renkle kapandı.

Tanzimat İnsanı yüzyıllar boyu küçümsenerek bakılan Beyoğlu'na adım atmıştı. Lamartine'nin taşra kasabalarına benzettiği sözde şık semt Beyoğlu, taş binalarıyla İstanbul'un ahşap mahallelerine tepeden bakardı. Avrupa'ya özenen aydınların buluştuğu yabancı kitapçıları, Avrupa mamulâtı satılan mağazalarıyla Beyoğlu, İstanbullu Türk'ün yasanımında Avrupa'ya aralanan bir kapıydı. Cafeleri, restoranları ve otelleriyle nihayet apartman hayatıyla... İstanbullu Beyoğlu'na çok sonraları taşınmaya başladı. Taşınma artıp, Beyoğlu'na ayrılan saatler ve günler çoğaldıkça; Beyoğlu da tiyatrosuyla, tüketim zevkiyle, sefahatiyle Avrupa taşrası olmaktan çıkıp Osmanlılaştı.

Tanzimatçı grubun alafranga sadrazamı olarak bilinen Mehmed Emin Âlî Paşa, Mısırçarşısı esnafından bir attarın oğludur. Attar akşamları çarşının kapısını kapattığından muhalifleri kendisine, bevvabın -kapıcının oğlu derlerdi. Diktatör sadrazamı tarihteki bir diğer diktatör sadrazamla karşılaştırarak yeren şairin taşlaması ünlüdür[20];

Kapıcızade ile Köprülünün farkı budur,
Birisi aldı Giridi, birisi verdi bugün...

Gerçekte Girid'i vermemiş, o günün koşulları içinde kurtarmış sayılırdı. Diplomasi mesleğine Reşid Paşa gibi yan geçiş yapmıştı. Fransızca'yı kendisi öğrenmişti, kısa sürelerle Viyana ve Londra elçiliklerinde çalışmıştı. Reşid Paşa'nın elinden tutmasıyla Londra elçiliğine, sonra hariciye müsteşarlığına tayin edilmiş ve o sadrazam olunca da

---

[19] Sinan Kuneralp, "Bir Osmanlı Diplomatı - Kostaki Musurus Paşa", *Belleten*, 1970/3, s. 429.
[20] Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 61

hariciye nazırı olmuştu. Beş kere sadrazamlık, sekiz defa hariciye nazırlığı yaptı. İzmir, Bursa valiliklerinde bulundu. Bâb-ı Âlî'nin Reşid Paşa'dan sonra ikinci diktatörü o oldu, amma Bâb-ı Âlî'yi de sarayın ve bütün ülkenin diktatörü haline getirdi. Sadaret makamına Sultan Abdülaziz bile saygı göstermek zorundaydı, protokolde ve resmî ilişkilerde Bâb-ı Âlî'yi temsil eden kendisine karşı, en hafif saygısızlığa kesinlikle müsaade etmezdi. Âlî Paşa'nın sadrazamlığı sırasında yönetim ve hukuk alanında Tanzimat döneminin en kalıcı düzenlemeleri gerçekleştirildi. Bu reformlar gerçekleştirilirken Avrupalıların oyununa gelinmediği, tersine ülkenin askerî ve malî zaafına rağmen Avrupa müdahalesini en aza indirecek bir yöntem izlendiği görülür. Bu ağırbaşlı, düşünerek eyleme geçen, en ağır kararları ve cezaları bile soğuk bir tebessümle belli eden adamın yakın çalışma arkadaşı; nüktedan, deli dolu Fuat Paşa'ydı. Ünlü ulema ailesi Keçecizadeler'den geliyordu ve tıb öğrenimi görmüştü. Fransız dilini kelime oyunları ve nükteler yapacak kadar iyi bilirdi. Ani karar ve uygulamalarına rağmen, 1861 Suriye olaylarından mülteciler sorununa varıncaya dek, bütün güçlüklerin ustaca çözümünde payı büyüktür. Âlî Paşa'yla akrandı ama onunkinden çok farklı bir toplumsal çevrede yetişmişti. Birbirine zıt karakterlerdeki bu iki adam birbirleriyle aynı politikayı izlediler. Daha doğrusu Âlî Paşa, A. Cevdet Paşa gibi frenleyici bir adamın bulunduğu ortamda, Fuat Paşa'dan vazgeçemezdi. Âlî ve Fuat Paşalar yönetimde birbirlerinin sürekli halef-selefi olan ayrılmaz bir ikiliydiler.

Tanzimat bürokrasisinde ilişkiler henüz anonimleşmekteydi. Klâsik Osmanlı bürokrasisinde aday memurlar kaleme çırak olarak girdiklerinde kendilerine mesleği öğreten amire bir usta, bir baba gibi bağlanır; birlikte çalışıp yükseldikleri akranlarıyla kurdukları kardeşlik ilişkisi ise hayat boyu sürerdi. Bu yüzyüze ilişkilerin modern bir kurumsallaşma içinde zamanla kaybolacağı açıktı. Ancak Tanzimat bürokratlarının ilişkilerinde ve gruplaşmalarında eski gelenek etiket devam etmiştir, hattâ resmî yazışmalarda bile bunu gözlemek mümkündür. Bir sadrazam, mabeyn başkâtibine yazdığı arz tezkiresinde eğer böyle bir yakınlıkları varsa "devletlu atıfetlu oğlum efendim hazretleri" veya "karındaş-ı a'azz-u erkemim-en sevgili kıymetli kardeşim" gibi bir hitabta bulunurdu. Resmî belgelere kadar yansıyan bu eğilimin politika ve yönetimdeki gruplaşmalarda başlıca etken olacağına kuşku yoktu.

Tanzimat bürokrasisinin yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyebilen yetenekli üyeleri yanında; yeni devrin kültürel atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlayamayanlarının da bulunduğu açıktır. Böylelerinin içinde yabancı dili yanlış yazıp konuşanlar, koltuğunun altında lâf ola Fransızca gazetelerle dolaşanlar, kayrıldığı görevlerde gülünç işler yapanlar boldu. Ahmet Midḥat Efendi'nin "Felâtun Bey ve

Rakım Efendi" adlı romanı, 19. yüzyılın, modernleşen bürokrasisinde gerçekten yetenekli, okuyan ve yabancı dil öğrenen Rakım Efendi'yle, tembel, gösterişçi ve yeni hayatı yüzeyden taklit eden Felâtun Bey'in kişiliklerinde bu iki tip memuru konu almaktadır. Felâtun Bey tipi memurların canlı örneği o devrin Hariciye teşrifatçılarından Kâmil Bey'di. Bu kişi Fransızcası'nın gülünçlüğü ile tanınmış olanlardandı. 1867 yılında yeni kurulan Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi reisliğine tayin edilmişti. Fuat Paşa'nın bacanağı olduğundan, yeteneksizliğine rağmen bu gibi görevlere kayırılırmış. Kâmil Bey, devrinde Frenk mukallidi diye bilinirmiş*. Fransızca'yı az bildiği halde devamlı Fransızca deyimler kullanmaya çalışırmış "işler çatallaştı" demek için "*les affaires sont devenue fourchette*" veya "Ol babda irade efendimindir-*a cette porte l'irade est â monseigneur*" gibi gülünç çevirileriyle ünlüymüş[21]. Tanzimatın başından beri bürokrasi üyelerinden, paşazadelerden Kâmil Bey gibileri, yeniliğe karşı tepki duyanlar tarafından devamlı hicvedilmiştir ve halen hicvedilmektedir. Bu nedenle siyasal edebiyatımıza yerleşmiş bir deyim olan "Tanzimat tipi" Tanzimatçıların sadece bir gurubunu daha doğrusu ikinci sınıfını meydana getirenler için kullanılabilir. Gerçekte Tanzimat tipi, bizim toplumumuzda kendi kendini yetiştiren, eleştiren ve yeni ufuklar aramaya başlayan insanın ilk örneğidir. Tanzimat insanının oluşumunda geleneğin, payı vardır ama geleneği değiştirme geleneği, Tanzimatçılarla başlamıştır denilebilir.

Budapeşte'de Tuna kıyısında şirin bir meydan *Jozef Bém* adını taşır. Meydanda general Josef Bey'in bir heykeli vardır. Macar halkı,]848'de *Kossuth*'un önderliğinde Avusturya'ya karşı yaptıkları cumhuriyetçi devrime gönüllü olarak katılan Polonya lejyonu komutanının anısına bu heykeli dikmiş ve şükran borcunu bildirmiştir. General Jozef Bém, Osmanlı ordusunun ünlü *Murat* Paşa'sıdır. Osmanlı ülkesine sığınan Polonyalı, Macar ve İtalyan devrimci birliklerinin bir kısmı geri yurtlarına veya başka ülkelere gitmiş, bir kısmı da din değiştirip Osmanlı hizmetine girmişlerdi. Bu yeni Osmanlılar, 17. yüzyıldan beri Alman prensliklerinde, Rusya'da görüldüğü gibi orduya ve sivil idareye hizmet sunan, başka ülkelerin maceraperest küçük asilzadelerinden çok farklıydılar, yeni ülkelerine derin bir bağlılıkla hizmet etmişler, Tanzimat reformlarının yürütülmesine yetenekleriyle katkıda bulunmuşlardır. Bir bakıma 1930'larda Nazizmden kaçarak Türkiye'ye sığınan Alman bilim adamlarının üniversiteye yaptıkları hizmete benzer bir durum söz konusudur. Ancak 1849 Polonya-Macar

* Roquefort peyniri yemeden sofradan kalkmamayı Frenk uygarlığı sandığından dolayı, peyniri hiç sevmeyen Sadrazam M. Reşit Paşa tarafından muaheze edilmiş.

[21] Osman Nuri; *Mecelle-i Umur-u Belediyye*, c. I, s. 1421-1422.

mültecileri sadece Osmanlı ordusuna değil, sivil bürokrasiye ve kültür hayatına da yararlı hizmetler sundular.

Ordusunun kuruluşu tamamlanmamış ve reformun getirdiği sancı ve sıkıntılar içindeki Osmanlı devleti Avusturya ve Rusya'nın baskılarına rağmen mültecileri geri vermedi. Sultan Abdülmecid; Tuna kıyısındaki kalelere sığınan ve başta *Kossuth* olmak üzere bütün Macar hükûmet üyelerinin, Polonya-Macar komutanlarının bulunduğu binlerce kişiye, kendilerinin ve ailelerinin hayat ve şereflerinin teminat altında olduğunu, istedikleri ülkeye gidebileceklerini, Osmanlı hizmetine girenlerin de rütbe ve mesleklerine uygun görevlere atanacaklarını mülteciler komiseri olarak görevli olan Ahmed Vefik Bey (Paşa) aracılığıyla bildirdi. Mülteci subayların bir kısmı Vidin'de Müslümanlığa geçmişlerdi. General *Kmetty* (İsmail Paşa), Kont *Roswadowski* (Hamza bey), Polonya-Macar kuvvetleri komutanı General *Bém* (Murat Paşa), Michael *Czaikowsky* (Sadık Paşa), *Zanitski* (Osman), *Stein* (Ferhat Paşa), *Borzscki* (Mustafa Celaleddin Paşa), Baron *Stein* (Ferhat Paşa) *Seweryn Bielinski* (Serasker Nihat Paşa), *Wladislaw Czaikowsky* (Muzaffer Paşa) olarak hizmete girdiler[22]. Bém yani Murat Paşa Tuna'nın sağ kolundaki kuvvetlerin komutanı, Czaikowsky de (Sadık Paşa) yeni kurulacak Kazak alaylarının komutanı olarak tayin edildiler. Ferhat Paşa (Baron Stein) ise, İsmail Paşa ve Sefer Paşa (Kossielski) ile Kazak polonez olaylarıyla Kafkas cephesinde Ruslara karşı görevlendirildi. Bu liste din değiştirerek Osmanlı hizmetine giren Macar, ve Polonyalıların tamamını içermez[23]. Bunun dışında sanayi ve eğitimde görev alan ve din değiştirmeden orduda da yararlanılanlar vardır. Topçuluktan haritacılığa, matematik eğitiminden veterinerliğe veya ressamlığa kadar 19. yüzyıl Osmanlı hayatına birtakım yeniliklerin girmesinde mültecilerin payı olduğu açıktır. Franciszek Sokolski, Edirne Nafia müdürüydü. Antony Antonowicz telgraf başmüfettişi oldu. Jablonovski hekimdi. Bizzat *Midhat* Paşa'nın Tuna ve Bağdat'taki başarılı valiliklerinde, yanında bulunan ve "Kara Avcı" diye bilinen *Karol Brzozowski*'nin payı önemlidir[24]. Midhat Paşa'nın kurduğu sanayi mekteplerinde de Polonyalı ve Macar teknisyenlerin öğretmenlik yaptığı biliniyor. Hulasa en yüksek rütbelisinden en küçüğüne kadar Osmanlı modernleşmesi mülteciler sayesinde yararlı kadrolar kazanmıştı.

II. Mahmud döneminden beri Osmanlı ordusu özellikle Prusya'dan uzman getirtiyordu. Ancak bu Prusyalıların reforma ne derecede canla

---

[22] Enrieo de Leone, *L'Impero Ottomano nel Primo Periode delle Riforme*, Milano 1967, s. 189-191 ve 233-34.

[23] *Öst Haus Hof-Sta Archiv*, PA XII Türkei fog 27, 2 Jeanner 1850 ve aynı karton fog 445. tamama yakın bir liste vardır. Ancak Müslüman isimleri içermez.

[24] Ortaylı, "Midhat Paşanın Vilâyet Yönetimindeki Kadroları", *Midhat Paşa Semineri*, Ankara, 1986, s. 228.

başla hizmet ettikleri şüphelidir, 1830 devrimi sırasında önce İngiltere'ye sığınan sonra Osmanlı ülkesine gelen General *Chrzanawski Wojceh* ve maiyetindeki iki Polonyalı subayın Osmanlı hizmetine alınmasını Avusturya-Rusya ve Prusya şiddetle protesto etmişlerdi. Prusya elçisi Königsmark, bu olay üzerine Prusya'dan askerî uzman yollanamayacağı tehdidini savurmuştu. Osmanlı'ya gerçekten hizmet edenler büyük devletleri rahatsız ediyordu. Bâb-ı Âlî, 1831'de sürgündeki-Polonya hükûmetini yani Polonya Millî Komitesi'ni tanımış ve komitenin Bâb-ı Âlî nezdindeki temsilcisine elçi muamelesi yapmıştı[25]. Polonez ve Macar asıllı Osmanlı paşaları ve memurları sadece kendileri değil, evlilik yaptıkları ve akraba oldukları çevreye de yeni bir hayat tarzı getirdiler. 19. yüzyılın Osmanlı yüksek sınıfı arasında ulusalcı bir Batılılaşma bu çevrede başladı[*]. Tanzimat toplumunu, daha doğrusu yeni sınıfı oluşturan üçüncü grup, Macar-Polonya mültecileriydi.

19. yüzyılda İstanbul ve büyük liman şehirlerinde yeni bir hayat başladı. Bu yeni hayat tarzı, sadece kâgir konaklar, Avrupa mobilyası ve alafranga sofra adabı olarak özetlenemez. Kadınlar eğitim görüyordu. Gazete ve dergi okunuyordu, asıl önemlisi roman okunuyordu. Kaç-göç büyük ölçüde devam etmekle beraber, yüksek sınıfın kadını toplum hayatına giriyordu; gezinti yerlerinde kadın-erkek flörtü başlamıştı. Bazı tekkelere kadınlar da devam ediyordu. Eczahane ve doktorun yanında eski gelenekler de sürüyordu. İstanbul halkı Beyoğlu'ndaki hekimden, üiürükçüye oradan eczahaneye taşınır olmuştu. İmparatoriçe Eugenie İstanbul'dayken Küçüksu Kasrı'nı Sultan Abdülaziz'le ziyarete gitmiş; Padişah İmparatoriçeye kolunu yermişti. Bu manzarayı çayırda toplanıp seyreden kalabalık arasındaki alafranga zevat, ikisini kolkola görmekten pek memnun olmuştu. Boğazdaki mehtap sefaları, sayfiyedeki köşklerde kadınlı erkekli saz söz meclisleri tutucu çevrelerin ve A. Cevdet Paşa gibilerin dedikodu ve eleştirilerine neden oluyorsa da yeni hayat, bildiği gibi devam ediyordu. Alafrangalık lâik eğitimin ve lâik bürokrasinin derece derece benimsediği bir hayat tarzıydı. Eski devirde ince yaşam, ulema sınıfının büyüklerine özgüydü, şimdi ise sivil bürokrasi modern ve pahalı yaşam biçimine öncülük ediyordu. Osmanlı aydınları medreseli-mektepli

---

[25] Nigâr Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihî Belgeler*, basım yeri ve tarihi yok (muhtemelen 1980). Topkapı Saray arşivi belgelerinden E 7835 kitap 5, 97, s. 98 vd. N. Göyünç, "1849 Macar Mültecileri ve Bunların Kütahya ve Haleb'te Yerleştirilmeleri", *Türk Macar Kültür Münasebetleri*, İ.Ü. Ed. Fak., 1976, s. 173-179.

[*] Mustafa Celaleddin Paşa'nın ilk ulusalcı kitabı ve düşünceleri ortaya attığını görmüştük. Oğlu Ferik Enver Paşa da aynı yolu izlemişti. Bu gibi aileler çocuklarına verdikleri eğitim ve kaç-göçden uzak yaşantılarıyla da üst tabakanın modernleşmesine yakın bir örnek oldular.

diye ikiye ayrılmıştı. Yavaş yavaş mektepli ve alaylı ayırımı da başlayacaktı. Diploma ve düzenli eğitim 19. yüzyıl Osmanlı adamının hayatını gençlik yıllarında etkileyen ve yol ayırımını belirleyen iki kuvvetli toplumsal kurumdu. Osmanlı aydınının bu dönemde çok okuyup yazdığını söylemek güçtü. 1822-1842 arasında 250 kadar eserin basıldığı, bütün Tanzimat döneminde basılı kitabın birkaç bini geçmediği biliniyor[26], oysa Büyük Petro döneminden Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'da 200 bini aşkın kitap basılmıştı. Osmanlı aydını, klâsik dönemin bazı geleneklerini de atmadı. Günün mücadelesi, Avrupa edebiyatının izlenmesi, giderek Batı siyasal düşüncesine ilgi yanında, tarikatlere ilgi de vardı. Arasıra bir tekkenin havasına sığınıp bir tür tecerrüd (meditation)la hayatın çalkantılarından uzaklaşmak; tekke şiiri ve tasavvuf'un tarihiyle ilgilenmek yeni bir modaydı. Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi tarikatlarla Müslümanlar kadar; gayrimüslim, okumuş zümrenin de bağları vardı. Bizzat Genç Osmanlılar denen muhalif grubun Bektaşîliğe liberal bir nitelik atfedip sempati duydukları biliniyor[27].

Sözlü kültür geleneği yaşamaya devam ediyordu. Avrupa romanları, düşünürleri okunur, dostlara anlatılır, notlar tutulur, tekrarlanırdı. Sivil asker olsun 19. yüzyıl Osmanlı aydını büyük imparatorluğu bir ucundan öbür ucuna gezerek, görerek öğrenir ve erken olgunlaşırdı. Düşünce ve davranışlarında sanıldığının aksine renklilik ve esneklik vardı. Siviller de, askerler de benzer konuları işleyip, benzer şeyleri öğrenerek lâik eğitimden geçerlerdi. Taşra, hayatında muallim ve zabit beraberliği 19. yüzyıl aydın eğitiminin ve kültürünün temelini ve çatısını oluştururdu. Toplumsal ve kültürel değişimin belirgin bir *ksenophobique* (yabancı düşmanı) tepki yarattığına kuşku yoktur. Ancak 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı aydınları, Batı hayat tarzına ve Batı kültürüne belirli bir rahatlıkla yaklaşabiliyorlardı. Bu yaklaşmada kültürün temeline inmeden onu pragmatik bir tutumla uygulamanın payı olduğu kadar, ülkenin bağımsızlığının da rolü vardır. Osmanlı ülkesinde İslâmcılık bile Batı kurumlarına ve Batı kültürüne karşı, Hind Müslümanları, Rusya Müslümanları kadar şüpheci ve itici bir eğilim içinde değildi. 31 Mart olaylarının kışkırtıcısı sayılan Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesinde İngiliz parlamantarizminin ve demokrasisinin kurumlarını benimseyerek savunduğu açıktır.

Bir toplumda değişme başladığında bu değişim öngörülen alanlar kadar, öngörülmeyen alanlara da sıçrar. Osmanlı toplumu belki çok köklü bir değişim geçirmiyordu ama modernleşme toplumun her kesitine ve her kurumuna sıçradı. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerin dışında kalmadı.

---

[26] Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, s. 172-173 ve 175-176. S. Shaw, *a.g.e.*, s. 128.

[27] Irene Melikoff "l'Ordre des Bektaşi apres 1826", *Turcica*, XV/1983, s. 155-170.

Tanzimat döneminde Osmanlı kadınının hayatında kayda değer gelişmeler başlamaktadır, hayatı ayrı bir renge bürünmüştür. Bu renk değişikliğini sadece modadan, günlük yaşamdan, tüketim kalıplarındaki farklılaşmadan, yabancı dil öğrenmek veya piyano çalmak gibi yeni zevklerden ibaret, görmemek gerekir. 19. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal değişmeler ve bütün dünyanın yaşadığı haberleşme ve teknolojideki devrimin Osmanlı topraklarına da yansıması, klâsik aile yapısını büyük şehir kadar kırsal alanda da yavaş yavaş değişim geçirmeye zorlayacaktır. Nihayet Ortadoğu ülkelerinde kadının özgürleşmesi sorunu bu dönemin modernleşme ideolojilerinde önemli yer tutar. İslâmcı modernleşmeci akımdan, liberal düşünceye kadar bütün Ortadoğu düşünürleri; klasik ailenin yapısı, kadının toplumsal yeri üzerinde duruyor ve değişikli öneriyorlardı. Liberal Batı düşüncesinin etkisindeki Şemseddin Samî, kadın eşitliği ve özgürlüğü üzerinde yazmadan önce Namık Kemal kadının eşitliği üzerine ilk çıkışları modern İslâmcı bir açıdan yapıyordu[28]. İmparatorluğun İzmir, Beyrut Selanik gibi liman şehirlerinde ve Rumeli'deki bazı merkezlerin nüfusundaki göze çarpan büyüme dolayısıyla aile yapısında da modernleşmenin başlaması kaçınılmazdı. Anadolu kıtasında da, Türkiye'nin sosyal tarihi için önemli bir değişme başlamaktaydı. Çukurova, Amik, Maraş yörelerinde aşiretlerin iskânı nedeniyle göçebe nüfus yeni hayata geçmekteydi. Nihayet yüzyılın ortasında Ege bölgesi, ardından Çukurova'da başlayan monokültürel tarımın yarattığı toprak işçiliği kırsal kesimdeki ailenin geçimini ve yapısını etkilemeye başlayan gelişmelerdi. Kırsal kesimde bu dönüşümü başlatan faktörlerden biri de 1858 (H. 1274) tarihli *Arazi Kanunname*'sidir. Kanunnamenin çok çabuk ve etkin bir biçimde özel mülkiyet düzenini gerçekleştirdiğini, hele küçük ve orta sınıf çiftçiliği güçlendiren etkileri olduğunu söylemek güçtür. Ama tarım topraklarının mülkiyeti ve miras konularında yenilikler getirmediği de söylenemez. Bu kanunla işlenen toprakların tapulandırılması ve miras yoluyla intikali ister istemez kırsal kesimdeki büyük aileyi parçalayacak bir süreci başlattı. Bundan başka arazinin miras yoluyla intikalinde kız evlat da erkeklerle eşit pay alacaktı ki bu, hukukî yönden önemli bir gelişmedir. Diğer yandan kırsal bölgelerden ülkenin İstanbul, Beyrut, Selanik gibi büyük şehirlerine yapılan göçte de niteliksel bir değişim gözlenmektedir. Daha önce büyük şehre bekâr nüfus göç eder ve kısmen mevsimlik olarak kalırken artık çeşitli nedenlerle, aile göçlerinin başladığı görülüyor. İstanbul'un surlara yakın kesiminde, Haliç civarında ilk gecekondulaşma başlamaktaydı. Bu olguları şehirlerme ve

---

[28] A. Tietze "The Study of Ottoman Literature", *Int. Journal of Turkish Studies*, 1981, v. 2, Nr. 1, s. 50-51.

çekirdek aileye geçişin başlangıcı olarak nitelemek abartma sayılmamalıdır.

Tanzimat döneminin getirdiği sosyo-kültürel değişim hiç değilse üst ve orta tabaka kadınının toplumsal hayata girişini hazırlayan altın bir dönem olmuştur. Modern İslâmcı düşünürler çok karı evliliğinin kalkmasına ya da sınırlandırılmasına yönelik yeni yorumlar getirirlerken, gerek Osmanlı ülkesinde, gerek diğer Ortadoğu ülkelerinde ve Rusya periferisindeki düşünür ve yazarlar eski aile yapısı ve evlenme geleneklerine karşı kampanya açmışlardı. *İbrahim Şinasi Bey* modern tiyatromuzun ilk eseri sayılan* "Şair Evlenmesi"nde biraz, naiv bir uslûbla eski evlilik geleneklerini yererken, Azerî dramaturjisinin kurucusu *Mirza Fethali Ahımdov* ve izleyicileri tiyatro yapıtlarında İslâm kadınının kapalı hayatını, pederşahî aile düzenini, kız çocuklarının cahil bırakılmasını en etkin biçimde yeriyorlardı. 1880'lerde Rusya Müslümanlarından bir grup kadın, *Alem Nisvan* adlı bir kadın gazetesi çıkararak feminist hareketi yaygınlaştırmak çabasındaydılar. Tanzimat maarifinin en önemli girişimlerinden biri, ortaöğretim alanında *inas rüşdiyeleri* açarak kız çocuklarının eğitim olanağını geliştirmek olmuştur. Kız çocuklarının sayılarının artması ve 19. yüzyıl sonunda eğitim derecesinin liseye kadar yükselmesi ise yeni bir meslek grubunun ortaya çıkışını sağladı, Muallime hanımlar... Kadının özgür çalışma hayatına girişi, Türkiye tarihinde sanayiden önce eğitim alanında olmuştur ki, bu gelişme günümüz Türkiye'sinde kadının bürokrasideki güçlü durumunun bir nedenidir[29].

Tanzimat dönemindeki kültürel açılımla ortaya çıkan yeni aydın grubunun üyeleri arasında üst sınıftan kadınlara da rastlanmaktadır. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım, Şair Nigâr Hanım bu tip aydınların prototipidir. Büyük kentlerde kadın evin dışına çıkmıştır. Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerinden, Beyoğlu'ndaki alışverişlere kadar birçok yerde kadının toplumsal hayata girişini, Tanzimatın devlet adamlarından Cevdet Paşa, zenperestliğin ve muaşakanın artması ola-

---

* Şinasi'nin "Şair Evlenmesi" adlı komedisi bizim modern tiyatromuzun ilk eseri değildir. Fahir İz 1958'de Viyana'da yazma bir Türkçe oyun bulmuştur. "Pabuççu-Keşfger Ahmed'in Maceraları" diye özetlenecek *bu* oyundan daha bagka veya eskileri de bulunabilir, ancak Şinasi'nin oyunu o devirde temsil edilen ve tutunan ilk tiyatro oyunu olma özelliğini korumaktadır.

[29] Birinci Dünya Savaşı başladığında bazı nezaretlerde kadın memur istihdamına başlanmıştı. Balkan Savaşı'nda ise kadın amele taburları teşkil edilerek kadınların kol işçiliğine çekildiği de görülür. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiyede Milli İktisat,* Ankara, 1982, s. 316, 341, 312.

Osmanlı imparatorluğunun son döneminde Darülfünun'un muhtelif şubelerinde, bazı yabancı yüksek okullarda kız öğrencilerin bulunması, kızların eğitimindeki gelişmenin yarattığı olağanüstü bir durumdur. Çünkü o devirde Avrupa ve Kuzey Amerika'nın bazı üniversitelerinde ya tamamen ya da bazı şubelere kız öğrenci kabul edilmediği, ders ve seminer izleyenlerin ise diploma sınavlarına kabul edilmediği bilinmektedir.

rak nitelendirir[30]. Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yüzyıldan beri ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği görülüyor. Sanayileşen Avrupa'da kadın, özgürlüğünün bedelini çok pahalı ödemiş, toplumsal hayatta yeni güçlüklerle karşılaşmıştır. Benzer bir gelişme ülkemiz kadını için henüz başlamaktadır ama koşulların farklılığından dolayı Türkiye'de kadının özgürlük için ödediği bedelin, Avrupalı kadınınki kadar ağır olduğu söylenemez. Bu farklı koşullar, yakın tarihimizdeki reformların sanayileşmeden önce özgürlük için uygun bir zemin hazırlamasından ileri gelmektedir.

Tanzimat döneminin devlet adamları, yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkındaydılar. Bu konudaki yasama programları Sadrazam M. Emin Âlî Paşa'nın Fransız Medenî Kanunu'nu kabul etme girişimine kadar varmaktadır ama toplumsal yapı buna müsait olmadığından geleneksel evliliği düzenlemek için bazı ferman ve tenbihler çıkarmakla yetinmişlerdir. Bu ferman ve tenbihler, esas olarak; evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklamakta, ağır masrafların yapılmasını önlemek istemekteydi[31]. Tanzimatçılar, *başlık, kalın* gibi evlenmeyi güçleştiren adetlerden hoşlanmıyorlardı. Çıkan tenbihler bu geleneği yasaklamak amacındaydı; ayrıca bütün ülkede de bu adetin ne derecede yaygın olduğu araştırılmıştı. Daha 1840 yılında Ermenek ilçesinde "kız başlığı namiyle alınan mebaliğin tahkiki" Bâb-ı Âlî'den emredilmişti[32]. Kuşkusuz ferman ve tenbihlerin yaşayan gelenekleri ortadan kaldırdığı söylenemez ama bunların aile hayatındaki belirli gelişmeleri yansıttığı da açıktır. Tanzimat döneminde hiç değilse şehirli nüfus arasında ekonomik ve sosyal zorunluluklarla eski geleneklerin ve çok karı evliliğinin adamakıllı gerilediği* ve hoş karşılanmadığı bilinmektedir.

19. yüzyılda ülkenin büyük şehirlerinin de fizikî dokusunda ve yaşam biçiminde değişmeler görüldü. Saray, Bâb-ı Âlî denen sadrazam konağı, Süleymaniye'deki Ağa Kapısı ve Şeyhülislâmlık'tan başka belli başlı resmî bina tanımayan İstanbul'un bir bölümü nezaretler,

---

[30] A. Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 9-10.

[31] Şerafettin Turan, "Tanzimat Devrinde Evlenme", *İş ve Düşünce Dergisi*, XXII/182, İstanbul, Ekim 1956, s. 14-15.

[32] Başb. Arş. *İrad. - Valâ*, Nr: 124. 10 Receb 1256 / Eylül 1840.

* Osmanlı toplumunda muhtelif toplumsal tabaka ve bölgelerdeki aile tiplerinin günlük yaşayışı sosyo-kültürel davranış kalıpları, tüketim ve kazançları henüz ciddi araştırma konusu olmamıştır. Özellikle sosyal değişimin hızlandığı 19. yüzyıl için bu araştırmaların sınırlı sayıdaki hatırat, her yerde pek düzenli olmayan nüfus kayıtları, seyahatnameler ve kuşkusuz romanların ve hikâyelerin taranarak yapılması gerekmektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar veya Ahmet Rasim'in eserleri, 19. yüzyıl halk hayatını anlamamıza yarayacak meddah hikâyeleri küçümsenmeyecek kaynaklardır. Türkiye bütün Ortadoğu'da son yüzyılda ekonomik yönden en hızlı değişim geçiren ülkedir. Bu değişimde sadece tarımsal-sınaî gelişme değil, önemli ölçüde hukuk reformları sosyo-kültürel reformlar da etkin olmuştur.

devlet daireleriyle donandı. Beyoğlu ise bankalar ve ticarethaneler, mağazalar, restoran ve çafélerle doldu. İstanbul'un her yerinde kâgir okullar, karakollar gibi 19. yüzyılın mimarî zevkini yansıtan yapılar yükseldi. Nihayet Avrupa'nın ilk metrolarından biri olan "Tünel" Karaköy ve Beyoğlu arasında işletmeye açıldı. 19. yüzyılda Boğaz'ın iki yakasında, Adalar'da, Çamlıca ve Kadıköy'de sayfiye hattı başladı. Önceleri sadece azledilmiş devletluların, Rum balıkçıların yaşadığı uzak Boğaz köyleri vapurların gidip geldiği mevsimlik oturulan semtler halinde İstanbul'la bütünleştiler. Büyük şehirlerde varlıklı, ortahalli ve fakirlerin oturduğu semtler birbirinden ayrılmağa başladı. Beyrut, İzmir, Selanik gibi zengin liman şehirleri de İstanbul'la birlikte aynı değişim sürecine girdiler. Bâb-ı Âlî düzgün parke döşeli caddeleri, hükûmet binalarıyla imparatorluğun idare merkezi olduğunu gösteriyordu. 19. yüzyılda İstanbul devamlı kaldırım, suyolu inşaatı ve genişletilen caddelerle bir şantiye görünümü aldı. Başarılamasa bile İstanbul ilk defa plâna göre düzenlenmek isteniyordu. İlk park (Tepebaşı) bu dönemde yapıldı. Kayıkçıların felâket günü gelip çatmıştı. Karaköy ve Eminönü köprüyle bağlandı, şehirde iskeleler arası vapur seferleri başladı. Sayfiye yerleri içinde Yeniköy-Tarabya yazlık sefarethanelerin ve yükselen Rum burjuvazisinin semtiydi. Beyoğlu Taksim'e doğru gelişti. 20. yüzyılın başında Gümüşsuyu, Ayaspaşa gibi semtler her dinden ve dilden zengin İstanbulluların apartman yaşamına geçtiği bölgeydi.

Geleneksel Osmanlı şehrindeki mahalle, henüz sınıf ve statü farkına göre biçimlenmiş bir mekân değildi. Bir paşanın konağı karşısında, küçük bir evkaf kâtibinin aşıboyalı küçük evi, ilmiyye ricalinden bir efendinin kâşanesinin yanıbaşında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunur, bütün bu insanlar birbirleriyle hergün karşılaşır, belirli bir sosyal dayanışma, saygı ve himaye kuralları içinde yaşarlardı. Aynı tarz hayat gayrimüslimlerin şehrin kenar bölgelerine sıkıştırılmış mahallelerinde de görülürdü: Ama bazılarının artan servetleri konak ve şık binalara, bu şık bina ve konaklar sıklaşan semtlere yığılmaya başlayınca; cemaat ruhunun yaşadığı eski mahalleler de nitelik değiştirmeye başladı. Aksaray'ın ötesi orta halli ve fakirlerin semti oldu. Tıpkı Avrupa'nın büyük başkentlerinde olduğu gibi, ayrı sosyal sınıfların yaşadığı mahallelerde, farklı bir argo ve şive gelişti. 19. yüzyılın İstanbul'unda henüz ilmiyye sınıfının önde gelen efendilerinin, büyük memur ve paşaların yaşadığı Fatih-Aksaray-Lâleli semtinde İstanbul şivesinin (ağzının) en makbulü konuşuluyordu. Kasımpaşa sakinlerinin şivesi, Karagümrük Mahallesi'nin gelenekleri küçümsenirdi. Yangınların silip süpürdüğü şehirde zengin konakları ahşap da olsa yangın duvarları ve geniş bahçelerle çevriliyor veya kâgir bina mimarisi gelişiyordu. Gerçekte 18. yüzyıldan beri Osmanlı mimarisi Avrupa'nın etkisi altındaydı. 18-19. yüzyıl İstanbul'unun bazı kasr ve

köşkleri, Nuruosmaniye Camii, Selimiye Kışlası gibi yapıları Osmanlı Barok mimarisinin örnekleri diye betimlenir. Kuşkusuz Barok mimarî ve sanat için gerekli koşulların Osmanlı toplumunda olup olmadığı tartışılacak konudur, kaldı ki Avrupa'da Barok devrin kaynağı ve niteliği de halen iyi anlaşılıp tarif edilmiş değildir. Ancak bu yüzyılda orta Avrupa barok'unun tamamlanmış bir uslûb olarak bazı yönleriyle Osmanlı ülkesini etkilediği de açıktır. Osmanlı baroku denen mimarînin[33] özellikleri 18. ve 19. yüzyılda sadece başkentte reğil, taşradaki bazı kamusal yapılarda ve âyan konaklarında bile görülür. 19. yüzyılın ünlü Ermeni mimarları *Balyanlar,* bu ortamın yaratıp zenginleştirdiği aileydi. Balyanlar bir yüzyıl boyu Dolmabahçe Sarayı'ndan, Nuruosmaniye Camii'ne ve Beylerbeyi Sarayı'na kadar onlarca binayı yapmışlardır. Maraş ve Kozan arasındaki Belen köyünden çıkan, 1730'lardan beri faal olan bu aile; İstanbul'un Beyazıt Kulesi, Benciler, Çırağan Sarayı gibi yapılarıyla şehre damgasını vurmuştur[34]. Balyan'lar yerel süsleme, oymacılık, camcılık gibi geleneksel sanatları yeni yapı teknikleri ile kaynaştırmışlardır. Ortaya çıkan eklektik mimarî, 19. yüzyıla özgü beğeniyi, eğrisi ve doğrusu ile en geniş biçimde yansıtır. Balyan ailesi geleneksel inşaat ustalığından modern mimarî eğitimine ve mimarlığa geçişi temsil etmekteydiler. Yaptıkları eserler ampir, barok, rokokonun izlerini taşımakla beraber; 19. yüzyılın özgün Osmanlı mimarisi sayılmaktadır. Bu yüzyılda İstanbul'un modern mimarisine damgasını vuran bir diğer mimar grubu *Fossati*'lerdir. Fossati'lerin günümüze kalan eserleri azdır. İsviçreli olan Fossati'ler, Milano Brera akademisinde yetişmiştir. Akademi 19. yüzyılda tamamen Rusya Çarlığı'nın zevk ve talebine göre eğitim yapıyordu çünkü mezun mimarlara orada iş bulunuyordu. Neorönesans dediğimiz uslûbta çalışan Fossati'lerden *Giuseppe,* 1830'larda İstanbul'da yanan Rus sefarethanesini yeniden yapmaya başlıyor ve 1849'da bitiriyor. O devre göre güzelliği ve görkeminden dolayı yeni binanın Çar'ın İstanbul'daki müstakbel sarayı olarak tasarlandığı dedikodusu da çıkmıştı.

Fossati'lerin Osmanlı mimarisine girişleri Ayasofya'nın tamiriyle başladı. Ayasofya'nın çatlaklarından dolayı tamiri gerekiyordu. Sultan Abdülmecid Balyan'lara iltifat etmeyerek tamir içini Fossati'lere vermiş ve Temmuz 1849'da Ayasofya'nın onarımı bitmişti. Sultan Abdülmecid bu arada mozaikleri kazıyıp resmeden Fossati'ye bu

---

[33] Osmanlı baroku deyimini kullanan ve 18. yüzyıldan itibaren böyle bir nitelemeyi yapan C. E. Arssvendir (bks. L'Art Turc-) veya Türk Sanatı, İstanbul 1970. Bu konudaki bir tartışma için Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarisinde Barok ve Rokoko", *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1932, s. 115 vd., Ortaylı, "İstanbul'da Barok", *İstanbul'dan Sayfalar*, İstanbul 1986, s. 119-128.

[34] Pars Tuğlacı;'* "Osmanlı Mimarisini Batılılaştıran Balyan Aiesi", *Yıllar Boyu Tarih*, Şubat 1983, s. 39-42. Semavi Eyice'nin Baîyanların kökenini Belen olarak göstermesine karşılık P. Tuğlacı Kayseri'yi göstermektedir (?)

mozaikleri bastırması için para yardımında da bulunmuş ve Ayasofya mozaiklerinin ilk baskısı böylece yapılmıştır. Fossati'lerin yapıları yöneticileri etkilediğinden Darülfünun (sonraki Adliye) binasının yapımı kendilerine veriliyor. Arkadan İran elçiliği de onlara yaptırılıyor[35]. Fossati'ler böylelikle Tanzimat Türkiyesi'ndeki mimarî ile Rusya'daki mimarînin benzeşmesini sağlamışlardır. Midhat Paşa'nın vali olarak oturduğu Rusçuk'taki konak ile Kars'taki Rus valinin konağının benzerliği bir raslantı değildir. Bu ortaklıkta; neorönesans üslûbun görkemi büyük rol oynamaktadır. Kamusal binalar ve sayılı konakların dışında, şehirler henüz yangınların silip süpürdüğü ahşap yapılardan vazgeçebilmiş değildi. İzmir, Selanik gibi şehirler ve İstanbul'da Beyoğlu'nda dar bir bölge kâgir konut mimarisine ancak geçmişti. Tanzimatın önderi olan Reşid Paşa daha 1830'lardan Londra elçiliğindeyken kâgir yapıların arttırılması ve bunun için inşaat ustası yetiştirilmesi gereği üzerinde durmuştu[36]. Ancak toplum henüz pahalı konut yapımına geçecek durumda değildi.

19. yüzyılın Osmanlı toplumu bir arayış ve yöneliş içinde idi. Bu yöneliş ve arayışda 20. yüzyıl başında olduğu gibi ulusal niteliği saptamak, Avrupa sanatı ile yerel veya ulusal (?) özelliklerin sentezini yapmak gibi endişeler henüz ağır basmamıştı. Tanzimat döneminin mimarisinde olduğu gibi edebiyatında da yerellik kendiliğinden yaşamış ve etkisini sürdürmüştür. Şeker Ahmet Paşa'da, Osman Hamdi Bey'de görüldüğü gibi Batı resmi ile Türk sanatının sentezini yapma bilinci veya endişesi yoktur. Kuşkusuz Osman Hamdi Bey de seçtiği konuların dışında, empresyonist okul içerisinde sözde kendine özgü yanları olan bir Türk okulu yaratabilmiş değildir. Tanzimat edebiyatının yazar ve şairi de, pek bilincinde olmadan geleneksel-klâsik Osmanlı nesrinin ve şiirinin biçimini korumuştur. 20. yüzyıl başındaki millî edebiyat "millî" sözünü ve "milliyetçiliği" kullandığı için böyle nitelendiriliyor, yoksa öz ve biçim yönünden 19. yüzyıl Türk edebiyatından daha millî olduğu tartışmalıdır. Tanzimat romanının meddah hikâyelerinin uslûb ve biçimini koruduğu hattâ konuların bile "Hançerli Hanım", "Sansar Mustafa" gibi meddah hikâyelerinden kaynaklandığı, Namık Kemal, Ahmet Midhat, Samipaşazade Sezai gibi yazarlarda bu geleneksel yapının ağır bastığı edebiyat tarihçilerimiz tarafından da belirlenmiştir[37].

Tanzimat devri Türk edebiyatının 19. yüzyıl dünya edebiyatı içinde seçkin bir yeri olamaz; bu edebiyat bizi yansıttığı için analizi gereken bir konu, bir sorundur. Biçim yönünden bu edebiyat ağır bir

---

[35] Semavi Eyics, "Fossatüer", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. XI, s. 5818*23.

[36] Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, s. 113.

[37] Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu*, İstanbul, 1973. P. N. Boratav, *Folklor ve Edebiyat*, Adam yay., 1982, s. 310-312; Berna Moran, "Aşık Hikâyeleri ve İlk Romanlarımız", *Eleştiri*, Ocak 1983, s. 34-41.

evrim geçirdiği halde, içerik yönünden ani bir nitelik değişmesi geçirir. N. Kemal, Ahmet Midhat, Mehmet Murat, Şinasi; roman, tiyatro ve şiir dalında halk öğretmenliği yapmaktadırlar, örneğin Mehmet Murat "Turfanda mı, Turfa mı" adlı romanında ahlâk öğretmenliği (tekzib-i ahlâk-ahlâkı düzeltme) rolünü üstlenmekte bunu bir roman türü olarak savunmaktadır. Yüzyılın sonunda (1890-91) yazdığı bu romanda yazar; askerlik, memuriyet, aile hayatı gibi kurumları ilkel bir anlatımla tek tek ele alıp eleştirmektedir[38]. Biçim ve uslûbdaki ilkelliğine rağmen Tanzimat yazarı toplum öğretmenliğine erkenden girişmiş ve kendisinde siyasal-toplumsal bir misyon görmüştür. Ne var ki aynı edebiyatın 19. yüzyılın sonunda; Avrupa edebiyatının ustalık düzeyini temsil eden Rus edebiyatına aldırış etmeden şiirde Fransız parnassien'lerinin sembolizmini izleyip tamamen biçimci bir niteliğe büründüğü açıktır.

Tanzimat edebiyatı yeni bir içerikle kültür tarihimizde yerini aldı. Ama bu edebiyatın bir eksikliği vardı; filolojik bir bilgiye dayanan edebiyat tarihi çalışmaları oldukça yetersizdi ve hatta yayınlanan eski metinler bile böyle bir yeteneğin henüz yerleşmediğini gösteriyordu. Edebiyatın böyle bir ortamdaki en büyük eksikliği de kuşkusuz edebiyat eleştirisi alanında duyuldu. Tanzimat döneminin edebiyat eleştirileri çok kere bir polemiğe ve ardından Bâb-ı Âlî'deki sürtüşmelere dönüştü. *Şinasi* ile sonraki sadrazam *Said Bey* (Paşa) arasında Tasvir-i Efkar ve Ceride-i Havadis'te geçen tartışma bunun bir örneğidir. Eski ve yeni edebiyat arasındaki uslûb, dil ve nazım tekniklerine ilişkin bir diğer tartışma *İrfan Paşa* ve *Namık Kemal* arasında oldu. Doğrusu Namık Kemal Tanzimat edebiyatına hâkim olan yeni düşünceyi savundu ama yeni edebiyatın biçime ilişkin sorunları alanında İrfan Paşa'nın haksız olduğunu söylemek bugün de pek kolay görünmüyor. Tanzimat döneminin edebiyat dalında en önemli eleştirmeni *Ziya* Paşa'dır. Türk şiirinin ne olması gerektiği gibi bir soruyu ortaya atmış ve Divan edebiyatının ilk sert ve yapısal eleştirisini yapmıştı. Ona göre her ulusun şiirinde o dilin özelliklerine bağlı özgün bir kafiye ve vezin düzeni olmalıydı. Divan şiiri bu yönüyle bize yabancıdır diyordu. Ziya Paşa konuşulan dilin edebiyat dili olması ve halk şiirinin vezin ve tekniklerinin benimsenmesi konusunda ilk ciddi eleştiriyle dönem içinde bu tarzı başlatmış sayılabilir. Tanzimat edebiyatı Avrupa edebiyatından çeviriyle başladı. Bu romanı, hikâyeyi, şiiri ve giderek tarihçiliğe ait eserleri kapsadı; ama eleştiriye ve Avrupa düşüncesinin örnek

[38] Güzin Dino, *Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekçiliğe Doğru*, A.Ü.D.T.F. yay., Ankara 1954, s. 34-37.
Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman* (1859-1959), Bilgi yay., Ankara 1971, s. 125-129.

olabilecek ciddi edebiyat tarihine ait araştırmaları, çeviri listesinin dışında kaldı. Bu dışlama bugün de süregidiyor.

Tanzimat aydını Avrupa ve Dünya tarihiyle ilgilenmeye başladı. Bu ilgi, Tanzimat adamının bulunduğu zamanı ve mekânı saptama bilincinin ürünüydü. Avrupa tarihine ait bazı derleme ve çeviri eserler basılmaya başladı. 1854'de (H. 1270) muhtemelen Tercüme odası memurlarından biri, "Büyük Petro Tarihi"ni kaleme aldı. Klasik Osmanlı döneminde de zaman zaman Avrupa tarihine ait kısa çeviri ve risaleler kaleme alınmış veya Peçevî'nin yaptığı gibi Avrupa tarihinde atıflarda bulunulmuştu. Ama 19. yüzyılda Avrupa tarihine olan ilgi, Osmanlı toplumunun konumunu ve geleceğini anlamak açısından gelişmekteydi. Hatta yöneticiler, bazı Avrupalı yazarlara, Türk tarihine ilişkin yorumlarından, dolayı mükafat da vermekte idiler[39]. Bunun dışında, Avrupa toplumunu düzenini ve gelişimini sağlamak ve Osmanlıyla karşılaştırmasını yapmak gibi bir tarihçi düşünceye de ulaşıldı. Örneğin Cevdet Paşa Ortaçağ Avrupa tarihinden sözederken, feodaliteyi tahlil etmekte ve onu Osmanlı tımar rejimiyle karşılaştırmaktadır[40]. Ona göre feodalite zulme dayanan ve Roma köleci düzeninin sadece hafifletilmiş bir biçimidir. Cevdet Paşa Avrupa tarihi üzerinde edindiği bilgileri, Osmanlı toplumunun; yapısını ve geleceğini saptamak açısından değerlendirmelere tâbi tutmaktadır. Tanzimat dönemi boyunca diğer aydınlar tarafından da izlenen bu yöntemin; örneğin amatör bir yazar olmakla beraber Mustafa Celaleddin Paşa tarafından "les Turcs anciens et modernes"de Türk ırkının Avrupa ve Dünya tarihindeki orijinal rolünü saptamak gibi ideolojik bir niteliğe büründüğünü de belirtmek gerekir. Ancak, Tanzimat adamının tarihe bakışındaki bu önemli değişmelim ve düşünsel gelişmenin; Avrupa ve Dünya tarihini ana kaynaklardan öğrenme ve bilimsel bir araştırma yöntemine ulaştığını söylemek mümkün değildir. Esasen 19. yüzyılın tarihçi düşüncesi, çağdaş Türkiye'ye bu alanda oldukça zayıf bir miras bırakmıştır ve Türkiye'de tarihçilik Dünya tarihi konusunda halen kayda değer bir gelişme gösterememiştir.

Tanzimat adamı tarihe bakışında ve bilgi edinmede belirli bir senkronizasyonu kavradığı gibi; yaşadığı dünyayı bir ölçüde kendi dilinin ve dininin boyutları dışında da anlamak ve öğrenmek aşamasına ulaşmıştır. Bu düzey eskiçağ tarihine ve arkeolojiye uyanan ilgi dolayısıyla görülmektedir. Aralık 1847'de Kudüs mutasarrıfı Gazze sancağında Aşkalon denen mevkide bulunan üç bin yıllık (yanlış bir tarihlendirmeydi) bir sfenksden ekte rapor ve eskizle Bâb-ı Âlî'yi

[39] Başb. Arş. İrad - Har. Nr: 2893, sene 1266 "Fransa'nın Viyana'daki sefirinin yeğeni Mösyö Bumon'un kaleme aldığı dört ciltlik Avrupa tarihine münderecati dolayısiyle."

[40] Cevdet, *Tarih*, c. I, s. 192. bkz. Ümit Meriç, *Cevdet Paşanın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1975, s. 59.

haberdar etmekteydi[41]. Bu gibi raporlar o yıllarda hemen birçok vilâyetten yazılmış olup, daha önceki bir genelgenin gereği yerine getirilmekteydi. Toplanan eski eserler St. İrene kilisesinde kurulan müzeye naklediliyordu. Osmanlı müzeciliği ilk adımlarını atıyordu. *Ahmet Vefik* Bey (Paşa) ve *Safvet* Paşa'nın maarif nazırlıkları zamanında vilâyetlerde eski eser toplama faaliyeti daha da hızlandı. Trablusgarb valisi Ali Rıza Paşa, Selanik valisi Sabri Paşa, Girit'te mutasarrıf Kostaki Adossides Paşa, Konya valisi Abdurrahman Paşa eski eser toplayanlar arasında en önde gelenlerdendi. Bir yandan da müzelerin ilk katologları da hazırlanmaya başlamıştı[42]. Eski eser merakı sanıldığından daha geniş bir çevreye yayılmıştı. İleride Yunan Muharebesi komutanlarından Dömeke Savaşı galibi Gazi Edhem Paşa savaş ganimeti olarak Müze-i hümayuna bazı değerli parçalar getirecektir. Ağustos 1880'de bugünkü Arkeoloji müzesi (Müze-i hümayun) açıldı. Osmanlı arkeologları kısa zamanda nümizmatikden, epigrafiye kadar ilgili dallarda uzmanlar çıkardılar; kataloglardan bazılarını hazırladılar. Nihayet Sayda'da bulunan lahidlerle ve raporuyla *Osman Hamdi* Bey'in şahsında Osmanlı arkeolojisi uluslararası bilim dünyasına ve yayın hayatına da girdi. Osmanlı aydını, arkeoloji ve müzecilik alanında imkânların ötesinde başarı göstermiş ve Tanzimatın başından beri önemli adımlar atılmıştır. Bu gelişme eski toplumdaki sanat ve kültür anlayışına bir tepkiyi de içermekteydi. Osmanlı arkeologları Mezopotamya, Suriye, Lübnan'da yaptıkları kazılarla İstanbul'a bugün dünyanın en zengin müzelerinden ikisini (Arkeoloji ve Eski Şark Eserleri) hediye ettiler ve Cumhuriyet dönemine de bu alanda zengin bir deneyim ve bilgi birikimi bıraktılar. 19. yüzyıl arkeolojisi Türkiye'de sadece bir bilim olarak değil; hem Batı'nın eser yağmacılığına direnen, hem de kültür değişiminin öncülüğünü yapan bir düşünce ve tutum olarak doğdu ve gelişti.

Tanzimat toplumunun aydını ansiklopedisyen olma isteğindedir. Devlet adamından, yazarına bu toplumun seçkinleri; tiyatrodan gazeteye, mimarîden filolojiye ve doğa bilimine kadar her konuya el atma ve düzenleme çabasındadır. İlk roman yazarı olan Şemseddin Samî, ilk sözlükleri ve ansiklopediyi de ortaya koymuştur. Sadrazam Âlî Paşa, Güllü Agop'un Osmanlı tiyatrosunu devletin finanse etmesini gerekli görmüş ve bazı temsilleri de teşvik için izlemiştir. A. Vefik Paşa, tiyatro çevirmenliğinden sözlükçülüğe kadar her alana el atmıştı. Modernleşme çabasındaki bir toplumda bunlar doğal ve faydalı eğilimlerdir. Ancak 19. yüzyıla kadar Türk toplumunun Batı kültürüne olan yabancılığı kendisini özellikle tarihçilikte, iktisatta ve toplumbi-

---

[41] Başb. Arş. İrad-Dah. No: 8060 ve 8207.

[42] Simavi Eyice "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. VI, s. 1596-1603.

limde göstermektedir. Bilinen ilk iktisat kitabı 1830'larda düzenlenen bir elyazması olup, 1850'lerde bazı risaleler bunu izlemiştir. Ancak iktisat bilgisi de tıpkı Avrupa tarihi gibi Tercüme odası mensuplarının aktarmacı derlemelerinden oluşmaktaydı[43]. Yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Midhat Efendi, Ohannes Sakızlı gibi iktisadî düşünceye daha yorumcu yaklaşımlar da görüldü. Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda bilgi birikimi, araştırmayı örgütleme ve kurumlaştırma çabası ile sınırlı kalmıştır. Mart 1864'de Cemiyeti İlmiyye-yi Osmaniye ilk kütübhaneyi açana kadar başkentte ve taşra şehirlerinde kütübhane, yazmaların yığıldığı vakıf depoları demekti. Tarih yazıcılar için düzenlenmiş arşivler yoktu ve Osmanlı tarihçiliği halen vekayinamelere dayanıyordu. 19. yüzyılda Türkiye'de tarihçiliğin bu yüzden önemli atılımlar yapıp bilimsel temele oturduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber Maarif Nazırı Münif Efendi (Paşa) ilk kütübhaneleri düzenledi. Devlet arşivinden yararlanılmaya ve bazı kütübhanelerin ilkel de olsa katalogları hazırlanmaya başladı. Yüzyılın sonunda referans kitaplığı ve derleme kütübhane kurumu fikir ve girişim olarak Osmanlı aydınları arasında yerleşmişti. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu reform hareketine, misyoner bir tarih bilinciyle başlamış değildi. Tanzimat hareketinin devrim olarak başlamadığının bir göstergesi de budur. Tanzimat Türkiye tarihinde devrim değil, devrim hazırlayıcı sonuçlar doğuran bir harekettir.

Buraya kadar portresini ve bulunduğu ortamı çizmeye çalıştığımız Osmanlı aydınına, bir aydın grubu diyebilir miyiz. Kuşkusuz evet. Bu aydın grubu aslında devletin maaşlı kadrolarını oluşturan memurlardı. Arkalarında uzun bir siyasal düşün ve örgütlenme geleneği yoktu. Ama aydın grubu bu dönemde artık toplumunu gözleme; eleştirme ve geleceği programlama aşamasına geldi. Bu nedenledir ki 19. yüzyılda imparatorlukta bir aydın grubu doğdu diyebiliyoruz. Bu aydın grubu ön plânda Türk aydınların bir kısmı da imparatorluktan kopan ulusların, ulusal aydın grubunun öncü grubunu oluşturmaktadır.

Tanzimatçı devlet adamlarının ilk kuşağının pragmatik reformculuğu, bir kuşak sonra siyasal ideolojiye, grup ve kişi çekişmesi programlı bir siyasal muhalefete dönüştü. Mustafa Reşid Paşa'nın aydın mutlakıyetçiliğiyle başlayan dönem, Midhat Paşa'nın anayasacılığıyla noktalandı. 1860'larda Osmanlı düşünce hayatının en önde gelen üç kişisi, lâik-ulusçu düşünceli olan Şinasi[44], onun yanı başında modernleşmeci-İslâmcı Namık Kemal ve İslâmcılıkla lâiklik, Türkçülükle Os-

---

[43] İktisat bilimiyle ilgili bilinen en eski yazma, 1830'lara ait olup mütercimi belli değildir. Daha çok genel kavramlar ve Malthus nazariyesi üzerinde durmaktadır. İlgili yazma yakında tarafımızdan yayınlanacaktır. Ortaylı, "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *YAPIT*, 46/1, 1983. Ahmed Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, s. 275-293

[44] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi yay., Ankara, 1973, s. 252.

manlıcılık arasında gidip gelen Ali Suavî idi. Osmanlı düşünürü henüz açık seçik siyasal ideolojisini ve programını belirlemiş değildi. Siyasal düşünce ve muhalefet emekleme devrinde olmasına rağmen, gelişmelere bakıldığında Osmanlı ülkesinin geleneksel siyaset ve hayat tarzından çıktığı anlaşılıyordu. Bundan sonra Osmanlı toplumunu modernleşme olayının kalıpları içinde, değerlendirmek kaçınılmazdı. Modernleşmeye tepkiler de kuşkusuz güçlenmişti. Modernleşen her toplumda yeniye tepki doğal bir olaydır: Avrupa uygarlığına yüz elli sene önce giren Rusya'da bile Aksakov; "geriye dönelim" diye haykırıyordu. Çağdaşlaşmanın getirdiği bunalım Rusya'daki kadar şiddetli olmasa da, Osmanlı toplumunda da tepki yarattı. İlk anda yöneticiler de muhalefetin rengini ve niteliğini anlayamadılar. Çünkü Osmanlı toplumundaki her olay ve kurum gibi, siyasal düşünce ve siyasal muhalefet de değişmişti.

Sonuç

Takvim-i Vekâyi'nin[45] 6 Şubat 1866 tarihli nüshasında hükûmet tarafından, Paris'teki muhalifler aleyhinde içeriği ve üslûbu ilginç bir bildiri yayınlanmıştı; "Paris'te kurulan bir fesad cemiyetinin üyelerinin ötede beride kışkırtıcılık ve dedikodu yaptığı, hükûmet aleyhinde bulunmanın kendilerine zararı dokunacağı ihtar edildiği halde, rezil kişilerden oluşan ismi geçen cemiyetin üyelerinin bazı zadegan aleyhinde iftira dolu mektup ve imzasız mazbatalar bastırıp dağıttıkları, alçaklık ve rezaletlerini, herkesin bildiği bu gibilere inanılmaması gerektiği" tenbih ve ilân ediliyordu. Sözü edilenlerin Genç Osmanlılar olduğu açıktı.

Âlî Paşa'nın Bâb-ı Âlî'de kurduğu otoriter yönetimden nefret edenler "istibdat"tan söz etmeğe başlamışlardı. İstibdat sözü "despotisme" karşılığı kullanılır olmuştu. Oysa daha elli yıl önce bir Osmanlı efendisi için "istibdat" İslâm ülkesindeki bir yöneticinin olağan yönetimini ifadede kullanılabilecek bir sözdü. İslâmcı siyasal kuramda istibdat terimi güçlü ve doğru yönetimle özdeştir*. Şeyhülislâm Mehmet Ziyaü'ddin Efendi'nin verdiği, Sultan Abdülhamid'in hal'i fetvasında istibdat suçlaması yoktu. İstibdat sözünü Genç Türk politikacıları kullanıyordu. Tanzimat reformları Osmanlı aydınlarını ayrı bir dünya ve yönetim anlayışına götürmüştü.

Sultan Abdülmecid yönetimine karşı bir darbe girişimi bastırılmıştı. Tarihimizde Kuleli Vakası olarak bilinen bu olayın gerçek bir hükûmet darbesi girişimi olup olmadığı henüz bilinmiyor. Ondan başka darbecilerin siyasal tutumları da açık değildir, tutucu bir düşün-

[45] Takvim-i Vekâyi, 832 Nr. 1288-20 Ramazan.

*İstibdat -Lâtinlerin *dietator*'u gibi güçlü yönetimi ifade eder. *tyrannie* karşılığı olan *zulüm* ve *zalim* gibi kavramlardır.

ceyle mi, yoksa anayasacı demokrat bir eğilimle mi hükûmete karşı çıkmışlardı? İkinci bir darbe girişimi de 1865'lerde oluşan İttifak-ı Hamiyyet adlı bir gruptan geldi. Osmanlı toplumu siyasal gruplaşmalar dönemine girmişti. Bu gruplaşmalar, 19. yüzyıl dünyasındaki siyasal ideolojilerin tutarlı veya tutarsız bileşimi olan programlar etrafında oluşmaktaydılar ancak siyasal modernleşme sürecine girildiği açıktır. 1840'larda Tanzimatçıların yarattığı dış politikada uyum -ve anlaşmaya- dayanan ortam, yerini siyasal kutuplaşmaya terkediyordu. 1860'ların muhalifleri henüz lâik ulusalcı ideolojiye veya billûrlaşmış radikal görüşlere sahip değildiler. Kendilerini Genç Osmanlılar olarak adlandırıyorlardı ama Avrupa; ihtiyar imparatorluğa yeni bir ruh ve hayat vermek isteyen bu grupları "Jeune Türc" diye adlandırdı. Jön Türklük özgün bir siyasal kimlikti. Köhneyen monarşilere karşı ayaklanan, direnen bütün ülkelerin muhalifleri bu isimle anıldı. Portekizli Jön Türkler gibi...

Modern çağın toplumları artık tarihi yaşamayıp, yapıyorlardı. Tanzimat aydını da tutucu yöneticisinden muhalif yazarına kadar çağdaş dünyada var olmak için değişmek ve olaylara *yön* vermek gerektiğini anlamıştı. Geleneği korumak için onun bilincinde olmak gerekir. Varlığını sürdürebilmek için Osmanlı aydını geleneğini ve ortamını farklı anlayışla da olsa değerlendirmeye ve eleştirmeye başlamıştı. Edebiyat zevkinden yönetime Avrupa politikasından modernleşmenin yöntem ve ölçüsüne kadar birçok konu tartışılıyordu hem de kahvehane sohbetiyle değil basın ve yayın aracılığıyla...

Eylül 1871'de *Âli Paşa* öldüğünde Genç Osmanlılar Avrupa'dan dönmeyi umuyorlardı. Onlara göre diktatör sadrazamın sahneden çekilmesi yeni gelişmeler yaratacaktı. Aynı yıl Bulgarlar bağımsız-kilise için verdikleri mücadeleyi kazanmışlar ve ulusal kiliselerini, yani Bulgar eksarhlığını kurarak Fener Patrikhanesinin denetiminden çıkmışlardı. Şimdi daha radikal bir mücadeleye geçebilirlerdi. Haziran 1872'de Namık Kemal İstanbul'da *İbret* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetede; Osmanlı vatanseverliği ve "meşveret usulü" deyimiyle, meşruti rejimin getirilmesi gibi düşünceler işleniyordu.

Bâb-ı Âlî diktatoryasının Âlî Paşa'nın kişiliğine bağlı olmadığı anlaşıldı. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı yeni düşünceler kadar bürokrasinin muhalif kanadı için de daha boğucuydu. Balkanlarda ulusçuluk nihaî hedefe doğru harekete geçmişti. Temmuz 1875'de Bosna Hersek'de ayaklanma başladı. Kötü yönetim ve ekserisi Müslüman olan yerli toprak sahiplerinin baskısı nedeniyle köylüler de bu ayaklanmaya katılıyordu. Ardından aynı olaylar Bulgaristan'a sıçradı. Ekim 1875'de Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının ödenmesini durdurdu, yani ilk mofatoryumu ilân etti. Bu dış devletlerin hiç hoş karşılamadığı bir gelişmeydi. 6 Mayıs 1876'da Selânik'deki bir olay büyüdü ve Fransa ve Almanya konsoloslarının öldürülmesiyle,

sonuçlandı. Suçluların dış baskılarla yargılanıp, idam edilmesi bu sefer Müslüman halkı galeyana getirdi.

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid, Süleymaniye Medreselerinin talebesi Bâb-ı Âlî'ye yürüdüler. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın ve Şeyhülislâmın azlini istiyorlardı. Sonraları Sultan II. Abdülhamid bu isyanı Midhat Paşa'nın hazırladığını ileri sürmüşse de, ayaklanma herhangi bir yönetici veya politikacıdan bağımsız ve kendiliğinden oluşmuş görünmektedir, iki gün sonra Sadrazam ve Şeyhülislâm azledildi. *Mütercim Rüşdü Paşa* sadarete, *Hüseyin Avni Paşa* seraskerliğe ve *Hasan Hayrullah efendi* şeyhülislâmlığa getirildi. Yeni kabine ile padişah arasında soğukluk devam ediyordu. *Midhat Paşa* da Şura-yı Devlete getirilmişti. Veliahd Murad Efendi'nin bu grubun favorisi olduğu biliniyordu.

Birkaç yılı dolduran şu olaylar meşrutî rejimin getirilmesi veya benzeri bir gelişmenin sonucuydu, birkaç kişinin kafasında aniden oluşan bir tasarının bir tesadüf ve oldu bittiyle sahnelenmesi veya dışardan yabancıların tertipledikleri bir olay değildi. 1876 Mayıs sonunda *Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmed Paşa* (bahriye nazırı) Askerî mektebler nazırı *Süleyman Paşa*'dan oluşan darbeci asker grubu Dolmabahçe Sarayı'nı kuşattı. *Sultan Abdülaziz* ha'l edildi ve Haziran başında *Sultan V. Murad* tahta çıktı. Liberal fikirli padişahın hükümdarlığı uzun sürmedi. Bu arada Sultan Abdülaziz intihar etti. Bazı yetersiz delillerle o günden bugüne düşük padişahı darbeci takımın öldürdüğü hep tekrarlanır. Gerçekte ileri sürülen bu gibi deliller kadar başka çağdaş deliller de bu olayın gerçek olmadığını, Sultan II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'yı ortadan kaldırmak için hazırladığı uydurma bir isnad, iftira olduğunu tekrarlar. Örneğin, Mabeynci Fahri Bey'in kaleme aldığı *İbretnümâ* adlî anıları böyle bilinen bir tanık belgedir[46]. Bu karışıklıkda Sultan V. Murad'ın tahtta kalamayacak kadar hasta olduğu anlaşıldı ve tahttan indirildi.

Beklenmeyen taht adayı II. Abdülhamid liberal darbeci gruba anayasayı ilân edeceği teminatını verdi. Aslında iç ve dış zorunluluklar karşısında kimsede direnecek cesaret yoktu. Bulgaristan olayları yüzünden, Rumeli'de beynelmilel kontrol kurulmasını isteyen büyük devlet elçileri, İstanbul'da bir konferans toplamışlardı. İsyan ve savaş tehlikesi ufuktaki malî iflâs görüntüsüyle birleşmişti. 1876 yılının Aralık ayında, imparatorluk yöneticileri anayasayı ilân eden top sesleriyle bu zorluklara meydan okuyor gibiydi.

Osmanlı imparatorluğunun anayasal, monarşi sistemine geçişi, Balkan Slavlarının (Bosna-Hersek ve Bulgaristan olayları) ayaklanmaları ile (1875) 1877 Osmanlı-Rus savaşı arasındaki devreyi kapsar gibi görünür. Gerçekten de Bâb-ı Âlî bürokrasisinin mutlak hüküm-

[46] Yeni harflerle basımı, *İbretnümâ*, yay.: B. S. Baykal, Ankara, TTK, 1968.

ranlığı, kısa parlamanter dönem süresince devlet ve toplum hayatından çekilmiş gibiydi. Bu dönemin kısa süren deneyimi Türkiye'nin toplumsal siyasal hayatında ne olursa olsun önemli bir yenilikti ve geleceğin inkılâblarını hazırlayan bir aşamaydı. Tarihi dönemlendirme çabaları her zaman için bir hata payı taşır ama böyle bir usulü izlersek; 19. yüzyıl başından itibaren Osmanlı Devleti'nin reform asrı diyebileceğimiz dönem, yerini artık inkılâb asrına devrediyor, diyebiliriz. Türkiye'nin siyasal hayatında fikir hareketlerinde yapısal bir değişme başlamıştı. Meşrutiyet hareketi padişahın değil, yukarda da belirttiğimiz gibi aslında Bâb-ı Âlî'nin mutlakıyetçiliğine karşı, gene Bâb-ı Âlî'nin bir kadrosu tarafından başarılmıştı. Aslında Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin, Sultan II. Abdülhamid dönemine göre farklı bir yanı, hükümdarın kişisel diktatoryasından çok, sadrazamların ve etrafındaki kadronun aydın dikta dönemi olmasıydı. Bâb-ı Âlî yönetimde ehliyet ve etkililiğini yitirdiği an (bu Mahmud Nedim Paşa sadaretine rast gelmektedir) husumeti üzerine çekmiştir.

Meşrutiyete geçiş bir büyük ihtilâlle değil, gene yönetici grubun içindeki bir başka grubun başkaldırmasıyla gerçekleştirilmiştir, bu doğrudur. Bu ilginç görünüm, günümüz tarihçiliğinde değişik yorumlamalara neden olmaktadır. Bir yoruma göre; harîs bürokratların darbesi ve bir sapkınlıktır. Bir başka yoruma göre; devletin devlet içinde gerçekleştirdiği bir dönüşümdür. Birinci yorum sahipleri genellikle imparatorluğu mahva götüren bir gayriciddi hareketten; ikinci grup ise tabandan gelmeyen ve demokratik bir gelenek yaratmayan, yüzeysel bir reformdan söz ederler.

Bürokratların bir kısmı bu hareketin öncülüğünü niçin yapmıştır sorusunun cevabını geniş bir tarihî ve coğrafî platformda aramak gerekir. Bu olay sadece iki grup bürokratın birbiriyle basit bir çekişmesinin veya sarayı hedefleyen bir iktidar hırsının sonucu değildir. Yaşanan çağın ve ülkenin gerçeklerinden kopuk bir aydın bürokrat fantazisinin eseri hiç değildir. Çok genç yaşlarından beri Bâb-ı Âlî bürokrasisinin havasında yetişen memurların meşrutiyet gibi bir ideal etrafında toplanarak muhalefet yapmalarının nedenlerini, ön plânda imparatorluğun o günkü coğrafyasının ve siyasal havasının renkliliğinde aramak, 18. yüzyıldan beri Balkanlarda görülen gelişmelerin etkisini unutmamak gerekir. Balkanlar o zaman Osmanlı ülkeleriydi ve İstanbul'a örneğin Orta Anadolu'dan daha yakındı. Türkiye tarihinde ortaya atılan ilk anayasa tasarısıda Balkanlardaki ulusçu hareketin eseridir. 1867 yılında Avusturya-Macaristan monarşisinin anayasa örneğini izleyen, ***Bulgar gizli merkez komitesi;*** Sultan Abdülaziz'e Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgar Çarlığı çifte tacından oluşan bir- hükümdarlık teklif etti. Bu çifte monarşide sultan; hem Osmanlı sultanı hem Bulgar çarı olacaktı. Bulgaristan'ın nasıl yönetileceğini öngören 21 maddelik bir federe Bulgar anayasası bu teklife eklenmişti. Metnin 6

maddesi Bulgar kilisesinin bağımsızlığıyla ilgili olup, ilk 15 maddesi ise Bulgaristan'ın parlamanter bir rejimle, nasıl yönetileceğini düzenlemekteydi[47], Anayasal monarşi istekleri Bâb-ı Âlî'nin dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok çevrelerinde yaygınlaşmaktaydı.

Anayasacı hareketin gelişmesini bu nedenle iki odak etrafında gözlemek durumundayız. Birinci nokta; bürokrasinin içinde yer alan muhalif bir grubun, devlet ve topluma bakışları ve ideolojileriyle Tanzimat döneminin birinci kuşağından ayrılan "Genç Osmanlılar" dediğimiz bir grubun varlığıdır. Genç Osmanlılar aslında nasıl bir gruptu. Meşrutiyet hareketiyle ilgilerinin derecesi neydi gibi bir soruyu burada ayrıntılara girmeden ceyaplamalıyız. 1850'lerdeki mahiyeti karanlıkta kalan Kuleli Vakası'nı göz önüne almazsak, 1860'lardan beri siyasal muhalefetin oluşup, biçimlendiğini söylemek mümkündür. Kuşkusuz bu muhalefetin üyeleri birbirinden farklı düşüncelere sahip olacaklardır. Hiçbir büyük veya küçük çapta hareketin üyeleri toptancı bir düşünce eleğinden geçirilemez. Bu grup bir parti oluşturmamıştır ama Osmanlı bürokrasisinin içinde muhalif düşüncelerin oluşmasında etkili olmuşlardır. İkinci nokta; değindiğimiz üzere doğrudan doğruya Balkan ulusçuluğudur. Meşrutiyetçi darbeyi zorlayan iç ve dıştaki baskılar ve gelişmelerde; imparatorluğun içindeki bu yüz yıllık akımın ve hareketlerin büyük payı yardır. Aziziye döneminin bir çöküntüyle kapanmasında Balkanlardaki bu hareketin nihaî perdesinin yani ayaklanmaların payı büyüktür. Aralık 1876'da anayasayı ilân eden topların atılmasında bir payı olan Avrupa baskısı da bu ayaklanmanın sonucu sahneye çıkmıştı. Ancak meşrutiyet rejimini buna rağmen bazılarının ileri sürülüğü gibi bir Avrupa reçetesinin eseri değildir. Büyük ölçüde Osmanlı kafasının eseridir. Aslında Avrupa, meşrutiyet rejimi ve parlamento ile hiç ilgili değildir. Rusya böyle bir rejimin düşmanıydı, Avusturya da antipatiyle karşılıyordu. İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlılara yakıştırmıyorlardı, hattâ parlamentonun kurulup çalışabileceğine bile inançları yoktu. Meşrutiyetin bir çare olduğu Rumeli vilâyetlerinde valilik yapıp iyi idarenin böyle, gelebileceğine inanan Midhat Paşa gibi sivil bürokratların ve belki benzer gözlem ve sonuçları edinmiş askerlerin kafasında vardı. Anayasanın ilânı ile Avrupa baskısının şiddeti bir müddet için önlenmiş olabilirdi ama tamamen, önlenemediğini Rusya ile çıkacak savaş ve Avusturya'nın olumsuz tutumu göstermiştir. Anayasal hareket bizim siyasal modernleşme tarihimizdeki ilk siyasal muhalefet grubuyla, yani Genç Osmanlılarla birlikte anılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modem siyasal fikir ve eylem tarihinde Yeni Osmanlılar dediğimiz grup, ilk bakışta kendine özgü görü-

---

[47] *Bulgarsko Vuzrajdane-Christomatiya po İstoriya na*, Bulgarca ed. H. Hristov, N. Gencev, c. 2, Sofia 1969, s. 324-332'de bu metin yer almaktadır.

nen; ama Ortadoğu ve İngiliz ve Fransız müslüman kolonilerinde benzerleri bulunan düşünce ve eylem adamlarından oluşan bir gruptur. Yeni Osmanlılar deyiminin Fransızcaya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında "Jeunes Ottomans" olmalıdır. Fakat Avrupalılar arasında Osmanlının, ulus nitelemesi olarak bir anlamı olmadığından, "Genç Türkler-Jeunes Turcs" çevirisi yaygınlaşmış ve imparatorluktaki örgütlü siyasal muhalefet hareketleri bu deyimle anılagelmiştir*. Oysa 19. yüzyıl ortalarından başlayarak imparatorluğun yıkılışına kadar süren bütün siyasal muhalefeti bir potada değerlendirmenin bir anlamı ve olanağı yoktur. Bizim tarihçiliğimizde yapılan, yeni Osmanlılar ve Genç Türkler ayırımı bu nedenle zaman kadar, ideolojilerin ve örgütlenmelerin ve eylemin niteliğini belirleyen çizgiler açısından da gerekli, doğru bir ayırımdır.

Sultan Abdülaziz döneminin Yeni Osmanlıları, II. Abdülhamid döneminin *Genç* Türkler diye tanıdığımız muhalif kuşağının aksine; örgütlenme ve gizli siyasal faaliyet alanında ustalığa, hatta belirli prensiplere ulaşabilmiş bir grup değildi. Grubun içinde ideolojiden çok ideolojiler vardı. Bu ideolojiler de aslında kesin çizgilere ve tutarlı açıklamalara gelecek gibi değildi. Yeni Osmanlıların siyasî fikirleri daha çok anayasal monarşi etrafında toplanmaktaydı. Fakat bu anayasacılık konusunda da onların asgarî müştereklerini tesbit zordur. Kısacası Yeni Osmanlılar siyasal programlarında belirli çizgiler olan ve politik eylemlerinde uyum sağlanuş aydınlar değildiler. Ancak aydındılar ve muhalefetleri baştaki yöneticiden çok var olan siyasî rejime ve ülkenin yaşadığı hayata karşıydı. Yani Genç Osmanlılar artık toplumsal bir bilinç sahibi olan tarihe ve geleceğe özgürce bakmaya başlayan Osmanlı aydınlarıydı.

Yeni Osmanlılar Avrupa dünyasını ve siyasal düşününü sağlıklı bir biçimde belki tanımıyorlardı. Bürokrasinin hırslı, iddialı üyeleriydiler. Osmanlı klasik kültürü ile tanışıklıkları kadar Avrupa dünyasını tanımasalar da, Batı'ya eski devrin Türklerinden daha çok ilgi duyuyorlardı. Mücadele ve muhalefet biçimlerinde, eski bürokrasinin kalıntısı olan kişisel çekişme ve entrikaya da rastlanır. Nihayet Yeni Osmanlıların düşünceleri; anayasacı liberalizmin çizgilerinden, modernist İslâmcılığa, hatta olgunlaşmamış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren renkli bir yelpaze oluşturur. Daha da ilginci bütün bu görüşlere çoğun aynı kişide rastlanabilmesidir. Ama yeni Osmanlılar hareketinin tarihî önemi, sonraki siyasal fikir ve örgütlenmelerin onların mirası üzerinde serpilip yaşamalarıdır.

Yeni Osmanlılar bir bakıma bürokrasinin üst katmanlarına karşı direnişe geçen memurlar topluluğudur. Diğer yandan aydın despotizmi denen dönemi kapatan Abdülaziz'in son yıllarındaki buhran bu mu-

* Bu terimi Paris'de Genç Osmanlıların hamisi Mustafa Fazıl Paşa'nın kullandığı kabul gören bir mütearifedir.

halefeti güçlendirmiştir. Gayrimemnun genç bürokratlar arasında her zaman görülen klasik tipteki muhalefetin, artık modern bir siyasal içerik kazanmağa bağladığını belirtmek gerekir. Muhalefet, artık bürokrasinin bir grubunun öbür grupla yürüttüğü tipik siyasal eleştiri ve gruplaşma haline dönüşüyordu. "Usul-ü meşveret" diye özetlenen parlamantarizm özlemi böyle bir gelişmenin ifadesidir.

Yeni Osmanlılar grubu ve hareketi tarihçilik ve düşün hayatımızda farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Klasik görüş; Yeni Osmanlıların meşrutiyet ve insan haklarının, getirilmesi konusundaki mücadelelerinin yüceltilmesidir. Burada bir tür düz tarih çizgisinden, belli bir tarihsel amaca ve aşamaya yönelik yorumculuktan söz edebiliriz. Bu yorumun tepkisi de gene aynı yöntemi izleyen farklı bir renk niteliğindedir; Yeni Osmanlılar hareketinin Avrupa'nın oyuncağı olduğu gibi tezler, abartılı düğüm olaylarla conspirative bir tarihçi üslubuyla kaleme alınmıştır. Bu yorumların herbirinin mutlaka belli bir dünya görüşüne angaje olmadığını da belirtmek gerekir.

Yeni Osmanlılar hareketinin kronolojisi henüz tam ve sağlıklı olarak tesbit edilebilmiş değildir. Yeni Osmanlılar hareketi ve grubun üyeleri birkaç klasikleşmiş incelemenin ve *Ebüzziya Tevfik* gibi çağdaş gözlemcilerin anlattıklarıyla sınırlı kalmaktadır. Yeni Osmanlıların 1876'da Osmanlı anayasasının ilânına katılım dereceleri bile henüz yeterince aydınlanmış değildir. Anayasa fikrinin oluşmasında ve yayılmasında bu aydınların payı önemlidir ama Meşruti rejimi gerçekleştiren askerî darbede (yani Sultan Abdülaziz'in ha'li) böyle bir ideale uzak insanların rolü de önemliydi. Bu son olayda Midhat Paşa öncü grubun içinde adeta tek liberal (liberalist değil) olarak kalmaktadır. Nihayet Yeni Osmanlıların zamanla muhalefeti bırakıp, düzenle bütünleşen ve bütünleşmeye hazır kapıkulları olduğu hükmü de; Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mizancı Murat, Ebüzziya Tevfik, Çapanoğlu Agâh Bey, Reşat Nuri Bey, Beşir Fuat ve Ahmed Midhat gibi renkli bir grubun fikri yapıları ve eylemleri yakından, incelendiğinde, doğrusu çok tartışılır bir değerlendirmedir. Liberal bir ortama ve parlamantarizme duyulan özlemin saltanata karşı çıkmak demek olmadığı; hatta bu düşünürlerin kiminde parlamantarizm ve liberalizmin bizimkinden uzak anlam ve çağrışımlar yarattığı görülmektedir. 19. yüzyılın aydını; reform ve Batı kavramlarına kuşkusuz bizden farklı yaklaşımlar içindeydi. Ama bu yaklaşımlar bir yerde bizim bugünkü düşünümüzün de temelini oluşturmaktadır. En azından ilk kuşak Osmanlı aydını, İkinci meşrutiyeti gerçekleştiren Genç Türklerden daha gelenekçi düşünce kalıplarına sahiptiler. Ama onların öncüsüydüler. Zaten Türkiye tarihinde Birinci ve İkinci Meşrutiyet devirleri diye bir ayırım; kültürel ve siyasal düşünce ve örgütlenme yönünden görülen farklılığı belirleyen bir dönemlendirmedir ve tarihçi için bu

açıdan anlam ifade eden bir ayırımdır. Yoksa hukukî yönden 1876'da ilân edilen anayasa imparatorluk yıkılana kadar yaşamıştır.

Yeni Osmanlılar Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş mekânını kapsayan bir siyasal muhalefet örgütü olmadığından, içlerinde Balkanlı uluslardan hatta imparatorluğun diğer bölgelerinden üyeler yoktu. Bu muhalefet grubunun yurtdışındaki eylemlerini de çağdaş Rusyalı devrimcilerin Avrupa'daki muhalefet hareketine benzetmek mümkün değildir. Yeni Osmanlılar formel bir gizli örgüt değildi. Avrupa'da despot yönetimi eleştiren ilk muhalif gazete *Muhbir* çıkmadan önce bazı muhalif bildiriler dağıttıkları da anlaşılıyor*. Bütün bunların dışında; Yeni Osmanlıların Türkiye tarihindeki yerlerini parlamantarizm mücâdelesi ile sınırlandırmamalıyız. Bu aydın kuşağı; edebiyattan gazeteciliğe, orta eğitimden çocuk terbiyesine, tarihten ekonomiye kadar her alana el atmış, en azından 19. yüzyıl toplumunun dikkatini bu konulara çekmişlerdir. Yanlış veya doğru, belki eksik bilgi ve yorumlarla; Osmanlı toplumundaki kurumların değişmesi gerektiğini, bunların Avrupa uygarlığı karşısındaki konumunu tartışmışlardır. Muhafazakâr düşünceliler bile Osmanlı toplumsal kurumlarını tümüyle gözden geçirmiş eleştirmiştir. Yaklaşımlarında ister batıcı, ister Batı'ya karşı olsunlar; Osmanlı düşün hayatına Batı'yı getiren ve tartışan öncüler olduklarına kuşku yoktur. Bu tutum ve faaliyetin 18. yüzyıldaki gibi mimarî, moda ve doğabilimleri aktarımının ötesinde, Batı'ya bütüncül bir yaklaşım olduğu görülür. Bu tartışmayla birlikte Yeni Osmanlılar, toplumlarında yeni bir arayışı başlatan aydınlardı. Bu aydınları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını, Osmanlı coğrafyasıyla birlikte değerlendirdikçe Meşrutiyet olayı daha iyi aydınlanmaktadır. Siyasal tarih yazıcılığımızla, Meşrutiyet rejimini bir rastlantı, dar bir grubun darbesi olarak değerlendirmek, toplumsal ve siyasal gelişim çizgisindeki yerini küçümsemek az rastlanan bir kanı değil. Bu kanının iki noksan değerlendirmeye dayandığını söylemek mümkündür. Monarşilerden anayasal düzene, geçiş olayını örnekleriyle geniş ve mukayeseli bir biçimde incelememek birinci nedendir. İkincisi Osmanlı İmparatorluğu'nu bugünkü Türkiye halkının imparatorluğu sayıp, geniş sınırlar içindeki coğrafya parçalarının ve etnik grupların durumundaki farklılıkları, farklı gelişmeleri incelememektir. İçe dönük [*ethno-centric*] yaklaşım, 19. yüzyıl Osmanlı tarihini incelemeye ve değerlendirmeye en önemli engeldir. Çünkü günümüzdeki tarihçilerin tersine, 19. yüzyılda imparatorluğu yönetenlerin gözü ve dikkati her an için ister istemez, doğu Trakya ve Küçük Asya'nın ötelerine yönelikti. Nihayet parlamanter monarşiye geçiş olgusu, İngiltere ve 19. yüzyıl Fransası örnekleriyle sınırlı değildir.

---

* Bölümün basındaki *Takvim-i Vekâyi*'de zikredilen olay.

19. yüzyılda mutlak monarşiyi değiştiren anayasal gelişmelerin birçok ülkede böyle, dar gruplar tarafından başlatılması sadece Osmanlı ülkesine özgü değildir. Doğu Avrupa ülkelerinde, 19. yüzyılın devrim hareketleri, özellikle eski seçkinler arasında başlamış ve çok kere de onların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı anayasal hareketi de dar bir grup tarafından başarılmıştı. Hazırlanan anayasa taslağı gerçekte despotizme, birçok kapıyı açık bırakıyordu. Ama Prof. Tunaya'nın deyimiyle; Midhat Paşa ve etrafı da bu aksak anayasa ile geleceğin gelişmelerine kapıyı bir daha kapanmamak üzere açmışlardı. O gün başlayan ve bugüne kadar süren bir anayasa romantizmi toplumsal siyasette hâkim olmuştur. Anayasa ile her sorunun çözümleneceği ve toplumsal, siyasal gelişmenin bu sayede sağlanacağına inanılmıştır. Yüzyılı aşkın deneyim bunun böyle olmadığını göstermiştir ama bir bakıma her anayasa ve anayasal hareketin daha ileri özlemler yarattığını ve gelişmeler doğurduğu da görülmektedir.

Yaygın olarak tekrarlanan bir yanlış da; 1876 anayasasının Belçika anayasasından uyarlanarak kaleme alındığıdır. Oysa komisyon hemen hemen o zamanın mevcut bütün anayasalarını gözden geçirmiştir. Hattâ Sait Faşa Fransız cumhuriyet anayasasını çevirmiş ve cumhurbaşkanı yerine padişahın unvanını koymuştu. Ortaya çıkan taslak bu nedenle bize özgü bir metindi. Sadece bir karma metin olması nedeniyle değil, hiçbir yerde görülmeyen hükümleri vardı; meselâ Padişaha, kamu selâmeti için sürgün yetkisi veren ve temel özgürlükler ve yargı güvencesiyle bağdaşmayan 113. madde gibi.

19 Mart 1877'de toplanan ilk Osmanlı parlamentosu, etnik dini yönden o çağın kozmopolit Avrupa imparatorluklarının parlamentolarında bile görülmeyen bir renkliliğe sahipti. Mebusan Meclisi'nin bu kozmopolit yapısı yüzünden Meşrutiyetin imparatorluğu yıkıma götüreceği, o günden bugüne çok tekrarlanan bir slogandır. Parlamento olsa da olmasa da sadece Hıristiyan Balkan uluslarının değil, Arap, Türk ve Arnavut ulusalcılığının da, gelişeceğine kuşku yoktur. Zaten tarih, başlangıçta Osmanlıcı bir çerçevede konfederatif programlar öneren Arnavut ve Arap ulusalcılıklarını kaçınılmaz bir biçimde bağımsızlık istemeye itmiştir.

Avrupa'nın iktisadî, kültürel ve toplumsal yönden en geri kalmış imparatorluğu anayasal monarşiye kendinden daha gelişmiş Rusya Çarlığı'ndan önce geçiyordu. Bu siyasal sıçramayı hazırlayan reformların ülkenin siyasal kültüründe de önemli bir gelişme yarattığını kabul etmek gerekir. Günümüz Türkiye'sinin bilinçle değerlendirmesi gereken Osmanlı mirası budur.

MUSTAFA REŞİD PAŞA VE YENİ AYDIN TİPİ*

Mehmet Kaplan

Tanzimat Fermanı Türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcını ifade eder. Çökmekte olan Osmanlı Devleti'ne bu ferman ile yeni bir düzen verilmeye çalışılır. Tanzimat Fermanı'nın muhtevası, uygulanması, sebepleri ve neticeleri üzerinde çok durulmuştur, daha da durulacaktır.

Tanzimat Fermanı'nda ileri sürülün fikirler edebiyata da tesir ettiği için, bir edebiyat tetkikçisi olarak, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu beni de yakından ilgilendirmiştir. Bilindiği üzere İbrahim Şinasi Efendi, Büyük Reşid Paşa'nın yetiştirmesidir ve ona hayrandır. Büyük Reşid Paşa nasıl bu eseri ile Türk tarihinde yeni bir devir açmışsa, Şinasi de Türk edebiyatında yeni bir devir açmıştır.

Önemli olan sadece Büyük Reşid Paşa'nın Şinasi'yi himaye etmesi değil, Şinasi'nin eserlerinde Büyük Reşid Paşa'nın fikirlerini ifade etmesi ve Namık Kemal vasıtasıyla daha sonra gelen nesillere aktarılmasıdır. Ben, bildirimde, bu münasebetler üzerinde durmak istiyorum.

Bilindiği üzere, Şinasi kasidelerinde Büyük Reşid Paşa'yı över. Bu kasideler şekil bakımından eski kasidelere benzese de, muhteva bakımından onlardan tamamıyla farklıdır. Bu kasidelerde önemli olan, Büyük Reşid Paşa'nın, adeta yeni bir dinin, "medeniyet dininin resûlü" olarak yüceltilmesidir. Bence bu bakış tarzı önemlidir. Edebiyatla yeni bir devir, yeni bir fikir, yeni bir insan tipi ve yeni bir üslûp başlar. Fikrin temsilcisi ve üslûbun yaratıcısı insan olduğu için, ben bu nokta üzerinde durmakla, Büyük Reşid Paşa'nın tarihi şahsiyet ve rolünün daha iyi aydınlatılacağı kanaatindeyim.

Büyük Reşid Paşa, Şinasi'nin de çok iyi gördüğü gibi, "yeni bir insan tipi"dir. Eseri, tamamıyla başarılı olmasa bile, temsil ettiği insan tipi olarak, son derece manalıdır.

Nedir Büyük Reşit Paşa'nın yeni bir insan tipi olarak taşıdığı mana? O, kendisinden sonra Türk tarihine şekil veren "yeni aydın tipi"nin ilk örneğidir. Yeni Türk tarihine, Büyük Reşid Paşa'dan itibaren, onun gibi Batılı, çağdaş fikirleri temsil eden aydınlar şekil verirler.

---

* Bu yazı, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri: Ankara 13-14 Mart 1985*, Ankara, TTK Yayınları, 1987, s. 113-1520'den alınmıştır.

Bu tipin önemini anlamak için, daha önce Türk tarihinde rol oynayan insan tiplerini kısaca gözden geçirmemizin gerekli olduğuna kaniim. Zira yeni bir insan tipi, yenilik vasfını, ancak kendisini öncekilerden ayıran özelliklerle belli eder. O, yeni olduğu için, çağdaşları tarafından da yadırganır, yahut yüceltilir. Onun başlıca vasfı, "sıradan bir insan" olmayışıdır.

Büyük Reşid Paşa'yı tavsif ederken, "yeni aydın tipi" tabirini kullandım. Tanzimat öncesi Türk toplumunda iki aydın tipi vardır: Medreseden yetişen "ulema" ve tekkeden gelen "veli". Bunlar devlete hâkim olan "maddi iktidar"a karşı, "manevî iktidar"ı temsil ederler. Ulema sınıfı şeriatın uygulayıcısı olarak, toplum içinde önemli bir yer tutar. Medresede okutulan ilimler, onlara fikrî ve zihnî bir otorite sağlar. Dinî esaslara göre doğruyu ve yanlışı, iyiyi ve kötüyü, meşru ve gayrı meşru olanı anlar tayin ederler. Dine dayanan bu "manevî otorite"nin "maddî iktidar"ı çeşitli konularda aydınlattığı, hatta ona sınır çizdiği muhakkaktır. Osmanlı Devleti "ulema sınıfı" sayesinde, devrine göre "medenî bir devlet" haline gelmiştir. İslâmiyet'ten önceki Türk toplumunda "maddî iktidar"a karşı "manevî iktidar"ı temsil eden böyle bir sınıf yoktu. O devirde topluma şekil veren, hemen hemen tek başına ok ve kılıç, yani maddî iktidardı. Yazılı vesikalar olmadığı için, eski Türk dini hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. O devirde de örf ve âdetin maddî iktidara şekil verdiği tahmin edilebilir.

Osmanlı Devleti, sadece kılıca değil, kitaba da değer veren bir devlettir. Medrese ve ulema sınıfının bu devletin teşekkülünde ve gelişmesinde büyük bir rol oynadığı inkâr edilemez. Fakat ulema sınıfına acaba bugün anlaşılan manada "aydın" denilebilir mi? Medrese genellikle aklî ve naklî ilimleri olduğu gibi tekrarlayan bir kültür müessesesidir. Ulema sınıfı aklından ziyade hafızasını kullanır. O, yeni ve şahsî bir fikir ileri sürmeyi bir "bid'at" telakki eder. Tanzimat'tan sonra Batı örneğine göre yetişen Türk aydınının başlıca özelliği "akıl"a değer vermesi ve yeni fikirler ileri sürmekten korkmamasıdır. Eskinin tam tersine bu devirde "terakki" ve "hürriyet" fikirlerine büyük önem verilir. Bu devirde edebiyatta "yenilik" ve "orjinalite" en büyük değer sayılır.

Tanzimat öncesi Türk toplumunda "veli" veya "derviş" tipi de, "maddî iktidar" a karşı "manevî iktidar"ı temsil etmesi bakımından önemli bir rol oynar. Onlar kendilerini Tanrı'ya daha yakın görerek, sadece "maddî iktidar" sahiplerinden değil, "ulema" sınıfından da üstün sayarlar. Ulema, veliye nazaran daha ziyade kitaba, akla ve kaideye bağlıdır. Ulema, maddî iktidar ile anlaşmakta mahzur görmez, hatta onun gayrimeşru davranışlarını kitaba uydurarak meşrulaştırır. Veli tipi kendisini mutlak şekilde "maddî iktidar"ın dışında görür, hatta ondan üstün sayar. Mevlânâ, Hacı Bektaş Veli, Emir Sultan, Hacı Bayram Veli, Akşemseddin gibi velilerin menâkıbnâmeleri, onların "maddî iktidar"a karşı aldıkları tenkitçi üstün tavırları gösteren

anekdotlarla doludur. Veliler, cezbeli insanlardır. Onlar fikir ve hareketleri ile aklı aşarlar. Fuad Köprülü'ye göre veliler, eski Şamanların bir devamıdırlar. Bu fikir bir dereceye kadar doğru olabilir. Fakat İslamî devirde veliler, ilhamlarını *Kur'an*'dan alırlar. Tekke ve tarikatların, dinî duyguları işlemek suretiyle çok zengin bir edebiyat vücuda getirdiklerini, velilerin de eski Türk toplumunda ulema sınıfı gibi "maddî iktidar"ı sınırlandırıcı bir rol oynadıklarını biliyoruz.

Tanzimat'tan sonra yetişen "yeni aydın tipi"de toplum içinde oynadığı rol bakımından, ulema ve veli tipine yaklaşır. O da "maddî iktidar" a karşı, sınırlandırıcı, aydınlatıcı, tenkit edeci bir rol oynar. Fakat, o, manevî gücünü insanları aşan Tanrı'dan değil, doğrudan doğruya kendisinde bulunan manevî güçten, "akıl"dan, "hürriyet" duygusundan ve "vicdan"ından alır.

Reşid Paşa işte kendisinden sonra sayıları gittikçe artan bu "yeni aydın tipi"nin ilk örneğidir. Şinasi kasidelerinde Reşid Paşa'yı överken, onun temsil etmiş olduğu değerleri açıkça belirtir ve yüceltir.

Şimdi bu kasidelerde ortaya konulan kavramlar ve kıymetler üzerinde durabiliriz.

Şinasi, 1274 tarihli kasidesinin bir beytinde Tanzimat Fermanı'nda söz konusu olan üç kavramı aynen alır:

> Şem'idir kalbimizin cân ile mâl ü nâmus
> Hıfz için bâd-ı sistemden olur adlin fânus

Tanzimat Fermanı'nda Reşid Paşa, bu değerlerden bahsederken şöyle der:

> ... dünyada candan ve ırz u namustan eazz bir şey olmadığından, bir adam onları tehlikede gördükçe, hilkat-i zâtiye ve cibilliyet-i fıtrıyesinden hıyânete meyil olmasa bile, muhafaza-i can ü namusu için elbette bazı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellem olduğu misillû, bilakis, can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdku istikametten ayrılamayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten olacağı dahi bedihî ve zâhirdir ve emniyet-i mal kaziyesinin fıkdânı halinde ise, herkes ne devlet ve ne milletine ısınmayıp ve ne imâr-ı mülke bakmayıp endişe ve ıztıraptan hâli olmadığı misillû aksi takdirinde, yani emvâl ve emlâkinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi, kendi işi ile tevsi-i daire-i taayyüşle uğraşıp ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp, ona göre hüsn-i hareketle çalışacağı şübheden âzâdedir[1].

Reşid Paşa bu cümlelerinde vatandaşın devlet ile olan münasebetini ferdi ve beşeri değerlere dayandırıyor. Devlet, fertlerin en aziz bildiği değerleri korumak suretiyle, kendi varlığını da kuvvetlendirmiş

---

[1] Metin için Bkz. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I* (1839-1865) haz. M. Kaplan. İ. Enginün, B. Emil, İstanbul, Edebiyat Fak. Matbaası, 1974, s. 1-2.

oluyor. Burada ağırlık noktasının devletten ferde kayması ve ferdin temel kıymetlerine önem verilmesi dikkat çekicidir.

Tanzimat'tan sonra Türk aydınları, daha sonra "vatandaş hakları" adı verilen bu kavramlar üzerinde çok durmuşlardır. Şinasi, *Tercüman-ı ahval* mukaddimesinde halk ile devlet arasındaki münasebetten bahsederken şu ilgi çekici cümleyi kullanır:

> Madem ki bir hey'et-i içtimaiyeden yaşayan halk bunca vazaif-i kanuniye ile mükelleftir, elbette ki kalen ve kalemen kendi vatanının menâfine dair beyan-ı efkâr etmeği cümle-i hukuk-ı muktesebesinden addeyler[2].

Şinasi bu cümlesi ile Tanzimat Fermanı'nda fertle devlet arasında kurulan münasebetin manasını genişletiyor. Bunca "vazaif-i kanuniye ile mükellef olan" vatandaşın, kendi vatanının menfaatleri hakkında fikir beyan etmesini "mükteseb bir hak" olarak gösteriyor. Şinasi'nin yazılarında sosyal ve politik kavramlarla ilgili kelimelerin kadrosu genişler. Yukarıdaki cümlede geçen "halk" kelimesi gelişigüzel kullanılmamıştır. Şinasi'nin yazılarında bu kelimenin bir ağırlığı vardır. Şinasi halkın da düşündüğünü göstermek için atasözlerini toplar ve onlara "hikmet-i avam" adını verir. Yazı dilini "herkesin anlayacağı" bir seviyeye indirmeye çalışır. *Şair Evlenmesi* adlı oyununda mahalle halkını sahneye çıkarır ve kendi diliyle konuşturur. Şinasi 1273 tarihli kasidesinde Reşid Paşa'ya:

> Eyâ ahali-i fazlın reîs cumhûru

Diye hitap eder. Padişahlık müessesesinin hakim olduğu bir devirde, önde gelen bir devlet adamına, halka yaptığı hizmet dolayısıyla "reis-i cumhur" diye hitap etmesi, büyük bir cesaret sayılsa gerektir.

"Yeni aydın tipi"nin başlıca özelliklerinden birisi, "halktan yana" olmasıdır. Şinasi'nin kasidesinde ton ve mana bakımından daha cür'etli olan bir beyit daha vardır:

> Bir ıtıknâmedir insâna senin kanunun
> Bildirir haddini Sultan'a senin kanunun

"Yeni aydın tipi" düşünce gücü ile maddî iktidara karşı koyan, ona, "haddini bildiren" insandır. Yukarıdaki beytin ikinci mısraında bu fikir açıkça belirtilmiştir. Birinci mısrada kullanılan "ıtıknâme" kelimesi de kavram bakamından dikkat çekicidir. "Itıknâme" kölenin azad edildiğini bildiren yazı manasına gelir. Şinasi bu tabir ile Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı ile insanı hürriyete kavuşturmuş olduğunu belirtiyor.

Şinasi, "hürriyet"ten çok "kanun" kavramı üzerinde durur. "Hürriyet" kavramını ve kelimesini öğrencisi Namık Kemal bayrak haline getirir.

---

[2] *a.g.e.*, s. 511.

Şinasi'nin Reşid Paşa'yı överken üzerinde en çok durduğu kavram "akıl"dır. Birinci kasidesinin girizgâhında Şinasi "akl"ın insan hayatında oynadığı rolü ve değeri belirtir. İnsan iyi ile kötüyü akıl vasıtasıyla birbirinden ayırır:

Ziyâ-yı akıl ile tefrîk-i hüsn ü kubh olunur

Toplum içinde kuvvetli olanlar zayıfları ezmeye kalkarlar. Bu cebri men için "akl-ı beşer kanun koyar". Bunun adına bazıları "diyanet" adını verirler. Önemli olan kanun vasıtasıyla insanların ezilmesine engel olmaktır. Şinasi'ye göre Reşid Paşa'nın büyüklüğü de bundan ileri gelir. O akıllı bir insandır. Şinasi eski kasidelere yaraşan bir ifade ile Büyük Reşid Paşa'yı Newton ve Eflatun ile karşılaştırarak şöyle der:

Adl ü ihsânını ölçüp biçemez Newton'lar
Akl-ı irfânını derk eyleyemez Eflatun'lar

Burada verilen örnekler, Batı'da akıllarının üstünlüğü ile tanınmış olan kişilerdir.

Sen gibi âkıl olan kan dökerek gün mü sürer
Vech-i nâmusuna ol kan ile düzgün mü sürer

Beyitinde "akıl", "kan"a karşı üstün bir değer olarak gösterilmiştir.

Daha önce de belirtmiş olduğum gibi aydının gücü "akl"ından gelir. Aydın "kan" a yani zulme "akl"ı ile karşı koyar.

"Akl"ın önemli taraflarından biri de, aydınlatıcı gücü ile insanı "taassub"un karanlığından kurtarmasıdır. Şinasi, Büyük Reşid Paşa'yı bu bakımdan da bir kurtarıcı olarak karşılıyor:

Olmuş insâna taassub bir onulmaz illet
Hüsn-i tedbîrin ile kurtulur andan millet

Başka bir beyitinde Şinasi, "medeniyet" ile "taassubu" karşılaştırarak şöyle diyor:

Aceb midir medeniyet resûlü dense sana
Vücûd-ı mu'cîzin eyler taassubu tahzîr

İkinci kasidesinde de Şinasi Reşid Paşa'yı "medeniyet peygamberi" olarak yüceltir:

Sensin ol fahr-ı cihân-ı medeniyet ki hemân
Ahdinin vakt-i saadet bilir ebnâ-yı zamân

Bu beyitte kullanılan "fahr-ı cihan" ve "vakt-i saadet" tabirleri Hazret-i Muhammed ile ilgilidir. Şinasi bu tabirleri Reşid Paşa için kullanmaktan çekinmez.

Şinasi'nin din karşısında aldığı tavır da dikkati çekicidir. Eski şairler gibi Şinasi de Tanrı'yı öven bir "Münacaat" yazmıştır. Devrine

göre çok sade olan bu "Münacaat", onu ilk okuduğu zaman henüz Şinasi'yi şahsen tanımayan Namık Kemal'e çok tesir etmiş, Namık Kemal, bu tesir ile gitmiş, Şinasi ile tanışmış ve onun tilmizi olmuştur.

Şinasi'nin "münacaat"ı sadece dil ve uslûp bakımından değil, muhteva bakımından da Divan şairlerinin münacaatlarından farklıdır. Şinasi Tanrı'nın varlık ve birliğine kâinatı müşahede etmek suretiyle akıl yoluyla ulaşır.

> Vahdet-i zâtına aklımca şahadet lâzım

Diyen Şinasi, kâinatın sonsuzluğunu, yıldızlar âlemini seyrederek Tanrı'nın varlığına inanır. Tanrı'nın emriyle kimi sâbit, kimi seyyar olan yıldızlardan her biri onun varlığına birer "berhan-ı Münîr"dir. Şinasi "Münacaat"ında *Kur'an*'dan ve peygamberlerden bahsetmez. Bunun sebebini Reşid Paşa için yazmış olduğu birinci kasidenin şu beyitinde buluruz:

> Kitabsız görülür sun'-ı sâni-i ezelî
> Tutar hayâtını şâhid vücûd-ı Hakk'a darîr

Felsefede buna "ontolojik delil" adı verilir. Kâinatın ve insanın varlığı Tanrı'nın varlığına bir delildir; kitaba ihtiyaç yoktur.

Tanrı'ya ve kâinata bu bakış tarzı da "yeni aydın tipi"ni eskilerden ayırır. Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatında Ziya Paşa ve Abdülhak Hâmid, şiirlerinde Tanrı'ya temâşâ yoluyla ulaşırlar.

Şinasi'nin kasidesinde son derece dikkate değer bir beyit daha vardır. Bu beyitinde Şinasi, çağdaş Varoluşçu filozoflara yaklaşan bir şekilde kader ile hürriyet kavramlarını birleştirir:

> Kader dedikleri halkın murâd-ı Hakk'dır kim
> Ezelden etti bizi her umûrda tahyîr

Bu beyte göre Tanrı insanı ezelden hür yaratmıştır. İnsanoğlu kaderini bizzat kendisinin yapmış olduğu tercihlerle yaratır. "Tahyîr" kelimesinin lugat manası "iki şey arasında birini seçme durumunda bırakımı" demektir. İyi ile kötüyü akıl tefrik ettiğine göre, akıl ile hürriyet arasında sıkı bir münasebet vardır.

Şinasi'nin tilmizi Namık Kemal'de "akıl" ile "hürriyet" arasında münasebet bularak, meşhur *Hürriyet Kasidesi*'nde zâlime:

> Ne mümkün zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyet
> Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyyetten

Diye haykırır.

Türkçede "aydın" veya "münevver" kelimesi ile karşılanan "intellectuel" kelimesinin kökü olan "intellect"de akıl, zihin ve idrâk manalarına gelir. "Intelligentsia" aydınlar sınıfı, aydınlar takımı demektir.

"Aydın" kavramı ve "aydınlar sosyolojisi" üzerinde çok değerli bir araştırma yapan Prof. Dr. Sabri Ülgener, aydınların toplum hayatında oynadıkları rolleri şöyle sıralar:

> Kültür değişimine öncülük etmek, değişeni daha popüler ve yaygın hâle getirmek, yeni bir zevkin ve üslûbun öncülüğünü sürdürmek, halkın, politik, sosyal tercihlerini etkilemek.

Daha sonra bunlara şu faaliyetleri de ilâve eder:

> Millî ve milletlerarası modeller kurmak, sosyal gelişmeleri etkilemek, politik roller oynamak[3].

Büyük Reşid Paşa'nın Türk toplumunda politik, sosyal, hattâ kültürel bir değişimin öncülüğünü yaptığına hiç şüphe yoktur. Büyük Reşid Paşa bir edebiyatçı değil, bir devlet adamıdır. Fakat, o konuşmamda ortaya koymaya çalıştığım gibi, şahsiyet ve fikirleriyle edebiyata da tesir etmiştir. Cevdet Paşa, Büyük Reşit Paşa'nın bugün araya giren yenilikler dolayısıyla unutulan, fakat devrinin aydınlarına tesir eden önemli bir yanı üzerinde de durur: Yazı dilinde yeni bir üslûp yaratmak! Cevdet Paşa bu konuda aynen şöyle diyor:

> Münşeatımız tarz-ı İraniyâna taklid yolunda olup sebk-i inşâmız muhâverâtımıza asla uymaz. Yazdığımız söylediğimize ve söylediğimiz yazdığımıza benzemez. Ekseriya seci ve cinâs-ı lafzî uğrunda sözün kuvveti feda edilir. Bu tarz üzere mesâlih-i devlete dair uzunca bir lâyiha ya takrîr kaleme alınsa tumturâk-ı elfâz arasında maksad-ı aslî gaib ve sözün tesiri zâyi olur. Reşid Paşa ise kitâbetce sade ve belîgane bir meslek-i cedîd ittihaz etti. Vâdî-i inşâda bir yeni çığır açtı. Küttâbın çoğu ana taklid eyledi. Hariciye Nâzırı Ali Efendi ile Divan-ı Hümayun tercümanlığından âmedî olan Fuad Efendi -ki ikisi dahi sonra vezir ve sadrazam olan meşhur Âli ve Fuad Paşalardır- anlar dahi bu yolda Reşid Paşa'nın isrine iktifa ile akran u emsallerine fâik olmuşlar idi. Ben de bu yolu beğendim ve bu tarz üzere inşâ-yı kelâma heves ettim ve anların encümen-i ülfet ve musâhabetlerini kendime mekteb-i edeb ittihaz eyledim. Sanki yeniden mektebe başladım[4].

Üslûp değişmesi yeni bir zihniyete tekabül eder; dil ve edebiyat üzerinde önemli bir rol oynar. Reşid Paşa'nın getirdiği üslûp değişmesi "halkçılık" ve "çağdaşlaşma" kavramları ile yakından ilgilidir. Reşid Paşa getirdiği yeni fikirleri herkesin anlayacağı sade bir dille halka yaymak istiyordu.

Başta Şinasi olmak üzere, çoğu yazar olan "kalem efendileri" Reşid Paşa'nın hem fikirlerini, hem de uslûbunu benimsediler. Buna göre, denilebilir ki, Tanzimat devri uslûbunun yaratılmasında Reşid Paşa'nın

---

[3] *Zihniyetler. Aydınlar ve İzmler*, Ankara, Mayaş yayınları, 1983, s. 55.
[4] *Tezâkir-i Cevdet*, yay. Cavid Baysun. Ankara, TTK Basımevi, 1967, s. 21.

büyük payı vardır. Eğer o, politik şahsiyetinin uyandırdığı manevî otorite ve hayranlık duygusu ile bu çığırı açmasaydı, yüzyıllar boyunca edebî bir gelenek haline gelen eski inşa kolay kolay bırakılamazdı.

Mustafa Reşid Paşa, Türkiye'de çağdaş düşüncenin yayılması için maarif sahasına da el atmıştır. O, Batıda olduğu gibi, Türk eğitim ve öğretim sistemini ilk, orta, ve yükseköğretim olmak üzere üç kademeli bir esasa oturtmak istiyordu. Bu işleri düzenlemek üzere bir Mekâtib-Umumiye Nezareti ve bir Meclis-i Maarif teşkil edildi. Alınan karara göre, eskiden kalma sıbyan mektepleri ıslah olunacak, bunu rüşdiye mektepleri takip edecek, buradan çıkanlar ise çağdaş ilimleri öğreten Darülfünuna gideceklerdi. Bunlardan rüşdiye bir hayli başarılı olduysa da sıbyan mektepleri ıslah edilemedi, kurulan Darülfünun da taassub yüzünden kısa bir müddet sonra kapandı.

Reşid Paşa'nın yaptığı teşebbüslerden birisi de devrin ileri fikirli aydınlarını toplayan bir Encümen-i Daniş kurulmasıdır. Encümen-i Daniş'in başlıca görevi okullar için Türkçe ders kitapları yazmak ve tercüme etmekti. Bu kitapların sade bir dille yazılmasına karar verilmişti. Böylece Arapça tedrisat yapan ve dinî ilimlere ağırlık veren medreselere karşı çağdaş medeniyeti esas alan, Türkçe yeni bir kültür ve onu benimseyen yeni nesiller yaratılacaktı. Reşid Paşa'nın bu teşebbüsleri maalesef, devrinde başarıya ulaşamamıştır. Fikirler, tohumlar gibidir. Müsait olursa ve gelişmesine özen gösterilirse, er geç meyvelerini verir. Reşid Paşa, kendi hayatında özlediklerini tamamıyla gerçekleştirememişse de, kendinden sonraki nesiller tarafından benimsenen, savunulan ve gerçekleştirilmeye çalışılan yeni fikirler getirmiştir. Her şeyden önce cesareti, ahlakı, karakteri ve davranışı ile örnek alınan "yeni bir aydın tipi" olmuştur.

Reşid Paşa, politik ihtiraslar yüzünden zaman zaman kendisine muhalif olsalar da , getirdiği yeni fikirleri benimseyen bir nesil yetiştirmiştir. Âli Paşa, Fuad Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıfat Paşa gibi o devrin politik hayatında rol oynayan şahsiyetler, Cevded Paşa'nın tabiri ile "Mustafa Reşid Paşa'nın takımı"na dahildiler. Onların faaliyetleri de Reşid Paşa'nınki gibi devirlerinde ve daha sonra tenkitlere uğramıştır. Maddî iktidar genellikle fikirleri bozar. Fikir bakımından Mustafa Reşid Paşa'nın asıl varisleri ve takipçileri Şinasi, Namık Kemal, Ahmed Midhad Efendi gibi fikre daha çok ağırlık verelerdir. Eğer Mustafa Reşid Paşa, halis fikre aksiyondan daha çok önem verseydi, Türk kültürü üzerindeki tesiri daha derin ve sürekli olurdu.

ÂLİ VE FU'AD PAŞALARIN BÂB-I ÂLÎ'DEKİ NÜFUZLARININ KÖKLERİ (1855-1871)

Butrus Ebu Manneh

Çeviren: Fatih Yeşil

Mehmed Emin Âli Paşa ve Keçecizade Fu'ad Paşa, Bâb-ı Âlî'de nispeten genç yaşta en üst mevkilere ulaştılar. 1850'li yılların ortalarında her ikisi de kırk yaşlarındaydı[1]. 1861 yılına gelindiğinde ise "onlar, Osmanlı siyasetinde en yüksekteydiler"[2] ve her ikisi de lider devlet adamı olarak görülmeye başlanmıştı. Burada sorulması gereken soru, onların nasıl ve hangi koşullarda böylesine güçlü bir pozisyona gelmeyi başardıklarıdır. Şerif Mardin, onların iktidarları boyunca Bâb-ı Âlî'nin "hegemonya"[3] siyaseti uyguladığını yazar ve onların politikalarını "tipik Metternichci"[4] olarak tasvir eder. Eğer bu iddia doğru ise onları böyle bir politika izlemeye ne itti? Başka bir şekilde söyleyecek olursak onların otoriter bir rejim kurmak için gerekçeleri neydi?

Onların üstün oldukları dönem boyunca temel amaçlarının, Bâb-ı Âlî'de politik istikrarı kurmak ve sürdürmek olduğuna inanılır. İstanbul'un politik manzarası, 1850'li yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu için çok kötü sonuçları olan siyasî çalkantılardan oldukça etkilendi[5]. Üstelik geniş olduğu kadar halkın rağbet etmediği reform çalışmaları ile bu istikrarı aynı zamanda sağlamaları onlara itibar kazandırdı.

---

[1] Âli ve Fu'ad Paşalar için bkz. R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963; Ali Fu'ad (Türkgeldi), *Rical-î Mühime-i Siyasiye*, İstanbul, 1928, s. 56-140 (Âli Paşa) ve s. 141-174 (Fu'ad Paşa). M. Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1940, c. I, s. 4-58 (Âli Paşa) ve s. 149-195 (Fu'ad Paşa). Orhan F. Köprülü tarafından yazılmış olan kısa fakat iyi bir Fu'ad Paşa biyografisi için bkz. *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 672b-681b. Âli için bkz. A. H. Ongunsu, *a.g.e.*, c. I, s. 335-340. Yılmaz Öztuna tarafından kaleme alınan Âli ve Fu'ad Paşalar üzerine iki kısa monografi, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca yayınlanan *Türk Büyükleri Dizisi* serisinden Ankara'da henüz basıldı (1988). Fu'ad Paşa üzerine olan monografi (no: 86) 15.000, Âli Paşa (no: 106) üzerine olansa 8.000 adet basılmıştır.

[2] Davison, s. 81.

[3] Ş.Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princetion, 1962, s. 108.

[4] *A.g.e.*, s. 121.

[5] Kırım Savaşı gibi.

Tartışmanın devamında onların reformlarıyla ilgilenmeyeceğiz. Onların çalışmalarının bu yönü, bu bildirinin kapsadığı alanın dışındadır. Bizim buradaki amacımız, Âli ve Fu'ad Paşaların sahip oldukları gücün köklerini keşfetmeye çalışmak ve değişik çevrelerden gelen şiddetli muhalefete karşı amaçlarını hayata geçirmeyi nasıl başardıklarını bulmaktır.

1850'lerin ortalarında Âli ve Fu'ad Paşaların, Bâb-ı Âlî'de lider pozisyonlara yükselmeleri, her şeyden önce 1850'lerin başlarında ortaya çıkan Mustafa Reşid Paşa ve Damat Mehmed Ali Paşa arasındaki şiddetli rekabete bağlanmalıdır. Bu basit bir kişisel rekabet değildi. Kırım Savaşı'nın hemen öncesindeki on yıl, İstanbul'daki iki başat siyasî gücün kademeli olarak ortaya çıkışına şahitlik etti. İlki, güçlerini yaptıkları idarî ve politik reformlardan alan ve artık birer devlet adamı olmuş yeni bir bürokratlar grubuydu. İkincisi ise silahlı kuvvetleri kontrollerinde tutmaları ve saray ile olan bağlantıları sonucunda güçlü ve etkili hale gelmiş bir grup politikacıydı.

Gerçektende, II. Mahmud (1808-1839) döneminde yeni ordunun kurulmasından beri, seraskerler (başkumandan ve savaş bakanı) her zaman sarayla bağlantılı yeni gruptan atandı. Bunlar kişisel olarak Sultan'a bağlıydılar ve güçlü bir Sultan'ı savunuyorlardı. Bu seraskerlerden en ünlüsü yeni ordunun da gerçek kurucusu olan Hüsrev Paşa idi.[6] Bu dönemdeki diğer seraskerlerden damat olanlar Mehmed Sa'id[7] ve Halil Rıf'at'dı[8]. Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) hükümdarlığı süresince bu gelenek devam etti. Tanzimat Dönemi'nin ilk yarısı boyunca vezirlikler arasında en üst üç askerî mansıbı oluşturan, Serasker, Tophane Müşiri ve Kapudân-ı Deryâlık makamlarının, "saray grubu" olarak adlandırabileceğimiz grup tarafından kontrol edildiğini görürüz. Bu grup, damatlar Mehmed Sa'id, Mehmed Ali[9] ve Ahmet Fethi[10] Paşalardan ve sarayda yetişmiş kişilerin önde gelenlerinden Hasan Rıza Paşa'dan[11] oluşuyordu. Bu adamların Sultan'la direk temas hâlinde oldukları görünüyor. Ahmed Fethi için denilen, "güvenini kazanmak... Sultan Abdülmecid'i etkilemek ve onun özel danışmanı

---

[6] 1827'de serasker olan Mehmed Hüsrev, 1836'ya kadar dokuz buçuk yıl bu görevi başarıyla yaptı Hüsrev Paşa için bkz. H.İnalcık, *İA*, c. V, s. 609-615 . Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul, 1339, s. 10-15; Mehmed Hafid, *Sefînetü'l-Vüzera*, İstanbul, 1952, s. 63-65.

[7] Damat Mehmed Sa'id için bkz. Tayyar-zade Ahmet Ata, *Tarih-i Ata*, V. cilt, İstanbul, 1291-3, c. II, s. 198-202.

[8] Damat Halil Rıf'at için bkz. "Mehmed Hafid", s. 69-70; *Sicilli-i Osmani*, c. II, s. 306-307.

[9] Damat Mehmed Ali için bkz. *Tarih-i Ata*, c. II, s. 175-182. İnal, *Son Sadrazamlar*, c. I s. 59-73: ve *Sicilli-i Osmani*, c. IV, s. 298-99.

[10] Damat Ahmet Fethi için bkz. *Tarih-i Ata*, c. II, s. 215-218; *Sicilli-i Osmani*, c. III, s. 9-10.

[11] Hasan Rıza için bkz. M.Hafid, s. 77-78: *Sicilli-i Osmani*, c. II, s. 399-400; İbrahim A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul, ty., s. 328-329.

gibi görülmek" istediğidir[12]. Şu da eklenmelidir ki, onların hükûmet meclislerinde etkili bir konuma gelmelerinin nedeni bulundukları makamların yetkileridir.

Onların örgütlü ve tutarlı bir grup olarak çalışıp çalışmadıkları açık değildir. Ancak, öyle olmadıkları görülüyor. Bu grubu birleştiren, sultanın yetkilerine ve kendi iktidarına karşı yeni bürokrasiyi tehlikeli görmeleri ve onlara olan güvensizlikleriydi.

Reşid Paşa'nın 1846'da sadrazamlığa yükselmesinin anlamı, Cevdet Paşa'nın yazdığı gibi, "(Hasan) Rıza Paşa devri geçip Reşid Paşa devri zuhura gelmesiydi"[13]. Aslında, bir görgü tanığı ve Reşid Paşa hizbinin üyesi Ahmet Cevdet Paşa'nın, Reşid Paşa'nın yükselişini bu terimlerle ortaya koyması, yeni bürokrasi ile saray grubu arasında oluşmaya başlayan rekabete işaret ediyordu. Saray grubu Mustafa Reşid'in yükselişini, büyük bir endişe ile izliyordu. Onların gözünde Reşid özellikle onunla aynı düşünceleri paylaşan, kariyerleri konusunda ona bağlanmış ve Reşid'i bir hâmî ve rehber olarak gören müntesiblerine dayanan bağımsız iktidarı nedeniyle bir tehdit unsuruydu[14].

Reşid Paşa'nın artan gücünden rahatsız olan Saray Grubu, onlardan kurtulmak için bir fırsat kolladı. Mevcut literatürün bu konudaki ketumluğundan kaynaklanan bazı karanlık nedenlerle serasker Damat Mehmed Sa'id, Sultan'a, "bu adamın cumhuriyet ilân edebileceğini ve saltanatın elinden gidebileceğini" iddia etti ve abartılı bir şekilde ekledi: "neyi bekliyorsun?"[15] Sultan Abdülmecid hemen Reşid Paşa'yı 22 Nisan 1848 (22 Cemaziyelevvel 1264)'de görevinden aldı. Yeni sadrazam İbrahim Sârım Paşa'nın sadarete[16] atanmasının ertesi günü başlarını Reşit ve Ali Paşaların çektiği dokuz ismi içeren bir liste hazırlandı ve yeni fikirlerin taraftarları olmaları nedeniyle bu kişilerin sultanın keyfi olarak aldığı bir kararla İstanbul'dan uzaklaştırılması istendi[17]. Fakat Sârım Paşa da yeni bürokratlar grubuna dahildi ve bu nedenle sultanın can ve namus güvenliğini bahşettiği ve ülke idaresinde kanunların üstünlüğünü vaat ettiği Gülhâne Hatt-ı Hümayunu[18]

---

[12] Ali Fu'ad, s.13-14, Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, 1332, s. 77 *"müsteşar-ı saltanat makamında idi"*

[13] Ahmet Cevdet, *Tezakir*, IV cilt, ed. C. Baysun, İstanbul, 1953-1967, c. I, s. 10.

[14] 'İntisab' terimi genç bir memurun, koruması ve rehberliği altında Bâb-ı Âlî'de hizmet ettiği güçlü bir devlet adamıyla kurduğu yakın ilişkiyi ifade eder.

[15] Ali Fu'ad, s. 11; *Tezakir*, c. I, s.11; Fatma Aliye, s. 42-43 ve E. Kuran, 'Reşid Paşa', İA, c. IX, s. 703.

[16] Sarım Paşa için bkz. M. Memduh, *Esvat-ı Sürdur*, İzmir, 1328, s. 11-12; Ahmet Rif'at, *Verd ül Hada'ik*, İstanbul 1283, s. 40-43.

[17] Ali Fu'ad, s. 12; M. Z. Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, II cilt, İstanbul, 1939, c. I, s. 86; ve F.Aliyye, s. 43.

[18] Tanzimat Fermanı'nın İngilizce çevirisi için bkz. J. C. Hurewitz (ed.), *The Middle East and North Africa in World Politics*, New Haven, 1975, s. 269-271. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun sonunda uzunca bir paragraf atlanmıştır.

ile tamamıyla çelişen böyle bir harekette bulunmayı reddetti. Sultan bundan iki hafta sonra Mehmed Sa'id'den kurtulmaya karar verdi ve Onu kuzey Anadolu'daki Sinop'a[19] sürdü ve bundan on beş gün sonra Reşid Paşa yeniden sadrazam oldu.

Reşid Paşa, bu güç mücadelesinden neredeyse hiç yara almadan ve hatta daha güçlü olarak çıktı. Bu sefer sadrazamlık görcvinde, kesintisiz olarak yaklaşık üç buçuk yıl kaldı. Fakat açık olmayan nedenlerle Ocak 1852'de görcvinden alındı[20]. Ancak bundan kırk gün sonra, üçüncü kez sadrazamlık makamına atandı. Bundan sonra, Kapudân-ı Derya olarak görev yapan Damat Mehmed Ali ve bu sırada ona katılan Tophane Müşiri Damat Ahmet Fethi, Rcşid Paşa'nın amansız düşmanları haline geldiler. Reşid Paşa onların entrikalarının soncu 1852 yazının sonlarında tekrar azledildi[21]. Reşid Paşa'nın yerine, Sultan henüz 37 yaşında olan Âli Paşa'yı atadı. "Saray Grubu"nun bu hareketi Reşid Paşa ile yakın iş arkadaşlarının arasının açılmasını sağladı[22]. Bu gerçekten de bürokrasi çizgilerinin kırılmaya başlamasıydı. Sonuçta İstanbul, devlet için çok vahim sonuçları olan ve hemen hemen on yıl sürecek siyasal istikrarsızlık dönemine girdi.

Kırk gün sonra Âli Paşa görevinden alındı ve Damat Mehmed Ali sadrazamlığa getirildi. Bu, kırk yaşındaki hırslı ve enerjik Mehmed Ali Paşa'nın beklediği fırsattı. Mehmed Ali Paşa vakit kaybctmck-sizin, Reşid ve Âli Paşaları İstanbul dışına gönderme işine girişti. Reşid Paşa Edirne, Âli Paşa da İzmir valisi olarak atandı. Reşid Paşa sinirlenerek bu atamayı reddetti, Âli Paşa ise görünüşe bakılırsa duraksamaksızın kabul etti[23]. Böylece Âli Paşa, daha sonra göreceğimiz gibi, yararına olacak şekilde İstanbul'dan kendisin uzak tuttu. Bu sırada, Mustafa Reşid Paşa siyasî düşmanlarıyla tek başına yüzleşti ve gerçekte onun yıkımını amaçlayan entrikalarla mücadele etti[24].

Fakat Rus Prensi Mençikov'un, Kudüs'teki kutsal yerler ve imparatorluktaki Hıristiyan Ortodokslar üzerinde Rusya'nın hâmîlik iddialarıyla ilgili özel bir görevle 1853'de İstanbul'a gelmesi Mehmed Ali Paşa'nın planlarını bozdu. Yeni Hariciye Nâzırı Sadık Rif'at Paşa ile Prens Mençikov arasındaki görüşmeler kötü gidince, Rus Prensi, sultanla görüşerek Reşid Paşa'nın Hariciye Nazırlığı'na atanmasını istedi[25]. Bundan sonra, Sultan Abdülmecid, 13 Mayıs 1853'de hükûmeti

---

[19] Ali Fu'ad, s. 12; H..Temperlcy, *The Crimea*, s. 260 ve F. Aliye, s. 44.

[20] *Tczakir*, cl, s. 14. Cevdet Reşid Paşa'nın azil nedenini belirtmez, fakat "havass-ı vükelâ beyninde zuhura gelen nifak ve şıkakdan" dolayı azledildiğini belirtir. Ayrıca bkz. F. Aliyye, s. 77-78.

[21] *A.g.e.*, s. 86.

[22] Ali Fu'ad, s. 14 ve s. 61 dipnot. Ayrıca bkz. F.Aliyyc, s. 88.

[23] Ali Fu'ad s. 63; İnal, c. I s. 9.

[24] F.Aliyye, s. 92.

[25] Temperly, s. 324; Ali Fu'ad, s. 15-16.

tamamıyla değiştirdi. Damat Mehmed Ali Paşa sadrazamlık görevinden alınarak serasker yapıldı ve Reşid Paşa Hariciye Nazırı oldu[26]. Fakat Mençikov'un Ortodoks Hıristiyanların hâmîliği konusundaki taleplerinden vazgeçmeye razı olmayacağı anlaşılınca, görüşmeler tamamıyla başarısızlıkla sonuçlandı. İstanbul kamuoyu buna kızgınlıkla tepki verdi. 1853 Eylülünde hocalarının da desteğiyle softalar Rusya'ya karşı savaş ilânı için ayaklanmaya başladılar[27]. Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa'yı softaları tahrik etmekle suçlayarak görevden alınmasını talep etti[28]. Sultan bunu reddettiğinde, Reşid Paşa görevinden affını istedi ve isyancıların korkusundan bir süre saklandı. Bununla beraber Sultan, Reşid Paşa'nın istifasını kabul etmedi ve olaydan birkaç gün sonra, her ne kadar gücü ve popülaritesi büyük ölçüde azalmış olsa da, Reşid Paşa Hariciye Nazırı olarak görevine devam etti.

Kırım Savaşı'nın patlamasıyla Reşid Paşa Osmanlı seçkinleri içinde tecrit edildi ve dış temsilciler nezrindeki itibarı azaldı[29]. "Saray Grubu" da oldukça zayıfladı ve Ocak 1854'de Mehmed Ali Paşa seraskerlik görevini kaybederek Nisan'da sürgün edildi[30]. Şeyhülİslâm Arif Hikmet Bey ve Meclis-i Vâlâ Başkanı olarak görev yapan Sadık Rifat Paşa ise çoktan görevlerinden alınmışlardı (21 ve 23.3.1854)[31].

Diğer bir değişle, bu Tanzimat devrinde bir dönemin kapanışıydı. Bu lider devlet adamlarından bazıları yüksek mevkileri birkaç yıl daha ellerinde tutmuş olsalar da, artık bu, onların önceden sahip oldukları gücün küçük bir kısmıydı. Güç kesinlikle başka ellere geçmişti.

Bütün bu olaylar çoğu kez Âli Paşa'nın ve bazen de Fu'ad Paşa'nın İstanbul'da bulunmadıkları dönemlerde meydana geldi[32]. Böylece direk olarak olayların içinde yer almadılar ve dışında kaldılar. Böylece ünleri lekelenmedi. Siyasî çöküşün dışında kalmalarıyla daha sonradan Bâb-ı Âlî'de lider devlet adamları olarak ortaya çıktılar ve Sultan da onların vazgeçilmezliğinin farkına vardı. Siyasî açıdan Âli Paşa, muhtemelen Fu'ad Paşa'dan bir adım öndeydi ve Tanzimat döneminin bir sonraki safhasının baş mimarı olarak görülebilir. Gerçekte Âli Paşa, İstanbul'a dönüşünden kısa süre sonra Fu'ad ve 1855'e ka-

---

26 İnal, c. I, s. 61 ve s. 75.

27 *A.g.e.*, s. 64; Ali Fu'ad s. 17; F. Aliyye, s. 100-102 ve Temperley, s. 350.

28 F. Aliye, s. 102; Ali Fu'ad, s. 18.

29 *A.g.e.*, s. 33; Temperley, s. 325-326 ve 331.

30 Ali Fu'ad, s. 21-22; Ahmed Lûtfi, *Vak'a Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. IX, Yay: M. M. Aktepe, İstanbul, 1984, s. 96.

31 Ali Fu'ad, s. 101-102; Ahmed Lütfi, c. IX, s. 99; SO, c. II, s. 406-407; Sadık Rif'at, Müntehabat-ı Âsar, İstanbul 1293, s. 5.

32 Âli için bkz. Öztuna, s. 28. Lütfi, c. IX, s. 83 ve 101; *Sicil-i Osmani*, c. III, s. 191. Âli 1853 yılının ocağından temmuzuna kadar İzmir, 1854 yılının nisanından kasımına kadar Bursa valisi olarak görev yaptı. Fu'ad için bkz. EI2, , c. II, s. 935; Öztuna, s. 29. Fu'ad, 1854'ün mart ayı başlarına kadar kuzey Yunanistan'da Yanya valisi olarak görev yaptı.

dar seraskerlik görevinde bulunan Mütercim Rüşdi Paşalarla birlikte, Sultan Abdülmecid'in ilk ikisiyle Mütercim Rüşdi Paşa'yı ayırmasına kadar devam edecek olan bir ittifak[33] kurdu[34].

Fu'ad ve Âli Paşalar Osmanlı politikasındaki üstünlüklerini neredeyse hiç mücadele etmeden ölümlerine, sırasıyla 1869 ve 1871'e, kadar korudular. Burada sorulması gereken soru, Âli ve Fu'ad Paşaların Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) memnuniyetsizliğine, reform girişimlerinin kamuoyunca hoş karşılanmamasına ve büyüyen muhalefet gibi olumsuzluklara rağmen bunu nasıl başardıklarıdır.

Bâb-ı Âlî'deki hâkimiyet yılları boyunca, onların temel prensibi güçlü ve sağlam bir hükûmeti garanti altına almaktı. Ancak, bunu başarabilmek için "idarî hiyerarşiyi Sultan ve Saray zümresinin müdahalesinden uzak tutmak zorunluydu"[35]. Sarayın böyle bir müdahalesi, onların gücünü yok edebilir, entrikaların yolunu açabilir ve saray adamları merkezli bir güç odağı yaratarak sonlarını getirebilirdi. Ancak onlar bu tip oluşumları engelleyecek bir mücadeleye girmediler. Onlara göre devlet içinde tek bir güç merkezi olmalıydı: Bâb-ı Âlî. Devlet içinde rakip bir güç merkezinin olması hükûmetin en üst seviyesinde, daha büyük bir politik karmaşaya ve güçsüzlüğe yol açacak kötü sonuçlar yaratabilirdi.

Kuşkusuz ki, onların bu hükümlerini güçlendiren şey, Reşid Paşa ile "Saray Grubu" arasında 1852-1854 yıllarında yaşanan acı rekabetin felaketli sonuçlarıydı. II. Abdülhamid'e (1876-1909) yıllarca Dâhiliye Nazırı olarak hizmet etmiş olan Mehmed Memduh, Âli Paşa'nın "Kırım Savaşı'nın Damat Mehmed Ali Paşa ile Reşid Paşa arasındaki rekabetin bir sonucu olarak meydana geldiğini" söylediğini bildirir ve bunu bizzat Âli Paşa'dan işittiğini ekler (*sözünü lisanından işittim*)[36].

Âli'nin bu yargısının doğru olup olmadığını burada tartışmayacağız. Fakat, eğer Âli Paşa böyle düşünüyorsa, o zaman onun sarayın müdahalesini engellemeye, muhalefeti bastırmaya, eleştiriyi susturmaya yönelik hareketleri bu görüşüne göre anlaşılmalıdır ya da diğer bir deyişle, Âli ve Fu'ad Paşaların güçlü bir hükûmeti garanti altına alma ve Bâb-ı Âlî'de siyasal istikrarı sağlamaya yönelik çabaları, 1850'li yılların ortaları boyunca süren kriz döneminde edindikleri deneyimin ışığında açıklanmalıdır.

Biz burada, Âlî ve Fu'ad Paşaların uzun iktidarda bulundukları süre içerisindeki hareketlerini analiz etmek niyetinde değiliz. XIX. Yüzyıl Osmanlı Reform hareketinin önde gelen tarihçileri[37] bu so-

---

[33] F. Aliye, s. 88; Lütfi, c. IX, s. 175; Cevdet, *Tezakir*, c. I, s. 16. Cevdet onları "ekânim-i selase" olarak adlandırır.

[34] M. Memduh, *Mira't-ı Şu'unat*, İzmir, 1328, s. 25; İnal, c. I, s. 16.

[35] Davisan, *Reform*..., s. 85.

[36] M.Memduh, *Esvat-ı Südur*, s. 13; İnal, s. 63.

[37] R.H.Davison, Ş. Mardin, B. Lewis, Enver Ziya Karal ve diğerleri.

runu yeterince tartıştılar ve bize bu konuda daha fazla yardımcı olabilirler. Biz bu önlemlerden sadece, mezkûr tartışmayı aydınlatmak amacıyla bahsedeceğiz. Öncelikle, Âli ve Fu'ad Paşaların, Kuleli Vakası'nı sadece, bu komployu bastırmak ve suçluları hapsetmek için değil fakat bunun yanında, görünüşe göre, Sultan Abdülmecid'in de tam desteğini alıp, Mahmud Nedim Paşa ve diğerleri gibi güvenmedikleri politikacıları hükûmet görevlerinden uzaklaştırmak için bir fırsat olarak kullandıkları görülür[38]. 1859, 1860, 1861 yıllarındaki hükûmet üyelerini gösteren listeler karşılaştırıldığında dikkati çeken ilk şey, nazır düzeyinde olan lider kişiliklerde meydana gelen değişmedir[39].

Bundan sonra, Âli ve Fu'ad Paşalar, İbrahim Şinasi[40] ya da Ziya Bey gibi Reşid Paşa'nın mahmîsi ve ona sadık bürokratları görevden alması için Abdülmecid'i kışkırttılar. Ziya Paşa, Mabeynde (sultanın sekreterliği) görevli bir bürokrattı. Âli, Ziya Paşa'nın yeni sultanla birlikte kendisine karşı bir komplo kurduğundan şüphelenerek onu saraydan uzaklaştırdı (1861)[41]. Aslında, Âli Paşa Sultan'ın kâtiplerinin ve mabeyincilerinin öneminin farkındaydı. Sonuçta Âli Paşa, kendi onayı olmaksızın hiç kimsenin başkâtip veya başmâbeyinci olmamasında ısrar etti[42]. Bunun da ötesinde Âli Paşa, astlarından, sarayla kuracakları idari ilişkileri kendi aracılığı ile kurmalarını isteyerek[43] entrika ihtimalini en alt düzeye indirdi.

Sultan Abdülaziz'in Âli Paşa'nın yeteneklerine ve devlet adamlığına büyük saygısı olduğu hatırlanmalıdır. O, Âli Paşa'nın Batılı devlet adamlarınca dikkate alındığını da biliyordu. Bu nedenlerle onun için hayal kırıklığı olsa da Âli Paşa'nın Bâb-ı Âlî için vazgeçilmez olduğunu kabul etti[44].

Tahta çıkışından sonra Sultan Abdülaziz, devlet işlerinde daha fazla söz sahibi olmaya hevesliydi. Fakat, o bunu denemeye ve önemli

---

[38] Benim makaleme bkz. "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa", *IJMES*, XXII/3 (Ağustos 1990), s. 257-274.

[39] 1276 / 1859-60, 1277 /1860-61, 1279/1862-63 ya da 1280 /1863-64 yıllarında yayınlanmış olan Salname-i Devlet-i Aliyye'de yer olan nazırları ve "Meclis-i Mahsûsa" üyelerini gösteren listeleri karşılaştırın.

[40] İbrahim Şinasi için bkz. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961, s. 133-135; Davison, s. 191.

[41] Ziya için bkz. Lewis, s. 134-135; İsmail Hikmet, *Ziya Paşa, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1932, s. 19 ve 26; M. Memduh, *Mir'at-ı Şuunat*, s. 31 ve Mardin, s. 41.

[42] Memduh, *a.g.e.*, s. 43-44, İnal, c. I, s. 51; Emin Bey'in başkâtipliği, 1281/1864 ve 1288/1871 arasındadır. Bu konuda bkz. *Sicil-i Osmani*, c. I, s. 438 ve Gövsa, s. 113.

[43] Davison, s. 85; ayrıca bkz. C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princetion, 1980, s. 170.

[44] İnal, c. I, s. 27-28.

meselelerde (Aralık 1862)[45] Bâb-ı Âlî'ye kendi görüşlerini dayatmaya başladığında lider nâzırların tepkisi süratli ve güçlü oldu. Sadrazam olan Fu'ad Paşa, Hariciye Nazırı olan Âli Paşa, Serasker olan Mütercim Mehmed Rüştü Paşa ve Meclis-i Vâlâ başkanı olan Yusuf Kâmil Paşa, olayı protesto etmek için istifa etmek ve kendi bildikleri dışında görevlerini icra etmeyi reddetmek gibi daha önce duyulmamış bir tepki vermeyi kararlaştırdılar. Sultan Abdülaziz, sadrazamlık ve diğer makamlar için aynı düzeyde yeni adamlar bulmakta başarısız olunca, rıza göstermek durumunda kaldı ve onları bazı değişikliklerle görevlerine iade ederek "vaziyeti kurtardı". Mehmed Rüştü Paşa dışarıda bırakılırken, Yusuf Kâmil Paşa sadrazam olarak atandı, Fu'ad Paşa Meclis-i Vâlâ'nın ilk başkanı ve daha sonra da serasker oldu (14 Şubat 1863)[46]. Sultan bir daha başına böyle işler getirecek hareketler yapmadı. Diğer bir deyişle, devlet içindeki güç için yapılan mücadeleden Bâb-ı Âlî güçlenerek çıktı.

Sultanın bu önemli sorun karşısında geri çekilmesinin ardındaki neden, Âli ve Fu'ad Paşalara rakip devlet adamlarının ya da onların yerini doldurabilecek yeterlilikte politikacıların bulunmaması olabilir. Bu, Âli Paşa'nın oluşabilecek böyle bir yapıyı kontrol etmesinden de anlaşılabilir. Gerçekte, Âli ölümünde yerini alabilecek birini yetiştirmek için hiçbir girişimde bulunmadı[47].

Fakat Tanzimat'ın ilk dönemindeki gibi saray ile Bâb-ı Âlî arasında bir hat oluşturan politikacılar sahneden çekiliyordu. Sonradan "Saray Grubu"nu oluşturan dört politikacıdan birisi olan Damat Mehmed Sa'id Paşa politikayı terk etti ve geri adım attı ve Sultan'ın onu sadrazam yapacak teklifini geri çevirdi[48]. Damat Ahmed Fethi Paşa 1858'de öldü[49]. Damat Mehmed Ali Paşa halen politikanın içinde olduğu halde, 1850'lerin ortalarından beri herhangi bir etkisi kalmamıştı ve o dönemde Sultan'ın gözünden düşmüştü[50]. Hasan Rıza Paşa ise herhangi bir görev icra etmiyordu ve o da gözden düşmüş gibi görünmektedir[51]. Dolayısıyla, bunlar söz konusu dönem süresince Osmanlı siyasasında kayda değer bir politik güç oluşturamadılar.

Âli ve Fu'ad[52] arasında Sultan Abdülaziz, Fu'ad Paşa'ya daha fazla sempati duyuyordu. Sonuç olarak krizin yatışmasından kısa bir

---

[45] Özellikle, bütçeden belirlenmiş askerî harcamaların aşılması konusunda. Bu sorunla ilgili olarak bkz. İnal, c. I, s. 106 ve 166-168. Ali Fu'ad, s. 162-163, ayrıca bkz. *Tezakir*, c. II, s. 259.

[46] Orhan F. Köprülü, İA, c.IV, s. 577. 1826 yılından sonraki seraskerler ve görev aldıkları dönemi gösteren bir liste için bkz. *Türk Ansiklopedisi*, c. XXVIII, s. 455.

[47] Davison, s. 268.

[48] İnal, c. I, s. 169;Ali Fu'ad, s. 163.

[49] *Sicill-i Osmani*, c. III, s. 10.

[50] *Tezarikr*, c. II, s. 59; İnal, c. II, s. 106.

[51] *Sicill-i Osmani*, c. II, s. 400.

[52] İnal, c. I, s. 171;Ali Fu'ad, s. 165 ve birinci dipnottaki eserler

süre sonra Fu'ad Paşa'yı yeniden sadrazam yaptı (1 Haziran 1863). Buna ek olarak onu serasker mevkiinde de tuttu. Fu'ad Paşa sonraki üç yıl boyunca bu iki görevi birlikte yürüttü. Tanzimat dönemi süresince bu iki makamı aynı anda elinde tutan başka bir kişi görülmedi. Bu başka bir açıdan da olağanüstü bir durumdu: Fu'ad Paşa hiçbir askerî eğitime ya da deneyime sahip değildi.

Fakat, bundan daha önce seraskerlik makamına politik görüş açısından saraydan çok Âli ve Fuad Paşalara daha yıkın olan bir kişi getirilmişti. Bu kişi Mütercim Rüşdü Paşa'ydı[53]. Mütercim Rüşdü Paşa, Paşa olmasına rağmen üç yıl dört ay aralıksız bu görevde kalan Fu'ad Paşa ile karşılaştırıldığında sadece kısa dönemlerle bu makamda kalabilmiştir. Başka bir deyişle bu durum bize Fu'ad'ın ordu üzerindeki etkisinin 1840'lı yılların başlarından bu yana diğer Osmanlı devlet adamlarınınkinden daha yoğun olduğunu gösterir.

Askerî kökenli bir kişi olmadığından ve aynı zamanda sadrazam da olması nedeniyle, Fu'ad'ın seraskerliği, kendisinin kaymakamı olarak atadığı Hüseyin Avni Paşa'ya bıraktığı görülüyor[54]. Hüseyin Avni hem yetenekli hem de güvenilir olan yeni kuşak memurlardandı. O, muhtemelen yeni Osmanlı ordusunun çıkarttığı en yetenekli askerlerden biridir. Mütevazi bir kökenden, Anadolu'nun[55] bir köyünden gelen Hüseyin Avni Paşa, kendi başına en üst makamlara çıktı; bunu da muhtemelen sıkı çalışmasına, yeteneğine ve zekâsına borçludur. Yetenekli bir memur olan Hüseyin Avni, belki de sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadığı önemli rol nedeniyle sonraki Osmanlı tarihçiliği tarafından görmezden gelindi. Fu'ad Paşa, "birinci sınıf bir asker"[56] olarak gördüğü Hüseyin Avni Paşa'nın ve diğer bir dikkat çekici asker, Abdülkadir Nadir Paşa'nın destek ve yardımıyla "askerî idareyi yeniden düzenledi"[57].

Hüseyin Avni Paşa seraskerlik makamında, Sultan'ın hareminden bir kadınla ilişkisi olduğu konusunda suçlanarak[58] görevden alındığı 1865 Aralığının sonuna kadar kaldı. Ancak kısa süre sonra Girit'teki ordunun başkumandanı olarak atandı ve oradaki ayaklanmayı bastırma konusunda kendisine güvenildi[59]. Girit'te Hüseyin Avni Paşa, yeteneğini daha iyi tanıma fırsatı bulan Âli Paşa ile birlikte çalıştı. Böylece İstanbul'a dönüşünden sonra Hüseyin Avni serasker olarak atandı

---

[53] Rüşdü Paşa için bkz. İnal, c. I, s. 101-148; *Sicill-i Osmani*, c. II, s. 386-7; Gövsa, s. 331

[54] Hüseyin Avni için bkz. M. Z. Pakalın, *Hüseyin Avni Paşa*, İstanbul, 1941; İnal, c. I, s. 483-599 ve E. Kuran, EI2, c. III, s. 621.Hüseyin Avni aynı zamanda "Hassa Ordusu Müşiri" olarak görev yapıyordu. Bkz. İnal, c. I, s. 486.

[55] Onun fakir bir köylünün oğlu olduğu görülüyor. Kuran, *a.g.e.*; ayrıca bkz. Pakalın, s. 8.

[56] Pakalın, s. 16; İnal, c. I, S.488 2 numaralı dipnot; aynı yazar, Hüseyin Avni Paşa'nın Fu'ad'a intisab ettiğini söylüyor.c. I, s. 490.

[57] Ali Fu'ad, s. 168.

[58] İnal, c. I, s. 486;İnal, *a.g.e.*

[59] Kuran, EI2, c. III, s. 621; İnal, *a.g.e.*

(1869-71) ve ordunun yeniden örgütlenmesi işini üstlendi[60]. Eylül 1871'deki Âli Paşa'nın ölümünü müteakiben, yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa tarafından vakit geçirilmeksizin görevinden alınarak sürgüne gönderildi[61].

Hüseyin Avni Paşa saraya hiçbir şey borçlu olmayan yeni kuşak profesyonel askerler kuşağına dahildi. Tanzimat döneminin bir sonraki aşamasını anlayabilmek için vurgulamamız gereken bir diğer nokta şudur ki, Hüseyin Avni Paşa, Tanzimat dönemi içerisinde yetişmiş olması nedeniyle, devlet içerisindeki sosyal hareketlilik yollarını açan Tanzimat'a çok şey borçludur. Bu nedenle Hüseyin Avni Paşa sisteme de ve onun genişlemesini sağlayanlara da sadıktı. Gerçekten de onun ile Tanzimat devlet adamları arasında, bakış açısı bakımından olmasa da bir amaç bütünlüğü vardır.

Hüseyin Avni Paşa, bu dönemde toplumun alt sınıflarından gelerek ordunun üst kademelerine yükselen diğer askerlere örnek olarak gösterilebilir. Bu gruba, daha önce bahsedilmiş olan ve Hüseyin Avni Paşa'nın yakın arkadaşı Abdülkerim Nadir Paşa[62] ve Mehmed Nedim Paşa[63] ve diğer birçoğu dahildir. Bunların hepsi Tanzimat devlet adamlarıyla beraber çalıştılar ve görünüşe bakılırsa 1876'da olduğu gibi sistemi savunmak için hazırdılar. İşin aslı, seraskerlik saraya yakın kişilerden onlara geçmişti ve bu durum 1860'lardaki anlamıyla bürokrasiye ve Bâb-ı Âlî'ye rakip olabilecek bir güç merkezi belirmesi olasılığını ortadan kaldırıyordu. Diğer bir deyişle, bu yeni kuşak askerler kendi kimliklerini buldular ve Tanzimat devlet adamlarıyla işbirliği yaptılar ki bu, 1860'ların İstanbul'unda yaşanan en önemli gelişme olarak görülmelidir.

Burada şunu önermek istiyorum; bu yeni olgu, Âli ve Fu'ad Paşaların liderliğindeki bürokrasinin devlet içerisindeki üstünlüğünün sağlanmasında temel faktör olarak algılanmalıdır. Bunun ötesinde bu olay Bâb-ı Âlî'de on yıllık süre boyunca devam edecek politik istikrarın kurulmasındaki en önemli etkendir. Bürokrasi hakimiyeti ele geçirip rekabet ve entrikalardan uzak kalınca Âli ve Fu'ad Paşalar rakipleri tarafından engellenmeden Tanzimat sürecinin bir sonraki döneminden ayrılan pek çok reformu başlatmaya ve uygulamaya çalıştılar.

---

[60] *Basiret*, nr: 30, 30 Zilkade 1286 (2 Nisan.1870); Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi*, İstanbul, 1325, s. 17-19.
[61] İnal, c. I, s. 490; Pakalın, s. 19.
[62] Abdülkerim Nadir için bkz. *Sicill-i Osmani*, cIII, s. 358.
[63] Mehmed Redif için bkz. *Sicill-i Osmani*, c. IV, s. 780 ve Gövsa, s. 318.

Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?

Carter Vaughn Findley

Osmanlı siyasal düşünce incelemelerinde İslâm-Batı ikiliğini fazla vurgularsak, çok yönlü olan fikir gelişmelerinden, çok basitleştirilmiş ve tek çizgisel bir bakış açısı edinmek tehlikesine uğrarız. Bir yandan eski İslâm-Osmanlı siyasal düşüncesi ve yeni Avrupa'dan alınmış fikirler arasında keskin, fakat belki de yapay bir devamsızlık sezmiş, öte yandan kutuplaştırdığımız iki fikir grubunun her birindeki iç farklılıkları görmemiş oluruz. Özellikle, Avrupa siyasal düşünce anlayışımızda İngiliz Amerikan tipi klâsik liberalizm ağır basarsa, bu tehlikeler daha büyük olur[1].

Burada ele almak isteyeceğim bazı metinlere bakarsak, Osmanlı siyasal düşüncesinde önemli yeniliklerin yanı sıra, bazı Osmanlı düşünce tarzlarının devamlı gelişip liberalizmden çok farklı olan Avrupa fikir akımlarıyla bağdaştığına benzer bir fenomen gözümüze çarpar. Burada vurgulamak istediğim husus, Avrupa'dan ithal edilmek istenen fikirlerin sadece o taraftan etkilenilmediğidir. Zira o sırada Avrupa etkisi altında alınmış olan bu fikirler, Osmanlı tarafından zaten sorulmaya başlanmış olan sorulara bir cevap niteliğinde olması dolayısıyla, Osmanlı düşünürlerinin ilgisini çekmiştir.

Bunu daha iyi anlamak için, bir yandan onsekizinci yüzyıl Osmanlı siyasal düşüncesindeki gelişimi, öte yandan da Avrupa fikir çevrelerinin çeşitliliğini göz önüne almak yararlı olur.

Virginia Aksan, onsekizinci yüzyıl Osmanlı politik düşünüşü üzerine yaptığı bir incelemede, daha bu yüzyılda Osmanlı siyasal düşünce geleneğinde bir takım değişimlerin bulunduğuna dikkat çeker. Bunların en önemlilerini şöyle özetleyebiliriz:

---

[1] Bu bildirinin hazırlanışında bana yardım eden Prof. Dr. İlber Ortaylı, Prof. Dr. Metin Heper, Doç. Dr. Mümtaz'er Türköne ve özellikle metinin düzeltilmesinde büyük katkıda bulanan Sayın Aylin Güney'e ne kadar borçlu olduğumu açıklamayı zevkli bir görev sayarım

• O döneme kadar dış dünyaya karşı izlenen savaşçı politikanın değişmesi,

• İbn Haldûn'un devletin "hayat devreleri"ne ait olan fikirlerinin yeniden yorumlanması,

• Eski temalardan "adalet dairesi"nin devam etmesi[2],

• Avrupa metot ve kurumlarına olumlu bir açılış.

Bütün bunların oluşumunda diplomatların ön plana çıkışının da büyük önem taşıdığını söyleyebiliriz; bu kadar demek ilân-ı malûm hükmündedir. Şuna da dikkat çekmek çok önemlidir ki, diplomatların gittikleri yerlere bağlı olarak gözlemleri de değişmiştir. Meselâ İngiltere'deki diplomatlar serbest ticaret, parlamenter yönetim ve garantili haklar temalarıyla tanıştılar. Belki en mühim olarak "rule of law" prensibi vardı ki keyfî idare veya istibdat yerine, kanunun tarafsız uygulanması manasına gelir. İngiliz siyasî kültüründe büyük önem taşıyan iki başka kavram da "yerinden yönetim" [*decentralization*] ve "küçük devlet" [*little government*] prensipleridir; ancak bunlar Osmanlı tarafından ilgi çekici veya işe yarar sayılmamıştır.

Bundan farklı olarak Fransa düşünce ortamının esas özelliği, kuvvetli, merkezîyetçi devlet geleneği ile Fransız Devrim mirasının bir araya gelmesidir. Fransız İhtilâli'nin beraberinde getirdiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleriyle devrim sonrası yine ortaya çıkan her zamankinden güçlü ve merkezîyetçi devlet Osmanlı'nın ilgisini çekmeye devam edecektir[3].

Almanya ve Avusturya'da ise durum daha farklıdır. Liberal etkinin görülmesine rağmen, devlet-birey ilişkisinde devlet açık bir biçimde üstündür. Almanların siyasal düşüncesinde "Hukuk Devleti"

---

[2] Virginia H. Aksan, "Ottoman Political Writing: 1768-1808", *International Journal of Middle Eastern Studies*, XXV (1993),53-69; krş. Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism'in Sixteenth-Century Ottoman Letters". *Journal of Asian and African Studies*, XVIII (1983), V. Aksan'a göre, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında siyasal felsefe risalelerinde "adalet dairesi"nden artık pek söz edilmeyip bu kavram ortadan kaybolmuştur. Sayın Aksan'ın bu hükmünü düzeltmek zorundayız. O zamanlar yeni ilgi gören İbn Haldûn'un Mukaddime'sinde "adalet dairesi" ele alınır; krş. İbn Khaldûn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Terc. Franz Rosenthal, 2. baskı, Princeton, 1967,I, 80-82. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında da Sadık Rifat Paşa "adalet dairesi"ne değinir; Mümtaz'er Türköne, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Tanzimat'ın Kuramsal Kökenleri ve Mehmet Sadık Rifat Paşa" doçentlik çalışması (henüz yayınlanmamış), Ankara, 1993, 82-83; Sadık Rifat Paşa, *Müntehabat-ı Âsar*, İstanbul tarihsiz, XI, 43 (bu kitap sayfa numaralanması yine 1'den başlayan on bir bölümden oluşturulmuş). Namık Kemal de "adalet dairesi"nden söz eder; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962. 99 not 42 (N.Kemal'in "Wa-shāwirhum fi'l-amri" adlı yazısında).

[3] İlber Ortaylı ve Tekin Akıllıoğlu, "Le Tanzimat et le modèle Français: mimétisme ou adaptation?" *Varia Turcica*, III: *L'Empire Ottoman, la Republique de Turquie et la France*, haz. Hâmit Batu et Jean-Louis Barqué-Grammont, İstanbul, 1986, 197-208.

(*Rechtsstaat*) en göze çarpan fenomendir. Onsekizinci yüzyılda aydın bürokratlar tarafından ortaya konuşmuş *Rechtsstaat* formülü gerek bölgesel özgürlüklere, gerekse egemen gücün keyfî yönetimine karşı çok farklı anlamlar taşıyan bir kavramdır. Alman liberaller için *Rechtsstaat* İngilizlerin "rule of law" (yani hukukun üstünlüğü) fikrini çağrıştırırken, romantikler ve aşırı milliyetçiler için liberalizme çok aykırı anlamlar taşır.

Bu "bukalemun" kavramın çok renkli, çok anlamlı ifadesi, hiçbiri meşhur olmayan pek çok yazar tarafından dile getirilmiştir. 1830-1848 yılları arasında bunların en önemlisi olan Robert von Mohl *Rechtsstaat* fikrini bir teori haline getirmiştir. Siyasal düşüncede, Napolyon savaşlarından sonraki Alman devletlerinin temel problemi, restore ettikleri otoriter rejimler altında bireyin menfaatini korumaktır. Bu problemi "çözmek" için, von Mohl, kanun altında tebaanın özgürlüğünü gerçekleştirmek niyetiyle genel kanunlara göre işleyen herhangi bir rejimi onayladı[4].

Bundan sonra uygulamada *Rechtsstaat* fikrinin anlamı yine çok farklı kaldı. Anlamı ya bireysel hakları ya da devlet otoritesini vurgulamasına göre değişirdi. Genellikle devlet gücünün bürokrasi içindeki yoğunlaşması tebaaların katılma haklarına karşı ağır bastı, şöyle ki *Rechtsstaat* [*hukuk devleti*] ülküsü *Beamtenstaat* [*memurlar devleti*] olarak gerçekleştirildi. Bunun sonucunda ise, Max Weber'in çok iyi anlattığı gibi, mutlak krallar devrildikten sonra baskı, hukuk sistemi ve bürokraside yine kendini gösterdi[5].

Bu tehlikeye rağmen, Osmanlı Devleti ile Alman devletlerinin paylaştıkları ortak noktalara iyice bakmamız gerekir. Hepsinde bireyin çıkarı korunacak olursa güçlü devlet altında korunması lâzımdı. Bundan başka, çok uluslu devletlere sahip oldukları için Osmanlılar ile Habsburgluların ortak bir de merakları vardı. Sadece bireyin ve devletin çıkarının nasıl gözetileceği değil, aynı zamanda ayrı etnik grupların çıkarlarının da nasıl bağdaştırılacağı düşünülmeliydi. İşte Metternich ve Osmanlı elçisinin sohbetleri için ortak bir konu[6].

---

[4] Leonard Krieger, *The German İdea of Freedom: History of a Political Transformation*, Boston, 1957, s. 25, 61, 317. Krş. Jacques Droz, *Le romantisme Allemand et l'État: Résistance et Collaboration dans l'Allemagne Napoléonienne*, Paris, 1966, s. 148-60 (1815'den sonra Viyana aydınları ve Metternich); Jacques Droz, *Le romantisme politique en Allemagne*, Paris, 1963, çeşitli yerlerde: Waltraud Heindi, *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780-1848*, Viyana, 1991, 77-89; Walter S.G. Kohn, *Government and Politics of the German-Speaking Countries*, Chicago, Nelson-Hall, 1980, s. 33, 51, 269; James J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century*, Chicago, University ofChicago Press, 1978, s. 43.

[5] Max Weber, *Economy and Society: An Outilne of Interpretive Sociology*, haz. Guenthe Roth ve Claus Wittich, Berkey ve Los Angeles, 1978,II, 1410-11.1413.

[6] İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich". *Profesör Fehmi Yavuz'a Armağan*, Ankara, 1983, s. 361-67.

Osmanlı reformlarında İngiliz veya Fransız etkisi eskiden beri her tarafta sık sık tekrarlanmıştır. Osmanlılar için, *Rechsstaat* fikrinin de önemi var mıydı? Onsekizinci yüzyılda gelişmesi devam etmekte olan Osmanlı siyasal düşünce geleneği ne oldu? Ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan yeni fikirlerle bu geleneğin bir ilişkisi, bir bağlantısı olmuş muydu?

Bu soruların cevabını iki metinde aramakta yarar buldum: 1791-92 yılları arasında Berlin'de elçi bulunan Azmî Efendi'nin sefaretnamesi ve 1837 yılında Viyana'da elçi olan Sadık Rifat Paşa'nın raporları.

III. Selim, Nizam-ı Cedit'i uygulaya başlamadan önce, Ebu Bekir Ratib'i 1791-92 yılları arasında Viyana'ya, Ahmed Azmî'yi ise yine aynı yallarda Berlin'e elçi olarak yolladı. Her ikisi de bu süre içinde önemli elçilik raporları kaleme aldılar[7]. Burada ele alacağımız Azmî'nin *Sefaretname*'si, özellikle Prusya'daki yönetim mekanizmasını anlatan *Tezyil*'i, her ne kadar *Rechtsstaat* fikrini ortaya atmıyorsa da, Osmanlı devlet adamlarının -Azmî'nin deyimiyle- Prusya'nın kıssasından nasıl hisse alabildiklerini etraflıca gösterir[8].

Azmî'nin çizdiği tablo, Prusya'nın ne kadar düzenli, Osmanlı Devleti'nden ne kadar farklı olduğundan bahseder. Başlangıçta, yönetim işlerinde krala hizmet eden iki başvekil, on iki *minister*, onların da memurlarını anlatır. Bütün bu memurlar maaşlarını hazineden alıp rüşvet veya hediye kabul etmezler. Bir memur diğerinin işine asla karışmaz. Hiç kimse sebepsiz azlolmaz. Azlolanlar da rütbelerini kaybetmeyip, evlerinde oturarak maaşlarını almaya devam ederler. Ancak bu ve benzer iddialar Prusya idare tarihinin gerçekleriyle karşılaştırıldığında mübalağalı çıkıyor. Bundan anlaşılan, Osmanlı memurlarının hizmet şartlarının Prusya modeline göre düzeltilmesi ümidiyle, Azmî'nin Prusyalıların intizamını abarttığıdır[9]. Azmî yönetimden başka noktalara da işaret etmektedir. Örneğin Berlin'e seyahat ettiği

---

[7] Krş. Carter Vaughn Findley. "La relation d'ambassade Ebu Bekir Ratib: Découverte de l'Autriche ou polémique sur les réformes Ottomanes?" (henüz yayınlanmamış, 1994 Mayısı'nda Paris'teki Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'da sunulan bir inceleme).

[8] Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1309/1891-92, V, 346-69 (burada inceleyeceğimiz *Tezyil* s. 360'ta başlar); Gümeç Karamuk, *Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des Osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformara Selim II.* Bern, 1975; Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul, 1981, 107-17; Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982, 116, 207-208. Azmî Efendi, akrabası olan Resmi Ahmed Efendi'nin elçilik maiyetiyle 1763'ten daha evvel Berlin'e gitmişti; Virginia Aksan, "Ahmed Resmi Efendi. 1700-1783; The Making of an Early Ottoman Reformer". Doktora tezi (yayınlanmamış), Toronto Üniversitesi, 1991.110.

[9] Krş. Carter Vaughn Findley, "Etat et droit dans la pensée politique Ottomane: les droits de l'homme ou le rechsstaat?" *Turcica* (çıkacak), Azmî'nin iddialarını Prusya tarihiyle karşılaştıran detaylı dipnotlar; abartmalar sadece memurların hizmet şartlarıyla sınırlı değildir. Azmî'nin yazdıklarını Alman tarihi ayrıntılarıyla karşılaştırmada bana yardım eden Jörg Schendel'e çok teşekkür borçluyum.

esnadaki posta ve menzil sistemini anlatır[10]. *Tezyil*'in başka bir kısmı ekonomik düzenle ilgilidir. Osmanlı'nın *provisionism*'inden, yani iaşe politikasından alabildiğine farklı olan kameralizmi[11] anlatmak üzere Prusyalıların soğuk iklimde yetişmeyen pamuk, ipek, kahve gibi ürünlerin dışında mümkün olduğunca hiçbir şey ithal etmemeye çalıştıklarını anlatır. Prusyalılar paralarını ülkede tutabilmek amacıyla fabrikalar yapmakta ve diğer ülkelerden işçi çekmektedirler. Gümrüklerde ithali engellemek için yüzde otuz gümrük vergisi uygulamakta ve ithali yasak olan mallara el konmaktadır. Başka bir yerde de Azmî, Prusya'nın ekonomik politikasını başka bir açıdan ele alarak, devlet gelirini 25.000'den 60.000 kiseye kadar arttırmış olan Büyük Frederik'in vasiyetnamesindeki sosyal-ekonomik sorunlarla ilgili öğütlerini özetler[12].

Azmî'nin çok vurguladığı başka bir konu askeriyedir. Azmî askerlerin resmî geçitleri, talimleri ve donanımlarından çok etkilenmiştir. Askerlerin üç gruba bölünüp sırasıyla her grubun askerleri üç ay bayrak altında hizmet ettikten sonra dokuz ay kendi meslekleriyle uğraşmak için izinli olduklarını anlatır [13]. Geçit törenleri ve manevralar tamamen askerî mekanizmanın ne kadar verimli çalıştığının göstergeleridir. Kralın huzurunda düzenlenen törenlerde yüz bin insan toplanır; ancak kumandanın emirlerinden başka ses duyulmaz. Azmî'ye göre, "cenk hususu Avrupa'da bayağıca bir sanat" olmuştur. Askerleri en iyi olan kral kazanır ve bu konuda Prusya en başta gelir[14].

Azmî yazısına, devletin iyiliği için gerekli birtakım tavsiyelerde bulanarak son verir. Lüks ve rüşvet engellenmeli, tebaanın güvenliği sağlanmalı, memurların sayısı azaltılmalı, her birine rütbesine göre maaş tahsis edilmeli, memur işten suçsuz çıkarılmamalı ya da hak etmediği mevkie getirilmemeli ve ordunun her zaman hazırlıklı olması sağlanmalıdır.

---

[10] Cevdet, *Tarih*, V. 363.

[11] Krş. Türköne, *Sadık Rifat Paşa*, 87-89 ve orada kayıtlı olan kaynaklar.

[12] Cevdet Tarih, V, 364-65. I. Frederik, biri 1752 tarihli ve diğeri 1768 tarihli olarak, Fransızca yazılan iki vasiyetname (testaments politiques) bıraktı: Richard Dietrich, *Die politischen Testamente der Hohenzollern*, Köln-Viyana, 1986, 90-129 (önsöz), 251-697 (Fransızca metinleri ve Almanca çevirileri). Her iki vasiyetnamede ekonomi ilgili bir çok öğüt var. Azmî'nin dedikleri, metinlerin içerdiklerine genellikle uygundur. Ancak asıl metinler Azmî'nin özetinden çok daha uzundur. Vasiyetnamelerin ilk yayınlanması da Azmî'nin elçilik tarihinden çok daha geç oldu.

[13] Cevdet, *Tarih*, V. 365. Burada Azmî bu sistemin mühim bir kısmını anlatmaz. Üç grubun yalnız üçer ay hizmet mecburiyeti varsa her yılın üç ayında hiçbir asker hizmet etmez. Azmî'nin atladığı detay, her yılın talim ve manevra mevsiminde ki bu Azmî'nin Prusya'da bulunduğu zamanda aşağı yukarı üç ay sürdü- bütün askerlerin hazır bulunmaları şart idi; şöyle ki nöbet sistemi yalnız yılın geri kalan dokuz ayında geçerli idi. Krş, Findley, "Etat et droit", dipnot 20 ve orada kayıtlı olan kaynaklar.

[14] Cevdet, *Tarih*, V. 368.

Başka bir yerde Azmî, İbn Haldûn'dan söz etmektedir[15]. İbn Haldûn'un meşhur "hayat devreleri" fikrini alıp ona kendi türettiği mana ve içeriği yükleyen Azmî, devletlerin de aynı insanlar gibi yaşlanıp lükse alışarak ve ruhunu (yani asabiyesini) kaybederek yıkılacağını söyler. Avrupa devletleri ise artık çok yaşlanmış (*hadd-ı hereme reside*) ve ruhları "bedeviyet"ten "hazariyet"e, yani bedevilikten yerleşikliğe dönüşmüştür. Artık savaşçılıkla bir yere varamadıklarını anlamışlardır. Ancak ticaret yoluyla ülkelerini kalkındırmaya çalışırlar. Askerî gücü sadece ülkelerini korumak amacıyla tutarlar.

Azmî bu düşüncelerden İbn Haldûn'un adını anarak söz eder. Fakat Azmî "etvar nazariyesi"nden, İbn Haldûn'un düşünemediği bir sonuç çıkarır. Acaba Azmî eski fikirleriyle, yeni Avrupa fikirleri arasında bir ilişki mi kurmaya çalışmaktaydı?

Sadık Rifat Paşa'nın *Müntehabat-ı Âsar* adı altında toplanan yazılarında, Azmî'yi ilgilendiren sorulara daha geliştirilmiş cevaplar buluruz. Bunu göstermek için, 1837 yılında ilk Viyana elçiliğinde yazdığı bir rapor ile başlayabiliriz [16].

Bu rapor, Sadık Rifat ile Azmî arasındaki benzerliği ortaya koyan bir gözlem ile başlar. Buna göre, Avrupa'da savaş ve devrim dönemi artık geride bırakılmış ve hükümdarlar işbirliği yoluyla yeniden genel bir barış ortamı (*musalaha-ı umumiye*) kurmuşlardır. Gelişme (*imarat-ı mülkiye*; II, 2) için artık halkların barış içinde yaşaması gerektiği anlaşılmıştır.

Sadık Rifat bir krallığın düzenli devamı için üç koşul ileri sürer: Halkın sakinliği, hazine ve askerî güç. Harbi önlemek için Avrupa devletleri bütün problemlerin çözümlerini araştırıp, gerekirse uluslar arası aracılığa veya "kılıcın ikizi olan kalemin kuvvetine" başvururlar

---

[15] Cevdet, *Tarih*, V, s. 362, Azmî'den çok daha önce, Kâtib Çelebi (ö.1716) ve Naima (ö.1716) İbn Haldûn'un "hayat devreleri"ni değiştirip idealleştirilmiş bir geçmiş zaman düzenini yine ortaya konmasıyla çöküşü önlemeğe kalkışmışlar: Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism", *Journal of Asian and African Studies*, XVII (1983), s. 200.

[16] Sadık Rifat, *Müntehabat-ı Âsar*, İstanbul, tarihsiz, II, s. 1-12: "Rifat Paşa merhumun Viyana'da ibtadaki sefaretinde Avrupa'nın ahvaline dair yazdığı risaledir". Krş. Mümtaz'er Türköne, *Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Tanzimat'ın Kuramsal Kökenleri ve Mehmet Sadık Rifat Paşa*, Ankara 1993; Bekir Günay, "Mehmed Sâdık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Lisansüstü Tezi (yayınlanmamış), 1992; Güner Sayar, "The Intellectual Career of an Ottoman Statesman: Sadık Rifat Paşha (1806-1858) and his Economic İdeas", *Revue d'histoire maghrébine*. XVII (1990), s. 125-29; Necdet Kurdakul, "Tanzimat Döneminin Gereğince Tanınmayan Düşünürü: Mehmed Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, XII, (1989), s. 312-18; Ercümend Kuran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa". *VIII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 11-15 Ekim 1976): *Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1981, s. 1449-1453; Şerif Mardin, *Genesis...*, s. 169-95. Viyana'da o zaman tercümanlık görevlisi olan von Hammer, Sadık Rifat ile tanıştı: Joseph von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben*, ed. R. Bachofen von Echt, Vienna, s. 1940, 318, 322, 324-25.

(*tev'em-i sef olan kuvve-i kalemiye*; II, 3) Asker artık sadece sınırları, halkı ve politik sistemi korumak için vardır. İşte bu yüzden Sadık Rifat Osmanlı'ya 1815 sonrasında kongre sistemi ve "güçler dengesi"ni benimsemelerini önerir.

Yazar Avrupa'nın gelişmesinin sebeplerinden gözlediklerini "tasdi'name" şeklinde sıralayarak devam eder. Avrupalı "*sivilizasyon*"[17], yani ulus-ı me'nusiyet ve medeniyet'in şimdiki durumunda bir devletin menfaati, nüfus artışı, kalkınması (imar-ı memalik) ve asayişine bağlıdır. Bunların "üss-i esası" ise "can ve mal ve ırz ve itibarı hakkında emniyet-i kâmile", yani "hukuk-ı hazıma-ı hürriyetin...icrası"dır.

Sadık Rifat Avrupa devletlerinin bu emniyete ve bu haklara verdiği ehemmiyete değinir. Ona göre, millet ve memleket, devlet için yaratılmış olmayıp, belki de tersine Malik-ül Mülk'ün hikmetiyle âlemin hükümdarları tebaalarını korumak ve memleketlerini imar etmek üzere Allâh'ın lûtfuna nail olmuşlardır[18]. Bundan dolayı "hukuk-ı millet ve kanun-ı devlet üzere hareket" etmelidirler. Tebaasının en iyi özelliklerini geliştirmek ve en olumlu tepkilerini sağlamak için böyle bir devlet, "kuvvet-i cebriye-i düveliye ve hükûmet-i mutlak-ı kahriye"ye dayanan bir sistemden daha iyidir. "Celb-i kulûb-ı tebaa" için "hukuk-ı insaniye"ye riayet etmek lazımdır.

İşte böylece Sadık Rifat *Rechtsstaat*'ı tarif eder. Raporunun bundan sonraki kısmında, Azmî Efendi'nin yaptıklarına benzer şekilde politik, askerî, ekonomik ve sosyal ayrıntılara girer. Azmî Efendi gibi Rifat Paşa'da Avrupalı memurların hizmet koşullarından idealleştirilmiş bir tablo çizer[19]. Ondan sonra halk ile ilgili konulara geçerek raporun en sonunda, sokakların düzeltilmesinden dolayı insanlığa yakışmayan "arka hamallığı"na bile ihtiyaç kalmadığını anlatır. Başlangıcından çok farklı bir nokta ile sona erdiği halde, kongre diplomasisinden, insanlığa yakışmayan hamallık gibi bir mesleğe kadar her şeyi kapsayan bu metin, Rifat Paşa'nın, hem devletin hem de bireyin çıkarlarını bağdaştırmaya çalışan Alman siyasal düşünürler ile aynı zemin üzerinde durduğunu gösterir. Osmanlı Devleti çok uluslu olduğu için, üçüncü bir unsurun da dikkate alınması gerekir. Hem Sadık Rifat hem de Metternich için, bağdaşması gerekenler sadece devletin ve bireyin değil, ayrıca bu çok uluslu devletin milletlerinin de çıkarlarıdır.

[17]Sadık Rifat, *Müntehabat*, II, s. 4. Krş. T. Baykara, "Medeniyet Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* (İzmir), V (1990), s. 1-14 Sayın Baykara'ya göre (s. 5), Osmanlı devlet adamları arasında, Mustafa Reşid Paşa, Rifat Paşa'dan önce 1834 yılında sivilizasyon kavramını kullanmıştı.

[18] Sadık Rifat, *Müntehabat*, II, s. 5: "... bunca efrad-ü bilâd yalnız davletler için halk-u icad ulunmayıp belki hikmet-i ... Malik ül-Mülk iktizasınca hunca hükûmdaran-ı cihan ancak hıfz-ı ibad ve imar-ı bilâda hami... olmak üzere mail-i lûtf-ı Yezdan olduklarından..."

[19]Sadık Rifat, *Müntehabat*, I, s. 6.

Sadık Rifat'ın başka bir raporunda vurguladığı gibi, büyük bir devlet hem içeride hem de dışarıya karşı düzene ihtiyaç duyar. Bir zamandan beri Osmanlı'nın girdiği savaşların saldırgan nitelikten çok savunmacı olmasına rağmen, yine de bu savaşlar büyük kayıplara sebep oldu. Bu duruma tek çare, Avrupa devletlerinin arasında "cari olan hukuk-ı düveliyeye dahil olmaktır"[20]. 1815 yılındaki "musallah-ı umumiye"den beri ancak her Avrupa ülkesi diğerinin toprak bütünlüğü için kefil oluyordu. "Şimdilerde" ise Avrupa'da iki "hukuk-ı hükûmet" farz olunabilirdi. Biri özel, özgür hükûmet ("hükûmet-i müstakille-i hususiye"); diğeri genel, ortak hükûmet idi ("hükûmet-i müştereke-i umumiye"). Burada Rifat Paşa "hükûmet" yerine "hukuk" deseydi, işte kamu hukukunun "iç" ve "dış" olan iki bölümünü belirtmiş olacaktı. Bundan anlaşılıyor ki Rifat Paşa'nın "hükûmet" yerine kastettiği "hukuk" idi.

Sadık Rifat'a göre, Osmanlı Devleti artık bu kamu hukuku sisteminin bir üyesi almalıdır. "İşte Devlet-i Âliye dahi işbu hukuka dahil... olmak elzemdir"[21]. Din farkı buna bir engel olmaz çünkü Avrupa devletlerinin çok mezhepli olması politika açısından önem taşımaz[22]. "Usul-ı sivilizasyon" Osmanlı Devleti'nde ilerledikçe "Devlet-i Aliye de bu hukuka dahil olup" dışişlerinde çıkabilecek krizleri savaşmadan, büyük güçlere danışarak çözer. Böylece yirmi sene içinde Osmanlı için 'harp kapısı' kapanmış olur.

Osmanlı Devleti, Sadık Rifat Paşa'nın 1857 Şubatı'ndaki ölümünden kısa bir sürü önce 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa "konser"ine katıldı, fakat konser üyeliği sözde kaldı. Sadık Rifat'ın düşünceleri çağımızda Türkiye ve Avrupa Topluluğu ilişkilerine ait söylenenleri akla getirir. Demek ki Sadık Rifat'ın yazdıklarından yüz elli yıl sonra entegrasyon fikri yine hayalî bir nitelik taşıyor. Yine de, en azından Sadık Rifat bu konuyu belki de ilk kez ele alan kişi olarak bahsedilmeye değer.

Sonuç olarak, toparladığımızda, Azmî Efendi ve Sadık Rifat Paşa'nın raporları Osmanlı diplomatlarının Avrupa'yı sadece pasif olarak, kendi fikirlerini götürmeden keşfettikleri anlamına gelmez. Osmanlılar Avrupa'da değişik açılardan ilgilerini çeken farklı düşünce akımlarıyla karşılaştılar. Bu "keşif" aynı zamanda Osmanlı siyasal düşüncesinde kullanılan kalıpların, kategorilerin değişimine, genişlemesine sebep oldu. On sekizinci yüzyılda devamlı ilgi gören "adalet dai-

---

[20] Sadık Rifat, *Müntehabat*, VIII, s. 38.

[21] Sadık Rifat, *Müntehabat*, VIII, s. 39.

[22] Sadık Rifat, *Müntehabat*, VIII, s. 39: "Eğer mugayeret-i diniye onlar tarafından mani-i emniyet olur mütalâası varid olur ise elhaletü hazihi tutulan usul iktizasınca emr-i hükûmette muhalefet-i ayin-u mezheb tagayyûr-i hukuk edemeyüh çünkü kendi içlerinde dahi mezheb ve ayin yeknesak olmacak muhtelif iken umur-ı politikaya taalûku olmadığından..."

resi" ve İbn Haldûnculuk gibi eski temalar sadece gözden kaybolmaktansa bazen bu yeni akımlarla bağdaştırıldı, bazen de ilerde yeni şekillerle yine ortaya çıktı. Sadık Rifat'ın *Rechtsstaat* ve kamu hukuku hakkındaki fikirleri gibi, Avrupa ile olan bu sıkı etkileşim içinde birtakım yeni fikirler ortaya çıkmıştır. Ancak, önemli olan nokta şu ki, Osmanlı eğer daha evvel kendine birtakım sorular sormasıydı ve bu yeni fikirler eğer o sorulara cevap vermeseydi, bu fikirlere o kadar da ilgi duymayacaktı.

Bu anlamda, Osmanlı reform devrinin yarattığı kurumsal ikilikleri inkâr etmeyerek, Osmanlı siyasal düşüncesinin, en azından incelediğimiz kısmında, bir İslâm-Batı kopukluğundan ziyade, bir başkalaşım ya da şekil değişikliğinden, bir genişlemeden, bir zenginleşmeden söz edebiliriz.

Altıncı Bölüm

KENT HAYATI VE SOSYAL YAPI

TANZİMAT'IN KENT REFORMLARI ÜZERİNE[*]

Stefan Yerasimos[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839'dan itibaren devleti ve toplumu Batılılaştırma doğrultusunda girişilen ve Tanzimat olarak bilinen reformlar kent alanını da ilgilendirmektedir. Batılı ilkelere ve uygulamalara göre yapılan düzenlemeler, Osmanlı kent alanına ve bunun dönüşümüne ilişkin daha global düşüncelere varmayı sağlayacak bazı dikkat çekici özellikler taşımaktadır

Bu özellikler iki saptama altında toplanabilir. Tasarıların zamanlama erkenliği ve müdahalelerin sonuç alıcılığı. Uzun yıllara yayılan çeşitli idarî, hukukî ve ekonomik reformların önünü açan ve bunlara temel oluşturan Tanzimat Fermanı Kasım 1839'da çıkarıldı. Geniş cadde ve rıhtımların açılmasını, dar sokak ve çıkmazların kaldırılmasını, başkentin kentsel alanında köklü bir değişimi, kısacası mevcut kent görüntüsünün toptan reddedilmesi anlamına gelen ilk resmi belge ise 17 Mayıs 1839'da hazırlandı[2]. İstanbul'un en geniş caddesi Divanyolu'nun ancak 6 metreyi bulduğu bir dönemde asgari yol genişliğini 7.60 metre olarak saptayacak kadar ütopik olan bu metin, aradan geçen bir buçuk yüzyıllık zamandan geriye doğru bakıldığında, bir kehanet gibi görünmektedir. Son olarak Haliç'teki sahil yollarının 1985-1987 arasında açıldığını göz önüne alırsak, söz konusu tasarı yalnız ilkeleri açısından değil, ayrıntılarının büyük bölümü açısından da çok uzun bir vadede, tam bir buçuk yüzyıl içinde gerçekleşmiş bulunmaktadır.

Zamanlamada erken davranma, sürekliliği de içermekte. Doğrudan Divan-ı Hümayun'dan çıkan ve uzun vadede gerçekleştirilebileceği açıkça belirtilmiş bir niyet açıklaması olan söz konusu metni, 1848'de Batı şehirciliğinin yeni yapılan binaları arkaya çekerek sokakları genişletme ve parselleme gibi bazı temel ilkelerini getiren birinci Ebniye Nizamnamesi[3] ve 1856'da da ilk İstimlak Ni-

[1] Paris Üniversitesi VIII öğretim görevlisi; şimdi Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü müdürü.

[2] Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1922, s. 1340-1343.

[3] 4-13 Mayıs 1848 tarihli nizamname; 11 Ocak 1849 tarihli nizamnameyle gözden geçirilip düzeltildi. Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 1098-1104.

zamnamesi[4] izledi; aynı yıl başkenti ve imparatorluğun diğer kentlerini Batılı kent modeli görüntüsüne göre ve kabul edilmiş usuller çerçevesinde yavaş yavaş değiştirecek parsellemelere girişildi[5]. Eğer bugün Ortadoğu, Kuzey Afrika ve hatta Balkanlar'ın birçok kent merkezinin tersine, İstanbul ve Türkiye kentlerinin çoğu dolambaçlı dar sokakları ve çıkmazlarıyla eski kent yapısını hiç korumamış ya da çok az korumuşlarsa, bu durum Batılılaşmanın başından itibaren açıkça belirtilmiş amaçlarının sürekli ve başarılı olmasının sonucudur.

Osmanlı kent alanını modernleştirme yönündeki kıyasıya ısrarın uyandırdığı sorunların ilk yanıtı, Tanzimat reformlarını da getiren nedenlerde gizlidir. Bu reformlar çok bilinen bir dış nedene ve üzerinde daha az durulan bir iç nedene bağlıdır. Osmanlı bürokrasisi için reformların hedefi, Batı üstünlüğüne karşı, onun kazanımlarını kullanarak mücadele etmekti. Devleti ve oradan hareketle toplumu modernleştirmek için öngörülen şey, Batı'nın tekniğinden ve giderek kültüründen yararlanmaktı. Bu hedefin kent alanındaki izdüşümü, Batılı anlamda bir kentti. 18. yüzyılda Viyana'da ve Napoleon döneminde Paris'te görev yapan Osmanlı elçilerinin anlatımları[6], bu kentlerin

---

[4] "Saltanat-ı seniyyenin menâfi-i umûmiyeyeye dair şeylerin tanzimi halinde lüzûmu olub kiymet-i lâyikasıyla sahiplerinden mübayaa edeceği arazi ve saire hakkında nizamname", *Düstur*, birinci tertip, c. 1, s. 338-339.

[5] Luigi Storari'nin Aksaray'da gerçekleştirdiği bilinen ilk parselleme için bkz. Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul. Portrait of an Ottoman City in the 19th Century*. Seattle ve Londra, 1986'da Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan çıktı. İstanbul Belediyesi arşivlerinde saklanan orijinal planlardan anlaşıldığına göre, Stotari ayrıca 1857'de Edirnekapı yakınındaki Salmatomruk'la ve 1858'de Beyoğlu'nun Sakızağacı kesimiyle ilgili parsellemelere de imza attı; bu parsellemelerden ikincisi gerçekleştirilmedi. Yine Storari'nin 1854'te çizdiği İzmir planında da düzgün parselli bir alan görülmektedir: Daha sonra yapılan garın yanındaki Ermeni semti Basmahane. 1848 yangınından sonra gerçekleştirilmiş olması gereken ve belki de Storari'nin eseri olan söz konusu parselleme, bu durumda İstanbul'dakilerden daha eskidir. Selanik Aristoteles Üniversitesi Mimarlık Okulu'nda araştırmacı olan Aleksandra Yerolimpos, 9-11 Temmuz 1990'da Paris'te yapılan Arap ve Müslüman Dünyası Araştırmacıları Toplantısı'na sunduğu bildiride, 1830'lu yıllarda Volos'ta gerçekleştirilen düzenli parsellemelere de dikkat çekmiştir.

[6] 1665'te elçi olarak bulunduğu Viyana'nın ilk tasvirini veren Evliya Çelebi, daha o zaman kentin kare biçimli planından, kaldırım taşı döşeli sokaklarından ve altı-yedi katlı evlerinden hayranlıkla söz etmektedir. (Üçdal (ed.), c. VII, İstanbul, 1980, s. 161-162). İbrahim Paşa'nın 1719-1720'deki elçiliğinin öyküsünün isimsiz yazıcısı, üç katlı mahzenleri olan sekiz-dokuz katlı yapıları ve kapı önlerine asılı fenerlerle bütün gece aydınlatılan sokakları anlatmaktadır (*Tarih-i Osmanî Mecmu'ası*, no: 40 (1916), s. 221). Ahmed Resmi Efendi de 1758'de, Viyana şehirciliğinden, yüksek binalardan, varoşların büyüklüğünden ve ormanlarla mesire yerlerinin bolluğundan nasıl etkilendiğini aktarmaktadır (*Viyana ve Berlin Sefaretnameleri*, İstanbul, 1980, s. 36). 1806-1811 arasında Paris'te kalan Abdürrahim Muhib Efendi, basit gözlem aşamasını geçip şehircilik dersi vermektedir: "Kentin eski olması nedeniyle ne eski binalar yeni binalara, ne de eski sokaklar yeni sokaklara uyuyor. Bunları değiştirip denk hale getiriyorlar. Ne güneşin ne de havanın girdiği dar sokaklara yazın kötü kokular yerleşiyor. O nedenle sokaklar genişletilip, ağaçlar dikiliyor" (yazma, Österreichesche

dama biçimli planlarına, geniş ve ağaçlıklı caddelerine, yüksek binalarına duyulan hayranlığın izleriyle doludur. Bütün bu özellikler örtülü biçimde bir model olarak sunulmaktadır. Mustafa Reşid Paşa'nın 1836'da Londra'dan yazdığı ünlü mektup[7], daha açık biçimde Batı mimarisini ve kentsel düzenini reform hedefine dönük tek geçerli tercih olarak sunmaktadır[8].

Kent modernleşmesine kuşkusuz sağlıklı işleyiş, ama aynı zamanda ve belki de özellikle estetik adına başvuruldu. Batı modelinin egemen hale geldiği andan başlayarak, bu estetiğin kalıpları tersine döndü. Daha 18. yüzyıldaki padişah fermanlarında yabancı elçilerin bakımsız bir kent girişiyle karşılaşmalarını önlemek için başkent surlarından asalak yapıların temizlenmesi buyrulmaktaydı[9]. Özellikle de Reşid Paşa'nın mektubunda ve daha sonraki kent düzenlemesi kararlarının gerekçelerinde görülen 'ne diyecekler' kaygısını yalnız Batı ölçüleri belirlemekteydi[10]. İstanbul'un konumunun doğal güzelliği ile

---

Nationalbibliothek, Viyana, no: 1148, f. 11 v). Osmanlı elçilik raporlarının sadece Batı'yı Osmanlı bürokrasisine tanıtan ilk metinler değil, aynı zamanda izlenecek bir modele ilişkin açıklamalar olduğu göz önüne alındığında, gözlemler gerçek anlamına kavuşmaktadır.

[7] M. Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyâsi Yazıları", *Tarih Dergisi*, c. XI, 15 (1960), s. 124-127.

[8] "Bu def'a zuhûr eden harikten muhterik olan mahaller Dersaâdet'in vasatında vâki'pek mu'teber yerler olduğundan kavâ'id-i hendesiye üzere sokaklara bırakılarak ve bâzı iktizâ eden yerleri mümkin mertebe tesviye olunarak tarz-ı nevîn ve resm-i dilnişîn üzere kârgîr evler ve dükkânlar inşâsına dâir yapılacak yerlerin nümûnesi şeklinde olmak ve herkesi şevk ü hevese getirmek içün ibtidâ oradan başlansa bir münasib şey olacağı dekâr ise de bunun tanzim ü' tersîmi fenn-i hendese ve mi'mârîde kemâl-i meleke ve mâlûmâta mütevakkıf olacağından bâzı evler ve dükkânlar Avrupa'da câri olan tarz-ı cedîde göre yapılmak ve bırakılacak sokaklar sonra medd ü ilâv e kabûl edecek sûrette hisâb olunmak îcâb edeceğinden Avrupa'dan bir iki nefer mütefennin mühendis ve mi'mar celbi lâzım gelip şu kadar ki Fransa'da bir hâneden on onbeş ve belki yirmi familya sâkin olmakta olduğundan pek cesîm ve tenâsübsüz olarak ehl-i islâma dahi bu kadar familyanın bir hânede içtimâı mümkin ve İngiltere'de bayağı memâlik-i islâmiyye gibi her familyanın hâline göre bir hânesi olup resimleri dahi gayet matbû ve tekellüfsüz ve küşayişli idüğüne binâen iş bu iktizâ mühendis ve mi'marın İngiltere'den gönderilmesi..." (*a.g.e.*, s. 125)..

[9] 1134 Şaban ayının ortası (29 Mayıs-7 Haziran 1722), Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 1089.

[10] "Dersaâdet'de ve sâir memâlik-i mahrûsede aralık aralık harîk zuhûr ettikçe Avrupa'da gazetelerin ta'rîzâtı eksik olmayıp halka dahi türlü şeyler söylemekte yâni ahşab ebniyeyi bayağı yanmak ve kendünizi müflis etmek için bunca akçeler sarfıyla inşâ ve istihzâr ediyorsunuz. Acebâ memleketinizde taş yokmudur ve tuğla îmâlini ve kârgir ebniye inşasını bilenler bulunmaz mı' yollu kelâmlar ile ehl-i islâmı tahmîk etmekte" Reşid Paşa'nın savlarının dayanaklarını verdiği mektubun başlangıç bölümü, *a.g.e.*, s. 26). Aynı şekilde, Meclis-i Vâlâ'nın İstanbul'da bir Belediye Komisyonu kurulmasını isteyen raporunda şunlar belirtiliyor: "(...) Bu konular, yani güzelleştirme, sokakların temizlenmesi ve ışıklandırılması ve inşaat kurallarının düzeltilmesi sorunları ikincil gözükebilse de, yabancıların devlet nizamını ve uygarlığını başkentin içinde bulunduğu durumla yargılamaları nedeniyle, bunlar önemli ve acil işler arasındadır" (1 Ramazan 1272/6 Mayıs 1856, Osman Nuri, a.g.e., s. 1377-1379).

kent dokusunun geri kalmışlığı arasındaki karşıtlık, Batı yargılarının yinelenmesinden başka bir şey değildi[11].

Ama konunun tek boyutu, işlerlik ya da yeni estetik adına, Batılı şehirleşme modelini taklit etme isteği değildir. Bu noktada da Tanzimat'ın ikinci ve içsel nedenine dönmek gerekir: Merkezi devlet otoritesini yeniden kurma hedefi.

Bilindiği gibi bu otorite 19. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında sarsılmış durumdaydı. II. Mahmud döneminin ikinci bölümünde, özellikle Yeniçeri, Ocağı'nın kaldırılmasından sonra devlet otoritesi gözle görülür biçimde yeniden kuruldu. Otoritenin yeniden sağlanması Batı'nın politik ve ekonomik nüfuzunun güçlenmesiyle atbaşı gitmekteydi; Batı'nın 1838 tarihli ticaret anlaşmasında somutlaşan ekonomik sızması Osmanlı topraklarının merkezi bir yönetimin denetiminde birleştirilmesini gerektirmekteydi. Çünkü pazarlıklar böyle bir merkezi yönetimle yürütülebilir, bu pazarlıkların sonuçları ancak böyle bir yönetim aracılığıyla bütün ülkeye dayatılabilir ve önceki dönemin 'feodal' merkezkaç eğilimlerinin yarattığı iç engellerden kurtulmuş, tek hukuklu bir alan böyle bir yönetimle oluşturulabilirdi. Sonuçta 1839'un hemen öncesinde ve sonrasında imparatorluğun uluslararası ağırlığı azalırken, merkezi iktidarın içerideki otoritesi güçlendi. Dolaysız vergilendirme, seferberlik gibi çeşitli alanlarda ve Kürt toprakları, Cebel-i Lübnan, Türkmen aşiretlerinin yaşadığı Çukurova gibi bölgelerde, devlet otoritesi imparatorluğun en parlak zamanlarında bile görülmemiş bir düzeyde kendini güçlü biçimde hissettirmeye başladı.

Bu bakımdan Tanzimat aracılığıyla yürütülen Batılılaşma, devlet otoritesini sağlamlaştırmanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı'da modern devletin yükselişini haber veren Avrupa'daki Osmanlı elçileri, raporlarında Napoleon devletinin her yerde hazır ve nazır oluşunu, polis kuruluşunu, posta hizmetlerini, pasaportları vb. anlatırken, her yeni devlet hizmetinin kasaları daha çok parayla doldurduğunu

---

[11] Meclis-i Vâlâ'nın 21 Rebiyülahir 1274 (9 Kasım 1857) tarihli, Beyoğlu ve Galata'da bir belediye kurulmasını isteyen protokolünde şunları belirtiyor: "(. .) Halifeliğin ikametgâhı İstanbul kentinin dünyada eşsiz olan doğal güzelliğine yapay güzelleştirme de eklendiğinde, bu şehrin Avrupa'nın en meşhur kentlerinin en güzeli haline geleceğine kuşku yoktur; ancak bugünkü durumun bu dileğe pek uymadığını kabul etmek gerekiyor" (Osman Nuri, a.g.e., s. 1416). Birkaç yıl sonra, 1865'te Hocapaşa yangınıyla yıkılmış kent merkezinin yeniden inşasıyla görevlendirilen Islahat-ı Turuk komisyonu'nun açıklaması çok liriktir: "(...) Kendini çevreleyen denizdeki yansımasından başka dünyada bir eşi daha olmayan bu meşhur kent –Yüce Allah onu iyiliksever ve hayır dağıtıcı hükümdarımız ve hanımıza bağışlasın, bu sokakcıklar labirentinin yarattığı durum içinde kalmaya layık değildir" (3 Mart 1867 tarihli tutanak. *a.g.e.*, s. 999). Kentin konumunun güzelliğiyle kent dokusunun geri kalmışlığı arasındaki bu karşıtlık, 18 ve 19. yüzyıl gezi anlatımlarının ortak payadasıdır.

şaşkınlıkla gözlemlemekteydi[12]. Bunun sonucunda devletin yurttaşların yaşamına gittikçe artan müdahalesi yalnız asayiş ve emniyetin güvencesi olarak kalmamakta, aynı zamanda hem dolaysız vergilerin daha iyi toplanmasını sağlamakta, hem de verilen hizmetler aracılığıyla yeni dolaylı vergi kaynakları yaratmaktaydı. Osmanlı bürokratlarının unutur göründükleri ya da unutmak istedikleri olgu, Napoleon devletinin Fransız Devrimi'nin ve ona dayalı toplumsal sözleşmenin bir uzantısı olduğu, yeni yönetmelik ve yükümlülüklerin yeni haklara, kişi, düşünce, ve mülkiyet özgürlüklerine denk düştüğüydü. Bu çerçevede Tanzimat yukarıdan dayatılmış, toplumsal uzlaşmaya dayanmayan, her şeyden önce devletin imtiyazlarını ve topluma müdahale alanını genişletmeyi hedefleyen ve uyrukların huzurunu ancak iktidarı zenginleştirmenin bir yolu olarak dikkate alan bir düzen görünümü vermekteydi.

Kent alanına müdahale, zamanlama erkenliği ve sonuç alıcılığı açısından, bu çerçevede gerçek anlamına kavuşmaktadır. Devlet müdahaleyle Batı'nın kent aygıtını kullanarak daha önce tökezlediği bir konuda, bir kent düzeni dayatmada başarılı olmayı amaçlamaktaydı[13].

Karşıtlık gerçekten de çarpıcıdır. İstanbul, iktidarın en gösterişli günlerinde bile rahat olmadığı ve en az denetleyebildiği kentti. Bu güçsüzlük hem kent alanının düzenlenmesinde, hem de doğrudan düzenin sağlanmasından görülmekteydi. Zaten bu iki konu bütünüyle iç içe geçmişti. Denetimsiz göçün nüfus yoğunluğunu ve yoksulluğu arttırdığı, kazayla çıkan ya da kasıtlı çıkarılan yangınların ortalığı kasıp kavurduğu ve salgın hastalıkların acımasızca kol gezdiği bu kentte, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl başlarına değin gittikçe sıklaşan halk ayaklanmaları yüksek makamlardaki kişileri, vezirleri ve padişahları devirip götürüyordu. Tanzimat'la birlikte kent alanına bir düzen verilmeye başlanması, aynı zamanda bir genel düzen kurma çabasıydı ve sonuçları hemen görüldü. İmparatorluğun son yüzyılında başkent neredeyse hiçbir ayaklanmaya sahne olmadı.

Ama bu son saptamalar sorunun yönünü biraz değiştirmektedir. Tanzimat öncesi Osmanlı yönetiminin doğal bir genel düzen isteğinin ötesinde kent alanına müdahale amacı var mıydı, yoksa bu amaç Batı kent modelinin kabul edilmesiyle birlikte mi doğdu?

---

[12] Bu konuda özellikle değinilmesi gereken Abdürrahim Muhib Efendi'nin elçilik raporunda şöyle yazılıyor: "Tüm halkın yararınadır deyip çıkardıkları her yeni kuralda, devletlerine de bir kâr koparma fırsatını kaçırmadıkları açıktır" (*a.g.e.*, f. 26).

[13] 19. yüzyıl şehirciliğinin üçlemesi olan düzen, güzelleştirme ve sağlık Osmanlı kent nizamnamelerinde de açıkça görülmektedir: "Şu anda İstanbul'da düzenin sağlanması balta girmemiş bir ormanın korunması kadar zordur ve bir ucundan bakıldığında öbür ucu gözükebilen sokaklar yapılabilirse, aynı güvenlik hizmeti eldeki kolluk kuvvetlerinin yarısıyla sağlanabilecektir" (Meclis-i Vâlâ'nın yolları iyileştirme (Islahat-ı Turuk) komisyonunun kurulmasına ilişkin 10 Mayıs 1866 tarihli raporu, *a.g.e.*, s. 989-994).

Bu soruya oldukça kesin bir yanıt verilebilir, çünkü elimizde 16. yüzyıl ortalarından Tanzimat'a değin başkentin mimarisine ve kent yönetimine ilişkin Osmanlı metinlerinin oluşturduğu zengin bir kaynak var[14]. Geniş bilgiler içeren bu kaynak, iki genel sonuca varmamızı sağlamakta. Bir yandan, Osmanlı yönetiminin bina yüksekliklerini, cephe özelliklerini, kullanılacak malzemeleri belirleme, imara kapalı alanları açıklama, alım satımlara müdahale etme gibi yollarla, başka konularda olduğu gibi kent alanını çok titiz kurallara bağlamak istediğini görmekteyiz.

Bu müdahalelerde bütün güvenlik sorunları açıkça belirtilmektedir: Yangınlardan korunmak için kent içinde ahşap yapıların[15] ve bina ifrazının yasaklanması[16], yangın vukuundan talanı önlemek için mahallelerin kapılarla kapatılması[17], kaçak göçü engellemek için yasadışı ve marjinal yapılaşmanın[18] ve 'bekâr' (yeni göçmen) hanlarının yasaklanması[19], kentin anarşik büyümesini önlemek için kent çevresindeki inşaatların yasaklanması[20] vb.

Öte yandan yüzyıllar boyunca benzer belgelerin birbirini izlemesi ve yukarıdaki ikinci saptamayı gündeme getiren bir husus olarak üslubun gittikçe sertleşmesi, alınan önlemlerin başarısızlığa uğradığını göstermektedir. Hem mimarlık, hem de şehircilik bakımından varılan sonuç aynı derecede açıktır. Çok katı hükümler içeren ve bunları tekrarlamanın ötesine gidemeyen mimari yapı talimatları, örme taş duvarlı, cephesinde cumbalar ve büyük çıkma saçaklar bulunmayan bir konut modeli çizmektedir[21]. Ama en azından 18. yüzyıl ortalarından beri bilinen haliyle İstanbul'un karakteristik evi, tam tersine ahşaptandır ve en belirgin özellikleri cumbalar ve büyük saçaklardır. Şehircilik alanında, henüz imara açılmamış arazilere kesin inşaat yasağı konması yeni varoşların oluşmasını engellememiş ve Müslümanların arazilerini

---

[14] Bu metinlerin genel tanıtımı için bkz. S. Yerasimos, "La Reglementation Urbaine Ottomane (XVI. -XIX. Siècles)", *Proceedings of the 2nd International Meeting on Modern Ottoman Studies and the Turkish Republic.* (Leiden, 21-26 Nisan 1987). Leiden, 1989, s. 1-14. Mühime Defteri'nden alınmış metinlerin çoğu Ahmed Refik ya da Osman Nuri tarafından yayımlanmıştır.

[15] Bilinen birçok fermandan ilki 1107 Zilkade başlarına (2-11 Haziran 1696) aittir. Ahmed Refik, *Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1930, s. 21.

[16] 1131 Şaban sonlarına (9-18 Temmuz 1719) ait belge, *a.g.e.*s. 67-68.

[17] 8 Ramazan 986 (8 Kasım 1578) tarihli talimat, Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1935, s. 144-145.

[18] Bilinen birçok metinden ilki 27 Sefer 975 (2 Eylül 1567) tarihlidir. *a.g.e.*, s. 139-140.

[19] 1144 (1731-1732) tarihli belge, Osman Nuri, a.g.e.s. 1052-1054.

[20] Bilinen ilk metin 1181 Muharrem sonlarına (19-28 Haziran 1767) ait, A. Refik, Hicri Onikinci..., s. 213-214.

[21] Ahşap yapılar için bkz. 14 no'lu dipnot, Bilinen ilk cumba ve saçak yasağı 23 Ramazan 966 (29 Haziran 1559) tarihlidir (A. Refik, Onaltıncı..., s. 58-59), ama bu kaynakta 1539 tarihli daha eski bir metne gönderme yapılmaktadır. Benzer yasaklar 1233/1817'ye değin sürekli gündeme geldi.

gayrimüslimlere satmasına ilişkin yasak[22], Hıristiyan ya da Yahudi mahallelerinin yayılmasına son vermemiştir.

Demek ki ortada daha da ciddi bir durum vardır. Tanzimat'tan önceki kentsel düzen yokluğu ilgisizliğin değil, belgelerde oldukça açık dile getirilen bir iradeyi hayata geçirememenin sonucu gibi görünmektedir. İşte Tanzimat, diğer alanlarda olduğu gibi bu konuda da, otorite boşluğunu doldurmaya ve bu amaçla Batı'dan alınmış gerekli araçlarla donanmaya çalışmaktadır. Kent sorununun önemi, Tanzimat yasa koyucularının kente ilişkin kaygılarındaki zamanlama erkenliğini açıklamaktadır.

Hukuki Çelişki

Tanzimat'tan önceki kent düzeni hakkındaki bu ilk sorgulama dizisi bizi yasa koyucunun başarısızlığını saptama noktasına getirdiğine göre, şimdi bu başarısızlığın nedenlerini araştırmamız gerekir. Bu amaçla Osmanlı hukukuna ve genelde İslam hukukuna hızlı ve zorunlu olarak özetleyici bir bakışla göz atmalıyız.

Bütün İslam hukuku itiraf edilmemiş bir çelişki, yani şeriat ile örf arasındaki çelişki üzerine kuruludur. Bu çelişki görünürde halledilmişti. Kanunlardaki ikincil hususlara ilişkin olan örf, doğal olarak şeriata bağlı sayılmaktaydı. Ama gerçekte işler çok daha karmaşıktı. 9. yüzyıldan beri dondurulmuş, yani içtihat kapıları kapatılmış[23] ve ilk fıkıh âlimleri ile onların görüşlerine dayalı okulların (Sünni İslam'ın dört mezhebi) yaptığı yorumların çerçevesine sıkışmış olan şeriat, fetva derlemelerinde kayda geçmiş şeyhülislam kararlarının çerçevesinde çok zorlukla evrilmekteydi. Bunun bir sonucu olarak, özellikle sivil idarenin ağırlıklı bir yer tuttuğu Memlûkler, İlhanlılar, Osmanlılar gibi devletlerde, imparatorluk yönetiminin sonu gelmez gereklerinin yanı sıra zamanla beliren yeni ihtiyaçlara da cevap veren düzenlemeler örgün kapsamına girmekteydi. Şeyhülislamlara da değişen esneklik ölçülerinde örf hukukunun şeriata uygunluğunu doğrulama görevi verildi. Zamanla örf hukuku kuralları genişleyip yayıldı ve şeriatı bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen özel hukuk alanına iterek, uygulamada gerçek bir kamu hukukuna dönüştü. Bu açıdan bakıldığında, Tanzimat döneminde ve başka İslam ülkelerinde gerçekleştirilen Batılılaşma bu oldubittinin resmileştirilmesinden başka bir şey değildi. Örf tek tek kanunlar, toplu kanunlar, anayasalar halinde düzenli hale geti-

---

[22] Tanzimat'a değin yinelenen benzer metinlerden ilki 1142 Cemaziyülevvel sonlarına (12-21 Aralık 1729) aittir. A. Refik, Hicri Onikinci..., s. 105.

[23] Bkz. Schacht, *Introduction au Droit Musulmane*, Paris, 1983, özellikle X. Bölüm.

rilirken, şeriata dayalı özel hukuk alanı daraldı ve hatta bazı durumlarda tamamen bir tarafa bırakıldı.

Bütün bunlarla birlikte, geleneksel hukukçuların örfün şeriata bağlı olduğunu savunmaları ne kadar temelsizse, modern 'laik' araştırmacıların Osmanlı padişahlarınca çıkarılan kanunlar açısından varsaydığı gibi, örf hukukunun şeriat karşısında tam bağımsız olduğu savı da aynı ölçüde bir yanılgıdır. Sorunu daha iyi anlamak için, Osmanlı kanunlarını -başka yerlere göre daha çok- karakterize eden adlî kararların kısa ve uzun vadeli etkilerini ayırt etmek gerekir. Gerektiğinde iktidarın hizmetindeki şeyhülislamdan fetva alarak çıkarılmış padişah fermanına dayanan ve yerine getirilmek üzere kadılarca tescil edilen bir karar, ilk bakışta şeriattan daha güçlü görünebilir. Ama uygulamanın şeriata bağlılık anlayışıyla yetişmiş olan ve kendilerini şeriata uyulmasının güvencesi sayan kadıların takdirine bırakıldığı ve haliyle devlet çıkarlarını gözeten padişah kararlarındaki sınırlamaları kabullenmeyip karşılıklı rızaya dayalı şeriatı daha elverişli bulan eşrafın çıkarlarıyla çatıştığı durumlarda, kararın sertliklerinin zamanla şeriat ölçülerine göre yumuşatılacağı ve sonunda da işlemez hale geleceği açıktır.

Kentle ilgili kanunlar bu konuda çok çarpıcı bir örnektir, ama burada bir başka unsurun müdahalesi de gündeme gelmektedir. Şeriatın bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen hukuk olması nedeniyle, örf hukukundan kaynaklanan ve genel yükümlülükler getiren her kent nizamnamesi kadıların ve fıkıh âlimlerinin işbirliğiyle belli bir süreç içinde rafa kaldırılıyordu. Bireyin mülkiyet haklarını koruyan şeriat anlayışı ile daha önce bina yapılmamış bir alanda inşaatı ya da binalarda saçak ve çıkmaları yasaklayan nizamnameleri bağdaştırmak nasıl mümkün olabilirdi[24]?

Osmanlı kanunlarının içine düştüğü güçlük, nizamnamelerin ve mevzuatın şeriat karşısındaki çaresizliği olarak görünmektedir. Bu

---

[24] Uygulamada çıkan engelleri aşmak amacıyla bu metinlere eklenmiş birçok hüküm varsayımlarımızı doğrulamaktadır. Mimari yükümlülüklere ilişkin metinler genellikle başmimarlara ve onların astlarına, yani inşaat ustalarıyla taşçılara yönelikti. Devletin memurları olarak görülen, dolayısıyla metinlerin doğrudan hedefi durumunda olan ve öngörülmüş örfi cezaların kapsamında yer alan bu kimseler, metinlerin uygulanmasından sorumlu tutulmuş ve kürek cezası, boyun vurma gibi en ağır cezalara çarptırılmakla tehdit edilmişlerdi. Buna karşılık hükümlere uymayan inşaat sahipleri yalnız malzemelere el koyma yoluyla cezalandırılmaktaydı. (Örnek olarak bkz. 1139 Şaban ortası /29 Haziran-8 Temmuz 1719 tarihli ferman, A. Refik, Hicri Onikinci. . . s. 66-67). Kent çevresinde inşaatların çoğalması (1181 Muharrem sonlarına ait ferman, bkz. 19 no'lu dipnot) ya da kentin ana caddesinde kaldırımların işgal edilmesi (18 Ramazan 1003/27 mayıs 1595 tarihli talimat, Ahmed Refik, Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, ; İstanbul, 1931 , s. 13) gibi genel zarara yol açan istismarlar konusunda Hıristiyanlarla Yahudilerin suçlanması ve sonunda uygulamanın herkese yasaklanması bir başka kaçamak yöntemdi. Kentsel yükümlülüklere gerekçe oluşturan kamu yararı konusundaki genel gözlemler için daha ilerideki bölümlere bkz.

durum bizi konunun can alıcı noktasına götürmektedir: İslamî kent hukuku.

İslam Kenti

'İslam Kenti' kavramını günümüze değin pek çok serüven geçirmiştir. Genellikle 'çöl İslamı'yla özdeşleştirilen bir kültürün tek örnek ve hatta değişmez kentsel görüntüsü olarak sunulan ve dolambaçlı dar sokak, çıkmaz, avlulu ev gibi dışsal özelliklerle tanımlanan bu kavram, İslam'ın coğrafi ve kültürel çeşitliliğini ortaya koyan daha derin araştırmalarda sert eleştirilere hedef olmuştur. Ama bu gelişme özellikle Arap olmayan ülkelerdeki ulusal yaklaşımlarla fazla ileri götürülmüştür. Bu yaklaşımlara göre, İslam'dan kaynaklanan hiçbir ortak payda olmaksızın, 'Türk kenti'nden, 'İran kenti'nden vb söz etmek gerekir. " aşılmış"İslam kenti kavramına her geri dönüş Avrupa-merkezli ya da sömürgeci bir genelleştirmeden kaynaklanmış gibi görülür.

Bununla birlikte mimari unsurlardan çok kentsel dokuyu ilgilendiren açık benzerliklerin, iklim koşullarından kaynaklanmadığı sürece rastlantısal olmadığını da saptamak zorundayız. Kültürel tek örneklik tartışma konusu olsa bile, tanım olarak en azından birleştirici bir noktayla karşı karşıyayız: İslam hukuku ve onun kente yönelik bölümü. İslam'a aidiyet bireyin davranışını ve cemaatle ilişkilerini birbirinden ayrılmaz biçimde yöneten bir kanuna uyulması biçiminde tanımlandığına göre, hukuk burada 'İslam kenti' kavramının, sınırlı da olsa dikkate alınması gereken, zorlayıcı bir birlik unsurudur.

O halde 'İslam kenti' ile 'Batı kenti' arasındaki olası karşıtlık, her şeyden önce, Roma hukukunca yönetilen bir kent alanı ile İslam hukukunca yönetilen bir kent alanı arısındaki farklılıkların sonucudur. Bu çerçevedeki farklılıklar da temel olarak nitelendirilebilecek kadar büyüktür.

İlk olarak, İslam kentinde kamu alanından söz edilemez. Özel kişilere, hükümdara ve vakıflara ait özel mülklerin yanında, komşuların ya da bütün cemaatin ortak mülkiyeti altında bulunan alanlar vardır. Ama son kategoriye girenleri kamu alanıyla özdeşleştiremeyiz, çünkü buralarda Roma hukukundaki kamu alanında olduğu biçimde, kamu yararı yükümlülükleri uygulanamaz.

Bu ilke en iyi şekilde, yol şebekesinin hukuki açıdan iki kategori altında sınıflandırılmasında görülür: Bütün cemaatin ortak malı sayılan iki tarafı açık yol ve yalnız sokak sakinlerinin (komşuların) ortak mülkü sayılan çıkmaz sokak[25]. Böylece çıkmaz sokağın sakinleri ortak

[25] Bu konuda Robert Brunschvig'in artık klasikleşmiş makalesine bkz. , "Urbanisme Medieval et Droit Musulman", *Revue des Etudes Islamques*, V (1947), s. 127-155.

bir anlaşmayla, çıkmazın girişine bir kapı yaptırıp burasını dışarıdan gelen insanlara kapatabilirler[26].

Tabloyu tamamlayan üçüncü unsur sınır kavramının yokluğudur. Roma hukukuna göre Batı kentindeki arazi mülkiyeti hukukunun temelinde tamamen soyut olan sınır kavramı bulunur; bu sınır tamamen farklı iki hukuki birimi, örneğin iki özel mülkü ya da bir özel mülk ile bir kamu alanını birbirinden ayıran ve hiçbir kalınlığı olmayan bir çizgidir. Oysa İslam kentinde sınırın yerini, bir birimden diğerine aşamalı geçişi ifade eden 'fînâ' kavramı alır.[27] Finâ, alanın hak sahibi sokak sakinlerince ortak kullanılan bir bölümüdür ve taraflardan birinin diğerine göre hakkı kendi mülküne doğru yaklaşıldıkça artar.

Bu unsurlar bir arada ele alındığında, siyasi bağı ya da coğrafi konumu ne olursa olsun, İslam hukukuna bağlı bir kente kent alanının tamamen özel bir tarzda yönetildiği görülmektedir. Yine de bu yönetim en önemlileri 'engellenme' ve 'çıkar' olan bir dizi ölçüte bağımlıdır, belli bir kalıp içinde dondurulmamış olan ölçütler, oynak bir alan üzerindeki hakları paylaştırmaya yaramaktadır, burada cemaat arazisinin hiçbir noktası diğeriyle aynı statüde değildir. Çünkü genelde cemaat haklarının, özelde de her adımda değişik derecelerde iç içe giren sokak sakinlerinin haklarının yükünü taşımaktadır; en yakında, dolayısıyla en ilgili durumda olan mülk sahiplerinin hakları, daha uzaktakilerin ve dolayısıyla ilgili cemaatin haklarına göre önceliklidir, bu bakımdan özel bir şahsın mülkü önünde bulunan sokak parçası onun; 'fînâ'sını oluşturur ve üzerinde geçici kullanım hakkı vardır. Kapısının önüne oturmak, hayvanlarını bağlamak, malzeme boşaltmak vb. bu işgalin ona çıkar sağladığını ve cemaat için engel oluşturmadığını kanıtlarsa, daha uzun süreli ve hatta kalıcı bir işgal hakkı da kazanabilir, yine bu hukukçuların çok büyük çoğunluğuna göre, bu durumu kanıtlamak ne ona ne de yetkili makamlara düşer; Bu, cemaat içindeki

---

[26] Çıkmaz sokak statüsü, kamu alanı üzerindeki özel kişi haklarının önceliği konusunda mükemmel bir örnektir. Çıkmaz sokakta mülkiyet ortaklığı tek tip değildir; her sokak sakini çıkmazın girişinden kapısının önüne kadar olan bölümün mülk ortağıdır. Bu bakımdan diğer mülk sahiplerinin onayını alamadan kapısını çıkmaza doğru taşıyamaz. Çıkmazın iç taraflarına girildikçe özelleşen alan, sonunda en dipteki mal sahibinin özel mülkü olur. Bu mal sahibi genellikle sokağın en önemli kişisidir; sokak sakinlerinin toplumsal statüsü açık tarafa doğru azalan bir sıra izler. Bu konuda bkz. İbnü'l-Rami (14. yüzyılın ilik yarısı), *Kitabü'l-İlan bi-ahkâmü'l-bunyan*, Fas 1332 (1914) (alıntı, Brunschvig, a.g.e., s. 134-135 ve Besim Selim Hakim, *Arabic-Islamic Cities, Building and Planning*, Londra, 1986, s. 26-27).

[27] Bu konda bkz. İbnü'l-İmam (ö. ? 996), "Des Droits et Obligations entre Proprietaires d'Heritages Voisins", *Revue Algerienne et Tunisienne de Legislation*, 1900, s. 46, 140-144, 1901, s. 65-68; İlbü'l-Rami (alıntı, Brunschvig, a.g.e.s. 27-29) Bu terim büyük olasılıkla Latince finis'ten gelmektedir ve Bizans döneminin Yunanca metinlerinde, özellikle Konstantinos Porphyrogennetos'us *Aya Sofya'nın Yapılış Öyküsü ve Törenler Kitabı*nda fina biçiminde kulanılmaktadır. Bkz. Gilbert Dagron, *Constantinople Imaginaire*, Paris, 1984, s. 207, 254.

olası şikâyet sahiplerinin işidir. Hukukçularca 40-60 yıl olarak saptanan, oldukça uzun bir süre sonucunda kimse şikâyette bulunmaz ya da işgalin engelleyici niteliğini kanıtlayamazsa, ortak yola açılan bu çıkış alanı kazanılmış bir hak olur[28].

Ortak alanın yalnız bir geçiş ve ortaklaşa kullanım (çarşı vb.) yükümlüğü çerçevesinde görüldüğü, sokak sakininin yolun yeraltını bir mahzen ya da lağım çukuru olarak kullanmasına izin veren uygulamayla da kanıtlanmaktadır. Tek koşul, kazıdan sonra yolun döşemesini eski haline getirmektir. Aynı şekilde yolun üzerine de inşaat yapılabilir; ancak bir süvarinin geçebileceği yükseklikte bir boşluk bırakmak ve karşıdaki komşuyla duvarına dayanma konusunda anlaşmak gereklidir[29].

Demek ki çıkar kavramıyla birleştirilen engelleme kavramı, içtihat hükümlerine göre özel şahıslar lehine uygulanmaktadır[30]. Ortak alanı sahiplenmenin yasaklanmasının özel şahsa getireceği çıkar kaybı, uç örnekler dışında[31], cemaate verilen belirsiz zarardan önemli olmaktadır. Özel mülkiyetin sağladığı haklara dönük yoğunlaşma ve tartışmalı ortak alana yakınlık, söz konusu alan üzerindeki mevcut cemaat çıkarlarının zedelenmesine üstün gelmektedir. Bu durumu olanaklı kılan, hem aidiyeti zaman aşımına uğramayacak bir kamu alanının, hem de aşılamaz sınır kavramının yokluğudur[32].

---

[28] İbnü'l, *a.g.e.*, s. 140-144.

[29] *a.g.e.*, s. 46-47, Hakim, *a.g.e.*, s. 30.

[30] Kent düzenlemesiyle ilgilenen bütün yazarların alıntıladığı "Size yarar sağlasa da, sağlamasa da zarar vermeyin" hadisi, engelleme ve çıkar kavramlarının karşıtlığı gibi, çelişkili yorumlara konu olabilir. Hicri takvime göre 3. yüzyıl fıkıh âlimlerinden İbnü'l-Mevaz'ı kaynak gösteren İbnü'l-İmam şöyle yazıyor: "Bir kişi üzerinde hak sahibi olduğu, ama mülkiyeti ona hiçbir yarar sağlamamakla birlikte karşı tarafın zararına yol açacak bir şeyi isterse, lehine bir karar vermek yerinde olmaz"(*a.g.e.*, s. 18). Demek ki değerlendirme mülkiyetten önce gelmekte ve bir anlamda yarar hakkı kazanılmasına yol açmaktadır. İkinci nokta İbn Kenana'dan (ö. Hicri 186) yapılmış şu alıntıdan da tersine bir yorumla çıkarılabilir: "Herkes kendine yarar sağlamaksızın başkalarına zarar vermemek koşuluyla, kendi mülkünde inşaat yapma ve dilediği yapıyı kurma hakkına sahiptir"(*a.g.e.*, s. 101). İbnü'l-İmam bir dizi fıkıh âlimini kaynak göstererek şu açık belirlemeyi yapmaktadır: " komşularının rüzgârını ve güneşini kesen, onların konutlarını loşlaştırsan bile, mülkünün üzerine dilediğini inşa edebilirsin; çünkü sen onlara inşaatla zarar vermiş olsan da, onların seni inşaattan men etmeleri daha büyük bir zarardır" (*a.g.e.*, s. 96). Mülklerinin önünde bulunan cemaat arazisinden hemen yarar sağlama imkânına sahip sokak sakinlerinin haklarının, aralıklı kullanıldığı için daha az yarar getiren bir geçiş hakkına sahip cemaat haklarına göre niye öncelik taşıdığı da böylece anlaşılmaktadır.

[31] Kent kapılarından çarşılara ve kervansaraylara giden ve yoğun bir yük hayvanı trafiğini taşıyan yollar buna örnektir. Buralarda büyük çaplı ticaretin sağlandığı yarar sokak sakinlerinin faydalanmasına oranla öncelik taşımaktadır.

[32] Bu kavramın yokluğu, Batı yaşamının temel çizgisini oluşturan parselleme kavramını da rastlantısal hale getirmektedir. Bugün görülebilen parsel sınırları, eski 'finâ'ların nüfus yoğunlaşması nedeniyle daralmalarının ve bitişik alanlar haline gel-

Böylece yolların daralmasının ve üstlerinin örtülmesinin iklim koşullarına bağlı kaygıların değil, sokak sakinlerini ortak alandan yer kazanmasına dayalı ince ve sürekli bir oyunun sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde çıkmaz sokakların ortaya çıkışı da bir Doğu musibeti değil, alanın sokak sakinlerini en fazla yarar sağlayabilecekleri şekilde özelleştirilmesi sürecidir.Bu süreç içindeki gasp girişimlerine, bunları kendi atacakları adımları da kolaylaştıran olumlu emsaller olarak gören komşularca itiraz edilmediği anlaşılmaktadır. Bir yolun karşı karşıya oturan iki ev sahibinin karşılıklı ilerlemeleri sonucunda tıkanması ve mahallenin geneline önemli geçiş güçlükleri çıkarmadığı ölçüde iki çıkmaz sokağa dönüşmesi, eski yolun kenarında oturan bütün sokak sakinleri için yararlı bir işlemdir; çünkü iki yeni çıkmaz kenarlarında oturanların ortak mülkiyeti haline gelmekte ve böylece özelleştirme sürecini ilerletmektedir.

Süreci daha iyi kavramak için, üç kategoriye ayrılan yolların yer aldığı kent yapısını bir bütün olarak göz önüne almak gerekir. Hukuki olmayan bu bölüme nizamnamelere ya da en azından örfe uygundur; Osmanlı belgelerinde de bu bölünmeye rastlanmaktadır[33]. Söz konusu kategoriler şunlardır: a) Kentin kapılardan merkeze doğru giden ve üzerinde büyük kamu yapılarının bulunduğu ana caddeler; buralarda özel kişilerin gaspları haliyle çok daha nadir görülmektedir, b) Merkezden ya da büyük caddelerden mahallelere giden sokaklar, c) Mahalle içindeki sokaklar. Daralmalara ve kesilmelere uğrayanlar daha çok bu sonunculardır.

Batılı modern kent şemasında çıkmaz sokağa ilişkin olumsuz imajın nedeni, bu tip yolun geçişi olanaksız kılmasındandır. Oysa İslam kenti bir uçtan öbürüne, bir mahalleden diğerine kişilerin diledikleri gibi geçebilecekleri bir alan değildi; kapı, çarşı, büyük cami gibi kamusal niteliği en belirgin yerlerden en özel mekan olan eve büyük sokak, küçük sokak ve çıkmaz sokak aracılığıyla yani gittikçe kamudan özele geçmeyi sağlayan bir ilerlemeyle varılabilir. Bu peteksi sistemde -Batı'nın çok hoşlandığı labirent nitelemesi doğru değildir- çıkmaz sokak mahremiyetin ve korunmanın bütün avantajlarına sahiptir.

Siyasî Çelişki

Bu son saptama, bizi hukuk alanından siyaset alanına götürmektedir. Şeriat ile örf arasındaki çözülmemiş çelişki, aslında daha derin ve o denli çözülmemiş bir başka çelişkiye, devlet ile İslam cemaati arasındaki çelişkiye dayanmaktadır. İslam'ın ortaya çıkardığı dönemdeki metinlerde, kaynağını doğrudan cemaatten alan yapı dışında bir devlet

---

melerinin soncu olabilir. Dolayısıyla Batılı modellerden yola çıkarak hazırlanmış kent morfolojisi ilkeleri, İslam hukukuna göre yönetilen kentlere ihtiyatla uygulanmalıdır.

[33] Örnek olarak hkz. Yukarıda belirtilen 8 Ramazan 986 tarihli talimat (16'nolu dipnot).

öngörülmüyordu[34]. Oysa çok erken bir tarihte bu devlet oluştu. Çelişkiyi gizlemenin tek yolu, cemaatin kendi karar organlarını kullanmasını, zaten devlet tarafından tam temsil edildiği gerekçesiyle reddetmekti. Bu nedenle ayrı bir dini hiyerarşiye, yerel ve daha da önemlisi kentsel düzeylerde cemaat organlarına yer verilmedi. İslamiyet'teki tam ve tek iktidar hiyerarşisi, çatlaksız bir uyumun değil, dışa vurulmamış bir çelişkinin, çözülmemiş ve sürekli kendini gösteren bir mücadelenin işaretidir. Bu kavganın sonu yoktur. Karşıt karar organları arasında kazanımlar ya da uzlaşmalar yoluyla sonuca varılamaz. Her türlü çoğulculuk dışlandığından, bu organlara kurumsal olarak var olamaz. Bu çözülmemiş kavganın geçtiği bir yerde kent alanıdır.

İslam'da kent alanı, İslam cemaatine en uygun mekândır. Büyük cami ve çarşıların yer aldığı merkez, İslam'ın ilk çekirdeğini oluşturan tüccarlar topluluğunun ekonomik ve toplumsal etkinliklerine uygun düşmektedir. Her biri diğerinden kopuk ve merkezle bağlantılı mahalleler ise, İslam'ın kent içinde birleştirdiği birbirine düşman aşiret birimlerine denk düşmektedir. Bu mekânsal yapıda iktidar yoktur; iktidar kent dışında bir kaleye sığınmış ve bir güvenlik kuşağı oluşturan meydanla kendini kentten soyutlamıştır. Meydan Batılı anlamda bir buluşma yeri olmaktan çok, imparatorluk muhafız alayının manevra sahasıdır[35].

İslam devleti özellikle Mezopotamya'yı iskân ederken yeni kentler kurdu ve her sömürgeci devlet gibi, bunları düzgün bir plana göre inşa etti. Kûfe planını oldukça iyi biliyoruz[36]. Ama bu kentlerin kuruluşundan bir yüzyıl sonra, aşiretlerin yönetimindeki mahalleler iktidarla açık savaş içine girdi ve eski düzenli kent, İslam kentinin belirgin özelliği olan labirentimsi görüntüye yeniden büründü. Aynı şekilde Abbasiler Bağdat'ta, Fatimiler de Kahire'de düzenli bir kent alanı kurarak merkeze yerleştiler, ama kısa bir süre sonra kent sınırlarına sığındılar. Kısacası İslam kenti, cemaat ile iktidar arasında durmaksızın yinelenen ve hiçbir zaman kurumsallaşmayan kavganın toprağa kazınmış yazıtıdır. Kent sınırına atılan iktidar, normal zamanlarda elindeki kuvvetle kenti denetim altında tutar, ama kendi kent şemasını dayatamazdı. Kentliler çıkmaz sokaklarının dibine, sonsuz sayıda

---

[34] Bu geniş konuda, örnek olarak bkz. Abdallah Laroui, *İslam et Etat*, Paris, 1987.

[35] İtalyanca'da meydan için kullanılan piazza ve campo terimleri, söz konusu karşıtlığı en iyi biçimde ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi binaların ve bir cephe dizisinin çevrelediği, balkon, loca, revak gibi belli simgesel yapılar aracılığıyla iktidar ve yurttaşlar arasında diyaloğun sağlandığı törensel yer, ikincisi ise günlük işlerin yürütüldüğü, pazarın kurulduğu, açık ve belli bir şekli olmayan yerdir. Doğu dünyasındaki meydan ikinci tanıma uymakta, Safevi tipi meydan (İsfahan) ikisinin sınırında yer almaktadır.

[36] Bkz. Hichem Djait, Al-Kufa, *Naissance de la Ville İslamique*, Paris, 1986.

dehlizle korunmuş bir halde yuvalanır ve isyan günlerinde buralardan çıkıp saraya doğru yürürlerdi[37].

Şeriatın örf hukukuyla kavgasını, en azından kentsel alan bakımından,bu siyasi çerçevede yeniden gözden geçirmek gerekir. Şeriatın kente ilişkin kuralları, son tahlilde bireyi iktidarın kenti düzenleme isteğine, yani iktidarın düzenine karşı korumaktadır. Bu kuralların hedefi mevcut alanı ideal bir şemaya göre yeniden biçimlendirmek, yani şehircilik yapmak değil, özel şahısların ve sonuçta cemaatin çıkarını gözlemektir[38]. Bu nedenle iktidarın kente düzen verme isteği sürekli olarak, dünyevî iktidarın tek hukukî silahı olan örf hukuku karşısındaki üstünlüğünden yararlanan şeriatın için için direnişine çarparak kırılmıştır.

Devlet muhtesib makamını kurumlaştırarak[39], ilk dönemlerden itibaren şeriatın kent alanına el koymasını engellemeye çalışmıştır. Bu makamın görevi, Kuran'da çok belirsiz ifade edilen "iyiyi emretme ve kötüyü yasaklama"[40] (emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker) temel kuralından yola çıkarak, kent alanının gasp edilmesine ve kent düzeninin çiğnenmesine müdahale etmektedir. Ancak bireysel şikayetler hakkında hüküm verebilen kadının tersine, burada kendiliğinden hare-

---

[37] Balkan Hıristiyanları, üstü kubbeli ve dehliz biçimli yollar ile çok alçak kapıları, padişahın adamlarının mahallelerine ve evlerine at sırtında girmelerini engellemek kaygısıyla açıklamaktadır. Aynı açıklamanın geçerli olduğu İran'ın çöl kentlerinde ise önlemlerin amacı göçebelerden korunmaktır. Bu anlatımlar, baş hasmı iktidar ve onun adamları olan kent düzeninin savunmaya dönük rolünü ortaya koymaktadır.

[38] İslam literatüründe kentsel alana ilişkin genel bir söyleme pek rastlanmaz. İbn Haldun'un sosyopolitik (*El Mukaddime*, IV. Bölüm: Yerleşik Uygarlık) ve Farabi'nin felsefesi (Platoncu ve Augustinusçu kent anlayışlarını yeniden yorumladığı *Medinetü'l-Fazıla*) yaklaşımları dışında, kent tanımlamasını yine hukukçularda aramak gerekir. (Bu konularda bkz. Baber Johansen'in önemli çalışmaları: "The All-embracing Town and its Mosques", *Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranée*, XXXII (1981-82), s. 139-161 ve "Amwal Zahira and Amwal Batina: town and countryside as reflected in the tax-system of the Hanafite scholl", Vedat el-Kadı (ed.), *Studia Arabica et Islamica. Festchrift for İhsan Abbas on his Sixtieth Birthday*, Beyrut, 1981, s. 247-263). Yine de vardıkları sonuçların ilginçliğini saklı tutmak kaydıyla, bu tanımlamaların bir yerleşim yerinde caminin nerede olması gerektiğine ilişkin ölçütler ya da bir yolcunun hangi sınırların ötesine geçtiğinde duaları kısaltarak okuyabileceği gibi ikincil sorunlardan yola çıkarak yapıldığını dikkat çekici bir gözlem olarak belirtmek gerekiyor.

[39] Bu görev hakkında bkz. Mawerdi (ö. 1058), *Les Statuts Gouvernementaux*, Paris, 1982, XX. Bölüm: "Du Maintain du Bon Ordre (hisba)". 12-15. yüzyıllar arasına ait on kadar hisba incelemesi yayımlanmış ve çevrilmiştir, ama bunlar kent alanından çok ticaret ve zanaatın düzenlenmesine ilişkindir. Yine de bkz. Walter Behrnauer, "Memoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs" (El Şeyzari incelemesi), *Journal Asiatique*, Haziran 1860, s. 461-508, Ağustos-Eylül 1860, s. 114-190, Ekim-Kasım 1860, s. 347-393, Ocak 1861, s. 576 ve E. Levi-Provençal *Séville musulmane au debut du XIIe siècle, le traite d'Ibn' Abdoun*, Paris, 1947. Osmanlı İhtisabı hakkında bkz. Nicoarâ Beldiceanu, *Recherche sur la Ville Ottomane au XVe Siècle*, Paris, 1973, s. 73-81.

[40] III, 104, 110, 113-114; VII, 157;IX, 71;XXII, 41;XXXI, 17.

kete geçme yetkisi söz konusudur. Ama muhtesib konum olarak kadının altındadır[41], görevi zamanında fiyat, ağırlık ve ölçü sorunlarına indirgendi ve kent alanının yönetimindeki etkisi genellikle sınırlı bir düzeyde kaldı[42], yine de çeşitli iktidarlar ve özelliklede Osmanlı iktidarı, kararlarını haklı bir gerekçeye dayandırmak için aynı kamu ahlakı ya da yararı ilkesinden yararlanmaya çalıştı. Bu nedenle başkentte kent alanını düzenlemeye yönelik Osmanlı Padişahı fermanlarından, yangın tehlikesi ya da kentin gelişi güzel gelişmesinin getirebileceği kıtlık ya da karışıklık, halkın sağlığı ve esenliği söylemlerine dayalı gerekçelere başvuruldu. Osmanlı iktidarı iyiye emretme ve kötüyü yasaklama konusunda Kuran'dan gelen hakkı kendinde gördü ve böylelikle Tanzimat'ın 'koruyucu devlet' anlayışına zemin hazırladır[43].

Sonuç

Burada ana hatlarıyla anlatılan varsayımlar çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesindeki kent alanını düzenleme girişimleri ve bu konuda uğradığı başarısızlık, cemaat ve iktidarın kent alanı konusunda verdikleri mücadelenin bir parçası, hatta en önemli ifadesidir. 'İslam kenti' ve Osmanlı kenti bu çatışmanın mekân üzerindeki yazıtıdır. 'İslam kenti' olarak tanımlanan olgu, ne iktidarın istediği türden düzenli, güvenlikli ve kendi denetimimdeki bir kent modelinin, ne de - mekânsal bir model geliştirmemiş görünse bile- bir cemaat idealinin sonucudur. Taraflar arasında karşılıklı bir kurumlaşmanın olmaması nedeniyle, ortaya çıkan sonuç daha çok kurumsallaşamamış bir uzlaşmaya bağlı görünmektedir. Bu uzlaşma tarafların mekân içinde oluşturdukları savunma mevzileriyle (mahallelerin dar yolları, çıkmazları, dehlizleri, kışlalar ve meydanlarla korunan saray çevresi)

---

41 Maverdi, muhtesibin kadının küçümsediği davalara baktığını belirtmektedir (a.g.c., s. 518). İbn Abdun ise muhtesibin çok sayıda davanın yükünü kadının sırtından alarak, onu yorgunluktan, gürültülü duruşmalardan, alt tabaka ve ayaktakımıyla tatsız ilişkilerden kurtardığını açıklamaktadır. Her iki değerlendirme de sıradan halkın suistimalllerinin kamu gücüyle bastırıldığı, eşrafın daha rahat hareket alanı bulduğu bir toplumsal yapılanmaya işaret etmektedir; bu durum kent alanının yeniden dağıtımını yönlendiren yarar kavramına hiçbir şekilde ters düşmemektedir.

42 Osmanlı döneminde muhtesib uygulamada kent alanının denetiminden tamamen uzaklaştırılmış, bu görev başmimara ve emrindeki kişilere verilmiştir. Bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir, 1984.

43 11 Sefer 1242/14 Eylül 1826 tarihli yangınla mücadele nizamnamesinin giriş bölümünde müdahale zorunluluğuna ilişkin şöyle bir özür yer almaktadır: "Her şeye kadir olanın iradesinin, hiçbir durumda ona karşı gelmek mümkün olmaksızın gerçekleşeceği açık ve belli olmakla birlikte, bu zorunluluk dünyasında nedenlere çareler aramak insan alışkanlıklarından olduğundan, Tanrı'nın isteğiyle gerçekleşen yangınların yayılmasından korunma konusunda dışsal nedenler olarak gözüken şeylerin yasaklanması yoluyla akla gelen maddeler aşağıda belirtilmiştir" (Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 1158-1161).

kendini dışa vurmaktadır[44]. Sonuçta iktidarın mutlak gücü, kanunlarla korunan cemaatin pasif direnişi karşısında başarısızlığa uğramaktadır. Oysa aynı noktada modern Batılı devlet, özel mülkiyetin gasp edilmemesi ve buna karşılık kamu yararı yükümlülüklerinin yerine getirilmesi gibi karşılıklı uzlaşmalarla başarıya ulaşmaktadır.

Bu koşullarda, Osmanlı devletinin kent savaşını yine ancak Batı kanunlarıyla donandığı takdirde kazanabileceği ve yine buna hemen girişmek için acele ettiği anlaşılmaktadır. Tanzimat genelde örf hukukunun düzenli kanunlar haline getirilmesi ve şeriatın bütünüyle devre dışı bırakılmasına varacak biçimde adım adım sınırlandırılmasıydı ve bu yönüyle cemaatin nihai bozgunu anlamına gelmektedir, dolayısıyla burada da hedef kent çerçevesinin aşmakta ama bu çerçeve de söz konusu sürecin en karakteristik ifadelerinden birini oluşturmaktadır. Batılı anlamda bir kent düzenlemesi için kaçınılmaz, ama yukarıda sözünü ettiğimiz İslamî kent hukuku ilkeleri açısından kabul edilmez şeyler olan sokakların doğrusal bir yapıya kavuşturulması ve kamu yararı için istimlak gibi ilkeleri[45] benimsenmesi, görecek kısa bir sürede kent düzenlenmesine gidilmesini mümkün kılacaktır. Bu düzenleme cemaatin bireyler temelinde parçalanmasına güçlü bir katkıda bulunacak ve bu bireyler, Batılı devletin önceliklerini kendisi için bir hak gören devletin, onlara da bu duruma uygun hakları tanımasını sabırla bekleyeceklerdir.

---

[44] Bu durumun karakteristik bir unsuru, evlerde cephe olmamasıdır. Mülkün sınırında yükselen ve dışarıya bakan açıklıklarla bezenmiş bir duvar olan cephe, uzlaşmaların kurumsallaşmasının olanaklı kıldığı diyaloğun işareti ve ister kamu, ister özel kişi olsun, mülk sahibinin zenginlik ve gücünün sergilendiği bir vitrindir. Bu sergileme her birinin durumunu sağlamlaştırması sonucunda yapılabilmekte, ama aynı zamanda kazanımları ilerletebilmek amacıyla bir önceki uzlaşmanın sorgulanmasını içermektedir. Buna karşılık için için bir kavganın sürdüğü, iki tarafında kazanımlarını pekiştirme olanağını bulmadığı bir ortamda, cephenin yerini üzerinde bir tek kapı açıklığı bulunan kör bir duvar alır. İktidar mekânlarının dışa dönük tek ihtişam işareti kapıdır; sonuçta kapı ve iktidar kavramları özdeşleşir.

[45] 4 Recep 1272/11 Mart 1856 tarihli bu ilk metinde (bkz. 3 no. 'lu dipnot), kamu çıkarını temsil ettiği varsayılan devletin özel şahıslara ya da vakıflara ait taşınmaz malları satın almasından söz edilmektedir. Dolayısıyla ne kamu yararına ilişkin bir ön araştırma, ne de bu yoldan elde edilen mülklerde devletin kamu yararına yönelik bir düzenlemeye gitme zorunluluğu söz konusudur. Sadece tazminatın baştan ödenmesi ilkesine yer verilmekte, ama mülkü alınan kişiye itiraz hakkı tanınmamaktadır.

19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü*

İlhan Tekeli

Osmanlı sisteminin 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'yla simgelenen dünya ekonomisine açılış ve 1839 Tanzimat Fermanı'yla simgelenen yeni yönetim biçimi arayışları, 19. yüzyılın ikinci yarısında kent yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştı. 1838 ve 1839 tarihleri önemli kurumsal değişimleri belirliyor görünse de, aslında daha önceki değişim birikimlerinin sonuçlarıydı. Yeni benimsenen ekonomik ilişkiler ve yönetim biçimi, yeni kent merkezleri, yeni bir altyapı ve yeni kurumlar gerektiriyordu. Bu dönüşüm kadılık, ihtisab ağalığı, mimarbaşılık gibi geleneksel Osmanlı idari kurumları yoluyla sağlanamaz, gerekli altyapı dinî vakıflar aracılığıyla kurulamazdı. Bu ulusal kurumlar sadece yapısal açıdan yetersiz değildi; 1840'larda dönüşümlerin baskısıyla çökmüşlerdi. Hem geleneksel sistemin çöküşü hem de yeni doğan ihtiyaçlar yeni yönetim biçimlerini ve kent gelişimini denetleyecek yeni bir sistemi gerektiriyordu[1].

Bu yazıda benimsenen yönteme göre önce dönemin başlıca sorunlarını sergileyeceğiz, sonra çözüm olarak geliştirilen yasal çerçeve ve idari örgütlenmeleri, projeler, kent ölçümündeki planlar ve mevzi planlarla birlikte ele alacağız. Son olarak da bu planların başarı düzeyini değerlendirecek ve daha sonraki dönemleri nasıl etkilediğini tartışacağız. Her dönemde kent formunun nasıl biçimlendiğini de anlatacağız.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı kentlerinde çözüm bekleyen başlıca beş grup sorun olduğu söylenebilir. Kentin yeni karşılıklı ekonomik ilişkiler içine girmesinin ve bunlara eşlik eden idari reformun yarattığı yeni kurum ve kuruluşlar açısından, öncelikle bir merkezî iş bölgesinin yeniden yapılanmasına gerek vardır. Yeni ekonomik ve idari dönüşümlerin ürünü olarak sosyal tabakalaşmanın değişmesi nedeniyle, ikinci olarak konut alanlarında bir farklılaşma ihtiyacı doğu-

* Bu yazı, Dumont, Paul-Georgen, François (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 1996'dan alınmıştır.

1 İlhan Tekeli, "Anadolu'da Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar, " *Toplum ve Bilim*, no: 9-10, 1980, s. 35-65.

yordu. Üçüncü grup sorun kent nüfusunun hızla büyümesiyle yeni konut alanlarına ihtiyaç duyulmasıydı. 1828'de yapılan bir nüfus sayımına göre Dersaadet ile Bilad-ı Selase'nin (Eyüp, Galata, Üsküdar) nüfusu 359.000'di. 1897 sayımında İstanbul'un nüfusu 1.077.000'e çıkmıştı[2]. Dördüncü grup sorun yeni kent gelişimine hizmet edebilecek bir altyapının yaratılmasıydı. Beşincisi ise şehrin ahşap mahallelerinde sık sık büyük yangınlar çıkmasını engellemek için alınacak önlemlerden oluşuyordu[3].

Şimdi, İstanbul'un temel sorunlarına, bu konuda var olan bilgi ve beceri birikiminin sınırlamaları içinde çözümler aranırken ne tür örgütlenmeler ve yasal düzenlemelere gidildiğini görelim.

İdarede ve Yasama Yetkisinde Yeni Düzenlemeler

II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması, klasik Osmanlı kent yönetim sistemini zayıflatmış, çalışamaz hale getirmişti. Kadı artık bu ocaktan yardım alamıyordu. Bu arada Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş ve o zamana değin ocağın yönetiminde olan vakıflar bu nezarete bağlanmıştı. Nezaretin bir diğer işlevi de Yeniçerilerle işbirliği yapan ilmiye sınıfının yetkilerini kısmaktı. Böylece zamanla kadıların kent yönetimi işlevleri ortadan kalktı. Sonunda da, önemi azalan İstanbul kadısının sadrazamlıkla ilgisi kesilerek şeyhülislamlığa bağlandı

Bu dönemde yeniden düzenlenen bir diğer idari işlem yapı işleriydi. Klasik Osmanlı düzeninde hassa mimarları ocağı ve bu örgütün başındaki hassa başmimarı kentteki yapı işlerinin teknik yönlerinden sorumluydu. İnşaatların teknik sorumluluğu mimarlara verilmiş, sultanın yapılarının mali denetimi ise şehreminine bırakılmıştı.

II Mahmud 1831'de şehreminlik ile mimarbaşılık işlevlerini Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adlı merkezî bir organda topladı. Müdürlük 1849'da kurulan Nafia Nezareti'ne bağlandı. Ayrıca, İhtisab Nezareti'nin sorumluluğundaki sokak onarım çalışmaları keşiflerinin de artık Ebniye-i Hassa Müdürlüğü tarafından onaylanması gerekiyordu[4].

Bu gelişmeleri gözden geçirince şunu görüyoruz: Başlangıçta, kentin yönetimi için geliştirilen öneriler büyük ölçüde merkezî yönetime bağlı olarak düşünülüyordu. Bu eğilimin tersine dönmesi ve bir

---

[2] Kemal Karpat. "The Social and Economic Transformation of İstanbul in the Nineteenth Century". IESEE *Bulletin*, V.XII, no:2, 1974, s. 223-230.

[3] İlhan Tekeli, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", Tamer Gök (ed.), *Türkiye'de İmar Planlaması*, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara. 1980, s. 29; Gül Güleryüz Selan, "Urban Development Laws and Their Impact on the Ottoman Cities in the Second Half of the Nineteenth Century", ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1982, (yayımlanmamış tez) s. 165.

[4] Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *AÜDTCF Tarih Araş-tırmaları Dergisi*, Cilt 1, no: 1, 1963.

tür yerel yönetim arayışına geçilmesi, 1855'te, "şehremaneti"nin yani belediye yönetiminin ihdas edilmesiyle başladı. Buradaki "şehreminlik", daha önce sözünü ettiğimizden çok başka bir kurumdur. Yeni bir çözüm aranmıştı, çünkü daha önceki girişimler başarısız olmuş, ayrıca Kırım Savaşı sırasında müttefik kuvvetler şehri merkez karargâhı olarak kullandıklarında belediye hizmetleri ve örgütlenmesi çok yetersiz kalmış, olanın da kötü işlediği görülmüştü[5].

Şehremanetinin yeteri kadar başarılı olmaması üzerine, 1856'de intizam-ı Şehir Komisyonu kuruldu. Bu kurulda Osmanlı tebaasından dil bilen, yabancı ülkeleri tanıyan Müslüman ve gayrimüslim tanınmış kişilerle ailesiyle birlikte sürekli İstanbul'da yaşayan yabancılar bulunabiliyordu. Kuruldakilerin çoğunluğunu ünlü banker aileleri oluşturmuştu. Meclis-i Vâlâ üyelerinden Emin Muhsin efendi başkanlığında çalışan komisyon daha çok yol düzenlemeleri üzerinde durdu, şehrin ana güzergahlarını ve tamirleri için öncelik sırasını saptadı, yeni sokak döşeme biçimleri önerdi. Pera'daki Cadde-i Kebir'e gaz lambaları koydurdu. Çöp toplamaya başladı. 1856 sonlarına doğru komisyonun istişari nitelikteki çalışmaları yavaşladı. Komisyon son olarak belediye yönetiminin işlerliğini arttıracak öneriler içeren bir rapor hazırladı. Öncelik verilmesi istenen konular, sokakların genişlemesi, yaya kaldırımlarının yapımı ve temizlikti. Belediye hizmetleri için bir fon kurulmalı ve bu amaçla yeni vergilendirilmeye gidilmeliydi. Önerilerin olumlu karşılanması üzerine bir Nizamname-i Umumi hazırlandı. 1857'de yürürlüğü giren bu nizamnameye göre İstanbul 14 belediye dairesine ayrılacaktı: Ayasofya, Aksaray, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Pera, Beşiktaş, Emirgan, Büyükdere, Beykoz,Beylerbeyi, Üsküdar, Kadıköy, Adalar. Bunlardan sadece Beyoğlu'ndaki Altıncı Daire-i Belediye kurabildi[6].

Altıncı Daire Beyoğlu ve Galata'da yolların genişletilmesi, yol döşemelerinin arabaya elverişli hale getirilmesi, aydınlatılması ve çöp toplamanın örgütlenmesi işine girişti. Karaköy'de bir işhanı yaptırdı. Emlak vergisi almak için imparatorlukta ilk kez olmak üzere bölgenin kadastro haritasını çıkardı. Ama vergiler toplanamadı[7].

Altıncı Daire deneyinin çok masraflı olması nedeniyle, diğer belediye dairelerinin kuruluşu pek hızlı yürümedi. İkinci olarak 1861'de Adalar Belediye Dairesi kuruldu ve müdürlüğüne de ek görevle Said Paşa atandı. Kurulan bir diğer daire de Tarabya Belediye Dairesi'ydi[8].

---

[5] Osman Nuri Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul Eminönü Halkevi, İstanbul, 1938, s. 35.

[6] Steven Roşenthal, "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul", International Journal of Middle East Studies, C. 2, 1980, s. 227-245.

[7] *a.g.e.*, s. 239-240.

[8] Orhan Erdener, *İstanbul Adaları*, Belediye Matbaası, İstanbul, 1962, s. 54; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1974, s. 160.

Tek tek belediye daireleriyle başarılı bir kent yönetimi sağlanamaması üzerine, 1868'de çıkarılan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi'yle şehremaneti makamını güçlendirme yoluna gidildi. Bu nizamnamede İstanbul'un yine 14 daireye ayrılması öngörülüyordu. Ancak bu daireler Altıncı Daire gibi doğrudan Bâbıâli'yle ilişki kurmayacak, şehremanetine bağlı olacaklardı. Şehremanetinin ve dairelerin meclisleri olacaktı. Altıncı Daire ise bağımsızlığını koruyordu.

Şehremaneti tramvay imtiyazı verdi, yolları genişletmeye ve kaldırımlar inşa etmeye girişti. Kaynakları yetmeyince hükûmetin verdiği yetkiye dayanarak 1870'te Osmanlı Bankası'ndan ve Galata bankerlerinden borçlanmaya gitti. Daha sonraki yıllarda borçları arttı. Bu arada nizamname uygulanamamış, belediye daireleri kurulamamıştı[9].

Kent yönetiminde yeniden düzenlemenin gelişimini gördükten sonra, kentin formunu etkileyen yasal değişmeleri ele alalım. Bu değişmeleri iki alt başlık altında toplayabiliriz. Birincisi kent topraklarında mülkiyetin kurumsallaşmasındaki değişmeler, ikincisi ise mülkiyet üzerindeki kısıtlamaları biçimlendiren imar yasasındaki gelişmelerdir.

Bir toplumda ekonomik ilişkilerin değişmesi ve bunun sonucunda kentsel yapıda dönüşümlerin gerçekleşmesi, kent içinde ve yakın çevresinde toprak kullanımında ve mülkiyetinde önemli gelişmeler sağlanır. Klasik Osmanlı rejiminde kentsel alanlarda topraklar miri değil mülk ve vakıf topraklarıdır. *Netaiyic-ül Vukuat*'ta[10] belirtildiğine göre 19. yüzyıl başlarında İstanbul kenti tamamen denecek derecede vakfa dönüşmüştür. Kentteki toprakların yeni ihtiyaçlara göre el değiştirmesinde mülk topraklarından çok vakıf topraklarının bir engel oluşturacağı akla gelebilir; oysa bu taşınmazların satışı vakıf mütevellilerinin elinde çok daha kolaylaşmıştı.

Tanzimat'ın toprak politikasını düzenlemek için 1858'de çıkardığı Arazi Kanunnamesi'nin kent toprağı rejimi üzerinde dolaylı etkisi oldu. Bu etki bir yandan kent çevresindeki miri toprakların mülk topraklarına dönüşmesini kolaylaştırma, öte yandan tapu kavramını getirerek mülkiyet kayıtlarını sistemleştirme yoluyla kendini gösterdi. Miri topraklara ilişkin intikal hükümlerinin mülk topraklarının intikal hükümlerine yakınlaşması, Hazine'nin ihtiyaç duyduğunda rayiç fiyattan bu toprakları satmasını mümkün kılıyordu. Miri toprakların mülk toprakları haline gelişinin kolaylaşması[11], İstanbul gibi büyüyen bir kentte yalnız bu büyümeyi yönlendirme bakımından değil, kentin etrafında çok sayıda özel çiftliğin ortaya çıkışına yol açma bakımından da önem taşıyordu.

---

[9] İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 152-154.

[10] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, c.3-4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.s. 285.

[11] Bülent Köprülü, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstanbul Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1958, s. 1-124.

Osmanlı yönetimi yabancıların toprak edinmesi konusunda çok duyarlıydı. Yabancılar ancak muvazaa yoluyla taşınmaz sahibi olabiliyordu. Nihayet 1869'da çıkarılan bir kanunla yabancıların mülkiyet hakkı da yasallaştırıldı[12].

Böylece Tanzimat'ın ilânından 30 yıl sonra kurumsal yapı yeni siyasal ve toplumsal ilişkilere uyum sağlamış oldu. Tanzimat'ın mülkiyet konusunda getirdiği güvenceler iş hacmi genişleyen ve nüfusu artan bir kent yapısıyla yan yana gelince spekülatif faaliyetlerin gelişmesi de geçikmeyecekti.

Daha öncede gördüğümüz gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un kent sorunları, yangın tehlikesini azaltacak yeni bir inşaat tekniklerinin benimsenmesi, yolların yeni ulaşım teknolojisine uygun olarak genişletilmesi, kent çevresinde yeni konut alanlarının açılması kent merkezinin farklılaştırılması ve yeniden inşa edilmesiydi. Bu yeniye geçişi düzenleyen ilk belge Tanzimat'ın ilân edildiği 1839'da yayınlanan "İlmühaber"dir. Bu belgede hem açılması istenen yolların güzergahları hem de yol kademelenmesi hakkındaki ilkeler yer alıyordu. İlmühaberin imara ilişkin ilkelerini şöyle özetleyebiliriz: Ekonomik gücü olanlardan bina yaptırmak isteyenler kâgir bina yaptıracaktır. Geliştirilecek mahallelerde geometrik esasa göre düzenlenmiş geniş yollar açılacak, kâgir binaların arasında ahşap bina yapılmasına hiçbir şekilde izin verilmeyecektir. Ama ekonomik gücü olmayıp ahşap bina yapacakların bunu "az uzacık" yerlerde inşa etmelerine engel olunmayacaktı. Çıkmaz sokaklara izin verilmeyecekti. Bir "resim" (plan) hazırlanacaktı[13].

1839 tarihli İlmühaber'deki anlayış 1848'de yalnız İstanbul'da geçerli olmak üzere Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannamesi'nin, ardından 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin çıkarılmasıyla yasal bir çerçeveye kavuştu[14]. Bu nizamnamelerin kentin gelişimini yönlendirmede yetersiz kalması üzerine, 1858'de ebniye nizamnamelerinin hükümlerini bir araya getiren Sokaklara Dair Nizamname çıkarıldı. Daha sonra 1863'te Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'yle yeni bir düzenlemeye gidildi. Yeni nizamname öncekiler gibi yalnız İstanbul'da değil, öbür kentlerde ve büyük kasabalarda da uygulanacaktı. Bu metinde ilk kez su, kanalizasyon, gaz boruları gibi altyapıdan söz edilmekte, bunların yapım ve tamiratının hükûmetin nezaretinde yapılacağı belirtilmekteydi.

Binaların cephelerini geriye çekerek yolları genişletme çalışması genelde çok yavaş bir süreç izliyordu, oysa yangın yerlerindeki inşaat

[12] Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 350.
[13] Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, s. 29-32.
[14] Gül Güleryüz Selman, *a.g.e.*, s. A21-A47.

çalışmaları ile kentin konut alanlarının yeniden yapılanmasında çok daha verimli sonuçlar alındı. Nizamnameye göre yangın alanının haritası çıkarılacak, bu harita üstünde her mülk sahibinin parseli gösterilecekti. Daha sonra genişletme için yola terk edilmesi gereken alan düşülerek parsellerin büyüklüğü yeniden hesaplanacaktı[15].

Bu gelişmelerin doğurduğu ihtiyaç 1882'de Ebniye Kanunu'nu getirdi. Yangın yerlerinin düzenlemesi daha önceki nizamnamede olduğu gibi, bir plana göre yeniden parselleme yoluyla yapılacaktı. Ama getirilen iki yenilik vardı. Birincisi yangın yeri için ondan fazla hanenin yanmış olması koşulunun konması, ikincisi ise yeniden düzenlemede arsa sahibinden arsanın ¼'ü kadarının bedelsiz alınmasıydı.

Ebniye Kanunu yerleşmeye açılacak alanların düzenlenmesinde de bazı yenilikler getirmiştir: "Ham arazi ve bağ ve bostan üzerine ebniye inşası ile mahalle teşkili için parça parça satmak isteyenler teayyün edecek lüzum ve icap üzerine orada meccanen bir karakolhane ve birde mekteb mahalli terk etmeye ve hududu nihayetine değin lağım yapmaya ve satılan yerler bedel altından kaldırım masarifi için şehremanetine beher arşın (0.68cm) için 5 para tediyesine mecburdur". Kanun, toprağı parsellemenin topluma maliyetini bir ölçüde azaltmaya çalışmaktadır. Bu alanların planı hazırlanıp şehremanetince ve Dahiliye Nezareti'nce uygun görüldükten sonra padişah iradesiyle imara açılabilecekti[16].

İstanbul'da Planlama Faaliyetlerinin Başlaması ve Gelişmesi

İstanbul'un ilk ölçülü haritası, Fransız sefaretinden mühendis Kauffer'in yaptığı yaklaşık 1/25.000 ölçekli haritadır[17]. Bu haritada geleneksel Osmanlı kent dokusundan farklılaşmış hiçbir kesim görülmez. Kentin dokusunun ebniye nizamları ile dönüşmeye başlamasının başlangıcı olarak görülebilecek harita, II. Mahmud'un Helmuth von Moltke'ye yaptırdığı, 1836-1837 tarihli ve 1 /25.000 ölçekli haritadır. Osman Nuri Ergin'e göre von Moltke'nin haritası üzerinde bir planlama çalışması da yapılmıştı. Kentin geleceğini gösteren bu harita üzerindeki kararlar daha önce üzerinde durduğumuz İlmuhaber'de özetlenmiştir. Mühendishane-i Berri-i Hümayun öğrencilerince 1845'te hazırlanan bir haritada ise böyle bir planlamanın izleri görülmüyordu.

Kâgir binalara geçişin de 1850'lerden sonra başladığı söylenebilir Boğaziçi'ndeki ilk kâgir bina Mehmed Ali Paşa'nın 1845'te başlattığı ve 1848'de tamamlanan Beykoz Kasrı'ydı. Yanan Süvari Kışlası (daha sonra Kuleli Lisesi oldu) 1851'de kâgir olarak yenilenmişti.

---

[15] *a.g.e.*, s. A47-A64.

[16] *a.g.e.*, s. A65-A107

[17] Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Fetih Derneği, İstanbul 1958, s. 4.

Dolmabahçe Sarayı da 1853'te yapıldı. Tarihi yarımadadaki ilk kâgir konak 1855'te Suphi Paşa'nın Horhor'da yaptırdığı konaktı[18].

1848 ve 1849 ebniye nizamnamelerinin uygulanması, 1839 İlmuhaber'ine göre daha başarılıydı. Bunlar hem yeni alanların imara açılmasında, hem de yaygın yerlerin yeniden düzenlenmesinde daha etkili oldu. 1856 Aksaray yangınından sonraki restorasyonda bu nizamnamelerin esas aldığı söylenebilir. Toplam 748 binanın yandığı bu yangından sonra İtalyan mühendis Luigi Storari'ye buranın haritası aldırılarak yeni yol ve parsel planı yaptırıldı. Geometrik esaslı bir yol şemasının getirildiği bu planda yollar Pangaltı planına göre daha dar tutulmuştur[19]. *Mecelle'i Umur-ı Belediye*'de 1863'e kadar verilen büyükçe yangın yerleri ile Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayınladığı 1875 tarihli harita ve Stolpe haritaları karşılaştırıldığında, bazı bölgelerde de bu nizamnamenin uygulandığı özellikle geometrik yol ağından anlaşılmaktadır.

1864'te Hocapaşa'da çıkan bir yangın Sirkeci'den Kumkapı'ya kadar büyük bir alanı yerle bir etti. Kısa süre sonra Kumkapı ve Kadırgada çıkan iki yangın da eklenince, 3.551 binalık bir yangın alanı ortaya çıktı. Bu alan Haliç'ten Marmara'ya, Ayasofya'dan Beya-zıt'a kadar uzanıyordu. Yangın tarihi yarımadadaki kent merkezinin yenilenmesine ve 1863 Ebniye ve Turuk Nizamnamesi'nin uygulan-masına olanak verdi. Bu alanın yollarını genişleterek, binalarını da kagir hale getirerek imar etmek üzere bir Islahat-ı Turuk Komisyonu kuruldu.

Komisyon önce Ebniye ve Turuk Nizamnamesi'ne uygun bir mevzii plan hazırlamıştı. Bu plan 45.000 altın lira harcanarak başarıyla uygulandı. Kaynak kısmen sultanın hazinesinden, kısmen maliyeden, kısmen de yeniden parselleme sonucunda elde edilen arsaların satışından sağlanmıştı[20].

İki üç yıl içinde aldığı sonucun başarılı olması üzerine komisyona yeni görevler verildi. Ayasofya'nın önü, Beyazıt Meydanı, Unkapanı Caddesi, Azapkapı-Karaköy Caddesi, Beyazıt-Aksaray tramvay yolunun açılması, Sultanhamam ve Bahçekapı'daki düzenlemeler bu komisyon eliyle yapıldı.

İstanbul yakasında Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun çalışmaları sürerken, Galata yakasında da Altıncı Daire'nin çalışmaları yapılıyordu. En iddialı proje 1865 yılında Galata Surları'nın yıkılmasıydı. Duvarlar yıkılınca açılan Yenikapı Caddesi, Şişhane Sokak, Büyük Hendek Sokak, Boğazkesen Caddesi, Karaköy ile Azapkapı arasındaki geniş-

---

[18] Sedat Hakkı Eldem, *İstanbul Anıları*, Aletaş, Alerko Eğitim Tesisleri A.Ş., İstanbul, 1979, s. 180.

[19] Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul*, University of Washington Press, Seattle, 1986, s. 52 (Z.Ç. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996).

[20] Osman Ergin, *a.g.e*, s. 43.

letilen Yorgancılar Caddesi ve Karaköy-Tophane bağlantısını sağlayan Galata Caddesi, Galata'yı yol bakımından zenginleştirdi. 1863 yılında araba geçişine uygun Galata Köprüsü'nün de yapıldığı düşünülürse, hem Galata, hem de İstanbul yakasındaki iş merkezlerinin araba ulaşımına elverişli hale geldiği ve bir bütünlüğe kavuştuğu söylenebilir[21].

Bu gelişmeler sırasında Taksim'den Pangaltı'na kadar iki tarafı ağaçlı geniş bîr yol yapılıyordu. Bu yol 1869'da tamamlandı, kısa bir süre sonra da Şişli'ye doğru uzatıldı. Bu yol daha sonra pek çok kentte uygulanacak bir örneğin ortaya çıkmasını sağladı. Kentsel alanın genişlemesiyle birlikte, kent kenarındaki mezarlık alanları kentin ortasında kaldı. Bu alanlar boşaltılarak, Batı'da görülenler tarzında parklar yapılmaya başlandı. Taksim'deki eski Katolik mezarlığı yerine *beaux-arts* ilkelerine uygun tasarlanmış bir park yapıldı[22]. Taksim Kışlası'nın yanında yapılan bu ilk park Pera'nın çok canlı bir eğlence yeri haline gelince, Tozkoparan'daki Müslüman mezarlığının bir kısmı da Tepebaşı Bahçesi haline getirildi. Bunu Anadolu yakasında Kısıklı'da 1870 yılında Millet Bahçesi'nin açılması izleyecekti[23].

1870'teki bir yangında Cadde-i Kebir'in Galatasaray'dan Taksim'e uzanan Tarlabaşı tarafında 3.000 bina kül oldu. Yangın alanını yeniden düzenlemek için mimar ve mühendislerin yer aldığı bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun yaptığı planda, İngiliz Sefareti ile Taksim'i birleştiren 30 metre genişliğindeki Tarlabaşı Caddesi ana ekseni oluşturuyor, çevresinde ızgara planlı bir yol ağı öngörülüyordu. Bu plan bir yandan Cadde-i Kebir'i ikinci plana düşürmesi, öte yandan geniş yolların burada binası bulunanlara çok küçük parseller bırakacak olması gibi nedenlerle mal sahiplerinin sert protestolarına yol açtı. Sonuçta da uygulanamadı[24].

1882 Ebniye Kanunu II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetleri yönlendirmişti. Kentin fizikî yapısını ve görüntüsünü etkileyen en önemli gelişmeler, denizyolları ve demiryollarının kent merkezine bağlanışını sağlayan liman, rıhtım ve istasyonların yapılmasıydı. Sirkeci Garı 1889'da, Haydarpaşa Garı 1909'da tamamlandı. Galata rıhtımı 1895'te, Sirkeci rıhtımı ve antrepoları 1900'de yapıldı. Haydarpaşa limanı ve mendireği 1899-1903 yılları arasında depo alanları ve iki siloyla birlikte inşa edildi[25].

Kentin batı ve doğusunda banliyö trenlerinin işlemeye başlaması üzerine, 1880'lerde demiryolu güzergahında sayfiye yerleşimleri ge-

---

[21] Zeynep Çelik, *a.g.e.*, s. 62. 22- *a.g.e.*, s. 69

[22] *A.g.e.*, s. 69

[23] Günal Akdoyan, İstanbul Peysajının Tanziminde Peysaj Mimarisi ile İlgili Problemler ve Ana Prensipler, Toprak Su Genel Müdürlüğü, Ankara, 1962. s. 104

[24] Zeynep Çelik, *a.g.e.*, s. 65.

[25] Doğan Kuban, "istanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, Mayıs 1970, s. 45.

lişmeye başladı. Buradaki yapıların büyük kısmını ahşap köşkler oluşturuyordu. Bir süre sonra bu yerleşimler sürekli oturulan yerler haline geldi. Batıda Yeşilköy ve Bakırköy, doğuda Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı örnek olarak sayılabilir. Bunlardan bazılarının tarihi daha eskiye dayanıyordu, ama hepsi bu dönemde hızlı bir gelişme göstermeye başladı. Izgara esaslı planlarına bakarak bu semtlerin 1882 Ebniye Kanunu'nun uygulandığı alanlar olduğunu söyleyebiliriz.

İstanbul'un yapı türlerine 1880'lerin getirdiği yenilik sıraevlerin ve apartmanların ortaya çıkışıydı. Mübeccel Kıray bunun nedenini orta tabakanın doğuşuna bağlamaktadır[26]. Bunlar Batılı kuruluşların İstanbul'da ki şubelerinde çalışanlar ile orta çaplı tüccarlardı. Yeni bina türleri önce gayrimüslim mahallelerinde ortaya çıktı. İlk sıraevlerin görüldüğü semtler Sütlüce, Kasımpaşa, Tatavla, Elmadağ, Fener, Balat, Yenikapı, Kumkapı, Anadolu yakasında da Kuzguncuk, Üsküdar, Yeldeğirmeni ve Mühürdar'dı[27].

II. Abdülhamid 1902'de Paris'in başmimarı Joseph Antoine Bouvard'a İstanbul'u güzelleştirmek için planlar ısmarladı. Ama Bouvard işe ciddiyetle eğilmedi; İstanbul'a hiç gelmedi ve kentin fotoğraflarını isteterek At Meydanı, Beyazıt ve Eminönü için *beaux-arts* anlayışına uygun perspektifler çizdi. Bu çizimler dönemin yöneticilerince çok beğenildi, ama bir irade-i seniyye çıkarıldıysa da hiç uygulanmadı[28].

Kent Formunun Gelişmesi

Tanzimat'ın ilânı ve ilk planlama çabası diyebileceğimiz İlmühaber'in çıkarılması üzerinden 70 yılın geçmesinden sonra, bu dönemi anlatmaya başlarken sıraladığımız kentin ana sorunlarının ne ölçüde çözülmüş olduğunun bir değerlendirmesini yapabiliriz. Yetmiş yılda kentin yapısında önemli değişiklikler olmuştu, ama amaçlanan Batı modelleriyle karşılaştırıldığında, değişikliklerin ulaşılmak istenen hedeften oldukça uzak kaldığı söylenebilir.

Yaşanan dönüşüm bir genel tasarımın sonucu değildi. Parça parça mozaiklerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştı. Ama bu mozaiklerin her birinin arkasında yeni gelişen teknolojilerin etkisi ile Batının kent imajlarının yönlendiriciliği gözlenmektedir. Denebilir ki, en önemli değişiklikleri kent merkezi yaşamıştı. Dış dünyayla ilişki kurma kanalları yeni teknolojik imkânlara göre biçimlenmiş ve kent merkezi bir farklılaşma geçirerek çok odaklı hale gelmişti. Merkezdeki yol ağlarının araba ve tramvay ulaşımına elverişli hale getirilmesiyle, merkez

---

26 Mübeccel Kıray, "Apartmanlaşma ve Modern Orta Tabakalar", *Çevre*, no: 4, 1979, s. 78.
27 Afife Batur ve diğerleri, "İstanbul'da Ondokuzuncu Yüzyıl Sıra evleri", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. 5., no: 2, 1979, s. 185-205.
28 Osman Ergin, *a.g.e.*, s. 46-48.

içi bütünleşme bir ölçüde gerçekleşmişti. Ama merkez içindeki bu dönüşümün altyapılarının ölçeği ve yolların genişliği çok azdı. Kent içi ulaşıma yeni teknolojiler girdiğinde ihtiyaçları karşılayamayacak, yeni önlemler gerektirecekti.

Kentin konut dokusunda da bir dönüşüm yaşanmıştı. Bu dönüşümün birbiriyle ilgili üç farklı boyutu vardı. Birincisi ahşap konutlardan kâgir konutlara geçişti. Ancak bu dönüşüm sınırlı ölçekte gerçekleşmiş, ahşap inşaat kentin çevresindeki sayfiyelerde ve kent içindeki düşük gelirlilerin oturduğu mahallelerde sürmüştü.

Yaşanan dönüşümün ikinci boyutu konut alanlarında sıraevlerin ve apartmanların ortaya çıkışıydı. Bu, bir yandan kentte yeni orta tabakaların oluşması, diğer yandan da arazi fiyatlarının yükselmesiyle ilgiliydi. Dolayısıyla genellikle kâgire geçilen alanlarda sıraevler ve apartman yapılıyordu.

Üçüncü boyut kentin yeni alanlara yayılma ve yangın yerlerini düzenleme sonucunda yeni bir biçim almasıydı. Ayrıca bu alanlardaki toplumsal tabakalaşmada etnik bir boyutu da olan değişiklikler görülüyordu.

Eski İstanbul diye de adlandırılan tarihi yarımadada kentin büyümesi sınırlı oldu. Yarımadadaki kentsel yerleşim neredeyse bütünüyle sur içindeydi. Sur dışında, kent içinde yapılması sakıncalı görülen faaliyetlerin sürdürüldüğü Kazlıçeşme, Ayvansaray-Eyüp vardı. Yedikule'nin dışında, Kazlıçeşme'de mezbaha ve debbağhaneler yer alırdı. Batısında baruthane vardı. Ayvansaray-Eyüp ise, Eyüp'ün Müslümanlara kutsal sayılmasının işlevleri bir yana bırakılırsa, bir çömlekçiler bölgesiydi. Sur dışındaki esas gelişme, demiryolu güzergâhındaki Makriköy ve Yeşilköy'ün büyümesi oldu. Diğer bir gelişme de Rami Mahallesinin kurulmasıydı.

Galata ve Pera'da gelişme üç yönde oldu. Birincisi deniz kıyısında Tophane'den Ortaköy'e doğru yayılmaydı. İkincisi Taksim'den Şişli'ye uzanan yolun özellikle batısında kalan gelişmeydi. Üçüncüsü ise Dolmabahçe'den içeriye doğru uzanan Teşvikiye, Nişantaşı ekseniydi.

Boğaziçi köyleri ise hem büyümüşler, hem izole yerleşmeler olmaktan çıkıp kentle bütünleşmişlerdi. Yalı boyu yerleşmeleri büyük ölçüde yıl boyunca sürekli yaşanan yerler haline geldi.

Anadolu yakasındaki gelişme de üç yönde oldu. Birincisi Kuzguncuk ile Üsküdar'ın kıyıdan içeriye doğru uzantısının Bağlarbaşı ve İcadiye gibi yerleşim alanlarıyla dolmasıydı. İkincisi Üsküdar ile Kadıköy arasının Haydarpaşa ve Yeldeğirmeni'nin gelişimiyle kapanmasıydı. Üçüncüsü ise demiryolu güzergâhı boyunca oluşan Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı gibi banliyölerdi. Fenerbahçe 1895'ten sonra bir Levanten sayfiyesi olarak gelişti. Adalar'da da yerleşim alanlarında genişlemeler oldu.

Kent mekânının etnik farklılaşmasının yanı sıra toplumsal katmanlar bakımından farklılaşması da değişiyordu. Bu dönemde genel olarak tarihi yarımada ve Haliç kıyılan prestij kaybına uğrarken, Boğaziçi, Dolmabaçe çevresi, Nişantaşı, Pera ve Kadıköy'den Bostancı'ya kadar demiryolu güzergâhındaki yerleşmeler ile Makriköy ve Yeşilköy prestij kazandı. Prestijli alanların tarihi yarımadadan Galata yakasına kayması Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırıp taşınmasıyla hızlanmıştı. Ancak Bâb-ı Âlî'nin eski yerinde gelişmesi, padişahın yerini değiştirmesinin etkisini bir ölçüde dengeliyordu. Cağaloğlu-Soğukçeşme arası, Süleymaniye, Fatih, Çarşamba, Sultan Selim, ulema ve paşa konaklarının yer aldığı semtlerdi. Ancak yüzyılın sonuna doğru yeni konaklar bu semtlerde değil, Ayaspaşa, Nişantaşı ve Yıldız'da yapılmaya başladı. Müslüman üst tabaka köşklerini Boğaziçi sırtlarıyla Üsküdar-Çamlıca havalisine, Haydarpaşa, Kadıköy-Suadiye-(Caddebostan, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı semtlerinde yapı yordu.

Tarihi yarımadayı terk edenler yalnızca Müslüman kesim değildi. Daha 18. yüzyılda Fener beyleri Fener'i terk ederek fakir Boğaz köyleri Tarabya ve Yeniköy'e yerleşmişlerdi. Zenginleşen Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler 19. yüzyılda Fener, Balat ve Samatya'yı terk ederek Pera'ya, daha kuzeyindeki yerleşimlere ve Boğaziçi'ne geçiyorlardı.

Boğaziçi de sultanın yerleşmesinden sonra yeni bir prestij sıralamasına göre yapılanıyordu. Dolmabahçe, Beşiktaş ve Çırağan saraylarından sonra Feriye sarayları, yani şehzadelerin oturduğu ikinci derecede saraylar geliyordu. Ortaköy'deki Yahudi ve Ermeni yalıları kamulaştırılarak yerlerine hanımsultanlar ve damad-ı şehriyari yalıları yapılmıştı. Defterdarburnu ile Kuruçeşme iskelesi arasında yine padişah kızlarının sarayları arasında vükela yalıları da bulunuyordu[29].

Prestij kaybına uğrayan yerlerin başında Haliç sahilleri geliyordu. Bir yandan İplikhane Kışlası ve Humbaracılar Kışlası gibi kışlalar, Mühendishane-i Berri-i Hümayun gibi yüksekeğitim kuruluşları, öte yandan Feshane, Cibali gibi ilk sanayi kuruluşlarının burada yapılması ve tersanelerin yayılması Haliç'in çekiciliğini azaltıyordu. Haliç'in iki yakasında Balat ve Hasköy birer sefalet mahallesi haline gelmişti. Müslümanların yaşadığı Eyüp, emeklilerin, kayıkçıların ve düşük gelirlilerin toplandığı bir yerleşmeydi. Kasımpaşa'nın iş merkezlerine kolay ulaşılan bir yerleşim olması nedeniyle, köylerinden İstanbul'a iş bulmaya gelenler bu semtte toplanıyordu. Tarihi yarımadada surdibine yakın mahalleler düşük gelirlilerin oturduğu alanlardı. Anadolu yakasında ise Üsküdar bekâr işsiz ve vasıfsız işçilerin toplandığı semtti[30].

---

[29] Sedat Hakki Eklem, *a.g.e.*, s. 1-30.
[30] İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 214.

Mekânda yayılımını ve toplumsal farklılaşmasını gördüğümüz İstanbul, bu dönemde kent içi ulaşımın örgütlenmesinde önemli değişiklikler geçirmiş olmakla birlikte tam bir entegrasyon içinde değildi. Kent raylı ulaşım ekşenleri ve vapurların hizmet verdiği sahiller boyunca uzanan bantlar halinde genişlemekteydi. Bu bantlar kent merkezinin değişik kesimlerine bağlanıyordu, ama kendi aralarında bağlantı yoktu. Bağlantılar yalnız merkez aracılığıyla kuruluyordu. Yol ağı ve sunulan ulaşım hizmetleri ancak sınırlı bir bütünleşmeye olanak sağlıyordu. İstanbul II. Meşrutiyet'e işte böyle bir yapıyla girdi.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA "MİLLET SİSTEMİ" VE TANZİMAT

Cevdet Küçük

XV. yüzyılda Amerika'nın keşfi, Ümit Burnu'nun dolaşılması gibi birtakım yeni coğrafî keşifler nedeniyle, Ortadoğu'nun iktisadî ve ticarî düzeni bozuldu. Ticaret yollarının yön değiştirmiş olması bölgenin ekonomik hayatını menfî yönde etkiledi. Aynı çağlarda Yakındoğu'da hâkimiyet kurmaya çalışan Osmanlı Türkleri, değişen ticaret yollarını tekrar bu bölge üzerine çekebilmek için birtakım tedbirler aldılar. İlk defa Fatih tarafından verilen kapitülasyon imtiyazları, devletin en kuvvetli olduğu Kanunî devrinde yeniden başlatıldı. Aynı şartlardan dolayı, hâkimiyet kurdukları ülkelerde de âmme hukuku açısından muhtar sayılabilecek bir idare sistemi oluşturdular. Fethettikleri ülkeler halklarına kendi kendilerini idare edebilmelerini sağlayacak bazı haklar tanıdılar. Özellikle Fatih'ten itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan bu sistem ile, din, dil, ırk ve renk farkı gözetmeksizin ve hâkim unsur olan Türkleri diğer azınlık gruplar arasında üstün bir mevki vermeksizin "cihanşumul devlet" olma iddia ve teşebbüsleri Osmanlılara hâkim olmaya başladı[1].

İslâm'ın ilk kuruluş yıllarında, İslâm, devletinin temel esaslarından biri olarak ortaya çıkan "ümmet" anlayışına dayanan[2] bu sisteme göre, gayrimüslim tebaa kendi dinî başkanlarının dinî otoritesine tâbi olurlar ve bu suretle bu halk zümreleri kendi cemaat idareleri çerçevesinde kendi kendilerine yeter bir ortamda idare olunurlardı. Buna göre, padişahın tasdikine bağlı olmak kaydıyla, kendi başkanlarını kendileri seçerler, evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını tamamen kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare ederlerdi. Bu milletlerin kiliselerinde kurulan mahkemelerde verilen kararlar, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz edilirdi [3].

---

1 Hassan Saab, *The Arab Federalist of the Ottoman Empire*, Djambatan-Amsterdam, 1958, s. 90-92, Nakleden Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul 1969, s. 245-250.

2 Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, Çev.: M. Said Mutlu-Salih Tuğ, İstanbul 1969, II/122-123.

3 Hassan Saab, *a.g.e.*, s. 109-111; Salih Tuğ, *a.g.e.*, s. 251.

Osmanlıların geliştirdiği bu sistem sayesinde, Osmanlı ülkesinde yaşayan çeşitli dinlere, mezheplere ve ırklara mensup insanlar, asırlarca her türlü görünüşleriyle İslâm kültür ve medeniyeti çerçevesi içinde varlıklarını koruyabilmişlerdir. Pek çok yabancı gözlemcinin de kabul ettiği gibi, asırlarca din ve mezhep kavgalarının devam ettiği Ortadoğu'da asayişi sağlayabilen tek güç Türkler olmuştur. Bu da ancak yukarıda kısaca değindiğimiz sistem sayesinde olmuştur.

Gayrimüslim Osmanlı toplumları içinde en önemli unsur, Rum Ortodoks Kilisesi etrafında toplanan Hıristiyanlardı. Ortodoks patrikliğine bütün Ortodoks kavimler üzerinde ruhanî egemenlik hakları verilmişti. Eflâk-Buğdan bölgelerine Fener soylu Rum ailelerinden prensler tayin edilmişti. Ayrıca Avrupa ile ilişkiler artınca tercümanlık görevlerine de Rumlar atanıyordu. Osmanlı Devleti bu yönüyle adeta bir İslâm-Hıristiyan Ortodoks birliği manzarası arzediyordu[4]. Balkanlar'da, Anadolu'da ve Suriye'de bulunan gayrimüslim topluluklarının dinî kurumları daha geniş imtiyazlar verilmek suretiyle bırakılmıştı. Osmanlıların bu din rejimini Batılı yazarlar "Millet Sistemi" terimi ile nitelerler. Buradaki "millet" sözcüğü Osmanlıların "cemaat" sözcüğüne eş anlamdadır. Bilindiği gibi, "millet" sözcüğünün günümüzde ifade ettiği mana çok yenidir.

Ortodoks Hıristiyan halkın mahallî cemaat örgütleri de korunmuştu. Mahalle ve köylerdeki cemaat liderleri halkın temsilcileri gibiydi. Çeşitli ırktan topluluklar, Ortodoks mezhebinde ve bu kilisenin yönetiminde bulundukları halde, köylerdeki bu "otonom" idare altında kendi millî varlıklarını koruyabilmişlerdir. Kilisede din dili Grekçe olmasına ve Rum papazlarının yoğun Rumlaştırma siyaseti gütmelerine rağmen, konuşulan millî diller kaldırılarak yerine Grekçe konulamamıştır. Ortodoks camiaya bağlı oldukları halde Rumların, Arnavutların, Bulgarların kendi millî nitelikleri yaşayabilmiştir. Diğer kiliseler için de aynı şeyler söylenebilir.

"Millet Sistemi"nin uygulandığı bariz ülkelerden biri Lübnan'dır. Çeşitli din, ırk ve mezhepten insanların yaşadığı ve devamlı kargaşalıkların hüküm sürdüğü bu bölge, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra Osmanlı yönetimine geçti. Yukarıda bahsettiğimiz tipik muhtariyet hakları verilerek, burada uzun sürecek iyi bir idare kuruldu. Kilise teşkilatı ve eğitim kurumlarının yönetimi cemaat liderlerine bırakılmıştı. Bunun neticesinde Batı tesirinin buraya daha kolay ve daha erken girme imkânı bulduğunu görüyoruz. İtalya ve Fransa'dan gelen misyonerler kanalıyla başlayan Batı tesiri, XIX. asırda Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın ıslahâtı dolayısıyla daha da arttı. Lübnan'da kurulmuş olan Hıristiyan eğitim kurumları desteklendi. Suriye ve Mısır'da Fransız Cizvit, Amerikan

---

[4] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 144 v.d.

Presbiteryen ve İngiliz Protestan kiliselerine bağlı eğitim kurumlarının faaliyetleri teşvik edildi ve desteklendi. Asrın sonlarına doğru birer üniversite haline dönüşecek olan bu misyoner okulları, Müslim ve gayrimüslim Arap gençlerinin Batı kültürüyle yetişmelerinde önemli rol oynamıştır. Avrupa'da ortaya çıkan Milliyetçilik akımının da yine bu misyoner okulları kanalıyla Ortadoğu'ya girebildiğini söyleyebiliriz.

Diğer taraftan, Avrupa ülkelerine birbiri arkasına verilen kapitülasyonlar ve buna bağlı olarak Osmanlı askerî gücünün giderek azalması, Batılı devletlerin Osmanlı ülkelerine girmelerine mani olamadı. Batı emperyalizminin Ortadoğu'ya ticarî, siyasî, askerî ve kültürel alanlarda sarkmış olması, bu ülkelerde Osmanlıların gerçekleştirmek istedikleri "dinî-siyasî cihanşumullük" fikrini temelden sarsmış oldu[5].

Osmanlı yönetiminde görev alan gayrimüslimler İslâm-Türk kültür ve medeniyetini çok iyi bildikleri gibi, XVIII. asırda Batı kültür ve edebiyatı ile de yakından temas etmeye başladılar. Batı etkisi, Hıristiyan halk kütlelerinin hayatı üzerinde etkisini göstermeye başladı. XVII. asıra kadar Osmanlı yönetimini, bir Hıristiyan devlet yönetimine tercih eden azınlıklar, diğer devletlerin yönetimlerini tercih etmeye başladılar, İngiliz Tarihçisi Toynbee, Batı kültürünün Hıristiyan Osmanlı tebaası üzerine etkilerinin, Venedik ve İtalya yoluyla, Batı diplomatları kanalıyla ve Akdeniz'de ticaretin gelişmesinin yarattığı sonuçlarla olduğunu söyler[6].

1590-1642 arasında Venedik ve Padua'da Rum öğrenciler için kolejler açılır. Buralarda Avrupa'nın Katolik, hatta Protestan ülkelerinde bile bulunmayan ölçüde bir özgürlük vardı. Avrupa diplomatlarıyla tanışmanın etkileri de daha çok "30 Yıl Savaşları" (1618-1648) sırasında görülür. Bu donemde İstanbul'da Katolik ve Protestan mücadelelerine sahne olur. Diğer taraftan, Batılı devletler kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazlarla gayrimüslim tebaa üzerinde bir himaye hakkı elde ederler. Bu konuda ilk önemli adımı atan devlet Fransa'dır. Cizvit papazlarından oluşturduğu misyoner teşkilatı ile Osmanlı ülkelerinde başlattığı Katolik propagandasının amacı yalnız dinî değil, iktisadî ve ticarî düşüncelerin tatbiki idi. Özellikle 1673 kapitülasyonlarından sonra, Osmanlı gayrimüslim cemaat arasında Katolik mezhebine geçmeler artar. Bu artışta, Fransa'ya verilen imtiyazlardan Katolik mezhebinde bulunan Osmanlı tebaasının da yararlanmasının büyük rolü olmuştur. Fransa'nın himayesi ve ticarî imtiyazlar Osmanlı gayrimüslimlerine cazip gelmiştir. Fransa'nın yardımlarıyla misyoner okulları ve matbaalar açılarak yoğun bir propaganda faaliyeti başlar. Ermeni ve Rum Kiliseleri buna karşı tedbir alınması için Osmanlı hü-

---

[5] Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, s. 254 v.d.

[6] Arnold Toynbee, *A Study of History*, Oxford, 1954, III/167-171; Nakleden N. Berkes, *a.g.e.*, s. 146.

kûmetini sıkıştırırlar. Bâb-ı Âlî, bu baskılar üzerine misyonerleri sıkı bir takibe başlar. Matbaalarını kapatır. Ayrıca Osmanlı gayrimüslimlerinin mezhep değiştirmelerini yasaklar.

Bâb-ı Âlî'nin bu tedbirlerine rağmen Katolik propagandası devam eder. Başta İngiltere olmak üzere Protestan ülkeler önce Katolik propagandasına karşı Osmanlı hükûmetini desteklerken, daha sonra onlar da bu gibi faaliyetlere katılırlar, İngiliz Protestan misyonerleri de XIX. asır başlarından itibaren Osmanlı ülkelerinde propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırırlar. Daha sonra Amerika, Almanya, Hollanda ve diğer Avrupa devletleri de bu himayeci politikaya başlarlar. Rusya ise 1774 Küçük Kaynarca Muahedesi ile Osmanlı Ortodoks tebaa üzerinde bir himaye hakkı elde etmiş oluyordu.

Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin, XIX. asır başlarından itibaren birer millet olarak ortaya çıkmak için bir takım faaliyetlere başladıklarını görüyoruz. Bu milletlerin bağımsızlık özlemlerini eyleme çevirmelerinde rol oynayan husus sadece Batı kültürü ile tanışmaları değildir. En önemli sebep, kapitülasyonların verdiği imtiyazlar ve Batılı devletlerin himayeci politikaları sayesinde bu milletlerin iktisaden kalkınmış olmalarıdır. Bu açıdan Akdeniz ticaretini geniş çapta ellerinde bulunduran Rumlarla, Balkan aşırı kara ticaretine sahip olan Romenlerin önde geldiğini, Sırplarla Bulgarların daha geride kaldıklarını görüyoruz. Himayeci sistem sayesinde Avrupalı tüccarlarla ekonomik imtiyazları paylaşacak duruma gelen azınlıklar yeni bir ticaret sınıfı olarak ortaya çıktılar.

Kapitülasyonlarla yabancı elçilere yerli gayrimüslimlerden tercüman kullanma hakkı tanınmıştı. Bu genişletilerek yabancı konsoloslarını da tercüman kullanmalarına izin verildi. Hatta, kapitülasyonlara aykırı olduğu halde, yerli Hıristiyanlardan konsolos tayinine de başlandı. Yerli tercümanlara beratla izin verildiği için bunlara "Beratlı" denirdi. Bunlar da elçi ve konsoloslar gibi vergi vermezlerdi. Ayrıca diplomatik imtiyazları dahi vardı. Aynı zamanda yabancı devletler için casusluk görevi de gören tercümanların sayısı anormal derecede arttı. Yabancı devletler berat sağlama karşılığında dolgun ücret alırlardı. Berat satışı kârlı bir iş haline gelmişti. Bu yüzden bir konsolosluğa birden fazla hatta hiç konsolos bulunmayan yerlere dahi tercüman atanmış gibi gösterilmek suretiyle Beratlı sayısı bir hayli arttı. Avrupa ile ticaret yapmalarından dolayı "Avrupa Tüccarı" da denilen "Beratlı"lar, elde ettikleri imtiyazlar sayesinde hükûmetin koyduğu nizamlar dışında serbestçe ticaret yapabiliyorlar ve gayrimenkul satın alabiliyorlardı. Bu sayede gayrimüslim Osmanlı cemaatleri içinde, bilhassa Rumlarda bir ticaret burjuvazisi gelişti[7]. Buna paralel olarak, bu cemaatlerin bağımsızlaşma akımları da arttı. Aynı şartların Müslü-

---

[7] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 150.

man topluluklar üzerindeki etkisi ise, İslâmlık eğiliminin güçlenmesi şeklinde ortaya çıktı. II. Mahmud, imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için, İslâm birliğine ve birliği sağlayacak halifelik makamını güçlendirmeye çalışan politika izlemeye çalıştı. Fakat, çoktan beri Hıristiyan cemaatler arasında başlamış olan imparatorluktan kopma eğilimlerinin II. Mahmud'un son yularında Türk olmayan Müslümanlar arasında da başladığını görüyoruz. Araplarla Arnavutlar arasında da bir takım ayrılıkçı görüş ve hareketler yavaş yavaş görülmeye başladı.

Mareşal Marmont'un da açıkça belirttiği gibi[8], Osmanlı İmparatorluğu temelden sarsılmıştır. Türklerin, eski ihtişam dönemlerinde başardıkları, çeşitli milletleri kaynaştırma ve aralarında çıkar birliği kurma imkânları artık kalmamıştır. Türk ile Hıristiyan yalnız bölünmüş değil, aynı zamanda birbirine düşman hale getirilmiştir. Araplar Müslüman oldukları halde, Mehmed Ali İsyanı'ndan sonra, Türk gücünün artık kendilerini koruyamayacağına inanmaya başlamışlardır. Toplum bağları iyice sarsılmış, nüfus bölünmüş ve birbirine düşman edilmiş bir durumdadır. II. Mahmud'un bunları ortak bir amaca doğru birleştirip yürütmek için giriştiği bütün teşebbüsler başarısız kalmaktadır. Özellikle imparatorluk toprakları üzerinde dış güçlerin başlattığı çıkar çatışmalarının en yoğun olduğu bu dönemde her iyi girişim başarısızlığa mahkûm gözükmekteydi.

Tanzimat, kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden kuvvetlendirmek çabası ile ortaya çıktı. Avrupa büyük devletlerinin baskı ve müdahaleleri altında gayrimüslim cemaatlerin Türk ve diğer Müslim cemaatlerle birlikte yaşayabilecekleri bir imparatorluk birliğinin kurulmasına çalışıldı. Fakat, 3 Kasım 1839'da ilân edilen "Tanzimat Fermanı"nın esasları böyle bir birliği sağlamaktan uzaktı. Bu Ferman bir anayasa hatta bir kanun bile değildir. Fermanda padişah, iradesinin sınırlanmasını kabul eder. Bütün tebaanın can, mal ve namus masuniyetini, iradesinin dışında kanunların yargısına bıraktığını söyler. Hükûmet yönetiminin kendi iradesine göre değil, "mevadd-ı esasiyye'ye" göre yapılacak kanunlara göre olacağını bildirir. Mevadd-ı esasiyye ise şeriattır. Buna göre yapılacak kanunlar din farkı gözetmeksizin bütün tebaaya eşit olarak tatbik edilecekti.

Tanzimat Fermanı'nda yasama görevi yapacak süreli meclisler öngörüldüğü halde, birtakım haklar verilen ve eşitlik tanınan halkın temsilinden söz edilmez. Kanun koyucu meclislerin üyelerini halk değil, padişah kendisi tayin edecektir. Fermanda bir anayasanın hazırlanacağına dair bir işarete rastlanmaz. Bunun aksine meclislerde hazırlanacak kanunların sınırlarını ve kaynağını şeriatın belirleyeceği özellikle belirtilmiştir.

---

[8] Mareşal Marmont, *The Present State of Turkish Empire.* Londra, 1839, s. 98 v.d.: Nakleden Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 204 vd.

Şu halde, hükümdarın sorumsuz iradesi yerine şeriat ölçü alınmaktadır. Bu açıdan Müslümanlar için bir yenilik getirildiği söylenemez. Fakat, devlet ile Müslim ve gayrimüslim halk arasındaki ilişkiler, bir anayasa ile belirlenmeden kaldığına göre, Tanzimat'ın asıl amacı olan, yönetenle yönetilenler arasındaki bağlar nasıl kurulacaktı? Fermanda vaadedilen gayrimüslimlerin eşitliği nasıl sağlanacaktı? Bütün bu belirsizlikler ve çelişkiler ortaya çıktıkça, başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin müdahale ve tazyikleri arttı. Bu devletler, Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasında kendilerini adeta görevli sayıyorlardı. Nihayet, Tanzimat reformlarının tatbik edilemeyeceğini, yapılacak işin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan milletlere bağımsızlığa götürecek daha fazla haklar verilmesini isteyen, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde ettiği, fakat bir türlü uygulama sahasına koyamadığı Ortodoksların hamiliği iddiasıyla ortaya atılan Rusya'ya karşı Kırım Harbi'ne girişildi (1853-1856). Rusya'nın ilerlemesini kendi ekonomik çıkarları açısından tehlikeli bulan ve bir müddet daha Osmanlı Devleti'nin yaşamasını isteyen İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti yanında yer aldılar. Batılı devletlerin yardımlarıyla Rusya'ya karşı bir zafer kazanıldığı halde, buna karşı ödenen bedel oldukça ağır idi.

1856 Paris Muahedesi'nin esaslarını teşkil eden Viyana görüşmelerinde ele alınan 4. madde gayrimüslim cemaatlerin ıslahına dairdi. Büyük devletler, Kırım Savaşı'na neden olan Rus isteklerinden daha fazla imtiyazlar istiyorlardı. Osmanlı temsilcileri ise, Fatih zamanından beri azınlıklara verilmiş olan imtiyazları kabul ediyorlar fakat Prens Gorçakov'un teklif ettiği Osmanlı Hıristiyanlarının Avrupa devletlerinin müşterek teminatı altında bulundurulmalarını kabul etmiyorlardı. Bâb-ı Âlî, uzun direnmelerden sonra Fransa'nın tavsiyeleriyle gayrimüslim cemaatler hakkında bir iyi niyet gösterisinde bulunarak müttefiklerini kazanmaya çalıştı. Haracı ve cizyeyi kaldıracağını, reayayı orduya ve idarenin bütün şubelerine kabul edeceğini yabancı sefirlere bildirdi. Gayrimüslimler, orduda miralay rütbesine, memuriyetliklerde ise birinci sınıfa kadar çıkabileceklerdi. Özel müsaade almadan, kiliselerini tamir ve inşa edebileceklerdi[9]. Eskiden kiliseler geniş imtiyazlara sahip oldukları halde, yeni kilise inşa etmeleri yasaktı. Tamirat için de özel izin almaları gerekiyordu. Fakat, Batılı büyük devletler bunları yeterli bulmuyor ve azınlıklar için daha fazla imtiyazlar verilmesini istiyorlardı. Nihayet, sadrazam, şeyhü'l-islâm, İngiliz ve Fransız elçilerinin katıldığı tartışmalı toplantılarda Tanzimat hükümlerini tekrarlayan, onları açıklayan ve genişleten yeni bir ferman yayınlandı ki buna 1856 Islahat Fermanı diyoruz.

---

[9] Engelhardt, (mut. Ali Reşad), *Türkiye ve Tanzimat*, İstanbul, 1328, s. 115-118.

1856 Fermanı da Tanzimat Fermanı gibi anayasal bir özellik taşımaz. Daha çok Tanzimat'ta vaadedilen hususları gerçekleştirmeye yarayacak somut reformları sayar. Bunları kısaca özetleyecek olursak; bütçe yapılacak, banka kurulacak, ekonomik kalkınma için Avrupa sermayesi ve uzmanları çağrılacak, karma mahkemeler kurulacaktı. Bu Fermanda şeriattan söz edilmez. Müslim ve gayrimüslim eşitliği konusunda ise, cizyenin kaldırılacağı ve gayrimüslimlerin askere alınacağı vaadediliyordu. Ayrıca gayrimüslim tebaa için hakaret ifade eden nitelendirmeler kullanılmayacaktı. Mahkemelerde onların da şahitliği kabul edilecek ve her tanık kendi dinine göre yemin edecekti.

1856 Fermanı'nda gayrimüslim tebaaya anayasal gelişme açısından üç reform vaade dilmektedir: Birincisi, Vilâyet ve Belediye meclislerinde Müslim ve gayrimüslimlerin makul oranlarda temsilci bulundurmaları; ikincisi, Mec-lis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslimlerden de üye alınması; üçüncüsü ise gayrimüslimlerin "millet" örgütlenişlerinin yeniden düzenlenerek bunların meclislerine ruhanilerden başka halktan (laik) temsilcilerin katılması. 1839 Tanzimat Fermanı'nı Müslümanlar için çıkarılmış kabul edersek, 1856 Fermanı'nın da gayrimüslimler için çıkarıldığını söyleyebiliriz. Fakat 1839 Fermanı Müslüman halka bir anayasa veremediği halde, 1856 Fermanı genel olarak gayrimüslim "milletlerin" anayasal gelişmelerinin başlangıcı ve millî bağımsızlık isteklerinin bir manifesti oldu[10]. Tanzimat Fermanında açıklanamayan ve kapalı bırakılan hususları açıklayan 1856 Fermanı, birincisi gibi sessizlikle karşılanmamış ve çeşitli yönlerden eleştirilmiştir.

En büyük eleştiriyi o sırada iktidarda bulunmayan Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa yapar. Fermanın "Hainler tarafından Avrupa'ya verilen bir vasıta-i tahrib-i memleket..."[11], olduğunu ileri sürer. Hainlikle itham ettikleri de kendi yetiştirmeleri olan Âli ve Fu'ad Paşalardır. Padişaha takdim ettiği bir muhtırasında fermanın yüksek şûrada, ya da özel bir meşveret meclisinde tartışılmadan Avrupa devletleri elçileriyle iki hükûmet adamının kapalı kapılar ardında hazırladığını Tanzimat'ın her şeyi kapsadığı halde bu fermanla gereksiz ve lüzumundan fazla Osmanlı hâkimiyetine zıt birtakım imtiyazların verildiğini, bunun Müslümanlarla gayrimüslimleri daha çok birbirlerine düşman edeceğini ve yakında uzak bölgelerde çatışmaların başlayacağını söyler. Paris Muahedesi'nde Batılı müttefiklerin yardımlarını elde etmek ümidiyle ilân edilen 1856 Fermanı'nın, antlaşma maddelerine girmesini de tenkit eder. Bu yüzden reformların milletlerarası bir problem olmasına yol açacağını belirtir[12]. Hariciye Nazırı Fuad Paşa

---

[10] Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 213.
[11] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Neş.) Cavid Baysun, Ankara, 1953, Cüz 1-12, s. 75 v.d.
[12] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 67-70.

ise aksine bu belgenin antlaşmaya konulması ile yabancı müdahalenin önleneceğini savunur.

1856 Fermanı, Müslümanların büyük tepkileri ile karşılaştı. Hıristiyanlarla Müslümanların eşit sayılmaları hususuna karşı Suriye'de büyük bir galeyan başladı. Arkasından 1858'de Cidde'de Müslümanlar Hıristiyanlara saldırdı. Fransız ve İngiliz konsolosları öldürüldü, İngiliz ve Fransız donanmaları şehri bombaladılar. Faillerden 10 kişiyi yakalayarak idam ettiler. Cidde bir Osmanlı toprağı idi. Bağımsız bir devletin topraklarında işlenen bir suçun failini ancak o devletin cezalandırması milletlerarası bir kural olduğu halde, Batılı büyük devletlerin buna aldırdıkları bile yoktu. Nihayet, Lübnan'da da büyük bir isyan patlak verdi. Uzun mücadelelerden sonra 9 Haziran 1861'de "Lübnan Nizamnamesi" imzalandı. Buna göre Hıristiyan bir valinin başkanlığında Lübnan muhtar eyalet haline getirildi[13]. Böylece, 1856 Fermanı ilk meyvelerini vermiş oluyordu.

1856 Fermanı Müslümanları memnun etmediği gibi, gayrimüslimleri de sevindirmedi. Ruhban sınıfı, cemaatleri üzerinde eskiden beri sahip oldukları yetkilerinin kısıtlanmasına karşı çıkıyordu. Kilise meclislerinin yanında halk temsilcilerinin katılmasıyla kurulacak meclislere Osmanlı hükûmetine sadık kimselerin girebileceğini ileri sürüyorlardı. Gayrimüslim halk ise, verilen haklardan genelde memnun olmakla birlikte askerlik hizmetinin kendilerine de teşmil edilmesinden hoşlanmadılar. En çok tepki gösterdikleri husus bütün tebaanın eşit sayılacağı meselesi idi. Osmanlı Devleti'nde eskiden beri milletler itibar sırasına göre sıralanır ve az çok imtiyazları da farklı olurdu. Müslümanlardan sonra, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler şeklinde sıralanırlardı. Ferman'da hepsinin aynı derecede tutulmasının ilân edilmesi üzerine Rumlar, "Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm'ın üstünlüğüne razı idik" şeklinde itirazlarda bulundular[14].

1856 Fermanı, hazırlanışında büyük rol oynamış olan Avrupa büyük devletlerini de tatmin etmedi. Fermanı istediği şekle sokmak için büyük gayret sarfeden İngiliz Elçisi Canning, verilen imtiyazları yeterli bulmuyor ve din özgürlüğünün tam sağlanmadığını ileri sürüyordu. Türklerin Müslüman olarak asla Avrupalı olamayacağına inanan bu elçinin anladığı din özgürlüğü, Protestan misyonerlerine tam bir serbestlik içinde Ortodoks ve Katolik Hıristiyanlarla Müslümanlardan mümin çalmak özgürlüğü idi. Onun rakibi olan Fransız elçisi ise, Müslüman Türklerin "Osmanlı" olarak Avrupalılaşması için Fransız Medenî Kanunu'nun alınmamasından, Fransız eğitim sisteminin ve dilinin Osmanlı birliğini sağlaması hususunda yeteri kadar garanti verilmemesinden şikayet ediyordu. Metternih'in görüşlerini yansıtan

---

[13] E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1976, VI/29-40.

[14] Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 68.

Avusturya elçisi ise, Avrupa kanunlarının yalnız Avrupalılara has olduğunu, bu kanunların Türklerin din ve geleneklerine uymadığını, Avrupa'nın ne düşündüğüne bakmaksızın Türklerin kendi gelenck ve dinlerinin kurallarına göre gitmelerini tavsiye ediyordu[15].

Tanzimat'ın ve özellikle 1856 Fermanı'nın getirdiği yeni haklarla Osmanlı Devleti içinde yaşayan azınlıkların durumu, Müslümanlara nazaran çok daha iyi bir duruma geldi. Avrupa'nın himaye siyaseti sayesinde büyük ekonomik güce sahip olan azınlıklar, yavaş yavaş siyasî haklara da kavuşmuş oluyorlardı. Türklerin öz vatanı sayılabilecek Anadolu'da bile önemli gelişmeler olmaktaydı. Artık, resmen "millet" terimi ile tanımlanan dinî cemaatlerin gelişme ve genişleme imkânları artmış bulunuyordu. Tanzimat'ın vaadettiği kanunlaştırma faaliyetleri şeriatın sınırlarına gelip dururken, gayrimüslimlerin hukukî hayatlarında sessizce önemli değişiklikler olmakta idi. Özellikle 1856 Fermanı'ndan sonra, birer küçük teokrasi olan gayrimüslim toplulukların din-hukuk alanlarında iki önemli gelişme başladı. Bu iki gelişmeyi başlatmada biraz büyük devletlerin, biraz da Tanzimat hükûmetlerinin sorumluluğu vardır. Bu gelişmelerden birincisi, Hıristiyan cemaatlerin gerçek manada birer "millet" olma yoluna girmeleridir, ikincisi, bu milletlerin kilise-meclislerine halktan üyelerin girmesidir. Böylece gayrimüslim topluluklarda millîleşme ile laikleşme birlikte başlamış oldu. Halk seçtiği temsilciler sayesinde cemaatlerinin din, eğitim, idare, maliye ve sivil işleri alanlarındaki yetkilerini genişletti. Mahkemelerde şahitliklerinin kabulü gibi diğer sosyal haklar da hesaba katılacak olursa, bu toplulukların birer "millet" olmaktan eksik kalan tek tarafları, toprağa dayalı bağımsız egemenliklerinin olmaması ve Osmanlı camiasının özel hukukta yarı "otonom" üyeleri haline gelmeleriydi.

Bilhassa Ermeni cemaati bu yönde önemli ilerlemeler kaydetti. 1863'te Tanzimat hükûmeti tarafından tasdik edilen Ermeni milleti nizamnamesi, adeta bir anayasa niteliğinde idi. Bu anayasa, Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendine yeten bir "millet" statüsü veriyordu. Kuruluş ve işleyiş biçimiyle bir parlamentoya benzeyen 140 üyeli Ermeni milleti meclisi, topluluğun bütün idarî, hukukî, malî, eğitim işleriyle meşgul olmakta idi. Yasal açıdan Tanzimat reformlarından en çok yararlanan Ermeni cemaatinin bu anayasal gelişmeleri onlara millet olma şuuru verdi. Dış ticaret sayesinde gelişen Ermeni burjuvazisi, Tanzimat sayesinde bir takım siyasî haklara da kavuştuktan sonra, Osmanlı egemenliğini ele geçirmek üzere harekete geçti. XIX. asrın son çeyreğinde ortaya çıkan "Ermeni meselesi"nin altında yatan sebeplerden biri de bu anayasal gelişmeler olmuştur.

---

[15] Cevdet Küçük, "Şark Meselesine Dair Önemli Bir Vesika", *Tarih Dergisi*, 32, İstanbul, 1979.

Tanzimat döneminde gayrimüslim toplulukların ticaret, endüstri, maliye ve hukuk alanlarında kaydettikleri gelişme ve ilerlemelere karşılık, Türk olan Müslümanların dinî geleneklerinde gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi bir "millet" olarak örgütlenmelerini sağlayacak bir temel yoktu. Tek temel, Osmanlı Devleti'nin bu Müslümanların devleti olduğu sanısı idi. Tanzimat, dağılmakta olan Osmanlı toplumunu yeniden birleştirmek amacıyla yola çıktığı halde, tatbikatı tamamen aksi oldu. Gayrimüslimlerle Müslümanları kaynaştırmak şöyle dursun, gayrimüslim toplulukların dahi birbirleriyle bir arada yaşamalarını sağlayamadı. Ortodoks kilisesine bağlı çeşitli milletler kendi millî kiliselerini kurmak suretiyle ayrıldılar. Bu konuda en ilginç örnek Bulgarlardır[16].

Tanzimat döneminde devlet gittikçe millî bir temelden yoksunlaştı. Bütünleşmiş bir halkın devleti olmaktan çıktı. Geleneksel temelleri kaldırılınca Osmanlı Devleti yasal açıdan temelsiz millî anlamda köksüz bir egemenlik durumuna gelmekte idi. Tanzimat hükûmetleri, Batı siyasasının ve ekonomisinin şartları altında ancak boşluğu doldurmak üzere büyük devletlerin desteği ile ayakta duran, hatta bir bakıma onların siyasal ve ekonomik çıkarlarının dengelenmesini ve kontrol altında tutulmasını sağlayan bir bekçi durumuna geliyordu. Bunun sonucu olarak da Müsluman-Türk unsuru, ekonomik ve siyasal açıdan bir hiç durumuna düşmekte idi. Buna karşı görülen tepki akımı gene de bir milliyetçilik akımı olamadı. Bu akım. Kanun-ı Esasicilik ile dinî milliyetçilik karması olarak geliştiği için laik bir milliyetçilik akımı olamadı. Gayrimüslim unsurların milliyetçilik akımları Osmanlı siyasî hayatında siyasî planda dinî tepkiye yönelişte büyük rol oynadı. Müslüman-Türk unsurunda ise Türk milliyetçiliği yerine İslamcılık eğilimini güçlendirdi. Bu yüzden imparatorluğun yıkılışına kadar Türkler arasında milliyetçilik anlayışı gelişemedi.

II. Abdülhamid, Türk milliyetçiliği de dahil olmak üzere siyasî anlamdaki milliyetçiliği imparatorluğa karşı ihanet sayan bir politika izledi. Tanzimat'ın tatmin edemediği gayrimüslim milletler karşısına bir Müslüman milletler birliği ile çıkmaya çalıştı. İslâm birliği tezine sarılarak, emperyalistlerin Arabistan'da ve diğer Türk olmayan Müslümanlar arasında başlattıkları faaliyetlere mani olmaya çalıştı. Bütün çabalara rağmen Osmanlı birliği kurulamadı. XIX. asır sonu ve XX. asır başlarında Türk aydınlarını başlıca üç terim meşgul etmektedir. İttihat (birlik), İtilâf (uyuşma, uzlaşma) ve Terakki (ilerleme).

II. Abdülhamid'i tahtından indiren İttihat ve Terakki'nin "Osmanlı Birliği" görüşü, dinleri ve ırkları ne olursa olsun bütün Osmanlıların merkezî devletin eşit vatandaşları olduğu şeklinde özetlenebilir. II.

---

[16] Bulgar Kilisesi'nin ayrılması konusunda geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara, 1943.

Mahmud'un görüşünü yansıtan bu görüşe göre, hangi milletten olursa olsun bütün Osmanlılar siyasî hak ve vazifelerde kişi-vatandaş olarak eşit olacaklardı. Partilerde, seçimlerde, parlamentoda, hükûmette dinî veya millî varlıklar olarak değil, tek tek vatandaşlar olarak temsil edileceklerdi. Fakat, bu Osmanlı birliği ideolojisini gerçekleştirmek üzere işe girişen Tanzimat'ın kendisi, kendine bir devlet anayasası yapamadığı halde, Ermeni, Rum ve diğer cemaatlerin anayasalarını tasdik etmekle bunlara yarı "otonom" milletler olma yollarını açmıştı. Emperyalistlerin ekonomik çıkarları ile Araplar arasında da milliyetçilik akımlarının başladığı bu dönemde İttihatçıların bunun üstesinden gelmeleri mümkün değildi.

İttihatçılar bu ideolojilerini gerçekleştirmek için çalıştılar. Onlar için bir tek millet vardı o da Osmanlı milleti idi. Çeşitli din gruplarını önce "cemaat", daha sonra "anasır" sözcüğü ile ifade ettiler. Buna rağmen, gerek gayrimüslimler, gerek ise gayritürk Müslümanlar, İttihatçıların Osmanlıcılığını daima Türk milliyetçiliği olarak gördüler. Aslında hükümdar ailesi dışında imparatorluğun Türklüğünü gösterecek bir durum da kalmamıştı. Ekonomisi başta olmak üzere bütün yönetim gayritürklerde bulunuyordu.

İttihatçıların milliyetçilikle karışık Osmanlıcılığı da Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmaktan kurtaramadı, imparatorluk içinde yaşayan çeşitli kavimlerin, hep millî ilkelere sarılarak milliyet ülküsünün kuvvetiyle kendilerini kurtardıklarını, Türklerin ise kendilerini unuttuklarını[17] söyleyen Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde Türk milliyetçiliği gelişti. İmparatorluk toprakları üzerinde Türk milleti de onun sayesinde gerçek millî devletine kavuştu. Çeşitli dinî ve ırkî gruplardan oluşan Osmanlı toplumunda bu unsurlardan her birini belirtmek için kullanılan "millet" sözü giderek imparatorluğun yabancı unsurlardan arınması sonucu millî sınırlarımız içinde Türk halkının birlik ve beraberliğini dile getirmek üzere kullanılmaya başlandı. Bugün Türk milleti dediğimiz zaman, dili, ülküsü ve vatanı bir olan ve kendini Türk kabul eden tasa ve kıvançta ortak duyguları duyan toplumumuzu dile getirmiş olmaktayız. Türk milletine millet olma şuurunu veren ve yaşaması için çalışanlara burada minnet ve şükranlarımızı bir kere daha arzetmeyi bir borç sayarım.

---

[17] *Atatürk Söylev ve Demeçleri*, C. 2, s. 142.

TANZİMAT AİLESİ VE MODERN ÂDÂB-I MUÂŞERET*

Ekrem Işın

Osmanlı toplumunda aile, gündelik hayatı şekillendiren başlıca kurumlardan birisidir. Şer'î ve örfî hukukun güvence altında, kan bağına dayalı bir örgütlenme tipini temsil eden bu kurum, toplumsal değişimin faklı boyutlarını bünyesinde barındıran çok yönlü bir sosyo-kültürel ilişkiler modeli olma özelliğini taşımaktadır. Bu temel özellik ise ona, çift yönlü bir işlevsellik kazandırmakta ve hem toplumsal dinamiklerin etkisi altında şekillenen pratik bir alan, hem de bu dinamikleri yönlendirme gücüne sahip bir örgüt niteliğini vermektedir.

Tarihsel süreç içinde, değişime kapalı bir aile modelinden söz etmek, tam anlamıyla gerçeği yansıtmaz. Özellikle Osmanlı ailesinin Tanzimat'tan sonra değişime uğradığı, bu tarihten önce ise değişime kapalı geleneksel aile modelinin toplumsal örgütlenmenin çekirdeğini oluşturduğu görüşü de sosyolojik anlamda tutarlı değildir. Bir defa Osmanlı toplumu gibi çok farklı kültürlerin sentezinden meydana gelen bir yapılanmada standart aileden söz etmek, sorunu aşırı genelleştirmek anlamına gelir ki, bu da sonuçta ele alınan olguyu yalnızca ana hatlarıyla tanımlama basitliğine yol açar. Osmanlı ailesinin tutarlı bir tanımını yapabilmek için, bölgesel plânda etno-kültürel yapıların analizine ve her türlü dinsel inanç biçiminin bu yapılar üzerindeki etkisini araştırmaya ihtiyaç vardır. İkinci bir araştırma alanı ise, Osmanlı ailesinin imparatorluk coğrafyasındaki sosyal topografyasını belirlemek ve topografik çerçeve içinde farklı statü basamaklarını işgal eden aile örgütlenmelerinin ayrıntılı tipolojisini çıkartmaktır. Böyle bir çalışma en azından hangi aile tiplerinin geleneksel içeriklerini koruduklarını ve hangilerinin modernleşme sürecine ayak uydurarak değişime uğradıklarını saptayabilmemiz açısından büyük önem taşımaktadır.

Aile araştırmalarının bir diğer yönü de, toplumsal yaşam alanı olarak şehir hayatının oluşma ve gelişme evrelerine ışık tutmaktır. Bu çalışmada söz konusu yaşam alanı olarak imparatorluk merkezi İstanbul ele alınmış ve geleneksel Türk aile yapısının Tanzimat ile başlayan değişimi, dönemin modern âdâb-ı muâşeret normlarıyla karşılaştırılarak saptanmıştır.

İstanbul'da Aile

Osmanlı ailesinin İstanbul şehir hayatında oynadığı çok yönlü rol, tarihi XV. yüzyıla kadar uzanan köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Bir bakıma Tanzimat sonrasında iyice belirginleşen modern ve geleneksel aile modellerinin gündelik hayat içindeki konumları, yeni değerlere açık ya da kapalı oluşları bu tarihsel derinlik boyutunda temsil ettikleri iktisadî ve kültürel mirasla yakından ilgilidir.

İstanbul'da aile kurumunun gündelik hayattaki dinamik rolünü şekillendiren başlıca etken, XV. yüzyılda şehrin yeniden iskânı için uygulanan nüfus politikasıdır[1]. Bu politikanın temel ilkesi, şehir hayatına uyum sağlayabilecek kalifiye işgücünü, aile yapısı içinde İstanbul'a aktarmaktır. Böyle bir yöntemin, çok değişik meslek kollarını temsil eden zanaatkâr kesimi, birbirinden bağımsız kişiler topluluğu olarak değil de, belli bir aile kökenine sahip gruplar olarak değerlendirmesi, daha başlangıçta İstanbul ailesinin gündelik hayatın işbölümü mekanizmasındaki konumunu netleştirmiştir. Özellikle zanaatkâr orta tabaka ailelerin, şehrin iktisadî hayatını yeniden canlandırma politikasının bir sonucu olarak önemli oranda maddî destek görmesi ve bu desteğin yönetim katında çeşitli çıkar çatışmalarına yol açması dikkat çekicidir[2].

Kalifiye işgücünü temsil eden İstanbul ailesi, orta tabaka zanaatkâr kesimin geleneksel değerlerini barındırmakla beraber, bu değerleri gündelik hayatın değişim sürecine uyarlayabilecek dinamiklere de sahiptir. Nitekim bu ailelerin Anadolu ve Rumeli'nin şehirleşmiş bölgelerinden İstanbul'a göç ettirilmesi[3], söz konusu dinamiklerin şehirli insan kimliğini geliştirici yönde işlevselleşmelerini kolaylaştırmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse, orta tabaka İstanbul ailesi, daha XV. yüzyılda bile toplumsal köken itibariyle şehirleşmiş bir sosyo-kültürel tabana sahiptir. Sonraki yüzyıllarda ise bu temel özelliğini zenginleştirerek koruyacak ve modernleşmenin aşırı uygulamaları karşısında toplumdaki dengeyi temsil edecektir. Tanzimat'tan sonra modern aile yapısı üzerinde başlayan eleştiri ve tartışmalarda ön plâna çıkartılarak savunulan örnek orta tabaka kurumu da, bu dengeyi sağlayan aile modelidir[4].

Yönetici kesimi temsil eden, dolayısıyla gündelik hayatı idarî yönden denetleyen üst tabaka ailelerini ise iki grupta toplamak mümkündür. Birinci grubu ulema aileleri oluşturur. Bu grup şer'î hukukun uy-

---

[1] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri: Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, 1958, s. 70-84.

[2] Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, İstanbul, 1332, s. 173; Mehmed Neşri, *Kitâb ı Cihânnümâ*, II, Ankara, 1957, s. 711.

[3] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, Dersaadet, 1314, s. 114-115.

[4] Özellikle Ahmed Midhat Efendi'nin modern âdâb-ı muaşeret yazılarında hedef alınan aile modeli, bu orta tabaka kurumudur.

gulayıcısı sıfatıyla kendi değerlerini değişmezlik ilkesi çerçevesinde belli bir anlayış tabanına oturtmakta ve içe dönük bir kültürel yapılanmayı temsil etmektedir. İdarî yargının dizginlerini elinde tutan bu grup ancak yakın akraba evlilikleriyle genişlemekte, her evlilik de ailenin içe dönük yapısını pekiştiren bir sonuç doğurmaktadır[5]. Babadan oğla geçen değerler, bu yüzden hiç bozulmamış bir toplumsal mirası sembolize etmekte, dolayısıyla gündelik hayatın değişimine ayak uyduran orta ve diğer üst tabaka ailelerinin eleştirisini yapan en güçlü sözcüler bu grup içinden çıkmaktadır. Özellikle XIX. yüzyıl modernleşmesine karşı tavır alan bu grup, bir yandan orta tabaka ailelerinin değerlerini değişime karşı korumayı amaçlayan bir çeşit himayecilik siyaseti sürdürürken, diğer yandan da kendisi gibi üst tabakada yer alan fakat toplumsal köken bakımından belirgin bir tabana sahip bulunmayan ailelerin modern yaşam üslûplarını eleştirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'yı bu çift yönlü tavrın tipik bir temsilcisi olarak gösterebiliriz.

İlmiye sınıfı gibi süt tabakayı meydana getiren sivil bürokrasiye mensup bir diğer aile grubu daha vardır ki, Osmanlı tarihinde modernleşmenin tam bir göstergesi olmuştur. Gündelik hayatın modernleşme sürecine katılan, dahası değişimin öncülüğünü yapan bu aileler, toplumsal kökenleri devşirme usulüyle iğdiş edilmiş, saray çevresi içindeki yönetici zümrenin kültürel mirasını sahiplenen bir gruptur. Belirgin bir toplumsal kökene sahip olmama duygusu, bu ailelerin yaşam üslûplarını etkileyen farklı kültür odaklarının devreye girmesine yol açmakta, dolayısıyla bu ailelerin çok merkezli hayat standartları, toplumun diğer kesimlerince bir çeşit yozlaşma göstergesi olarak algılanmaktadır. Tanzimat modernleşmesini eleştirenlerin, örneklerini hep bu grup içinden seçmeleri, kuşkusuz rastlantı değildir. Nitekim XIX. yüzyıl âdâb-ı muâşeret kitaplarında, bu ailelerin benimsedikleri değerlerin kıyasıya eleştirilmesi, sorunun hem özünü hem de kapsamını belirlemesi açısından dikkat çekicidir.

İstanbul'da aile hayatı, kendi mekânlarını ve bu mekânların içinde yer aldığı yaşam alanlarını kurması bakamından da önem taşımaktadır. Çünkü modernleşme eleştirisi aynı zamanda ailelerin kendi yaşam alanları olarak belirledikleri topografik yerleşim bölgelerinin de eleştirisi olarak ortaya çıkmaktadır. XIX. yüzyılda Beyoğlu ve Boğaziçi gibi yerleşim alanlarının potansiyel yozlaşmanın verimli toprakları olarak algılanmasında hiç kuşku yok ki bu düşüncenin payı vardır.

İstanbul'un klasik dönem gündelik hayatında, belli bir toplumsal kökene bağlı ailelerin en küçük ölçekli yaşam alanını, mahalle sınırla-

---

[5] Suraiya Faroghi, "Social Mobility Among the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century", *International Journal of Middle-East Studies*, 1973, s. 204-208; İlber Ortaylı, "18. Yüzyılda İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, s. 155-159.

rının çizdiği bir gerçektir. Mahalle, kendi içinde tutarlı bir kültürel değerler dünyasıdır. Aile ve ev hayatı bu dünya içinde şekillenir. Klasik Osmanlı ailesi dini bir yapı etrafında şekillenen ve adını genellikle bu yapıdan alan cemaat tipi örgütlenmenin ideal mekanıdır[6]. Başlangıçta farklı toplumsal statülere sahip ailelerin bir arada yaşadıkları geleneksel mahalle, XVIII. yüzyıldan itibaren değişime uğramış ve özellikle üst tabaka aileleri kendi yaşam alanlarını kurmuşlardır. Üst ve orta tabakanın söz konusu zaman kesitine kadar, Bayezid, Aksaray ve Fatih gibi semtlerde oluşturdukları mahalle gerçeği bu dönemden sonra giderek orta tabakanın yaşam alanını temsil etmiş, üst tabaka ise kendine Beyoğlu ve Boğaziçi kıyılarında yeni bir yerleşim bölgesi oluşturmuştur. Bu kopma, temelde toplumsal refahın gündelik hayattaki dengesiz dağılımına dayanmakta, dolayısıyla her gelir grubunun temsil ettiği değerler aynı zamanda yaşadıkları mekânların da kültürel içeriğini oluşturmaktadır. İşte bu yüzdendir ki XIX. yüzyıl İstanbul'unda insanlar kadar semtler de modernleşme sürecinin gündemini belirlemiş ve her modern yaşam alanı, kendi sınırları içinde geçerli davranış kuralları açısından Tanzimat âdab-ı muâşeretini şekillendirmiştir.

Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret

Tanzimat ailesi, kapsadığı sosyo-kültürel nitelikler açısından üzerinde henüz tam bir görüş birliğine varılamayan XIX. yüzyıl Osmanlı kurumlarının başında gelir. Ana hatlarıyla bu kurumun görüntüsünü şöyle çizebiliriz: İktisadî açıdan üretici değil, tüketicidir. Bu temel özelliği nedeniyle üst tabaka bürokrat grubu içinde yer alır. Gündelik hayattaki konumu hem orta tabaka değerleri hem de kendisi gibi üst tabakayı paylaşan diğer muhafazakâr grupların değerleriyle uyumsuzluk ve çatışma sonucu belirlenmiştir. Kültürel yönelimi, Batı'ya doğrudur. Mekân olarak konak ve yalıyı seçmiş ve bu yaşam alanı içinde kalabalık bir kadroya sahip olmuştur. Bu kadronun büyük bir kesimi, ailenin gündelik hayatını sürdürebilmeleri için gerekli maddî ve manevî ihtiyaçları karşılayan hizmet sektörü içinde istihdam edilmiştir. Aile üyeleri arasındaki ilişki, geleneksel aileye oranla daha gevşektir. Bu nedenle pederşahi denetim mekanizması bir ölçüde işlemekle beraber, aile üyelerinin kişisel özgürlükleri eskiye oranla daha geniş bir alana yayılmıştır. Kadın ve gençlerin özel hayatları, sınırları giderek genişleyen bu kişisel özgürlük alanı içinde yeniden şekillenmekte ve bu temel alan, ailenin gündelik hayata açılan en önemli penceresi olmaktadır. Aile içinde uyulması gereken davranış kalıpları henüz yeterince modernleşmemiştir. Geleneksel normlar bir ölçüde ko-

---

[6] E. H. Ayverdi-Ö. L. Barkan, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul, 1970, s. X; Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936, s.103.

runmakta, fakat aile bir bütün olarak kimliğini modern dünyanın kültür malzemesiyle inşa etmeye çalışmaktadır. Kısacası Tanzimat ailesi, saydığımız bu temel özelliklerin şekillendirdiği yaşam alanında geleneksel ile modern dünya arasındaki kimliğini arayan bir geçiş kurumu olup, toplumun mitos ve ütopyasında bir denge kurmaya çalışmaktadır. Fakat bu denge, XIX. yüzyılın iktisadî ve kültürel şartları altında hiçbir zaman sağlıklı bir biçimde kurulamamış, dolayısıyla Tanzimat ailesi, hem gelenekçi hem de modernleşme yanlısı gruplarca eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin geleneksel ve modern âdâb-ı muâşeret konusunda yoğunlaşmaları, Tanzimat ailesinin temsil ettiği davranış normlarının mevcut kültürel yapı içinde farklı açılardan yorumlanması anlamına gelmektedir.

XIX. yüzyıl Tanzimat ailesini temsil edebilecek iki örnek verebiliriz. Sadrazam Fuad Paşa ailesi, modern âdâb-ı muâşereti benimseyen, bu yüzden de siyasî rakipleri tarafından eleştiri hedefi yapılan tipik bir örnektir. Aile üyelerinden özellikle kadınların gündelik hayattaki serbest davranışları, İstanbul'un muhafazakâr çevrelerinde dedikodu konusu olmuş, ailenin taşıdığı siyasî kimlik, kültürel yozlaşmanın başlıca nedeni gibi gösterilmiştir. Oysa aile, bir bütün olarak bu eleştiri çerçevesine sığmayacak kadar farklı kültürel açılımlara sahiptir. Bir yandan modern âdâb-ı muâşereti benimseyip uygularken, diğer yandan da Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'ye intisap eden üyeleri aracılığıyla geleneksel kültür dokusunu kendi içinde yaşatmaktadır.Tanzimat ailesine verilebilecek ikinci örnek ise, Ahmed Cevdet Paşa ailesidir. İlmiye sınıfı içinde yetişip, Tanzimat bürokrasisinin muhafazakâr kanadını temsil eden Cevdet Paşa ve ailesi, sanılanın tersine bütünüyle Osmanlı mitosunun içine gömülü bir kültürü temsil etmez. Bu aile, Avrupa'yı yakından izler, fakat modern âdâb-ı muâşeretin toplumun mevcut kültürüyle çelişmeyen yönlerini ön plâna çıkartır. Bu da, üretici nitelikli orta tabaka değerlerinin günün şartlarına uyarlanarak modernleştirilmesi düşüncesine dayalı bir siyasî programın pratikteki yansımasıdır. XIX. yüzyılda ilk modern âdâb-ı muâşeret kitabının yazarı olan Ahmed Midhat Efendi de, görüşlerini bu program çerçevesinde temellendirmiş, üst tabaka Osmanlı ailesine yönelik eleştirilerinde her zaman orta tabaka Avrupa ailesinin temsil ettiği değerleri başlıca savunma aracı olarak kullanmıştır. Midhat Efendi'ye göre geleneksel değerleri yadsımayan Avrupa orta tabaka ailesi, modernleşmeye karşı değildir. Bu temel özelliği Cevdet Paşa ailesinde gözlemleyen Ahmed Midhat, Osmanlı üst tabaka aile yapısını, gündelik hayatın üretici yönünü temsil eden orta tabaka değerleriyle restore etmeye çalışmış ve kadın hakları savunucusu olan Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Âliye Hanım'ı destekleyerek geleneksel aile yapısının modern ideallere açık yönünü göstermiştir.

Modern âdâb-ı muâşeret kavramının Osmanlı kültüründe doğuşu, XIX. yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Yeni Osmanlılar'ın başlattıkları siyasî muhalefet, aynı zamanda modern kültürel yapılanmayı da içerdiğinden, âdâb-ı muâşeret konusu bu yapılanmanın toplumsal değerler yönünden ele alınıp çözümlenmesinde elverişli bir gözlem alanı oluşturmaktadır. İlk örnekleri, Avrupa toplum hayatına ilişkin haberler şeklinde Osmanlı gazetelerine yansıyan âdâb-ı muâşeret, özellikle Şinasi ve Namık Kemal'in başı çektiği Yeni Osmanlılar grubunun Doğu ve Batı değerleri arasında kurmaya başladıkları yeni yaşam üslubunun da dinamiklerinden başlıcalarıdır. Fakat Tanzimat ricali tarafından temsil edilen modern âdâb-ı muâşeretin yozlaşmaya açık yönünü keşfeden ve ilk ciddi uyarılarda bulunan kişi, Yeni Osmanlılar'ın siyasî görüşlerine muhalefet eden Ahmed Cevdet Paşa'dır. Onun bu konudaki düşünceleri daha sonra Ahmed Midhat Efendi tarafından sistemleştirilerek, 1984'de "*Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga*" başlığı altında kitap olarak yayımlanmıştır.

Cevdet Paşa, geleneksel aile yapısının dayandığı temellerin sarsıldığını görmüş ve İstanbul'un gündelik hayatında aile kurumunun kazandığı yeni görüntüyü, neden-sonuç ilişkilerini göz ardı etmeden açık şekilde sergilemiştir: "İstanbul içinde ahz ü itâ çoğaldı. Esnaf güruhu zengin oldu. Bir aralık Mehmed Ali Paşa hânedanından pek çok paşalar ve beyler ve hanımlar Mısır'dan savuşup İstanbul'a döküldüler ve külliyetli akçeler getirip bol bol harc ederek İstanbul süfehasına sû-i emsâl gösterdiler. Sefahât vadisinde yeni çığırlar açtılar.Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbûsat ve sâir tecemmülâta rağbet edip İstanbul hanımları ve ale'l-husus saraylılar dahi anlara taklid eder oldular ve Mısırlıların ekseri gâli bahalar ile hâne ve sahilhâne ve akarât-ı sâire aldılar. Bu cihetle Dersaadet'te emlâkin kıymeti fevkalâde terakki buldu ve İstanbul'da bir servet-i kâzibe peyda oldu. Hâlbuki emr-i ticaretce idhalât ve ihracatın muvazenesi bozuldu. Ale'd-devam Avrupa'ya nukûd-ı külliye gider oldu. Lâkin me'murin aybaşında maaşlarını alıp hoş geçinir ve esnaf ve tüccar dahi kesret-i ahz ü itâ ile mebaliğ-i külliye kazanır olduğundan işin sonunu düşünmezler idi. Ale'l-husus eyyam-ı sayfde Boğaziçi ve sâir seyr ü temaşa mahalleri eshâb-ı safa ile lebaleb olarak hâtıra keder ve zihne küdûret getirecek mütelaalardan herkes ictinab ederdi. Dersaadet sahihen nümune-nümay-i Cennet ve her gûşesi bir gûna cay gâh-i safa ve meserret idi"[7].

Cevdet Paşa, Ma'rûzât adlı eserinde ise, Tanzimat modernleşmesinin eleştirisini şöyle sürdürmektedir: "Zen-dostlar çoğalup mahbûblar azaldı. Kavm-i Lût sanki yere battı. İstanbul'da öteden berü delikanlılar için ma'ruf u mu'tâd olan aşk u alâka, hâl-i tabî'isi üzre kızlara müntakil oldu. Sultan Ahmed-i Sâlis zamanından berü mu'tâd olan

[7] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, I, Ankara, 1986, s. 20.

Kâğıdhâne seyri ziyâde rağbet buldu. Gerek orada, gerek Bayezid meydanında arabalara işâretlerle mu'âşaka usulü hayli meydan aldı. Küberâ içinde gulâmpârelikle meşhur Kâmil ve Ali Paşalar ile anlara mensûb olanlar kalmadı. Hâlbuki Ali Paşa da ecânibin i'tirâzâtından ihtirâz ile gulâm-pâreliğini ihfâya çalışırdu"[8].

Cevdet Paşa'nın ileri sürdüğü bu görüşler, üst tabaka Tanzimat ailesinin benimsediği hayat standartlarının, giderek toplumun diğer kesimlerine doğru nasıl yaygınlaştığını ve İstanbul ölçeğinde gündelik hayatın aile bünyesinde yarattığı yeni normların geleneksel doku ile farklılığını vurgulaması açısından son derece önemlidir. Bu görüşler aynı zamanda, modern âdâb-ı muâşeret kitaplarında ele alınacak temel konular için elverişli bir zemin hazırlamaktadır. Cevdet Paşa'nın hazırladığı bu zemin üzerinde, yanlış anlaşılan ve uygulanan Avrupa Âdâb-ı muâşeretini Ahmed Midhat Efendi ilk defa sistematik açıdan incelemiş, dolaylı yoldan Tanzimat ailesinin eleştirisini yapmıştır.

Ahmet Midhat Efendi, âdâb-ı muâşereti gündelik hayatın pratik bilgisi olarak tanımlamakta, geleneksel ve modern kültür yapıları arasındaki uyumsuzluğu gidermede bu konunun yeterince doğru anlaşılması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, Tanzimat modernleşmesinin âdâb-ı muâşeret konusunda yanılgıya sürükleyen temel nokta, Osmanlı aydınlarının, Avrupa mitini şekillendiren ve bütün Batı toplumları için geçerli, evrensel bir yaşamın yaptırım gücüne olan sarsılmaz inançlarıdır. Modern hayata nüfuz etmeye çalışan Osmanlı insanı için bu evrensel yasa kültürel farklılıklarını ortadan kaldırarak bütün bir toplumu, özgür insan ideali etrafında toparlayan sihirli bir güce sahiptir. Midhat Efendi'nin "*savoir vivre cosmopolite*" olarak nitelendirdiği bu evrensel âdâb-ı muâşeret, gündelik hayatın dinamiklerini hesaba katmayan bir soyutlamanın ürünüdür ve insanımıza cazip gelen özgürlük idealinin de ilkesiz bir serbestlik anlayışı şeklinde yorumlanmasına yol açmıştır[9]. Daha önce Cevdet Paşa'nın "sefahat hayatı" olarak nitelendirdiği bu yaşam tarzı, Midhat Efendiye göre Osmanlı üst tabaka ailesinde kısmen kökleşmeye başlamış ve bunun sonucunda gündelik hayatı oluşturan yaşam üslûpları arasında giderek büyüyen karşıtlıklar meydana gelmiştir. Oysa Avrupa'da yalnızca küçük bir zümrenin temsil ettiği bu serbest yaşam tarzının karşısında (efkâr-ı atika) olarak tanımladığı *conservateur* bir zümre vardır ki, bunların aile yaşamları bizdeki geleneksel aile yapısına tam anlamıyla uymaktadır. Midhat Efendi, "Bizim Şark taraflarına mahsus olan âdâb-ı ma'işet bunlarda tamamiyle mevcuddur"[10] diyerek örnek alınması

[8] Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, İstanbul, 1980, s. 9.

[9] Ekrem Işın, "Ahmed Midhat Efendi ve Gündelik Hayatın Pratik Bilgisi: Âdâb-ı Muâşeret", *Tarih ve Toplum*, VIII /44. (Ağustos 1987), s. 33.

[10] Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahut Alafranga*, İstanbul, 1312, s. 74.

gereken Avrupa yaşam tarzı ile bizdeki geleneksel yaşam tarzı arasındaki paralelliği kurmakta ve ortak noktaları şu ana başlıklar altında saptamaktadır:

a) Aile kökenlerine bağlılık ve bu bağlılığın gereği olan karşılıklı saygının üstün bir değer olarak benimsenmesi;
b) Aile büyüklerine karşı şefkat gösterilmesi;
c) Aile üyeleri arasındaki dayanışmanın süreklilik temeline dayanması ve bunu sağlayacak aile içi eğitime öncelik verilmesi;
d) Aile içi dayanışmayı yalnızca birinci derecede üyelerle sınırlamayıp, ailenin hizmetinde bulunan diğer kişilere de bu ilginin yansıtılması;
e) Gündelik modalardan uzak durulması, dolayısıyla tüketici aile modeline rağbet edilmemesi[11].

Görüldüğü gibi Midhat Efendi, orta tabaka aile değerlerini evrenselleştirmekte ve Osmanlı ailesinde zaten mevcut olan bu değerlerin titizlikle korunarak gelecek nesillere aktarılmasını önermektedir.

Tanzimat hareketi, Osmanlı aile yapısının gündelik hayatta dışa açılmasını başlatmış, bu süreç boyunca her aile üyesi kendi kültür kodu içinde değişime uğrayan bir yaşam üslûbu geliştirmiştir. Midhat Efendi'nin modern âdâb-ı muâşeret anlayışına göre, gerek insanların topluca bulundukları mekânlarda gerekse yüz yüze doğrudan ilişkilerde, kişisel tutumlarından, zevklerden ya da ilkelerden çok toplumun onayladığı davranışlar ve beklentiler belirleyici olmaktadır. Bu yüzden de modernleşme olgusunun kişiyi toplum hayatından uzaklaştırıcı bir süreç olarak algılanmasını doğru bulmaz. Modern âdâb-ı muâşeret kurallarının Avrupa'da insan-toplum ilişkisini kuran başlıca anlaşma zemini olduğunu belirterek bu konuda örnekler verir. Üzerinde en çok durduğu bu nokta aynı zamanda kadın-erkek ilişkilerini de kapsamaktadır. Avrupa'da insanların topluca katıldıkları törenlerde aile ziyaretlerinde, balolarda ve tiyatro, gazino gibi mekânlarda kadın ve erkek arasındaki ilişki şeklinin niteliği üzerinde Osmanlı kamuoyundaki yersiz kuşkuları gidermek amacıyla orta tabaka ahlâkıyla sınırlı bir yaşam üslûbunun çerçevesini çizer. Bu çerçeve içinde kalarak, çay davetleri, plaj eğlenceleri gibi aile hayatının dışa dönük etkinliklerinde uyulması zorunlu âdab- muâşeret kurallarını kadın ve erkek için ayrı başlıklar altında toplar ve bu sınıflandırmadan modern davranış kalıplarına ilişkin sistematik bir program çıkartarak modern Osmanlı ailesinin de bu davranış kalıplarını benimseyerek toplumsal hayata doğrudan katılabileceğini ileri sürer. Fakat Midhat Efendi'nin bu noktada karşılaştığı en önemli sorun, Avrupalı ailelerin kadın-erkek eşitliğine dayalı etkinliklerinin Osmanlı toplumunda henüz yeterince kabul

[11] E. Işın, *a.g.e.*, s. 36.

görmemesi ve erkeğin kadından bağımsız bir yaşam üslûbunu benimsemesidir. Bu konudaki düşüncelerini şöyle sergiler: "Bizde erkeğin hane haricindeki eğlencelerine kadın iştirak edemiyor. Seyirlere, tiyatrolara kadınlar da gidiyorlar ama onlar başka ve erkekler başka gidiyor.Kadın-erkek buralarda başka başka gidilmeğe âdâb-ı İslâmiyye ile asla tevfik kabul edemiyecek birçok uygunsuzluklar apâşikâre görülüp durmakla beraber kadın-erkek beraber gitme her neden dolayı ise mugayir görünüyor"[12]. Kuşkusuz bu saptama, aynı zamanda Tanzimat sonrası toplum yaşantımızda kadının konumu ve üstlendiği rolleri de sorgulamaktadır.

XIX. yüzyıl toplum yaşantımızda, kadını gündelik hayata sokan temel etken, modern eğitim anlayışının benimsenmesi olmuştur.Bu dönemde kadınlara yönelik eğitimin iki ayrı alanda gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Birinci alan, toplumun pratik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik meslek kadınlarını yetiştirmek amacıyla açılan modern kurumların faaliyetlerini kapsamaktadır. Ebe Mektebi, Kız Sanayi Mektebleri, ve Darülmuallimat gibi kurumlar, kadını meslek sahibi yaparak gündelik hayata kazandırmanın yolunu açmışlardır. Diğer bir eğitim alanı da, üst tabaka Osmanlı ailelerinin uyguladıkları konak eğitimidir. Özellikle aydın Osmanlı kadını, bu konak içi eğitim sürecinden geçerek ortaya çıkmıştır[13]. Fakat her iki kadın tipini, gündelik hayatta sosyalleştirmek amacıyla uygulanan pratik ve teorik eğitimin, bir noktada yetersiz kaldığı kısa sürede anlaşılmıştır. İşte kadın-erkek ilişkilerini modern anlamda kurma noktasında ortaya çıkan bu sorunu çözmek için atılan başlıca adımlardan birisi de Avrupa âdâb-ı muâşeretinin bu konudaki davranış kalıplarını Osmanlı toplum yapısına uyarlama çabasıdır. Kadının erkekle tanışma biçimi ve aralarındaki ilişkinin niteliği gibi konular, Ahmed Midhat Efendi'den başlayarak Cumhuriyet dönemi yazarlarına kadar uzanan modern âdâb-ı muâşeret sorununun başlıca gündem maddesini oluşturmuşlardır.

Midhat Efendi'ye göre Avrupa'da kadına gösterilen saygı, ilk bakışta hemen fark edilebilecek bir çifte standarda dayanmaktadır. Yoksul kadınlar, her türlü zor şart altında çalışırken gereken ilgiyi görmemekte, hatta toplum içinde horlanmakta iken, üst tabaka kadını yapmacık davranışlarla örülmüş aşırı bir saygının odağı durumuna getirilmiştir. Buna karşın iş hayatına atılan orta tabaka kadını, hem toplumsal güvence hem de saygı açısından çok daha tutarlı bir noktadadır. Midhat Efendi, Osmanlı kadını için, işte bu orta tabaka modernizminin temsil ettiği âdâb-ı muaşereti savunmakta ve bunun da ancak aile hayatı ile çalışma hayatı arasındaki sosyo-kültürel dengenin

[12] Ahmed Midhat, *Peder Olmak San'atı*, İstanbul, 1317, s. 139.

[13] Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", *Tarih ve Toplum*, IX/51, (Mart 1988), s. 22-27.

kurulmasıyla sağlanabileceğini vurgulamaktadır. İdeal kadın tipini şekillendiren aile ve çalışma hayatının Osmanlı toplumunda giderek bütünleşmesiyle birlikte, yalnızca kadını dış etkilere karşı korumayı amaçlayan "himayeci" âdâb-ı muâşeret anlayışının eski gerçekliliğini kaybetmeye başladığı görülmekle birlikte, gene de kadın-erkek ilişkileri model olarak alınan Avrupa'nın çok gerisindedir.

Örneğin Ahmed Cevad, mesirelerindeki kadın-erkek ilişkisini şöyle anlatmaktadır: "Burada erkekle gezmeğe çıkmış bir kadına tesadüf etmek enderdir. Hele erkekli kadınlı bir ailenin bir masanın etrafına iskemle koyup beraber oturmaları zâbıtaca memnûdur!"[14] Kadın ile erkek arasındaki bu iletişim kopukluğunu gidermek amacıyla, kadını çalışma hayatına sokarak erkekle birlikte ortak bir sorumluluk anlayışı kazandırma yolunda atılan adımlar, son dönem Osmanlı aydınları tarafından ön plâna çıkartılan başlıca toplumsal konulardan birisi olmuş, Cumhuriyet aydınları bu alanda çok daha köklü öneriler ileri sürmüşlerdir.

Safveti Ziya ve Abdullah Cevdet, son dönem modern Osmanlı aile yaşamını Cumhuriyet ilkeleri ışığında toplumun yeni yaşam tarzına uyarlamaya çalışırlarken, özellikle kadın merkezli modern âdâb-ı muâşeret kurallarını son derece kapsamlı bir şekilde ele alıp incelemişlerdir.

Safveti Ziya, "Âdâb-ı Muâşeret Hasbihâlleri" başlıklı kitabında, genç kızların toplum içindeki yaşam biçimlerini belirleyen kuralları, geçmişe oranla daha hoşgörülü bir zeminde ele almakta, fakat "serbest hayat" anlayışının sınırlarını gene de aile otoritesinin denetimine bırakmaktadır: "Darül-fünûn'a, konservatuarlara, Sanayi-i Nefîse Mektebi'ne, kendisinin ve ailesinin azâsından bulunduğu bir mahfele, ailesince ma'lûm ve tanıdıkları aileler tarafından devam olunan ve gündüzleri verilen konserlere, aile konferanslarına bir genç kız yalnız gidebilir. Zira oralarda kendi akranına, ailesince tanınmış ma'rûf aileler efrâdına tesâdüf eder ve her hareketini taht-ı murakâbede bulunduran mahdûd ve mu'ayyen bir cemiyet içinde bulunur. O gibi yerlerde bir genç kız hiçbir zaman yalnız kalmaz. Bir genç kız bu gibi yerlere gündüz yalnız başına gidebilir ise de meselâ geç vakit yani karanlık bastığı zaman evine avdet için ya bir otomobille dönmesi veya tanıdıkları bir ailenin refâkatini rica etmesi veya ailesinin tanıdığı ve itimat ettiği müte'ehhil bir zât tarafından evine kadar götürülmesi muvâfıkdır"[15].

Genç kızların toplum içinde uymaları gereken bu gibi modern âdâb-ı muâşeret kurallarına Abdullah Cevdet de değinmekte ve bir bakıma modernleşmenin "serbest hayat" demek olmadığının altını çizerek vurgulamaktadır. Genç kızların toplum hayatındaki her hareke-

---

[14] Ahmed Cevad, *Bizde Kadın*, Dersaadet, 1328, s. 25.
[15] Safveti Ziya, *Âdâb-ı Muâşeret Hasbihalleri*, Ankara, 1927,s. 46-47.

tinin geniş bir kesimce dikkatle izlendiğini, bu nedenle uymaları gereken kuralların toplumdaki yerleşik düşünce yapısıyla çatışmayı değil, geleneksel yargıları dönüştürmeyi amaçladığını belirten Abdullah Cevdet, genç kızların yeni hayat tarzlarının da bu çerçeve içinde şekillenmesinin zorunlu olduğunu kaydetmektedir.

Ahmed Midhat Efendi'nin kadınlar için öngördüğü "himayeci" âdâb-ı muâşeret anlayışının Abdullah Cevdet de onaylamakta fakat, ondan bir adım daha ileri giderek bu "himayeci" yaklaşımın sınırlarını genişletmektedir. Abdullah Cevdet genç kızların erkeklerle olan ilişkilerinde göz önünde bulundurmaları gereken bazı küçük ayrıntıları sıralarken, modern davranış kalıplarının ve değer yargılarının toplum tarafından yanlış algılanmaması için azami dikkatin gösterilmesini de şart koşmaktadır: "Bir genç kız hiçbir erkekten kıymetli hediye kabul etmez meğer ki bu erkek nişanlısı ola. Bu nişanlı da kontrat akdi (nikâh) gününe kadar genç kıza kitap, musiki notası, çiçek ve şekerlemeden gayri bir hediye vermemelidir. Bir genç kız her dakika fotoğrafyasını yaptırmaz, ba-husus fotoğrafyalarını sağa sola dağıtmaz. (...). Hiçbir zaman susuz şarap içmez ve daima şarabına çok miktarda su koyar. Likör kabul etmez. Bir kadın müskirâtdan tevakkî etmelidir. Kadının güzelliği ve nisâî âdâb ve vakârı bunu istilzâm eder (...). Mazbut bir genç kız cemiyetlerde tanıştığı delikanlılarla teklifsiz ve uzun müddetten beri tanışıyormuş gibi muamele etmekten pek uzak bulunur"[16].

Genç kızların üst tabaka yaşantısına katılmaları için öğrenmeleri gereken âdâb-ı muâşeret kuralları da gene aile içinde edinilen pratik bilgilere dayanmalıdır: "Genç kızı birdenbire kibâr âlemi sosyetesine sokmamalıdır. On sekiz yaşını bulmuş olan bir genç kız, babasının evinde verilen küçük suvarelerde bulundurularak yavaş yavaş ihzâr olunmalı, o günde gördüğü misâllerden, nümûnelerden ders almalıdır. Babalarının evlerinde verilen çay ziyafetlerinde ve sâire de fa'al bir ikrâm veya i'zâz rolü almak suretiyle genç kızlar sosyete hayatına girmeye hazırlanırlar"[17].

Modern âdâb-ı muâşereti ilgilendiren bir diğer konu da asker aileleridir. Tanzimat modernleşmesinin hem öncüsü hem de bu sürecin en tutarlı savunucusu olan asker zümrenin gündelik hayat içindeki konumu, modern âdâb-ı muâşereti doğrudan uygulama önceliğini bu gruba vermiştir. XIX. yüzyıl İstanbul'undaki elçilik resepsiyonlarında Osmanlı toplumunun Batılı çehresini bu asker aileleri temsil etmektedir. Bir bakıma Osmanlı insanının Avrupa'ya açılan penceresi sayılan bu ailelerin gerek kendi içlerinde gerekse katıldıkları toplumsal faali-

---

[16] Abdullah Cevdet, *Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi*, İstanbul, 1927, s. 361-367.

[17] Abdullah Cevdet, *a.g.e.*, s. 368.

yetlerde Tanzimat modernleşmesinin sözcülüğünü yapmaları, bu grubun âdâb-ı muâşeret anlayışını ön plâna çıkartmaktadır.

1911 yılında yayınlanan ve yalnızca Osmanlı Asker sınıfına yönelik "Ûsul ve Âdâb-ı Muâşeret" adlı kitap, söz konusu ettiğimiz önem nedeniyle ayrıca üzerinde durulması gerekli bir belge niteliğindedir. Osmanlı subaylarının uyması gereken modern Âdâb-ı muâşeret kurallarını kapsayan bu kitap, diğerleri gibi genel kuralları kapsamakla birlikte, yalnızca askerlere yönelik yeni kimlik arayışının da somut örneklerini sergilemektedir. Nitekim bu yeni kimliğin kahramanları savaş alanlarında olduğu kadar, sosyete salonlarında da kazanmaları zorunlu bir medeniyet savaşının temsilcileri olarak tanımlanmaktadırlar. Askeri yaşam tarzının biçime verdiği aşırı önem, modern âdab-ı muâşeretin kurallarıyla yoğrularak bu sınıfın insanları için geçerli en doğru kültür standartlarını oluşturmaktadır. Örneğin bir Osmanlı subayının dış görünüşü, temsil ettiği kültür standartlarının göstergesi olarak ele alınmakta, saç bakımından, tırnak temizliğine kadar uyulması gerekli kurallar birer birer sıralanmaktadır. Askerlerin saçlarını çok kısa kestirmeleri, medeni bir davranış olarak kabul edilmezken, saç bakımıyla gereğinden fazla uğraşmak da eleştiri konusu yapılmaktadır: "Saç ile saatlerce uğraşmak kadınlara mahsus bir haldir. Kendisine kadın gibi süs veren erkekler ise nazara hoş görünmezler bunlara *effeminé* yani kadınlaşmış derler ki mâkam-ı tezyîfde müsta'mel bir ta'birdir. Vakıa artistler, ressamlar ve şairler meyânında saç uzatmak kabul olmuş bir adet ise de bunun zâbitana şumulü yokdur. (...). Bizde bıyığa dokunmamak, pek ziyade kestirmemek ve yaşı kırkı geçmedikçe sakalı salıvermemek ve salıverilen sakal artık traş etmemek âdet olmuştur. Herhalde sakal salıverildiği hâlde onun tahâret ve intizâmına dikkat farz olur"[18]. Osmanlı subayı için, temizliğine bakmak kaydıyla uygun görülen sakal bırakma konusu, Cumhuriyet dönemi askeri sınıfına yönelik bir diğer âdâb-ı muâşeret kitabında bütünüyle medeniyet dışı bir alışkanlık olarak nitelenmekte ve "Zâbitlerimizin her gün tıraş olmaları lâzımdır. Aynı zamanda bu medenî bir mecburiyettir. Her gün tıraş olmayan bir kimsenin temizlikle alâkası az sayılır" denilmektedir[19].

Osmanlı subaylarının katıldıkları davetlerde, özellikle Avrupalıların oynadıkları briç ve poker gibi oyunların kumar sayıldığını ve bu oyunların daha önce Ahmed Midhat Efendi'nin işaret ettiği toplumsal yozlaşmanın göstergeleri olduğu yolundaki uyarıların modern âdâb-ı muaşeret konusu içinde ele alındığını görmekteyiz[20]. Midhat Efen-

[18] *Usûl ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul, 1327, s. 6-7.

[19] A. Lutfullah, *Zabitan İçin Muaşeret Usulleri ve Beynelmilel Teşrifat Kaideleri*, İstanbul, 1932, s. 7.

[20] Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yahud Alafranga*, s. 616-623.

di'nin kesinlikle uzak durulması gerektiğini söylediği bu salon oyunları, II. Meşrutiyet subayları için öngörülen modern âdâb-ı muâşeret kuralları içinde tasvip görmese de, bütünüyle de yasaklanmamaktadır: "Zâbitanımız için kâğıd oyunlarına hiç karışmamak pek hayırlı bir harekettir. Şâyed edilen ısrar üzerine oyuna dahil olmak icâb ederse cüz'î meblağ vâz' etmek ve kaybedip kazanmağa asla ehemmiyet vermemek mukteza-i terbiyye ve necâbetdir. Fakat kaybedilen meblağ her ne kadar olursa olsun derhal te'diyye olunmalı ve kazanılan parayı da mutlak almalıdır"[21].

Çocuklar ve diğer ev halkını oluşturan hizmetçiler de, modern âdâb-ı muâşeretin ilgi alanı içindedir. Çocuk eğitiminde izlenmesi gerekli yöntemlerin modern âdâb-ı muâşeret kurallarına uygunluğu sorunu başlıca tartışma konularından birisidir. Gerek çocukların eğitimi için seçilecek "mürebbiye"de aranılacak özellikler, gerekse hizmetçilerin çocuklar ve diğer ev halkıyla olan ilişkileri, geleneksel değer yargılarını bir kenara bırakmamak kaydıyla, modern aile yapısına uyarlanan âdâb-ı muâşeret anlayışı çerçevesinde çözümlenmeye çalışılmıştır[22].

Modern âdâb-ı muâşeret, insanların kendi aralarındaki ilişkiler kadar, içinde yaşadıkları mekânlarla da doğrudan ilişkilerini düzenleyen bir dizi kural getirmektedir. Özellikle Tanzimat'tan sonra ev hayatının mekân organizasyonu açısından geçirdiği değişiklikler, Ahmed Midhat Efendi'nin Avrupa örneğinde gözlemlediği standartların Osmanlı mekân düzenleme geleneğine uyarlanmasından başka bir şey değildir. Fakat bu uyarlama, Midhat Efendi'ye göre aşırıya kaçmadan yapılmalıdır. Bunun tersi durumlarda ise bir çeşit üst tabaka zevksizliği denebilecek modern görgüsüzlük bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmaktadır.

Midhat Efendi bu görgüsüzlüğün eleştirisini "Hâne tanzimi" başlığı altında şöyle dile getirmektedir: "Şimdilerde biz dahi eski alaturka salonlarımızı nasılsa beğenmeyerek alafranga usulde salon tanzim edeceğiz diye hayli hatalara duçâr olmakda bulunduğumuzdan Avrupalıların hânelerini nasıl düzelttikleri hakkında velev muhtasıran olsun malûmât peydâ edecek olur isek kendi tanzimât-ı beytiyyemiz hususunda dahi biraz daha uyanık bulunuruz da hatalarımız dahi az olur. Meselâ alafrangaya râgıb bir büyücek zâtın salon ittihaz etmiş olduğu mahalde palto ve şapka ve sâire asmağa mahsus olan askılardan birisini kendi gözümüz ile görmüşüzdür ki, vakıa pek süslü yapılmış bir askı olmak ile beraber her halde sokak kapısı civârından pek de uza-

---

[21] *Usûl ve Adâb-ı Muâşeret*, s. 29-30.

[22] Lütfi Simavi, *Teşrifat ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul, 4. tab, 1927; Abdullah Cevdet *a.g.e.*, s. 55-98.

namayacak olan bir şeyi salona kadar çıkarmak insanı bi't-tabi tebessüme mecbûr eder"[23].

Kuşkusuz bu satırlar, modernleşmenin içeriğini kavrayamayan, başka bir deyişle modernleşmeyi gösterişe dönüştüren Tanzimat züppeliğinin sergilenmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Fakat II. Abdülhamid döneminden itibaren giderek yaygınlaşan ve değişen hayat standartlarıyla beraber mütevazi ölçüde bir Doğu-Batı eklektizmine dayanan mekân düzenlemeleri, Osmanlı ailesinin genelde en önemli uğraş alanlarından birisi olmuştur[24].

Sonuç

Modern âdâb-ı muâşeret anlayışı, Osmanlı aile yaşamının Tanzimat'tan sonra geçirdiği köklü değişiklikleri, belli toplumsal kurallar çerçevesinde yorumlama çabası olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneksel yaşam tarzının giderek arka plâna itildiği bir yüzyılda modern âdâb-ı muâşeret, Osmanlı ailesini toplumsal ütopyaya kazandıran başlıca sosyo-kültürel araçlardan birisi olmuştur.

[23] Ahmed Midhat, *a.g.e.*, s. 274-275.
[24] Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Households: Marriage, Family and Fertility (1880-1940)*, Cambridge, 1991, s. 202-214.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları*

Nadir Özbek

1980'li yıllarla birlikte 'refah devleti' ve sosyal politika uygulamalarının ciddi bir krize girmesi, refah politikalarının tarihine ilişkin akademik çalışmaları da etkilemiş ve bu alandaki modernist yaklaşımların sarsılmasına yol açmıştır (Jones, 1996). Devletin sosyal yardım işlevlerinin giderek arttığı ve gelişme sürecindeki toplumların nihaî olarak 'refah devletine' ulaşacağı şeklindeki yaklaşımlar itibar kaybederken, devletin sosyal alandaki ağırlıklı konumunun ne geçmişte ne de günümüzde bir norm olduğu fikri belirginlik kazanmaktadır (Krieger, 1987). Sosyal politika tarihi alanındaki bu yaklaşımlar, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki refah uygulamalarının, modernleşme ve çağdaşlaşma paradigması çerçevesinde yorumlanmasını zorlaştırmaktadır.

Yoksullar ve sosyal yardım gibi konuların Osmanlı tarihçiliğinde henüz ilgi uyandırabildiğini söylemek zordur. Oysa Avrupa tarihçiliğinde yoksulluk ve refah politikaları, sosyal tarihçiliğin önemli bir alt sektörü olarak yer edinmiş bulunmaktadır. Refah politikalarının tarihi alanında 1960'lar sonrasında genel olarak tarih disiplinindeki gelişmelere de koşut olarak önemli metodolojik kırılmalar gerçekleşmiştir. 1970'lerin sosyal tarihçiliğine daha çok kantitatif ve karşılaştırmalı yaklaşımlar egemen olmuştur. Aynı yıllarda Foucault'nun çalışmalarından esinlenen sosyal kontrol ve disiplin temalarına yoksullar ve refah politikalarını anlamak için yaygın bir şekilde başvurulmuştur. 1980'lerin sosyal tarihçiliğinde yoksullar, tarihsel özneler olarak incelenmeye başlanırken, 1980'lerin sonlarından itibaren daha çok kültürel unsurlar ağırlık kazanacaktır (Gouda, 1995). 1990'ların ortalarından itibaren ise, post-modern eleştirinin yarattığı sarsıntının yavaş yavaş atlatılmasıyla, ideoloji ve politika merkezli gündemler yeniden güncellik kazanmaya başlamıştır. Yoksullar ve refah uygulamalarının tarihi açısından bu yeni eğilimin, sosyal ve ekonomik düzlemleri ihmal

* Bu yazının ilk taslağını okuyup çeşitli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Zafer Toprak, Cengiz Kırlı, Cüneyd Okay ve Gültekin Yıldız'a teşekkür ederim.

etmemekle birlikte, politik düzleme ve bu düzlemin kendi iç dinamiklerine açıklayıcı bir rol atfettiği söylenebilir (Cavallo, 1989).

Bu yazıda, sosyal yardım ve refah politikaları tarihçiliği alanındaki yukarıda özetlenen gelişmelerden de esinlenerek, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin yoksullara yönelik koruyucu uygulamalarının gelişimi açıklanmaya çalışılacaktır. Sosyal yardım alanında Tanzimat sonrası dönüşümler doğrusal bir modernleşme süreci olarak ele alınmak yerine, bu dönemdeki sosyal yardım uygulamalarının seyri, siyaset düzleminin kendi dinamiklerine ağırlık verilerek yorumlanacaktır. Siyaset düzlemi, bir tür yönetenler-yönetilenler ikilemi içinde değil, daha çok devlet aygıtının gelişimine bağlı olarak siyaset tekniklerindeki değişimler ve bu bağlamda siyasal elitin ve çeşitli siyasal odakların karşılıklı pozisyonlarındaki gerilimlerin bir ürünü ve buna bağlı söylemlerin bir ifadesi olarak ele alınacaktır. Başka bir ifadeyle, söz konusu gerilimlerin sosyal yardım alanındaki izleri takip edilecektir.

19. yüzyıl modernleşmesi boyunca Osmanlı Devleti'nin nüfuzu, sosyal hayatın birçok alanında artmıştır. Devletle bağı son derece sınırlı olan alanlar, modern teknolojik imkânlarla donatılmış bürokratik devletin yeni fonksiyonları şekline bürünmüştür. Bu süreç, devletin yeni fonksiyonlarını yerine getirmekle yükümlü 'memurlar' sınıfına olan ihtiyacı arttırmış ve konumlarını devletin yeni işlevleriyle tanımlayan bürokratik bir sınıfın, yeni bir politik elitin oluşmasına yol açmıştır. Bu gelişme siyaset tekniklerinde ve politik iktidarın meşruiyeti sorunu çerçevesinde önemli gerilimler ve kırılmalar yaratmıştır. Bu süreci, kısaca, padişahı ve sarayı eksene alan bir siyasal meşruiyet zemininden, daha geniş tabanlı bir meşruiyet sistemine geçiş olarak niteleyebiliriz. Bu yazının ana temasıyla bağı açısından ifade etmek gerekirse, sosyal yardım alanı, kamu sağlığı ve benzeri birçok alan gibi, yeni politik elite kendi toplumsal kimliğini kurma imkânları sağlayacaktır. Aynı zemin padişah ve saray eksenli siyasal meşruiyet sisteminin sürdürülmesi açısından da geniş imkânlar sunmaktadır. 19. yüzyıla bir bütün olarak baktığımızda bir yandan seküler bir süreç olarak devletin sosyal işlevlerinin genişlediğini diğer yandan da sosyal alanın siyasallaştığını görüyoruz. Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu genel siyasal çerçeve 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda sosyal yardım alanındaki gelişmeleri açıklamamıza imkân sağlayacaktır.

Ancak, aşağıda ayrıntılarıyla görüleceği üzere, Osmanlı toplumunda sosyal yardım alanına 19. yüzyıl boyunca devletin nüfuzunun, örneğin kamu sağlığı ile karşılaştırıldığında, sınırlı kaldığı vurgulanmalıdır. Bu durum, tarımsal ekonominin yeteri kadar hızlı çözülmeyişi ve buna bağlı olarak kentlere nüfus hareketinin ve proleterleşmenin sınırlı cereyan etmesiyle açıklanabilir. Bunun bir sonucu yoksulluk kategorilerinin 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda hâlâ geleneksel kalıp-

lar içinde kalması olmuştur. 19. yüzyıl Avrupa'sında sosyal yardım uygulamaları daha çok emek piyasasının kontrolü ve işçi hareketinin yarattığı politik oyunlar etrafında şekillenirken, Osmanlı'da böylesi sorunlar son derece tali kalacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksulların korunması ve sosyal yardım konularında henüz monografik çalışmalardan yoksun bulunuyoruz. Bu durum, Osmanlı tarihçiliğine 1960'lı ve 1970'li yıllara kadar dar anlamıyla siyasî tarih temalarının hâkim olmasıyla açıklanabilir. Ancak, 1970'lerden itibaren büyük bir atılım gösteren Osmanlı 'ekonomik ve toplumsal' tarihçiliğinin gündemi de iktisat tarihçiliği ve siyasal-ekonomik yaklaşımlar tarafından belirlenmiştir. 1980'lerle birlikte sosyal tarihçiliğin, devletin dışında kalan unsurlara ve gelişmelere yönelmesiyle birlikte işçilerin tarihi, kadınların tarihi gibi konular yeni ve meşru çalışma alanları olarak belirecektir. Ancak, yoksulların ve sosyal yardım alanının yeterince ilgi çekebildiğini söylemek henüz hayli zordur[1].

Aşağıda, öncelikle, arşiv belgelerine yansıdığı şekliyle ve bu yazıda sıklıkla karşılaşılacak yoksulluk kategorilerinin bir tanımı yapılmaya çalışılacaktır, ikinci olarak, özellikle Tanzimat sonrasında şekillenmeye başlayan merkezî devlet hazinesinden yoksullara yönelik maaş ödemeleri ele alınacaktır. Bu örnekte de görüleceği gibi yoksullara maaş ödenmesi yoluyla yardım, seküler bir gelişme olarak merkezî devletin görevleri arasında yerini almaya başlamaktadır. Üçüncü bölümde II. Abdülhamid'in kişisel ihsanları ve sadakaları aracılığıyla yoksullara yardım alanında görünür olabilme ve böylece iktidarının meşruiyet zeminini genişletme çabası incelenecektir. Bir sonraki bölümde yoksulların korunması alanında seküler gelişmeler olarak mahalli idarelerin konumları irdelenecektir. Son bölümde ise Abdülhamid iktidarını deviren meşrutiyetçi aydınların ve II. Meşrutiyet dönemi hükûmetlerinin sosyal yardım alanında Abdülhamid'in izlerini silme çabaları ve modern ve bürokratik bir sosyal yardım sistemi kurma doğrultusundaki ilk girişimleri incelenecektir.

Osmanlı Belgelerinin Diliyle 'Yoksullar'

En geniş anlamıyla kullandığımız 'yoksulluk' kategorisi Osmanlı belgelerinde birçok farklı kavramla ifadesini bulmuştur. Belgelerde genellikle esnek bir kullanıma sahip olan 'fakir' veya 'fukara' kav-

---

[1] Titiz araştırmalara dayanan çalışmaların olmadığı bir ortamda hamasî genellemeler ve idealizasyonlar yaygınlaşmaktadır. Bu idealizasyonlar mihmanhane, darülziyafe, misafirhane, şifahane, aşhane ve imaretler gibi kurumları ön plana çıkartarak Osmanlı'nın özellikle klasik dönemde mükemmel bir sosyal yardım sistemine sahip olduğunu vaaz etmektedir. Bu tür idealizasyonlara vakıfların sosyal yardım işlevlerine yönelik abartılar eşlik etmektedir. Osmanlı'da vakıfların yoksullara yönelik sosyal yardım işlevlerinin sınırlarına işaret eden kısa bir değinme için bkz. Özbek, 1999c.

ramı, daha çok 'ahali' anlamında kullanılmış ve çoğunlukla 'fukara ahali' şeklinde ifade edilmiştir. 'Zaruret' sıkça karşılaşılan bir başka kavramdır ve zaman zaman 'fakr u zarurete dûçâr olmak' şeklinde kullanılmıştır. Bu kavramla, çoğunlukla geçici veya beklenilmeye maddî zorluklar kastedilmektedir. Örneğin ailenin geçimini sağlayan erkeği ölümünün ardından karısının çocuklarıyla belli bir gelirden yoksun kalması gibi. Bu, 'fukara ahaliden' bir kimse olabileceği gibi herhangi bir memur veya bir paşanın karısı da olabilmektedir. Bu durumdakiler devlet nezdinde 'muhtac-ı muavenet', yani yardım edilmeyi hak eden bir kesim olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı belgeleri arasında 'fakr u zarurete dûçâr' olduğundan dolayı devlete yardım isteğiyle verilen arzuhallerin (dilekçe) çokluğu, zaruret ve muavenet (yardım) olgusunun devletle birey arasındaki meşruiyet zemininin hayli önemli bir unsuru olduğuna işaret etmektedir (İpşirli, 1991).

Bununla birlikte, aceze veya muhtâcîn kelimelerinin terkipleriyle kategoriler çeşitlenmektedir. Örneğin 'aceze-i hüccac', yani hac vazifesini yerine getirmek isteyen ancak hacca gidiş veya dönüş gibi yol masrafının bir kısmını karşılamakta zorluğa düşen kimseler gibi. Bu gibi kesimler için, Osmanlı tebaası olsun ya da olmasın devletin belli bir fon ayırdığını görüyoruz. Bu kategorinin Osmanlı hilafetinin meşruiyet sınırlarını genişletmek işlevini taşıdığı açıktır. Hayli yaygın bir başka kategoriyi ise 'muhtâcîn-i zürra' oluşturmaktadır. Bununla kıtlık, kuraklık, dolu, sel gibi bir takım doğal afetler neticesinde tohumluk ve ekmeklik zahireden yoksun kalan tarımsal üreticiler kastedilmektedir. Osmanlı maliyesinde tarımın vergilendirilmesinin maliyenin en önemli gelir kalemini oluşturduğu hatırlandığında, 'muhtâcîn-i zürrâya' yapılacak yardımların tarımsal üretimin bekasını sağlama açısından ne kadar önemli olduğu açıklık kazanır. Ayrıca böylesi bir yardımla kentlere yönelik muhtemel dahili nüfus hareketlerinin de önünün alınacağı aşikardır. Arşiv belgeleri devletin bu konuda fazlasıyla hassasiyet gösterdiğine yeteri kadar açıklıkla işaret etmektedir.

İç ve dış politikanın önceliklerine bağlı olarak geçici muhtacın kategorilerinin ön plana çıktığı durumlar da olabilmektedir. 'Girid muhtâcîn-i îslamiyes ve Trablusgarb muhtâcını' gibi. Osmanlı hükümranlığının bir dış tehdit sonucu tehlike altına girdiği coğrafyalarda devlet en azından bu coğrafya nüfusunun belli kesimlerinin devlete bağlılıklarını güçlendirme yoluyla söz konusu tehlikeyi bertaraf etmeye çalışmaktadır. 1897 Yunan muharebesinin ardından 'evlad-i şüheda ve malulin-i guzât-ı asakir-i şahane', yani şehit aileleri, sakat ve yaralı askerler ve gaziler ön plana geçecektir. Özellikle basın aracılığıyla bu kesimlere yönelik yardım kampanyaları düzenlenerek bir tür 'proto-milliyetçi' duyarlılıklar yaratılmaya çalışılacaktır.

Bu kategorilerin dışında 'eytam ve eramil' (yetim ve dullar) ve emekliler devlet tarafından 'eytam ve eramil maaşları' ve 'tekaüd san-

dıkları' (emekli sandığı) çerçevesinde koruma altına alınmışlardır. 19. yüzyılın hayli erken bir aşamasından itibaren askeriye, mülkiye ve ilmiye sınıfları için bir emeklilik ve buna bağlı olarak yetim ve dul maaşları sistemi şekillenmiş bulunmaktaydı. Ayrıca herhangi bir sebeple görevden azl edilmiş olanlara da bir tür sigorta sistemi şeklinde 'mazulin maaşı' ödendiğini biliyoruz.

'Fakr u zarûrete dûçâr olanlar', 'muhtâcîn', 'muhtâcîn-i zürra', 'musâbîn', 'aceze' ve 'aceze-i hüccac', 'eytam ve eramil', 'mazulin' gibi bazı kavramların, Osmanlı belgelerinin dilinde yoksulluğun meşruiyet sınırlarını çizdiğini söyleyebiliriz. Meşruiyet sınırlarının dışında kalanlar ise, içerikleri zaman ve mekâna bağlı olarak farklı şekillerde doldurulmakla birlikte, 'serseriler' ve dilenciler, yani bir işte çalışmaya muktedir olduğu halde çalışmamayı tercih edenler ve düşkün kadınlar, yani fuhuşla meşgul olanlar, oluşturmaktadır[2]. Osmanlı devleti 19. yüzyılın çok öncesinde bu 'gayr-i meşru' kesimlere yönelik olarak, özellikle İstanbul'un 'asayişi' ve 'nizamı' açısından sürgün, izam, ve daha sonraları bir tür dahili pasaport sistemi olan 'mürur tezkeresi' gibi kontrol teknikleri geliştirmiş ve büyük şehirleri bu gibi 'gayr-i meşru' kesimlerden arındırmaya çalışmıştır[3].

Maliye Hazinesi ve Yoksullar: Muhtâcîn Maaşı

Tanzimat modernleşmesi boyunca sosyal yardım alanındaki en önemli unsur, vakıflar ve imaretler çerçevesinde işleyen geleneksel sosyal sisteminin çözülmesi olmuştur. Merkezîleşme sürecinde vakıf gelirleri maliye hazinesi içinde eritilmiş ve bu kurumların kaynakları budanmıştır. Ayrıca, Osmanlı toplumunun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin getirdiği iktisadî ve sosyal hareketliliğin doğurduğu sorunlara eski sistem artık cevap veremez hale gelmiştir. Bu koşularda sosyal yardım alanında vakıfları kontrol altında bulunduran sosyal kesimler Evkaf Nezareti bünyesindeki merkezîleşmeyle birlikte görece özerk konumlarını kaybedecekler ve devlet memurları şekline dönüşeceklerdir. Aynı süreçte, yavaş da olsa yoksulların korunması alanı, merkezî devletin nüfuz alanına girmeye başlayacaktır.

Yukarıda genel hatlarıyla çizdiğimiz çerçeve içinde şekillenen 'seküler' sosyal yardım uygulamalarından bir tanesi muhtacın maaşıdır. Bu uygulama ile devlet yoksullara belli bir yönetmelik dahilinde olmamakla birlikte maaş bağlama yükümlülüğü altına girmiştir. Muhtacın maaşı uygulamasının 19. yüzyılın hayli erken bir aşamasına kadar uzandığı görülmektedir. Örneğin, 1845/46 tarihli bir defter Girit

---

[2] Son dönem Osmanlı imparatorluğu'nda dilenci ve serserilere yönelik politikalar İçin bkz. Özbek, 1999b.

[3] Mürur tezkeresi uygulaması ve 19. yüzyıldaki kentlere yönelik nüfus hareketleri için bkz. Ankara, 1994; Çadırcı, 1993; Deringil, 1991.

Adası'na bağlı Kandiye, Hanya ve Resma sancaklarında bulunan "fukara ve muhtâcîne kayd-ı hayat şartıyla verilen" maaşların miktarını göstermektedir (ML.MSF, 8024). Bu deftere göre Kandiye'de 24, Hanya'da 19 ve Resma'da 4 kişiye fakirliklerinden dolayı hayat boyu maaş bağlanmıştır. Hersek Sancağı'na ait 1851/52 tarihli defterden memurlara ödenen maaşla birlikte "Fukara Maaşları" başlığı altında Ali Paşa Tekkesi Taamiyesi (tekkelere bağlanan yemeklik parası) ve türbedar maaşı olarak ayrı bir harcama yapıldığım öğreniyoruz (ML.MSF, 9847).

Maliye Nezareti arşivinde bulunan masraf defterlerinden fukara ve muhtâcîne yapılmakta olan aylık ve yıllık ödemelere ilişkin örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ayrıca arşiv belgeleri arasında bütçelere ilişkin yapılacak ayrıntılı çalışmalarla Maliye Nezareti'nin fukara ve muhtâcîne yönelik ne kadar tahsisat ayırdığını tespit etmek de mümkün olabilecektir. Bu konuda Tanzimat dönemine ilişkin yayınlanmış araştırmalar ayrıntılı masraf kalemlerini kapsamadığı için maliye hazinesinden yapılan sosyal yardım harcamalarını tespit edemiyoruz. Tevfik Güran tarafından yayımlanan Tanzimat dönemi bütçelerinde, örneğin 1860/61 dönemi harcamalarında, "muhtâcîn maaşları", başka harcamalarla birlikte, yani "Mazulin ve mütekaidin ve muhtâcîn maaşları ve vezaif" (geçici olarak görev harici kalan memurlara, emeklilere ve tekkelere yapılan ödemeler) şeklinde tek bir kalem altında gösterilmiştir (Güran, 1989: 72). Bununla birlikte Maliye Hazinesi tahsisat kalemlerinin incelenmesi bile tek başına Maliye'nin yoksullara yönelik harcamaları hakkında genel bir fikir verebilmektedir. Bu kalemlerden bazıları "tayinat-ı lahmiyyenin baha ve mesarifi" "taşrada memur bulunan bazı muhtâcîn", "vezaif tertibi" ve "ekmek ve et tayinatı"ndan oluşmaktadır. Maliye bütçesindeki bu kalemler daha çok vakıflar tarafından yerine getirilen işlevleri kapsamaktadır. Ancak Tanzimat'ın ilânı ardından vakıf gelirlerinin tahsili görevi Maliye'ye devredilmiştir. Bu tarihten itibaren Evkaf Hazinesini Maliye Hazinesinden ayrı olarak düşünmek imkânsızlaşmaktadır. Evkaf gelirlerinin Maliye Hazinesi içinde eritildiğini, en azından bu sürecin güçlü adımlarla ilerlediğini biliyoruz. Süreç içinde vakıfların sosyal yardım fonksiyonlar merkezî devlet aygıtının fonksiyonları niteliğini kazanacaktır.

Tanzimat döneminde Maliye bütçesinden yapılmış olan bu tahsisatlar dışında da özellikle taşrada valilerin yetkisi altında bulunan 'Kapualtı Hasılatı'ndan da fukara için harcama yapıldığını görüyoruz. Tanzimat öncesinde eyalet valileriyle sancak beylerinin aldıkları hasılatların bazılarını tanımlamak için kullanılan, kapualtı hasılatı (Pakalın, 1983: c.l, s.167), Tanzimat'la birlikte bir tür muhtâcîn ve fukara tertibi işlevi de görmeye başlamıştır. Örneğin Tırnova'da bayram topunun kazaen erken ateş alması sonucu sakat kalan Abdullah ve Rüstem'e kapualtı hasılatından ömür boyu maaş bağlanması kararlaştırılmıştır (A.MKT.MVL, 127/17). 1867 tarihinde İzmir ve

Trabzon kapualtı hasılatlarından bazı muhtâcîne maaş verilmekte olduğunu (İ-Meclis-i Vâlâ, 26130 26154), ve yine aynı tarihte Edirne ve Filibe sancakları kapualtı hasılatından fukaraya maaş verildiğini görüyoruz (İ-Meclis-i Vâlâ, 26284). Sonraları vilâyetlerde fukaraya kapualtı hasılatından ödenen maaşlar mal sandıklarına kaydırılacaklardır (İ. Dahiliye, 41095).

II. Abdülhamid döneminde de Hazine-i Maliye-i Celile tahsisatları arasında yer alan "muhtâcîn tertibi"nin ve bu tertipten ödenen "muhtâcîn maaşının" maddî açıdan zor duruma düşmüş olan kişilere aktarılan önemli bir kaynak olduğu anlaşılıyor. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Dahiliye Nezareti'ne, Sadaret'e ya da doğrudan Yıldız Sarayı'na muhtâcîn tertibinden uygun bir miktar maaş bağlanması talebiyle sunulmuş sayısız arzuhal örnekleri bulunmaktadır. Sosyoekonomik bir kategori olarak muhtâcînin ne anlama geldiğinin açıklık kazanması için bu arzuhallerden ve içerdikleri taleplerden kısaca bahsetmekte fayda var. Örneğin, 1898 tarihinde Hidayet isimli kadına fakirliğinden ve çok çocuk sahibi olmasından dolayı muhtâcîn tertibinden uygun bir miktar maaş bağlanmış ve oğlu Sadık da haline uygun bir mektebe kayıt ve kabul edilmiştir (İ-Hususi, 19/N.1315). Yine benzer bir şekilde 1898 tarihinde kocasının hastalığından ve kimsesizliğinden bahisle kendisiyle iki çocuğuna uygun miktar maaş bağlanması isteğinde bulunan Münire isimli bir kadına "Muhtâcîn Mahlûlâtından (sahipsiz kalmış maaş)" maaş bağlanması için hususi irade çıkartılmıştır (İ-Hususi, 30/N.1315). 1901 yılında, Cibali civarında Karanlık Mescid'de Furun sokağında 12 numaralı hanede sakin a'mâ İsmail'in elli dört kuruşluk muhtâcîn maaşı bir hususi irade ile yüz kuruşa arttırılmıştır (İ-Hususi, 31/C.1319).

Muhtâcîn tertibinden maaş yalnızca fukara ahaliden zor durumda kalan kimselere bağlanmamıştır. Bir paşanın ölümünün ardından geride kalan karısına ve hizmetçilerine, ya da bir memurun çeşitli nedenlerle işini kaybettiği ancak emeklilik (tekaüd maaşı) hakkını da elde edemediği durumlarda muhtâcîn maaşı tertibinden yararlanmak isteğiyle arzuhal verdiği olmuştur. Örneğin, 1885 yılında kapu çukhadarlarından Abdülkadir Efendi yaşının ilerlemesi sonucu yevmiyesini tedarik etmekten aciz kalmış ve kendisine Maliye Nezareti'nce Muhtâcîn Maaşatı hesabından münhal kalan (sahibi ölmüş bulunan) 390 kuruştan 300 kuruşunun bağlanması kararlaştırılmıştır (İ-Dahiliye, 75091). 1889 tarihli bir başka örnekte, Zaptiye Muavini pederi Mehmed Bey'in ölümü sırasında Kartal eski kaymakamı Ahmed Aziz Bey'e Muhtâcîn Maaşatı tertibinden bin kuruş maaş bağlanmış olduğunu görüyoruz. Bir süre sonra Ahmed Aziz Bey'in muhtâcîn maaşı kesilecek ve yeniden bağlanması için yaptığı başvuru Meclis-i Vükela'da görüşülecektir. Meclis-i Vükela Ahmed Aziz Bey'e muhtâcîn maaşı verilmek yerine kendisinin yeniden kaymakamlık görevine

atanmasının daha uygun olacağı kararına varır (MV, 49/52). Yine Bursa'da Cami'-i Kebir'de eğitim işleriyle meşgul Saadettin Efen-di'nin zaruret içine düştüğünden bahseden arzuhali üzerine kendisine Hazine-i Celile'ce Muhtâcîn Maaşatı Mahlûlâtından olmak ve mahallî mal sandığından ödenmek üzere aylık 200 kuruş maaş bağlanmıştır (MV, 50/35). 1895 yılında Dördüncü Ordu-yı Hümâyûn sertabibi (başhekimi) müteveffa Miralay Yusuf Beğ'in zevcesi Emine Hanım, kendisi ile üç kerimesine tahsis edilmiş olan 265 kuruşluk maaşın yeterli olmadığından bahisle verdiği arzuhal üzerine söz konusu maaşın 500 kuruşa arttırılması yolunda bir irade alınmıştır (İ-Maliye, 12/Ş. 1312).

II. Meşrutiyet döneminde de muhtâcîn tertibinin benzer kullanımları devam etmiştir. 1917 tarihinde eski Basra Valisi Müşir Hidayet Paşa'nın haremi Seyyide Hanim'ın manevî kerimesi Fatma imzasıyla verilen arzuhalde, Paşa'nın ölümünün ardından Seyyide Hanım'a tahsis edilen maaşla her ikisi de geçimini sürdürmekte iken Seyyide Hanım'ın da ölmesiyle birlikte kendisinin kimsesiz ve maişetsiz kaldığı ifade edilmektedir. Fatma'nın talebi Seyyide Hanım'ın maaşından üç yüz kuruşun kendisine tahsis edilmesidir. Bu talep Meclis-i Vükela'ca uygun görülmüş ve gereğinin yapılması için konu Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir (MV, 207/31).

Buraya kadar verdiğimiz örnekler muhtâcîn maaşı uygulamasının Tanzimat Fermanı sonrasında Hazine harcamaları içinde yavaş yavaş yer edindiğini ve II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte de bir nizama bağlandığını göstermektedir. Osmanlı arşivinde yeni tasniflerin açılması ve bunlar üzerinde yapılacak daha ayrıntılı araştırmalarla, bu maaşın bütçe içindeki oranının gelişimi ve imparatorluğun farklı coğrafyalarında ne ölçüde yaygınlaşabildiği veya uygulamada ne gibi farklılıklar oluştuğunun tespit edilmesi mümkün olabilecektir. Ancak, muhtâcîn maaşı ödemelerinin bütçe giderleri içindeki yeri ve uygulamanın imparatorluk bütünündeki yaygınlığı ne olursa olsun, burada önemli olan, şu veya bu sebep sonucu yoksulluk sınırına düşen Osmanlı tebaası kişilerin devlet tarafından maaş bağlanarak koruma altına alınması gerektiği fikrinin yer edinmiş olmasıdır. Bu noktada vurgulanması gereken, muhtâcîn maaşı uygulamasının, aşağıda inceleyeceğimiz atiyye-i seniyye (padişah hediyesi) ve sadaka-i seniyye (padişah sadakası) örneklerinden farklı olarak, padişah ve sarayla ilişkilendirilmekten çok, merkezî devletle tebaası arasında daha 'bürokratik' ve 'seküler' bir meşruiyet zemini üzerine oturmuş olmasıdır.

II. Abdülhamid ve Yoksullar: Atiyye-i Seniyye ve Sadaka-i Seniyye

II. Abdülhamid döneminin yoksullara yardım uygulamaları açısından en belirgin özelliği, sultanın isminin özenle ön plana çıkartılması

çabası olmuştur. Özellikle iktidarının ilerleyen yıllarında güvenlik gerekçesiyle Yıldız Sarayı'nın dışına fazla çıkmayan Abdülhamid, 'görünürlüğünü' dolaylı ve sembolik araçlarla güçlendirmeye çalışacaktır (Deringil, 1998: 18). Bu çerçevede Abdülhamid'in yoksullara yönelik politikaları özel bir anlam kazanmaktadır. Padişah hediyesi olarak tercüme edebileceğimiz atiyye-i seniyye tertibinin kullanımı ve yine padişahın yoksullara yardımı olarak sadaka-i seniyyelerin özellikle basın aracılığıyla ön plana çıkartılması, Abdülhamid'in yoksulların kalbinde yer edinmesine ve böylece Yıldız Sarayı etrafında 'merkezîleşen' iktidarının meşruiyetini güçlendirmesine yardım edecektir.

Tanzimat bütçelerinde önemli bir masraf kalemi olarak bulunan atiyye-i seniyye tertibi genellikle sarayın denetiminde kullanılan bir fondur ve ahalinin doğrudan padişaha ilettiği arzuhallerdeki yardım taleplerinin karşılanmasında bu fondan da yararlanıldığını görüyoruz. Özellikle cuma selamlığı esnasında ahaliden insanların padişaha yardım talebi içeren arzuhaller iletmeleri 18. Yüzyılın sonundan itibaren yaygınlık kazanmıştır. Bu arzuhallerin özetleri "Maru-zat-ı Rikabiye" adı verilen listeler halinde padişaha sunulur ve her arzın üzerine cevap da yazılırdı. Mehmet İpşirli'nin makalesinde, 1 Aralık 1865 tarihinde Sultan Abdülaziz'in Beşiktaş Cami'-i Şerifi'ndeki selamlık resminde sunulan arzuhallerin özetleri yer almaktadır. İpşirli'nin de belirttiği gibi bu arzuhallerin büyük çoğunluğu maddî yardım talebi içermektedir (İpşirli, 1991).

Ancak Abdülhamid öncesi dönemde atiyye-i seniyye tertibini, öncelikle ve büyük oranda devlet görevlilerine padişah tarafından verilen bir tür hediye/ek ödenek ve bu anlamda bir tür ödüllendirme sisteminin parçası olarak değerlendirmek gerekmektedir. 19. yüzyıl boyunca memurluk ve maaş sistemlerindeki modernizasyon ve rasyonalizasyonla birlikte atiyye-i seniyye tertibinin yukarıdaki özelliğinin zayıfladığı görülecektir ancak bu işlevler Abdülhamid'in otokratik iktidarı döneminde burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz sayısız sembolik ve maddî taltifat araçları ile geliştirilecektir. Abdülhamid döneminde sadaka-i seniyye ve aşağıda kısaca değineceğimiz diğer bazı uygulamalarla birlikte atiyye-i seniyye tertibinin, önceki dönemlerden farklı olarak, sultanın cömertliğini ve yoksulların, ihtiyaç içinde bulunanların koruyucusu olduğu fikrini güçlendirmek üzere daha fazla kullanılır olduğunu görüyoruz.

II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'na padişaha hitaben atiyye isteğiyle sunulmuş olan sayısız arzuhal karşılıksız bırakılmamıştır. Abdülhamid yalnızca attiyye-i seniyye tertibinden değil, Hazine-i Hassa'nın ulaştığı devasa boyutlar dikkate alındığında buradan da önemli miktarda bir fonu şahsî ihsanları ve sadakaları olarak ihtiyacı olanlara sunmaktan geri durmamıştır[4]. Atiyye tertibi ve Hazine-i

[4] Abdülhamid dönemi maliyesi ve hazine-i hassa için bkz. Aslanoğlu, 1999; Terzi-Tozduman, 1998.

Hassa'dan aktanlan fonlarla Abdülhamid'in tek başına imparatorlumun dört bir yanına yayılmış muhtâcîn, fukara ve fakr-u zarurete dûçâr olanlara yardım elini uzattığını görüyoruz. II. Abdülhamid döneminde sultanın elinde oluşan bu malî gücün yoksullara veya ihtiyaç içinde bulunanlara yardım açısından Muhtâcîn Tertibini gölgede bırakacak bir noktaya geldiğini düşünmek mümkündür.

Ancak Abdülhamid'in ihsanlarından, atiyyclerinden ve sadakalarından faydalanmak üzere sultana doğrudan arzuhal ulaştırabilenler ya da telgrafla dileklerini iletebilenlerin yalnızca yoksul ahaliden kimseler olduğunu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Abdülhamid bu büyük malî gücünü gerek merkezde gerekse taşrada nüfuzunu güçlendirmek üzere özenle kullanacaktır. Abdülhamid dönemi hususî iradeler tasnifinde yer alan çok sayıda belge, şeyhler ve seyyidlerin, atiyye ve ihsanlara nail olan şanslı kesimlerden olduğuna işaret etmektedir. Abdülhamid Hazine-i Hassa kaynaklarını bu doğrultuda kullanarak tekke, dergâh ve zaviyelere önemli miktarda kaynak aktaracaktır. Örneğin, Beşiktaş Yahya Efendi ve Alibeyköy Şazeliye dergâhlarının gıda maddeleri II. Abdülhamid tarafından Hazine-i Hassa'dan karşılanmaktadır (Öztürk, 1995: 177). II. Abdülhamid'in atiyyesine mazhar olanlar büyük bir çeşitlilik arzetmektedir. Örneğin, 1899 senesinde "fakr-u zarûret halinden" dolayı ikamet ettiği hane kirasını ödeyemediğinden ve üç lira birikmiş borcu bulunduğundan bahisle Abdülhamid'e bir arzuhal veren Rukiye'ye atiyye-i seniyye tertibinden bir miktar para verilmesi için hususî irade çıkmıştır (İ-Hususi, 106/S.1317). Bir başka örnek de 1893 tarihinde Manastır Vilâyeti Görüce Kazası'nda meydana gelen depremzedelere yapılan yardımdır. Vilâyet dahilinde, depremzedeler için 25 bin liralık yardım toplanmış ancak bu miktar yeterli olmadığı için Dersaadet ve diğer vilâyetlerde yardım (iane) toplanması için Manastır Vilâyeti'nden Dahiliye Ne-zareti'ne telgrafla başvurulmuştur. Ancak Sadaret, iane toplanması yerine fakir ahalinin hanelerinin kış gelmeden bir an önce barınacak bir hale getirilebilmesi için atiyye-i seniyye tertibinden 25 bin liranın padişah ihsanı olarak Manastır'a gönderilmesini uygun bulmuştur (İ-Dahiliye, 7/RA.1311). 1908 yılına ait Yıldız Sarayı'na atiyye talebiyle sunulmuş sayısız arzuhal ardından çıkmış hususî iradeler mevcuttur. Örneğin sefalet ve zarûretinden ve dört yüz kuruşluk maaşının yetersizliğinden bahisle sadaka-i seniyye isteyen Maliye Kupon Kalemi ketebesinden Saadettin imzalı arzuhale olumlu cevap verilmiştir (İ-Hususi, 96/N.1326). Bir başka arzuhal de sadaka-i şahaneye nailiyetini isteyen İnebolu telgrafhanesinde müstahdem Mehmed imzasını taşımaktadır ve bu konuda hususî irade çıkmıştır (İ-Hususi, 79/Ş.1326). Hal-i zarûretlerinden ve atiyyc vc sadaka-i seniyyeye mazhariyetlerinden bahisle Siroz'da şehid düşen topçu miralayı Mustafa Kemal Bey'in mahdumu Hüseyin Hüsnü ve Mekke-i Mükerre-me'de Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden Mehmed

Sabah ve Musul'da Süleyman bin Sabah imzalarını taşıyan arzuhal ve telgraflar sonucunda gereğinin yapılması için yine hususî irade çıkartılmıştır (İ-Hususi, 62/Ş.1326).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, atiyye talepleri genellikle doğrudan arzuhal şeklinde Yıldız Sarayı'na sunulmakta, taşrada bulunanlar ise telgrafla başvuru yapabilmektedir. Ancak telgraf yöntemine başvuranların genellikle fakir ahaliden çok, maaşları düzenli ödenmediği için geçim zorluğu çeken memurlar veya onların eşleri veya şeyhler gibi kimseler olduğu söylenebilir, İstanbul'da bulunan fakir ahalinin ise doğrudan Yıldız Sarayı'na arzuhallerini kolayca ulaştırma imkânına sahip olduğunu görüyoruz. Ancak, 15 Ağustos 1908 tarihli bir hususî irade ile her hafta sadaka-i seniyye talebiyle arzuhal takdim eden fukara ve muhtâcîne verilmekte olan haftalığın Yıldız Sarayı civarında kargaşalığa yol açtığından dolayı bundan böyle Şehremaneti aracılığıyla verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı iradeden sadaka-i seniyye haftalığının 4.750 kuruş olduğunu öğreniyoruz. Artık bu tarihten itibaren söz konusu para Hazine-i Hassa tarafından Şehremaneti'ne aktarılacaktır (İ-Hususi, 16/B.1326). Fakat II. Abdülhamid'in devrilmesinin ardından Hazine-i Hassa'nın gelir kalemleri Hazine-i Maliye'ye devredilecektir. Böylece, Şehremaneti fukara ve muhtâcîne dağıttığı önemlice bir meblağdan yoksun kalacak ve neticede birçok acezenin maaşının kesilmesi zorunluluğu ortaya çıkacaktır (DH.MUİ, 104/46).

Aceze, muhtâcîn ve zarurete düşenlere Hazine-i Hassa'dan ya da atiyye-i seniyye tertibinden maaş bağlanması uygulamasının yanı sıra özellikle İstanbul'da kış aylarında fakir ahaliye padişah ihsanı olarak odun ve kömür dağıtıldığı da olmaktadır. Örneğin 1882 kışında muhtâcîne taksim olunmak üzere Hazine-i Hassa-i Şahane'den 15.330 kuruş harcanarak 33.528 kıyye kömür satın alınmış ve tayin olunan memurlar aracılığıyla dağıtım yapılmıştır. Kömür dağıtımının yapıldığı mahalle ahalisi, padişaha teşekkürünü mühürlü bir evrak halinde sunmuştur (Y.MTV, 8/71). Benzer bir şekilde 1888 kışında II. Abdülhamid Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp) aceze ahalisi için odun ve kömür alınmak üzere bin liralık bir ihsanda bulunmuştur. Padişahın bu ihsanı üzerine Meclis-i Vükela üyeleri de kişi başına 5 lira ile 25 lira arasında değişen para yardımında bulunmuşlar ve bu yardımların liste halinde gazetelerde yayınlatılması kararını almışlardır (Y.MTV, 36/20). *Sabah* gazetesinin 29 Ocak 1898 tarihli nüshasından öğrendiğimize göre, kışın şiddetinden "muhtâcîn ve fukara ve eytam ve eramilin (yetim ve dul) soğuktan muhafazaları" için Abdülhamid'in ceyb-i hümâyûnundan (padişahın şahsî harcamaları için ayrılan ödenek) ayrılan bir miktar tahsisat ile kömür ve kışlık levazımlar alınmış ve dağıtım yapılmıştır (*Sabah,* n.2941). Ayrıca, Dersaadet ahalisinin kışlık ihtiyacını karşılamak üzere padişahın ön-

cülük ettiği yardım kampanyaları da düzenlenmektir. Kuşkusuz bu yardım kampanyalarına en büyük katkı Abdülhamid'den gelecektir[5]. Bir başka uygulama da özellikle bayram günlerinde Saray-ı Hümâyûn Erzak-ı Umumiye Ambarı'ndan padişah sadakası olarak erzak dağıtılmasıdır (ML.MSF, 18617 & 18670).

Ayrıca Abdülhamid, her cuma günü İstanbul'un çeşitli semtlerinde 21 baş kurban kestirerek etlerini o mahallede bulunan tekke ve zaviye sakinlerine ve mahallenin fakir ahalisine sadaka-i seniyye olarak dağıttırmaktadır. Bu sadaka-i seniyye ile ilgili haberler gazetelerin cumartesi günü nüshalarında düzenli bir şekilde yayınlanmıştır. Örneğin, 20 Mart 1903 cuma günü Sersaccedeci İzzet Bey'in kardeşi Mustafa Beyefendi refakatinde Üsküdar At Pazarı'nda 21 adet kurban kestirilmiş ve etleri civarda bulunan tekke ve zaviyeler ile fukara ve muhtâcîne dağıtılmıştır (*Sabah,* n.4811). Her hafta Serseccadeci'nin kardeşi refakatinde devam eden bu uygulamaya bir başka örnek 3 Ağustos 1906 tarihlidir. Bu sefer kesilen kurbanların etleri Fatih civarında Yeniçeşme'de Şeyhülislâm Hayrullah Efendi Medresesi talebelerine sadaka olarak verilmiştir (*Sabah,* n.6043).

Atiyye-i seniyeler, sadaka-i seniyyeler, çeşitli ihsanlar, fukaraya kışlık odun kömür dağıtımı, her cuma kurban kestirip yoksul mahallelerde dağıttırmak gibi örneklerden de anlaşılacağı gibi Abdülhamid'in yoksullara yardım alanında başvurduğu araçlar çeşit bakımından son derece zengindir. Bu doğrultudaki örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak burada vurgulanması gereken nokta, Abdülhamid'in bu tür araçlar yoluyla, yoksulların ve ihtiyaç içinde olanların koruyucusu sultan temasını, basını da özenle kullanarak, yayma çabasıdır.

Yerel Yönetimler ve Yoksullar

Buraya kadar incelediğimiz muhtacın maaşı, atiyye-i seniyye tertibi, sadaka-i seniyye uygulaması, fakir ahaliye kışlık odun kömür dağıtımı ve Ramazan aylarında padişah sadakası olarak erzak dağıtımı gibi zarurete düşenlere, muhtâcîne, fukara ve acezeye yönelik yardımlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıflar dışında göz ardı edilemeyecek kapsamda bir 'koruyucu sosyal sistemin' varlığına işaret etmektedir. Maliye hazinesi ile birlikte, hazine-i hassa ve ceyb-i hümayundan ayrılan tahsisatlar bu sistemin malî kaynaklarını oluşturmaktadır. Hedef kitleyi ise Dersaadet'in fukara ve aceze ahalisi, şu veya bu sebeple zarurete düşen fakir ahaliden veya devlet hizmetlilerinden kimseler, siyasî önceliklere bağlı olarak kayırılması uygun görülen ke-

---

[5] Bir başka örnek için bkz. *Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Fukara ve Muhtâcînin Kömür ve İhtiyacat-ı Sairesinin Temini için Abdülhamid II. Tarafından Verilen Binbeşyüz Liraya Mahsus Bilet,* İstanbul 1883 (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, n. 89974).

simler, şeyhler, dervişler, tekke ve tarikat mensupları, yangın ve deprem gibi bir musibete uğrayanlar ve kıtlık ve kuraklık gibi tarımsal üretimi sekteye uğratabilecek felaketlere maruz kalan tarımsal üreticiler oluşturmaktadır.

Bu araçlardan muhtâcîn maaşı dışındakilerde yoksullara yönelik yardımlar bürokratik bir devletin aslî görevleri olmaktan ziyade, padişahın ihsanları, atiyyeleri ve sadakaları olarak sunulmaktadır. Yukarıda özellikle II. Abdülhamid dönemi için ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz üzere, sarayın ve padişahın siyasî ağırlığının arttığı oranda, sosyal yardım işlevinin bu niteliği daha da belirginlik kazanacaktır. II. Abdülhamid döneminde bu sosyal sistem kurumsal atılımlarla da desteklenecektir: Yaklaşık bin acezeye barınma imkânı sağlayan Darülaceze (Yıldırım, 1996), tıbbın en son gelişmelerini Osmanlı başkentine taşıyan ve bu özelliğiyle de bir iftihar kaynağı olan Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi ve dört yüz civarında Müslüman yetim çocuğu koruma altına alan Darülhayr-ı Âlî (Özbek, 1999a). Başkentin bu üç kurumu Abdülhamid'in ismiyle özdeşleşecek ve onun yoksul ahalinin koruyucusu olduğu fikrinin daha da güçlenmesine yardımcı olacaktır.

Bununla birlikte, 19. asrın ikinci yarısında ve özellikle son çeyreğinden itibaren belediye teşkilatının ve yerel yönetimlerin şekilleniyor olması, Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksulların korunması meselesine yeni bir boyut ekleyecektir. Padişahı merkeze alan aslî sistemin yanında, paralel, bir başka 'sosyal sistemin' ilk ipuçlarının da bu süreç içinde şekillendiği ve güç kazandığı söylenebilir. 1857 tarihli Altıncı Daire-i Belediye Nizamnamesi'nde muhtâcîn, fukara, yetim ve aceze için herhangi bir madde olmamakla birlikte (Ergin, 1995: c.4, ss.1601-1604), 1868 tarihli Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi, belde dahilindeki yoksulların korunması görevini Şehremaneti'ne yüklemiştir (Ergin, 1995: c.4, s.1617). Nizamname'deki ifadeyle "...a'mâ ve bizeban (kör ve dilsiz) ve yetim ve bivaye (nasipsiz, mahrum) çocukların terbiyesi ve fukara ve muhtâcîn hastahanelerinin tertibi ve işe güce muktedir olmayan erbab-ı ihtiyacın iaşesi zımmında refte refte (azar azar) hastahane ve gurebahane ve sanayi mektebleri teşkili ve bu tarik ile sual (dilenmek) mecburiyetinden erbab-ı ihtiyacın tahlisi (kurtarılmaları) hususları..." (Ergin, 1995: c.4, s.1617) belediyenin görevleri arasındadır. 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu ve Vilayat Belediye Kanunu'nda aynı görevler tekrar edilecektir (Ergin, 1995: c.4, s. 1628 & s. 1659).

Nizamname maddelerinin bir hamlede hayata geçirildiklerini düşünmek pek gerçekçi olmamakla birlikte Başbakanlık Arşivi'ndeki çeşitli tasniflere dağılmış belgeler, mahallî idarelerin nizamnamece tayin edilen görevlerini yerine getirmeye çalıştıklarına işaret etmektedir. II. Meşrutiyet öncesinde belediye gelirinin masraf düşüldükten sonra kırkta birlik bir kısmının muhtâcîne aylık otuzar kuruşluk maaşlar şek-

linde ödenmesi yaygın bir uygulamadır. Bu kırkta birlik oranın, geleneksel zekât anlayışının bir ifadesi olduğu açıktır. Ancak Kudüs gibi bazı bölgelerde bu oranın, II. Abdülhamid'in dış politika önceliklerinin bir gereği olarak, arttırıldığı da olmuştur. Bu konuyla ilgili Meclis-i Vükela'da yapılan 14 Eylül 1890 tarihli bir görüşmede Kudüs'te gayrimüslimler için yeteri kadar hayır kurumu bulunmakla birlikte, Müslümanların bu tür kurumlardan yoksun oldukları ve onların ihtiyaç içinde bırakılmalarının gayr-i caiz olacağı gerekçesiyle söz konusu kırkta birlik oranın yalnızca Kudüs için iki katına, yani yirmide bire, çıkartılması kararlaştırılmıştır (MV, 57/36). Meclis-i Vükela 7 Mayıs 1893 tarihli bir başka görüşmesinde Erzurum, Trabzon ve İşkodra Vilâyetlerinde belediye dairelerince işe güce iktidarı olmayan acezeye ödenen kırkta bir oranındaki yardımın yirmide bire çıkarılması kararını almıştır (MV, 747101). Yine taşradan, bu kez II. Meşrutiyet sonrasına ilişkin, bir başka örnek vermek gerekirse: Trabzon Belediye Meclisi 1909 tarihinde "erbab-ı ihtiyacdan" olan kadın ve erkek yirmi yedi kişiye ihtiyaçlarına göre maaş bağlama kararı almıştır. Söz konusu kişilere aylık 20 kuruş ile 40 kuruş arasında değişen maaşlar bağlanacaktır. Belediyenin bu iş için ayırdığı toplam meblağ ise 620 kuruşu bulmaktadır (DH.MUİ, 30-1/5)

II. Meşrutiyet sonrasında İstanbul'daki fakirlere yönelik yardım faaliyetleri hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak mümkündür. Bu konuda Şehremaneti tarafından Dahiliye Nezareti'ne sunulan 1916 tarihli bir rapor, İstanbul dahilindeki fukara ahalinin iaşesi ve nafakası için neler yapılmakta olduğu konusunda ayrıntılı bilgi içermektedir (DH.İ.UM, 8/1). Söz konusu rapora göre, 1331 senesi bütçesinde 290.000 kuruş Aceze ve Tev'em (ikizler) Maaşı olarak tahsis edilmiştir[6]. Bu miktarın 90.000 kuruşu tev'em tertibine ayrıldıktan sonra kalan 200.000 kuruş aceze maaşı olarak sarf edilmekte ve aylık 30 kuruş itibariyle 660 acezeye taksim edilmektedir. Belediye bütçesinde ayrıca "aceze ihtiyacat yevmiyesi" ve "taşralıların memleketlerine şevki masarifi" isimleriyle 120.000 kuruşluk bir başka kalem daha bulunmaktadır. Bu meblağın 20.000 kuruşu sevkiyat masrafına ayrıldıktan sonra kalan 100.000 kuruş belediye şubelerine dağıtılmakta ve her şube günlük ikişer, üçer ve beşer kuruştan olmak üzere bu parayı acezeye dağıtmaktadır. Şehremaneti'nin Dahiliye Nezareti'ne sunmuş olduğu rapordaki rakamlar 1331 tarihli matbu Şehremaneti Bütçesi ile de paralellik göstermektedir *(Şehremaneti 1331 Senesi...*, 1331). Şehrema-

[6] İkiz doğan çocuklara yapılan yardım Osmanlı'da hayli eski bir uygulamadır. Örneğin 1814 tarihinde bir batında doğan üç çocuğa İstanbul gümrüğü malından günlük beşer akçe tahsisiyle ilgili bir irade için bkz. (Cevdet Belediye, 3440). Başka bir örnek de 1838 yılındandır: Kasımpaşa'da Cami'-i Kebir Mahallesi'nde bir batında iki erkek çocuk doğuran Ayşe Hanım'a çocuk başına günde elli akçeden yüz akçe bağlanmıştır. Bkz. (Cevdet Belediye, 3490).

neti'nin 1331 yılı bütçe yekunun yaklaşık yüz milyon kuruşu bulduğu dikkate alındığında, fukara ve aceze maaşatı olarak harcanan paranın bütçenin binde üçü mertebesini aşamadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak, aynı tarihli bütçede Şehremaneti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ne altı aylık iane olarak 307.800 kuruşluk bir tahsisat ayırmış bulunmaktadır. Ayrıca Hilal-i Ahmer Hanımlar Darüssınaası ve Türk Biçki Yurdu ile benzeri kurumlara teşvik ianesi olarak 82.080 kuruş tahsis edilmiştir (*Şehremaneti 1331 Senesi...*, 1331).

Şehremaneti'nin yukarıda bahsettiğimiz raporundaki asıl amaç, İstanbul dahilindeki fukara ve aceze için, Dahiliye Nezareti, Şehremaneti ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretince yapılmakta olan yardımların tek bir idare altında birleştirilmesi ve çeşitli fonlara ayrılan meblağların bir araya getirilerek daha etkin kullanımının sağlanmasıdır. Bu doğrultuda Şehremaneti, Dahiliye, Maliye ve Evkaf-ı Hümayun Nezaretlerinden birer temsilcinin katılımıyla bir komisyon oluşturulması önerilmektedir. Bu öneriye bütün nezaretlerin olumlu yaklaştığını ve temsilcilerin tayin edildiğini biliyoruz. Ancak komisyonun sonraki çalışmaları hakkında şimdilik elimizde bir belge veya bilgi bulunmamaktadır (DH.İ.UM, 8/1).

Yukarıda yerel yönetimlerle ilgili incelediğimiz kanun ve yönetmelikler ve uygulama örnekleri Osmanlı 19. yüzyılında belediye meclislerinin kendi bölgelerindeki yoksulların korunmasına yönelik sorumluluklar taşıdıklarına işaret etmektedir. Merkezî yönetim açısından bu durum bir yandan yoksulların korunmasının getireceği malî külfetin bir kısmının taşraya havale edilerek Maliye Hazinesine fazla yüklenilmesini engellemek, diğer yandan da yoksullara yardım sorununu yerinde çözerek İstanbul'a ve büyük kentlere göç olasılığını ortadan kaldırmak amaçlarına hizmet etmektedir. Yerel yönetimlerin bu doğrultudaki hizmetlerinin Belediye Meclislerinde yer alan taşra elitinin ve merkezden atanan yöneticilerin ahali nezdindeki politik itibarlarını güçlendirme potansiyeli taşıdığı açıktır. Taşradaki nüfuzlu kişilerin mahallî düzeydeki politik konumlarının ve bu kesimlerin merkezle ilişkilerinin, mahallî düzeyde sosyal yardım alanını nasıl şekillendirdiğinin belirlenmesi için daha ayrıntılı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Ancak bu yazı açısından önemli olan, 19. yüzyıl boyunca taşrada da sosyal yardım alanına modern devletin nüfuz çabalarının artışı ve bu alanda yeni araçların ve ilişkilerin şekilleniyor olduğunun vurgulanmasıdır.

II. Meşrutiyet Ve Sosyal Yardım Alanında Yeni Yaklaşımlar

Abdülhamid iktidarının siyasal bir devrimle yıkılması ve yerine meşrutî bir rejimin kurulması refah politikaları alanında nasıl bir kırılmaya yol açmıştır? Abdülhamid rejimini yıkan İttihatçı muhalefetin

her şeyden önce sultanın siyasal hayatı daraltıcı uygulamalarına son verip parlamenter bir sistem kurmak hedefleriyle şekillenmiş olduğu iyi bilinmekle birlikte bu dar siyasal gündemin II. Meşrutiyet dönemindeki uygulamaları sınırladığını söylemek zordur. Refah politikaları alanında yeni rejimin açık ve net bir programı olduğu söylenemezse de, II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte siyasal alanın özellikle ilk başlarda ve en azından Balkan Harplerine kadar görece genişlemiş olması, Abdülhamid rejimine muhalefetin belkemiğini oluşturan 'bürokratik entelijensiyaya', yani 19. yüzyılın son çeyreğinde şekillenen yeni bürokratik/politik elite, geniş bir hareket alanı sunmuştur. Cemiyetleşmenin artışı, parlamenter hayatın dinamizmi ve devletin sosyal fonksiyonlarındaki artışın doğurduğu hizmet alanlarının çeşitliliği, özgürlükleri yeni kazanmış olan bu elite siyasal ve toplumsal kimliğini kurması doğrultusunda geniş imkânlar sağlamıştır.

Bu yeni konjonktürde refah uygulamaları, önceki döneme kıyasla daha 'bürokratik' bir eksene oturacak ve yoksulların korunması işi sultanın bir lûtfu veya ihsanı olmaktan çıkıp, modern devletin görevleri arasında yer edinmeye başlayacaktır. II. Abdülhamid'in otokratik rejimine muhalefet eden 'bürokratik entelijensiya', sultanın devrilmesinin ardından sosyal yardım alanında da eski rejimin izlerini silip, yeni bir sistem kurma arzusunda olacaktır. Abdülhamid dönemindeki sosyal yardım ve sağlık hizmetleri alanındaki gelişmelere yönelik bir kötüleme kampanyasının da eşlik etmesiyle birlikte bu alanda adı konulmamış bir taaruzun başlatıldığı söylenebilir.

II. Meşrutiyet döneminde öncelikle Darülaceze ve Etfal Hastahanesi gibi İstanbul'daki birçok sağlık ve sosyal yardım kurumları yeni oluşturulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti idaresi altında birleştirilmiştir. Kısa ömürlü olan bu idarî düzenlemenin önemli bir amacının yoksulların korunması alanında Abdülhamid'in özenle oluşturduğu kurgunun yapıtaşlarını yıkmak olduğuna hiç şüphe yoktur. Hamidiye Etfal Hastahanesi'nin ismi Şişli Etfal Hastahanesi'ne dönüştürülecek, Abdülhamid'in Müslüman yetim erkek çocuklar için İstanbul'da kurmuş olduğu Darülhayr-ı Âlî isimli yetimhane kapatılacak ve Abdülhamid'in Darülaceze'nin kuruluşundaki aslî rolü göz ardı edilecektir. Devr-i sabıkı kötülemenin geçer akçe olduğu genel siyasî ortamdan, birçok sağlık ve hayır kurumu da payını alacak ve Abdülhamid'i gözden düşürücü kampanyaların malzemesi olacaktır. Ayrıca, Abdülhamid'in devrilmesinin ardından Hazine-i Hassa'nın tasfiyesine, ya da büyük ölçüde tırpanlanmasına yönelik operasyon sultanın ihsanlarının malî temelini oluşturan sistemi de kolayca yok edecektir.

Sosyal yardım alanında yukarıdaki çerçevede değerlendirilebilecek bir başka önemli adım 27 Haziran 1910 tarihli "Muhtâcîn Maaşatı Hakkında Nizamname"dir[7]. Yukarıda açıklandığı üzere Tanzimat dönemine uzanan bu maaşa yönelik yeni düzenlemedeki amaç muhtâcîn tertibinin kullanımındaki özellikle II. Abdülhamid döneminde yaygınlaşan keyfiyetin giderilmesi olarak sunulmuştur. Nizamnameye göre, muhtâcîn maaşı alabilmek için "tebaa'i Devlet-i Aliyye'den olmak ve hiçbir medar-ı maişeti (geçim aracı) ve şer'en iaşesiyle mükellef mütealikatı (geçimini sağlamakla yükümlü yakını, akrabası) bulunmamak ve kâr ve kisbden (kazanç) mahrum derecede müsinn (yaşlı) ve malul yahut yetim bulunmak şarttır." Muhtâcîn maaşı kişi başına asgarî 50 kuruş ve azamî 150 kuruştur ve bir aileye toplam beş yüz kuruştan fazla maaş tahsis edilemez. Muhtâcîn maaşı kapsamı hakkında bir fikir vermek gerekirse: Örneğin, Nisan ve Mayıs 1326/1910 tarihleri için düzenlenen defterlerden 258 kişiye toplam 51.911 kuruş maaş verildiğini anlıyoruz (ML.MSF, 18765). Eylül 1326/1910 tarihli defterden ise 235 muhtâcîne 27.000 kuruş verilmiş olduğu anlaşılmaktadır (ML.MSF, 18770). II. Meşrutiyet yıllarında Meclis-i Mebusan tarafından gerçekleştirilen bir başka önemli atılım, geleneksel sosyal yardım kurumlarının izlerinin tamamen ortadan kaldırılması olmuştur. Burada temel kaygının, refah politikaları alanında, Fransa'daki 'assistance publique' (sosyal yardım) örneğinden esinlenerek oluşturulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti İdaresi'nin kuruluşunda olduğu gibi, 'modern' olduğu düşünülen yeni bir yapının oturtulması çabası olduğu açıktır. Bu doğrultuda ilk olarak, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin sosyal yardım işlevlerinin kökten budanmasına girişilecek ve çıkartılan kanunlarla Evkaf Nezareti idaresinde bulunan Dersaadet'teki 20 imaretten ikisi hariç tamamı kapatılacak ve yine vakıflarla ilgili 'duagu fodulaları' ve 'duagu vezaifliği' lağv edilecektir[8]. Dersaadet'teki selâtîn imaretleri fukara ve aceze için yüzyıllardır bir tür aşevi işlevi görmüş olmakla birlikte, II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde bu kurumlar sosyal işlevlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Meclis-i Mebusan'da imaretlerin lağvıyla ilgili kanun layihasının görüşülmesi sırasında bu konu enine boyuna tartışılacaktır. Evkaf Encümeni azasından Esad Tevfik Efendi ve Ankara mebusu ulemadan Hacı Mustafa Efendi İstanbul'daki birçok imarethaneyi gezdiklerini ve bu-

---

[7] Nizamnamenin uygulanmasından Maliye Nezareti sorumludur. Bu nizamname küçük değişikliklerle 29 Aralık 1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'da ikinci görüşmenin ardından onaylanacak ve kanun hükmü kazandırılacaktır. *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, i: 24, c: I, 29 Kanunuevvel 1333, s. 416.

[8] Bu konudaki kanunlar için bkz. "Dersaadet'teki imaretlerin Lağvı Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, c. 3, s. 353; "Duagu Fodulalarının Suret-i İlgası Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, c. 3, s. 254; "Duagu Vezaifinin İlgası Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, c. 3, s. 352.

ralarda yıllardır çorba ve pilav pişmediğini, imarete nadiren gelen tek tük fukaranın da ellerine üç beş kuruş para tutuşturularak gönderildiğini tespit ettiklerini belirtmişlerdir (M.M.Z.C., i: 24, c: 2, 24 Mart 1327).

'Duagu fodulası' uygulaması ise din ve devletin selameti için dua okuyan kişilere bağlanmış olan bir tür maaştır. Selâtîn imaretlerinin vakıfnamelerinde yer almamakla birlikte, sonradan kurumsal bir nitelik kazanan 'duagu fodulası' uygulamasının en azından başlangıçta sosyal yardım işlevi görmüş olduğu doğrudur. Ancak yirminci yüzyıla gelindiğinde 'duagu fodulası sertifikasının' bir tür alınıp satılabilen hazine bonosuna, faiz geliri getiren bir yatırım aracına dönüştüğü iddia edilmiştir. Yine Mebusan'daki tartışmalarda belirtildiğine göre, yüklü miktarda 'fodula senedine' sahip paşalar bile bulunmaktadır (M.M.Z.C., i: 62, c: l, 8 Mart 1327). Ayrı bir çalışmayı gerektirecek önemde ve kapsamda olan imaretler ve duagu fodulası meselesinin ayrıntılarına girmek bu yazının sınırları içinde mümkün değil. Burada vurgulanması gereken nokta, Meşrutiyet rejiminin bir tür eski rejim kalıntısı olarak gördüğü bu kurumların tasfiyesine yönelik girişimleridir. Ancak, Meclis-i Mebusan'ın, fonksiyonlarını yitirdiği iddia edilen fakat sembolik önemini koruduğundan hiç şüphe edilmeyen bu kurumların kaldırılması girişiminde son derece dikkatli olduğu görülmektedir. Meclis'te bu konuda, görece radikal bir tutum sergileyen Evkaf Encümeni ile, daha tutucu olduğu görülen İlmiye Encümeni'nin ihtilafı anlamlıdır. Ayrıca encümenlerin hazırladıkları layihalar için fetva makamının görüşünü alma gereği hissetmeleri dikkat çekicidir. Yine duagu fodulası için Evkaf bütçesinden harcanmakta olan tahsisatın (fodula senedleri sahiplerine faiz ödemesi olarak yıllık 12.000 lira), duagu fodulasının kaldırılması ve imaretlerin kapatılması ardından, ilmiye talebesinin eğitimine aktarılacak olması, Meclis'in son derece temkinli hareket ettiğinin bir başka göstergesidir.

II. Meşrutiyet rejiminin, yoksulların korunması ve sosyal yardım alanlarında bütün bu girişimlerle 'seküler' ve 'bürokratik' bir sistem kurma arzusunda olduğu açıktır. Bu anlamda, devr-i sabıkın izlerini silme kaygısının yanı sıra modern görünümü gölgelediği düşünülen vakıflarla ilgili kurumsal kalıntılara da savaş açılmıştır. Ancak II. Meşrutiyet dönemi Trablusgarb ve Balkan Savaşları ile başlayıp, I. Dünya Savaşı'yla devam eden bir tür kesintisiz savaş dönemidir, imparatorluğun sonunu da getirecek bu olağanüstü savaş koşullarında sosyal yardım alanında söz konusu yeni yaklaşımlarının ardının gelmesi mümkün olamamıştır.

Bu yeni koşullarda devletin ilgisi, muinsiz (yardımcısız) asker aileleri, evlad-ı şüheda (şehit aileleri) ve yetimler üzerinde odaklanacaktır. Savaş yoksulları olarak niteleyebileceğimiz bu kesimlere mültecileri de eklemek gerekmektedir. Bu yeni koşullarda Darüleytam Müdüriyet-i Umumisi, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi gibi

oluşumlar önem kazanacaktır. Devlet bütçesinden harp yoksullarına yapılan yardımlar kadar, Hilal-i Ahmer, Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetleri gibi yarı resmî kuruluşlar aracılığıyla örgütlenen sayısız iane (yardım) kampanyaları hem cephelere yönelik hem de cephe gerisi için ahaliden kaynak aktarımı da belirleyici olacaktır. Böylece, bir yandan ahalinin milliyetçi motifler etrafında politizasyonu, diğer yandan da savaş gereksinimlerinin finansmanına katkı sağlanacaktır.

Sonuç

Bu yazıda 19. yüzyılın ortalarından imparatorluğun çöküşüne değin ve özellikle II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin yoksullara yönelik koruyucu politikalarının gelişimi siyaset düzleminin kendi dinamiklerinin belirleyiciliğine önem atfedilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Vakıfların merkezîleştirilmesi ve kaynaklarının büyük oranda maliye hazinesince tırpanlanması, 19. yüzyıl boyunca geleneksel sosyal yardım ve hizmet kurumlarının işlevlerini sınırlamıştır. Böylece daha önceleri vakıflar ve imaretler gibi geleneksel kurumların yerine getirdiği sosyal yardım işlevleri, zamanla merkezî devlet aygıtının görevleri arasında yer edinmeye başlamıştır. Bu çerçevede, Maliye Hazinesi tahsisatları arasında yer alan muhtâcîn maaşı, atiyye-i seniyye ve sadaka-i seniyye tertipleri, vilâyetlerde kapualtı hasılatından ve mal sandıklarından yoksullara yapılan ödemeler ve belediye gelirlerinden yoksullara maaş bağlanması, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda şekillenen 'seküler' sosyal yardım araçları olmuşlardır.

Bu 'seküler' gelişmeyle birlikte, II. Abdülhamid döneminde sultanın şahsını ön plana çıkarmak ve Yıldız merkezli politik iktidarın meşruiyetini güçlendirmek kaygısı sosyal yardım sistemine rengini veren unsur olmuştur. Modern devlet aygıtının oluşumu süreciyle tezat oluşturur gibi görünen, ve hatta klasik dönem siyasal meşruiyet motiflerini de çağrıştırdığı söylenebilecek bu sistemde II. Abdülhamid, yoksulların, muhtâcînin ve zarurete düşenlerin yegane koruyucusu olarak ön plandadır. Bu dönemde atiyye-i seniyyeler, sadaka-i seniyyeler muhtâcîn maaşı gibi uygulamalar, bürokratik bir devletin tebaasına yönelik yükümlülükleri olmaktan çok, fukara ahalinin koruyucusu sultanın lûtufları ve ihsanları olarak anlam kazanmışlardır. Bununla birlikte, II. Abdülhamid'in imzasını taşıyan Darülaceze, Hamidiye Etfal Hastahanesi ve Darülhayr-ı Âlî gibi sosyal yardım kurumları, 'fukara ahalinin yegane koruyucusu sultan' görüntüsünü tahkim etme işlevlerinin yanı sıra daha da önemli olarak 'terakkinin temsilcisi sultan' imajının taşıyıcısı olacaklardır. II. Abdülhamid'in, sosyal yardım alanında görünür olmak doğrultusunda yoğun bir çabası ol-

muştur. Bu çabayı, 19. yüzyıl boyunca modern devletin gelişim sürecinin ürünü olan ve sosyal ve siyasal konumunu daha çok modern-bürokratik devlet işlevlerinden alan yeni bir politik elitin sarayın ve sultanın siyasî konumuna karşı yarattığı potansiyel tehlikeyle açıklamak mümkündür.

II. Meşrutiyet'le birlikte sosyal yardım alanında daha 'bürokratik' bir vurgu ön plana geçecektir. Abdülhamid yönetimine savaş açan yeni bürokratik-entelijensiya, yoksulların himayesi alanında Abdülhamid'in izlerini yok etmeye çalışırken, 'modern' olduğunu düşündüğü yeni bir sistemin temellerini atmaya girişecektir. Bu çerçevede sosyal yardım alanındaki uygulamalar, sultanın lütuf ve ihsanları olmaktan çıkartılıp, modern devletin ahaliye karşı yükümlülükleri görünümünü kazanacaktır. Aynı süreç içinde yoksullara yardım alanı, sağlık gibi diğer sosyal hizmet alanları ile birlikte, modern eğitim görmüş Osmanlı elitinin toplumsal kimliğini kurduğu zeminlerden birisi olacaktır.

Tanzimat sonrasına bir bütün olarak bakıldığında, sosyal yardım alanındaki gelişmelerin, siyaset alanındaki dinamiklerin, bir başka ifadeyle modern devletin oluşumu sürecinin izlerini taşıdığı söylenmelidir. Bu anlamda, özellikle II. Abdülhamid döneminin kurumsal atılımları, bir yandan Abdülhamid iktidarının meşruiyetini güçlendirmiş, ancak aynı zamanda, Abdülhamid'in izleri silindiğinde muhalif bürokratik sınıfın kolayca benimseyebileceği bir sosyal yardım altyapısının oluşumunu da sağlamıştır. Gerek Abdülhamid dönemindeki atılımlar, gerekse II. Meşrutiyet rejiminin açılımları, farklı siyasî gündemlerin ve söylemlerin izini taşıyor olmakla birlikte, tek bir sürecin yani, devletin sosyal alana tedrici olarak nüfuz etmesi sürecinin ifadeleri olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Altıncı Daire-i Belediye Nizamatı", Fi 11 Cemaziyelevvel sene 1274/1857, Osman Nuri Ergin, *Mecelle-ı Umur-ı Belediye*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, c.4, s.1601-1604.

Arıkan, Zeki (1994) "Tanzimat Döneminde Eğin ve Yöresinden İstanbul'a Göçler", *Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989, 467.481.

Aslanoğlu, Mehmet (1999), "II. Abdülhamid'in İktisadi ve Mali Politikalar Üzerindeki Etkisi", *Toplumsal Tarih*, 11 (63), 25-32.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Bâb-ı Âlî Evrak Odası-Sadaret Evrakı-Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Kısmı, 127/17, 1277.L.21. (2 Mayıs 1861).

BOA, Cevdet Belediye, 3440,24.C.1229. (13 Haziran 1814).

BOA, Cevdet Belediye, 3490, 28.Za.1264 (26 Ekim 1848).
BOA, DH.İ.UM (Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye), 8/1, 6.C.1334 (10 Nisan 1916).
BOA, DH.MUİ (Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye idaresi), 30-1/5, 19 Şevval 1327 (3 Kasım 1909).
BOA, DH.MUİ, 104/46,1328.C.9 (18 Haziran 1910).
BOA, İrade Dahiliye, 41095,16 Muharrem 1286 (28 Nisan 1869).
BOA, İrade Dahiliye, 75091, 7 Receb 1302 (22 Nisan 1885).
BOA, İrade Dahiliye, 7/RA.1311, 10 Rebiülevvel 1311 (21 Eylül 1893).
BOA, İrade Hususi, 19/N.1315,10 Ramazan 1315 (2 Şubat 1898).
BOA, İrade Hususi, 30/N. 1315, 14 Ramazan 1315 (6 Şubat 1898).
BOA, İrade Hususi, 106/S.1317, 29 Safer 1317 (6 Temmuz 1899).
BOA, İrade Hususi, 31/C.1319, 13 Cemaziyelahir 1319 (27 Eylül 1901).
BOA, İrade Hususi, 16/B.1326, 17 Receb 1326 (15 Ağustos 1908).
BOA, İrade Hususi, 62/Ş.1326, 26 Şaban 1326 (23 Eylül 1908).
BOA, İrade Hususi, 79/Ş.1326, 30 Şaban 1326 (26 Eylül 1908).
BOA, İrade Hususi, 96/N.25, 25 Ramazan 1326 (21 Ekim 1908).
BOA, İrade Maliye, 12/Ş.1312, 14 Şaban 1312 (10 Şubat 1895).
BOA, İrade Meclis-i Vala, 26130, 8.Ş.1284 (5 Aralık 1867).
BOA, İrade Meclis-i Vala, 26154, 18.Ş.1284 (15 Aralık 1867).
BOA, İrade Meclis-i Vala, 26284, 2 Zilkade 1284 (25 Şubat 1868).
BOA, ML.MSF (Maliye Nezareti Mesarifat), 8024, 1263.10.5. (16 Eylül 1847).
BOA, ML.MSF, 9847, 1268.7.21-1269.6.1. (11 Mayıs 1852-10 Nisan 1853).
BOA, ML.MSF, 18617, 1314.8.15-1316.9.22.
BOA, ML.MSF, 18670, 1318.8.27 (3 Eylül 1910).
BOA, ML.MSF, 18765, 1328.6.5 (14 Haziran 1910).
BOA, ML.MSF, 18770, 1325.
BOA, MV (Meclis-i Vükela Mazbataları), 49/52, 17 Rebiülahir 1307 (11 Aralık 1889).
BOA, MV, 50/35, 16 Cemaziyelevvel 1307 (8 Ocak 1890).
BOA, MV; 57/36, 29 Muharrem 1308 (14 Eylül 1890).
BOA, MV, 741101, 20 Şevval 1320 (20 Ocak 1903)
BOA, MV 207/31, 20 Cemaziyelevvel 1335 (14 Mart 1917).
BOA, Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat), 8/71, 29.3.1299 (18 Şubat 1882).
BOA, Y.MTV 36/20, 10.3.1306 (14 Kasım 1888).

Cavallo, Sandra (1989) "Charity, Power, and Patronage in Eighteenth Century Italian Hospitals: The Case of Turin", Lindsay Granshaw ve Roy Poerter (der.), *The Hospital in History* içinde, Routledge, Londra & New York, ss. 63-92.

Çadırcı, Musa (1993) "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler* 15/19, 169-181.

Deringil, Selim (1991) "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul, ss. 435-442.

Deringil, Selim (1998) *The Well Protected Domains. Ideology and the Legitimation of the Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, I. B. Tauris, Londra-New York.

"Dersaadet Belediye Kanunu", 27 Ramazan 1294/1877 ve 23 Eylül 1293, Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. 4, s. 1628.

"Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi", 18 Cumadelahire 1285/1868 (1294 Tarihli Dersadet Belediye Kanunu ile bu nizamnamenin hükmü feshedilmiştir.), Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c.4, s.1617.

"Dersaadet'teki İmaretlerin Lağvı Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, 3, 353.

Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de Fukara ve Muhtacının Kömür ve İhtiyacat-ı Sairesinin Temini İçin Adülhamid II. Tarafından Verilen Bınbeşyüz Liraya Mahsus Bilet, İstanbul 1883 (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, n. 89974).

"Duagu Fodulalarının Suret-i İlgası Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, 3, 254.

"Duagu Vezaifinin İlgası Hakkında Kanun", *Düstur*, 2. Tertip, 3, 352.

Ergin, Osman Nuri (1995) *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, (9 cilt) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

Gouda, Frances (1995) *Poverty and Political Culture, The Rhetoric of Social Welfare in the Netherlands and France, 1815-1854*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Güran, Tevfik (1989) *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İpşirli, Mehmet (1991) "Osmanlılarda Cuma Selamlığı (Halk-Hükümdar Münasebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütokoğlu'na Armağan*, İÜ Edb. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, 459-471.

Jones, Colin (1996) "Some Recent Trends in the History of Charity", Martin Daunton (der.), *Self-Interest and Welfare in the English Past* içinde, St.Martin's Press, New York, ss. 51-63.

Krieger, Joel (1987) "Social Policy in the Age of Reagan and Thatcher", *Socialist Register* 1987, Londra.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (M.M.Z.C.), i: 62, c: 1, 8 Mart 1327.

M.M.Z.C., i:24, c:2, 24 Mart 1327.

Özbek, Nadir (1999a) "II.Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar: Darülhayr-ı Âlî", *Tarih ve Toplum*, 31 (182), ss. 11-20.

Özbek, Nadir (1999b) "İkinci Meşrutiyet İstanbul'unda Serseriler ve Dilenciler", *Toplumsal Tarih*, 11 (64), ss. 34-43.

Özbek, Nadir (1999c) "Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, 32 (187), ss. 60-62.

Öztürk, Nazif (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Pakalın, M. Zeki (1983) *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (3 cilt) Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.

Sabah, n. 2941, 29 Ocak 1898.

Sabah, n. 4811, 21 Mart 1903.

Sabah, n. 6043, 4 Ağustos 1906.

Şehremaneti 1331 Senesi Büdcesi Esbab-ı Mucibe Layihası, Arşok Garoyan Matbaası, Dersaadet.

Terzi-Tozduman, Arzu (1998), "Hazine-i Hassa", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 17, 137-141.

"Vilayat Belediye Kanunu", 27 Ramazan 1294 / 1877 ve 23 Eylül 1293, Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c.4, s.1659.

Yıldırım, Nuran (1996) *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, Darülaceze Vakfı Yayını, İstanbul.

KAHVEHANELER VE HAFİYELER: 19. YÜZYIL ORTALARINDA OSMANLI'DA SOSYAL KONTROL*

Cengiz Kırlı

Osmanlı Arşivleri'nde, 1840-1845 yılları arasındaki döneme ait "havadis jurnalleri" adını taşıyan bir seri belge, içerik itibariyle son derece özgün bir yere sahiptir. Bu yüzlerce sayfa belgede, o dönemde sıradan İstanbul insanının kahvede, sokakta, çarşı ve pazarda ve hatta evlerinde yaptıkları sohbet ve dedikodulara kulak kabartan hafiyelerin jurnalleri kayıtlıdır. Jurnaller incelenmeye başlandığında ilk akla gelen sorulardan biri, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde neden özel hafiyeler aracılığıyla halkın ne konuştuğuyla bu kadar yoğunluklu bir şekilde ilgilendiğidir. Şüphesiz, bu soruya verilebilecek en genel ve aşikâr cevap, halkın daima siyasî meseleler hakkında konuştuğu ve kendilerini yönetenleri eleştirdiği, yöneticilerin de kendileri ve daha genel olarak devletin işleyişi hakkında halkın ne düşündüğüne hiçbir zaman kayıtsız kalmadıklarıdır. Bunun bir göstergesi olarak yüksek devlet ricalinin ve hatta bizzat padişahların halkı şahsen gözlemek ve "düzen bozanları" cezalandırmak amacıyla İstanbul sokaklarında tebdil-i kıyafet dolaşmaları göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı devlet yöneticilerinin sokaktaki insanın ne yaptığı ve ne düşündüğüyle ilgilenmesinde pek şaşırtıcı bir yan olmadığı iddia edilebilir. Ancak, bu çalışmada tartışılacağı üzere, halkın günlük sohbetlerinin bu derece *sistematik* bir biçimde dinlenilmesi, kaydedilmesi ve değerlendirilmesi başlı başına yeni bir olgudur.

Osmanlı sıradan insanın günlük yaşamını etkileyen siyasal ve sosyal meseleler hakkındaki görüş ve düşüncelerini anlayabilmek ve zihniyet dünyalarını anlamlandırabilmek açısından bu jurnaller son derece önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu jurnalleri okudukça, 19. yüzyılın ortalarında halkın, Tanzimat reformlarını algılayışını ve tepkilerini, yeni vergi sistemi hakkında düşündüklerini, yükselen fiyatlardan, düşen yaşam standartlarından şikayetlerini, bürokrasinin üst kademelerindeki yeni atamalara dair dedikodularını, Mısır'da, Balkanlarda ve imparatorluğun diğer bölgelerinde meydana gelen ayaklan-

* Bu makale *Toplum ve Bilim*, Sayı: 83 (Kış 1999-2000) s. 58-79'dan alınmıştır.

malar ve bağımsızlık hareketlerine dair görüşlerini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer devletlerle olan ilişkilerine dair düşündüklerinin neler olduğu hakkında önemli ipuçları elde edebiliriz. Dolayısıyla bu raporların kapsamlı bir içerik analizi kendi başına son derece önemli bir çalışma alanı olmakla birlikte, bu yazıda raporlardaki genel temalara sadece bir nebze değineceğim.

Takip eden sayfalarda daha ayrıntılı tartışacağım üzere, sosyal kontrol ve gözetleme [*surveillance*] mekanizmalarındaki değişimler, yalnızca siyasal iktidarın yönetim uygulamalarına dair teknik bir problem değildir. Bunlar, siyasal iktidarın meşruiyetinden, toplumsal hak ve özgürlüklere varıncaya değin kapsamlı bir değişim ve dönüşüme dair ortaya konulabilecek sorunsalların temelinde yer almaktadır. Dolayısıyla, bu yazının amacı, en genel ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin böylesine sistematik ve ayrıntılı bir sosyal kontrol ve gözetleme faaliyetinin, 19. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve toplum ilişkilerini düzenleyen ilkelerin yeniden formülasyonu açısından öneminin altını çizmektir.

Jurnaller[1]

Jurnal faaliyeti hakkında detaylı bilgiden şimdilik maalesef yoksunuz[2]. Sözgelimi, bu faaliyetin ne zaman başladığı, ne kadar yaygın olduğu, jurnallerin nasıl hazırlandığı veya hafiyelerin kimler olduğu gibi sorulara kesin bir cevap vermek pek mümkün değil. Bu konularda yapacağımız kestirimlerin pek çoğu, ancak bu jurnallerin satır aralarından çıkarabildiklerimize ve az sayıda arızî delile dayanıyor. Eldeki en erken tarihli jurnal 1840 yılına aittir. Bununla birlikte, 1820'lerin sonu veya 1830'lara ait benzer jurnallerin bulunması da olasılık dahilindedir. Hafiyelerin kimler olduğu sorusunu aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde ele almak üzere şimdilik bir kenara bırakırsak, jurnallerin hazırlanma sürecine ilişkin biraz daha kesinlikli tahminlerde bulunabiliriz. Jurnallerdeki el yazılarının göreli olarak çok fazla çeşitlilik göstermemesi, bu jurnallerin bizzat hafiyeler tarafından değil, bu işle gö-

---

[1] Burada jurnal kelimesiyle yalnızca "havadis jurnalleri"ni kastediyorum. Bu kelime, 19. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı yönetimin diline girmiş ve "rapor" anlamında kullanılmıştır. Bununla beraber, istatistik jurnalleri, tahaffuz jurnalleri, nüfus jurnalleri, ihtisab jurnalleri vb. gibi arşivde sıkça karşılanan jurnal türleri vardır.

[2] Her ne kadar II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde son derece yaygın ve sıkı bir gözetleme faaliyeti bulunduğu bilinmekle beraber, popüler tarih ve anı edebiyatının bu konu hakkında söylediklerinin ötesinde fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Sultan Abdülmecit döneminden kalan 1840'lı yıllara ait bu jurnallerle, Abdülhamit'in kendi döneminden 40-50 yıl önce başlatılan bir uygulamayı devralıp daha yoğunlukla sürdürdüğü anlaşılıyor. Bu arada belirtmekte fayda var; 19. yüzyılın ikinci yarısına ait zaptiye arşivleri henüz araştırmacıların kullanımına açılmadı. Zaptiye arşivlerinin açılmasıyla bu jurnal faaliyetinin ileriki aşamalarına dair şu an karanlıkta olan pek çok nokta aydınlığa kavuşabilir.

revli kâtipler tarafından kağıda geçirildiği düşüncesini uyandırmaktadır. Daha da önemlisi, 1844 yılına ait, dönemin Emniyet Müdürlüğü olan Seraskerliğe bağlı ve jurnal faaliyetlerinden sorumlu olduğu anlaşılan Tomruk'a ait bir maaş bordrosunda "haber çalmakla görevli" hafiyelere ve kâtiplere ayrı ayrı ödeme yapıldığı açıkça belirtilmektedir (Cevdet-Zaptiye 2076). Muhtemelen, hafiyeler duydukları haberleri sözlü olarak kâtiplere aktarıyorlar, kâtipler de bunları yazıya dökerek ilgili makamlara iletiyorlardı.

Jurnal faaliyeti hakkında emin olduğumuz bir olgu ise, bu jurnallerin Osmanlı hükûmet kademelerinde son derece önemli bir yere sahip olduğudur. Bir kısım jurnallerin farklı elyazılarıyla yazılmış kopyalarının arşivde farklı tasniflerde bulunması, jurnallerin farklı birimlere ayrı ayrı sunulup değerlendirildiklerini göstermektedir[3]. Ancak daha da önemlisi bu raporlar dönemin padişahı Sultan Abdülmecit'e (1839-1861) kadar gitmekteydi. Jurnallerin kapak sayfalarında belirtildiği üzere, her hafta Seraskerlik'ten ve 1845 yılından sonra Seraskerliğin yerini alan Zaptiye Müşirliği'nden Sadrazam'a iletilen jurnaller, Sadrazam tarafından başkent halkının halet-i ruhiyesinin yazılı ifadeleri olarak okunmak üzere padişaha sunuluyordu.

Jurnallerde sözü geçen yerler 19. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki gündelik yaşam mekanlarına dair önemli ipuçları da vermektedir. İstanbul'da sıradan insanın neler konuştuğuna kulak kabartmak için kahvehanelerden daha uygun bir mekân hayal etmek zordu. Dolayısıyla hafiyeler, jurnallerde geçtiği biçimiyle, "havadis çalmak" için en çok kahvehanelerde konuşlanmışlardı. Kabaca bir hesapla, kahvehane muhabbetleri elimizdeki jurnallerin 2/3'ünü oluşturmaktadır. Bu anlamıyla kahvehaneler tartışmasız en önemli gündelik yaşam mekânı olarak adlandırılabilir. Bununla birlikte, kahvehanelerin yanı sıra, sohbetin olduğu her yerde hafiyeleri görmek mümkündür: berber dükkânları, camiler, sokaklar, hamamlar, kayıklar, mezarlıklar, hatta han odaları ve evler.

Hafiyeler günlük konuşmaları son derece dikkatle dinleyip ezberlemekle yükümlü idiler. Hafiyelerin yazdırdığı bu jurnallerin amirleri tarafından dikkatle gözden geçirildikten sonra padişahın bilgisine sunulduğu anlaşılıyor. Böylece hafiyenin muhtemel bir dikkatsizliği anında fark edilip düzeltilebiliyordu. Örneğin, havadis jurnallerinin birisinde, Baltalimanı'nda bir kahvehanenin yanındaki kalafatçı dükkânından, o civarda bulunan terkedilmiş bir fırından söz edilmektedir.

[3] Bu farklı el yazılarıyla yazılmış kopyalar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Cevdet Dahiliye ve Zaptiye tasniflerinde yer almaktadır. Bu tasniflerde yer alan jurnaller tarihsiz ve imzasızdır, ancak içeriklerinden 1840'lara ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak her halükarda Cevdet tasnifinde yer alan jurnallerin, daha çoğu 1310 Öncesi İradeleri arasında bulunan jurnallerin bir parçası olduğu anlaşılıyor. Bu yazı için kullanılan jurnallerin listesi yazının sonundaki kaynakça bölümünde verilmiştir.

Ancak hafiye burada yanlışlıkla Baltalimanı diye yazdırmıştır. Zira Baltalimanı'nda kalafatçı dükkanı bulunmadığı ve bu yanlışlığın amir tarafından fark edilip Baltalimanı'nın Yeniköy olarak düzeltilmiş olduğunu, hafiyenin ilk raporuna iliştirilen başka bir rapordan anlıyoruz (İrade-Dahiliye 3218).

Jurnal raporlarının en çok göze çarpan özelliklerinden birisi anlatım üslûbundaki tekdüzeliktir. Raporlarda anlatılan her bir dedikodu benzer bir anlatımla yazılmıştır. Örneğin, "Firuzağa'da Veli'nin kahvesinde gece bekçisi Hasan Ağa'nın nakli" türünden bir anlatımla başlayan paragraf ardından "naklin" kendisi ile sürer ve en son olarak "söylediği işitilmiş olduğu" ile biter. Raporların kompozisyonunda hafiyelerin herhangi bir yorumu yok gibidir; bütün sözler sanki o sözleri söyleyen kişiden doğrudan alıntılanmış bir biçimde yazılmıştır. Bazı sohbetler ise diyalog biçiminde yazılmıştır; öyle ki bu raporları okuyan kişi bundan 150 sene önce İstanbul'da kahvehanede, sokakta veya birinin evinde geçen sohbetlere kulak kabartıyormuş hissine kapılabilir. Sanki hafiye hiçbir yorum yapmadan, yalnızca duyduğunu yazmakla yükümlü bir stenograf görevini üstlenmiş gibidir. Bununla beraber hafiyelerin her zaman pasif dinleyici durumunda olduklarını düşünmemek gerekir. Arada sırada hafiyeler ya bizzat sohbeti yapan kişilerden birisi olarak veya süregiden sohbeti belirli sorularla yönlendiren kişiler olarak karşımıza çıkar. Şüphesiz bu soruları kendi meraklarını tatmin etmek için yapmıyorlar, kendilerine tembih edildiği üzere, halkın belli konular hakkında nabzını yokluyorlardı. Bu anlamda, hafiyeleri kamuoyu yoklaması yapan modern anketörlere benzetmek herhalde fazla abartılı olmaz.

Raporları okudukça söz konusu sohbetlerin yapıldığı yerler ve sohbeti yapan kişiler hakkındaki bilgi hayret edilecek derecede ayrıntılıdır. "Halk şöyle düşünüyor, şöyle diyor" türünden genel referansların sayısı parmakla sayılacak kadar azdır. Raporlar öylesine ayrıntılıdır ki, raporda yer alan herhangi bir sözün nerede ve kim tarafından söylendiğine ek olarak, bazı durumlarda hangi ay, hangi gün ve hatta hangi saatte o sözün söylenildiği dahi yazılmıştır. Sözü söyleyen kişilerin yalnızca isimleri değil, eğer varsa unvanları, meslekleri, hangi mahallede oturdukları, çoğu zaman evli olup olmadıkları veya söz konusu kişi taşradan İstanbul'a ticaret veya başka bir amaçla geçici olarak gelmiş ise nereden geldiği ve hangi handa kaldığı gibi ayrıtılar titizlikle not edilmiştir[4].

[4] Osmanlı jurnal raporlarının bu karakteristiği benzer ancak daha erken tarihli Avrupa'daki jurnal raporlarından önemli bir farklılık göstermektedir. Örneğin 18. yüzyıl ortalarında Fransa'daki jurnal raporlarında mekânların ve kişilerin anonimliğine dair bkz. Farge (1993) ve Farge (1995).

Raporlann bu özelliği iki önemli soruyu gündeme getirmektedir. Pek çoğu siyasî sohbet veya Osmanlı yöneticilerinin deyişiyle "devlet sohbeti" olarak tanımlanabilecek olan bu "dedikodu"ları yapan kişilerin bu tür muhabbetleri nedeniyle cezalandırıldığına dair herhangi bir işaret yoktur. Diğer deyişle, bu kişiler hakkındaki böylesi ayrıntılı bilgi hiçbir şekilde bunları ihbar etmek ve ardından cezalandırmak amacı gütmüyordu. Belki bazı durumlarda "çizgi"yi aştığı düşünülen birkaç kişinin cezalandırılması söz konusu olmuş olsa bile, böylesi bir uygulama genel bir kuraldan çok bir istisnaya işaret etmiş gibi görünüyor[5]. O halde sorulacak ilk soru neden bu raporların kişiler hakkında bu kadar detaylı bilgileri içerdiğiyle ilgilidir. Buna bağlı olarak akla gelen ikinci bir soru ise, halk arasındaki söylenti ve dedikoduları dinleyip kaydetmekle yükümlü hafiyelerin dinledikleri insanlar hakkında bu kadar ayrıntılı bilgilere nasıl sahip olduklarıdır.

Hafiyelerin gerçekte kimler oldukları, bu iş için nasıl devşirildikleri gibi sorulara kesin bir cevap vermek eldeki veriler ışığında pek mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle, hafiyelerin bu kadar ayrıntılı bilgiyi nereden ve nasıl edindiklerine ilişkin söyleyebileceklerimiz sınırlı ve spekülatiftir. Söz gelimi, bu hafiyeler polis kadrolarının içerisinden mi seçilmişlerdir yoksa halktan insanlar arasından mı devşirilmişlerdir? Örneğin 18. yüzyıl ortalarında Paris'te bu tür hafiyelerin toplumdaki sosyal ilişki ağlarının derinlerine nüfuz etme yeteneği açısından, sıradan insandan çok daha uyanık olabilecek olan dilenci, serseri ve suçlu geçmişi bulunan "marjinal" gruplar arasından seçildiği bilinmektedir (Farge, 1995: 20).

Osmanlı jurnal raporlarına dair bazı göstergeler de hafiyelerin sıradan insanları arasından devşirildiği fikrini destekler niteliktedir. Raporlar, hafiyelerin sohbetlerini kaydettiği kişilerle tanışık ve hatta arkadaş olduğunu gösteren yüzlerce örnekle doludur. Hatta hafiyelerin en azından bir bölümünün bizzat kahvehane sahipleri arasından seçildiği de çok büyük bir ihtimaldir. 19. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden seyyahlar arasında gözlemlerine en çok güvenilebileceklerden birisi olan Charles White İstanbul kahvehanelerinden söz ederken şöyle demektedir:

> Burada mahallenin dedikoduya ve her şeyi bilmeye meraklı olanları hem özel hem de kamu meselelerini konuşmak üzere bir araya gelir. Bu yüzden kahvehaneler polis tarafından gözlenir; ve hatta birçok durumda kahveciler maaşlı hafiyelerdir (White, 1845: Cilt 1, s. 2182).

[5] Zira, raporlarda yalnızca bir kez böyle bir duruma rastladım, o da siyasî değil adli bir vakaya ait: bir fahişe için süvari askerini elinden vuran bir kavasın, askerle birlikte cezalandırılması için darüşşûra-ı askeriye'ye havalesini emreden, rapora iliştirilmiş bir not.

Aşağıdaki örnek de, bir kısım hafiyelerin kahveciler arasından devşirilmiş olabileceği fikrini kuvvetlendirmektedir.

> Tuncana'da Kara Cehennem'in kahvesinde Ömer Efendi'nin nakli: Kara Cehennem Ali Ağa'yı sadrazam çağırtmış, birbuçuk saat kadar oturtmuşlar sonra Kara Cehenneme sual ettim kapuya seni niçün çağırtmışlar deyu, oldahi dışarudan gelen onikibin sekban askerine beni başbuğ edif boğaza ta'yin edecekler deyu söylediği işidilmiş olduğu (Cevdet-Dahiliye 12159).

Sadrazamın bir kahveciyle ne işi olabilir? Kesin olarak söylemek zor, uydurma mı, onu da bilemeyiz. Ama bu görüşmede ve verilen sözde bir gerçek payı varsa, sebebini tahmin etmesi o kadar da güç değil, Boğaz'da komutan olmak, herhalde kahvesine gelen müşterilerin neler konuştuğunu rapor etmenin bir ödülü olsa gerek.

Raporlarda adı geçen kişiler hakkında neden bu kadar ayrıntılı bilgi bulunduğu sorusuna geçmeden önce, bu aşamada raporların içeriğine biraz daha dikkatli bakmak gerekiyor. Şüphesiz halk arasında konuşulan konuların bire bir biçimde hafiyelerin raporlarına yansıdığını düşünmek doğru bir yaklaşım olmaz. Her ne kadar raporlarda kelimenin en geniş anlamıyla siyasî sohbet şeklinde tanımlanabilecek olan birbirlerinden çok farklı konulara yer verilmiş ise de, belli temalar daha yoğunlukla göze çarpmaktadır. Bu temalar arasında halkın padişah, İstanbul ve taşradaki yöneticiler ve rakip devletler hakkında söyledikleri en sık değinilen konulardır.

Raporlarda padişah hakkında halkın düşüncelerine çok büyük bir sıklıkla yer verilmesi, jurnal sisteminin en büyük amaçlarından birisinin padişah hakkındaki popüler duyarlılıkları ortaya çıkarmaya yönelik olduğunu düşündürmektedir. 1840 tarihli aşağıdaki örnek, padişah hakkında halkın hâlet-i ruhiyesine dair jurnal memurunun yorum ve gözlemlerini de içermesi açısından çarpıcıdır.

> Bir mah mukaddem herkesin hâl u tarz u tavrından Mehmed Ali tarafına her ne kadar soğukluk ve teneffür (nefret) anlaşılmış ise de bu defa peyder pey meserretler vuku bulduğundan cem-i nas Mehmed Ali tarafına külliyen nefret ve taraf-ı devlet-i aliyyeye teveccüh ederek Mehmed Ali'nin muzmahıl (çökmüş) ve perişan olmasına an-ı semim el-kalb (kalplerinin en derinlerinden) dua eylediklerine ve hatta dün gece meserret-i velâdet-i hümâyûn (padişahın doğum günü) i'lan ve işhaat henminde endaht olunan (atılan) topları kahvelerde ve sair mahallerde işittikleri gibi kimisi inşâ-ı teâlâ Mısır alındı ve kimisi İbrahim Paşa tutulup geldi deyu şâd ve handân olduklarını memur kulları işitmiş oldukları (İrade-Dahiliye 1210).

Gerçekte raporlar halkın padişah hakkındaki olumlu sözleriyle doludur: "Allah padişahımıza tükenmez ömürler ihsan eylesin", "Padişaha isyan eden Allah'a da isyan etmiştir. Mehmed Ali Müslüman

değildir" vb. Padişaha atfen sarfedilen sözler aşağı yukarı hep bu mealdedir. Müslüman olsun olmasın, herkes sanki ağız birliği etmişçesine padişaha dualar etmekte, onu göklere çıkarmakta, ona karşı gelenleri ise lânetle anmaktadır. Bütün bu kayıtlardan jurnal memurlarının İstanbul'da padişaha dair olumsuz söz söyleyen tek bir kişiye dahi rastlamadığını mı düşünmeliyiz? Bu soruya kesin olarak cevap verebilmek elbette mümkün değil ancak bu aşamada en azından iki olasılığın varlığına işaret edebiliriz. İlk ihtimal olarak, eğer hafiyelerin sıradan halk arasından seçildiği savımız doğruysa ve raporlarda söylentileri kaydederken bunu söyleyen kişiyi de zikretmek gibi bir mecburiyetleri oldukları da göz önünde bulundurulursa, hafiyelerin pek çok durumda gayet iyi tanıdıkları belli olan bu kişileri korumak amacıyla ya bilinçli olarak söylenenlerin içeriğini değiştirmiş olabilecekleri veya bu muhaliflere raporlarında hiç yer vermedikleri düşünülebilir.

İkinci olasılık ise, raporların hafiyeler tarafından herhangi bir biçimde değiştirilmediği ve halkın gerçekten de padişah hakkında son derece olumlu düşünceler taşıdıklarıdır. Tabiî ki kapsayıcı bir yargıda bulunmak zor, ancak modernlik önceki dönemde popüler kültürün en önemli öğelerinden bir tanesi olan, tebaanın genel olarak hükümdara "bu dünyanın dışındalığı"yla gelen doğaüstü güçler atfetmesi sıklıkla karşılaşan bir durumdur (Burke, 1978). O yalnızca bir insan değildir; iktidarını ve otoritesini Tanrı'dan alan ve sıradan insanın anlayamayacağı meziyetlerle donatılmış doğaüstü bir varlıktır. Elimizdeki raporlarda bu türden bir popüler bilince işaret eden pek çok örnek vermek mümkündür:

> İbrahim Paşa hamamı civarında Şekerci Sokağı'nda sakin İsmail Ağa'nın Aksaray'da Kâtib Camiî ittisalinde kahvede nakli: yeni çıkan Takvim'i (Takvim-i Vekâyi) okudum Allah zevâl vermesin şevketmahab efendimize çok yerler almış. Padişahlar ile başa çıkılmaz, onlar keramet sahibidir ve onların nefesi dağı taşı eritir. Sultan Beyazıd Veli Hazretleri cami yaptırır iken bir kraldan elçi gelip sefer istiyor, git kralına söyle, şöyle parmaklarımı uzattığımla iki gözünü birden çıkarırım deyup kralın anında gözleri çıkıyor. İşte padişahlar böyle keramet sahipleridir (İrade-Dahiliye 1232).

Ancak yine de, popüler kültürün hükümdarı algılayışından hareketle, raporlarda padişah hakkında doğrudan, olumsuz tek sözün bulunmamasını "halk gerçekten de öyle düşünüyor" noktasında yorumlamamak gerekir. Popüler kültürün hükümdar hakkında ikircikli ve çelişik hissiyatını kabul etsek bile, bu yine de raporlardaki hükümdarı sürekli öven anlatımın daha çok hafiyelerin veya belki de amirlerinin bir tahrifatı olmuş olabileceği yargısını güçlendirmektedir. Zira, bırakın sözlü eleştiriyi, padişaha taş atan, Cuma namazı çıkışı yolunu kesip "seninle dava'yı şerrim vardır" diye tehdit savuranların olduğunu bildiğimiz gibi (Cabi Tarihi, 1992:105), Karagöz oyunlarında, meddah hikayelerinde padişah eleştirisi hiç de eksik değildi.

George Rudé'nin (1980: 31) "halk bildiği şeytanı bilmediğine tercih eder" sözünü ispatlarcasına, jurnal raporlarında, gerek İstanbul'daki gerekse taşradaki devlet yöneticilerine ilişkin olarak olumlu bir yorum bulmak ise neredeyse imkânsızdır. Sadrazamdan taşradaki vergi tahsildarına kadar hemen herkes bu eleştiri ve şikayetlerden payına düşeni alır. Filanca yerdeki valinin halktan nasıl rüşvet aldığını, falanca yerdeki vergi tahsildarının köylüden nasıl zorla mal topladığını raporların birçok yerinde görmek mümkündür.

Jurnal memurlarının en çok ilgilendikleri gruplardan biri de İstanbul ile Avrupa ve Akdeniz limanları arasında ticaret yapan Avrupalı tacirlerdir. Hem Avrupa ve Akdeniz'deki genel iktisadî durum, hem de bu tacirlerin kendi ülkelerindeki siyasî duruma yönelik gözlem ve yorumlarının raporlarda neden sıklıkla yer aldığını anlamak güç değil. Bu tüccarların Osmanlı'nın en çok başını ağrıtan İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan ve Mehmed Ali İsyanı'nın en tepede olduğu dönemde Mısır'dan olması bu açıdan anlamlıdır. Bu aşamada hemen belirtelim ki, raporların hepsi Türkçe -ki saray dilinin ağdalı ve gösterişli üslubundan uzak, o dönemin günlük konuşma dilini yansıtır bir üslûpla- yazılmış olmakla birlikte, kimi zaman jurnal memuru kulak kabarttığı sohbetin orijinal dilini de belirtmiştir. İstanbul'da o dönemde farklı cemaatlerce yaygın olarak konuşulan Rumca, Bulgarca, Ermenice, Sırpça yanında Arapça, Farsça, Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca ve Romence sohbetlerin de hafiyelerin ilgisine mahzar olduğu anlaşılıyor. Hiç şüphesiz bu kadar farklı dilde yapılan sohbetler İstanbul'un çok renkli kültürünü yansıtmakla beraber, bu çok renkliliği yansıtabilecek kadar geniş tabanlı bir hafiye kitlesine sahip olunduğuna ve o dönemdeki jurnal faaliyetinin boyutlarına da işaret ediyor.

Hafiyelerin bu "söylenti"leri toplarken söyleyen kişilere dair oldukça seçici olduklarını da belirtmek gerekir. Anlatılan olaylar veya olgular söyleyenin ya kişisel deneyimleridir veya ilk elden öğrendikleridir. Örneğin, filanca köyde geçen bir olayı anlatan kişi oradan İstanbul'a geçici olarak gelmiş, kendi gördüğünü anlatan kişidir veya falanca paşanın azledilmesinin nedenine dair dedikoduyu bizzat paşanın arabacısı nakletmektedir. Bu da bir anlamda, raporlarda sözü geçen söylentileri ve dedikoduları aktaran kişiler hakkında neden bu kadar ayrıntılı bilgi verildiğine dair yukarıda ortaya koyduğumuz soruya cevap vermekte ve jurnal faaliyetinin söylentilerde belirli bir doğruluk veya en azından inanılırlık aramakta olduğuna işaret etmektedir. Diğer bir deyişle, raporlarda kaydedilen söylenti ve dedikodular devlet yöneticileri nezdinde yalnızca halkın halet-i ruhiyesinin göstergeleri değildir. Devletin gözünde, jurnallerde anlatılanlar artık kişiden kişiye aktarılan, doğruluğu bilinmeyen anonim söylentiler değil, kaynağı bilinen, doğruluğu tespit edilen haberlerdir.

Söylentinin nasıl habere dönüştüğü, popüler söylemin siyasî içeriğinin nasıl meşrulaştığı ve dolayısıyla Osmanlı Devleti nezdinde nasıl böylesine bir statü atladığını anlayabilmek için daha önceki dönemlerde popüler söylemin nasıl algılandığına ve buna uygun toplumsal kontrol mekanizmalarının hangi minvallerde cereyan ettiğine kısaca bir göz atmak gerek.

1840'tan Önce Sosyal Kontrol

> Fesât ve şeytan ruhlu takımının icad edip yaydıkları yalan ve uydurmaları hayr ve şerrini bilmez ve yarar ve zararını farkcylcmez ahmakân ve eblehân gürûhı dahı kahvehânelerde ve berber dükkânlarında birbirlerine rivâyet iderek had ve vazîfelerinden hâric ve Devlet-i Aliyye'ye dair kelimât söylemeye cesâret eyledikleri ihbâr olunduğına binâen o türlü kelâm söylemeye cesâret olundığı tashîh olunan kahvehâne ve berber dükkânları kapatılıp yıkılarak, gerek dükkân sâhibleri ve gerek faydasız ve boş laf söylemeğe cüret idenler yakalanıp ve cezalandırılıp ve sürülmek lâzim gelüp, ancak bir defa eyicek tenbîh ile îkâz itdirilmek merhametle hükmedene uygun olmağla bu def'a cümleye tenbîh ve îkâz içün o türlü dükkânlardan en kötü şöhretli olanlar kapatılıp yıkılarak ve sâhibleri sürülüp ve hcr semtün hakimler ve zâbitlerine başka başka fermân-ı âlî ile tenbih olunmağla bundan sonra kahve ve berber dükkânlarında ve diğer dükkanlarda ve halkın toplandığı yerlerde ve ricâl-i Devlet-i Aliyye dâ'irelerinde ve hademe ve katipler arasında vazifesi olmayan devlet işlerine dâir söz söylemeye cesâret ider her kim olur ise yanında bulunanlarla beraber yakalanıp ve diğerlerine ibret için cezalandırılıp ve hükm-i siyâset icrâ kılınmak içün taraf taraf mahsûs tebdiller (hafiyeler) ve tebdîl oldığı bilinmeyecek âdemler ta'yîn (olunsun) (Cevdet-Zaptiye 302-metin kısaltılmış ve dili sadeleştirilmiştir).

1798 yılına, III. Selim dönemine ait bu ferman, o dönemde devletin kahvehanelere bakışı ve sokaktaki sözü algılayışı ile yukarıda özetlemeye çalıştığımız 19. yüzyılın ortalarına doğru popüler siyasal söylemi algılayışı arasında nasıl bir zıtlık olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymaktadır. Bu farklılığın altını çizerken, 19. yüzyıl ortalarına kadar devletin sözü ve bu sözün hayat bulduğu kamusal alanı düzenlemeye ve kontrol etmeye yönelik uygulamalarının sürekli ve hiç değişmez bir biçimde tezahür etmiş olduğunu kastetmiyorum. Zira burada kullandığım anlamıyla kamusal alan kavramı ne tümüyle devletten bağımsız bir alan, ne de yalnızca devletin bir disiplin ve kontrol alanıdır. Kamusal alanı ete kemiğe büründüren ve dinamik kılan öğe bu alanın devlet ve toplum arasındaki mücadele, pazarlık ve uzlaşmaların yansıma alanı olmasından kaynaklanmaktadır[6]. Dcvlctin kamusal

[6] Bu mücadelenin dilinin oluşturan hukuk sisteminin bu açıdan Osmanlı bağlamında değerlendirilmesi için bkz. İslâmoğlu-İnan, 1993.

alan üzerinde uyguladığı sosyal kontrol ve gözlem mekanizmalarının tarihsel olarak değişim ve dönüşümleri, bu mücadele ve uzlaşmaların ve genel olarak devlet ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkelerin ana hatlarının çizilmesinde turnusol kağıdı işlevi görebilir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin, toplumsal ve gündelik yaşamın hiç çekinmeden en önemli kamusal mekânı olarak tanımlanabilecek olan kahvehanelere ilişkin değişmez bir siyaset izlediğini iddia etmek mümkün değildir. 16. yüzyıl ortalarında İstanbul'a girişinden 17. yüzyıl ortalarına kadar, kahvehanelerin sıklıkla toptan kapatılması, kahveye ilişkin Ebussuud efendinin verdiği olumsuz fetvalar bilinen olgular. Ancak bu katıksız tepkinin neden 17. yüzyıl ortalarından itibaren kesintiye uğradığı ve bu dönemden itibaren -1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılmalarının ardından gelen kısa süreli kapatmaları saymazsak- neden kahvehanelerin ciddi bir toptan kapanma tehlikesi yaşamadığının açıklanması gerekmektedir. Toplumsal kontrolü sağlamaya yönelik olarak devletin "modernleşme"si ve dolayısıyla zaman içerisinde daha az şiddete başvurması veya kahvehanelerin devlet gözünde daha olumlu mekânlar haline gelmesi ya da tarih literatürünün sık sık başvurduğu psikolojik yaklaşımların (IV. Murad'ın fevriliği veya III. Selim'in munisliği gibi) herhangi bir açıklama gücü bulunmamaktadır.

Bu önemli olguyu açıklayabilmek için yukarıda verdiğimiz fermana geri dönüp, "Ancak bir defa eyicek tenbîh ile îkâz etdirilmek merhametle hükmedene uygun olmağla bu defa cümleye tenbîh ve îkâz içün o türlü dükkânlardan en kötü şöhretli olanlar kapatılıp yıkılarak" ifadesi üzerine düşünmemiz gerekmektedir.Görüldüğü gibi devlet 16. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılın sonlarında da kahvehanelere "tehlikeli yer"ler olarak bakmaya devam etmiştir. Ancak bu "tehlike"yi önlemek için toptan kapatmak ve yıkmak yerine, 17. yüzyılın ortalarından itibaren hep diğerlerine "ibret olsun" bâbında tek tek bazı kahvehaneleri kapatarak bir tür yıldırma politikası izlemeye başlamıştır[7].

"İbret olsun" türü bir cezalandırma yöntemi büyük bir ihtimalle devletin yalnızca kahvehanelere özgü bir uygulamasını değil, diğer muhalefet kaynaklarına karşı uyguladığı genel bir yaptırım ve cezalandırma yönteminin bir örneği gibi gözükmektedir. 17.ve 18. yüzyıl boyunca sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil Avrupa devletlerinin de gittikçe artan bir biçimde "ibret olsun" türü bir cezalandırma ve yaptırım siyasetine [*exemplary punishment*] başvurmaları Avrupa tarihçilerinin altını çizdikleri bir olgudur. Örneğin Tilly (1990: 101), yoğun toplumsal muhalefete karşı devletlerin böylesine bir cezalandırma

---

[7] Bu örnekleri çoğaltmak mümkün. Örneğin III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından iktidara gelen IV. Mustafa'nın kahvehanelere ilişkin tutumunda da benzerlik vardır. " Kaimmakan Paşa; bazı kahvelerde devlet lakırdısı ederlermiş. *Birkaç tane* öyle kahvelerden kapatasın" (Hatt-ı Hümayûn 53975).

yöntemine başvurmalarını, devletin, toplumun muhalif kesimiyle bir uzlaşma arayışı içinde olmasının bir ifadesi olarak değerlendirir. Bu da oldukça yerinde bir tespit gibi görünüyor, zira 19. yüzyıldan önce devletlerin gücünü fazla abartmamak ve toplumsal muhalefetle başa çıkma olanaklarının son derece sınırlı olduğunun altını çizmek gerek.

Tekrar yukarıdaki fermana dönersek; "merhametle hükmedene uygun" ifadesi Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki toplumsal muhalefete karşı iktidarının sınırları hakkında da fikir verici niteliktedir. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı hükümdarlarının kahvehanelere karşı "merhamet"i doğrudan doğruya yeniçeriler eliyle kahvehanelerdeki muhalefetin yoğunluğuyla ilgilidir. 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da Eyüp ve Hasköy Mahallelerinde yaklaşık 1.000 ve Boğaz'ın Avrupa yakasında Dolmabahçe'den Rumeli Kavağı'na kadar olan bölgede yine yaklaşık 1.000 dükkânlık bir esnaf yoklama defterinden öğrendiğimize göre, o dönemde ortalama her 7 dükkândan bir tanesi kahvehanedir. (Başmuhasebe 42648). Çok büyük bir bölümü Müslüman olan kahvehane sahiplerinin unvanlarına baktığımızda her üç kahvehane sahibinden bir tanesinin bostanî, beşe, odabaşı, vb. yeniçeri unvanları taşıdığını görüyoruz. Yine bu defterden, kahvehane sahibi yeniçerilerin, diğer yeniçeri esnafa oranına bakacak olursak sonuç daha da çarpıcıdır. Esnaflıkla uğraşan her iki yeniçeriden bir tanesi kahvehane sahibidir. 17. ve 18. yüzyıllara dair elimizde benzer bir veri olmamakla beraber, yeniçerilerin o dönemlerde de kahvecilikle yoğunlukla ilgilendikleri bilinmektedir. Padişahları tahttan indiren, tahta çıkaran, toplumun marjinal sayılabilecek göçmen nüfusunu yönlendirme gücüne sahip bu "başıbozuk"ların son derece önemli bir toplumsal güç oluşturdukları aşikârdır. Böylece 17. yüzyılın ortalarından itibaren neden kahvehanelerin toptan kapatılmadığı ve dolayısıyla kahvehanelere karşı devletin "merhamet"i daha iyi anlaşılabilir.

Söylentinin Gücü

Söylenti ve bu söylentilerin hayat bulduğu kahvehanelere karşı tahammülsüzlük elbette yalnızca Osmanlı Devleti'ne özgü bir tutum değildi. 17. yüzyıldan itibaren kahvehanelerin Avrupa'da da boy göstermesiyle beraber, kahvehane söylentilerinin sosyal düzene karşı bir "tehdit" oluşturduğu Avrupa devletlerinin de sıklıkla üzerinde durdukları bir konudur[8]. Kahvehanelere karşı devletin olumsuz tutumu elbette bu mekânların kendilerinden menkul gücünden değil, halk tarafından bu mekânların kullanılma biçiminden kaynaklanmaktadır. Bir

---

[8] 1685 yılında Fransa kralının bir bakanı Paris polis şefine gönderdiği yazıda, "Kahve içilen yerlerde her türden insanın ve özellikle yabancıların toplandıkları Kral'a bildirildi. Bunun üzerine majesteleri, bu insanların bundan sonra biraraya gelmelerinin nasıl önlenebileceğini size sormamı emretti" (Leclant, 1979:91) demektir.

başka deyişle, bu mekânlarda gelişen söylenti, dedikodu ve bunların siyasî içerikleriyle ilintilidir. Hem Osmanlı Devleti'ni hem de değişik coğrafyalarda hüküm süren başka devletleri de içine alabilecek genel bir yaklaşım geliştirecek olursak, söylenti ve dedikoduya yönetenlerin neden bu kadar tahammülsüz olduklarını birbiriyle ilişkili iki faktöre bağlayabiliriz. Bunlardan birincisi, modern dönem öncesi toplumsal ilişkilerde söylentinin en önemli medya olması ve dolayısıyla halkı yönlendirme kapasitesi, ikincisi ise, mutlakıyetçi rejimlerde siyasetin algılanış biçimidir.

Okuma yazma oranının çok düşük olduğu ve dolayısıyla yazı yolu ile haber yayma kapasitesinin son derece düşük olduğu toplumlarda, toplumsal iletişim ve haber yayımı büyük ölçüde söylenti yolu ile gerçekleşiyordu. 1789 yılındaki köylü ayaklanmaları üzerine çalışmasında Lefebvre (1973) haber yayımında söylenti ve dedikodunun gücünü ve köylü ayaklanmalarında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu vurgular. Halkı yönlendirme kapasitesi, devlet için söylentiyi kontrol ve baskı altında tutmak için en önemli nedeni oluşturur. Lefebvre'nin de vurguladığı gibi (*a.g.e.*; 73) "hükümet ve aristokrasi için bu tür bir haber yayımı basın özgürlüğünden daha tehlikelidir". Bu "tehlike", söylentinin belirsiz ve anonimliğinden ve dolayısıyla kontrol edilemez karakterinden kaynaklanmaktadır.

Devletin kamusal mekânlara ve söylentiye karşı tahammülsüzlüğü aynı zamanda, mutlakıyetçi rejimlerin siyaseti kavrayış tarzıyla da tam olarak uyum içindedir. Siyasî pratikleri birbirinden ne kadar ayrı düşerse düşsün, değişik coğrafyalardaki mutlakıyetçi rejimler hükümdar ve tebaaları arasındaki ilişkiyi düzenleyen temel bir prensipten hareket etmişlerdir: Siyaset hükümdarın tekelindedir. Dolayısıyla halkın siyasete katılımı, siyasî meseleler üzerinde yorum ve düşüncelerini de dışlayacak bir biçimde kabul edilemez bir olgudur.

Siyasetin hükümdarın tekelinde olması olgusu, iktidarın kapanması veya başka bir deyişle hükümdarın görünmezliği ilkesi ile de kendini gösterir. İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra II. Mehmet (Fatih) tarafından kurumsallaştırılan padişahın görünmezliği ilkesi, farklı derecelerle de olsa yüzyıllar boyunca titizlikle uygulanmıştır (Necipoğlu, 1991: 16). Sefer veya av amacıyla kısa süreli Edirne ziyaretlerini saymazsak, 1830 yılında II. Mahmud'a kadar hiçbir padişah İstanbul'u terk etmemiştir (Özcan, 1991). İstanbul içinde dahi padişah sınırlı ve seremonik birkaç etkinlik dışında padişah kimliğiyle halka görünmez: İstisnalar ise yeni sultan tahta çıktığında Eyüp'te kılıç kuşanmaya gitmesi, Cuma namazı dönüşünde halkın arzuhallerinin toplandığı Cuma selamlığı ve Ramazan ayında hırka-ı şerif gibi kutsal ziyaretleri ile sınırlıdır. Padişahın padişah kimliğiyle halka görünmesinin altını çizmemiz gerekir zira bu saydığımız nedenlerin dışında padişahın arada sırada "düzen bozanları" cezalandırmak amacıyla şahsen

tebdil-i kıyafet İstanbul sokaklarında gezdiğini biliyoruz. Ancak tebdil-i kıyafet dolaşması onun görünmezliğine halel getirmez, aksine bu görünmezliğiyle halkı şahsen kontrol eder. Öte yandan, prensipte siyaset tekeli padişahta olduğu için siyaset olgusu da padişahın kendisi gibi gizemli bilinmez ve anlaşılamaz bir olgudur. Nasıl ki padişahın maddî varlığı dokunulmaz, bilinir ama görünmez bir olguysa, siyasetin kendisi de böylesi bir gizeme sahiptir. Bu yüzden halkın "devlet sohbeti" yapması padişaha dokunmakla, onun varlığına ihanet etmekle eş bir durum olarak görülmektedir.

Kamuoyunun Keşfi.

Buraya kadar söylediklerimizi özetleyecek olursak, 1840'larda örneklerini gördüğümüz jurnal faaliyeti ve sosyal kontrol sisteminin Osmanlı Devleti'nin daha önceki sosyal kontrol mekanizmalarından[9] biçim, amaç ve uygulama açısından üç önemli faklılığı vardır. İlk olarak, 1840'lardan önceki biçimiyle Osmanlı Devleti'nin sosyal kontrol uygulamalarında bir süreklilikten söz etmek mümkün değildir. Bu dönemde, toplumsal disiplini sağlamakta caydırıcı unsur, tebdil-i kıyafet dolaşan devlet görevlilerine veya bizzat hünkâra çatmanın tesadüfiliğine ve bunun yaratacağı korkunun içselleştirilmesi amacına yöneliktir. Ancak 1840'lardan sonraki jurnallerde gördüğümüz gibi, artık kontrolde tesadüfilik öğesi ortadan kalkmış, bir süreklilik ve kapsayıcılık egemen olmuştur. İkincisi, önceki uygulamalarda amaç "tehlikeli" söz ve "düzen bozucu" davranışları cezalandırmaktır. Hünkâra veya yüksek devlete ricaline çatan bu bahtsızların sayısı az olmasa gerek ancak genel olarak bu sistemini sosyal tabakanın derinliklerine

[9] Sosyal kontrol mekanizmaları derken, dar bir anlamda, yani devletin doğrudan kontrol mekanizmalarını kastediyorum. Zira sosyal kontrol çok geniş bir kavram ve doğrudan uygulanan mekanizmaların çok ötesinde uygulanma biçimleri var. Bu geniş kullanımda, özellikle de 1840'lardan önce, sosyal kontrolün en önemli işleyişini dolaylı ve enformel kanallarda aramak lâzım. Özellikle bu konuda kefalet sisteminin önemine değinmek gerekir. Esnafın komşu esnafa, işverenin yanında çalışana, han sahibinin müşterilerine, mahallelinin birbirine kefil olmak zorunda olduğu bir sistemin doğrudan sonucu her ne kadar bir dayanışma örüntüsü olarak görülebilse de, gerçekte herkesin birbirinin gözü kulağı olması gereken bir sistemin varlığına işaret eder ki, bunun sosyal kontrolün işleyişi açısından son derece önemli sonuçları vardır. Bu açıdan gündelik yaşamın pek çok alanının ve özellikle de Osmanlı kent mahallelerini, André Raymond'un da (1995) altını çizdiği üzere, birer dayanışma alanı olarak görmekten çok, birer çatışma alanı olarak görmek daha uygun olabilir. Örneğin, Özer Ergenç'in (1984) 16. yüzyıl Ankara'sı için verdiği, mahallelinin birbiri için kefil olma zorunluluğu, istenmeyen kişileri mahalleden çıkarabilme hakkı ve mahallede işlenen faili meçhul suçlardan tüm mahallenin sorumlu tutulmasına dair verdiği örneklerin 17., 18. ve hatta 19. yüzyıllarda imparatorluğun geniş coğrafyasında birbirine benzer biçimlerde uygulandığını göstermektedir. Osmanlı'da kefalet uygulaması için bkz. Saydam, (1997), Ayrıca bu çerçevede mahalle yaşamından örnekler için bkz. Raymond (1995) ve Marcus (1989).

fazla nüfuz edemediğini de düşünmek lâzım. Zira sokaktaki, kahvedeki insanlar, tebdil memuru olduğundan şüphelendikleri yabancıların varlığına karşı son derece uyanık yöntemler de geliştirmişlerdi. Örneğin, kahvehanelerde "devlet sohbeti" yapanların, sohbetleriyle ilgilenen sıradan kıyafetli, ama oturuşundan ve duruşundan hiç de sıradan olmadığı belli olan yüksek devlet ricâlinden birisinin varlığını hissettiklerinde, anladıklarını belli etmeden nasıl hemen konu değiştirip, sohbeti devletten beklediklerini anlatan bir arzuhal formuna dönüştürmeleri Cabi tarihinde birden fazla örnekte anlatılır. 1840'larda ise sosyal kontrolün amacı, cezalandırmak ve korkuyu içselleştirmek değil, toplumsal dokunun içine kesintisiz bir şekilde nüfuz ederek, halkın nabzını yoklayıp bilgi edinerek ve bu bilgiler ışığında toplumsal muhalefetin mecralarını kontrol altına almaya yöneliktir. Üçüncüsü, daha önce bu sistemin amilleri tebdil memurları, yüksek devlet ricali ve hatta padişah iken, bu sistemde sosyal kontrol çok büyük ihtimalle sıradan halk arasından devşirilmiş maaşlı hafiyeler eliyle yürütülmeye başlanmıştır.

Bu farklılıkları belirtirken altı çizilmesi gereken nokta, 19. yüzyılın ortalarına doğru geliştirilen bu sosyal kontrol mekanizmalarının yalnızca yönetime dair teknik bir mesele olarak algılanmaması gerektiğidir. Zira, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde giriştiği böylesi kapsamlı ve ayrıntılı bir jurnal faaliyetinin ardında yatan zihniyeti sorgulamak, hem bu dönemde devlet-toplum ilişkilerinin yeniden yapılanmasına hem de Osmanlı iktidarının yeni yönetim anlayışına dair belli sorulara cevap verebilir.

Halkın siyasî sohbetlerinin dinlenilmesi, bunların belgelenmesi, raporların devletin en üst kademelerinde değerlendirilmesi ve siyasî sohbet yapanların ve sohbet yapılan yerlerin kovuşturmaya uğramaması, her şeyden önce Osmanlı siyasal sisteminde daha önce gördüğümüz "resmî gerçek" ve "popüler yalan"a dair ayrımın hem siyasî pratikler hem de söylemsel düzeyde yıkılmasına işaret eder. Diğer bir deyişle, "popüler yalan"ların "haber" statüsü kazandığı bir siyasal sistemde bu bir anlamda "kamuoyu"nun keşfidir[10].

[10] Bu noktada "kamuoyu" kavramının kullanımı üzerine bir açıklama yapmaya mecburuz. Burada "kamuoyunun keşfi" ile kastetmeye çalıştığımız, "kamuoyu"nun varlığını ya da yokluğunu vurgulamak değil, devletin bunu algılayışındaki değişimi vurgulamaktır. Kamu ve kamuoyu [*public opinion*] kavramlarının son zamanlarda Avrupa tarih yazımında ele alınış biçimi oldukça sorunludur. Özellikle Habermas'ın *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* (1989) kitabının, Avrupa tarihçileri üzerindeki derin etkisinden sonra, kamu ve kamuoyu kavramları demokrasi ve vatandaşlık kavramlarıyla iç içe kullanılır oldu. Habermas'ın tartıştığı biçimiyle devlet ve kamuoyu ilişkisi özünde antagonistik bir ilişkidir. Habermas'tan etkilenerek, Avrupalı tarihçiler -ki bunlar arasında özellikle 18. yüzyıl Fransa'sı üzerine çalışan revizyonist tarihçiler baş sırayı almaktadır- Batı Avrupa'da 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan okuma yazma oranları, gazete vb. gibi yazılı materyalin çoğalması ve insanların siyaset hakkında artan ilgileri ile karakte-

Kamuoyunun keşfi, siyasal iktidarın temsilinde ve meşruiyet arayışındaki farklılıklarda da kendini göstermiştir. Halkın siyasî sohbetlerinin iktidarın gözünde meşruiyet kazınmasına paralel olarak, siyasetin padişahın tekelinde olması ve görünmezliği arasında yukarıda değinilen ilişkinin de bu dönemde çözülmeye başladığı öne sürülebilir. Bu noktada II. Mahmud'un "görünürlüğü"nü ve yurt gezilerini özellikle vurgulamak gerekmektedir. II. Mahmud, kendisinden önceki padişahlardan farklı olarak[11] "halkın yaşayışını" görmek amacıyla 1830 ve 1839 yılları arasında beş yurt gezisine çıkmıştır (Özcan 1991). Bütün bu geziler, halk ve hükümdar arasındaki yabancılaşmayı ortadan kaldırmak amacına yöneliktir. Yurt gezilerinde ziyafetler yerine gemicilerle zeytin salatası yemek, Cuma namazlarından sonra sorguçlu fesi ve setreli pantolonuyla halk arasında dolaşmak ve hal hatır sormak bu yeni meşruiyet arayışının ve dolayısıyla devlet ve toplum arasında yeni bir mutabakat arayışının göstergesidir. II. Mahmud son Rumeli gezisini kendi iktidarı döneminde yayınlanmaya başlayan *Takvim-i Vekayi*'de bastırmıştır. Hatta padişahın bu gezisini kaleme alan devrin vakanüvisi Mehmed Esad Efendi gezi notlarını *Takvim-i Vekayi*'de yayınlamadan önce padişaha sunduğunda Sultan Mahmud'un cevabı, hükümdar ve tebaası arasındaki yabancılaşmayı azaltmaya yönelik yeni meşruiyet arayışlarını göstermesi açısından dikkate değer. "Vâkıâ pek güzel ve san'atlı kaleme alındığına diyecek yok ise de, bu misillü umûma neşr olunacak şeylerde yazılacak elfazın herkesin anlayabileceği surette olması lâzımdır. Öyle 'çetr-gerdûne' ve 'tevsen' gibi şey-

---

rize edilen bir "kamuoyu" nosyonunun ortaya çıktığında nerdeyse hemfikir gözükmektedirler. Bu tarih yazınında vurgulandığı biçimiyle, devlet ve kamuoyu arasındaki antagonistik ilişkiden bir siyasal/toplumsal bilinçlilik ortaya çıkmış ve kurulu düzeni devrim veya güçlü reform hareketleriyle dönüştürmüştür. Kamuoyu kavramının bu şekilde kullanımı hem Avrupa'da demokrasi ve vatandaşlık kavramının anlaşılmasında hem de bu kavramları Osmanlı siyasal kültürü ile ilişkilendirmekte oldukça ciddi anakronizmler yaratmaktadır. İlk olarak, kavramın kendisi bir kere "okuyan kamu" düşüncesi ile ilişkilendirildiği için böyle bir bağlantı içinde, sözgelimi, Osmanlı toplumunda kamuoyunun varlığı gibi bir tartışma zımnen dışlanmış olacaktır. İkinci olarak, "kamuoyu" düşüncesini çerçeveleyen tartışma, genel olarak "kamuoyu"nun doğuşu ile Avrupa'daki mutlakıyetçi rejimlere karşı yükselen direnişi eş tutma eğilimindedir. Siyasal sistemin eleştirisi ve daha özel olarak hükümdarın eleştirisi konusunda sıradan insanın günlük dilindeki eleştiri öğesini görmezden gelmez, kamuoyu düşüncesinin ortaya çıkışını, aslında olduğundan çok daha geç bir zamanda göstermek ile sonuçlanmıştır. Kamuoyu kavramının "ilk" olarak Fransa'da mı yoksa İngiltere'de mi ortaya çıktığı üzerine neredeyse milliyetçi diye yorumlanabilecek iki örnek için bkz. Ozouf (1988) Gunn (1983).

[11] II. Mahmud'un "görünürlüğü"nün, ardından gelen Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) iktidarı dönemlerinde de sürdüğünü, ancak II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) iktidarın tekrar kapandığını görüyoruz. İkinci Abdülhamid'in saraya kapanması ile ilgili son zamanlarda ilgi çekici makaleler yayımlanmakta, bkz. Deringil (1993) ve Georgeon (1997). Ancak II. Mahmud'un "görünürlüğü" ve bunun iktidarın temsiliyeti ve meşruiyet arayışına ilişkin anlamı henüz gereğince incelenmiş bir konu değildir.

lerin Türkçe olarak tashîhi muktezîdir" (Lütfi:1302,V-90). Bunun yanında 1835 yılından itibaren II. Mahmud'un portrelerinin askerî kışlalara, devlet dairelerine ve okullara asılmaya başlanması, iktidarın yeni meşruiyet arayışlarının diğer önemli bir göstergesidir (Lütfi: 1302,V-50-2; Heyd, 1961: 70; Baykara, 1992: 51-59).

Öte yandan, halk ve kamuoyunun iktidar tarafından keşfi ve jurnal raporlarında görüldüğü üzere, iktidarın sokaktaki insanın günlük yaşamını, ev içi sohbetlerine kulak misafiri olacak kadar kapsayıcı bir biçimde gözlem ve kontrol altına alma çabası aslında aynı sürecin iki farklı yönünü oluşturmaktadır. Bu kapsamlı kontrol ve gözlem faaliyeti İstanbul ilc sınırlı kalmamış, imparatorluğun taşra vilâyetlerini de içine alacak şekilde yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. 1840'lı yıllarda taşrada kontrol o kadar sıkılaştırılmıştır ki bir tür yurtiçi pasaport niteliği taşıyan mürur tezkereleri ile herhangi birisinin yaşadığı mahalden ayrılması izne bağlanmıştır. Her ne kadar iç güvenliğin sağlanması ve büyük kentlere göçün önlenmesine yönelik olarak mürur tezkeresi uygulaması 16. yüzyıla kadar uzanmakla beraber (Çadırcı, 1993), merkezî yönetimin, özellikle 17. yüzyıldan itibaren pratikte yerel âyanlar tarafından kontrol edilen taşra üzerindeki hâkimiyeti sınırlı olduğundan oldukça etkisiz bir sistem olmuştur. Büyük şehirlere ve özellikle İstanbul'a göçü önlemek için merkezî idarenin uyguladığı yöntem genel olarak şehrin giriş bölgclerinde kontrol noktaları oluşturarak tezkeresiz kimscleri şehre almamak üzerine yoğunlaşmıştı.

Taşrada kontrolün etkin bir biçimde sağlanması için 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren imparatorluk dahilindeki her bir kazaya bir veya iki jurnal memuru atanmaya başlandı. Bu memurların görevi bir yandan bulundukları kazada merkez hükûmetin bilmesini gerekli gördükleri olayları İstanbul'a rapor etmek, öte yandan da kazaya gelen ve gidenlerin niçin gelip gittiği ne kadar süreyle kaldığı gibi bilgilerin ayrıntısıyla defterini tutmaktı[12]. 1842 yılında bu sistem, jurnal memurlarının "verimsizliği" nedeniyle kaldırılıp, memurların işlevlerinin yalnızca gelen-gidenin kaydını tutmakla sınırlandığı anlaşılıyor (İrade-Meclis-i Vâlâ 573). Ancak 1845 yılında Zaptiye Müşirliği'nin kurulmasıyla beraber yerel kontrol sisteminin yeniden canlandırıldığını ve özellikle 1864 yılında vilâyet düzenlemesiyle beraber "resmi ve gayri resmi yollardan yararlanarak, devlete ve halka ait bilmeleri gerekli bilgilerin derlenerek zamanında iletilmesi" amacıyla Teftiş Memurlarının imparatorluk kazalarına atandığını görüyoruz (Çadırcı, 1991: 322). Böylece en küçük idarî birimden başlayarak, başkent İstanbul'a

---

[12] Bu kontrol faaliyetinin boyutlarına örnek teşkil edebilecek bir jurnal defteri *Kastamonu Jurnal Defteri (1252-1253 /1836-1837)* yakınlarda yayımlandı; bkz. Abdulkadiroğlu, vd. (1998). Bu yayına dikkatimi çeken Nadir Özbek'e teşekkür ederim.

kadar bütün nüfusun etkin bir biçimde gözetim ve kontrol altına alınması öngörülüyordu.

Bu noktada hem taşrada hem de İstanbul'daki jurnal faaliyetlerinin zamanlamasının özellikle altının çizilmesi gerekir. Bir yandan Yunan bağımsızlığı ve Balkanlar'da ayaklanmalar, öte yandan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa İsyanı'nın yarattığı siyasal kriz göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla beraber İstanbul'da kapsamlı bir jurnal faaliyetinin ve taşrayı böylesine sıkı kontrol altına alma girişiminin daha önceki dönemlerde uygulama şansının pek de fazla olmadığını belirtmekte fayda var. 17. yüzyıldan itibaren başlayan, 18. yüzyıl boyunca iktidarlarını pekiştiren ve 19. yüzyılın başına gelindiğinde 1808 yılında Sened-i İttifak'ı dayatarak resmen iktidara ortak olan ayanların yönetimi altındaki taşra halkını, merkezden etkin bir biçimde kontrol etmeye yönelik girişim ancak Sened-i İttifak'tan sonra II. Mahmud'un kademeli olarak âyanları tasfiyesinin ardından mümkün olabilmiştir. Öte yandan, benzer şekilde, başkent içerisinde 1826'dan önce yeniçerilerin kamusal mekânlar üzerindeki etkin kontrolü nedeniyle böylesi bir jurnal faaliyetinin uygulanma şansı çok fazla olmasa gerek. Ortalama her üç kahvehanenin bir tanesinin bizzat yeniçeriler tarafından işletildiği, yeniçerilerin toplumsal muhalefetin ateşleyicisi olduğu ve yine aynı yeniçerilerin güvenliği sağladığı bir kent yaşamında, jurnal faaliyetinin kendi amacını dışlayan bir sistem olmaya mahkûm olması kaçınılmaz gibi görünüyor. Özetle söyleyecek olursak, ancak taşrada âyanların ve İstanbul'da yeniçerilerin aynı dönemde ortadan kaldırıldığı, diğer bir deyişle, bütün eski toplumsal mutabakatların devlet eliyle tek taraflı feshedilmesinin ardından böylesine kapsamlı bir sosyal kontrol mekanizması geliştirilmesi gündeme gelebilmiştir.

Yeni Yönetim Zihniyeti

18. yüzyılın sonundan itibaren ve 19. yüzyılda artan bir yoğunlukla, Avrupa devletlerinin, idarî kaynaklarının önemli bir bölümünü, yönettikleri halklara dair bilgi toplamak ve halkın faaliyetlerini gözetlemek amacıyla kullandıkları, Avrupa tarihinde oldukça iyi işlenmiş konulardır[13]. Yönetmek-için-bilmek anlayışıyla, günlük yaşamın her alanına yapılan bu görünmez müdahale ve buna mukabil büyüyen bürokrasi, artan dökümantasyon faaliyeti, ayrıntılı nüfus istatistikleri ve hepsinden önemlisi, askerî yapılanmanın dışında kurulan merkezî polis örgütleri, Foucault'nun (1979b) kavramını kullanırsak, modern devletin "yönetim-zihniyetini" [*governmentality*] sergiler. Diğer bir deyişle, bu "yönetim-zihniyeti", aslî hedefi nüfus ve bu nüfusa dair

---

[13] Bu konuda iki yararlı özet için, bkz. Giddens (1995) ve Tilly (1990). Bu konudaki çalışmalarda en önemli ilhan kaynağı Foucault (1979a) olmaya devam etmektedir.

bilgi edinme kaygısı, aslî örgütü de polis ve bu örgüt yoluyla toplumsal disiplin ve kontrol olan bir yapılanmaya işaret eder.

Bu noktada, Avrupa tarihsel deneyiminde vatandaşlık olgusunun anlaşılmasında da devletin bu genişleyen müdahale ve sosyal kontrol mekanizmalarının altının özellikle çizilmesi gerekir. Liberal siyasal söylemin iddia ettiği gibi 19. yüzyıl boyunca bireysel siyasî haklar genişlemiştir ancak bu söylemin aksine, genişleyen haklar, devletin küçülmesiyle değil, gittikçe daha fazla gündelik yaşama müdahaleci ve toplumsal yaşamın her alanını kapsayıcı bir devlet haline gelmesiyle sonuçlanmıştır. Böyle bir süreç içerisinde "vatandaşlık" olgusu doğmuştur ama yanı zamanda birbiri ardına polis teşkilatları kurulmuş ve polis faaliyetleri hiç olmadığı kadar yoğunlaşmıştır.

Tarihsel olarak, Batı Avrupa'da doğrudan kontrol mekanizmalarının gelişimi ve devletin günlük yaşamın her alanına yaptığı müdahale kapasitesi ile bireysel siyasal hakların gelişiminin eşzamanlılığı olgusunun Osmanlı devlet-toplum ilişkilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden biçimlenmesine dair önemli ipuçları içerdiğini ve Tanzimat dönemine ilişkin alternatif yorumlar getirebileceğini düşünüyorum.

1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun ilânıyla resmîleşen Tanzimat'ın kurumsal, idarî ve hukuksal alanda hayata geçirdiği reformların Osmanlı tarih yazımında, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun (ve hatta hâkim tarih yazımının sirayet ettirdiği Türkiye'nin) tarihi sürecinde ne kadar önemli ve tanımlayıcı bir yer işgal ettiğine dair savları bilinir. Ancak Tanzimat reformlarına dair bu başat tarih yazımıyla vurgulanan Batı'dan "ithâl" edilen kurumsal, idarî ve hukukî değişikliklerin bu süreci anlamakta ne kadar önemli bir yer tuttuğu şüphe götürür. Zira metodolojik açıdan Batı merkezli kurumsal değişikliklerin üç yüz yıldır zaten bir "gerileme" içinde olduğu varsayılan Osmanlı'nın geleneksel siyasal ve toplumsal yapısını yıkarak, modern tarzda bir değişime yol açtığı düşüncesi, 1950'lerde ortaya çıkmış, kurumsal değişimin önemini vurgulayan ve "durağan" bir toplumda sosyal değişimin ön koşulunun Batı modellerini benimsemek olduğunu öne sürerek Batı'nın "Batı olmayan"a müdahalesini haklı çıkartmaya çalışılan "modernleşme" teorilerinden kavramsal dayanağını almıştır. Bununla beraber, yine Tanzimat döneminde hayata geçirilen yeni sosyal kontrol, gözetleme ve denetleme mekanizmalarının varlığına hiç işaret edilmemiştir. Oysa yukarıda Batı Avrupa'nın tarihsel deneyimine dair örnek verilen sosyal kontrol ve bireysel siyasal hakların eşzamanlılığı göz önünde bulundurulursa, 19. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı'da yaşanan siyasal dönüşümlerin açıklanmasından, modernleşmeci tarih yazınının, tabir yerindeyse, arabayı ata koştuğu görülecektir. Hatta iddia edilebilir ki, bu kapsamlı jurnal faaliyeti ve yeni sosyal kontrol mekanizmaları Tanzimat'la getirilen Os-

manlı tebaasının eşitliği ve diğer birtakım bireysel özgürlüklerin gerçekleşmesi için gerekli bir ön koşul olmuştur.

Bu yazıda ileri sürüldüğü üzere özellikle yeniçerilerin ve âyanların ortadan kaldırılmalarından sonra oluşan siyasal boşluğun ardından, II. Mahmud'un yurt gezilerinde, portrelerine okullara devlet dairelerine astırmasında ve Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasındaki görünüşteki farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik 1829 tarihli kıyafet reformunda sembolik olarak ifadesini bulan yeni meşruiyet arayışları, ayrıca ilk defa 1830'da ve bir diğeri 1844'de yapılan ayrıntılı nüfus sayımlarında (Aydın 1990) ve halkın siyasî sohbetlerine dair jurnal raporlarında kendini gösteren yönetmek-için-bilmek anlayışı, Osmanlı'nın yeni yönetim zihniyetinini göstergeleridir.

Tabiî ki Avrupa tarihine göndermeler yapmak Osmanlı'nın Avrupa'nın tarihsel deneyimini aynen yansıttığını söylemek anlamına gelmez. Öte yandan bu, Tanzimat ile sağlanan haklarla Osmanlı toplumunda Avrupa'daki oluşuma benzer bir vatandaşlık kavramının ortaya çıkmış olduğu gibi bir fikri öne sürmek de değildir. Çünkü yukarıda da değindiğimiz gibi eğer vatandaşlık kavramı devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin belirli bir tarihsel konjonktüründe ortaya çıkmış bir nosyon ise, bu, söz konusu kavramın aynı şekilde Osmanlı toplumunda ifadesini bulacağı anlamına gelmez. Ancak halka siyasî konularda söz söyleme hakkının zımnen tanınmasının, her şeyden önce kamusal alanın bizatihi siyasal bir alan olarak tanımlanmasının ve yukarıda "kamuoyu"nun keşfi olarak ifade etmeye çalıştığımız gelişmenin, Osmanlı siyasâsının gündemine çok daha sonraları giren Batı Avrupa temelli "vatandaşlık" olgusundan çok daha önemli olduğunu düşünüyorum.

Öte yandan, tarihsel olarak toplumsal hakların gelişimini buna mukabil genişleyen siyasal iktidarla beraber düşünmek ve bu gelişimleri devlet ve toplum arasındaki bir mutabakat arayışı olarak görmek gerekiyor. Bu nedenle Tanzimat'ı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devlet ve toplum ilişkilerini, kısacası Osmanlı modernleşmesini düşünürken bu modernleşmenin "karanlık" yüzünü de göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Yedinci Bölüm

TANZİMAT EKONOMİSİ VE SANAYİİ

Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri

Donald Quataert
Çeviren: Fatma Acun

Giriş

Bir ekonomi tarihçisinin Tanzimat'ı tartışırken karşılaştığı ilk problem dönemlendirmedir. Genel kabul gören tarihler siyasî olayları yansıtmakta ve dönem 1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile başlatılmaktadır. Ekonomi açısından ise, 1826 aynı derecede geçerli bir başlama tarihi olmaktadır. Bu tarihte Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yalnızca siyasî ve askerî reformlara olan silahlı direniş korkusunu ortadan kaldırmamıştır. Bu aynı zamanda, lonca teşkilatının imtiyazlarına sahip olan silahlı grubu ezmeye yönelik, devletin gösterdiği ekonomik bir tepkidir. Bu andan itibaren loncalar, Osmanlı devleti karşısında yalnız başlarına kalmışlardır. 1826 olayları, 1838 İngiliz-Osmanlı Antlaşması ve bununla tekellerin kaldırılması için gerekli ortamı yaratmıştır. Bu olaylar, liberal ekonomi yolunda devletin mütereddit biçimde attığı 1839 ve 1856 adımları için de zemin hazırlamıştır. 1826 iktisadî alanda Tanzimat'ın başlangıç tarihi olarak alınırsa, 1870'lerin ortalar ına rastlayan malî kriz, dönemin mantıkî bitiş noktası olmaktadır. Dış borçlar ve daha genelde, Tanzimat hükûmetlerinin malî politikalarının yol açtığı bu kriz, Osmanlı ekonomisinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bundan sonra, Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı ekonomisi kendi kendisini yönetme yetkisini önemli ölçüde kaybetmiş ve dikkate değer bir kısmı, Avrupa maliyesinin ortak denetimine girmiştir[1].

Tanzimat dönemi ekonomisini anlamadaki zorlukların bir kısmı, 18. yüzyılın başlarına kadar uzanan önceki döneme ait bilgi yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki ekonomik ve malî krizleri, Tanzimat dönemi takip etmiştir[2].

---

[1] Donald C. Blaisdell, *European Financial Control of the Ottoman Empire*, New York, 1966, 1929 baskısının yeniden basımı.

[2] Mehmet Genç, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, Nisan-Mayıs 1984, s. 51-92.

Osmanlı devleti, Rusya gibi yabancı düşmanlarla olduğu kadar, aynı terimi Mehmed Ali Paşa için de kullanırsak, Mısır'daki asilerle uzun süren savaşlara maruz kalmıştır. İmparatorluk, Mısır ve gelirleri üzerindeki kontrolünü kaybederken, Balkanlar'da büyük toprak kayıpları devam etmektedir. Eşit derecede önemli bir olay da, Tanzimat döneminin, Napolyon Savaşları sonunda tamamen serbest hale gelen İngiliz mamul mal ihracının ilk büyük dalgası ile aynı zamana rastlamasıdır.

En genel anlamda Tanzimat ekonomisinin temel probleminin, diğer ekonomilerde de olduğu gibi, kaynakların sürdürülebilir üretimi ve dağıtım usulleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu büyük problem, diğer önemli soruları da beraberinde getirmektedir: Kaynaklar hangi kişi veya grupların çıkarına ve üretici kapasitede nasıl tutulabilir? Gelirler, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dahilindeki yoksa haricindekilerce mi sahiplenilecek, yoksa kontrol atındaki kaynaklar, özel sektörün mü, devletin mi ihtiyaçlarına hizmet edecektir?

Osmanlı tarihi boyunca, kaynakların üretimi ve dağıtımı, dahilî ve uluslararası faktörlerce belirlenmiştir. İçişleri sahasında, Tanzimat döneminde devlet, İstanbul hükûmetinin iradesini bütün imparatorluğa empoze yönelik, büyük bir merkezîleştirme programını uygulamaya koymuştur. Bu da, devletin günlük hayata daha fazla müdahale etmesine sebep olurken, çelişkili bir biçimde, devletçi tutumlara karşı liberalizmi doğmuştur. Bu, devlet yapısının gelişmesi için daha fazla paraya ihtiyaç duyulması anlamına gelmektedir; bu para ekonomideki gelir artışından ve dış borçlanmadan gelebilirdi. Merkezîleştirme politikaları, daha önceki yüzyılda önemli ölçüde faaliyet özgürlüğü kazanmış olan loncalar, ileri gelenler ve aşiretler gibi önemli ekonomik grupların çıkarlarını tehlikeye sokmuştur. Siyasî merkezîleşme, bunların özerkliklerinin kısıtlanması anlamına gelmektedir, böylece, mahallî üretimin daha fazla kısmı merkezî idareye yönlendirilebilecektir.

Uluslararası faktörler ise, Osmanlı-küresel ilişkilerin değiştiği 1750 tarihinden sonra ortaya çıkan modeli takip etmiştir. Üretim-dağıtım sorunu, Avrupa ekonomisinin Osmanlı dünyasını istila etmesi ile birlikte bir dönüm noktası yaşamıştır. Bu dönemde, Batı Avrupa'nın kapitalist ve endüstri devrimleri ileri bir safhaya ulaşmıştır. Avrupa endüstrisinde, makineleşme ve fabrikalaşmanın yanı sıra, çalışma hızının köklü biçimde sürat kazanması gibi büyük değişmeler yaşanmaktadır. İş yoğunluğunun artışı ve daha fazla işçi çalıştırılması, maliyetin düşürülerek uluslararası pazara çok ucuz mal sürülmesine neden olmuştur. Avrupa makineleşme, giderek daha fazla miktarda sermayeye ihtiyaç duymaya başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında Avrupa fabrikalarının sermaye ihtiyacı, bir işçinin birkaç günlük yevmiyesine denk gelirken, dönemin sonunda, bir işçinin yüzlerce günlük çalışmasına karşılık gelecek kadar yükselmiştir. Bu suretle, Tanzimat döneminde Osmanlı imalatı, üretim gücü yüksek, makineleşme ve reka-beti

giderek pahalıya mal olan bir rakiple karşı karşıya kalmıştır. Ürün türlerindeki ve teknolojideki değişmeler, Avrupa ziraî üretimini büyük ölçüde artırmıştır. Fakat, hızla gelişen şehirleşme ve endüstrileşme, yiyecek ihtiyacının hızla artması ve dış kaynaklara gereksinim duyulmasa anlamına geliyordu. Avrupa imalatı, ziraatı ve nüfusunda meydana gelen bütün bu değişmeler, Osmanlı ekonomisini nasıl etkiliyordu?

Avrupa belli tür bir ilişki talep ediyordu ve bu Osmanlı ekonomisinin belli bir tarzda yeniden düzenlenmesi anlamına geliyordu. Özellikle Batı, Osmanlı Ortadoğu'sunu hammadde sağlayıcısı ve mamul mal tüketicisi konumuna koyma yolunu aradı. Bu konuda, William Churchill, M. A. Ubicini ve diğerlerinin, Osmanlı ekonomisinin gücünü ziraata yoğunlaştırması ve serbest ticarete yönelmesine dair tavsiyeleri kayda değerdir. Fakat Osmanlı tebaası ve Osmanlı Devleti'nin kendi planları vardı ve bu planlar bazen Avrupa ihtiyaçları ile bütünleşirken, bazen de çatışıyordu. Bu planlar çatıştığında hangisi önceliği alacaktı; ikisi arasında bir orta yol mu bulunacaktı, yoksa bir plan için diğerinden vaz mı geçilecekti?

Tanzimat döneminde, devlet sektöründen farklı olarak özel sektör, Osmanlı tarihinde daha önce rastlanmadığı derecede önemli hale geldi; bu suretle, devletin ekonomideki önemi zayıfladı. Diğer bir ifadeyle, hem ziraat hem de imalat sektöründe pazar ilişkilerinin önemi artmıştır. Burada sorun, ekonomik kaynakların devlet mi yoksa Osmanlı tebaası tarafından mı düzenleneceği konusunda yatmaktadır. Endüstriyel ve ziraî gelişmeyi sağlamak üzere gerekli olan teknolojinin büyük kısmı ve yetişmiş elemanın bir kısmı dışarıdan temin edilmek ve ülkeye getirilmek zorundaydı. Bu coğrafî yer değiştirme ve kültürel yayılma sonucu başarılabilirdi. Yani, yeni ziraat ve imalat teknolojileri (malî araçlar da buna dahildir) Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılar veya bunları bilen ve diğerlerine intikal ettiren Osmanlı tebaası tarafından uygulanabilirdi. Yabancılar tarafından yapıldığında teknoloji transferi daha çabuk gerçekleşecekti fakat Osmanlı tebaası tarafından yapıldığında, teknolojinin toplumun tamamına yayılması daha yavaş olacaktı. Bir Osmanlı müteşebbisinin ipekli kumaş endüstrisindeki tecrübesi konuyu daha iyi aydınlatmaktadır. 19. yüzyılın başlarında ipekli kumaş dokuyucuları, değişen zevkler ve Avrupa imalatçılarından gelen rekabet (ve ham ipek ihracının Batıya yönelmesi) ile tehdit edilmeye başladı. Bu arada Osmanlı tüketicileri, Avrupa'da tasarlanan modelleri ve modaları tercih etmeye başladı. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Bursalı İsmet Paşa, mekanik dokuma tezgâhları ve Avrupa modasını, şehirdeki ipek endüstrisine uyguladı. Başlangıçta, yabancı işçileri tamamıyla hariç tuttu ve Avrupa modası tarzında ipekli dokumalar üretmek üzere Bursalı ustaları kullandı. Bu uygulamada, ustalar yüzde elli oranında kâra ortak oluyordu. Bu suretle, bir usta, evinin yakınına bir fabrika kurabilecek, içine de bir dü-

zine İtalyan dokuma tezgahı yerleştirebilecekti. Fakat bu deney başarılı olmadı; İsmet Paşa planlarını değiştirdi ve çok aranan kumaşları üretmek üzere bir İtalyan usta istihdam etti. Bu durumda imalat teknolojisini yayma çabaları, coğrafî yer değiştirme lehine terk edildi. Bu örnek, bir bakımdan daha önemlidir. İsmet Paşa'nın tecrübesi, İtalyan ustayla bile başarıya ulaşamamış, mekanik dokuma tezgâhları terk edilmiştir. Ancak, Bursa kumaş endüstrisi yüzyılın geri kalan döneminde bir yeniliği uygulamaya koymuş, ipekli kumaşlarda İngiliz pamuk ipliğini kullanarak maliyeti düşürmeye ve rekabet etmeye çalışmıştır[3]. Bu suretle endüstri yalnızca bir değişimi kabul etmiş ve el dokuma tezgahlarını kullanmaya devam etmiştir. Bu örnek, Tanzimat ekonomi tecrübesinin temsilcisi olmaktadır: Bir çeşit uzlaşma; yeni icadı kabul etme fakat ziraî ve endüstriyel üretim konularında eski usullerin çoğunu devam ettirme.

Gerekli teknolojilerin yayılmasına ek olarak, Osmanlı ekonomisindeki çeşitli gruplar ve bireylerin değişen ihtiyaçları konusu mevcuttur. Devlet artan miktarda gelire ihtiyaç duymuş ve ekonomide, vergi gelirleri yoluyla büyük artışlar sağlamıştır. Artışın bir kısmı, daha etkin vergi toplama usulleri ve Tanzimat döneminde gelişen ekonomiden kaynaklanmaktadır. Ancak, bilindiği üzere, daha hızlı artan harcamalar ve maliyenin fiilen iflası (bu konuda aşağıya bkz.) uluslararası krediye başvurulmasıyla sonuçlanmıştır. Ziraat ve endüstrinin yarattığı gelirler için yarışan diğer talipler de bulunmaktadır. Ziraî sahada, fakir köylüler zengin köylülerle, her ikisi de devletle rekabet eden aşiretler ve büyük toprak sahipleri ile mücadele etmektedir. İmalat sahasında, loncalar işyerlerinin kontrolü için birbirleriyle ve serbest işgücü ile uğraşmaktadır. Osmanlı tüccarları ve müteşebbisleri, ziraî üreticiler ve zanaatkârlarla farklılık ve tezat teşkil eden ekonomik gereksinimlere sahiptir. Tüccarlar ve ziraatçılar serbest ticareti talep ederken, zanaatkârlar koruyucu gümrükleri tercih etmektedir. Bu çelişen gruplar arasında ve kendi çıkarları doğrultusunda devlet uzlaşma yolu aramıştır. Birbiriyle rekabet halindeki bu dahili gruplara, uluslararası ilişkilerin yeni talipleri de eklenmiştir. Devlet uluslararası ilişkilerini, örneğin Avrupa İttifakına girerek, yeniden düzenlerken, ekonomideki gruplarla olan ilişkilerini de yeniden tanzim etmek ihtiyacını hissetmiştir. Örneğin, Sultan III. Selim ve II. Mahmud döneminde devlet, *Avrupa ve Hayriye Tüccarı* gruplarını yaratarak, kendi tüccarlarını koruma yoluna gitmiştir[4]. Fakat daha sonra, II. Mahmud ve halefleri, bu tüccarları 1838 Antlaşması'nın ve 1839 ve 1856 reform fermanlarının

---

[3] Başbakanlık Arşivi (BBA) Cev-Ikt 424, 20 c 1251/1835; İrade- MV 99, 21 c 1256/1840; FO 195/113, Sandison Bursa'da, 14 Şubat 1840.

[4] Bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-beratlı tüccarlar, Avrupa ve Hayriye* Tüccarları (1750-1839), Ankara 1983.

acımasız serbest ticaret kurallarına maruz bırakmıştır. Bazı gruplar ve şahıslar için devlet fazla müdahaleci fakat diğerleri için yetersiz biçimde koruyucu olmuştur. Ziraî sahada, Tanzimat hükûmeti toprak sahiplerine giderek artan tasarruf güvencesi sağlamıştır. Bu, kısmen, göçebeleri yerleşik hayata geçirme politikaları ve aşiret yapısını yıkan, dolayısıyla imparatorluk genelinde asayişin sarsılmasıyla sonuçlanan merkezîleştirme programlarından kaynaklanmaktadır. Özellikle 1858 toprak reformu, toprağın fiili ziraatçılarına kanunî tasarruf hakları vermiştir. Balkanlar, Anadolu ve Arap eyaletlerinin her yerinde, ziraatçılar toprakları kendi adlarına kaydettirmek için akın etmişlerdir[5]. Bundan çok sayıda köylü faydalanmıştır. Ancak, çelişkili biçimde zaaflar ve kasıtları içeren bir dizi sebepler dolayısıyla, İstanbul hükûmeti taşrada, köylüler aleyhine mahallî aristokrasiye daha fazla güç kazandırmıştır. Konuyla ilgili bilinen bir örnek Bulgaristan vilâyetlerindeki köylü ayaklanmalarıdır. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile mecburî hizmetlerin kaldırılmasından, Vidin civarındaki ziraatçıların bir an evvel istifade etmek istemesiyle olaylar başlamıştır. Ancak, bu köylülerin taleplerini desteklemesi istendiğinde, devlet çelişkiye düşmüş ve genelde, mecburî hizmetlerin ve "feodal" vergilerin devam etmesi yolunda karar almıştır. İsyan 1850'de patlak vermiş ve devlet, köylüler ve aristokrasi arasında başarısız şekilde uzlaşma yolu aramıştır. Bu olaylar 1870'lerde Bulgaristan'ın imparatorluktan ayrılmasıyla neticelenmiştir. Ziraat sektöründeki bu ve diğer başarısız uzlaşmalar, nihayette imparatorluğun Balkanlardaki topraklarını kaybetmesine yol açan köylü ayaklanmalarındaki ana faktörlerdir[6]. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dahilinde kalan diğer bölgelerde, başka sıkıntılar mevcuttu; çeşitli reform çabalarına rağmen, iltizam sistemi devam etti. Böylece, mahallî aristokratlar, ziraî artı ürün üzerinde belli düzeyde kontrole sahip oldular. Bu, muhtemelen, ziraatçıların vergi yükünün artması anlamına geliyordu çünkü bu gelirler, giderek genişleyen merkezî bürokrasiyi ve mahallî elitleri destekliyordu.

İmalat sektöründe de benzeri uzlaşmalar ve belirsizlikler mevcuttu. Bir yandan, bir dizi önemli politika uygulamaları loncaların imtiyazlı konumuna dolaysız olarak müdahale ediyordu.

Ekonomik yönden yukarıda da bahsedildiği üzere, 1826 tarihinde Yeniçeriler'in ortadan kaldırılması, önemli bir dönüm noktasını teşkil ediyordu. Bu olay, devletin loncalardan uzaklaşmasını ve Osmanlı toplumunda lonca imtiyazının silâhlı savunucularının tasfiyesini simgeliyordu. 1838 İngiliz-Osmanlı Antlaşması ve 1839 ve 1856 re-

---

[5] Örneğin, bkz. Haim Geher, *The Social Origines of the Modern Middle East*, Boulder, CO., 1987; Toufic Touma, *Un Village de Montagne au Liban* (Hadeth el-Jahbe), Paris, 1958.
[6] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. Ankara, 1973 ; Halil İnalcık, "Application of Tanzimat and its Social Effects", *Archiwum Ottomanicum*, 1973, s. 97-128.

form fermanları, 1826'da çizilen yolu takip etmişlerdi. Bahsedilen son iki ferman, ticaretteki tekeli kaldırmış ve imalattaki tekillere de dolaylı olarak saldırmıştır. Örneğin, devlet daha önce yaptığı gibi, Ankara'daki tiftik dokuyucularına, İstanbul, Bursa ve Halep'teki ipek dokuyucularına, ve İzmir ve İstanbul'daki dericilere hammadde sağlama işini bırakmıştır[7]. Şimdi, bunlar, ihtiyaçları olan hammaddeleri açık pazardan sağlamaya zorlanmaktadır çünkü hammaddelerin ihracına, herhangi bir sınırlama olmaksızın izin verilmiştir. Böylece, daha geniş bir platformda, devlet loncaların imtiyazını gözardı etmiştir.

Fakat, loncalarla bire bir düzeyindeki ilişkilerinde, devlet, Tanzimat dönemi boyunca çoğu kez oldukça faklı davranmıştır. Loncaların belli imalat faaliyetleri üzerindeki tekeline bazen karış çıkmış, bazen de desteklemiştir. 1840'lı yıllarda devlet, İstanbul'da kumaş basımına hâkim olan belli bir loncanın tekelinin ortadan kaldırılmasına izin vermiştir. Fakat 1840'lı ve 1860'lı yıllar arasında, başkentteki fes boyacılarının tekel üretim imtiyazlarını tasvip etmiştir. Benzer şekilde 1865 tarihinde, İstanbul'daki kalaycılar loncasına izin vermiştir. Geç Tanzimat döneminin meşhur Sanayi Reformu Komisyonu, sanayileşme sorununa yönelik bir başka çözümü teşkil ediyordu. Komisyon lonca imtiyazını ortadan kaldırırken, herhangi bir şahsın yeni kurulan imalat şirketlerine üye olmasına izin veriyordu. Fakat, aynı zamanda komisyon, yalnızca şirket üyelerinin dükkânlarının mamul malları satabileceklerini ilân ediyordu[8]. İmalat sektöründe lonca zanaatkârlarına karşı devletin davranışlarında bir model gözlenmektedir. İstanbul hükûmeti, serbestlik prensiplerini amansızca uygulamak yerine, genelde eşitlik ilkesini takip etmiştir. Böylece Tanzimat devleti, loncaların Osmanlı ekonomisindeki konumu meselesi üzerinde pek çok kereler uzlaşmış ve dolayısıyla, loncalar, Jön Türkler dönemine kadar devam etmiştir.

Bu tartışmayı, Tanzimat ekonomisinin karşı karşıya kaldığı belli tür problemleri özetle sıralayarak kapatmak istiyorum.

I. Ziraat ve sanayide işgücü yetersizliği 1914'e kadar büyük bir zorluk olarak kalmıştır. Avrupa ve Akdeniz dünyasındaki en düşük nüfus yoğunluğuyla, Osmanlı vilâyetleri çok seyrek nüfuslanmaya devam etmiştir. Her şeyden önce, bu endüstriyel gelişme ihtimalini zora sokmuştur çünkü nüfus yoğunluğu ile imalat arasında güçlü bir bağlantı olduğu görülmektedir. Bunun olumlu yönü ise, bir kısmı zengin ve verimli olan toprağın oldukça bol miktarda olmasıdır.

---

[7] Örneğin bkz. BBA, İrade-MV, 7788 1268/1851. Cev-Bel 5672 1267/1851.

[8] Örneğin bkz. BBA, İrade-MV, 055 1257/184, BBA, İrade-Dah 2874. 1258/1842; BBA, İrade-MV 403 1257/1841,BBA, İrade-MV 2119 1279/1862, BBA, İrade-ŞD 45,19 XII 1248/1868; Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul, 1330, I, s. 748 vd.

II. Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı tam anlamıyla büyüktü ve akabindeki Tanzimat ekonomisinin evriminde en önemli faktördü. Balkan milliyetçiliğine ve Avrupa yayılmasına kaybedilen toprakların hemen tamamı, en verimli ziraî topraklara ve en güçlü sanayilere sahip olan, imparatorluğun en yoğun nüfuslu bölgelerine aitti. Yunanistan ve Romanya devletlerine dahil olan eski Osmanlı eyaletleri, Anadolu'dan iki, Irak ve Suriye eyaletlerinden altı kat daha fazla nüfus yoğunluğuna sahiplerdi. Mısır ve Romanya, başkente buğday sağlayan ana bölgelerdi. 1900'lerde eski Bulgaristan vilâyetleri, 1950'lerde Türkiye Cumhuriyeti'nin sahip olduğu kadar demir sabana sahipti. İmalat sahasında ise, Bulgaristan'daki yünlü kumaş endüstrisi gibi, gerçek öneme haiz bütün endüstriyel kuruluşlar, bağımsızlık hareketleri sonucunda Osmanlı ekonomisinin haricinde kalmışlardı.

III. Bu toprakların terk edilmesi, bir zamanlar hammadde ve mamul malların serbestçe dolaştığı ekonomik bölgelerin tahribi ve hariçte kalması anlamına geliyordu. İstanbul ve Anadolu'daki tüketicilerin önemli miktarlardaki ayakkabı derileri, Tuna ve Rusçuk gibi kaybedilmiş olan bölgelerden geliyordu[9]. Başkentin ihtiyacı olan manda derilerinin büyük bir kısmı Balkan vilâyetlerinden, yalnızca birazı Anadolu'dan sağlanıyordu[10]. Tekstil konusunda, girift bir ağ, güney Anadolu sahillerini kuzey ve güney Karadeniz sahillerine bağlıyordu. Kayserili tüccarlar Karadeniz'in güneyindeki tekstil üreticilerine, Adana pamuğu başta olmak üzere, hammadde sağlıyorlardı. Bu tacirler iplik yapıyor ve yerel pazarda satmak ve Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere ihraç etmek üzere kumaş dokuyorlardı. Rusya, abaza gibi bölgeler dahil Karadeniz'in kuzeyini işgal ettiğinde ve Osmanlı mamul mallarının akışını engelleyen gümrük uygulamasına başladığında, bu ağ ortadan kalktı.

IV. Ziraî gelişmeler ve mekanik sanayi teknolojisi ile aşina kalifiye eleman yetersizliği, hâlâ ciddi bir sıkıntıyı teşkil ediyordu. Tanzimat döneminde eğitimde başlatılan reformlara ve 19. yüzyılın sonlarına doğru reformların meyvelerini vermelerine rağmen, bu durum aynen devam etti. Bu tarihlerde, Halep ve Erzurum (ile birlikte İstanbul ve civarı) gibi birbirinden çok farklı Osmanlı vilâyetleri, Rusya ve İtalya'dakinden nispeten daha fazla ilkokula giden öğrenciye sahipti[11].

---

[9] Örneğin bkz. BBA, Cev-İkt 1539, R 1230/1815.

[10] Guillaume Antonie Oliver, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia*, I, çeviri, Londra, 1801, s. 344-345.

[11] Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison WI, 1985, s. 152-153, 219'daki ve Rondo Cameron, "A New View of European Industrialisation", *Economic History Review*, Şubat 1985, s.21'deki rakamlara dayanmaktadır. Bu istatistikleri derleyen ve karşılaştırmaları yapan, Binghamton'daki New York Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Joyce Matthews'e teşekkürlerime sunarım.

V. Kaybedilen Osmanlı vilâyetlerinden ve Rusya'dan Müslüman sığınmacıların göçü, Osmanlı sistemi üzerinde ağır bir ekonomik (ve sosyal) yük teşkil ediyordu. Bu göçler sonucunda bazı şehirler aşırı nüfuslu hale geldi ve yerleşik nüfus ile göçmenler arasında çatışmalara yol açtı. Örneğin, Kırım Savaşı'nı takip eden yedi yıl boyunca, dört milyon kişi imparatorluğa geldi. Fakat, geçici olarak engelleyici olsa da, bu göçler uzun dönemde, kalifiye eleman azlığı ve işçi yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan sorunlarda bir derece rahatlamaya yol açtı. Ziraat sahasında Çerkezler ileri teknikleri ve yetenekleri ile ünlenmişlerdi. Bosnalı Müslümanlar Batı Anadolu'da bir miktar mekanik tekstil fabrikası kurup işleterek, yüzyılın son dönemlerinde imalat sahasında önemli roller oynadılar.

VI. Paranın istikrarsız hali, ekonominin düzenlenmesi çabalarını boşa çıkarıyordu. 1840'larda karşılıksız para basımı sorunu çözme konusunda yetersiz kaldı ve takip eden on yılda, Osmanlı parası uluslararası pazarda düşmeye devam etti. 1856'da Osmanlı Bankası'nın kuruluşuyla kısa bir istikrar dönemi yaşandı, fakat sonra tekrar düştü. Değer kaybeden para, Osmanlı ihracını daha ucuz hale getirirken, uzun dönemli kamu ve özel planlamalara zarar verdi[12].

VII. Sermaye yatırımı dağınık kaldı ve genelde ziraî ve sanayi gelişme programları için kullanılmadı. Böylece Bursalı İsmet Paşa gibi müteşebbisler, gelişme konusunda kararsız ve malî yönden yetersiz olan devlete yöneldiler. Bu nedenle, Tanzimat döneminde oldukça az sayıda proje malî yönden desteklenebilirdi. Sonunda, Avrupa ekonomik çıkarlarına hizmet eden demiryolları ve limanları kurmak üzere yabancı sermaye imparatorluğa geldi.

VIII. Öyle olduğu düşünülmese de devletin büyümesi başlı başına ekonomik bir problem teşkil ediyordu. Hem bürokrasi hem de merkezî askerîye, Tanzimat döneminde ve genelde 19. yüzyıl boyunca aşırı büyüme kaydetti. Örneğin, 1837 tarihinde askerîye 24.000, 1849 tarihinde ise 120.000 düzenli askere sahipti. 1900 yılında, 1800 yılında mevcut olmayan yarım milyon memuriyet bulunuyordu[13]. Bu büyüme çeşitli sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurdu. Ziraî ve endüstriyel gelişme için harcanabilecek büyük meblağların eriyip gitmesine neden oldu. Bu nokta çok iyi bilinmekte ve vurgulanmaktadır. Binlerce kişinin istihdam edilmesi, ekonomik kalkınmaya, daha az bilinen diğer yönlerde mani oldu. Devlet hizmeti düzenli ve maaşlı alternatif meslekler sunduğu için, bu istihdamlar, ziraat ve imalat sektöründeki değişmelerin aciliyetini kısmen ortadan kaldırdı. Buna ilaveten, devlet istihdamı, bahsedilen sektörlerde acil ihtiyaç duyulan işgücünü kendisine çekti.

---

[12] E. Engelhardt, *La Turquie et la Tanzimat*, Paris 1882, I, s. 72-73 ve 165-168.
[13] Engelhardt, I, s. 89 ve II, s. 281-282.

Askerî ve bürokratik büyüme, ekonomideki etnik katılım modelini de etkiledi. Sivil ve askerî hizmetler, yasal olarak bütün Osmanlılara açıktı. Askerî sahada, gayrimüslimler, 20. yüzyılın başlarına kadar, askerî hizmetten muaf tutuldular. Sivil bürokraside ise, uygulamada yalnızca Müslümanların hiyararşinin en tepesine kadar yükselmelerine izin verildi[14]. Bu da, en iyi ve en yetenekli gayrimüslimlerin, gönüllü veya diğer türlü şekilde, devlet hizmeti dışındaki mesleklere yönelmesi anlamına geliyordu. Böylece, devletin ve askerîyenin büyümesi, gayrimüslimlerin, özellikle finans, endüstri ve uluslararası ticaret kanunlarında, ekonomide üstünlük sağlama süreçlerini güçlendirdi. En iyi ve en yetenekli Müslümanlar, devlet hizmetinde kariyer yaptılar ve yükseldiler. Bu şekilde, devlet sektörünün büyümesi, Tanzimat ekonomisine hâkim olan eğilimleri daha da güçlendirdi.

[14] Carter Vaughan Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Em-pire; The Founding of Plural Society*, New York, 1982, I, s. 339-368.

OSMANLI BÜTÇELERİ VE TÜRKİYE'DE BÜTÇE HAKKININ ORTAYA ÇIKIŞINDA CUMHURİYET ÖNCESİ GELİŞMELER[*]

Abdüllatif Şener

I. Giriş

Ekonomik ve malî açıdan devlet olayına bakıldığında hemen "bütçe" kavramıyla karşılaşılır. Bütçe devletin genellikle bir malî yılı kapsayan belirli bir dönem içindeki gelir ve giderlerin tahminini yansıtan ve bu gelirlerin tahsiline, giderlerin ödenmesine izin veren bir kanun veya tasarruf olarak tanımlanır.

Bir bütçede bazı temel nitelikleri bulunmalıdır[1]. Her şeyden önce devlet gelir ve giderinin yönetiminde belli bir zaman sınırlaması söz konusudur. Genellikle bir malî yılı kapsayan bu süre, devlet gelir ve giderlerinin her yıl yeniden gözden geçirilmesine de imkân tanımaktadır. Önceden yapılan bir tahminin yansıtması, bütçe rakamlarının gerçekleşen sonuçları değil, geleceği belirlemeye yöneldiğini ortaya çıkarmaktadır. Denkleştirme, yani kamu giderleri için yeterli finansman sağlanması da bütçeye ait diğer bir niteliktir. Bütçenin önemli bir başka nitcliği ise, devlet gelir ve giderlerinin önceden tasdikidir. Böylece yasama organı yürütme organına bir yıllık bir süre için devlet gelirlerinin toplanmasına ve giderlerinin yapılmasına izin ve yetki vermiş olmaktadır.

Bu görünüşü içerisinde bütçeler, çok yönlü fonksiyonlara sahiptirler. Özellikle yürütme organının halktan vergiler toplama veya genel ekonomiden bazı kıymetleri kamu kesimine aktarma yetkisine sınırlamalar getirilmiştir. Aynı sınırlamalar kamu giderlerinin yapılması açısından da söz konusudur. Günümüzde artık yürütme organına ait yetki ve görevler, yasama organınca kendisine tanınan bütçe sınırları içerisinde mümkün olabilmektedir.

Tarihi gelişimi içerisinde ele alındığında bütçelerin, başta krallar olmak üzere yürütme organının yetkilerini sınırlandırmaya yönelik

[*] Bu yazı *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı: 99, (Eylül 1988) s. 70-74'de yayınlanmıştır.

[1] Nihad S. Sayâr, *Kamu Maliyesi II. Cilt Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı*, 5. Baskı, İ.İ.T.İ.A. Yayını, No. 236, İstanbul, 1974, s. 7-8.

eylem ve olayların bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülür. Önceleri kral ve asilzadeler, daha sonra yürütme organı ve halk temsilcileri arasında yetki çekişmesine sahne olan bütçeler sonuçta yürütme organının yetkilerini, parlamentonun sınırlandırdığı bir belge niteliğine ulaşmıştır. Ancak yürütme ve yasama organı arasındaki güç mücadelesi günümüzde bile tam anlamıyla dinmiş değildir. Geleneksel bütçe anlayışına rağmen, özellikle son yıllarda Türkiye'de görüldüğü gibi, yasama organına karşı güçlü bir idare oluşturma çabaları görülmekte, bütçeler bu çabaların yine odak noktasını oluşturmaktadır.

Çağdaş anlamda bütçelerin ortaya çıkışı XIII. yüzyıldan itibaren Batı'da demokrasilerin gelişimine, yani krallık yetkilerinin sınırlandırılmasına paralel bir seyir izlemiştir. Başta İngiltere olmak üzere Batı ülkelerinde hükümdarların halka keyfî yükümlülükler koyması, devlet harcamalarını dilediği gibi yapmasına duyulan tepkiler "bütçe hakkı" denilen kavramı gündeme getirmiştir. Devlet gelir ve giderlerinin tür ve miktarını belirleme yetkisini ifade eden bu hakkın kime ait olduğu konusunda ortaya çıkan uyuşmazlıklar, uygulamaya konan kimi vergilerin neden olduğu toplumsal tepkiler; krallar, asilzadeler ve halkın da desteğini alan burjuvazi arasında sürekli bir çekişmeyi beraberinde getirmiştir. Önceleri kralın yalnızca vergi koyma yetkisine yönelen tepkiler, giderek kamu giderlerinin belirlenmesinde de krallık yetkisinin sınırlandırılmasına yönelmiştir. Çeşitli ihtilâllere konu olan bu halk ve yetki çekişmesinin gelişim süreci içerisinde zaman zaman ibre kral lehine bozulmuşsa da, sonuçta devlet gelir ve giderlerinin tespitinde halk temsilcilerinden oluştuğu kabul edilen parlamentoların söz sahibi olması ilke olarak belirmiş, 1789 Fransız İhtilâli bu sonucu da vurgulayan bir niteliğe sahip olmuştur.

II. Türkiye'de İlk Bütçeler

Türkiye'de bütçe anlayışının gelişimine bakıldığında, padişaha ait olan yetkilerin sınırlandırılması açısından Batı'daki gelişime benzer özellikler taşıdığı görülmekle birlikte, bu gelişim hiçbir zaman -günümüze dek- bir halk hareketi niteliği göstermemiştir. Batı'daki gelişmelerin aksine başta Tanzimatçılar olmak üzere devlet adamlarınca toplumsal bir baskı oluşmaksızın pratik amaçlarla ve Batı kurumlarını Osmanlı Devleti'ne aktararak imparatorluğu kurtarma çabalarının bir parçası olarak benimsenmiştir.

İlk Osmanlı bütçesinin hangisi olduğu tartışma konusudur. Ubucini tarafından verilen devlet gelir ve giderlerine ait rakamlardan hareketle[2] 1850 yılına ait bütçenin ilk bütçe olabileceğini ifade edenler bu-

[2] M.A. Ubucini, *Türkiye 1850*, (Çev. Cemal Karaağaçlı), Cilt: 2, Tercüman 1001 Temel Eser, No.64, (t.y), s. 266-279.

lunduğu gibi[3], 1279 (1863-1864) veya 1280 (1864-1865) bütçelerinin ilk Osmanlı bütçesi olduğu yolunda görüşler de bulunmaktadır[4].

Bu farklı görüşler bir yandan Türkiye malî tarihi hakkında sahip olduğumuz bilgi eksikliklerinden, diğer yandan da bütçe anlayışından neyin kastedildiğinin belirlenmemesinden kaynaklanmaktadır. Bütçe denilince eğer devlete ait bir yıllık gelir ve gider hesaplarının bir arada gösterilmesi kastediliyorsa, Tanzimat öncesinde hatta daha önceki yüzyıllarda, Osmanlı bütçelerinin bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Ancak, önceki dönemlerde bütçeler, daha çok yıl sonu kesin gelir ve gider hesaplarını göstermektedir[5]. Yani devlet gelirlerinin toplanmasına ve giderlerinin yapılmasına izin ve yetki veren hukukî bir metin niteliğinde değildirler. Zaten bu çalışmadan amaç da ilk bütçeyi tespit değil, Osmanlı bütçelerindeki gelişmeler üzerinden padişahın ve yürütme organının yetkilerinin nasıl sınırlandırmaya başlandığını izlemektir. Bu nedenle Tanzimat hareket noktası olarak alınarak gelişmeler izlenecektir.

1839 Tanzimat Fermanı'nda "bütçe" kavram olarak yer almamıştır. Buradan hareketle fermanda "bütçe hakkında en küçük bir ima bile yoktur"[6] diye düşünülmesi yerinde değildir. Çünkü fermanda kavram olarak bütçeden söz edilmemekle birlikte devlet giderlerinin tahdît (sınırlandırılması) ve tebyîni (beyanı ve onaylanması) belirtilirken bütçe fikri ve gerekliliği ifade edilmiştir[7]. Bütçe fikrine ait bu ilk nüveler, devlet gelir ve giderlerinin belli bir dönem itibariyle tespitine, tahsil ve ödenmesine yetki verme gücünün hangi organın veya kimin elinde olacağını gündeme getirmektedir. Padişahın mutlak iradesi yine her şeyi belirlemeye yetecek mi? Yoksa bu gücü sınırlayan bazı birimler mi ortaya çıkacaktır? Bu noktalar devlet gelir ve giderlerinin tespiti açısından henüz belirsizdir. Ancak yine Tanzimat Fermanı'nda, can ve mal güvenliğiyle vergi tayini konularının Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliyede kararlaştırılacağı belirtilmiştir[8]. Meclis yaptığı çalışmalarda yalnızca bu sayılan konularla sınırlı kalmamıştır. Üyelerin padişah tarafından atanmasına, yani seçimle işbaşına gelmiş kişiler

---

[3] Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayını, VIII. Seri No. 11, Ankara, 1940, s. 120-123.

[4] A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, M.B.Tetkik Kurulu Neşriyatı, No. 178, s. 104: Cezmi Erçin, *Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı*, S.B.O. Yayını, No. 2, İstanbul, 1938, s. 192. Fazıl Pelin, *Finans İlmi Bütçe*, İ.Ü.İ.F. Yayını, No.227/22, İstanbul, 1944, s. 17.

[5] Eski Osmanlı bütçeleri hakkında bilgi için bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Malîyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul,1986, s.20; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Malîyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 77-79.

[6] Pelin, *a.g.e.*, s. 16.

[7] Nihad S. Sayâr, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olaylar*, İkinci baskı, İ.İ.T.İ.A. Nihad Sayâr Yayın ve Yardım Vakfı Yayın, no. 288/513, İstanbul 1978, s. 187.

[8] Tanzimat Fermanı metni için bkz. Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türkiye Anayasa Metinleri 1839-1980*, 2. Baskı, A.Ü.SBF Yayını, No. 496, Ankara 1982, s. 3-6.

olmamasına rağmen, bu Meclis meşruti usullere göre çalışan bir Tanzimat meclisi niteliğindedir[9]. Kanunları hazırlayan ve ıslahata nezaret eden Meclis-i Vâlâ, M. Reşit Paşa'nın otoritesini ve karar verme yetkisini fiilen bürokrasiye devretme emeline uygun düşüyor, sultana bu kanunları yalnız tasdik etme görevi bırakılmak isteniyordu[10]. Pek çok kanun ve nizamname taslakları hazırlayan Meclis-i Vâlâ on beş yıl boyunca ana yasama organı olarak görev yaptı, önerilerinin yüzde doksanından fazlası padişah tarafından hiçbir değişikliğe uğramadan kabul edildi ve daha sonraları yerini aynı nitelikli diğer organlara bıraktı[11]. Böylece Tanzimat sonrası oluşturulan kurumlarla padişahın yasama yetkisi ve bu arada halka malî yükümlülükler koyma gücü paşalar ve bürokratlar tarafından sınırlandırılmaya başlanmıştır.

Tekrar bütçelere dönecek olursak, Tanzimat'ın ilk yıllarına ait bütçe ve muvazenelerin kesin hesapları, gerçekleşen rakamları ifade ettiği anlaşılıyor. Örneğin, 1260 (1844-1845) yılı bütçe cetvelinin başında "1260 senesi martı ibtidasından şubatı intihasına değin malîye hazine-i celilesine vaki olan teslimatın..." ifadesi yer alıyor[12]. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, önceden tahmine dayanan, gelecek bir yıla ait gelir ve giderleri gösteren Tanzimat dönemine ait ilk bütçe 1265 (1849-1850) malî yılı bütçesidir. Tahminler bir önceki yıl hesapları dikkate alınarak çıkartılmış ve hesaplanan bütçenin bir örneği padişaha, diğer örneği Meclis-i Vâlâ'ya sunulmuştur[13]. Bir sonraki yıl olan 1266 (1850-1851) malî yılı bütçe açıklarıyla[14]. 1267 (1851-1852) malî yılı bütçe açıklarının kapatılması için[15] "Meclis-i Muvakkat" denilen geçici meclisler kurulduğu ve önerilerin onandığı dikkate alınacak olursa, bu yıllardaki bütçelerin önceden tahmin esasına dayanma dışında, önceden tasdik niteliği taşıdığı da söylenebilir. Bununla birlikte bütçenin, gelirlerin toplanmasına ve giderlerin yapılmasına izin ve yetki veren bir metin niteliğinde olduğunu söyleyebilmek oldukça zor. Çünkü harcamaların bütçe sınırları içerisinde gerçekleşmesini sağlayacak bir yaptırım ve düzenleme bulmak da mümkün görünmüyor. Dolayısıyla bütçeler, devlet gelir ve giderlerinin tahsil ve ödenmesi açısından henüz padişahın yetkisini sınırlayabilmekten uzaktır. Bunun da ötesinde devlet bütçeleri üzerinde yapılan tüm çalışmalar, kurulan birimler, bir yetki sınırlaması ortaya çıkarmaya yönelik değil, tersine

---

[9] Sayâr, *Türkiye İmparatorluk Dönemi..*, s. 179.

[10] Halil İnalcık, "Sened- İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, Cilt XXVIII, Sayı 109-112, 1964, s. 615.

[11] Tanzimat dönemi yasama organları hakkında bkz. Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, 2. Cilt*, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul 1983, s. 110.

[12] Bşb. Arş. MMD, Defter No.11813, s. 13-14.

[13] Bşb. Arş. İ.Dahiliye, no.10967; MMD, Defter no. 8987, s. 4.

[14] Bşb.Arş.İ.Dahiliye, No. 12265, 12769.

[15] Bşb. Arş. İ.Dahiliye, No. 14/94.

devletin içinde bulunduğu malî sıkıntılara, bütçe açıklarına çözüm arayışlarının ürünü görünümündedir[16].

III. Bütçe Nizamnameleri

Bütçeyle ilgili ilk düzenleme 1855 tarihli nizamnamedir[17]. Bu nizamnameye göre, her yıl devletin tüm gelirleri ve giderleri tayin olunup, padişahın onayıyla bir yıllık genel malî idarede bu muvazene esas olacaktır (m. 1). Bütçe her malî yılın ilk ayı olan Mart'tan iki ay önce Malîye Nezareti tarafından hazırlanarak Bâb-ı Âlî'ye sunulacaktır (m. 4). Bâb-ı Âlî'ye gelen bütçe tasarısı Meclis-i Tanzimat'a verilecek, burada Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'den de birkaç kişi ile birleşilerek ve ayrıca hangi nezaret ve dairenin bütçesi görüşülüyorsa, o nezaret veya dairenin nazır ve memuruyla birlikte görüşülecektir. Böylece her nezaretin bütçesi ayrı ayrı ele alınmış olacaktır (m. 5). Görüldüğü gibi Bâb-ı Âlî'den gelen tasarı Meclis-i Tanzimat üyeleri, Meclis-i Vâlâ'nın bazı üyeleri ve ilgili nezaret temsilcisinin katıldığı bir mecliste görüşülmektedir. Daha sonra bütçe tasarısı bütün nazırların da katıldığı Meclis-i Umumi'de önce her dairenin bütçesi ayrı ayrı, daha sonra tamamı görüşülerek çoğunluk oyuyla kabul edilecek (m. 6), padişahın onayıyla da yürürlüğe girecektir (m. 7). Her bir daire o yılın bütçesinde ne tahsis edilmişse onu harcayabilecektir; gerek aynı daire içerisinde, bir ödeneğin diğer bir yere kullanımı (m. 10-11), gerekse bir daireye ait bir ödeneğin, diğer bir daireye aktarımı (m. 12) padişah iradesi dışında mümkün olamayacaktır. Ayrıca her bir nezaret ve daire bir malî yıl içinde gerçekleşen giderlerini gösterir bir defteri ertesi yıl içinde sunacak ve bu hesapları Meclis-i Muhasebe-i Maliye tarafından incelenecektir. Fakat hazine-i hassa bu denetimin dışındadır (m. 13).

Görüldüğü gibi, bu nizamname ile bütçe, yasama organı tarafından devlet gelirlerinin toplanmasına, giderlerinin yapılmasına izin veren bir metin niteliğine kavuşmuştur. Ancak yürütme organının başı olan padişahın bütçe üzerindeki gücü hâlâ sınırlandırılabilmiş değildir. Bütçenin görüşüldüğü meclisler de padişah tarafından atanan üyelerden oluşmaktadır. Yine de önemli bir adım olan 1855 Nizamnamesi hemen uygulanamamıştır[18]. Bu nizamnamenin "tamami-i icra-yı ahkamına itina olunması" gereğini vurguluyordu.

[16] Abdurrahman Şeref, (Haz. Eşref Eşrefoğlu), *Tarih Konuşmaları*, Kavram Yayınları, İstanbul, 1978, s. 93-99.

[17] 18 Zilkade 1271 tarihli "Hazine-i Celilenin Muvazene Defterinin Suret-i Tanzimine Dair Nizamname", *Düstur*, 1279, s.260-264; Ayrıca Birinci Tertib Düstur, Cild-i Sani, s. 70-73. Bu ikinci kaynakta "Büdce Nizamnamesi"olarak isimlendirilmiştir.

[18] Gözübüyük-Kili, *a.g.e.*, s. 7/13.

1874 yılında ikinci bir bütçe nizamnamesi çıkarılmıştır. Birinci ve ikinci nizamnameler arasındaki yıllarda (1855-1874) çeşitli bütçeler hazırlanmıştır. Bunlardan bir kısmı arşiv kayıtları arasında yayınlanmamış olarak yer alırken[19], bir kısmının çeşitli gazetelerde[20] veya kitap halinde[21] yayınlanarak kamuoyuna sunulduğu da görülmektedir. Bu durum en azından "açıklık ilkesi" açısından önemlidir.

1874 yılında çıkarılan ikinci bütçe nizamnamesi[22] ana hatları itibariyle birincinin aynıdır. Yeni nizamnameye göre, Malîye Nezaretince hazırlanacak bütçe, gerek devlet memurları gerekse malî konularda bilgisi olan diğer kişiler arasından Meclis-i Vükela'nın tayin edeceği üyelerden oluşan bir "Bütçe Komisyonu"nda (m.7), daha sonra da Meclis-i Vükela'da görüşülerek padişah onayıyla yürürlüğe girecektir (m.8). Görüldüğü gibi ilk nizamnamedeki çekirdeğini Meclis-i Tanzimat'ın oluşturduğu ve bazı Meclis-i Vâlâ üyeleri ile ilgili nazır ve memurların oluşturduğu birinci görüşmenin yapıldığı meclisin yerini Bütçe Komisyonu, ikinci görüşmenin yapıldığı Meclis-i Umumi'nin yerini de Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) almıştır. Her iki nizamnamedeki meclis ve komisyon üyeleri de halk temsilcisi değil atamayla işbaşına gelmişlerdir. Bununla birlikte devlet gelir ve giderlerinin belirlenmesinde yeni yetki mercilerinin oluşması da küçümsenmeyecek bir gelişmedir.

Yeni nizamnamede bütçe komisyonu üyelerinin hariçten de atanabileceği ifade edilmiştir. Üyelerin İstanbul bankaları ve malî kurumları temsilcilerinden oluşması[23], Osmanlı maliyesinin yabancıların doğrudan etkisi altına girmesi sonucunu doğurmuştur.

İkinci nizamnameye göre, herhangi bir gider için bütçedışı bir ödeneğe ihtiyaç duyulduğunda, ilgili daire durumu Bâb-ı Âlî'ye yazacak, Bütçe Komisyonu ve Meclis-i Vükela gerekli incelemeyi yaptıktan

---

[19] 1274 (1858-1859), 1276 (1860-1861) ve 1282 (1866-1867) malî yılı bütçeleri hakkında sırayla şu arşiv belgelerine bakılabilir. Bşb. Arş. İ. Meclis-Mahsus, No. 529; Meclis-i Mahsusu, No. 865; Meclis-i Mahsus, No. 1301-1412.

[20] Örneğin, 1277 (1861-1862) bütçesi hakkında bkz. *Tercüman-ı Ahval*, 26 Ramazan 1278, No. 162, s. 2-4. Ayrıca gelir ve giderler açısından 1885 (1869-1870) malî yılı Osmanlı bütçesiyle, 1868 yılı Fransa bütçesinin karşılaştırması için bkz. (Namık Kemal), "Muvazene-i Malîye", *Hürriyet*, 22-29 Cemaziyelevvel 1286, No. 62-63.

[21] 1279 (1863-1864) malî yılı bütçesi: Devlet-i Aliye'nin Yetmiş Dokuz Senesi Muvazene Defteridir, (İstanbul), 1280 (1864-1865) malî yılı bütçesi: Devlet-i Aliye'nin Seksen Senesi Muvazene Defteridir, Matbaa-i Amire (1281).

1285 (1869-1870) malî yılı bütçesi: Devlet-i Aliye'nin Seksen Beş Senesi Muvazene Defteridir, (İstanbul), 1286.

1288 (1872-1873) malî yılı bütçesi: Devlet-i Aliye'nin Seksen Sekiz Senesi Muvazene Defteridir, Matbaa-i Amire, (t.y.).

[22] 4 Cemaziyelahir 1292 tarihli "Devlet-i Aliye'nin Büdce Nizamnamesi", *Düstur*, Cild-i Salis, Matbaa-i Amire, 1293. Ayrıca bu nizamname kitap halinde de yayınlanmıştır: *Devlet-i Aliye'nin Büdce Nizamnamesi*, Matbaa-i Amire, 1291.

[23] Erçin, *a.g.e.*, s. 20.

sonra padişah onayıyla mümkün olabilecektir (m. 11). Bir de bütçenin uygulama sonuçlarını ilk nizamnamede Meclis-i Muhasebe-i Maliye inceleyip denetlerken, bu kez yerini bugünkü Sayıştay'ın ilk nüvesini oluşturan Divan-ı Muhasebat almıştır (m. 13).

1874 Nizamnamesi ile Birinci Meşrutiyet arasındaki iki yıla ait bütçeler de kitap halinde yayınlanmıştır[24]. Bunlardan ikincisinin, yani 1291 (1875-1876) malî yılı bütçesinin, yeni nizamname hükümleri uyarınca hazırlandığı "mukaddime" kısmında belirtilmektedir.

IV. I. Meşrutiyet ve Sonrası

Yüzyıllardır mutlakiyet ile idare edilen Osmanlı Devleti, ilk anayasa kabul edilen 1876 tarihli Kanun-i Esasi[25] ile ömrü çok kısa süren bir meşrutiyet idaresine geçmiştir. Bu anayasaya göre yasama organı olan Meclis-i Umumi (m. 42-59), Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan (m. 60, 80) adlı iki meclisden oluşmaktadır. Heyet-i Âyan üyeleri padişah tarafından atanırken, Heyet-i Mebusan üyeleri seçimle işbaşına gelmektedirler.

Türkiye'de bütçe hakkı ilk kez, halk temsilcilerinin de katıldığı bir meclis olan Meclis-i Umumiye verilmiş olmaktadır (m.64, 80, 98). Bu anayasada devlet gelirlerinin tahsiline, giderlerinin yapılmasına her yıl bütçe kanunu ile izin verileceği açıkça belirtilmiş, bütçe hakkının doğuşunda önemli bir noktaya ulaşılmıştır. Fakat yine de padişahın yetkileri oldukça genişti. Bazı durumlarda Heyet-i Mebusan'ı fesih yetkisine sahipti (m. 7, 35). Olağanüstü durumlardan dolayı Meclis-i Mebusan bütçeyi kararlaştıramadan fesholunduğunda da padişah iradesiyle -bir yılı geçmemek üzere- önceki yıl bütçesinin uygulanması mümkündü (m. 102).

Bu haliyle 1876 Anayasası bütçe hakkının oluşumunda oldukça ileri bir adımdı. Tarihimizde Meclis-i Mebusan'dan, yani Millet Meclisin'den geçen ilk bütçe de 1295 (1877-1878) bütçesidir[26] ki, basılmış olarak günümüze ulaşmıştır [27].

Bu olumlu adım, II. Abdülhamid'in kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusan'ı feshetmesi ve Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırmasıyla daha fazla gelişme imkânı bulamamıştır. Mutlakiyet idaresine geri dönülmesi, hazırlanan bütçelerin nitelik bakımından da değişikliğe uğramasına neden olmuştur. 1296 (1880-1881) bütçesinde "Meclis-i Me-

---

[24] 1290 (1874-1875) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye'nin Seksen Sekiz Senesi Muvazene Defteridir*, Matbaa-i Amire, 1291.
1291 (1875-1876) malî yılı bütcesi: *Devlet-i Aliye'nin Seksen Sekiz Senesi Muvazene Defteridir*, Matbaa-i Amire, 1292.

[25] 1876 tarihli Kanun-i Esasinin tam metni için bkz. Gözübüyük-Kili, *a.g.e.*, s. 27-42.

[26] Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s.149.

[27] *Bin İki Yüz Doksan Üç Sene-i Malîyesinin Muvazene-i Umumiye Kanunudur.* (y.y.,t.y.),s.5.

busan'ın içtimaında kanuniyeti teklif' olunacağı ifadeleri yer almaktadır[28]. Hâlbuki Meclis, bu bütçe kanununun yürürlüğe girişinden otuz yıla yakın bir süre sonra toplanabilecektir. Böylece bütçelerin hazırlanması oluşturulan komisyonlar vasıtasıyla gerçekleşmeye başlamıştır.

Bunun da ötesinde bütçeler uzun süre önceden tahmin olmaktan, gelecek bir yıla ait gelirlerin tahsiline, giderlerin yapılmasına izin ve yetki veren metin olmaktan çıkmış ve dönem sonu kesin hesapları niteliğine bürünmüştür[29]. II. Abdülhamid döneminin son yıllarında önceden tahmin esasına dayalı bütçeler de düzenlenmişse de[30] bu bütçeler bazı özel komisyon ve meclisler tarafından hazırlanan ve padişah tarafından onaylanan metinler olmaktan öte gidememiş; 1876 Kanun-i Esasi'siyle bütçe hakkı konusunda varılan nokta çok gerilerde kalmıştır.

Bu arada 1881 yılında Osmanlı dış borçlarını tasfiye etme amacıyla kurulan Düyun-u Umumiye'ye değinmek gerekir. Bir kısım Osmanlı devlet gelirlerini tahsil eden ve dış borçlara karşılık tutan bu yabancı kuruluş, Osmanlı malîyesi üzerindeki yabancı hâkimiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bunun anlamı devletin egemenlik hak-

---

[28] *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Doksan Altı Senesi Muvazene-i Umumiyesidir.* (y.y., t.y.), ys.5.

[29] 1877-1878/1896-1897 malî yıllarına ait ve taşbaskısı olarak yalnızca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan aşağıdaki bütçeler kesin hesap rakamlarını vermektedir:
1303 (1888/1889) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1303 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1308.
1304 ((1888/1889) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1304 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1309.
1305 (1889/1890) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1305 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1310.
1306 (1890/1891) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1306 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1311.
1307 (1891/1892) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1307 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1311.
1308 (1892/1893) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1308 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1312.
1309 (1893/1894) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1309 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1313.
1310 (1894/1895) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1310 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1314.
1311 (1895/1896) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1311 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1315.
1312 (1896/1897) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1312 Varidat ve Mesarifat-ı Umumiyesinin Sal Muhasebesidir*, İstanbul, 1316.

[30] 1313 (1897/1898) malî yılı bütçesi: *Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Bin Üç Yüz On Üç Senesi Muvazene-i Umumiyesidir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1313.
1318 (1902/1903) malî yılı bütçesi: Birinci Tertib Düstur, Cild 7, Ankara, 1941,s887-898.
1322 (1906/1907) malî yılı bütçesi: Bşb. Arş. I. Malîye, No. 42, Birinci Tertib Düstur, C. 8, Ankara, 1943, s .475-494.

kının ihlal edilmesidir. Vergi ve bütçe hakkına yabancılar tarafından müdahale edilmesidir.

V. II. Meşrutiyet Dönemi

II. Abdülhamid idaresine karşı baş gösteren ayaklanmalar sonucu 1908 yılında otuz yıllık bir aradan sonra Meclis-i Mebusan tekrar toplanmış, Kanun-i Esasi de tekrar yürürlüğe girmiştir. Bir süre sonra da II. Abdülhamid tahttan indirilmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara gelerek meşrutiyet yeniden kurulmuştur.

1876 Anayasası'nda padişaha tanınan çeşitli yetkiler, yapılan değişikliklerle[31] meclise devredilmiş, padişaha karşı meclis ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücü artmış, bu nedenle padişah Mehmet Reşat'tan daha çok iktidarda İttihatçılar söz sahibi olmuşlardır. 1910 yılında çıkarılan Muhasebe-i Umumiye Kanunu'yla bütçede "genellikle ilkesi" benimsenmiştir. Buna göre tüm devlet gelirleri hazinede toplanacak ve tüm devlet giderleri de hazineden karşılanacaktır.

II. Meşrutiyet döneminde meclisin toplanmasıyla çıkarılan 1325 (1909-1910) bütçesini "memleketin modern mana ile hakiki ilk bütçesi" saymak[32], bütçe üzerinde halk temsilcilerinin veya millet vekillerinin ulaştığı yetkinin önemini vurgulama bakımından anlamlıdır. Ancak Meşrutiyet dönemi bütçeleri de[33] pek çok sıkıntılarla karşılaşmıştır.

Trablusgarb, Balkan ve I. Dünya Savaşlarının ortaya çıkardığı malî sıkıntılar, dönembaşı ve dönemsonu bütçe rakamları arasında büyük farklılıklar oluşmasına neden olmuş, hükûmetler bütçelere ödenek ekleme yetkilerini sık sık kullanmışlar; sonuçta gelir ve harcamaların bütçe sınırları içerisinde gerçekleşmesi mümkün olamamıştır.

---

[31] Gözübüyük- Killi, *a.g.e.*, s. 75-80.

[32] Pelin, *a.g.e.*, s. 20.

[33] Meşrutiyet sonrası yayınlanan bütçeler şunlardır:

1325 (1909/1910) malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti, *Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1325.

1326 (1910/1911) malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti, *Devlet-i Osmaniye'nin 1326 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

1327 malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti, *Devlet-i Osmaniye'nin 1327 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327.

1328 malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti *Devlet-i Osmaniye'nin 1328 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1328.

1330 malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti *Devlet-i Osmaniye'nin 1309 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330.

1331 malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti, *Devlet-i Osmaniye'nin 1331 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331.

1334 malî yılı bütçesi: Malîye Nezareti, *Devlet-i Osmaniye'nin 1334 Senesine Mahsus Büdcesidir*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334.

VI. Sonuç

Günümüzde bütçeler, yasama organının yürütme organına devlet gelirlerini tahsil etme, giderlerini yapma yetki ve izni vermesi olarak anlaşılmaktadır. Yasama ve yürütme organları arasındaki bu ilişki, uzun bir tarihî gelişimin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

Önceleri padişahların kasalarıyla özdeşleşen devlet hazinesi, zamanla birbirinden ayrılmış, devlet bütçesi fikri ortaya çıkmış ve bu bütçe üzerinde kimin söz sahibi olacağı sorununu gündeme getirmiştir. Batıda uzun süren halk hareketleri sonucu devlet gelir ve giderleri üzerinde başta padişah olmak üzere yürütme organının yetkileri sınırlandırılmıştır. Yürütme organının halktan gelir toplama ve bu gelirleri harcama yetkisi, halk temsilcilerinden oluşan meclislerin verdiği yetki ve sınırlar içerisinde gerçekleşebilir olmuştur.

Türkiye malî tarihi üzerinde yapılacak bir inceleme, benzer bir gelişme çizgisinin bizde de yaşandığını ortaya çıkarmaktadır. Aradaki en önemli fark, Türkiye'deki gelişmelerin bir halk hareketi sonucunda değil, aydınların ve devlet adamlarının Batılılaşma eğilim ve arayışlarının bir sonucu olmasıdır. Özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasında belirginleşen bu eğilim, zaman zaman ters yönde gelişmeler göstermişse de I. ve özellikle II. Meşrutiyet dönemleri "bütçe hakkı"nın ortaya çıkışında önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler Cumhuriyet döneminde olgunlaşmış ve gerçek anlamını kazanmıştır.

OSMANLI SANAYİ DEVRİMİ[*]

Edward C. Clark[**]
Çeviren: Yavuz Cezar

Avrupa sanayi devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nu ondokuzuncu yüzyıl içinde kötü bir biçimle etkilemiş ve onun kesin çöküşünde etken olmuştur. Napolyon devrinin bitimi olan 1815'i takip eden yıllarda Avrupa mallarının Doğu'ya akışı hızla gelişmiş ve Osmanlı toprakları kısa sürede birçok Avrupalı imalâtçı için önemli pazarlar haline gelmiştir. Avrupa'nın mamûl eşyaları, gitgide artan bir biçimde geleneksel Osmanlı ürünlerinin yerini almış, Osmanlı el sanatları işçisini işinden etmiş, Osmanlı iç vergi kaynaklarını azaltmış ve en sonunda Osmanlı maliyesinin Avrupalıların denetimi altına girmesine yardımcı olmuştur. Bu olaylar gayet iyi bilinmekte olup, Batı Avrupalı konsolos ve elçilerin diplomasisi ile desteklenen[1] ve Avrupalının *laissez-faire* lehindeki tartışma kabul etmez kanıtlarıyla kutsallaştırılan[2] bir ekonomik işgal hastalığının uygun belirtileri olarak kabul edilmişlerdir.

Öte yandan, Avrupa'nın bu meydan okuyuşuna karşı Osmanlı tepkileri nispeten bilinmemektedir. Hattâ, 1840'ların geniş kapsamlı ve pahalı Osmanlı sınai çabaları, görünüşe göre, ilgisiz bürokratların komik olmasa bile rasgele oyunlarıymış gibi baştan savılmıştı[3]. Bu gibi

---

[*] Bu makalenin dayandığı araştırma desteğini sağladıkları için yazar "American Philosophical Society"ye, "Foreign Affairs Fellowship Program"a ve "University of Texax at el Paso Research Institute"a şükran borçludur.

[**] Bu yazı Edward C. Clark, "The Otoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, no: 5 (1974) s. 65-76'in, Sayın Yavuz Cezar tarafından *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*'ne (sayı: 82-84) yapılan çevrisinden alınmıştır.

[1] Osmanlı-Avrupa ekonomik ilişkilerinin geniş bir incelemesi için bkz. Vernon Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, 1834-1853*, Stanford, 1935. Çağdaş görüşler için bkz. Gyrus Hamlin, *Among the Turks*, Londra, 1878, s.57-60; William R. Polk ve Richard L. Chambers (der.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago, 1968 içinde Dominique Checallier'e ait kısımlar, "Western Development and Crisis in the Mid-Nineteenth Centry..." s.205-22.

[2] *Laissez faire* fikirlerinin kudretsiz bir düşmanı olan Friedrich List'in bile 1830'lar ve 1840'larda Osmanlılara karşı bir sempatisi yoktu. Örneğin onun, *The National System of Political Economy*, Çev. S. S. Lloyd, New York, 1966 eserine bakınız, s. 419 vd.

[3] Ali Rıza Seyfi, "İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedisi" *Cumhuriyet Gazetesi* (İstanbul), 31 Temmuz, 5 Ağustos 1939; Ömer Celâl Sarc "Tanzimat ve Sanayimiz"

baştan savmalara, girişmeler büyük ölçüde başarısızlığa uğradığı için bir bakıma izin verilebilir; fakat gittikçe büyüyen bir sınai dertten Osmanlı'nın habersizliği ve ona tepkisinin bir betimlemesi olarak bu yetersizdir. Bu Osmanlı tepkilerinin niteliği ve önemi nelerdi? Osmanlı'nın amaçları nelerdi? Başlıca hangi faktörler başarısızlıklarına katkıda bulunmuştur? Eğer varsa, sonuç olarak ortaya ne gibi başarılar çıkmıştır? Bu sorunlar burada göz önüne alınmıştır.

Avrupai yeni sınai teknikleri ülkeye sokmak için Bâb-ı Âlî'nin 1840'lara kadar beklemediğine işaret etmek gerekir. 1790'lara ve Nizam-ı Cedid'e kadar geriye gidilirse, askerî malların imalâtını geliştirmek için Sultan III. Selim'in yoğun bir kişisel ilgi göstermiş olduğu görülür[4]. O, daha 1793-94 gibi erken yıllarda, top, tüfek, maden ocakları ve barut üretimi için çağdaş Avrupa usullerini ve teçhizatını ülkeye sokmuştu[5]. Amaçlarını tam olarak gerçekleştirmede sayısız güçlükler Selim'i engellemişti; fakat o direndi. Örneğin 1804 gibi ileri bir tarihte, Boğaziçi'ndeki Hünkâr İskelesi'nde, bir kâğıt fabrikasıyla üniformalar için bir yünlü kumaş dokuma fabrikasını barındıracak zevkli binaların inşaatını başlattı[6]. III. Selim'in hâl'ini müteakip Sultan II. Mahmud'un saltanatının ilk yirmi yılı içinde endüstriyel gelişime hiç yoksa bile pek az el atıldığı görülür. Fakat bu kesintiyi bir faaliyet patlaması takip etti. 1827'de İstanbul'daki Eyüp yakınında bir iplik fabrikası inşa edildi[7]. 1830'ların başlarında Beykoz'daki tabakhane ve ayakkabı fabrikası daha iyi bir duruma getirildi, aynı yıllarda Hünkâr İskelesi'ndeki kâğıt fabrikasının bir kısmı kumaş fabrikası haline dönüştürüldü[8], yeni bir başlık olan fesin elle imalinin yerini almak üzere 1835 de Feshane kuruldu[9], Balkan Dağları'nın güneyindeki İslimiye'de bir yün-iplik ve dokuma fabrikası 1836 yılında faaliyete geçti[10], yine aynı yıllarda Tophane yakınında bir kereste ve bakır-

---

Tanzimat, İstanbul, 1940, s. 423-40 (Charles Issawi'nin (der.) kitabında da çevirisi vardır, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago, 1966, s. 48-59).

[4] Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları- Nizam-ı Cedid, 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1946, s. 61-63.

[5] Bunlar için bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New*, Cambridge, Mass, 1971, s. 138-44.

[6] Adnan Giz, "İlk Sınai Tesislerimiz", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi* (İstanbul), cilt II. No.23 (Ocak 1968), s.25, 26. Bunlar o kadar süslü idiler ki, daha sonraları turistler bunları yanlışlıkla değişime uğramış saraylar sanmışlardı. Bkz. James E. DeKay, *Sketches of Turkey'in 1831 and 1832*, New York, 1833, s.122-24; R. Walsh, *A. Residence in Constantinople...*, cilt II, Londra, 1836, s. 295; R. Walsh, *Narrative of a Journal from Constantinople to England* Londra, 1828, s. 15.

[7] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, Ankara, 1954, s. 241.

[8] DeKay, *a.g.e.*, s. 118-24

[9] Julia Pardoe, *The City of the Sultan*, cilt III, Londra, 1838, s. 177-84; *Sümerbank Aylık Endüstri ve Kültür Dergisi* (İstanbul), cilt I, No. 1, Temmuz 1961, s. 24.

[10] Ami Boue, *La Turquie d'Europe*, cilt III, Paris, 1840, s. 100-2; Odalar Birliği, *Türkiye'de Pamuk İpliği ve Pamuklu Dokuma Mensucat Sanayi*, Ankara, 1958, s. 4-9.

levha fabrikası inşa edilmiş ve 1830'ların sonlarında hem Tophane top döküm fabrikası hem de Dolmabahçe tüfek fabrikası hayvan gücünden buhar gücüne dönüştürülmüştü[11].

Avrupa sınai yöntemlerini ülkeye sokmak isteyen bu ilk girişimler Feshane kısmen hariç olmak üzere, tamamen askerî ve devlet kullanımını amaçlayan malların yapımına hasredilmişti. Bu girişimlerin tarihleri basit bir örneği hatırlatmaktadır. III. Selim'in 1807 de tahttan indirilişinden önce, onsekizinci yüzyılın sonları ile ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki askerî reformlar süresince ve tekrar -bu gibi reformlara tepki gösterilen yirmi yıllı takiben[12]- 1826'da Yeniçerilerin ortadan kaldırılışından Mehmed Ali'nin 1841'e doğan siyasî kontrolüne kadar Bâb-ı Âlî, Avrupa'nın sınaî üstünlüğünü Türkiye'ye aktarma gibi aşırı iyimser bir umutla imparatorluk fonlarını özel fabrika işlemlerine yatırmıştı. Bu çabalar tipik bir şekilde, imalâtın son aşamaları üzerinde toplanmış ve hammaddelerin iç kaynakları, ulaşım ve diğer ekonomik altyapı sorunları gibi ortak sorunların cahili kalmış ya da bunları kısmen çözümlemişti. Bu gibi sorunlara daha gerçekçi çözümler ancak takip eden on yıl içinde ele alınmıştı.

Yabancı imalâta bağımlılıktaki dezavantajların ve daha ihtiraslı bir "koruyucu yenileşme" biçiminin -sosyal değilse ekonomik- gerekliliğinin Osmanlılarca anlaşılması 1840'larda görünüşe göre en yüksek noktasına erişti. Tanzimat'ın bu ilk yıllarında, 1841 veya 1842'den Kırım Savaşı'nın arifesine kadar, çok sayıda Osmanlı devlet imalât olanak ve araçları kurulmuştu. Bu imalât işletmeleri çeşit bakımından olduğu kadar, sayı, planlama, yatırım ve hammaddelerin iç kaynaklarına dikkat edişi ile de daha önceki çabaların çerçevesini çok aşmış ve bu dönemi Osmanlı tarihinde örneği bulunmaz bir olay haline getirmiştir. Gerçek bir sanayi devrimi için bunlar Osmanlı'nın ana umudunu teşkil ettiler.

Bu çalışmanın coğrafî can damarı hemen, İstanbul'un batısında, kuzeyde Edirne yolu, güneyde Marmara Denizi ile sınırlı ve İstanbul şehir surlarının köşesindeki Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar doğu-batı istikametinde yüz otuz kilometre uzanan bir ince uzun şeride yerleşti. 1843'den başlayarak Osmanlı resmî memurları burada bir "sanayi parkı" demek olan dikkate değer bir sınaî ve tarımsal ürün kompleksi kurdular. Bunun Zeytinburnu yakınındaki kıyıda bulunan sınaî imalât merkezî demir boru, çelik raylar, pulluklar, gemler, üzengiler, tüfek çakmakları, mızrakbaşları top, kılıçlar, bıçaklar, usturalar ve arzu edilen her türlü miktar ve çapraşıklıktaki diğer demir döküm

[11] John Reid, *Turkey and the Turks*, Londra, 1840, s. 272-6.

[12] Bir örnek olarak: III. Selim'in Azadlı'da yeni bir dokuma fabrikası hakkındaki planı onun düşürülmesi üzerine suya düşürmüştü (Bkz. Anna Naguib Boutros-Ghali, *Les Dadian*, Çev. Archag Alboydjian, Kahire, 1965, s. 91.).

ve yapım işlerinin üretimine mahsus bir dökümhaneyi ve makineleri ihtiva ediyordu. Kumaş ve pamuklu çorap üretmek için de bir bölüm kurulmuştu. İşçiler iki yüz yirmi metre uzunluğundaki iki katlı barakalarda barındırılıyordu, ve bu etkileyici ünitenin tamamı çevre uzunluğu yaklaşık olarak üç kilometreye varan duvarlarla kuşatılmıştı. Yakınında da bir teknik okul kurulmuşta[13].

Bu İstanbul kompleksi içinde bir de, Bakırköy'ün (bazı yabancılara göre o zaman Macrikeui=Makriköy) yakınındaki Zeytinburnu'nun batısında, inşa edilmiş olan ikinci bir sınaî üretim ünitesi vardı. Burası bir iplik bükme, dokuma ve pamuklu basma fabrikasını, iki ocaklı bir fırınlı diğer bir demir atölyesini, bir buharlı makine ardiyesini ve küçük buharlı gemilerin yapımı için donatılmış bir tersaneyi içine almaktaydı. Fırın, daha önceden mevcut olan bir barut atölyesine bitişikti ki, bu olgu daha alaycı gözlemcileri, yayılıcı hattâ patlayıcı bir geleceğin kehanetinde bulunmakta aceleye şevketti[14].

Yine aynı kompleks içerisinde, Yeşilköy'e (San Stefano=Ayastefanos) doğru daha batıda iddialı bir model çiftlik projesi tesis olunmuştu. Fransız örneklerine dayanan bu çiftlik için yeni hayvan cinsleri, çeşitli deney ekinleri ve binlerce fidan sağlanmıştı. Arazisinin bir kenarına yerleştirilen ve ileri tarımsal teknikleri öğretecek yeni bir okul için öğrenciler kaydedilmişti[15].

İstanbul kompleksinin ileri sınırının daha batısı, Küçükçekmece yakınında daha önceden mevcut olan ikinci bir barut atölyesiyle noktalanıyordu. Ana düzenine yukarıda işaret olunan bu atölyeler ile doğu sınırının uç noktasında, Yedikule yakınındaki kıyıda bulunan bir tuzla[16] İstanbul kompleksinin temel unsurlarını teşkil etmekte idiler. Bazı kimselere proje, dördü bir yerde, bir "Türk Manchester ve Leeds'i, Türk Birmingham ve Sheffieldl'i" olacakmış gibi göründü[17].

1840'larda bu alandaki bütün yer seçimleri, inşaat, satın alma, işe alma ve imalât tek bir yönetim tarafından idare ediliyordu. 1843'de bu yönetim, doksan yedi kilometre doğudaki İzmit yakınında, Marmara Denizi'ni tepeden seyreden diğer bir büyük devlet fabrikası kurdu. Binanın kendisi Avrupa inşaat tekniklerindeki en anlamlı yenilikleri üzerinde toplanmıştı, makineler mevcudun en güzeli idiler ve fabrika kısa

---

[13] Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt II, Londra, 1850, s. 603-8. MacFarlane, Osmanlı sanayileşme çabalarını genellikle her ne kadar hoş karşılamamış ise de kendisi 1847-48'de İstanbul-İzmit-Bursa alanlarında bulunan fabrikaların, çoğunu ziyaret etmiştir. Kıyaslayıcı verilerin elde edilebildiği yerlerde onun yer, boyut, işçiler, donatım ve üretime dair gerçeğe dayalı haberleri doğru olarak kanıtlamıştır. Bkz. *a.g.e.*, cilt I ve II, çeşitli yerler.

[14] MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 219 vd.

[15] A. Ubicini, *Lettres on Turkey*, Çev. Lady Easthope, cilt II, Londra, 1856, s. 324; Mac Farlane, *a.g.e.*, cilt I, s. 60 vd., cilt II, 606 vd.

[16] MacFarlane, cilt II, s. 220.

[17] MacFarlane. cilt I. s. 58.

süre için Avrupa'nın en iyisine eşdeğer yünlü kumaş çıkarmaya başladı[18]. Marmara Denizi'nin kuzey kıyılarında bulunan ve İstanbul'a daha yakın bir yer olan Hereke'de aynı yönetim bir pamuklu dokuma fabrikası kurdu; fakat 1840'lar sona ermeden önce bunu, sarayın kullanımla için göz alıcı ipekliler üreten bir fabrika haline dönüştürdüler[19].

Gerçekten, yürürlükteki Osmanlı sınaî bağımsızlık hareketi, bu fabrikalar için gerekli hammaddelerin içeriden tedarikinin mümkün olacağını varsaymış ve böylece bir iflâs programı başlatılmıştı. Yabancı jeolog ve maden mühendisleri demir için araştırmaları yönetip, 1845'e doğru hem İstanbul Adaları hem de Maltepe yakınındaki topraklardan demir cevheri filizi, İstanbul'un batısındaki arz tabakalarından kireç taşı, ve Ereğli'deki maden damarlarından kömür çıkarmak için kazılara başladılar[20]. Yün elde etmek için 1842'nin sonlarında, Osmanlı hükûmeti Bursa yakınındaki bir çiftliğe 15.000 kadar merinos koyunu yerleştirdi[21]. Pamuklu bez için gerekli pamuğu yetiştirmek üzere, bir Amerikalı tarım uzmanı 1840'ların ortasında İstanbul'un batısındaki model çiftliğe pamuk ekti; çırçır makineleri ısmarladı ve Doğu Trakya boyunca, *Güney Karolina Tarzı* plantasyonlar yapılmasını önceden gizlice önerdi. Kölelerini ilk azad eden olarak o, onları bile getirmişti[22]. Ham ipek için Hereke kumaş fabrikası, Marmara'yı geçtikten sonra seksen kilometre kuzeyde bulunan Bursa'yı çevreleyen geleneksel ipek yetiştirme bölgesine bağımlı kaldı. 1840'ların ortalarına doğru Bursa'daki özel girişimciler el makaralarından İtalyan tipi buharlı ipek makara fabrikalarına dönüş yapıyorlardı. Bu fabrikalar üstün nitelikte ham ipek üretiyordu ve 1850'de Osmanlı Hükûmeti Hereke dokuma tezgâhlarına malzeme sağlamak üzere Bursa'da bu tip fabrikaların en büyüğünü kurdu[23].

Diğer yönetimlerce işletilen daha birçok sınaî imalât birimleri de, görünüşe göre, 1840'ların aynı hükûmet programının bir parçasıydı. Bunlar arasında 1841'de Selvi Burnu'nda (Silivri?) kurulan bir tabak-

---

[18] Public Record Office, Londra, Foreign Office Archives (bundan sonra FO şeklinde kısaltılmıştır) 195/208. Sandison'dan Canning'e, Bursa, 9 Aralık 1843; *Journal de Constantinople et des interets orientaux* (İstanbul; bundan son JC şcklindc kısaltılmıştır), Kasım 1843, s. 2; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 450 vd.

[19] Pamuklu makineleri İstanbul'a aktarılmıştı. Bkz. Ömer Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, cilt II, No. 16 (Haziran 1967), s. 9; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II. s. 461 vd.

[20] JC, 26 Ekim 1844, s. 1, ve 11 Şubat 1845, s. 1, 2; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 223 vd., 612, 615; Ubicini, *a.g.e.*, cilt II, s. 342 vd.

[21] Fo 78/532. Sandison'dan Aberdeen'e, Bursa. 8 Şubat 1843, MacFarlane, *a.g.e.*, cilt I, s. 511 vd. önceki raporda 3.600 koyuna işaret olunmaktadır, fakat MacFarlane bunun daha fazlasını haber almıştır.

[22] FO 195/290, Carr'dan Canning'e, Büyükdere, 30 Ekim 1843; MacFarlane, cilt I, s. 59 vd., cilt II, s. 629 vd.

[23] Fahri Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960, s. 405 vd.; S. Moutal, *L'Avenir Economigue de la Turquie Nouvelle* Paris, 1925 s. 160, 161.

hane[24], 1843'de İstanbul Feshanesi'ne eklenen bir yünlü dokuma kısmı[25], yine aynı yıl Darphane-i Hümayun'da kurulan buhar güçlü para basma makineleri[26], İstanbul'un kuzeyindeki Beşiktaş'da 1844'de kurulan bir demir dökümhanesi[27], ve Boğaziçi'nde yaklaşık olarak aynı tarihlerde inşa edilmiş olması gereken bir porselen fabrikası[28] bulunuyordu. Rapor edildiğine göre, İstanbul'dan uzakta, Balıkesir'de bir devlet fabrikası 1842'den beri çuha üretiyordu[29], 1844'e doğru İzmir'de bir kâğıt fabrikası kurulmuştu[30], ve Bulgaristan'ın Samako Şehri'nde bulunan top güllesi dökümhanelerini geliştirmek için 1840'ların ilk yıllarında tedbirler alınmıştı[31]. 1842-47 yıllarında Bağdat'da, yeni bir barut fabrikası inşa edilmiş[32] ve 1840'ların sonlarına doğru da Tokat'daki yüksek fırın ve makinelerine büyük ilave meblâğlar harcanmıştı. Bakır cevherlerini, Dicle Nehri boyunca uzanan hükûmete ait maden ocakları yakınlarında toplamak için benzer çalışmalar ilerletilmişti[33]. Bu liste muhakkak yine de eksiktir.

Bu sanayiler için makinelerin hemen hemen hepsinin Avrupa'dan ithal edilmesi gerekiyordu, Bunların bazıları henüz üretimde denenmemiş olacak kadar yepyeni iken, bazıları eskiydi. Bazıları bölük pörçük satın alınmış iken, bazıları da, örneğin Hereke ipek fabrikaları gibi işçileri ve yöneticileri de dahil olmak üzere her şeyiyle satın alınmıştı[34]. Fabrikaları ve donatımı kurmak, işletmek ve tamir etmek için gerekli ehil usta, kalfa ve vasıflı işçilerin hepsi değilse bile çoğu dışarıdan gelmişti. Önceleri bu yabancıların çoğu İngiliz'di; fakat sonraları daha çok Belçika, Fransa, İtalya, Avusturya'dan kiralandılar[35]. Bu son ülkelerde ücretler daha düşüktü ve muhtemelen (III. Selim'in sanayi programında bunun bir gerçek olduğu gibi)[36] herhangi bir Avrupa milletine bağımlılıktan kaçınmak için bir girişim vardı. Bir sürü yeni sanatçı istenmişti. Sadece İstanbul'da yabancı teknik ressamların, bina kurucularının, tesviyecilerin, kalıpçıların, dökümcülerin, kazan imalatçılarının, motor ustalarının, maden kömürcülerinin, buhar mühendislerinin, yüksek-fırın bakıcılarının maden eriyiği harççılarının,

[24] Boutros-Ghali, *a.g.e.*, s. 79.
[25] Alageyik, *a.g.e.*, s. 9.
[26] Archives des Affaires Etrangeres, Paris, DIVISION, Commerciale, Bourgueney'den Guizot'a, Constantinople, 6 Ocak 1844; JC, 1 Aralık 1843.
[27] J C, 6 Haziran 1844, s. 2; Ubicini, *a.g.e.*, cilt II, s. 342.
[28] JC, 6 Şubat 1848, s. 2
[29] FO 78/532, Sandison'dan Aberdeen'a Bursa, 8 Şubat 1843.
[30] JC, 26 Haziran 1844, s. 2; Ubicini, *a.g.e.*, cilt II, s. 343.
[31] FO 195/206, Canning'dan Dışişleri Bakanlığına, Constantinople, 2 Cemazielahir 1258.
[32] Boutros-Ghali, s. 105.
[33] Warrington. W. Smyth, *A Year with the Turks*, Londra, 1854, s. 87, 104. 156, 157.
[34] FO 78/611, Cartwright'dan Aberdeen'e. Constantinople, 22 Şubat 1845; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 404, 608, vd. 623 vd.
[35] MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 433. 455.
[36] Shaw, *a.g.e.*, s. 140.

çubuk demir silindircilerinin, demircilerin, tornacıların, çarkçıların, madenî levha silindircilerinin ve gemi yapımcılarının bulunması gerekiyordu[37]. Hattâ, sıtmayı ortadan kaldırmak ve yüzlerce adamın ve onların eşlerinin ve çocuklarının arasında sağlığı korumak için Avrupalı fizikçiler bile kiralanmıştı[38].

Bu yabancılar eğitilmiş "*élite*"di. Onların gözetimi altında Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi ve Türklerden oluşan 5.000 kadar vasıfsız işçi bulunuyordu[39]. Bunların çoğunluğu erkekti; fakat Bursa, Hereke ve Feshane tesislerinde birçok kadın ve genç kız istihdam edilmişti[40]. Çalışma saatleri Avrupa'da olduğu gibi, diğer koşullar dışında, sabah güneşin doğuşundan akşam karanlığına kadar olmak üzere haftada altı gündü[41].

Bu projenin oluşma aşamaları süresince, bütün İstanbul kompleksinin yönetimi, destekleyici madenler, çiftlik, koyun çiftliği, ve Hereke ve İzmit atılımlarıyla beraber tek bir ailenin elindeydi: Dadian'lar, Gregoryen Ermeni milletine mensup olan Dadian'lar, Osmanlı bankacılığı, bürokrasisi ve sanayii ile daha öncelerden iyice haşır neşir olmuşlardı. Bunların en ünlü atası olan Hacı Arakel Dad, 1795'de III. Sultan Selim'e kendi kendini yetiştirmiş bir mekanik deha olarak salık verilmişti[42]. Hacı Dad o yıl Bakırköy yakınındaki barut fabrikasının yenileşmesine önemli ölçüde katkıda bulundu ve bunun karşılığı olarak, Küçük Çekmece'nin kuzeyinde küçük bir köy olan Azatlı'da o zaman inşaat halinde bulunan yeni barut fabrikasının baş mühendislik ve müdürlüğüne atandı. Kendisine özel vergi ve gümrük muafiyetleri tanınmıştı ve onun barutu, sugücü ve yeni donatım sayesinde Bakırköy barutuna üstünlük arzedince Hacı Dad, her iki fabrikanın da müdürlüğüne getirildi. Varisleri sırasıyle oğlu Channes ve torunu Bogos Dadian olup, barut yapma imtiyazı II. Sultan Mahmud tarafından 1832'de bunlara aktarılmıştır[43].

On yıl sonra; Ohannes yeni sanayi programının büyük kısmını icra etmek üzere seçildiğinde, Ohannes ve Bogos, her biri barutçubaşı unvanıyla hâlâ barut, fabrikalarının işletmekteydiler[44]. Kâğıt üzerinde en

---

[37] FO 195/289, Pisani'den Canning'e, Pera, 9 Temmuz 1849.
[38] Smyth, *a.g.e.*, s. 156, 157: Mac Farlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 456, 461; FO 195/289. Dadian'dan Cannig'e, Barouthane, 10 Ağustos 1848.
[39] MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 451, 464 vd.; Pardoe, *a.g.e.*, cilt III, s. 177-84.
[40] A.D. Mordtmann (ed. Franz Babinger), *Anatolien (Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien, 1850-1859)*, Hanover, 1925, s. 296; Pardoe, *a.g.e.*, cilt III, s. 177-84; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 466.
[41] Great Britain,, Foreign Office, *Reports... Respecting Factories for Spining and Weaving of Textile Fabrics Abroad*, Londra, 1873, s. 183 vd.
[42] Tam adı: Mahdeci Dad Arakel Amira Zadaian. Boutros-Ghali s. 42. 89-92; Ubicini, *a.g.e.*, cilt II. s. 317 (burada Dad yanlış olarak Dael şeklinde geçmektedir); Shaw ondan. Erakil Efendi şeklinde bahsetmektedir, s. 144.
[43] Eoutros-Ghali, *a.g.e.*, s. 102.
[44] *a.g.e.*, s. 100-2, 119.

açık seçimlerden biriydi bu. 1840'ların başlarında Ohannes Dadian sanayi idaresinde diğer herhangi bir Osmanlı tebaasından muhtemelen daha fazla tecrübeliydi. 1813 yılında daha on beş yaşında iken, Küçük Çekmece'deki barut fabrikasında ağabeyinin nezaretinde çıraklığa başlamıştı. 1820'de veya civarında Beykoz'daki imparatorluk kâğıt fabrikasının müdürü oldu. 1826'da Eyüp'teki devlet kumaş dokuma tesislerinin müdürlüğüne getirildi ve 1832'de Azatlı barut fabrikasına ağabeyinden sonra müdür oldu. 1835-36'da "kurmuş olduğu fabrikalara özgü bazı özellikleri incelemek" üzere, bir yılını Avrupa'da geçirdi. 1837'de Dolmabahçe fişek fabrikasındaki hizmetlerinden ötürü II. Mahmud tarafından mükâfatlandırıldı[45].

Sultan Abdülmecid, yeni sanayi programının etkin başı olması sebebiyle Ohannes Dadian'a görünüşe göre geniş yetki vermişti. 1842'de Ohannes İstanbul fabrikaları, model çiftlik, İzmit yünlü fabrikası, Bursa koyun çiftliği ve muhtemelen Hereke tesisleri için özel yer seçimlerine yardımcı oldu[46]. Bu aşama tamamlanınca Ohannes Dadian, her iki barut fabrikasına nezaret eden yeğeni Bogos'la beraber, ikinci defa bir yıllık bir Avrupa gezisi için 1842'nin sonlarında İstanbul'u terk etti. Bir Osmanlı işadamının Büyük Avrupa Turnesi'nin belki de söylentileri olarak; gezisi süresince o, çeşitli ülkelerdeki fabrikaları ziyaret etti, bir sürü teçhizat satın aldı, çok sayıda işçi kiraladı ve olağanüstü Batı'yı inceledi[47].

1843'de onun yokluğunda fabrika inşaatı başlamış ve 1844'ün ortasına doğru Abdülmecid ilk sonuçları denetlemek olanağını bulmuştu, pohpohlayıcı sözleri, pahalı ödülleri, daha geniş idarî yetkiyi (Beykoz ve Hünkâr iskelesindeki bez fabrikası ile tabakhanenin yönetimi de dahil olmak üzere) ve tam-ölçekli tesisler için hükûmetin malî desteğini hakketmede bunlar yeterince, cesaret vericiydi[48]. Dadian'lar kentli aile mensuplarını kilit noktalara yerleştirdiler. İthalat ve yerli ve yabancı hükûmet ilişkilerinin yönetimi Ohannes'in elindeydi. Boğaz genel çalışma denetleyicisi gibi hareket ediyordu. Ohannes'in bir oğlu ve diğer bir yeğeni de, Zeytinburnu'ndaki yeni teknik okula öğretmen ve idareci olmak üzere seçilmişlerdi. Daha uzak akrabalar İzmit ve muhtemelen Hereke'de mahallî yönetici ve mutemet oldular. Hattâ Dadian'lar Bağdad'taki yeni barut fabrikası için inşaat mühendisi temin ettiler. Yabancı uzmanların çoğu doğrudan doğruya onlara bildirimde bulunuyordu. Bu on yıllık sürenin büyük kısmı içinde, yabancı işçi ve makinelerin ülkeye akışı devam etti[49].

---

45 *a.g.e.*, s. 48, 79, 90 vd. 99, 102.

46 FO 78/532, Sandison'dan Aberdeen'e, Bursa, 18 Şubat 1843; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 220, 451. 616.

47 JC, 21 Ekim 1843, s. 2, ve 21 Şubat 1548, s. 3; Boutros-Ghali, *a.g.e.*, s. 79, 80, 102

48 JC, 1 Ağustos 1844, s. 1 vd.

49 FO 195/329, Hensman'dan Dadian'a, İstanbul. 14 Kasım 1848; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 473, 599, 607.

Bu çok yaygın sanayi programının temposu gariptir. Osmanlı hükûmeti, Balta Limanı Türk-İngiliz Antlaşması'nın koşullarıyla devlet tekellerinin çoğunu ve diğer ithalat-ihracat kontrollerini 1838'de zaten terketmişti[50], 1841'e doğru Avrupalı güçler Bâb-ı Âlî'nin Mısır'daki sözde vassalı Mehmet Ali'yi bu antlaşmaya zorlayabilecekler; ve bunun peşinden gelecek olan yabancı rekabet onun Nil'deki fabrikalarını kısa sürede pas ve yıkım getirdi. Böylece daha Tanzimat'ın başlangıcında, fabrikalara ilâve yatırımlarla ilgili iyimserlik için her türlü sebep görünür biçimde şimdiden bertaraf edilmişti. Bu felâket habercisi örnek, genel kanının aksine, Abdülmecid'i ve nasihatçilerini bu işten vazgeçirtmedi. Boğaziçi ve Marmara kıyılarını sanayileştirmek üzere, hemen hemen aynı sıralarda en üstün Osmanlı çabasına önayak oldular. Birisi çıkıp pekâlâ sorabilir: niçin?

Avrupa *laissez-faire* diplomasisine oldukça tam bir teslimiyete rağmen, için büyük ümitler içinde olmalarının sebepleri öyle hemencecik belli olmamaktadır. Fakat bunlar Mısır'daki çağdaş sanayileşme deneyinden aranıp çıkarılabilir. 1800'lerin başlarında Mehmed Ali yaygın bir sanayileşme programına yüklü yatırımlarda bulunarak bağımsız durumunu maddeten pekiştirdi. İç pazarları kontrol altına alması, yüksek fiyatlara rağmen Mısırlı sivillerin Mısır tekstillerini satın almalarını ve Mısır askerlerinin Mısır yapımı üniformalar giymelerini sağladı[51]. 1830'ların başlarında, askerî olanak ve yetenekleri Bâb-ı Âlî'ninkinden üstündü, Bununla beraber 1841'e doğru Avrupalı diplomatik ve askerî baskılar Mehmed Ali'yi Mısır'da kısıtlamayı ve tekellerini ve koruyucu tarifelerini 1838 tarihli Türk-İngiliz Ticaret Antlaşmasına, uygun biçimde vergilendirmeyi başardılar. Bu geçici başarısızlığa rağmen, Mısır askerîyesi, Mısır sınaî ürünlerini yoğaltmağa devam edebilirdi; fakat 1841'in Haziranında bir Osmanlı padişah fermanı Mısır ordusunu % 80 kadar azaltarak 18.000 adama düşürdü. Bu tedbir, Yakındoğu'da bir siyasî *status quo*'yu korumaktaki girişimlerinin bir parçası olarak Avrupalı Büyük Güçlerin desteğini kazandı, 1841 den itibaren Mehmed Ali saldırgan dış politikasını da terk etmek zorunda kalınca, Mısır'ın askeri yoğaltımı % 80 den bile fazla azaldı[52]. Sonuç olarak birçok Mısır fabrikası gereksiz duruma düştü ve kısa sürede kapandılar[53].

---

[50] Bu antlaşma öncesinin en geniş incelemesi Puryear'da bulunabilir, bkz. özellikle s. 117 vd. isletin için bkz. Issawi, *Economic History*, s. 39. 40.

[51] Mehmed Ali'nin sınaî-ticarî sisteminin kısa bir betimlemesi için bkz. Ali al-Giritli, *Tarikh al-sina'a fi Mısr*, Kahire, [1952], s. 40-51, 97-104, 141-50, Issawi'nin kitabında (*Economic History*, s. 390-402) çevirisi yapılmış ve yeniden yayınlanmıştır.

[52] Fermanın metni için bkz.: J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, cilt I, Princeton, 1956, s. 121-3; Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, Cam-bridge, 1931, s. 191, 226; M. S. Anderson, *The Eastern Question: 1774-1923*, Londra, 1966, s. 104 vd.

[53] Charles Issawi, "Egypt since 1800: A Study in Lopsided Development", *Journal of Economic History*, XXI (1961), s. 1-25, (Issawi'nin *Economic History*'sinde yeniden basılmıştır, s. 363).

Avrupa'nın emelleriyle keskin tezat teşkil eden askerî bakımdan zayıf bir Mısır fakat güçlü bir Osmanlı Devleti, Avrupa'nın -özellikle İngiltere'nin- Yakındoğu'daki istikrar plânının bir parçası idi. Gerçi sonuç olarak Osmanlı hükûmeti de Mısır gibi devlet tekellerinin ve diğer ithalat-ihracat kontrollerinin çoğunu kaybettiyse de, Avrupalı Büyük Güçler, Osmanlı ordusunun boyutlarını sınırlamadılar. Bununla beraber, 1826'da Yeniçerilerin kaldırılışını takiben ordu daha çok Avrupa tarzı donatımı benimsedi ve böylece yerli açıdan kendi kendine yeterliliğinin derecesini azalttı. 1841'e doğru ağır bir sanayileşme programının gerekliliği apaçık ortaya çıktı.

1840'ların yeni Osmanlı sınaî ürünlerinin en büyük kısmı saray ve askeriye tarafından yoğaltılıyordu; ve bu on yıl içindeki Osmanlı sınaî hedeflerinin, en azından geçici olarak, sivil pazarı saf dışı bıraktığı varsayılabilir. Bununla birlikte Hereke'nin bazı ipek fazlaları İstanbul'daki bir devlet mağazası aracılığı ile sivil pazara ulaşmış[54] ve Feshane fesleri perakende olarak satılmıştı[55]. Hattâ 1845'de yapılmış olan bir bildiriye göre, İstanbul'un batısındaki yeni dökümhaneler öyle başarılıydı ki, halk demir dövme ve döküm ve diğer metallik işler için sipariş vermeye davet edilmişti[56]. Raporlara göre; ne fazla bir rekabet uman ve ne de fazla bir rekabetle karşılaşan yabancı ithalatçılar için bu sivil satış ve hizmetler açıkça birer istisna teşkil ediyordu[57].

Osmanlı, askerî bakımdan henüz kendi kendine yeterliliğe bile erişememişti; bununla beraber 1848'e doğru, yarı tamamlanmış ya da aylak Osmanlı fabrikaları ve paslanan donatımı yaklaşmakta olan felâketin uğursuz işaretleri idiler[58]. Bazı yabancı işçilere geçici olarak yol verilmiş[59] ve 1849'un sonunda, raporlara göre, Dadian'lar bizzat işbaşından uzaklaştırılmış ve mallarına el konulmuştu[60]. Kırım Savaşı ile beraber ilk Avrupa ödünçleri ve Osmanlı'nın borçluluğu gelip çattı, ve Bâb-ı Âlî sanayi programının büyük kısmını terk etmek zorunda kaldı[61].

---

[54] MacFarlane, *a.g.e.*, s. 466 vd.

[55] Ubicini, *a.g.e.*, cilt II, s. 343.

[56] JC. 6 Mart 1845.

[57] FO 78/611, Cartwright'dan Aberdeen'e, Constantinople, 22 Şubat 1845.

[58] Şubat 1848'deki Paris İhtilâli, İstanbul kadar uzakta bulunan sermaye için bile alarma geçmeye sebep olmuştu. Raporlara göre yeni Sadrazam Sarım Paşa, yeni sanayilerle olan iştirakler de dahil olmak üzere Osmanlı maliyesinin denetimini sıkılaştırmıştı. MacFarlane, *a.g.e.*, cII, s. 599 vd.

[59] FO 195/329, Dadian'dan Hensman'a, İstanbul, 13 Kasım 1848.

[60] *The Times* (Londra), 23 Ocak 1850, s. 6. Görünüşe göre Dadian'lar kişisel mallarını yeniden elde etmişlerdir; çünkü aile müreffeh, durumunu korumuş ve ailenin çeşitli fertleri 1890'ların ortalarına değin hükûmet işlerinde gözde kişiler olarak kalmışlardı. 1870 ve 1899 arasındaki bir zamana kadar barutçubaşı unvan ve görevlerini elde tutmaya devam etmişlerdir. Bkz. Boutros-Ghali, *a.g.e.*, s. 102-24.

[61] MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 611. Avrupa ödünçlerinin etkisinin bir incelemesi için bkz. Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929, çeş. yerler.

Programın çöküntüye uğramasına katkıda bulunan sayısız başka olaylar vardı. Örneğin 1848'de Küçükçekmece barut atölyeleri infilâk etti[62]. 1855'de Bursa'daki ipek makara fabrikası bir depremle yerle bir oldu[63]. 1840'ların sonlarında İstanbul'un batısında bulunan model çiftlikteki pamuk ürünü çırçırsızlık yüzünden harap oldu ve fidanlar susuzluktan öldü[64]. Merinos koyun projesi kötü yönetilmişti ve kötü beslenme, gereğinden fazla açıkta bırakılma, hastalık ve hırsızlık sonucu sürünün büyük bir kısmı telef oldu[65]. Darboğazlar da arzu edilmeyen zincirleme tepkiler doğurdular; giriş yollarının ve madencilik teçhizatının yokluğu yüzünden maden kömürü ve demir cevheri yataklarının işletilmesi gecikti. Bu; pulluklar için gerekli demirin programlandığı anda teslim edilememesi demek oluyordu ki bunun sonucu olarak model çiftlikteki projeler gecikiyor ve bu da yüksek ücretli tarım uzmanlarının işlerinin bozulup bırakılmasına, sebep oluyordu[66].

Yetişmiş binlerce el sanatları işçisi, giderek artan Avrupa ithal akımı ile işinden olmuş olmasına rağmen, fabrika el emeği de güç bir sorun teşkil ediyordu. İki ya da üç kuşak önce aynen İngiltere ve Fransa'da görüldüğü gibi ustalar, fabrika hayatının istediği kişiliğe değer vermeyen talebi hiç sevmemişlerdi. Yabancı nezaretçileri onların etkinliklerini düşük, devamsızlıklarına yüksek, işçi-devri oranlarını korkunç ve tatil günlerinin sayısını inanılmaz buldular[67]. Sonuç olarak işçinin korkutulduğuna, angarya ila fabrika inşa edildiğine ve bazı işçilerin zincire vurulduğuna dair haberler vardı[68]. Bununla beraber sorun yalnızca köylü ve ustanın geleneksel çalışma davranışlarının o pek zor olan yeniden tesisi sorunu değildi. Kendi durumlarından ötürü yabancılar, acemileri eğitmede pek hevesli değillerdi ve görünüşe göre içlerinden pek azı iyi paralı işlerden ayrılmayı arzuluyor veya buna girişiyordu[69]. Yabancılar Batı Avrupa'da cari olanlara oranla en azından üç misli fazlasına kiralanmışlardı. Bileşik ücretleri kapital harcamalarına oranla her ne kadar büyük değilse de, fabrika faaliyetinin sürekli olarak yükselen maliyet düzeyinde kalmasında katkıları bulunu-

---

62 Boutros-Ghali, *a.g.e.*, s. 105,

63 Auguste Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, Paris, 1868, cilt I, s. 295.

64 Mac Farlane, cilt II, s. 619, 629 vd.

65 Mac Farlane, cilt I, s. 512 vd.

66 FO 195/290 Carr'dan Canning'e, Büyük-dere, 20 Oct. 18-İS; MacFarlane, cilt II, s. 227, 611 vd., 628 vd.

67 Great Britain, Foreign Office, *Reports*, s. 187; Hamlin, *a.g.e.*, s. 57, 58; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 624 ve. çeşitli yerler.

68 FO 78/598, Canntag'den. Aberdeen'e, Constantinople, 21 Haziran 1845; FO 195/208, Sandison'dan Canning'e, Bursa, 9 Aralık 1843; Mac Farlane, *a.g.e.*, cilt I, s. 222 vd.

69 DeKay, *a.g.e.*, s. 120. Bu gözlem 1830'ların başlarına aittir, fakat 1840'ların sonlarına doğru da hükûmet politikasında veya yabancıların davranışlarında temel bir değişikliği gösterir belirtiler yoktur.

yordu[70]. Hastalık, can sıkıntısı, düş kırıklığı, hiddet ve engelleme, en sonunda etkinliklerini azalttı ve işçi-devri oranlarını yükseltti.

Bazı yabancılar Dadian'lar ve Osmanlı Paşaları arasındaki en büyük sorunun "simsarcılık" dedikleri şey olduğunu hissettiler. Dadianlar paşalara karşı sorumlu idiler. Bunlar onları mûbalâğalı olarak, teknik öğütlere kulak asmada kayıtsızlıkla, idarede becerisizlikle ve Osmanlı ineğini buzağıya yeterli saygıyı göstermeden sağan ortak gelenekte aşırı heyecan göstermeyle itham ettiler[71].

Sık sık belli bir yara tutmaya meyleden böyle bir yabancı gözlem daha açık görüşlü bir çerçeve içine yerleştirilmelidir. Osmanlı hükûmeti son derece ihtiraslı bir programa girişmiş, ve hammadde, ulaşım, inşaat, donatım, işletme, bakım ve dağıtım sorunları karmaşık düzenlemeler gerektirmişti. Daha fazla zaman ve sınırsız fonlar verildiğinde, tecrübesi ve kendini bu işe adamış daha genişçe bir yöneticiler takımı böyle bir görevi başarabilirdi. Paşalar silâh fabrikalarını ve Dadian'lar barut atölyelerini ya da kişisel dokuma fabrikalarını işletebilirdi; ama ne var ki Ohannes Dadian'ın Avrupa'da geçirdiği iki veya üç yıl, bu gibi geniş çaplı devrimsel değişmeleri başarıya ulaştırmak için gerekli olan yönetim sihirbazlığını onun kişiliğinde yaratamazdı. Onun daha aşağı basamaklardaki nezaretçileri ise, yeterli destek için gereksinen geniş tecrübe ve eğitimden çok daha yoksun idiler.

Bu zorluklara rağmen Bâb-ı Âlî başlangıçta şevkliydi. Bununla beraber Sultan Abdüimecid, bir III. Selim değildi. Oysa ki, Abdülmecid teftiş gezileri yapmıştı, fakat bunlar niceleyici olmaktan çok törensel idiler. O bu gezilerinde dışarıya mücevherli enfiye kutuları dağıttı ve bütün ilgilileri kutladı; fakat ne büyük bir bilgi ve ne de yoğun bir ilgi açığa vurduğu görülmedi[72]. Şimdiye dek bilindiği kadarıyla III. Selim'in modasından sonra o hiç tebdil geziler yapmadı ve muhtemelen karşılaşılan gerçek sorunları en son işiten de o oluyordu[73]. Haberlere göre, ona gösterilen bazı fabrika malları, marka ve etiketi dikkatlice yerinden çıkarılmış en zarif Avrupa ithal mallarıydı[74]. Yeni fabrikalarda yapılmış olan mallar bile geniş ölçüde Avrupa'ya bağımlı kalıyordu. İzmit'te Belçikalı bir işçi 1848'de şu gözlemde bulunu-

---

[70] Örneğin, Dadian'ların emrinde çalışan bir İngiliz mühendis olan Charles Hensman 1843 yılında ayda 3210 kuruş (yaklaşık olarak 27 Stlg.) kazanmaktaydı : FO 195/329, Cumberbatch'dan Canning'e, Constantinople, 25 Ocak 1849. Amerikalı tarım uzmanı ve yardımcıları yıllığı 9000 $ tutarında, götürü bir meblâğa kiralanmışlardı : FO 195/190, Carr'dan Canning'e, Büyükdere, 20 Ekim 1848.

[71] *The Times*, 29 Ocak 1845, s. 6; MacFarlane, *a.g.e.*, cilt I ve II, çes. yerler. Simsarcılık hakkındaki daha ılımlı görüşler için bkz. Hamlin, *a.g.e.*, s. 57 - 60, ve JC. 11 Şubat 1845, s. 1.

[72] JC'de yer alan, padişahın haftalık faaliyetlerinin beş günlük muntazam özetleri gösteriyor ki 1843-48 dönemi süresince Abdülmecid en yakındaki fabrikaları bile yılda bir defadan fazla ziyaret etmemiştir.

[73] III. Selim'in gizli gezileri için. bkz. Karal, Selim III, s. 61-3.

[74] MacFarlane, *a.g.e.*, cilt II, s. 620 vd.

yordu : "İngiltere ve Fransa'nın en iyi makinelerine sahiptik. Gerekli olan yünün en iyisi Trieste yolu ile Saksonya'dan ve en iyi yün üreten ülkelerden ithal edilmekteydi. Onu işleyen ise biz Fransız ve Belçikalılardık. Bütün bunları görüp de eğer ara sıra en zarif kumaş parçasını çıkaramazsak pek garip olurdu. Siz buna Türk kumaşı diyemezsiniz; bu, Avrupa makinesiyle, Avrupa malzemesi kullanılarak becerikli Avrupalı elleriyle sadece Türkiye'de yapılmış bir kumaştır"[75].

O halde, Osmanlı sınaî yöntemlerindeki bu gayretli devrime ne gibi başarılar atfedilebilir? Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı süresince imalât teknikleri gibi şeyler giderek girift bir biçimde arttığına ve İmparatorluk bunun yanı sıra, haberleşme ve silâhlanmanın yeni ve daha pahalı biçimleri için yabancı kaynaklara daha bağımlı bir duruma gelmiş olduğuna göre, ilk amaçlara muhakkak ki puan verilemez. Bu trend, malî iflâs, Osmanlı borçları ve girişilen sanayi devriminin başarısızlığı ile tepe noktasına erişmişti. Bununla beraber, bu trend üzerinde mütevazı istisnalar vardı. Bunlar yerli olarak karşılanan sarayın ince zevkli giyimi için deri ve kumaş ile askerî üniforma, battaniye, yular ve çizmelerdi. Osmanlı'nın geri kalan yavaş çöküş yılları süresince dört fabrika yangına, depreme, modası geçmişliğe ve çürümeğe rağmen yünlü, pamuklu ve ipekli mallar üretimine devam etti. En sonunda İzmit yünlü fabrikası Birinci Dünya Savaşı sırasında terkedilmişti. Fakat onun dokuma tezgâhları, hiç olmazsa kısmen, Feshane'ye naklolunmuştur ki, bugün oradaki Defterdar Fabrikasında hâlâ devlet tarafından yünlü kumaş üretilmektedir[76]. Bakırköy'deki pamuk iğ ve tezgâhları da askeriye için imalâta devam etmişler ve bunu yaparken de yarım yüzyıldan daha fazla bir süre için hiçbir yeniliğe uğramama gibi özenilmeyecek uzun bir rekoru da kırmışlardır[77]. Bu fabrika da, Bakırköy Bez Fabrikası ya da daha popüler deyimle Basmahane adı altında Türk hükûmeti için hâlâ faaliyet halindedir. Dörtlerin sonuncusu Hereke dokuma fabrikası olup, bunun daha lüks olan ipekli ve yünlü mamulleri halen Sümerbank kanalıyla halka satılmaktadır.

Başlangıç planlarının en etkileyici sonucu bugüne ulaşan bu küçük devamlılıktır. Birçok Osmanlı fabrikası ve bunların makineleri ve memurları Türkiye Cumhuriyeti'nce miras alınarak, öncülük ve tecrübenin çekirdeğini oluşturdular. En sonunda Türkiye 1829 yılında ithalat-ihracat tarifelerini kontrol hakkını yeniden kazandığında özel işletmeler yerli ihtiyaçları karşılama bakımından -özellikle 1930'ların depresyonunda- henüz çok zayıf bir durumda idiler. Sonuç olarak sorunlara bir çözüm bulmak amacıyla yeni devlet eski fabrikalarına dönüş yaptığında yenilikçi olmaktan çok gelenekçi bir davranışla, hareket

[75] *a.g.e.*, s. 453.
[76] *Sümerbank Dergisi*, cilt I, No. 1, s. 24.
[77] Alageyik, *a.g.e.*, s. 9.

etmiş oluyordu ve orada bulunan tecrübeli yönetici ve işçiler takip edecek olan genişleme için gerekli kadronun bir kısmını oluşturdular[78]. O halde, gerçek anlamda şu fikir ileri sürülebilir: Atatürk yönetimi altındaki devletçiliğin önemli yönleri kaynağını 1840'ların başka türlü ve oldukça mutsuz sanayileşme çabalarında bulur.

[78] Z. Y. Hershlag, *Turkey, the Challenge of Growth*, Leiden, 1968, s. 91; Ayrıca yazar tarafından Şubat 1967-Mart 1968 arasında Türkiye'de toplanan görüşme verileri.

TANZİMAT DÖNEMİNDE TARIM POLİTİKASI

Tevfik Güran

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839-1876 döneminde bir dizi yönetim reformlarıyla birlikte ülkenin kalkındırılmasını, halkın refah düzeyinin yükseltilmesini hedef alan ekonomik gelişme çalışmalarının da hız kazanması giderek yoğunluğunu arttıran bir tarımsal gelişme politikasının uygulamaya konması sonucunu doğurmuştur. Bu çalışma, bu politikanın genel çizgilerini ve uygulama biçimlerini yansıtma amacını gütmektedir.

I. Kurumsal Gelişmeler

Kurumsal gelişme çalışmalarının birinci yönü, tarımsal gelişme programını yürütecek bürokratik bir mekanizmanın oluşturulmasıdır. Bu açıdan ilk gelişme, 1838 yılında Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak bir "Ziraat ve Sanayi Meclisi"nin kurulmasıdır. Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapma görevini yüklenen kurum, 1 başkan ile 5 üyeden oluşmaktaydı. Kısa süre sonra adı "Meclis-i Umûr-i Nâfia" olarak değiştirilmiştir[1]. 1839 yılında tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak üzere Ticaret Nezareti kuruldu ve Meclis-i Umûr-i Nâfia da bu nezarete bağlandı[2].

Tanzimat döneminde tarımsal bürokrasinin örgütlenmesi açısından asıl önemli gelişme, 1843 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olarak bir "Ziraat Meclisi"nin kurulmasıdır. Kuruluş kararına göre meclisin temel görevleri tarımsal üretimin arttırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah düzeyinin yükseltilmesi konularında inceleme ve araştırmalar yaparak önerilerde bulunmaktı. Meclis, 1 başkan, 5 üye ve yeteri kadar katipten oluşacaktı[3]. Meclis haftada iki kez toplanarak tarımsal gelişme ile ilgili tüm konularda görüşmeler yapacak, önerilerde bulunacak ve bu önerilerin uygulanmasını izleyecekti[4]. Ziraat Meclisi kısa sürede önemli bir gelişme göstererek sürekli

---

[1] Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, 5. Cilt, Dersaadet, 1302, s. 128.
[2] MMD 12345, s. 51, 1255/1839.
[3] MMD 12668, s. 108, 1259/183.
[4] MMD 13130, s. 3-4, 1259/1843.

olarak atanan üyelerle her gün toplanmağa başladı, üye sayısı ve memur kadrosu hızla arttı.

Ziraat Meclisi tarımsal gelişme alanında merkezden yapılabilecek şeylerin sınırlı olduğunu görerek taşra ile ilişkilerini güçlendirme yoluna gitti. Bu amaçla ülkenin gerekli görülen yerlerine maaşsız olarak halktan birer "Ziraat Müdürü" tayinini önerdi. Müdürler her bölgenin merkez niteliğindeki kazalarına tayin edilecekti. Müdürlerin temel, görevleri, bulundukları bölgenin ekonomik gelişmesi için yapılabilecek çalışmalar hakkındaki tekliflerini Ziraat Meclisine bildirmekti. Ayrıca çiftçilerin üretimi arttırma ve çeşitlendirme çalışmalarına destek olacaklardı[5]. Önerinin kabulünden sonra, Anadolu'da 20 ve Rumeli'de 10 kazada mahallî meclisler tarafından çoğunluğu bölgenin "vücuh ve hânedân"ı arasından seçilen ziraat müdürleri, Ziraat Meclisinin de onayıyla görevlerine başlamışlardır[6].

Tanzimat döneminde tarımsal gelişme çalışmalarının bir diğer önemli sonucu "Nâfia Hazinesi"nin kurulmasıdır. 1843-1846 yılları arasında Anadolu Ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerine 12.5 milyon guruşu aşkın kredi verilmişti. 1846 yılında bu kredilerden tahsil edilecek 10 milyon guruş dolaylarında bir paranın "Hazine-i Nâfia Sermayesi"adı altında bir tertiple toplanarak yol ve köprü yapımı ve onarımı ile halka kredi vermek için kullanılacak sürekli bir tarımsal gelişme fonu haline dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Daha sonra "evrak-ı sahiha varidâtı"da bu hazineye tahsis edildi[7].

1858 yılında çeşitli alt yapı yatırımlarının yapımı ile ilgili işlere bakmakla görevli olarak "Meclis-i Maabir" adında teknik bir kuruluş oluşturulmuştu. 1863 yılında bu meclis içinde 3 kişilik bir "Ziraat Fırkası" kuruldu. Bu özel komisyona ülkenin temel servet kaynağı olan tarımın geliştirilmesi ve bu konudaki tekliflerin görüşülüp karara bağlanması, ticarî değeri yüksek ürünlerin üretiminin teşvik edilmesi, tarımsal ve sınaî ürünler üretim ve ticaretine ait istatistikler derlenmesi görevleri verildi[8].

1868 yılında genel ekonomik gelişmeyle ilgili çalışmalar yapmak üzere Şurây-ı Devlet'in içinde bir "Nâfia Dairesi" kuruldu. Bu dairenin görevleri arasında, tarımsal gelişme ile ilgili konuların ve bu alanda verilecek imtiyazların görüşülerek karara bağlanması da bulunuyordu[9].

Kurumsal gelişme çalışmalarının ikinci yönü eğitim ve uygulama kurumları meydana getirilmesidir. Tanzimat döneminde tarımsal eğitim alanında ilk girişim, İstanbul'da bir tarım okulunun açılmasıdır.

---

[5] MMD 8364, s. 88-9 1260/1844.
[6] MMD 13130, s. 293-4 , 1260/1844.
[7] MMD 13130, s. 124-5 ve 142, 1262 /1846.
[8] IRA MM 1176, 1280/1863.
[9] *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1838, s. 204; Devlet Salnamesi, İstanbul, 1286, s. 89.

1847 yılında İstanbul'da kurulması kararlaştırılan basma fabrikasının kaliteli ham pamuk talebinin yurtiçi üretimle karşılanabilmesi için yerli pamuk türlerinin kalitesini yükseltmek gerekiyordu[10]. Bu amaçla Amerikalı bir tarım uzmanının yönetiminde kurulan okulda, çeşitli tabiat bilimleri ile tarımsal uygulama alanında öğretim yapılıyordu. Fakat okul kısa ömürlü oldu. Taşradan gelecek öğrencilere ve bunlar aracılığıyla çiftçilere modern tarım metotlarının öğretilmesi amacıyla kurulan okulun tüm öğrencilerinin İstanbullu olduğu, bu nedenle okuldan beklenen yararın sağlanamayacağı gerekçesiyle 1851 yılında kapatılmasına karar verildi[11].

1871 yılında bu okulun yeniden eğitime açılması kararlaştırıldı. Yönetim açısından Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak kurulan bu okulda vilâyetlerden gelecek öğrencilere hem teorik tarım dersleri verilecek, hem de tüm çiftçilik işlerinin modern biçimde uygulanması öğretilecekti[12].

II. Araştırma ve Program Çalışmaları

Tanzimat yönetiminin tarımsal kalkınma çalışmaları, geniş kapsamlı bir sosyal ve ekonomik kalkınma programının önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bu programlar çerçevesinde tarımsal gelişmeyi sınırlayan faktörlerin ortaya çıkarılmasına ve alınacak tedbirlerle gelişmenin sağlanmasına çalışılmıştır.

1843 yılında Meclis-i Ziraat'ta görüşülen ilk önemli programda ülkenin gelişmesi, tarım ve sanayi'nin gelişmesine bağlanmakta, tarım ve sanayide sağlanacak ilerlemelerle birlikte ticaretten de gelişerek ülkenin zenginleşeceği belirtilmekteydi. Program ekonomik geliş-menin sağlanması amacıyla alınacak tedbirlerin genel bir çerçevesini de çizmekteydi. Vergi adaletinin sağlanması, okuma-yazma seferber-liği ilân edilmesi, yol yapımı ve nehirlerin ulaşıma elverişli hale getirilmesi gibi alt yapı yatırımlarının ele alınması, tarımsal ve tarım dışı kredi ilişkilerinin düzenlenmesi getirilen tekliflerin en önemlileriydi[13].

Bu program çerçevesinde olmak üzere aynı yıl vilâyetlere birer yazı gönderilerek her vilâyetin ticarî, sınaî ve ziraî özellikleri ve bu alanlarda gelişmenin sağlanması amacıyla alınabilecek tedbirlerin bildirilmesi istendi. Bu isteğe bazı vilâyetlerden cevaplar gelmiş ve o böl-genin ekonomik gelişmesi ile ilgili bazı tekliflerde bulunulmuştur[14].

Bu çalışmaların olumlu bir sonuç vermediği görülerek ekonomik gelişme çalışmalarının çok daha ayrıntılı ve gerçekçi bir program çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı. "Tensikat-ı Mülkiye" adı verilen

[10] MSM 639, 1263/1847.
[11] İRAD 14635 , 1267/1851.
[12] MTD 3. s. 38-41, 1287/1871.
[13] MSM 36, 1259/1843.
[14] MMD 8622 ss. 2-6. 1259-1260/1843-1844.

bu program başlıca üç unsuru ihtiva ediyordu: Tarımsal ve ticarî gelişme için gerekli yolların yapımı ve nehirlerin ulaşıma elverişli hale konması gibi alt yapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi; halka tarım ve ticaretlerini geliştirmeleri için kredi verilmesi; vergi yükünün ve dağılımının adilleştirilmesi[15]. Program kademeli bir biçimde uygulanacaktı. Önce merkezlerde daha sonra taşrada ekonomik gelişmeyle ilgili sorunlar ayrıntılarıyla tespit edilecek ve bu çalışmaların ışığında köklü bir kalkınma teşebbüsüne girişilecekti. Bu amaçla önce her vilâyetten ikişer vücuh ve kocabaşı İstanbul'a çağrılarak onlardan bölgelerinin ekonomik sorunları hakkında bilgi istenmesine ve daha sonra vilâyetlere "Meclis-i İmariyye" adı verilen geçici özel inceleme komisyonları gönderilmesine karar verildi. Gerçekten de 1847 yılında İstanbul'a çağrılan vücuh ve kocabaşılar ekonomik gelişme için alınması gerekli tedbirlerle ilgili düşüncelerini kapsayan layihalar sundular. Bu layihalarda belirtilen teklifler üç noktada yoğunlaşıyordu: Vergilerin düzenlenerek vergi yükünün azaltılması; vergilerin ürünün elde edildiği zamanda alınması; yıl ve köprü gibi alt yapı yatırımlarının yapılması[16].

Vücuh ve kocabaşılar geri döndükten sonra, 5 Anadolu'ya ve 5'de Rumeli'ye olmak üzere 10 "Meclis-i İmar" komisyonu gönderildi. İmar memurlarına verilen talimat, bu komisyonlara oldukça ayrıntılı ve iyi planlanmış bir araştırma çerçevesi çizmekteydi. Özellikle her bölgenin ekonomik imkan ve kaynakları, gelişme potansiyeli, yapılması gereken temel yatırımların miktarı ve gelişmeyi engelleyen ana nedenler mahallinde yapılacak incelemelerle tespit edilecekti[17].

Meclis-i İmar memurları gittikleri bölgelerde yaptıkları incelemelerden sonra yol ve köprü yapımı için gerekli harcamaların ve halka üretim araçlarını tamamlamaları için verilecek kredilerin miktarlarını tespit ederek bildirdiler. Bu amaçla öngörülen toplam yatırım harcaması ve kredi miktarı 27 milyon guruşu aşmaktaydı. Bu miktarın bir yıl içinde bütçeden karşılanması imkansız bulunarak önce seçilecek bir bölgede "Tensikat-ı Mülkiye" uygulamasına başlanmasına karar verildi. Bu bölgede sağlanacak başarıya göre daha sonra diğer bölgelerde de uygulamaya geçilecekti. İstanbul'a yakınlık nedeniyle Rumeli'de Gelibolu ve Anadolu'da İzmit örnek uygulama bölgesi olarak seçildi[18].

Yukarıdaki açıklamalar Tanzimat yönetiminin ekonomik kalkınma çabalarının temel çıkmazını göstermektedir. Ciddi niyetlerle başlanan araştırma çalışmalarının sonunda tespit edilen gelişmeyi sağlayacak

---

[15] MSM 45, 1261/1845.
[16] MSM 58, 1261/1845.
[17] MSM 45, 1261/1845.
[18] MSM 81 ve 82 1261/1845.

yatırımlar, malî imkânların sınırlılığı nedeniyle ancak çok sınırlı bir ölçüde gerçekliştirilebiliyordu.

Bölgesel sorunların tespiti için 1869 yılında yeni bir teşebbüste bulunuldu. Her yıl vilâyetlerde toplanacak genel kurulların, o bölgenin ekonomik gelişmesiyle ilgili sorunlar ve bu konuda alınacak tedbirler hakkında düzenleyecekleri raporların Şûrây-i Devlet'de görüşülerek karara bağlanması esası getirildi. Gerçekten de aynı yıl vilâyetlerden gönderilen elliye yakın rapor Şûrây-ı Devlet'de görüşülmüştür. Bu raporlarda genel gelişme sorunları ve alınması gerekli tedbirler yanında belirli teklifler de yer alıyordu. Okul, yol ve liman yapımı; bataklıkların kurutularak tarıma elverişli hale konması; sulama tesisleri yapılması; bazı vergilerin kaldırılması ya da oranlarının düşürülmesi; tarımsal emek ihtiyacının karşılanması için tedbir alınması; hayvan hastalığı ya da kötü ürün nedeniyle ortaya çıkan kredi ihtiyaçlarının karşılanması ve bu amaçla sermaye sandıkları kurulması; hayvan hastalıklarının önlenmesi için tedbir alınması; panayır ve pazar gibi ticaret yerleri kurulması; göçebe toplulukların yerleşik tarıma verdikleri zararların önlenmesi; fabrika inşa edilmesi; modern tarım araçları, iyi cins tohumlar ve daha önce üretimi yapılmayan bazı ürünlerin tohumlarının gönderilmesi gibi ekonomik gelişmeye dönük çeşitli tekliflerde bulunulmuş ve bu teklifler Şûrâ-i Devlet'de görüşülerek bir kısmının gerçekleştirilmesi için teşebbüse geçilmesi kararlaştırılmıştır[19].

III. Politikanın Uygulanması: Teşvik Edici ve Düzenleyici Tedbirler

a) Tarımsal Teşvik Tedbirleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda ele aldığımız dönem içinde tarımsal gelişme çalışmalarının bir diğer yönü, çiftçileri üretim alanlarını genişletmeye, ticarî değeri yüksek olan piyasaya dönük bazı ürünlerin üretimini arttırmaya, üretiminde modern girdi ve araç kullanımını yaygınlaştırmaya özendirici etki yapacak bazı teşvik tedbirlerinin uygulamaya konulması olmuştur. Bu çerçeve içinde ekiminin yaygınlaştırılması istenen ürünler için geçici vergi muafiyetleri sağlanmış, tarımsal metotların modernleştirilmesi amacıyla Avrupa'dan getirilecek araç ve girdiler gümrük vergisi kapsamı dışında bırakılmıştır.

Tanzimat'ın tarımsal üretimin teşviki amacıyla getirdiği ilk ve çok önemli bir değişme, tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesidir. Böylece tarımsal ürünlerin devletçe tespit edilen fiyatlarla satın alın-

---

[19] İRA ŞD 487, 613, 645, 652, 708, 722, 784, 794, 819, 879, 913, 944; 1285-1288/1869-1871.

ması (miri mübayaa) usulü kaldırılmakta, herkesin ürününü istediği yerde ve piyasa fiyatlarıyla satabilmesi esası getirilmekteydi[20].

Uygulama açısından bir diğer gelişme Tapu Nizamnamesi'ne konan bir hükümle üretim alanlarının genişletilmesi çalışmalarının teşvikidir. 1859 yılında hazırlanan bu nizamnameye göre, "boz ve kıraç" yerlerin açılıp tarla yapılması halinde, bu topraklar düşük bir tapu harcı alınarak çiftçiye karşılıksız verilecek ve bu topraklarda elde ettiği üründen 1 yıl öşür alınmayacaktı. Tarıma açılan bu toprağın taşlık bir alanda olması halinde ise bu süre 2 yıl olacaktı[21].

Tarımsal teşvik tedbirlerinin önemli bir uygulaması da ticarî değeri yüksek piyasaya dönük bazı ürünlerin üretiminin arttırılması için bu ürünlere sağlanan öşür dışı tutulma ayrıcalıklarıdır. Bu uygulamanın en tipik örneği pamuktur. 1861 yılında başlayan Amerikan İç Savaşı Avrupa dokuma sanayiinin ham pamuk ihtiyacının Amerika'dan karşılanmasını güçleştirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıla kadar önemli bir ihraç malı olan fakat daha sonra Amerikan pamuğunun rekabeti karşısında gerileyen pamuk üretim ve ihraç imkanlarının yeniden canlandırılması çabalarını hızlandırdı.

1862 yılının başlarında pamuk üretiminin teşviki amacıyla pamuk üreticilerine şu ayrıcalıklar sağlandı: Boş toprakların tarıma açılması halinde Tapu Nizamnamesinin sağlandığı 1 ve 2 yıllık öşür muafiyetleri, böyle topraklarda pamuk üretilmesi halinde 5 yıla çıkarıldı. 10 yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutulacak ve pamuğun kalitesi ne olursa olsun her cins pamuktan aynı miktarda vergi alınacaktı. Bu tedbirle kaliteli pamuk üretiminin teşviki amacı güdülmekteydi. Pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelere yol ve köprü gibi alt yapı yatırımlarının yapılmasında öncelik tanınacak, üretici tarafından pamuk üretim ve ayıklanmasında kullanılacak araç, gereç ve makineler gümrük vergisi ödenmeksizin ithal edilebilecek, devlet tarafından örnek olarak bu tip makine ve araçlarla iyi cins tohumlar getirilerek üreticilere dağıtılacak, pamuk üretimi ile ilgili yayınlarda pamuk üretim metotları hakkında çiftçiye bilgi verilecekti. Ayrıca pamuk üretiminin yaygınlık kazandığı bölgelerde sergiler düzenlenecek ve en kaliteli pamuğu yetiştiren üretici ödüllendirilecekti[22].

Teşvik tedbirlerinin bir diğer uygulama alanı dutluk ve zeytinlik yetiştirilmesi ile ilgilidir. 1850 yılında yeni zeytinlik yetiştirenlere 25 ve yabani zeytin ağaçlarını aşılayanlara 20 yıl vergi dışı bırakılma ayrıcalığı tanınmıştı[23]. 1862 yılında, yeniden yetiştirilecek zeytinliklerden ilk ürün yılından itibaren 3 yıl süre ile öşür alınmaması kararlaştı-

---

[20] MMD 12345 ,s.54,1255/1839.
[21] *Düstur*, 1.cilt, İstanbul, 1289, s202.
[22] İRA MV 20815 , 1278/1862.
[23] MMD 12688, s.36, 1266/1850.

rıldı. Aynı yıl yeni yetiştirilecek dutlukların da ilk ürün yılından itibaren 3 yıl öşür dışı tutulmasıyla ipek böcekçiliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır[24].

Teşvik tedbirlerinin hayvancılık alanındaki en önemli uygulaması, İslimye fabrikasında imal edilen çuka için gerekli kaliteli yapağıyı yurt içinde üretmek amacıyla merinos cinsi koyunların çoğaltılması çalışmalarıdır. İlk olarak 1839 yılında bu koyunlardan 600 baş getirilerek Edirne çevresindeki çiftliklere dağıtıldı[25]. 1843 yılında merinos cinsi koyunlardan "ondalık resmi" alınmaması kararlaştırıldı. Yeniden İspanya'dan çok sayıda damızlık koyun getirilerek vilâyetlere dağıtıldı. Bu cins koyunların vergi dışı tutulacağı ve yapağısının piyasa fiyatı ile devlet tarafından satın alınacağı bildirildi[26]. Fakat zaman içinde yerli şartlara uyarak cinsin saflığını yitirmesi sonucu, İslimye fabrikasında bu cins koyunların yapağısının kullanımından vazgeçildi. Bu nedenle merinos cinsi koyunların çoğaltılması çalışmaları da önemini yitirdi[27].

b) Düzenleyici Tedbirler

Tanzimat döneminde müdahaleci nitelikte bir politikanın en belirgin biçimde uygulandığı alan tarımsal kredi ilişkilerinin düzenlenmesi olmuştur. Hem özel kredi piyasasına düzenleyici kurallar getirilmiş, hem de devlet tarafından çiftçiye kredi verilmiştir.

Özel kredi piyasasını düzenlemek amacıyla girişilen bir dizi çabaların ilki, 1848 yılında bir örnek uygulama bölgesi olarak seçilen Kütahya'da yürürlüğe kondu. Tarımsal krediler için faiz haddi % 8 olarak saptandı. Faize faiz yürütülmesi, mal olarak alınan kredilerde malın değerinden yüksek fiyatla satılması, ürünün belirli bir fiyatla teslimi karşılığında verilen kredilerde de ürün fiyatlarının piyasa fiyatlarının altında tespit edilmesi yasaklandı[28]. 1851 yılında bütün imparatorluk kararın kapsamı içine alındı. Yalnız ertesi yıl yeni bir düzenleme ile faiz oranı % 12'ye yükseltildi[29]. 1864 tarihli Murabaha Nizamnamesi de bu uygulamayı sürdürdü.

Devletin tarımsal kredi piyasasına müdahalesinin ikinci yönü çiftçiye kredi vererek özel kredi piyasasına alternatif bir kredi piyasası oluşturma çalışmalarıdır. Tanzimat'ın başlangıcında ülkenin genel ekonomik sorunlarını ve bu sorunların çözümü için alınacak tedbirleri belirlemek için üst düzeyde yapılan program çalışmalarında bir kredi

---

[24] *Düstur*, 2. cilt, İstanbul, 1289, ss.438-440.
[25] MMD 8213, s.20, 1255/1839.
[26] CVT İ 2115, 1260/1844.
[27] İRA MV 10295, 1269/1853.
[28] İRA MV 3787, 1265/1849.
[29] İRA MV 8152,1268/1852.

kurumunun kurulması da öneriliyor ve kısa dönemde "evrak-ı nakdiyye" uygulamasından bu amaçla yararlanılabileceği belirtiliyordu. Nitekim 1843 yılında daha önce piyasaya sürülmüş olan evrak-ı nakdiyye için yıllık faiz paylarının 8 yılda ödenmesi kararlaştırılmışken, bu sürenin 10 yıla çıkarılmasıyla yıllık faiz ödemelerinde meydana gelen farkın karşılığı olarak yeniden piyasaya sürülecek evrak-ı nakdiyyeden sağlanacak sermayenin "Ziraat Sermayesi" olarak kullanılması kararlaştırıldı[30]. Gerçekten de 1843-1846 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerine önemli bir bölümü evrak-ı nakdiyyeden tahsis edilmiş tertipten olmak üzere 12.5 milyon guruşu aşkın kredi verildi [31].

Bu açıdan ikinci bir gelişme "Tensikat-ı Mülkiye" programı çerçevesinde Meclis-i İmar memurlarının çalışmalarıdır. Bu komisyonlar raporlarında araştırma bölgeleri için gerekli buldukları kredi ihtiyacını bildirmişlerdi.Bu rapolara dayanılarak çıkarılan ilk toplamlara göre, Anadolu için 12.7 milyon ve Rumeli için 6.0 milyon guruş olmak üzere toplam 18.7 milyon guruş tarımsal ve ticarî kredi verilmesi öngörülüyordu[32]. Programda yer alan diğer yatırımlarla birlikte göz önüne alındığında bu miktar, devletin içinde bulunduğu malî durum nedeniyle bütçe imkanlarının çok ötesinde bulundu. Bu nedenle "Tensikat-ı Mülkiye" çalışmalarının örnek uygulama alanı olarak seçilen İzmit ve Gelibolu sancaklarında yoğunlaştırılmasına ve kredi uygulamasının da tarım kesimine hasredilmesine karar verildi. Bu amaçla İzmit ve Gelibolu sancaklarının tarımsal kredi ihtiyaçları yeniden tespit edildi ve bu krediler için 3 milyon guruşluk bir fon kuruldu[33].

Tanzimatın başlangıcındaki bu yoğun tarımsal gelişme çalışmaları daha sonra hızını kaybetti ve uzun süre tarımsal kredi faaliyetleri de afetzede mahallere tohum ve yiyecek yardımı sağlamaktan ibaret kaldı.

Özet ve Sonuçlar

Tanzimat döneminde ilk önce tarımsal gelişme politikasının yürütücüsü olarak giderek kadroları genişleyen ve etkinliği artan bir tarımsal bürokrasi mekanizması kurulmuştur. Bu kadronun hazırlandığı ve uyguladığı tarımsal gelişme politikasının temel amaçları tarımsal üretimin arttırılması ve çeşitlendirilmesi, özellikle pazara dönük tarımsal ürünlerin üretiminin teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, tarımsal üretim araç ve metotlarının modernleştirilmesiydi. Bu amaç-

---

[30] MMD 12665, s.13, 1259/1843.

[31] MMD 10557, ss. 92-3, 1262/1846. Verilen bu krediler daha önce de belirtildiği gibi, Nâfia Hazinesinin kuruluş fonunu oluşturmuştur.

[32] MSM 129, 1262/1846.

[33] MMD 12352, s.129, 1262/1846.

ların gerçekleştirilmesi için yapılan çalışmalar ise üç yönde gelişmiştir; Modern tarımsal üretim metotlarının yaygınlaştırılması amacıyla bir tarım okulu kurulmuştur. Ekonomik gelişmeyi engelleyen problemlerin tespit edilerek çözümlenmesi için merkezî ve mahallî düzeyde program ve araştırma çalışmaları yapılmıştır. Tarım politikasının bir aracı olarak çeşitli teşvik edici ve düzenleyici tedbirler uygulamaya konmuştur.

Dönemin tarım politikasının tarımsal gelişme açısından sonuçlarının çok ayrıntılı bir tartışmasını yapmak bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle kaba bir değerlendirme yapmakla yetinilecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimdeki değişmeleri izlememize imkan veren en önemli veri, devletin öşür gelirleridir. Çünkü öşür, tüm tarımsal ürünlerden onda bir oranında alınan bir vergidir. Aşağıda ele aldığımız dönemin bazı yıllarında devletin öşür gelirleri toplam bütçe gelirleri ile birlikte yer almaktadır[34].

ÖŞÜR GELİRLERİ			BÜTÇE GELİRLERİ	TOPLAM
Yıllar	(Milyon-Guruş)	İndex	(Milyon-Guruş)	İndex
1848	194.8	100.0	775.2	100.0
1857	356.5	183.0	1.037.8	133.9
1862	434.3	222.9	1.661.0	214.3
1867	440.1	225.9	1.598.0	206.1
1871	654.4	335.9	1.920.1	247.7
1876	742.9	381.3	2.202.7	284.2

Görüldüğü gibi 1848-1876 arasındaki 28 yıllık süre içinde öşür gelirleri yaklaşık olarak dört katına çıkmıştır. Aynı zamanda öşür gelirinin toplam devlet gelirleri içindeki oranı da dörtte birinden üçte bire yükselmiştir. Öşür gelirlerindeki bu artışa yol açan başka faktörleri de dikkate alsak bile, dönem içinde tarımsal üretimde tatmin edici bir büyüme hızının gerçekleştiği söylenebilir.

[34] MMD 8987 ve 14506; İRA MM 529, 1191, 1412 ve 1754.

KRONOLOJİ

28 Temmuz 1808	**:**	**II. Mahmud'un (1808-1839) tahta çıkışı**
07 Ekim 1808	:	Sened-i İttifak'ın imzalanması
1821	**:**	**Tercüme Odası'nın kurulması**
15 Haziran 1826	:	Vak'a-ı Hayriye-Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması
1826	**:**	**Bâb-ı Seraskerî ve Muallem Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulması**
1826	:	Belediyelerin ıslahı için İhtisab Nezareti kurulması
1827	**:**	**Tıbbiye'nin açılması**
03 Mart 1829	:	Kıyafet reformu, devlet memurlarının fes, pantolon (setre) ve ceket (kaput ve İstanbulin) giyilmesi
1830	**:**	**Cezayir'in Fransa tarafından ele geçirilmesi**
1831	:	İlk nüfus sayımının yapılmısı
1831	**:**	**İlk resmi gazete Takvim-i Vekayi'nin çıkarılması**
1833	:	Bâb-ı Âli, Tercüme Odası'nın geliştirilmesi
08 Temmuz 1834	**:**	**Redif Askeri Teşkilatının kurulması**
1834	:	Mekteb-i Harbiye'nin açılması
1834	**:**	**Daimi elçilikler ve konsoloslukların (şehbenderlikler) kurulması**
1836	:	Hazine-i Âmire ve Darphâne-i Âmire'nin Mâliye Nezâreti'ne dönüştürülmesi

1836	**: Umur-ı Mülkiye Nezareti'nin kurulması**
11 Mart 1836	: Reisülküttaplık'ın Hariciye Nezareti'ne dönüştürülmesi
1836	**: Deavi Nezâreti'nin kurulması**
1836	: Askeri reformları düzenlemek için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin kurulması
1838	**: Memurlar ve Ulema için Ceza Kanunu çıkarılması**
1838	: Sanayi ve Ticaret Meclisinin kuruluşu
24 Mart 1838	**: Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli'nin (1838-1839) oluşturulması**
24 Mart 1838	: Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu
31 Mart 1838	**: Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin açılışı**
1838	: Sadrazamlık'ın Başvekâlet'e dönüştürülmesi
1838	**: Balta Limanı Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın imzalanması**
1839	: Ticaret Nezâreti'nin kurulması
1839	**: Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul eden Edirne Antlaşması imzalandı**
1839	: Osmanlı-Mısır savaşı ve Nizip Yenilgisi
01 Temmuz 1839	**: II. Mahmud'un ölümü**
01 Temmuz 1839	: Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışı
03 Kasım 1839	**: Tanzimat Fermanı'nın ilânı**
1839	: İlk özel gazete Ceride-i Havadis'in yayınlanması

1839	**: Meclis-i Âli-i Umûmi'nin kurulması**
01 Ocak 1840	: Eyalet yönetiminde reform. Eyalet Meclislerinin kurulması
25 Ocak 1840	**: Vergi reformlarını yürütmek üzere Muhasıllık meclisleri kurulması**
1842	: Kaime-i Mutasebe ilk kâğıt para olarak basılması
1840	**: Ceza Kanunnâmesi çıkarılması. (1851'de yenilenmiştir.)**
1844	: Tashih-i Sikke, onluk sisteme dayalı, gümüş ve altın para (Mecidiye) sistemine geçilmesi
1844	**: Genel nüfus sayımı**
1845	: Eğitim reformunu planlamak üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kuruluşu
1845	**: Karaköy-Eminönü Köprüsü'nün yapılması**
1845	: Çiçek aşısı uygulaması yapılması
1845	**: Bayındırlık reformları için İmar Meclisleri (Mecâlis-i İ'mâriye) kuruldu**
1846	: Zabtiye Nezâreti'nin kuruluşu
1847	**: Esir ticareti'nin yasaklanması**
1847	: Devlet Salnâmeleri'nin yayınlanmaya başlaması
11 Aralık 1849	**: Rüşvetin kaldırılması girişiminde bulunuldu. (Padişah huzurunda devlet adamları yemin ettiler)**
1850	: 1850-1851 yılı bütçesini hazırlamak amacıyla Meclis-i Muvakkat oluşturulması
1850	**: Kara Ticareti Kanunu çıkarılması**

1851	:	Encümen-i Dâniş'in kurulması
26 Eylül 1854	**:**	**Meclis-i Tanzimat'ın kurulması**
13 Haziran 1854	:	İstanbul Şehremâneti'nin kuruluşu
1854	**:**	**İlk Osmanlı dış borcunun (istikraz) alınması**
1855	:	İstanbul'un temizliği ve aydınlatılması için İntizam-ı Şehir Komisyonu kurulması
1856	**:**	**Kırım Savaşı**
25 Şubat 1856	:	Islahat Fermânı ilanı
28 Aralık 1857	**:**	**Beyoğlu ve Galata bölgeleri için Altıncı Daire-i Belediye kurulması**
1858	:	Arazi Kanunu çıkarılması
1859	**:**	**Mekteb-i Mülkiye'nin açılışı**
1860	:	Agâh Efendi'nin Tercüman-ı Ahvâl-ı yayınlaması
09 Haziran 1861	**:**	**Lübnan Nizâmnâmesi hazırlandı**
25 Haziran 1861	:	Abdülmecid'in ölümü
25 Haziran 1861	**:**	**Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı**
07 Temmuz 1861	:	Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ birleştirildi
27 Şubat 1863	**:**	**Sultanahmet'te Sergi-i Umûmî Osmanî ilk Türk fuarı olarak açılışı**
1863	:	Deniz Ticareti Kanunu çıkarılması
1863	**:**	**Vilâyet Sâlnâmeleri yayınlanması**
1864	:	Genel nüfus sayımı

07 Kasım 1864	**: Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi yayınlanması**
Haziran 1865	: İlk Osmanlı muhalefet hareketi Yeni Osmanlılar Cemiyeti doğdu
1866	**: Eflak-Boğdan (Romanya) özerklik elde etti**
1867	: (21 Haziran – 07 Ağustos) Osmanlı padişahı olarak Abdulaziz ilk Avrupa seyahati yaptı
1867	**: Vilâyet-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin yayınlanması**
1868	: Namık Kemal, Ziya Paşa'nın Londra'da Hürriyet Gazetesi'ni çıkarması
02 Nisan 1868	**: Şûrâ-yı Devlet'in (Danıştay) kuruluşu**
1868	: Galatasaray Lisesi'nin açılması
1869	**: Süveyş Kanalı'nın açılması**
1869	: İlk kız öğretmen okulu Darülmuallimat'ın açılışı
05 Haziran 1870	**: Büyük Beyoğlu-Galata yangını yaşandı**
22 Haziran 1871	: İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi'nin yayınlanması
1875	**: Avukatlık usulüne geçilişi**
1876	: Mecelle Kanunu çıkarıldı (1868-1876)
1876	**: Midhat Paşa'nın sadrazamlığı**
30 Mayıs 1876	: Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi. V. Murad'ın padişahlığı
1876	**: V. Murad'ın tahttan indirilmesi ve II. Abdülhamid'in tahta çıkarılması**
1876	: Kanun-ı Esasi'nin ve I. Meşrutiyet'in ilanı

1877	:	**Dersaadet Belediye Kanunu çıkarılması**
1877	:	Vilâyât Belediye Kanunu'nun yayınlanması (1930'a kadar yürürlükte kaldı)
1879	:	**Savcılık ve Noterlik Sistemi'nin getirilişi**

TANZİMAT KAYNAKÇASI

ABADAN, Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 31-58.

ABDURRAHMAN Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, Sadeleştiren: E. Koray, Ankara, 1985.

ABLAY, M. Necati, "Un Parsemer Des İdees De La Révolution Français A l'extrême Nord De L'empire Ottoman, A La Veille Du Tanzimat: Jean Alexandre Vaillant", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 173-177.

ABU MANNEH, Butrus, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", **Welt des Islams**, 30, 1990, ss. 1-144.

ABU MANNEH, Butrus, "The Sultan and the Bureaucracy: The Anti-Tanzimat Concept of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa", **International Journal of Middle East Studies**, 22, 1990, ss. 257-274.

ABU MANNEH, Butrus, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İslami Kaynakları II", **Dergah**, VII/74 (Nisan, 1996), ss. 19-21.

ACAR, Gevher, **Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimari Alana Yansıması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.

AÇIKSES, Erdal, **Tanzimat Sonrası Harput (Mamuratü'l Aziz)'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri**, Ankara, 1991, Doktora Tezi Ankara Üniversitesi.

ADIYEKE, Nuri, "Islahat Fermanı" Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayri Müslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı**,Yeni Türkiye Yayınları. Ed: Güler EREN; Bilim Ed: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ, Ankara, 1999, ss. 255-261.

ADIYEKE Nuri., "Millet Sistemi", **Doğu-Batı**, 1999, Osmanlı Özel Sayısı.

AFYONCU, Erhan, "Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğunda Bürokrasi", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 58, 1999, ss. 182-191.

AHMED Cedet Paşa, **Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekayi-i Devlet-i Aliye)**, 12 cilt, Dersaadet, 1309.

AHMED Cevdet Paşa, **Maruzat**, Yay. Haz.: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, Dergah Yayınları, 1980

AHMED Cevdet Paşa, **Tezakir-i Cevded**, Yay. Haz.: Cavit Baysun, 4 cilt, Ankara, T.T.K. Yayınevi, 1986.

AHMED Lütfi Efendi, **Tarih-i Lütfi**, 15 cilt, Ankara-İstanbul, 19

AHMED REFİK "Islahat Fermanı", **Yeni Mecmua**, 66, 1918.

AHMED SELAHADDİN, "Tarih-i Kanun-ı Ceza İstişare Ceridesi", 19 Mart 1324.

AHMED ZİYA, **Tanzimattan Cumhuriyete Yasalarımız Dizini 1839-1923**, Çev.: Nuri ONAT, Ankara, Danıştay, 1990, xi+283s.

Ahmet Mithad Efendi, **Üss-i İnkılâb**, 2 cilt, İstanbul, Selis Kitapları, 2004.

AKARLI, Engin Deniz, "Tanzimat Dönemiyle İlgili Bir Belge: Fuad Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi", **Toplum ve Bilim**, 4, 1977, ss. 128-138.

AKARLI, Engin, **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1978, xv+48s., (Boğaziçi Üniversitesi Yayınları: 147).

AKDAĞ, Mustafa, "Tanzimat'tan Önceki zamanlarda Adalet", **Ülkü**, 1, 5, 1947, ss. 20-21.

AKGÜN, Seçil, "Emergence of Tanzimat in the Ottoman Empire", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 2, 1991, ss. 1-15.

AKIN, Erkan, "Ulus Devlet, Birey ve Tanzimat'ın Eşiğinde Osmanlı", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 5, 1-2, 1989, ss. 373-387.

AKLAN, Mehmet Ö. (ed.), **Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, cilt 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

AKSOY, Fahir, "Tanzimattan Bu Yana...(Resim Üzerine)", **Sanat Olayı**, 10, 1981, ss. 86-87.

AKYILDIZ, Ali, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler, 1839-1856", **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, 15, 1995, ss. 221-237.

AKYILDIZ, Ali, "Tanzimat Döneminde İdari Yapıda Reform", **Yakınçağ Tarihi Ansiklopedisi**, cilt I.

AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, 2004.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform: 1836-56**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, 338s.

AKYILMAZ, Gül, "Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı", **S.Ü. H. F. D. Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan**, Konya, 1989.

AKYOL, İbrahim Hakkı, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 511-571.

AKYUZ, Kenan, "Les Jeunes tures et les reformes dites du Tanzimat", **Trudui duadzat pyatogo. Mezdunarodnogo Kongressa Vostovedov, Moskova 9-16 avgusta 1960**, Moskova, 1962/1963, ss. 485-489.

AKYÜZ, Yahya, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Layihası", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, III, 3, 1992, ss. 85-114.

AKYÜZ, Yahya, "Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 389-401.

AKYÜZ, Yahya, "Tanzimat Dönemi'nde Eğitim Öğretim Anlayışı ve Uygulamalarında Görülen Yenilikler", **Milli Eğitim**, 92, 1989, ss. 161-169.

AKYÜZ, Yahya, Tanzimat Döneminde Eğitim Biliminde ve Öğretim Yöntemlerinde Gelişmeler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 501-513.

AL, Hüseyin, **Tanzimat Dönemi Bankacılık Teşebbüsleri (1840-1852)**, İstanbul, 1997, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Üniversitesi.

ALEKSIC, Dejan, "Le Tanzimat Comme İntention de Transformer L'empire Ottoman en un Etat de Droit", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 287-293.

ALKAN, Mehmet Ö., "Tanzimat'tan Sonra Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, 50, 1990, ss. 47-51.

ALKAN, Mehmet. Ö. (Ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt:I, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

ALPKAYA, Gökçen, "Tanzimat'ın "Daha Az Eşit Unsurları, Kadınlar ve Kölelik, " "**OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, I, 1990, 1-10.

ALTINAY, Ahmet Refik, "Türkiye'de Islahat Fermanı", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, 4, 1340/1924, 193-215.

ALTİNPARMAK, Aytekin, **Müteşebbis Kavramı ve Tanzimat'tan 1932'ye Türkiye'de Müteşebbis Sınıfın Gelişimi**, Kayseri, 1993. Bilim Uzmanlığı Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AND, Metin, **Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, 465 s. (1 Plan).

ANDIÇ, Fuat ve ANDIÇ, Süphan, **Kırım Savaşı, Âli Paşa ve Paris Antlaşması**, İstanbul, Eren Yayınları, 2002.

ANDIÇ, Fuat ve ANDIÇ, Süphan, **Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi**, İstanbul, 2000.

ANTEL, Sadrettin Celal, "Tanzimat Maarifi", **Tanzimat**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940.

ARACI, Emre, "Franz Liszt'in İstanbul Macerası" **Toplumsal Tarih**, c. VII, sayı 42 (Haziran 1997), ss. 33-35.

ARAİ, Ayda, "Tanzimat'tan Sonra Batı'ya Gönderilen Türk Öğrencileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 281-285.

ARIKAN, Gülay, "Osmanlılarda Tanzimat Döneminin de Kadınlarla İlgili Gelişmeler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 323-330.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat Döneminde Eğin ve Çevresinden İstanbul'a Yönelik Göçler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 467-480.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat ve Kamuoyu (Efkarıumumiye)", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, İzmir, 1992, ss. 33-46.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Egemenlik Anlayışı", **TBMM Milli Egemenlik Kurultayı**, Ankara, 1995, ss. 64-95.

ARIKAN, Zeki, "**Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**", **Tarih ve Toplum**, 73, 1990, 9-10.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İzmir Basını", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1985, ss. 103-111.

ARIKAN, Zeki, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı Tarihçiliği", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1986, ss. 1584-1594.

ARSLAN, Ahmet, "Geleneksel Osmanlı Devlet ve Siyaset Felsefesi ve Tanzimat", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, İzmir, 1992, ss. 15-31.

ARSLAN, Süleyman, "Tanzimat Döneminin Yarattığı Bir Yargı Organı: Şura-yı Devlet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 241-254.

ARTEL, Tarık, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 491.

ARTUK, Cevriye-ARTUK, İbrahim, "Tanzimat Madalyası", **Türkiyemiz**, 9, 26, 1978, ss. 33-47.

AŞCI DEDE İbrahim Halil, **Geçen Asrı Aydınlatan Kıymetli Bir Eser: Hatıralar**, (Yay. :R. Ekrem Koçu) İstanbul, 1960.

ATALAY, Bülent, "Gümrük Birliği'ne Girerken Tanzimat Fermanı'na Genel Bir Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 105, 1996, 27-48.

ATALAY, Bülent, "Tanzimat Dönemi'nin Demokratikleşme Sürecimize Tesirleri", **Türk Kültürü**, 32, 337, 1994, ss. 37-47.

ATALAY, Besim, "Fırka-i İslahiye ve Cevdet Paşa", **Türk Yurdu**, c. 14 (1334), ss. 4122-4128.

ATAY, Mansur, "Tanzimat Hareketinde İktisadi Kalkınma Çabaları", Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9, 1991, ss. 110-120.

ATİS, Mediha, "Dikilmeyen Tanzimat Abidesi", **Tarih Hazinesi**, 14, 1951, ss. 713-714.

AVCI, Yasemin, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Yahudileri**, Ankara, 1996, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Hacettepe Üniversitesi.

AYDIN, Mahir, "Ahmed Akif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", **Belleten**, LVI, 215, 1992, ss. 69-165.

AYDIN, Mehmet, "Tanzimatla Aranan Hüviyet", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 15-19.

AYIN, Faruk, "Tanzimat'ın İlanından Sonraki Asker alma Kanunları", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, 113, 339, 1994, ss. 99-104.

AYIN, Faruk, **Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda Uygulanan Asker Alma Usulleri**, Ankara, 1989, Yüksek Lisans Tezi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Ankara Üniversitesi.

BABAN, Şükrü, "Tanzimat ve Para", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 223-262.

BAILEY F. E., **British Policy and Turkish Reform Movement, A Study of Anglo-Turkish Relation 1826-1855**, Cambridge, Harvard University Press, 1942.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tanzimat Tetkikleri'nin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 1, 1, 1939, ss. 288-329.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Tanzimat Tetkikleri'nin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 2, 2, 1940, 1941, ss. 288-329.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 321-421.

BARSOUMIAN, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1759-1850)", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, (Ed: Benjamin Braude-Bernard Lewis) Vol. I, New York, The Central Lands, Holmes &Meier Publishers Inc, 1982, ss. 171-184.

BAŞAR, Erdoğan, "Tanzimat Dönemi'nde Çağdaş İlk ve Orta Öğretin Kurumlarının Kuruluşu (1839/1876)", **Askeri Tarih Bülteni**, 32, 1992, 55-80.

BAYDUR, Mithat, "Modernleşme Bağlamında Tanzimat" **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 31 (Kasım-Aralık 1994), ss. 89-93.

BAYKARA Tuncer, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve 19. Yüzyıla Dair Araştırmalar**, İzmir, Akademi Yayınevi, 1992.

BAYKARA, Tuncer, "Nizam, Tanzimat ve Medeniyet Kavramları Üzerine", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1991, ss. 61-65.

BAYKARA, Tuncer, "Tanzimat'a Girerken Osmanlı Devleti", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, İzmir, 1992, ss. 9-13.

BAYKARA, Tuncer, "Tanzimat", **Türk Yurdu**, 9, 28, 1989, ss. 15-17.

BAYSUN, Cavit, "Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", **Türkiyat Mecmuası**, c. XI (1954), ss. 213-230.

BAYSUN, Cavit, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", **İstanbul Üniversitesi E. F. Tarih Dergisi**, c. X/14 (1959) 39-70, (devamı için bkz. c. XI, XII, XIII).

BAYSUN, Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, 732-746.

BELGESAY, Mustafa Reşit, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, 221-229.

BERKES, Niyazi, "Islah", **Encyclopedia of Islam**, 2. Baskı, v. III, ss. 167-170.

BERKES, Niyazi, "Türkiye'de Çağdaşlaşma Olgusu", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, Ed.:E, Kalaycıoğlu-A. Y. Sarıbay, İstanbul (Nisan 1986), ss. 137-158.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978.

BEYDİLLİ, Kemal, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1990, ss. 21-28.

BEZİRCİ, Asım, **Yeni Türk Şiirinde Solun Tarihçesi. 1: Tanzimat'tan Meşrutiyet'e. 2: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e**, 1978.

BİLGE, Figen ve EREN, Mihin, "Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimat'la İlgili Bazı Kaynaklar", **Belleten**, XXVIII, 112, 1964, ss. 705-718.

BİLİM, Cahit, "Tanzimat Devri (1839-1876)", **Osmanlı Tarihi**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 1991, ss. 165-187.

BİLİM, Cahit, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, Ankara, 1976, Bilim Uzmanlığı Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

BİLİM, Cahit, **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876**, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 1984 (Anadolu Üniversitesi Yayınları No:69/3,

BİLSEL, Cemil, "Tanzimatın Harici Siyaseti", **Tanzimat**, Çeviren: Ayda DÜZ. İstanbul, İlahiyat Fakültesi Ankara Üniversitesi, 1976, ss. 661-722.

BİRAND, Kamuran, **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1955, 58s. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: IX).

BİRDAL, İlker, "Tanzimat Sonrası Türk Ekonomisi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 339-345.

BİRİNCİ, Necat, "Tanzimat Sonrası Edebiyatında Hece Vezni", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, 8, 4, 1979, ss. 61-73.

BOLAT, Cahide, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu (1839-1976)**, Ankara, 1993, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara Üniversitesi.

BOZDAĞ, İsmet, "Tanzimat Değil, Tahribat", **Tarih Ve Medeniyet**, 26, 1996, ss. 37-39.

BOZKURT, Gülnihal, "Islahat Fermanı'nın Düşündürdükleri", **Tarih ve Toplum**, 25, 146, 1996, ss. 24-27.

BOZKURT, Gülnihal, "Tanzimat ve Hukuk", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 271-285.

BOZKURT, Gülnihal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914**, Ankara, TTK Yayını, 1989, ix+244s.

BRAUDE, Benjamin ve LEWİS Bernard, **Chiristians and Jews in the Ottoman Empire**, 2 vols, New York, Harper and Row, 1982.

BRAUDE, Benjamin, "Councils and Community: Minorities and the Majlis in Tanzimat Jerusalem", **The Islamic world from classical to Modern Times**, New Jersey, 1988, 651-660.

BROWN, l. Carl, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Çev.: Gül Çağalı GÜVEN, İstanbul, İletişim, 2000.

BÜLBÜL, Gül, "Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2, 2, 1989, ss. 157-179.

CAN, Deniz, **Tanzimat Dönemi Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1833-1878)**, Ankara, 1988, Bilim Uzmanlığı Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

CEBECİ, Dilaver, **Sosyolojik Açıdan Tanzimat Dönemi İstanbul'unda Türk Aile hayatı Üzerine Bir Değerlendirme**, İstanbul, 1989, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

CEZAR, Mustafa, "Tanzimat Fermanı", **Resimli Tarih Mecmuası**, III, 25, 1952, ss. 1196-1200.

CEZAR, Yavuz, "Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bab-ı Defteri", **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, 7, 1994, ss. 127-159.

CEZAR, Yavuz, "Tanzimat'ta Mali Durum", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 38, 3-4, 1984, ss. 291-342.

CEZAR, Yavuz, "Tanzimat'ta Mali Durum", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**, 38, 1-2, 1978-1979, ss. 291-342.

CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: 18. Yüzyıldan Tanzimata Mali Tarih**, İstanbul, Alan Yayınevi, 1986, 420s. (Bilim Serisi No:11).

CHAMBERS, L. Richard, "The Education of a Nineteenth Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa", **IJMES**, 4, ss. 440-464.

CHERTIER, Henri, **Reformes en Turquie**, Paris, 1858.

CHMIELOWSKA, Danuta, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat yazarlarının sosyal değişmelerdeki rolü", **5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989)**, Ankara, 1990, ss. 233-238.

CHMIELOWSKA, Danuta, "Tanzimat Yazarlarından Nabizade Nazım'ın Zehra Adlı eserinde Geleneksel ve Sosyal Değişiklikler", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 5, 2, 1988, ss. 219-224.

CİN, Halil, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku Ve Yargılama Usulleri", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 11-32.

CİN, Halil, "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Ormanların Hukuki Rejimi", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 35, 1978, 311/179.

CLARK, Edward C., "The Ottoman Industrial Revolution", **IJMES**, 5 (1974), ss. 65-76.

CLOG, Richard, "The Grek Millet in the Ottoman Empire", **Chiristians an Jews in the Ottoman Empire**, Benjamin BRAUDE ve Bernard LEWİS (Ed.), Vol. I, New York, The Central Lands, Holmes&Meier Publishers Inc, 1982, ss. 185-207.

COLLAS, M. B. C., **La Turquie en 1864**, Paris, Impirimerie Eduard Blot, 1864.

COX, E. G., **A Reference Guide to the Literature of Travel**, 2 vol, Seattle, 1935-1938.

CUNBUR, Müjgan, "Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri", **Belleten**, XXVIII, 112, 1964, ss. 691-700.

CVETKOVA, Bistra, "To the Prehistory of the Tanzimat and Unknown Ottoman Political Treatise of the Eighteenth Century", **Etudes Historiques**, 7 (1975), ss. 133-146.

ÇADIRCI, Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", **Askeri Tarih Bülteni**, yıl 10, sayı 18 (Şubat 1985), ss. 59-75.

ÇADIRCI, Musa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", **Yusuf Hikmet Bayur Armağanı 1985'den ayrı basım**, Ankara, T. T. K. Basımevi, 1985.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", **Belgeler**, XV, 19, 1993, ss. 169-182.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde İzmir", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 1, 3, 1993, ss. 73-87.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XV, 26, 1991, 153-169.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", **IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)**, Ankara, 1988, ss. 1152-1161.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarık-i İlmiyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIV, 25, 1982, ss. 139-163.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", **Belleten**, LI, 201, 1987, ss. 1215-1240.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIII, 24, 1979-1980, ss. 45-58.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Sağlık Sorunu", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, 107, 314, 1988, ss. 97-105.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, ss. 191-196.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 295-299.

ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 210-230.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, 1991, 410s.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi**, Ankara, 1973, Doktora Tezi, D. T. C. F. Ankara Üniversitesi.

ÇADIRÇI, Musa, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", **Belleten**, LII, 203, 1988, ss. 601-626.

ÇAĞLAR, Bakır, "Tanzimat Fermanı Nasıl Okunmalı Ya da Tezler Çatışması", İstanbul **Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, 3-4-5, 1993, ss. 57-68.

ÇAKIR, Coşkun, "Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Mali Boyutları", **Osmanlı**, Ed.:Güler EREN, Bilim Ed.: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 363-370.

ÇAKIR, Çoşkun, "Tanzimat Dönemi Vergi Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlükler ve Vergi İhtilalleri", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası** , c: 52, 2001, ss. 71-95

ÇAKIR, Çoşkun, "Türk Aydını'nın Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Literatür Dergisi**, II, 2004, ss. 9-69.

ÇAKIR, Çoşkun, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, 2001.

ÇAKIR, Ömer, "Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu", **Bilge Dergisi**, 8, 1996, ss. 56-59.

ÇELİK, Hüseyin, "Tanzimat Aydınlarının Eklektizmi", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 34, 1995.

ÇETİN, Atilla, **Tunuslu Hayreddin Paşa**, Ankara, Kültür Bkn. Yayını, 1988.

ÇETİN, Nurullah, "Tanzimat Dönemindeki Bazı Biyografi ve Antolojilerle Edebiyat Tarihi Özellikleri", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 7, 1996, ss. 37-44.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "Ottoman Iraq in the Tanzimat Period Soma Political, Social and Economic Aspects", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Ekim, 1999, ss. 105-104.

ÇETİN-SİNOP, Aysun, **Tanzimattan Cumhuriyete Türk Aydınlarının Mitolojiye Bakış Tarzı**, İzmir, 1993, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ege Üniversitesi.

ÇİÇEK, Kemal, "Osmanlı Devletinde Yabancı konsolosluk Tercümanları" **Tarih ve Toplum**, 25/146 (Şubat 1996), ss. 17-23.

ÇİÇEK, Kemal, "Tanzimat ve Şeriat: Namaz Kılmayanlar ve İçki İçenlerin Takip ve Cezalandırılması Hakkında Kıbrıs Muhassılı Mehmed Tal'at Efendi'nin İki Buyuruldusu", **Toplumsal Tarih**, 3, 15, 1995, ss. 22-27.

ÇOKER, Fahri, "134 Yıl Önce Kent Düzeninde daha mı Uygardık?", **Toplumsal Tarih**, c. V, s. 26, Şubat 1996, ss. 6-11.

ÇOKER, Fahri, "Tanzimat'ın Getirdiği Hukuk Kurumları ve İşlevleri", **Tarih ve Toplum**, 70, 1989, ss. 272-276.

DAĞISTAN, Adil, "Tanzimat'ın Fikri Temelleri", **Askeri Tarih Bülteni**, 37, 1994, ss. 72-95.

DANİŞMEND, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, 4 cilt, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

DANİŞMEND, İsmail Hami, **Osmanlı Devlet Erkanı**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.

DAVİSON, Roderic H., **Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923: The Impact of the West**, Texas, University of Texas Press, 1990.

DAVİSON, Roderic H., "The Modernization of Ottoman Diplomacy in the Tanzimat Period", **IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)**, Ankara, 1988, ss. 1141-1151.

DAVİSON, Roderic, "The Millets As Agent of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", Ed.:Benjamin Braude ve Bernard Lewis, **Chiristians an Jews in the Ottoman Empire**, Vol. I, New York, The Central Lands, Holmes&Meier Publishers Inc, 1982, ss. 318-337.

DAVİSON, Roderic, "The Question of Ali Pasha's Political Testament", **Internetional Journal of Middle Eastern Studies**, 3/11 (1980), ss. 209-225.

DAVİSON, Roderic, "Westernied Education in Ottoman Turkey", **The Middle East Journal**, Yaz 1961, ss. 289-301.

DAVİSON, Roderic, **Reform in the Ottoman Empire 1854-1876**, Princeton,University Press, 1963, XIV+479.

De DRIAULT, Edouard, **Şark Mes'elesi: Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev.: Nafiz, yay. haz.: Emine ERDOĞAN, Ankara: Berikan, 2003.

DE LEONE, E., **L'Impero Ottomano nel Primo Perioda dele Riforme (Tanzimat) Secondo Fonti Italiane**, Milan, 1967.

DE SALVE, M., "L'Enseignement en Turquie: Lycee Imperial de Galata Serai", **Revue des Deux Mondes**, (15 Ekim 1974).

DEMİRYÜREK, Mehmet, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Bir Osmanlı Aydını: Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)**, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2003.

DENİZ, Gülsüm, **İslam Hukukunda Yenileşme ve Tanzimat Sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda Aile Hukuku İle İlgili Yenilikçi Düşünceler**, Kayseri, 1992, Bilim Uzmanlığı Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Erciyes.

DİNÇ, M. Emin, "Tanzimat'a Batı Tesirleri", **Sosyal Bilimler Araştırma**, I, 5, 1992, 23-28.

DİNO, Güzin, "Tanzimat'tan Gerçekçiliğe Doğru", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 9, 3, 1951, ss. 189-199.

DİNO, Güzin, **Tanzimattan Sonra Edebiyatta Gerçekliğe Doğru**, Ankara, 1954.

DJORDJEVİCH, Dimitrije. "An Attempt and the Impossible: Stages of Modernization of the Balkan Peasantry in the 19th Centry", **Balcanica**, VII, 1977, ss. 321-335.

DOĞAN, İsmail, "Tanzimat Döneminde Azınlıklar Eğitimi ve Bazı Tesbitler", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, XXIV, 2, 1991, ss. 461-471.

DOĞAN, İsmail, "Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi", **Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C.1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, ss. 162-176.

DOĞAN, İsmail, **Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İstanbul, İz Yayınları, 1991, 429s.

DOĞAN, Kuddusi, **Tanzimat'ın Kıblesi**, İstanbul, Fatih Gençlik Vakfı Yayınları, 1951, 191 s.

DRAGANOVA, Slavka, "Documents of the 1840s on the Economic Position of the Villages in the central North Bulgaria", **Bulgarian Historical Review**, 1988, 2, ss. 87-104

DRGANOVA, Slavka, "Tanzimat'tan Sonra Rumeli'de toprak İlişkileri", **IX. Türk Tarih Kongresi Ankara 21-25 Eylül 1981**, Ankara, 1988, ss. 1163-1169.

DUMAN, Hasan, **Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu**, II cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

DUMAN, Hasan, **Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)**, İstanbul, Ircica Yayını, 1982.

DUMONT, Paul, "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islahı", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı XXI (1979-80), ss. 369-394.

DUMONT, Paul, "Tanzimat'ın Küçük Evreni Olarak Osmanlı Masonluğu", Çev.: Server TANİLLİ, **Tarih ve Toplum**, 12, 73, 1990, ss.17-19.

DUYGU, Süleyman, "Tanzimat", **Türk Kültürü**, XV, 170, 1976, ss. 100-111.

EDİZ, Özgür, **Osmanlı Mimarlığının Son Dönemi (Tanzimat Dönemi) ve Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı**, İstanbul, 1995, Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yıldız Teknik Üniversitesi.

EKEN (Galip, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşrasında Rum Cemaatinin Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir Deneme: Tokat Örneği", **Osmanlı**, Ed.: Güler EREN, Bilim Ed.: Kemal ÇİCEK, Cem OĞUZ, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 351-364.

EKEN, Galip, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihinin Kaynaklarından Vakıf Muhasebe Defteri", **X. Milli Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 1988.

EKEN, Galip, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Toplumunda Nüfusun Mesleki Yapılanması: Tokat Örneği", **Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Uluslararası Katılımlı III. Ulusal Nüfusbilim Konferansı**, Ankara, 1997.

EKİNCİ, B. Ekrem, **Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukukunda Kanun Yolları**, İstanbul, 1996, Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Üniversitesi.

ELKER, Selahaddin, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", **IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri**, Ankara, 1952, ss. 182-189.

ENDER, M. Hulki, **Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884**, İstanbul, 2003.

ENGELHARDT, E. P., **Tanzimat**, Çev.: Ayda DÜZ, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1976.

ENGELHARDT, Edouard-Philippe, **La Turquie et le Tanzimat**, Paris, 1882.

ENGELHARDT, Edouard-Philippe, **Türkiye ve Tanzimat-Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i İslahatı**, Çev.: Ali Reşad, İstanbul, 1976.

ENGİNÜN, İnci, "Tanzimat Sonrası Romanlarımızda Ermeni Tipleri", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara, Kurtuluş Ofset, 1985, ss. 53-66.

ENGİNÜN, İnci, KERMAN, Zeynep, **Türk Edebiyatında Shakespeare: Tanzimat Devrinde Tercüme ve Tesiri**, İstanbul, 1976.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Tanzimat'a Kadar ki Durumu", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, 105-302, 1986, ss. 102-111.

ERDEM, Hakan, **Osmanlıda Köleliğin Sonu: 1800-1909**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004

ERDOĞAN, Muzaffer, "Tanzimat Devri Konya Valilerinden Hoca Ali Paşa", **Anıt**, 3, 1949, ss. 13-16.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Tanzimat Döneminde Konya Valisi Ali Kemal Paşa", **Anıt**, 8, 1949, ss. 7-10.

EREN, Ahmet Cevat, "Tanzimat", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1977, ss. 709-765.

ERGİN, Osman Nuri, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul, 1939.

ERGUT, Ferdan, **Modern Devlet ve Polis**, İstanbul, İletişim, 2004.

ERÜNSAL, İsmail, "Catologisierungsarbeiten in Osmanischen Stiftungsbliotheken von der Zeit der Reichsgründung biz zur Periode der Tanzimat", **Journal of Turkish Studies**, 6, 1982, ss. 97-100.

ERÜNSAL, İsmail, "Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları", **Journal of Turkish Studies**, IV, 1984, ss. 97-110.

ERÜNSAL, İsmail, **Türk Kütüphaneleri Tarih II. Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri**, Ankara, 1988.

ERYILMAZ, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992, 276s.

EYYÜPOĞLU, İsmail, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devleti'nde Azınlık Problemi", **Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** 11, 1999, ss. 247-264.

FATMA ALİYE, **Cevdet Paşa ve Zamanı**, İstanbul, 1332.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 619-659.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, **Fransız İhtilali ve Tanzimat**, İstanbul, Bürhaneddin Basımevi, 1943, xiv+104s.

FINDLEY, Carter V, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Ed.: Benjamin BRAUDE ve Bernard LEWİS, **Chiristians and Jews in the Ottoman Empire**, New York, 1982, vol 2, ss. 339-367.

FINDLEY, Carter V, **Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublim Porte 1789-1922**, Princeton, 1980.

FINDLEY, Carter V, **Ottoman Civil Officialdom: A Social History**, Princeton, P. U. Press, 1989.

FINDLEY, Carter V., "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. ı, İstanbul, 1985, ss. 259-262.

FLORESCU, Radu R., "The Romanian Impact upon the Ottoman Tanzimat", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 6-7, 1977-1978, ss. 227-238.

Fransız Devriminin İki Yüzüncü ve Tanzimat'ın Yüz Ellinci Yıldönümünü Kutlarken, İstanbul, Türk Fransız Kültür Derneği Yayını, 1989.

GENCER, Ali İhsan, "Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Tatbiki Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1990, ss. 7-20.

GENEL KURMAY HARP TARİHİ VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908)**, 3. cilt, Ankara, 1978.

GERÇEK, Selim Nüzhet, **Türk Matbuatı**, Derl.: Ali Birinci, Gezgin Kitapevi, Ankara, 2002.

GERGER, Mehmet Emin, **Tanzimat'tan Avrupa Topluluğu'na Türkiye**, 2. Baskı, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1989, 192s.

GİZ, Adnan, "Tanzimatın Sanayimiz Üzerindeki Yıkıcı Etkileri", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 29, 1968, ss. 15-17.

GÖÇGÜN, Önder, "Tanzimat Devrinin Bir Hiciv Abidesi: Ziya Paşa'nın Zafer-Namesi", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1, 1981, ss. 1-28.

GÖÇGÜN, Önder, **Ziya Paşa'nın Hayatı Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri**, Ankara, 1987.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "Tanzimat Hareketlerinin Osmanlı Müesseseleri ve Teşkilatına Etkileri", **Belleten**, XXXI, 121, 1967, ss. 93-111.

GÖKCEN, Ahmet, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları Ve Bunlardaki Ceza Müeyyideleri**, İstanbul, 1987, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Üniversitesi.

GÖLEN, Zafer, "Osmanlı Devleti'nde Islahat Hareketleri ve Tanzimat", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 118, 1999, ss. 97-114.

GÖRELİ, İsmail Hakkı, **Devlet Şurası (Şura-yı Devlet) (Danıştay)**, Ankara, 1953.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Tanzimat Arefesinde Ve Hemen Sonrasında Tersane-i Amire'de İşçi Emekliliği ve İş Kazasına Uğrayanlara Yapılan İşlemler Hakkında", **Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri (6-7 Haziran 1996)**, İstanbul, 1997, ss. 67-73.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Tanzimata Yöneltilen Eleştiriler", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1984**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, 105-111.

GÖZÜBÜYÜK Şeref-KİLİ, Suna, **Türk Anayasa Metinleri 1839-1980**, Ankara, A. İ. S. B. F. Yayını, 1982.

GÜLSOY, Ufuk, "1856 Islahat Fermanı'na Tepkiler ve Maraş Olayları", **Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmalara Merkezi, 1991, ss. 443-458.

GÜNEŞ, Mehmet, **Tanzimat Dönemi Öncesi Karahisar-ı Sâhib Sancağı (67 nolu Şeriyye Siciline Göre)**, Ankara, 1996. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazi Üniversitesi.

GÜNGÖR, Erol, "Tanzimat Üzerine Birkaç Not", **Töre**, 9, 102, 1979, ss. 11-15.

GÜNGÖRDÜ, Nedret, **Tanzimat ve Meşrutiyet (I-II) Dönemlerinde Osmanlı Mülki İdareleri**, Ankara, 1988, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", **Belgeler**, XIII, 17, 1988, ss. 213-362.

GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, 135-257.

GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları", **Belgeler**, XIII, 17, 1988, ss. 213-362.

GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)", **Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri Ankara, 11-13 Temmuz 1977**, Ankara, 1978, Ankara, 1980, ss. 271-277.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Maruzat ve Terzakir'de Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Erkanı", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri: Ankara 13-14 Mart 1984**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, ss. 25-30.

HAMZA, Yusuf, "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Halkının Eğitim, Kültür, Ekonomik ve Siyasal Yaşamında Tanzimat'ın Olumlu Etkileri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 287-298.

HAMZA, Yusuf, "1839-1876 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Yaşamında Tanzimat Islahatlarının Yankıları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 71, 1991, ss. 81-91.

HAMZA, Yusuf, "1839-1976 Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Yaşamında Tanzimat Islahatlarının Yankıları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 489-499.

HAMZA, Yusuf, "Binsekizyüzotuzdokuz-Binsekizyüzyetmişaltı Yılları Arasında Makedonya Slav Unsurunun Eğitim ve Kültür Hayatında Tanzimat Islahatlarının Yankıları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 71, 1991, ss. 41-52.

HANİOĞLU, M. Şükrü, "Cumhuriyet'in Tanzimat'ı Yargılaması: Tanzimat I", **Argos**, II, 15, 1989, ss. 63-65.

HANİOĞLU, M. Şükrü, "Tanzimat Bürokrasisine Dönüş Arzuları ve Jön Türkler", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989, ss. 56-59.

HATEMİ, H. Hüsrev, **Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989, 80s.

HAYRETTİN, **Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye**, 5cilt, İstanbul, 1326.

HAYRI, Akın, **Tanzimat Dönemi Medrese ve Mekteplerinde Din Eğitimi ve Öğretimi**, Ankara, 1996, Yüksek Lisans Tezi, İlahiyat Fakültesi Ankara Üniversitesi.

HAYTA, Necdet, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2002

HAZIR, Hayati, "Tanzimat Fermanı'nın Anayasası Hukuku Açısından Tahlili", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 217-232.

HEPER, Metin, "19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 1, İstanbul, 1985, ss. 245-258.

HEPER, Metin, **Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye**, Ankara, 1974.

HIBBERT, Chiristopher, **The Destruction of Lord Raglan: A Tragedy of the Crimean War (1854-1855)**, Londra, 1961.

HİZMETLİ, Sabri, "Osmanlı Devlet'inde Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Gayr-i Müslimlerin Durumlarıyla İlgili Gelişmeler", **İslami Araştırmalar**, 12, 21999, ss. 123-128.

HUNTER, F. Robert, **Egypt Under Khedives, 1805-1879: From Houshold Govenment to Modern Bureaucracy**, Pittsburg, 1984.

HÜLAGÜ, Orhan, "Osmanlı'nın Son Dönemi'nde Filistin'in İktisadi ve İctimi Tarihi", Tanzimattan Sonra Filistin I", **Tarih ve Medeniyet**, 58, 1999, ss. 34-39.

ISSAWI, Charles, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol. I, New York, The Central Lands, Holmes&Meier Publishers Inc., 1982, ss. 261-282.

IŞIN, Ekrem, "Bir Boğaziçi Tanzimatçısı: Şirket-i Hayriye", **İstanbul Armağanı**, İstanbul, 1996, ss. 245-256.

IŞIN, Ekrem, "Tanzimat Ailesi ve Modern Âdab-ı Muaşeret", **Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, C.1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, ss. 216-227.

IŞIN, Ekrem, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", **Tarih ve Toplum**, 51, 1988, ss. 22-27.

ITZKOWITZ, Norman, " kimsiniz Bey Efendi or A Look at Tanzimat Through Namier-Colered Glasses", Near Eastern Round Table 1967-68, Ed. : R. Bayly Winder) New York, 1969, ss. 39-52.

İĞDEMİR, Uluğ, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Ankara TTK Yayını, 1937.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "19. Asrın Başlarında Tanzimat Öncesi Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", Editör: Ekmeleddin

İHSANOĞLU, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun Kurma Teşebbüsleri", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 397-439.

İLHAN, Atilla, "Tanzimat'ın Tabii Sonucu Sevr Anlaşmasıdır", **Hürriyet Gösteri Eki**, 108, 1989, ss. 15-17.

İLHAN, Suat, "Osmanlı İmparatorluğu Askeri Yapısı İçerisinde Tanzimatın Yeri", **Belleten**, LV, 213, 1991, ss. 563-577.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Sadrazamlar**, 4 cilt, İstanbul, 1982.

İNALCIK, Halil, "Application of the Tanzimat and its Social Effects", **Archivum Ottomanicum**, V, 1973, ss. 97-127.

İNALCIK, Halil, "Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar", **Tarih Vesikaları**, 1, 5, 1942, ss. 374-389.

İNALCIK, Halil, "Gülhane Hattı", **Türk Ansiklopedisi**, İstanbul, 1970, ss. 147-148.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat Nedir?", **Yıllık Araştırmalar Dergisi**, 1, 1940, ss. 237-263.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat ve Fransa", **Tarih Vesikaları**, 2, 8, 1942, ss. 128-139.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması Ve Sosyal Tepkiler", **Belleten**, XXVIII, 112, 1964, ss. 623-690.

İNALCIK, Halil, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1992, 161s. İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

KAHRAMAN, Hasan Bülent, "Eksik Tanzimat", **Hürriyet Gösteri Eki**, 108, 1989, ss. 22-24.

KAISER, Hilmar, "Verwaltungsreformen der frühen Tanzimatzeit", **Turkologischer Anzeiger**, 19, 1993, ss. 527-528.

KAL'A, Ahmet, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasından İktisadi Manzara", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1990, ss. 47-60.

KAL'A, Ahmet, **Mahmut II Döneminde Sanayinin İktisadi ve Sosyal Organizasyonu ve Bu Organizasyonda Tanzimata Doğru Yapı Değişmeleri (1808-1839)**, İstanbul, 1988. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

KALAYCIOĞLU, Ersin ve SARIBAY, A. Yaşar, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, İstanbul, 1986, ss. 9-29.

KAPLAN, Mehmet, "Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Üslubu", **Türk Kültürü**, XX, 228, 1982, ss. 401-405.

KARA, Mustafa, "Tanzimat Dönemi ve Tasavvufi Hayat", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 299-319.

KARACA, Filiz, **Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi**, İstanbul, 1997, Doktora Tezi.

KARAER, Nihat, **Paris, Londra, Viyana, Abdülaziz'in Avrupa Seyehati**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2003.

KARAHASAN, M. Kemal, "Tanzimat'ın Temelleri ve Balkanlardaki Slav Milletlerinin Toplumsal, Hukuksal Haklarının ;Artmasına Bağlı Yankılar", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 395-467.

KARAKARTAL Oğuz ve ASILTÜRK, Baki, "Sadık Rifat Paşa ve İtalya Seyahatnamesi", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul 1985, ss. 319-330.

KARAL, Enver Ziya ve İNALCIK, Halil, "Tanzimat ve Bulgar Meselesi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2, 1, 1943-1944, 189.

KARAL, Enver Ziya, "Tanzimat Devri Vesikaları: Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler", Tarih Vesikaları, 1, 1, 1941, ss. 45-65.

KARAL, Enver Ziya, "Tanzimat Devri'ne Ait Bir Kısım Resimler ve Vesikalar" **Tanzimat I.**, İstanbul Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 112.

KARAL, Enver Ziya, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 13-30.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, cilt V-VI-VII, Ankara, 1976.

KARASI, Cezmi, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bir Bakış", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 4, 1993, ss. 205-222.

KARDEŞ, Rıza, "Sosyal Değişme Yönüyle Tanzimat Öncesinde Eğitim ve Yenileşme Hareketleri", **Türk Kültürü**, X, 114, 1972, ss. 369-381.

KARPAT, Kemal (ed), **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, çev. Sönmez TANER, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

KARPAT, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, çev. Akile Zorlu DURUKAN-Kaan DURUKAN, Ankara, 2002.

KASABA, Reşat, **Dünya İmparatorluk ve Toplum: Osmanlı Yazıları**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.

KAYLAN, Aziz, **Kırım Savaşı**, İstanbul, Milliyet Yayınları.

KAYNAR, Reşat, "İç Tüzük ve Fikir Hürriyeti", **Dünya Gazetesi**, (8 Şubat 1958,

KAYNAR, Reşat, "İç Tüzük" **Dünya Gazetesi**, 1 Şubat 1958.

KAYNAR, Reşat, "Tanzimat Çağdaş Devlet Düzeninin İlk Adımıdır", Hürriyet Gösteri Eki, 108, 1989, ss. 7-10.

KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat**, Ankara, 1985.

KERMAN, Zeynep, "Tanzimat Devri Türk Edebiyatı'nda 'Esaret' ve 'Sergüzeşt' Romanı", **Milli Kültür**, III, 7, 1981, ss. 32-36.

KESER, İhsan, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye'de Aydınlar ve Aydın Sosyolojisi**, Sivas 1986, Bilim Uzmanlığı Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi.

KILIÇARSLAN, İlyas, (tercüme eden), "Stanford Canning ve Tanzimat", **Yeni Toplum**, yıl 1, sayı 1, Haz. 1992, s. 95-102.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, "Nizam-ı Alem'den Tanzimat'a", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, "Tanzimat Neyi Tanzim Etti?", **Argos**, II, 15, 11989, 57-62.

KIRLI, Cengiz, **The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman, İstanbul, 1780-1845**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton Üniversitesi, 2001.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Britanik Majestelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Konsoloslukları: 1856", **Toplumsal Tarih**, IV, 22 Ekim 1995, 49-54.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "British Observations Regarding The Ottoman Empire in Nincteenth Centry Periodicals", **Journal of Mediterranean Studies**, Volume 5, Number 2, 1995, ss. 247-258.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

KOCABAŞOĞLU, Uygur. "The Millet System: A Bird's Eye View", Ed.: Rikard Larsson, **Boundaries of Europe?**, Forskningsrâdsnâmden; Ord & From AB Uppsala 1988, 1988: 6, ss. 127-138

KOCABAŞOĞLU, Uygar, **Yoktur Zulme Rızamız**, Ankara, Phoenix Yayınları, 2004.

KODAMAN, Bayram, "Günümüzden Tanzimat'a Bakış", **Türk Yurdu**, 9, 28, 1989, ss. 9-14.

KODAMAN, Bayram, "La Sublime Porte et Les Tribus de L'Anatolie Orientale Apres le Tanzimat", Comite International D'etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes: VIth Symposiun, Cambridge. Editör:

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Uzanan Osmanlı Tarihinin Meseleleri", **Töre**, 159, 1984, ss. 8-10.

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", **Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri Ankara 11-13 Temmuz 1977**, Ankara, 1978, ss. 287-296.

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan Sonra Türk Kadını", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 5, 1990, ss. 131-179.

KODAMAN, Bayram, "Tanzimat'tan Sonra Türk Kadını", **Tercüman Kadın Ansiklopedisi**, İstanbul, 1984, ss. 601-647.

KODAMAN, Bayram, SAYDAM, Abdullah, "Tanzimat Devri Sistemi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 475-496.

KOLOĞLU, Orhan, "Tanzimat'ın Yankıları", **Tarih ve Toplum**, 12-71, 1989, ss. 12-15.

KOLOĞLU, Orhan, "Tanzimat'ta Yeni Kavramlara Yeni Tarım Arayışı Sırasında Serbestiyet'ten Hürriyet'e", **Tarih ve Toplum**, 21-121, 1994, ss. 5-8.

KOLOĞLU, Orhan, **Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150. Yıl 1831-1981**, Ankara, Çağdaş Gazeteciler Derneği yayını, tarihsiz.

KONGAR, Emre, "Tanzimat Ne Getirdi, Ne Götürdü", **Hürriyet Gösteri Eki**, 108, 1989, ss. 11-12.

KONRAPA, Zekai, "Bolu Tarihi İncelemeleri: Tanzimat Devrinde Bolu'da İlk Rüştiye Mektebi Ne Zaman Açıldı? İlk Rüştiye Muallimi Kimdi?", **Çele**, 1, 8, 1963, ss. 4-6.

KORKUD, Refik, **Tanzimat, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Matbuat**, Ankara, Türkiye Fikir Ajansı, 1959, 23s.

KORLAELÇİ, Murtaza, "Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 25-43.

KORTEPETER, C. Max, "Another Look at the Tanzimat", **The Muslim World**, LIV/1 (1964), ss. 49-55.

KORTEPETER, C. Max, "Ottoman Millitary Reform during the late Tanzimat (1885-1895): The Prussian General von der Goltz and the Ottoman Army", **5. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi 21-25 Ağustos 1989**, Ankara, 1990, ss. 173-186.

KÖKSAL, Yonca. "Tanzimat Döneminde Bulgaristan: Osmanlı'da Merkezi Devletin Oluşumu", **Toplum ve Bilim**, 83, 1999-2000, ss. 111-132

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuad, "Fuad Paşa'nın Sadarete Yazılmış Bir Tezkiresi", **Türk Kültürü**, sayı 161, yıl XVI (Mart 1976), ss. 281-291.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuad, "Fuad Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. IV, ss. 672- 681.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuad, "Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa Hakkında Yeni Notlar", **Türk Kültürü**, sayı 150, 151, 152, yıl XIII (Nisan, Mayıs, Haziran 1975), ss. 215-217.

KÖPRÜLÜ, Orhan Fuad, "Tanzimat Devri İçin Tercümesi Lüzumlu Bir Eser", **Türk Kültürü**, XV, 169, 1976, ss. 34-41.

KÖSEOĞLU, Nevzat, "Bir Kültür Hadisesi Olarak Tanzimat ve Şark Meselesi", **Türk Yurdu**, 9, 28, 1989, ss. 9-14.

KREİSER, Klaus, "Persisch als Schulsprache bei den osmanischen Türken: Von der Tanzimat-Zeit zurfrühen Republik", II. Deutsche Turkologen-Konferenz (Veröffentlichungen der Societas Uralox-Altaica, 37, Weisbaden), 1993, ss. 123-132.

KUM, Naci, "Tanzimat Devrinde Bursa (1856-1877)", **Uludağ** (Bursa Halkevi Dergisi).

KUNERALP, Ali Sinan, "Bir Tanzimat Bürokratı: Emin Muhlis Paşa (1811-74)", **Tarih ve Toplum**, 7, 39, 1987, ss. 41-43.

KURAN, Ercüment, "Karlofça'dan Tanzimat'a Osmanlı Tarihçiliği", **Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, ss. 151-157.

KURAN, Ercüment, " Reşid Paşa", İ. A., cilt IX, (1977), ss. 701-705.

KURAN, Ercüment, "Ayanlığın Kaldırılmasından Sonra Anadolu'da Sosyal ve Ekonomik Durum 1840-1871", **5. Milletler Arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul 21-25 Ağustos 1989**, Ankara, 1990, ss. 287-290.

KURAN, Ercüment, "Küçük Sait Paşa 1840-1914) as a Turkish Modernist", IJMES, Oxford, 1970, ss. 124-132.

KURAN, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa 1807-1857", **VII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim**

1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, Ankara, 1981, ss. 1449-1453.

KURAN, Ercüment, "Ottoman Historiography of the Tanzimat Period", **Historians of the Middle East**, Ed.: Bernard LEWİS, P. M. HOLT. Londra, 1962, ss. 422-429.

KURAN, Ercüment, "Tanzimat Devri Osmanlı Aydını Hayrullah Efendi'nin (1820-1866) Yolculuk Adlı Eseri", **Prilozi**, XXX, 1980, ss. 299-306.

KURAN, Ercüment, "Tanzimat Devri Osmanlı Tarih Yazıcılığı", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 42, 1996.

KURAN, Ercüment, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Devletinde Adli Islahat", **Yeni Türkiye**, II, 10, (1996), ss. 992-994.

KURAN, Ercüment, "Tanzimat Hareketi'nin Türk Tarihinde Yeri", **Türk Kültürü**, IX, 100, 1971, ss. 283-285.

KURAN, Ercüment, "Tanzimat Hareketinin Türk Batılılaşma Tarihinde Yeri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 141-145.

KURAN, Ercüment, "Tanzimat'ın 150. Yılı Münasebetiyle", **Türk Yurdu**, 9, 28, 1989, ss. 19-19.

KURAN, Ercüment, "Türk Çağdaşlaşma Tarihi'nde Tanzimat'ın Yeri", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989.

KURDAKUL, Necdet, "Tanzimat Dönemi'nin Gereğince Tanınmayan Düşünürü Mehmet Sadık Rifat Paşa", **Tarih ve Toplum**, 12, 71, 1989, ss. 56-62.

KURDAKUL, Necdet, **Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo Ekonomik Fikir Hareketleri**, Ankara Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1997.

KUSHNER, David. "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918), **Turcica**, 19, 1987, ss. 51-74.

KUTLU, Şemsettin (Haz.), **Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı Antolojisi**, 2. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1981, 366s. +1y.

KUTLU, Şemsettin (Haz.), **Tanzimat Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, Toker Yayınları, 1976, 150+(1)s.

KUZMANOV, Petâr. "The 1850 Uprising in Bulgaria through British Eyes", **Bulgarian Historical Review**, 1981, 4, ss. 61-67.

KÜCET, Erbay, "Tanzimat'tan Sonra Türkler", **Töre**, 8, 91, 1979, ss. 41-43.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler: Ankara, 13-14 Mart 1989**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, ss. 13-24.

KÜÇÜK, Cevdet, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,** 7-8, 1977, 185-224.

KÜÇÜK, Cevdet, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,** XXV, 31, 1978, ss. 199-235.

KÜÇÜK, Cevdet, **Tanzimat Devrinde Erzurum**, İstanbul, 1975, Doktora Tezi.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. , "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", **150. Yılında Tanzimat,** Ankara, 1992, ss. 91-138.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,** 4-5, 1974, ss. 335-393.

LALOR, Bernard, A., "Promotion Patterns of Ottoman Bureaucratic Statesmen from the Lâle Devri to the Tanzimat", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,** I, 1972, ss. 77-92.

LEWİS, Bernard, "Düstur", E. I., New Eddition, II, Leiden, 1965, ss. 640-647.

LEWİS, Bernard, "The Tanzimat and Social Equalty", **Economie et Societs dans L'Empire Ottoman Fin du XVIIIe-de but du Xxe Siecle,**

LEWİS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev.: Metin Kıratlı, Ankara, TTK:Yayını, 1970.

MAHMUD CELALEDDİN, **Mir'at-ı Hakikat**, III cilt, İstanbul.

MANTRAN, Robert, "Prelude Aux Tanzimat: Presse et Enseignement, Deux Domaines De Reforme De Mahmut II", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1990, ss. 51-54.

MANTRAN, Robert, "Prelude Aux Tanzimat:Presse et Enseignement, Deux Domaines de Reforme de Mahmut II", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, 51-54.

MAOZ, M., "Tanzimat Dönemin'de Suriye'de Dini ve Etnik Anlaşmazlıklar", **Osmanlı**, Ed.: Güler EREN, Bilim Ed.: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 287-293.

MAOZ, Moshe, "Intercommunal Relation in Ottoman Syria During The Tanzimat Era: Social and Economic Factors", **I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, Tebliğler 11-13 Haziran 1977**, Ankara. Hacettepe Üniversitesi, 1977, ss. 205-210.

MAOZ, Moshe, "The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society During the Early Tanzimat Period", Ed.: Polk, William R., ve Richard L. Chambers, **Beginnings of Modernization in the Middle East. The Nineteenth Century**, Chicago, University of Chicago Press, 1968

MAOZ, Moshe, **Ottoman Reform in Syria and Paletsine 1840-1861**, Oxford, Clarendon Press, 1968.

MARDİN, Ebulula, **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa 1822-1895, Ölümünün 50. Yıldönümü Vesilesiyle**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1946.

MARDİN, Şerif, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, İstanbul, 1986, ss. 31-68.

MARDİN, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, Princeton, 1962.

MAZDRAKOVA-CAVDAROVA, O., "L'opinion Public bulgare et le Hatti-HuMAÜN DE 1856", **Etudes Historiques**, VII, Sofya, 1975, ss. 179-202.

MEHMED Esad Efendi, **Tarih-i Esad**, 2 cilt, Dersaadet.

MEHMED Esad Efendi, **Teşrifat-ı Kadime**, Dersaadet.

MEHMED Esad Efendi, **Üss-i Zafer**, Dersaadet.

MEHMED SELAHADDİN, **Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi**, İstanbul, 1306.

MEHMET MEMDUH, **Esvad- Sudur**, Ankara, Vilayet Matbaası, 1328.

MEHMET MEMDUH, **Mir'at-ı Şu'unat**, İzmir, Ahenk Matbaası, 1328.

MEHMET MEMDUH, **Tanzimat'tan Meşrutiyet'e**, I-II. İstanbul, 1990.

MEMDUH Paşa, **Kuvvet-i İkbal Alamet-i Zeval**, İstanbul, 1329.

MERİÇ, Ümit, **Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1975.

MOİSEYEV, Piotr P., "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarım ve Köylülüğün Durumu", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1994, ss. 1635-1644.

Muharerat-ı Nadire, İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1290.

MUMCU, Ahmet, "1876 Anayasasına Gelinceye Değin Temel Hak ve Özgürlükler ve Anayasamızın Genel Yapısı", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı**, Ankara, 1976, ss. 31-48.

MUMCU, Ahmet, "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (Ankara 13-14 Mart 1985)**, Ankara, T.T.K. Yayını, 1987, ss. 39-48.

MUSTAFA NURİ PAŞA, **Netayicü'l-Vukuat**, Çev.:Neşet Çağatay, 2 cilt, Ankara, 1980.

Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler 13-14 Mart 1985, Ankara, T.T.K. Yayını, 1987.

MUTLUAY, Rauf, **Tanzimattan Günümüze Türk Şiiri**, İstanbul, Millyet Yayınları, 1973, 567s., (Milliyet Yayınları, Türk Klasikleri Dizisi:12).

MÜNİR, Sirer, "Tanzimat-1-", **Resimli Tarih Mecmuası**, 7, 2-74, 1956, 126-132.

NAGATA, Yuzo, "The Role of Ayans in Refional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turke: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family", Yukawa, T., (ed.), *Urbanism in Islam: Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, 5 Cilt, Tokyo, Japan, 1989.

NAMIK KEMAL, **Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye**, İstanbul 1911.

NAMLI, Tuncer, **Tanzimat ve Sonrası Dönem Kanunlaştırmaları Karşısında İslam Alimlerinin Aldığı Tavır ve Bunun Neticeleri**, Kayseri, 1988, Bilim Uzmanlığı Tezi, Erciyes Üniversitesi.

NEUMANN, Christopher, **Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı**, çev. Meltem ARUN, İstanbul, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2000.

NILEV., N, "Rechid Pacha et la Reforme Ottomane", **Zeitschrift für Osteuropaisce Geschischte**, (1912), ss. 382-394.

NİHAT, Halil, "Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 597-697.

NOVIÇEV, A. D., "1839 Gülhane Hattı Hümeyunu ve Dış Politikadaki Boyutları", **İlmi Araştırmalar**, 5, İstanbul, 1997, ss. 279-289.

OBA, Ali Engin, "Türkiye'nin Modernleşme Tarihinde Tanzimat'ın İlanı ve Avrupa Topluluğuna Katlıma Başvurusu", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 167-169.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Tanzimat Öncesinde Osmanlı Tebaasının Can-Mal ve Irz Güvenliği Nasıl Sağlanıyordu?", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 263-266.

OKANDAN, Recai G., "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 15, 1, 1949, ss. 14-33.

OKANDAN, Recai G., "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 97-128.

OKANDAN, Recai G., "Amme Hukukumuzda Tanzimattan Evvelki Devrin Anahatları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 11, 3-4, 1945, ss. 36-65.

OKANDAN, Recai G., **Amme Hukuk Tarihimizde Tanzimat Devrinin Karakteristik Vasıfları**, Ankara, 1940.

OKANDAN, Recai G., **Amme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946, 160s., (İstanbul Üniversitesi Yayınları No:281 Hukuk Fakültesi Yayınları No:59).

●KANDAN, Recai G., **Amme Hukukumuzda, Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri**, İstanbul, 1949.

OKAY, M. Orhan, **Tanzimat Edebiyatı: Türk Edebiyatı Ders Notları**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1990, 173s.

OKSAY, Ünsal, "Sahi, Bizde 'Tanzimat' Diye Bir şey Yapılmış mıydı?", **Hürriyet Gösteri Eki**, 108, 1989, ss. 13-14.

OKYAR, Osman, " A New Look at the Recent Polical Social and Economic Historiyography of Tanzimat", **Turkologischer Anzeiger**, 13, 307, ss. 33-45.

OKYAR, Osman, "Tanzimat Ekonomisi Hakkındaki Karamsarlık Üzerine", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 243-254.

ONGUNSU, A. Hamit, "Ali Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. I, İstanbul 1970.

ONGUNSU, A. Hamit, "Tanzimat ve Amillerine Umumi bir Bakış", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 1-12.

ONUR, Vedat, **Tanzimat Devri'nin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları**, Ankara, Başnur Matbaası, 1964, 125s.

ORTAYLI, İlber ve AKILLIOĞLU, Tekin, "Le Tanzimat et le Modele Francais: Mimetisme au Adaptation?", **L'Empire Ottoman, La Reepublique de Turquie et la France**, İstanbul, 1986, ss. 197-208.

ORTAYLI, İlber, "Mustafa Reşit ve Mithat Paşalar August Comte ve Pozitivistler", **Tarih ve Toplum**, c. III, ss. 102-106.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim", **Makaleler I**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kançılaryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatikasının Bazı Yönleri", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1986) Bildiriler**, İstanbul, 1988, ss. 153-168.

ORTAYLI, İlber, "Prevesa During the Tanzimat Era (1846-1895)", **Belleten**, LXII, 233, 1998, ss. 147-156.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu", **Türk Siyasal Hayatının Gelişimi**, İstanbul, 1986, ss. 69-88.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Bürokratları ve Mettemich", **Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayını, 1983, ss. 361-367.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar", **Cahit Talas'a Armağan**, Ankara, 1990, ss. 397-404.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Döneminde Balkanlarda Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 383-388.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Döneminde Çocuk Edebiyatı Üzerine", **Sadun Aren'e Armağan**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1989, ss. 317-321.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları 1994, ss. 481-487.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri:Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)**, Ankara, 1986, 162-171.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Fermanının İncelenmesi", **Dost Dergisi**, 21, 47-48, 1968, s. 9.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 231-244.

ORTAYLI, İlber, "Tarikatler ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 6, 1995, ss. 221-288.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl**, Ankara, Hil Yayınları, 1987.

ORTAYLI, İlber, **Ottoman Studies**, İstanbul, İstanbul Bilgi University Press, 2004.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1990.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, Hil Yayınları, 1985, 222s.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler: Ankara**, TODIE yayını, 1974.

ORTAYLI, İlber. "The Ottoman Millet System and its Social Dimensions", Ed.: Rikard Larsson, **Bourdaries of Europe?**, Forskningsâdsnâmden; Ord & From AB, Uppsala, 1988, 6, ss. 120-126.

ÖKE, Mim Kemal, "Tanzimat ve Azınlıklar Reformu", **Hürriyet Gösteri Eki**, 108, 1989, ss. 18-21.

ÖLMEZOĞLU, Ali, "Cevdet Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. 3, Ankara 1976, ss. 114-123.

ÖNAL, Mehmet, "Tanzimat Devri Türk Edebiyatında roman I", **Divan Dergisi**, 1, 12, 1979, ss. 16-20.

ÖNAL, Mehmet, "Tanzimat Devri Türk Edebiyatında roman II", **Divan Dergisi**, 2, 13, 1979, ss. 11-16.

ÖNAY, Aliye, "Tanzimat Öncesi Merkez Evrakında Belgelerin Bağlı Bulunduğu Dairelerin Tespiti", **Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1986, Bildiriler)**, İstanbul, 1988.

ÖNER, Necati, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V, 1956, ss. 100-135.

ÖNER, Necati, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, VII, 1958-1959, ss. 131-177.

ÖNER, Necati, **Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı**, Ankara, Üniversite Basımevi, 1967, vi+119s.

ÖNER, Necati, **Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı**, Ankara, 1957. Doktora Tezi. İlahiyat Fakültesi Ankara Üniversitesi.

ÖNER, Sema, **Tanzimat Sonrası Osmanlı Saray Çevresinde Resim Etkinliği (1839-1923)**, İstanbul 1991, Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Mimar Sinan Üniversitesi.

ÖNERTOY, Olcay ve PARLATIR, İsmail, **Tanzimat Sonrası Osmanlıca Metinler**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1977.

ÖNERTOY, Olcay, **Tanzimat Döneminde Edebiyat Anlayışı**, Konya, Selçuk Üniversitesi, 1981, 101s., (Edebiyat Fakültesi Yayınları No:2).

ÖNSOY, Rifat, "Tanzimat Dönemi İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Ankara, 13-14 Mart 1984**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, ss. 91-96.

ÖNSOY, Rifat, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 255-262.

ÖNSOY, Rifat, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, II, 2, 1984, ss. 5-12.

ÖNSOY, Rifat, "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", **X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, ss. 1685-1696.

ÖNSOY, Rifat, "Tanzimat ve Sanayi", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989.

ÖNSOY, Rifat, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, 173s., (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayınları No:291. Ekonomi Dizisi:22).

ÖZBEK, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Sosyal Yardım' Uygulamaları: 1839-1918", **Toplum ve Bilim**, 83, 1999-2000, ss. 111-132

ÖZBEK, Nadir, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulamaları 1839-1918", **Toplum ve Bilim**, 83 (Kış 1999-2000) ss. 111-132.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 441-474.

ÖZCAN, Azmi. "The Millet System in the Ottoman Empire", **Monbusho International Symposium, International Area Studies Conference, Islam in the Middle Eastern Studies: Muslims and Minorittes, January 20-22, 1988, at National Museum of Ethnology**, Osaka, Center for Islamic Studies, ss.1-7.

ÖZDAĞ, Muzaffer, "Tanzimat'ı Hazırlayan, Zaruri Kılan Şartlar Başarısız Kılan Sebeplcr", **Milli Kültür**, 69, 1990, ss. 30-32.

ÖZDAĞ, Muzaffer, "Tanzimatı Hazırlayan Zaruri Kılan Şartlar, Başarılı Olmasını, Amacına Ulaşmasını Engelleyen Sebepler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 29-60.

ÖZDEM, Ragıp, "Tanzimattan Beri Yazılı Dilimiz", **Tanzimat**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 859-931.

ÖZDEMİR, Hüseyin, **Osmanlı Devletinde Bürokrasi**, İstanbul, Okumuş Adam Yayınları, 2001.

ÖZDEMİR, Rifat, "Tanzimattan Önce Ankara'da Sof ve Şali Üretim veTicareti", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991.

ÖZEL, Oktay, "Bir Batılı Gözüyle Tanzimat ve Devlet Büyükleri", **Tarih ve Toplum**, 3, 18, 1985, ss. 55-58.

ÖZGÜR, Hüseyin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", **Osmanlı**, Ed.: Güler EREN, Bilim Ed.: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 116-128.

ÖZKAYA, R. Yücel, "Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslâmiye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1996, ss. 301-321.

ÖZKAYA, Yücel, "Tanzimat Öncesi Sosyal ve Kültürel Durum ve 1840-1850 Arasında Taşrada Tanzimatın Uygulanışı", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1989, ss. 121-140.

ÖZÖN, Mustafa-Nihat, Mehmet Zeki: **Tanzimat Maliye Nazırları**, 2. İstanbul, 1939-40.

ÖZTUNA, T. Yılmaz, "Tanzimat Muhalefeti", **Tercüman Gazetesi**, 28 Ağustos 1987.

ÖZTUNA, T. Yılmaz, "Tanzimatın İlk Günleri", **Hayat Tarihi Mecmuası**, 2, 1970, ss. 9-13.

ÖZTUNA, T. Yılmaz, **II. Mahmud**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayını, 1989, ix+111s.

ÖZTUNA, T. Yılmaz, **Keçicizade Fuad Paşa**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, vii+107s.

ÖZTÜRK, Cemil, "Tanzimat Devrinde Bir Devletçilik Teşebbüsü: Haydarpaşa-İzmit Demiryolu", **Çağını Yakalayan Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaşım Teknikleri**, Ed.: Ekmeleddin İHSANOĞLU, İstanbul, IRCICA Yayını, 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, V cilt, İstanbul, 1940-48.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Tanzimat Maliye Nazırları**, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939.

PARLATIR, İsmail, "Tanzimat Romanında Cariye Kullanma Geleneği ile İlgili Birkaç Motif ile doğudaki ve Batıdaki Köleliğin Karşılaştırılması", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara, Kültür.

PARLATIR, İsmail, "Tanzimat Ruhunun Edebiyata Kazandırdığı Değerler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 553-567.

PARLATIR, İsmail, Tanzimat Edebiyatı'nda Kölelik. Ankara, 1987.

PEKİN, Nermin, "Tanzimat Devrinde Solculuğa Karşı Çıkanlar", **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, 7, 4, 1978, 27-45.

PINSON, Mark. "Ottoman Bulgaria in The First Tanzimat Period, The Revolts of Nish (1841) and Vidin (1850)", **Middle Eastern Studies**, II, 1975.

PLETNYOV, Georgi, **Mithat Paşa i Upravlenieto na Dunavskiya Vilayet (Midhat Paşa ve Tuna Vilayetinin İdaresi) Veliko Tırnova**, Vital, 1994.

PORTER, Sir James, **Turkey: Its History and Progress**, 2 cilt, Londra, 1854.

QUATERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Ayşe BERKTAY, İstanbul, İletişim, 2002.

DAVİSON, R. H., **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, Çev.: Mehmet Moralı, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2003.

REED, Howard A. , "Tanzimat ne Zaman Başladı ve Bitti Zamanlaması İle İlgili Görüşler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 21-25.

REFİK, Ahmet, "Türkiye'de Islahat Fermanı", **Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası**, IV. 81, H. 1340, ss. 193-215.

REYHAN, Cenk, "Türkiye'de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemiye Sınıfı", **Amme İdaresi Dergisi**, cilt 31/4, (1988), ss. 3-16.

RODKEY, F. Stanley, "Lord Palmerston and The Rejuvenation of Turkey, 1830-41, part I", **The Journal of Modern History**, II, 1930, ss. 193-225.

RODKEY, F. Stanley, "Reshid Pash's Memorandum of August 12. 1938", **Journal of Modern History**, vol. II/2 (1930), ss.151-257.

RUSEV, Ivan, "The Bulgarian Commercial Companies during the National Revival Period. An Economic History of the Town of Sliven" **Bulgarian Historical Review**, 1993, 1, ss. 55-93.

SADIK RİFAT PAŞA, **Müntahabat-ı Asar**, İstanbul, Ali Bey Matbaası, 1290-3.

SAFRASTJAN, Ruben, "Ottomanism in Turkey in the Epoch of Reforms in XIX C.: Ideology and Policy", 1, **Etudes Balkaniques**, 4, 1988, ss. 72-86.

SAĞLAK, Şaban, "Bir Tanzimatçı'nın Tanzimat'ı Tenkidi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 8, 1993, ss. 213-243.

SAĞLAM, Abdullah, "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 8, 1993, ss. 243-257.

SAKAOĞLU, Necdet, "Tanzimat Okulları", **Tarih ve Toplum**, 12, 72, 1989, ss. 26-30.

SAKAOĞLU, Necdet, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü**, İstanbul, 1985, 139s.

SAMUR, Cengiz, **Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, 1996, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Marmara Üniversitesi.

SARAY, Mehmet, "Tanzimatın Menfi Tesirleri Var mıydı veya Batılılaşmayı Doğru Anladık mı?", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 67-72.

SARC, Ömer Celal, "Tanzimat ve Sanayimiz", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 423-440.

SARIOĞLAN, Emine Esin, **Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması**, Trabzon, 1996, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Karadeniz Teknik Üniversitesi.

SAYAR, Ahmed Güner, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler**, İstanbul, Ötüken, 2001.

SAYAR, Ahmet Güner, "150. Yılında Tanzimat'a Dair Bazı Düşünceler", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989, ss. 60-63.

SAYDAM, Abdullah, "Memur-Maaş-Yolsuzluk İlişkisi ve Tanzimat Yönetimi", **Toplumsal Tarih**, 6, 34, 1996, ss. 51-57.

SAYDAM, Abdullah, "Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", **Osmanlı**, Ed.: Güler EREN; Bilim Ed.: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 180-189.

SAYDAM, Abdullah, "Tanzimat Devri'nde Dobruca'da İskan Faaliyetleri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 7, 1992, ss. 199-211.

SAYDAM, Abdullah, "Tanzimatçıların Ağalık ve Beylik Kurumunu Kaldırmaya Yönelik Çabaları", **Toplumsal Tarih,** 2, 10, 1994, ss. 9-13.

SENCER, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetsel Gelişmeler", **Amme İdaresi Dergisi**. 17, 3, 1984, ss. 46-71.

SENCER, Muzaffer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", **Amme İdaresi Dergisi,** 17, 2, 1984, ss. 21-44.

SERTOĞLU, Midhat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim:Tanzimat", **Hayat Tarihi Mecmuası,** 2, 9, 1976, ss. 28-42.

SERTOĞLU, Midhat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim:Tanzimat", **Hayat Tarihi Mecmuası**, 2, 10, 1976, ss. 56-66.

SERTOĞLU, Midhat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısını Değiştiren Büyük Devrim:Tanzimat", **Hayat Tarihi Mecmuası**, 2, 11, 1976, ss. 50-58.

SERTOĞLU, Midhat, "Tanzimat'a Doğru", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri İstanbul, 28-30. VI. 1989**, İstanbul, 1990, ss. 1-10.

SERTOĞLU, Midhat, **Osmanlı Tarih Lugati,** İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.

SEYDOL, İ. Memduh, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Tarih Kitapları", **Terbiye**, 2, 1959, ss. 11-12.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Hüdavendigar Eyaletinde Tanzimat Uygulanmasına Dair Bazı Notlar", **VII. Osmanlı Sempozyumu (Söğüt, Eylül 1992)**, Ankara, 1993, ss. 57-62.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Parlemento Geleneğimiz Çerçevesinde Tanzimat Meclisleri", **Türkiye Günlüğü Dergisi,** 8, 1989, ss. 60-64.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Döneminde İmar Meclisleri", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi,** III, 3, 1992, ss. 323-332.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâmı Adliye'nin kuruluş (1839-1840)", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri**, İstanbul, ss. 127-145.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868),** 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999.

SHAROVA, Krumka, "Midhat Paşa i Bulgarskoto Revolyutsiono Dvijenie Prez 1872 g." (Midhat Paşa ve 1872 yılında Bulgar İhtilal Hareketi), **İstoriçeski Pregled,** 47, No. 6 (1991), ss. 3-16.

SHAW, Stanford Jay, "The Central Legislative Cuoncils in the Nineteenth Centry Ottoman Reform Movement Before 1876" I. J. M. S. , 1, (1970), ss. 51-84.

SHAW, Stanford Jay, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils 1839-1876", **New York University, Near Eastern Round Table, 1967-1968**, ss. 53-142.

SHAW, Stanford Jay, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, II vols. Cambridge, Cambridge University Press, ss. 1976-77.

SHAW, Stanford Jay, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev.: Mehmet Harmancı, II cilt, İstanbul, E. Yayınları, 1983.

SİEGFRİD, Andre, "Tanzimatta Hallêdilemeyen Dava: Garp Medeniyet Nedir? Hangi Kaynaklardan Gelir, Nasıl Yaşar, Garplı Kimdir", **İstanbul Kültür Dergisi**, 60, 1946, ss. 13-14.

SİRER, Münir, "Tanzimat -6", **Resimli Tarih Mecmuası**, 7, 7-79, 1956, ss. 456-462.

SİRER, Münir, "Tanzimat -7", **Resimli Tarih Mecmuası**, 7, 8-80, 1956, ss. 530-534.

SİRER, Münir, "Tanzimat-4", **Resimli Tarih Mecmuası**, 7, 5-77, 1956, ss. 326-332.

SİRER, Münir, "Tanzimat-5", **Resimli Tarih Mecmuası**, 7, 6-78, 1956, ss. 395-401.

SİRER, Münir, "Tanzimat-8", **Resimli Tarih Mecmuası**, 7, 9-81, 1956, ss. 580-587.

SİVRİKAYA, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimat'dan Sonraki Uygulanışı", **Güney doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 1, 1972, ss. 139-146.

SİYAVUŞGİL, Sabri Esat, "Tanzimat'ın Fransız Efkar-ı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 746-756.

SOKO, Ziya Şakir, **Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi**, İstanbul, 1957, 120s.

SOMEL, S. Akşin, **The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire**, Leiden, 2001.

SOMEL, Selçuk Akşin, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları", **Toplum ve Bilim**, 83 (Kış 1999-2000), ss. 178-199.

SONYEL, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1990, ss. 339-352.

SONYEL, Salahi R., "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", **Tanzimat'ın 150. Yıldö-**

nümü **Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 339-351.

STRATFORD, Canning Lord, **Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları**, Stanley Yane Poole'dan kısaltarak çeviren: Can Yücel, Ankara, 1959.

SUNGU, İhsan, "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", **Belleten**, sayı 28, 1943.

SUNGU, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 777-857.

SUVLA, Refi Şükrü, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 263-288.

SÜRGEVİL, Sabri, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Batı Anadolu Bölgesinini Nüfusu Hakkında Bazı Düşünceler", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu**, İzmir, 1992, ss. 63-86.

SZYLOWICH, Irene. L. , "Tanzimat'ın Getirdiği Yeniliklerin Türk Dilindeki Yankıları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara. T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 569-580.

ŞAHİN, İbrahim, "Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatında Modernleşme", **Türk Yurdu**, 19-20, 148-149, 1999-2000, ss. 215-219.

ŞAHİN, Turgut, "Tanzimat ve Türk Aydınının Modernleşme Anlayışı", **Milli Kültür**, 27, 1, 1978, ss. 29-33.

ŞÂNİZÂDE Mehmed Ataullah, **Tarih-i Şânizâde**, Dersaadet, 1299.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**, İstanbul, Güven Yayınları, 1945, 200s.

ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y., **Sultan Aziz Hususi, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü**, İstanbul, Hilmi Kitabevi, tarihsiz, 205s.

ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliye Politikaları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 347-358.

ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 259-275.

ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi", Tanıtan: Nilgün BEYRELİ. **Türk Edebiyatı**, 207, 1991, ss. 53.

ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar", **Osmanlı**, Ed.:Güler EREN; Bilim Ed.: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 548-564.

ŞENER, Abdullatif, "Tanzimat ve Osmanlı Maliyesi", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8, 2, 1990, ss. 49-76.

ŞENER, Abdullatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları**, Ankara, 1992.

ŞENER, Abdullatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, 1990, 277s.

ŞENSOY, Naci, "Amme Hukumuzda Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirleri, Müellifi: R. G. Okandan", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 13, 2, 1947, ss. 813-822.

ŞİŞMAN, Adnan, "Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Gayr-i Müslim Osmanlı Öğrencileri", **X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)**, Ankara, 1994, ss. 2515-2533.

ŞİŞMAN, Adnan, **Galatasaray Mekteb-i Sultanisinin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868-1871)**, Bursa, 1975.

T., A., "Tanzimatçılık Aleyhine", **Türk Yurdu**, III, 1, 1913, ss. 352-349.

TABAKOĞLU, Ahmet, "İktisadi ve Sosyal Yönlerden Tanzimat", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1990, ss. 41-45.

TACAN, Necati Salim, "Tanzimat ve Ordu", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, 129-137.

TANER, Tahir, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 221-232.

TANERİ, Aydın, "Tanzimat'a Genel Bakış", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 1991, ss. 70-93.

TANÖR, Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. I. İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss.10-26.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, "Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler", **İstanbul Kültür Dergisi**, 13, (Temmuz 1944), ss. 4-5.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, "Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler", **İstanbul Kültür Dergisi**. 15, (Temmuz 1944), ss. 2-3.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 6. Baskı, İstanbul, Çağlayan Kitabevi Yayını, viii+639s.

TANSEL, Fevziye Abdullah, "Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri", **Belleten**, c. XXIX, sayı 113, Ocak 1965.

TANSEL, Fevziye Abdullah, **Namık Kemal'in Mektupları**, c. 1-2, Ankara, T. T. K. Basımevi.

TANYOL, Cahit, "Tanzimat ve Getirdikleri", İstanbul Üniversitesi **İktisat Fakültesi Dergisi**, 38, 1-2, 1978-1979, ss. 161-171.

TANYOL, Cahit, "Tanzimat ve Getirdikleri", **Sanat Olayı**, 19, 1983, ss. 20-26.

"Tanzimat Devrine Ait Bir Kısım Resimler ve Vesikalar", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, 112s.

"Tanzimat Fermanı", Çeviren: Vehbi BELGİL, **Tarih ve Toplum**, 12, 71, 1989, ss. 10-11.

"Tanzimatın Türk Toplumuna Getirdikleri (Panel ve Değerlendirme)", **Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri İstanbul**, 28-30.VI. 1989, İstanbul, 1990, ss. 193-211.

Tanzimat I., İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940.

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu, İzmir, 1992.

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994.

Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, T. T:K. Yayınları 1989.

Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, VI cilt, İstanbul, 1985, 259-262.

TAŞ, Fahri, "Tanzimat'ın Getirdikleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3, 1989, ss. 533-542.

TEKİN, Zeki, **Tanzimat Dönemine Kadar Osmanlı İstanbul'unda dericilik**, İstanbul, 1992, Doktora Tezi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Marmara Üniversitesi.

TEMPERLEY, H. W. V., "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constituionalism in Turkey (1830-1914)", **Cambridge Historical Journal**, IV, ss. 156-191.

TENGİRŞENK, Y. Kemal, "Tanzimat Devrinde Osanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti" **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 289-320.

TİMUR, Taner, "Mustafa Reşit Paşa Nasıl Düşürüldü? Bir Osmanlı Hükümetinin Anatomisi", **Tarih ve Toplum**, 18 (Haziran 1985), ss. 10-16.

TİMUR, Taner, **Osmanlı Çalışmaları. İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, Ankara, V Yayınları, 1989, 339s.

TODEV, İliya, "Dr. Stoyan Çomakov ili ot osvoboditelen kım imperski natsionalizm (Dr. Stoyan Çomakov veya Kurtuluştan Emperyal Milliyetçiliğe)", İliya Todev (Ed.), **Kım Drugo Minalo ili prenebregvani aspekti na bulgarskoto natsionalno vızrazhdane**, Sofya, Vigal, 1999, s. 149-164.

TODOROVA, Maria, **Balkanlar'ı Tahayyül Etmek**, Çev.: Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

TODOROVA, Maria. "British and Russian Policy Towards the Reform Movenment in the Ottoman Empire (30's-50's of the 19th C.)" **Etudes Balkaniques**, 3, 1977, ss. 17-41.

TODOROVA, Maria. "Composition of Ruling Elite of the Ottoman Empire in the Period of Reforms (1826-1878), **Etudes Balkaniques**, 1, 1976, ss. 103-113.

TOPRAK, Zafer, "Çağdaş Tarih ve Tanzimat", **Ekonomi ve Politikada Görüş**, (Temmuz 1988) ss. 36-37.

TOPRAK, Zafer, "Tanzimat Ekonomisi ve Günah Keçisi", **Tarih ve Toplum**, 12, 70, 1989, ss. 21-22.

TOPRAK, Zafer, "Tanzimat ve Çağdaş Türkiye", **Toplum ve Bilim**, 46-47, 1989, 41-55.

TOPRAK, Zafer, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler (Tarım-Ticaret-Sanayi)", **Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir, 1985, ss. 179-199.

TOROS, Taha, "Tanzimat'ın İlanından sonra Papalıkla İlk İlişkimiz", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 6, 1995, ss. 26-30.

TOSKA, Zehra, "Çağdaş Türk Kadını Kimliğinin Oluşumunda İlk Aşama Tanzimat Kadını", **Tarih ve Toplum**, 21, 124, 1994, ss. 5-12.

TOSUN, Ramazan, "Yakın Tarihimizde Tanzimatın Yeri", **Geçit**, 14, 1993.

TÖNÜK, Vecihi, **Türkiye'de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum**, Ankara, Kanaat Basımevi, 1945, 287s.

TSEVETKOVA, A. Bistra, "Turskite dokumenti za vıstaniçeskoto dvijenie v pomoravieto prez 1841 g." (1841 Yılında Morava Vadisinde İsyan Hareketleri ile ilgili Türkçe Belgeler), **İzvestiya na Dırjavnite Arhivi**, 1967, 17, ss. 220-239.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri**, İstanbul, Yenigün Mat., 1960.

TUNCER, Hüseyin, **Tanzimat Edebiyatı**, 2. Baskı, İzmir, Akademi Kitabevi, 1994, 393s.

Tunuslu Hayreddin Paşa, **En Emin Yol**, Çev: Alev Alatlı-Şehabettin Yalçın, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2004.

TURAN, Ahmet Nezihi, "Tanzimat'a Bir Kala: 1838 Antlaşması", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989, ss. 68-70.

TURAN, Şerafettin, "1863 Yılı Etrafında Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali, İktisadi ve Ticari Durumu", **Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi**, T. C. Ziraat Bankası, 1963, ss. 34-44.

TURAN, Şerafettin, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", **Ahmed Cevdet Paşa Semineri 22-27 Mayıs 1985, Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, ss. 13-20.

TURAN, Şerafettin, "Tanzimat Devrinde Evlenme", İş ve Düşünce Dergisi. XXII, sayı 182, İstanbul, Ekim 1956, ss. 14-15.

TURİNAY, Necmettin, "Tanzimat Ve Bozulan 'Şiraze-i Nizam", **Töre**, 10, 111, 1980, ss. 27-33.

TUŞ, Muhittin, "Tanzimat Döneminde Sivas'ta Etnik Gruplar Arası Münasebetler (1839-1856)", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 4, 40, 1990, ss. 3-9.

TUŞ, Muhittin, "Tanzimat Döneminde Sivas'ın İdari Yapısı", **Tarih ve Medeniyet**, 23, 1996, ss. 29-30.

TUŞ, Muhittin, **Sivas Şer'iyye Sicillerine Göre Tanzimat'ın Sivas'a Tesirleri (1883-1956)**, Ankara, 1986, Bilim Uzmanlığı Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

TUŞ, Muhittin, **Tanzimat'ın Sivas'a Tesirleri (1839-1856)**, Ankara, 1986, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

"Türk İktisat Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul, 2003.

"Türk Siyaset Tarihi, Tanzimat'a Kadar", **Türkiye Araştırmaları. Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, İstanbul, 2003.

Türk Yurdu, 19-20, 148-149, 1999, ss. 215-219.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, I. Köy ve Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938, V+XVIIs.

TÜRKCAN, Ergun, "Makrotarih Açısından Tanzimat Hareketleri", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, XXIII, 1996.

TÜRKDOĞAN, Orhan, "Tanzimat ve Batılılaşma", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 67, 1990, ss. 9-21.

TÜRKDOĞAN, Orhan, "Tanzimat'ta Batılılaşma Tezi", **Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 147-165.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, " rical-i Tanzimat'dan Şekib Paşa", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeni Seri I, 3, 1930, ss. 42-66.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, "Fuad Paşa'ya ait Fıkralar", **Servet-i Fünun**, 1927, sayı 148-149, ss. 622-623.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, "Rical-i Tanzimat'dan Rıfat Paşa", **Türk Tarih Encümeni Mecmuası**, Yeri Seri I, 2, 1929, ss. 1-11.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, **Rical-ı Mühime-i Siyasiye**, İstanbul, 1928, 174s.

Türkiye'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi, İstanbul, 1973, 144s.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 8, 1989.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er, "Tanzimat'ın Bugünü", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 58, 1999, 113-115.

UBICINI, A., **1855'te Türkiye**, Çev.: Ayda Düz, 1, cilt İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.

UBICINI, A, **La Turquie Actuelle**, Paris, 1855, Hachette, xxviii+474s.

UBICINI, A., **El Tanzimat Organization de la Turquia Actuel en Todos Sus Aspectos**, Madrid, Imprenta de do Jose Tiujillo, 1854, 287+xvi s.

UBICINI, A., **Türkiye 1850**, Çev.: C. Karaağaçlı, 1. cilt, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, (tarihsiz).

UÇMAN, Abdullah, "Tanzimat'tan Sonra Kültür Hayatımızdaki Değişme ve Yenileşmeler", **Tarih ve Toplum**, 32, 191, 1999, ss. 9-14.

UĞURCAN, Sema, "Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 497-510.

ULUDAĞ, Şevki, "Tanzimat ve Hekimlik", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 967-977.

ULUTAN, Burhan, "Tanzimat Döneminde Para ve Bankacılık Uygulamaları", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 359-371.

UNAT, F. R. ve GERÇEK, S. Nüzhet, "Tanzimat Devri İçin Bir Bibliyografya", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti, 1940, ss. 979-990.

URSINUS, M., "Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat", **Prilozi Za Orijentalnu Filologiju**, 32, 33, 1982, ss. 316-318.

US, Mehmet Asım, **Son 150 Yılın Tarihi**: **Tanzimat Paşaları**, İstanbul, 1965.

UZUN, Ahmet, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler**: **Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2002.

ÜÇCAN, Fikret, "Tanzimat'ın Müsavat İlkesi ve Siyası Sonucları", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, 18, 1992, 111-120.

ÜÇYİĞİT, Ekrem, "Akdeniz Medeniyetleri Tarihinde Tanzimat", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 7-13.

ÜLGEN, Aygün, "Tanzimat Günlerinde Türk Mimari Uslubu, Tanzimat Döneminde Batılılaşma Akımıyla Türk Mimarisine Giren Üsluplar ve Üslup Özellikleri", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 3, 7, 1990, ss. 67-71.

ÜLGEN, Aygün, **Tanzimat Döneminden Günümüze Kalan İstanbul Sarayları. İstanbul Sarayları** İstanbul, 1988, Bilim Uzmanlığı Tezi, Marmara Üniversitesi.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tanzimat Döneminde Türkçülük", **İstanbul Kültür Dergisi**, 54, 1945, ss. 2-3.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 757-775.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 1992.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Tanzimat Devri'nin Büyük bilgini Cevdet Paşa (1822-1896)", **Türk Kültürü**, XIII, 90, 1970, ss. 406-409.

ÜNAL, Sevim, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 203-210.

ÜNLÜ, Selçuk, "Avusturya'lı Diplomat Anton Von Prokeeesch-Osten (1795-1876) ve Türkiye", **Erdem**, c. I., sayı 2, Mayıs 1985, ss. 517-526.

ÜNVER, Ahmet Süheyl, " Resimine Göre Tanzimat-ı Hayriye İlanı Merasimi", **Belleten**, XXVIII, 112, 1964, ss. 701-704.

ÜNVER, Ahmet Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 933-966.

ÜNVER, S.-BELGER, M., "Tanzimattan Bir Asır Evvel İstanbul Tıbbiye Mektebi'nde Avusturyalı bir Muallim-i Evvel: Dr. C. A. Bernard", **Tıp Fak. Mecmuası**, C. III, 1940, s. 1420.

ÜREKLİ, Fatma, **Tanzimat ve Osmanlı Sosyal Yapısı**, İstanbul, 1990, Bilim Uzmanlığı Tezi, İstanbul Üniversitesi.

ÜRGEN, Nuri, **Tanzimat'tan 1. Cihan Harbine Kadar Yapılan Islahat ve Ermeni Cemaati**, Ankara, 1987, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara Üniversitesi.

VANKU, Milan, "Emancipation De La Serbie Et Des Principautes Roumaines Au Temps Du Tanzimat (1856-1875)", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994. ss. 211-214.

VASİLJEVİC, Drojdje, "Developpement de la Cuture et de L'activite Publicitaire en Macedoine Sous L'influence Du Tanzimat", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 85-87.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 139-209.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, "Tanzimat'tan Önceki ve Sonraki Hukuk Diliminden Örnekler", **Ömer Asım Aksoy Armağanı**, Ankara, Üniversite Basımevi, 1978, ss. 273-295.

VITISOUIC-ZIKIC, Milena, "Tanzimat Turc et Historie de la Culture en Serbie (1839-1876)", **XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)**, Ankara, 1994, ss. 1619-1633.

VRANİSEVİÇ, Branislav, "Das Echo Des Tanzimats in Der Presse Der Vojvodina: Die Bedeutung Der Serbischen Presse in Der Vojvodina", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 89-105.

WEIKER, Walter F., "Osmanlı Bürokrasisi Modernleşme ve Reform", Çev.:S. Büyükdavraş-E. Oyal, **Amme İdaresi Dergisi**, 6/1 (Mart 1973), ss. 98-111.

WEIKER, Walter F., "The Ottoman Bureaucracy: modernization and Reform", **Administrative Science Quarterly**, XIII, 3, 1968, ss. 451-470.

YAĞAR, Hasan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Emniyet Teşkilatında Yenileşme Çabaları", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 5, 1, 1989, ss. 189-225.

YALÇINKAYA, Ekrem, **Muhtasar Türkiye Tarahine Zeyl, Tanzimat Devri İle Ondan Sonraki Yirminci Asırdaki Türkiye**, I. Kısım, İstanbul, 1940.

YALÇINKAYA, M. Alaaddin, "The Provincial Reforms of the Ealy Tanzimat Period as Implemented in the Kozan of the Avrethisarı", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 6, 1995, ss. 343-386.

YALÇINKAYA, M. Alaaddin, **The Provincial Reforms of the Early Tanzimat Period as Reflected in the Kaza of Avrethisarı**, Birmingham, 1989, Yüksek Lisans Tezi, Birmingham Üniversitesi.

YALTKAYA, M. Şerafeddin, "Tanzimat ve Müsbet Bilimler", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, ss. 469-496.

YAMAN, Talat Mümtaz, "Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında bir Kalem Tecrübesi", **İdare Mecmuası**, sayı 38-142. İstanbul, 1940, s. 236-238.

YANAR, İsa, **Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları**, Malatya, 1996, Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü İnönü Üniversitesi.

YAVUZ, Hulusi, "Mecellenin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", **Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985, Bildiriler**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986.

YAZGAN, Turan, "Tanzimat İktisadi Değişmelerin Bir Sonucudur", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 1991, ss. 333-337.

YAZICI, Mustafa, **Tanzimattan Bu Yana Milli Eğitim Bakanları, Başbakanlar ve Atatürk 1839-1873**, Ankara, Emel Matbaacılık Sanayi, 1973, 198 s.

YAZICI, Nesimi, **Osmanlı Devleti'nde Posta Teşkilâtı: Tanzimat Devri**, Ankara, 1981. Doktora Tezi.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Devri Osmanlı Posta Teşkilatı", **İletişim** 2, Ankara, Temmuz 1981, ss. 17-52.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Kısa Bir Değerlendirme", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 55-84.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Dönemi haberleşme Kurumu", **Osmanlı**, Ed.: Güler EREN, Bilim Ed.: Kemal ÇİÇEK, Cem OĞUZ, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 619626.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Bir Ticaret Gazetesi:Takvim-i Ticaret", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1989.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 139-210.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 1636-1652.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat Döneminde Yetim Mallarının Korunmasına Yönelik Yasal Düzenlemeler ve Bazı Uygulamalar", **XII. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1995, ss. 45-53.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat ve Abdülhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı", **Diyanet Dergisi**, XXX, 2, 1994, 31-38.

YAZICI, Nesimi, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", **OTAM ANKARA Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 3, 1992, ss. 333-337.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, ÖZTÜRK, Nazif, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara, 1992, ss. 571-598.

YENİÇAĞ, Fahir, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, s. 485.

YETİM, Banu Aldemir, Tanzimat Döneminde Türk Aile Yapısı. Eskişehir, 1994. Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi.

YETİŞ, Kazım, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınlara, 1994, ss. 107-134.

YETİŞ, Kazım, "Tanzimat Sonrası Belagat ve Rhétorique Kitaplarımıza Fransız Rhétorique Kitaplarının Tesirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 56, 1988, ss. 93-143.

YETİŞ, Kazım, "Tanzimat Sonrasında Kullanılan Bazı Yeni Edebi Islahatlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 52, 1988, 127-202.

Yılmaz, Faruk, **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Dış Borçlar (Duyûn-ı Umûmiye**, Ankara, 2003.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", **Tanzimat I.**, İstanbul, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1940, 573-595

YOGAR, Hasan, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Cemiyet Teşkilatında Yerleşme Çabaları", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, 1, 1990, ss. 189-225.

YÜKSEL, Hasan, "Tarihçi, Edebiyatçı Bir Tanzimat Aydını, Faik Reşad Hayatı ve Eserleri", **Bilge Dergisi**, 13, 1997, ss. 97-98.

ZENGİN, Zeki Salih, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)**, Kayseri, 1997. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi.

ZEYBEK, Namık Kemal, "Tanzimat mı Batılılaşma mı?", **Milli Eğitim ve Kültür**, 2, 6, 1980, ss. 7-11.

Kaynakça

ZHUKOV, Konstantine A. , "Soviet Studies on Tanzimat, 1970-1990", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, T. T. K. Yayınları, 1994, ss. 179-182.

ZÜRCHER, Eric Jan, **Devletin Silahlanması, Ortadoğu'da ve Orta-Asya'da Zorunlu Askerlik, (1775-1925)**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

ZÜRCHER, Eric Jan, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

İNDEKS

M

N

O-Ö